

POVIJEST UMJETNOSTI U HRVATSKOJ

Knjiga druga

Izdaje
Naklada LJEVAK d.o.o.

Direktor
Zdenko Ljevak

Uz suradnju
Instituta za povijest umjetnosti

Ravnatelj
Ivanka Reberski

Glavni urednik edicije
Milan Mirić

Urednik
Nada Brnardić

Recenzenti
Marina Milićević-Bradač
Mirjana Sanader

Knjiga je objavljena uz novčanu potporu Ministarstva kulture i
Ministarstva znanosti Republike Hrvatske

Nenad Cambi

ANTIKA

Ravnatelj edicije
Žarko Domljan

Zagreb, 2002.

Uvod

Egeja je ishodište svega onoga što nazivamo antičkom civilizacijom.¹ Prve se egejske civilizacije javljaju na Kikladima i Kreti nešto prije početka drugoga milenija prije Krista, potom se iskra proširila na veći dio Grčke i Male Azije, a kasnije je prodrila i u mnoge druge krajeve. Činjenica da su Grci zbog oskudice prirodnih resursa u matičnoj zemlji bili prisiljeni tražiti nova područja za uspješniji gospodarski život, pripomogla je nezaustavljivom sveopćem napretku Sredozemlja.² Grčka je kultura izvan matične zemlje najdublje korijenjena pustila u južnoj Italiji, posebno na Siciliji. Proširivši se južno, istočno i zapadno od ishodišta, ta se civilizacija protegnula i do nekih udaljenijih oblasti Sredozemlja. Rubni dijelovi su, dakako, bili manje infiltrirani izvornim duhom, a na površinu su ponekad izranjali i autohtoni elementi tvojeći zanimljivu mješavinu. Nije uvijek i svuda jednako dubok grčki utjecaj, kao što nije ista ni receptivna sposobnost autohtonog etničkog elementa. Prodor u rubna područja nije bio istovremen. Ne moraju, naime, svuda biti jednako zastupljena sva razdoblja grčke kulture.³ U to je doba, dakle, civilizacija jednoga naroda postala svojina mnogih dijelova Sredozemlja.

U doba ahejske civilizacije, oko sredine drugoga milenija prije Krista položeni su temelji religije, mitologije pa čak i ikonografije, što zapravo znači čitave grčke kulture, a kontinuitet je zajamčen, unatoč snažnom dorskom prodoru koji je uništio, ne doduše sva, ali ipak najvažnija središta.⁴ Događaje iz mikenske (ahejske) prošlosti veličaju grčki junački spjevovi »Ilijada« i »Odiseja« koji će postati neiscrpno vrelo svekolikoga kulturnog razvitka.⁵ Poslije tzv. egejskih rada se grčka civilizacija čiji su nositelji po dolasku u Grčku, naišavši na plodno kulturno tlo, pripravljeno još u prethodnom mikenskom razdoblju, ostvarili pretpostavke za daljnji razvitak, ali u prvim stoljećima nisu još uvijek postojali ni gospodarski ni duhovni potencijali koji bi pripomogli brzom razvitku.⁶ Grčka se umjetnost usredotočila na poboljšanje usvojenih oblika i tipova, a zatim se slobodno razvijala razbijajući okove i konvencije što je sputavahu.

Iz Grčke se civilizacija širila i na zapadne negrčke narode (Etrušćani i Rimljani) oko sredine VII. st. prije Krista. Malo - pomalo ti su narodi unosili i svoja vlastita iskustva i nadahnuća odstupajući od izvora, ali se unatoč tomu istraživači pridržavaju klasifikacija kakve su važile za grčku civilizaciju.⁷ Teritorijalnim proširenjem i jačanjem političke moći ti su narodi, dakako svaki u svoje vrijeme, doprinosili rastu i preoblikovanju grčkih poticaja, daljnjoj do-

¹ Pod Egejom se podrazumijeva priobalno područje i otočje (uključujući Kretu), Egejskoga mora tj. dijela Sredozemnog mora između kontinentalne Grčke i Male Azije. O egejskim civilizacijama usp. *Ch. Zervos, L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956; *Fr. Matz, Kreta, Mikene und Troja. Die minoische und homerische Welt*, Stuttgart 1956; *Fr. Matz, Kreta und frühes Griechenland*, Baden-Baden 1962; *P. Demargne, Naissance de l'art grec*, Paris 1964. O Egeji su napisani brojni radovi, pa je ovaj moj izbor jedan od mnogih mogućih.

² Teško je naći kutak Sredozemlja gdje se, posredno ili neposredno, nije osjetio dašak grčkih civilizacijskih kretanja. Ona se osobito šire kolonizacijom. Grčka kolonizacija započinje oko godine 750. prije Krista. O kolonizaciji prema zapadu usp. *J. Berard, La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris 1957; *A. G. Woodhead, The Greeks in the West*, London 1962.

³ Ti problemi još uvijek nisu dovoljno proučeni. O Grcima na Zapadu usp. *M. Napoli, Civiltà della Magna Grecia*, Roma 1978. i katalog izložbe *Greci in Occidente*, održane u Veneciji 1996. U tom sveobuhvatnom katalogu naši su krajevi prošli neprimjereno loše. O Grcima na istočnom Jadranu, osim jednog spominjanja Isse, nema uopće govora.

⁴ O tome usp. djela navedena u bilj. 1. Prema Tukididu (I, 12), Dorani su, zajedno s Heraklidima, 80 godina poslije pada Troje osvojili Peloponez. Čini se da je u tom prodoru Atena, ostavši po strani od glavnoga prodora, bila pošteđena. Grčka i Mala Azija su u najvećoj mjeri ipak devastirane.

⁵ Usp. *M. Nilsson, Homer and Mycene*, London 1933, *passim*. Autor luči kretsku od mikenske religije i drži da se ova posljednja uglavnom podudara s homerskom. Bogovi i mitovi koje spominje Homer nisu u kasnije doba svi zaboravljeni, ali, dakako, to nisu i jedini.

⁶ Grčko geometrijsko doba predstavljalo je nedvojbeni nazadak u odnosu na sjajnu mikensku civilizaciju. Osim keramike, sitne plastike i drugih uporabnih predmeta nema plastike i arhitekture većih dimenzija kao u prethodnom razdoblju. U geometrijskoj civilizaciji očito je bilo nazočno kasnobrončanodobno ukrašavanje. O tome vidi *B. Čović, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu: Duhovna kultura Ilira*, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, posebno izdanje 11, Sarajevo 1984, str. 7 i d. Kasnije takav geometrijski ukras nestaje, a nastupa figuralni geometrizam. O tome vidi djela navedena u bilj. 1.

⁷ Etrušćanski periodi civilizacijskoga razvitka nose iste odrednice (arhaijski, klasični, helenistički period), ali su za dvadesetak godina u zaostatku za odgovarajućim grčkim razdobljima. Osnovno o tome usp. u: *O. J. Brendel, Etruscan Art*, Harmondsworth 1978, str. 15 i d.

* Rimska se civilizacija proširila na sjeveru od Sjevernoga mora, Rajne, zatim linijom Rajna-Dunav, približno do Crnoga mora, iako su sredozemni utjecaji sporadično stizali i preko navedenih granica. U Rimsko carstvo bila je uključena gotovo čitava Britanija, a na istoku je granica na Tigrisu. Na jugu je granica negdašnji sjeverni rub Sahare. Granice su se tijekom stoljeća pomicala. Arapi su i prije prodora na Sredozemlje dolazili u dodir s antičkom civilizacijom i služili su se vrlo dugo svim njezinim dostignućima, osobito arhitektonskim.

* Najčešće se uzima da je antičko-kršćanska civilizacija propala oko godine 600. Međutim, njezino djelovanje se, unatoč tomu, nastavilo i kasnije. U sp. *M. Prelog*, Povijesnoumjetničke studije između antike i romanike, Djela 2, Zagreb 1993, str. 17 i d, te uvod istoj raspravi iz pera *R. Ivančevića* pod naslovom Milan Prelog i teorija o pasivnoj i aktivnoj negaciji antike, str. 5 i d.

* Teško je takvima nazvati pokušaje kao što su knjiga *M. Gorenc*, Antika u Hrvatskoj, Zagreb 1952, ili pak *M. Gorenc*, Antika, Beograd 1967. Nešto je ambicioznija knjiga *D. Mano-Zisl*, Umjetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb 1982, ali je i ona promašaj.

radi i proširenju svega onoga što smatramo antikom. Tako je antička civilizacija prodršla daleko na sjever i jug, udarivši temelje ne samo europskoj nego i arapskoj civilizaciji koje će se međusobno nekoliko stoljeća žilavo boriti za prevlast na Sredozemlju.⁸ Kao što se pokazalo u antici, političke i vjerske suprotnosti neće biti zapreka preuzimanju tuđih i prenošenju vlastitih dostignuća. Sredozemno more, naime, više spaja nego što razdvaja.

Kraj antike određuju prodori tzv. barbarskih naroda: Huna, Gota, Vandala, Avara, Slavena i Arapa te brojnih drugih sudionika Velike seobe naroda. Oko godine 600. ruši se rana kršćanska civilizacija, što je počivala na prožimanju antičkih i judejskih formativnih elemenata te na Kristovoj evanđeoskoj poruci.⁹ Poganska i kršćanska kultura počinju se razdvajati, a time i međusobno razlikovati pri kraju II. i početkom III. st. Do tada je kretanje antičke poganske i kršćanske civilizacije bilo na antagoniziranim, ali ipak paralelnim kolosjecima. Pobjedničko kršćanstvo postupno nalazi svoj identitet, ali, unatoč tomu, još se dugo ne može osloboditi poganske sjenke. Mijenjaju se, naime, teme, ali ne oblici i izričaji.

Gore izneseno predstavlja grube okvire rađanja, razvitka i sutona antičke civilizacije koju ćemo pratiti na području Hrvatske samo u odsječku umjetnosti. Čitava je Hrvatska srećom dugo bila, doduše rubni, ali ipak integralni dio antičkoga svijeta - obala odavno, a unutrašnjost nešto kasnije. Tome je uzrok što je Jadran dijagonala koja spaja Sredozemlje sa srednjom Europom, a plovidba je zbog razvedenosti, pravaca vjetrova i struja najpogodnija upravo našom, istočnom obalom. Stoga će tom obalom pulsirati civilizacijski tokovi. Rajna, Dunav, Sava i Drava su žile kucavice, spojnice i razdjelnice civiliziranoga antičkog i »barbarskog« svijeta. To je razlog što su upravo panonski krajevi u kasnoj antici bili u središtu vojnih i političkih zbivanja. Na antičkoj baštini razvijat će se i hrvatska ranosrednjovjekovna civilizacija.

Orisati povijest umjetničkoga razvitka hrvatskih krajeva iznimno je teška zadaća. Do sada takvih pokušaja, može se slobodno reći, nije ni bilo,¹⁰ pa ovaj ima prezahtjevnju zadaću da raščisti put kroz šikaru. Drugu teškoću predstavlja činjenica što su pojedini dijelovi Hrvatske, poneki važni lokaliteti i civilizacijske pojave nedovoljno istraženi i proučeni. Zato ova studija zasigurno pati od dječjih boljki koje će se ponajvećma odraziti u nejednolikom i necjelovitom orisu pojedinih dijelova Hrvatske, perioda i pojava. Unatoč tome ipak je sazrelo vrijeme da se načini korak naprijed, jedna sinteza koja će sigurno imati samo ograničeni rok upotrebe.

GRČKA CIVILIZACIJA

GRČKA KOLONIZACIJA

Grčka kolonizacija na Jadranu. Stanje u III. st. prije Kr.

Greek Colonization in the Adriatic. The situation in the 3rd century B.C.

1. Korintski crnofigurni askos, keramika, Blato (otok Korčula) VI. st. prije Kr., GM Dubrovnik.

Corinthian black-figure askos, Blato, island of Korčula, 6th century B.C., GM Dubrovnik.

Korintska crnofigurna oinochoe (vrč za vino), keramika, Blato (otok Korčula), VI. st. prije Kr., GM Dubrovnik.

Corinthian black-figure oinochoe (wine-jug), Blato, island of Korčula, 6th century B.C., GM Dubrovnik.

Grčka civilizacija u neke dijelove Hrvatske postupno prodire u doba između VII. i VI. st. prije Krista. Grčki utjecaj je najprije neizravan, a događa se preko trgovaca i njihovih proizvoda, jer se grčki etnički element tada još ne naseljava na istočnoj obali Jadrana. Nema dvojbe da su i ranije pripadnici mikenske civilizacije imali gospodarskoga interesa na istočnoj obali Jadrana, o čemu svjedoče, međutim, samo malobrojni nalazi.¹¹

Veze s istočnim dijelovima Sredozemlja intenziviraju se od početaka arhajске civilizacije, što potvrđuju importirani predmeti (grčke crnofiguralne vaze, osobito korintске posude, toreutički predmeti, posebice kacige i knemide, koroplastika i sl.). Grčki import dokaz je gospodarskih veza centara antičke civilizacije i indigenih (ilirskih) naroda na Jadranu, što doprinosi ulasku ovih krajeva u civilizacijske tokove povijesnih perioda.

¹¹ Takav je nalaz mikenska keramika iz Debeloga Brda, usp. J. A. Sakellariakis - Z. Marić, Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo, Germania 53, 1975, str. 153 i d. sl. 1 a-b, te mikenski bodež iz Gnojnice kod Mostara, usp. V. Čurčić, Prähistorische Funde aus Bosnien und Herzegowina in den Sammlungen des k. k. naturhistorischen Hofmuseum in Wien, WMBH 11, 1909, str. 95, tab. XVIII, 4. Mikenskih nalaza u posljednje vrijeme ima sve više.

¹² Prvo grčko naselje na istočnom Jadranu je Korkyra Melaina, knidska kolonija, po svojoj prilici iz kasnijeg VI. st. O toj koloniji usp. P. Lisićar, Crna Korkyra, Skopje 1951, str. 3 i d., L. Bruceri, La grecità adriatica, Padova 1977, (2. izd.) str. 104 i d., A. Mastrocinque, Da Cnido a Corcira Melaina. Uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico, Università degli Studi di Trento, Pubblicazioni del Dipartimento di Storia della Civiltà Europea, br. 4, god. 1988, str. 7 i d. M. Suić, Korkyra he Melaina, Odborani radovi iz starije povijesti Hrvatske, Zadar 1996, str. 263 i d.

¹³ M. Nikolanci, Arhaiski import u Dalmaciji, VAHD 68, 1966, str. 89 i d.

¹⁴ M. Nikolanci, nav. dj., str. 107 i d., br. 12, 117, tab. XVIII, 5.

¹⁵ M. Nikolanci, nav. dj., str. 112 i d. (bez sl.); P. Lisićar, Cenni sulla ceramica antica, AJ XIV 1973, str. 6 i d., tab. IV, 10.

¹⁶ P. Lisićar, Cenni sulla ceramica antica, AJ XIV, 1973, str. 6, tab. IV, 9 a-c.

¹⁷ P. Lisićar, nav. dj., str. 3 i d., tab. II, 3 a, b.

¹⁸ P. Lisićar, nav. dj., str. 4 i d., tab. II, 4, III, 5, 6, 8.

¹⁹ P. Lisićar, nav. dj., str. 6, tab. III, 7.

ARHAJSKO DOBA

Iako se prva grčka kolonija na istočnoj obali Jadrana pojavljuje tek u kasnijem VI. st. prije Krista,¹² u naše su krajeve ipak stizale arhajske izradevine trgovačkim putem. S druge strane utjecaji su se osjetili u krajevima koji su s Grcima imali, ali i u onima koji s njima nisu imali izravnoga dodira. Tako su se autohtoni narodi ipak upoznali s grčkim arhaiskim oblicima.¹³

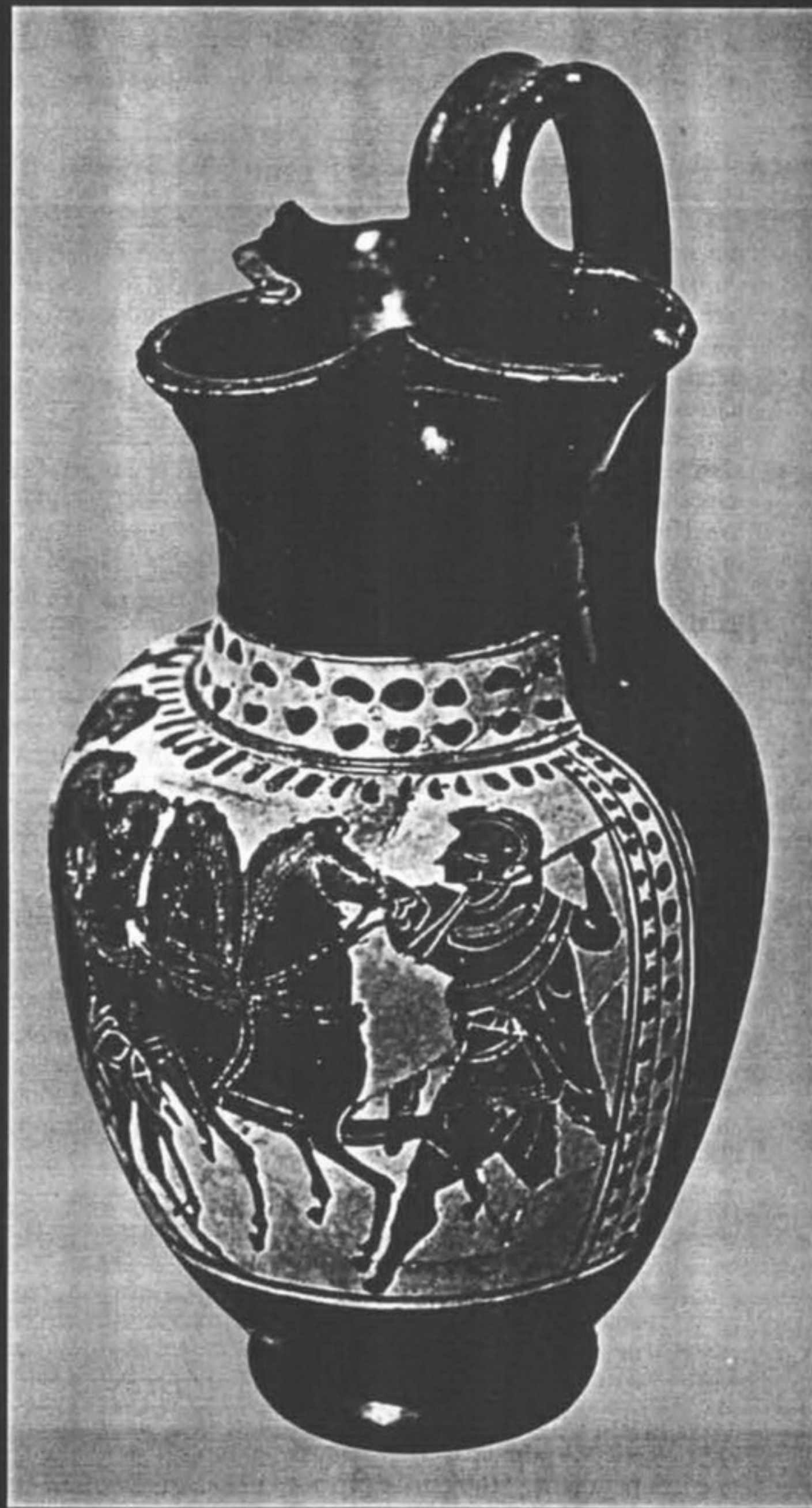
Etruščani su bili znatno bliže istočnoj obali Jadrana, pogotovo otkad su na ušću Poa uspostavili svoju lučko-trgovačku ispostavu (Spina), ali unatoč tomu predmeti etrurske produkcije su iznimno rijetki. Jedan takav izuzetak je *bucchero* vaza iz Visa.¹⁴ Što se pak etrurskoga utjecaja tiče valja pripomenuti da je bio dosta jak na sjeveroistočnom dijelu Jadrana, osobito u Istri.

Medu primjercima crnofiguralne grčke keramike ističu se posude korinjske produkcije. Dvije očuvane posude iz Blata na Korčuli (sl. 1),¹⁵ jedna piksida iz Salone (sl. 2),¹⁶ posude iz Visa¹⁷ i Pule,¹⁸ te fragment iz Zadra,¹⁹ po-

2. Korinjska crnofiguralna piksida, keramika, Salone, VI. st. prije Kr., AM Split.

Corinthian black-figure pyxis, pottery, Salone, 6th century B.C., AM Split.

3. Atička crnofiguralna oinochoe, keramika, Nezakcij, početak V. st. prije Kr., AM Pula.

Attic black-figure oinochoe, Nesactium, beginning of the 5th century B.C., AM Pula.

¹⁰ P. Lisčar, nav. dj, str. 3 i d, tab. I.

¹¹ Sličnih aribalosa ima u Italiji. Vidi katalog Greci in Occidente, ed. Bompiani 1996, al. na str. 182.

¹² Š. Barčević, Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte de l'Adriatique, VAHD 77 (Disputatione Salonitanae II), Split 1984, str. 37 i d, s popisom literature, katalogom i kartom rasprostiranja.

¹³ O korintskoj keramici usp. J. L. Benson, Die Geschichte der korinthischen Vasen, Basel 1953.

¹⁴ Š. Barčević, nav. dj, str. 54 i d. Po autorovu mišljenju već dio izrađen je u korintskim radionicama, a manji su italike kopije.

¹⁵ Put uz istočnu obalu Jadrana išao je do visine Zadra, a zatim preko otvorenog mora ili je proizvodio do vrha Istre pa na suprotnu obalu. Da je Spina bila središte kojemu je primarno bila namijenjena grčka roba može se zaključiti po velikoj količini izvrsne grčke keramike. Usp. S. Aurigemma, Scavi di Spina I, Roma 1960; S. Aurigemma, Scavi di Spina II, Roma 1965; N. Alfieri - P. E. Arias, Spina, Guida al Museo archeologico in Ferrara, Firenze 1961.

¹⁶ P. Lisčar, nav. dj, str. 8, tab. V, 11 a-c (Zemaljski muzej Sarajevo), tab. V 12 a-b (Arheološki muzej Split).

¹⁷ Na primjer tzv. Vaza s očima, P. Lisčar, nav. dj, str. 9 i d, tab. VI, 16 a-b.

¹⁸ P. Lisčar, nav. dj, str. 9, tab. V, 13, 10.

¹⁹ P. Lisčar, nav. dj, str. 22 i d, tab. XVIII-XX.

²⁰ B. Krieger, The Greeks in the Central Dalmatia. Some New Evidence, in: Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, Canberra-Oxford 1990, str. 318.

²¹ B. Krieger, nav. dj, str. 317 i d.

²² B. Krieger, nav. dj, str. 317 i d. Usp. i objavljena fotografija krotinskoga novca, M. Nikolic, Arhaijski import u Dalmaciji, VAHD 68, 1966, tab. XVI, 2.

kazuju majstorstvo lončarske proizvodnje. Osim kvalitetnije oslikanih bilo je i nekoliko vrlo shematski ukrašenih aribalosa iz Visa.²⁰ Njihovi oblici su ipak vješto izvedeni. Ovakve male forme su pouzdano korintski import.²¹ Međutim, osim cijelih posuda otkriveno je i mnogo fragmenata, uglavnom na ilirskim lokalitetima, što upozorava da su Iliri trgovali s Grcima i da su postojale žive međusobne veze.²² Dekorirana korintska keramika derivira još iz proto-korintske produkcije, što pokazuje jednolično nizanje istih životinja ili fantastičnih bića jednih za drugima i pretjerano ubacivanje dekorativnih elemenata, najčešće vegetabilnih motiva u svim slobodnim površinama.²³ Ukrašavanje je postalo toliko shematizirano da korintski slikari nisu mogli iznaći put iz vlastitoga začaranoga kruga. Takva je dekoracija postala kočnicom daljnega napretka. Korintska keramika pronađena na istočnoj obali Jadrana lošije je kvalitete od vrhunskih vaza izvorne produkcije. Posude je po svoj prilici stizalo preko korintske kolonije Korkyre (Krf) koja je, s obzirom na smještaj na samoj granici Jadrana, bila prirodno upućena na trgovinu s tim dijelom Sredozemlja, ali je keramika, čini se, ipak bila uglavnom izrađena u samom Korintu.²⁴

Štose pak ostalih crnofiguralnih vaza tiče, očito je da ta keramika nije zastupljena vrhunskim proizvodima iz Atene i drugih centara visokokvalitetne produkcije. Ipak je riječ o posudama koje su bile ukrašene figuralnim scenama, što je već samo po sebi znatan iskorak u odnosu na dekorativnu korintsku produkciju. Ti crnofiguralni proizvodi rad su dobrih lončara i osrednjih slikara, što potvrđuju skladni oblici posuda, ali nezgrapne figure, nesigurni crtež i crni firnis koji se lako runi. Tih je posuda bilo dosta, ali ipak - koliko se to u sadašnjem trenutku može kazati - manje od korintskih. Čini se da je vrhunska atička roba zaobilazila istočnu obalu Jadrana i završavala na bogatoj etrurskoj tržnici u Spini na ušću rijeke Poa.²⁵ Tipični primjeri takve osrednje keramike su *lekythoi* iz Visa (možda Hvara),²⁶ Nina,²⁷ dok je najkvalitetniji primjerak jedna *oinoboe* iz Nezakcija (sl. 3).²⁸ Ova je vaza po sigurnim i dugim linijama te po složenoj ikonografiji najljepši primjerak crnofiguralnog slikarstva. Scena borbe je vješto prikazana i najbliža je vrhunskim ostvarenjima atičke produkcije, ali ipak joj nije moguće odrediti autora. To je, naravno, kad je riječ o drugim crnofiguralnim vazama još manje moguće.

Istočna obala Jadrana bila je u stalnom trgovačkom dodiru s južnom Italijom, otkuda stiže, geometrijski oslikano, tzv. daunijsko posude (sl. 4) koje iskazuje visoke oblikovne vrijednosti i znatne dekorativne kvalitete, ali, dajako, nema figura niti posjeduje vrsnoću atičke i korintske robe.²⁹ Takvoga posuda za sada ima najviše oko Zadra i sjevernije, osobito u Istri, ali nije bilo razloga da ne bude importirano i u južnije dijelove, jer je to mjesto produkcije izravno nasuprot tom dijelu Jadrana.

Tijekom arhaiskoga razdoblja našim je krajevima kolao grčki novac. O tome svjedoče sporadični nalazi eginskoga (sl. 6),³⁰ atenskoga (sl. 5)³¹ i novca drugoga podrijetla.³² Umjetnička vrsnoća prikaza na aversima i reversima takvoga novca sigurno je morala imati utjecaja na razvijanje estetskoga doživljavanja i spoznaje indigenih naroda o visokoj umjetničkoj civilizaciji Grčke i grčkih kolonija, ali također i pobuđivati kreativne poticaje.

4. Daunijska vaza, keramika, Nezakcij, VI. st. prije Kr., AMI Pula.

Daunian pottery vase, Nesactium, 6th century B.C., AMI Pula.

Važnije od importa je, međutim, izrastanje produkcijskih centara u kojima su se počeli izradivati umjetnički predmeti prema grčkim i italiskim uzorima. Tri su takva središta: Istra, područje Japoda (Lika i zapadna Bosna) te srednja Dalmacija, osobito otoci. Svako od ta tri područja iskazuju svoje posebnosti, svoje jasne odlike po kojima se razlikuju.

U Istri se razvila produkcija kamene plastike koja upućuje na arhaiski utjecaj, ali je nedvojbeno da je to lokalna inačica, svojstvena perifernoj kulturi.³³ Najviše takve plastike otkriveno je u Nezakciju, koji je ishodište i glavno produkcijsko središte. Međutim, nalazi iz drugih dijelova Istre potvrđuju da je to ipak šira kulturna pojava, da nije ograničena samo na jedno usko po-

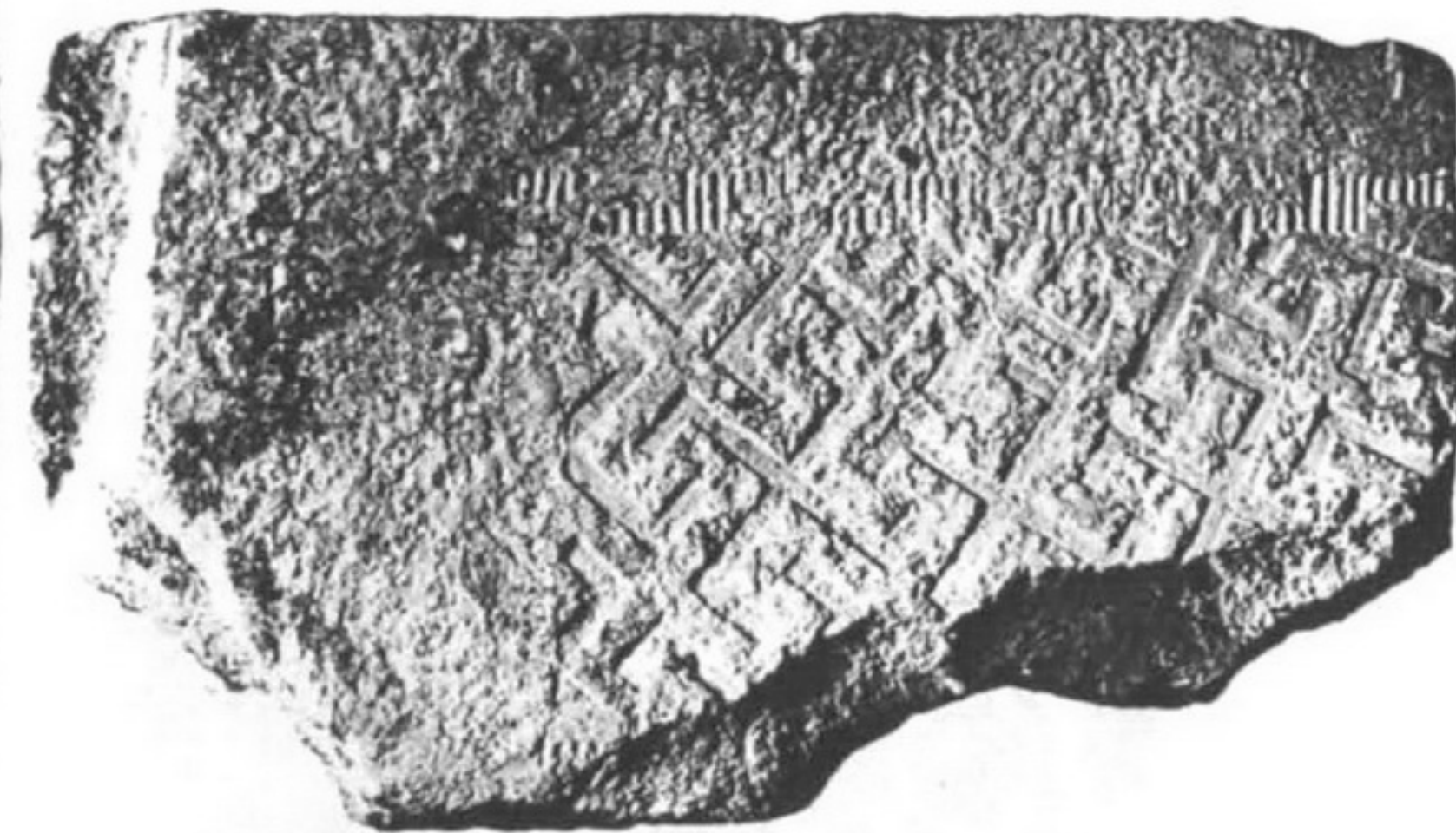
5. Atenski srebrni novac s glavom Atene, Dalmacija (točnija lokacija nepoznata), VI. st. prije Kr., AM Split.

Athenian silver coin with the head of Athena, found in Dalmatia (precise site unknown), 6th century B.C., AM Split.

6. Eginski srebrni novac s likom kornjače, Dalmacija (točnija lokacija nepoznata), VI. st. prije Kr., AM Split.
Silver coin of Aegina with a turtle, Dalmatia (precise site unknown), 6th century B.C., AM Split.

³³ O toj plastici vidi: J. Mladin, Umjetnički spomenici prahistorijskog zlatnog doba, Pula 1964; J. Fischer, Die vorhistorischen Skulpturen von Nesactium, Hamburger Beiträge zur Archäologie 11, 1984; S. Kukoč, Histarska stela u kontekstu srodnih zapadnojadrijskih spomenika, u: Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, IJAD 1, 1986; S. Kukoč, Histarska stela u kontekstu srodnih zapadnojadrijskih spomenika, u: Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja HAD 11/2, 1986, str. 47-73. 1986. Očito da ova plastika još uvijek privlači pažnju. To svjedoči i rad L. Kovat, Nesactijski kult, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije, Rijeka 1993, str. 57-68. Ovaj rad čini je primjer traženja duboke slike pod svaku cijenu, često s malo kriča u samoj spomeničkoj baštini.

7. Ulomci dekorativnih ploča sa spiralom i meandrom, Nezakcij, V. st. prije Kr., AMI Pula.

Fragments of decorative slabs with spiral and meander decoration, Nesactium, 5th century B.C., AMI Pula.

dručje.³⁴ Repertoar plastike sastoji se od ploča ukrašenih geometrijskim ukrasima (sl. 7), sepulkralnih antropomorfnih stela shematiziranih oblika³⁵ te stojećih muških (sl. 8) i konjaničkih figura (sl. 10). Skulpture su *ex voto* ili još vjerojatnije nadgrobni spomenici.³⁶

Figure pokazuju da su se majstori ugledali na etrušćansko-italsku arhaisku plastiku, no neke posebnosti ukazuju na to da lokalna produkcija nije robovala izvornim shemama nego da je stvarala vlastita rješenja i inačice (na primjer itifaličnost nagih likova). Likovi muškaraca s rukama na prsima pokazuju položaj kakav nije poznat i uobičajen u Grčkoj,³⁷ ali se zato često javlja na području sjeverno od Tibera.³⁸ Takva statuarna poza poznata je i kod likova znatno primitivnije, ali zato neobično zanimljive forme, na primjer kod Ratnika iz Capestrana.³⁹ Među figuralnom plastikom posebno mjesto ima žensko božanstvo, po svoj prilici božica plodnosti, što šireći vaginu pomaže rađanju djeteta, iako se ono već nalazi na grudima majke (sl. 9).⁴⁰ Čini se da je taj motiv unikum ne samo toga doba nego uopće. Još je neobičnije to što je scena rađanja čeon dio spomenika na kojem je stajao konjanik. Takva se kombinacija može objasniti samo kao izvorna ikonografska kreacija.⁴¹

Izravnije arhajske oblike pokazuju nagi kurosi, konjaničke statue, zatim i neki reljefi s ljudskim figurama, ali, kao što je to već istaknuto, riječ je o lokalnoj interpretaciji etruško-italskih uzora.⁴² Konjske glave i konjaničke statue pokazuju da su lokalni majstori ovladali i izradom složenih kipova, što potvrđuje da su i drugi arhajski statuarni tipovi nalazili svoje mjesto. Kipari su se čak usudivali takve motive povezivati u maštovite kombinacije.⁴³ Nije sigurno je li riječ o realističkim prikazima konjanika,⁴⁴ ili, kao na jednoj skulpturi iz Etrurije (Vulci), o prikazu čovjeka koji jaši hipokampa, što bi upućivalo na

³⁴ To svjedoče fragmenti iz Poreča i Buja. Usp. J. Mladin, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964, str. 23, tab. IX, sl. 3 i 4. Ova dva spomenika potječu, dakle, sa suprotne obale Istre.

³⁵ Usp. N. Cambi, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira, Duhovna kultura Ilira, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, pos. izd. 11, Sarajevo 1984, str. 108 i d. tab. 1, 2, 3, tab. II, 1.

³⁶ Usp. J. Mladin, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964, str. 30, tab. XVIII, 1; str. 28, tab. XVI, 1, 1 a.

³⁷ Kurosi u grčkoj umjetnosti imaju redovno spuštene ruke priljubljene uz butine, sa stisnutim šakama. Takve položaje usp. u E. Buschor, Frühgriechische Jünglinge, München 1950, str. 10 i d. sl. 16, 23, 40, 45 i d. W. Martin, Die archaische Plastik der Griechen, Darmstadt 1990, str. 69 i d. sl. 22, 35, 36 b, 37, 58, 60 itd.

³⁸ Usp. fragment nadgrobne statue iz Vetulonije (grob Pietrera), R. Bianchi Bandinelli - A. Giuliano, Etruschi e Italici prima del dominio di Roma, Milano 1985, str. 204, sl. 238, ili pak kapo iz Chiusi, vazu iz Betolle i dr. u O. von Vacano, Die Etrusker, Hamburg 1955, tab. 26 i 27.

³⁹ V. Cianfaranti, Antiche civiltà d' Abruzzo, Roma 1969, str. 51 i d. tab. LXXXIV, LXXXVI-VIII, LXXXIX-XCV.

⁴⁰ J. Mladin, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964, str. 28 i d. tab. XVI i 1 a.

⁴¹ Takva ikonografija nedvojbeno upućuje na simboliku ljudske prokreacije, ali se dalje od toga smije samo nagađati. Osim jedne analogije, prikaza žene s djetetom na boku, nema drugih sličnih prikaza u drevnoj umjetnosti. R. Vasić, Pojava kamene plastike kod

Ilira, Živa antika XV, 1, 1965, str. 152, sl. 4 i 5, s pravom ističe da je nezakcijska statua nadišla uzorak, figuru iz Sparte.

⁴² Usp. bilj. 38 i 39.

⁴³ Sajan primjer je tzv. Rampin jahač s Akropole u Atini iz doba oko godine 550. To je savršen prikaz arhajskog

konja i jahača. Usp. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, München 1983, (3. izd.), str. 352, sl. 368. U klasično doba, po svoj prilici pod utjecajem demokracije, u Atini više nema privatnih konjaničkih kipova.

⁴⁴ Naime, nije se očuvala prednja i stražnja strana konja pa se ne zna je li

8. Fragmenti nadgrobnog spomenika s kurosom, vapnenač, Nezakcij, kraj VI. st. prije Kr., AMI Pula.

Fragments of a funerary kuros, limestone. Nesactium, late 6th century B.C., AMI Pula.

mitološki karakter prikaza.⁴⁵ Likovi konjanika potvrđuju da se društvo raslojilo, jer je konj izraz statusa pokojnika (samo su ga bogati mogli sebi priuštiti), pa čak i u slučaju da su konjanički likovi pripadali mitološkim prikazima. Šteta je što u toj razmjerno bogatoj kamenoj produkciji nema više očuvanih glava (sačuvana je samo jedna herma nepoznatoga podrijetla) (sl. 11).⁴⁶ Iako se ne zna točno mjesto nalaza, nema dvojbe da je glava autentična, jer je srodnost s nezakcijskom skulpturom u formalnom i tehničkom pogledu sasvim jasno raspoznatljiva. Što se pak stilskih odlika tiče nadolje spuštenu vanjski krajevi očiju, a i oblik kose (kapa ?) upućuju na utjecaj etruško-italske arhaike.⁴⁷ Spomenute glave nisu ni stilski ni vrsnošću izradbe odudarale od duha vremena u kojem su nastajale. Slične su morale biti i glave drugih likova. Naime, ovakva pokrivala za glavu u Etruriji imaju muškarci, dok su žene obično gologlave.⁴⁸ Nezakcijskoj plastici teško je odrediti vrijeme nastanka. Po svoj prilici njezin razvitak pada u razdoblje između VI. i V. st. prije Krista. Izravan utjecaj italskoga područja u kasnije doba nije vjerojatan, jer se poslije oblici mijenjaju.

U Nezakciju je očuvano nekoliko visokovrijednih toreutskih predmeta (situle,⁴⁹ pojasne sponje i dr.⁵⁰) na kojima su također nazočne arhajske karakteristike (sl. 12). Riječ je o predmetima s ugraviranim prikazima čiji su žljebovi bili ponekad ispunjeni inkrustacijom. Repertoar motiva čine prizori utrka dvokolica, nizovi životinja, borbe, lov, pa čak i prikazi erotskih scena. Ikonografski je svakako najzanimljivija jedna fragmentarna situla s prikazom pomorske bitke.⁵¹ Ovi prikazi pokazuju privrženost stilskim, tehničkim i ikonografskim odrednicama arhajskog razdoblja, premda se produkcija nastavila i poslije arhaike. Međutim, valja naglasiti da ovi predmeti nisu nastali na istarskom području nego su importirani iz alpskoga kruga ili sjeverne Italije, što potvrđuje već prije spomenutu povezanost kraja s etruškim i limitrofnim civilizacijskim krugovima, a tako se i objašnjava pojava arhajskih forma skulpture Istre i Nezakcija.⁵² Valja naglasiti da je nezakcijska skulpturalna grupa osebujna po svojoj geometrijskoj dekoraciji, ali, kad je riječ o figuralnim karakteristikama, uočava se nedvojbeno srodnost sa sjevernoitalskim, autohtonim kreacijama nastalim pod etruškim utjecajima. To je zapravo jedan te isti civilizacijski fenomen.

životinja imala noge ili pak riblji rep, no svakako se ne radi o kentauru. Ispred konjanika se nalazilo još nešto, sudeći barem po spoju s bazom spomenika, ali je taj dio nažalost propao.

⁴⁵ O. J. Brendel, Etruscan Art, Harmondsworth 1978, str. 222, sl. 149.

⁴⁶ J. Mladin, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964, str. 31 i d. tab. XVII, 1, 1a i tab. XX, sl. 1.

⁴⁷ Slične oblike kose (s kapom) i zakošene oči vidi na urni iz Chiusi, O. J. Brendel, Etruscan Art, Harmondsworth 1978, str. 208, sl. 137.

⁴⁸ Žene u Etruriji imaju dugu kosu koja, ako je i pokrivena, proviruje ispod pokrivala. Usp. prikaz na sarkofagu iz Cerveterija, R. Bianchi Bandinelli - A. Giuliano, Etruschi e Italici prima del dominio di Roma, Milano 1985, str. 197-200.

⁴⁹ Archeologia e arte dell' Istria, Pula 1985, str. 50, br. 12. Vidi i bilj. 50 i 51.

⁵⁰ K. Miborčić, Nezakcij, Nalaz grobnice 1981. godine. Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, Pula 1996, str. 17, sl. 16 i 17.

⁵¹ K. Miborčić, nav. dj., situla br. 66, str. 19 i d. sl. 18, sl. između str. 56 i 57, tab. III, 66, prilog 3.

⁵² O situjskoj umjetnosti usp. S. Gubrovec - K. Miborčić, Istarska grupa, Prahistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba, Sarajevo 1987; H. Frey, Die Kunst der Situlen. Metallarbeiten der Vorzeit im Südostalpenraum. Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin-New York 23, 1969. Vidi i ostalu literaturu u K. Miborčić, Nezakcij, Nalaz grobnice 1981. godine. Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, Pula 1996, str. 61 i d.

9. Fragment nadgrobnog spomenika s reljefnim prikazom žene koja rađa, vapnenac, Nezakcij, početak V. st. pr. Kr., AMI Pula.

Fragment of a funerary monument with a relief of a woman giving birth, limestone, Nesactium, 5th century B.C., AMI Pula.

Drugo značajno civilizacijsko područje nalazi se u dolini rijeke Une, gdje se razvijala specifična japodska umjetnost, opet s jasnim arhajskim odbljescima.⁵³ Pojavne forme japodske plastike različite su od istarskih. Riječ je o kamenoj plastici koja svoj iskaz zasniva na grafičkom likovnom jeziku (grebanje po ravnoj kamenoj površini). Središte te produkcije nadgrobnih spomenika - stela, urna i sarkofaga, nalazilo se u okolini Bihaća. Na hrvatskoj strani rijeke Une još nije otkrivena produkcija skulptura pod arhajskim utjecajem. Identična tehnika reljefa, ali ne i likovni izraz, na brojnim kamenim spomenicima iz kasnijega rimskoga doba upućuje na to da valja očekivati veću rasprostranjenost i neprekinut kontinuitet tijekom dužeg razdoblja.⁵⁴ S druge strane, otkriće jantarnih figurica u Kompolju (sl. 13), vrlo jasnih arhajskih stil-

10. Nadgrobnji spomenik s prikazom konjamika, vapnenac, Nezakcij, početak V. st. pr. Kr., AMI Pula.

Funerary monument with a sculpture of a rider, limestone, Nesactium, 5th century B.C., AMI Pula.

11. Dvostruka herma, vapnenac, okolica Pule (točnija lokacija nepoznata), prva polovica V. st. pr. Kr., AMI Pula.

Herm with double head, limestone, Pula vicinity (the precise site unknown), first half of the 5th century B.C., AMI Pula.

skih odrednica, importiranih po svoj prilici iz južne Italije, pokazuje da je i tu bila uspostavljena veza s područjima koja bijahu snažnije u ozračju arhajske kulture.⁵⁵ Slični arhajski oblici od jantara otkriveni su i u Crnoj Gori, što govori o rasprostranjenosti takvih ukrasnih predmeta te o njihovom putu od obale prema unutrašnjosti.⁵⁶ Jantarne figurice iz kompolskih grobova, do-
duše, nisu potakle stvaranje monumentalnih oblika plastike, ali su se pomoću

12. Fragment brončane situle, početak V. st. prije Kr., Nezakcij, AMI Pula.

Fragment of a bronze situla, Nesactium, early 5th century B.C., AMI Pula.

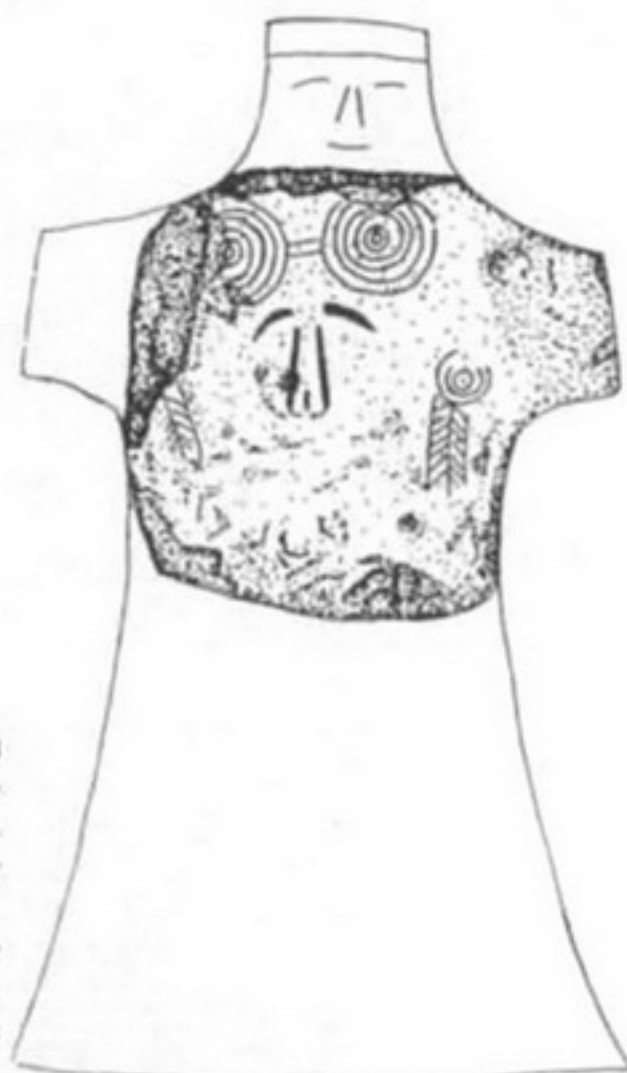
ci. Arheološka problematika Like, IHAD I, Split 1975; I. Sarić, Japodske urne u Lici, VAMZ n. s. III, IX, 1975, str. 23-36.

⁵⁵ Takve figurice otkrivene su u grobovima u Kompolju, R. Drechsler-Bizic, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-56, VAMZ n. s. 3, II, 1961, str. 92, tab. XXVIII-XXIX, XXX, XXXI, XXXIII 1, 5-7.

⁵⁶ C. Marković, Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lizijevo polje kod Ivangrada, Duhovna kultura Ilira, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 11, Sarajevo 1984, str. 81, sl. 1-4.

13. Jantarna perla u obliku ženske glave, Kompolje u Lici, kraj VI. st. prije Kr., AM Zagreb.
Amber bead showing a female head, Kompolje, Lika region, end of the 6th century B.C., AM Zagreb.

14. Nadgrobna stela u obliku stilizirane ženske figure, muljika, Golubić (zapadna Bosna), VIII. st. prije Kr., MP Bihać (prema B. Raunig).
Funerary stele in the shape of a stylized female figure, tufa, Golubić (western Bosnia), 8th century B.C., MP Bihać.

njih japodski kamenorezbari upoznawali s aktualnim arhajskim trendovima, a nositelji importa su pak mogli biti i prenositelji sredozemnih likovnih dostignuća. Točan put utjecaja ipak još uvijek nije moguće trasirati. Japodska umjetnost graviranja u mekom kamenu vrlo je zanimljiv primjer periferne recepcije arhajskog stila.

Visokovrijedna kamena plastika na ovom se području razvila i prije početka utjecaja arhaike, o čemu svjedoči fragment jedne jako stilizirane figure djevojke, očito nadgrobnoga karaktera (sl. 14).⁵⁷ Po obliku glave, frizuri, ukrasima i dekorativnim predmetima te »batrljicama« ruku ona je izdanak drevnih ilirskih idola što se pojavljuju u velikom broju u svim dijelovima unutrašnjosti hrvatskih prostora, ali stilski nema veze s arhaikom.⁵⁸ I u japodskoj umjetnosti prisutne su lokalne ikonografske inačice. U prvom redu valjalo bi spomenuti itifaličnost muškaraca, što se zapaža također i na likovima nezakcijske grupe, čime se te skulpture povezuju ikonografski, ali ne oblikovno i tehnički. To bi značilo da se monumentalna skulptura počela izrađivati već u VIII. ili najkasnije VII. st. prije Krista (preciznu dataciju skulpture djevojke, na žalost, nije moguće utvrditi), ali je ona pouzdano ranija od ostalih skulptura s toga područja. Tada su, dakle, stvorene pretpostavke, barem tehničko-zanatske naravi, da se razvije jedna veća kamenarska produkcija. Ako i ima tehničke bliskosti, između navedene skulpture i kasnijih japodskih reljefa, posebno u grafičkom načinu ukrašavanja, ipak ne postoje nikakve čvršće veze, jer djevojka ima volumen, dok su likovi na drugim spomenicima samo grafički ocrtani. Kod spomenute djevojke autohtona komponenta je dominantna. Vrlo je važno napomenuti da je otkriven još jedan slično ukrašen, ali, na žalost, vrlo mali fragment iz okolice Bihaća.⁵⁹ Postojala je, dakle, još prahistorijska predispozicija na koju se »arhaika« lakše nadograđivala. Takva »predarhajaska« faza barem zasada ne postoji u nezakcijskoj skulpturi. Stoga je novi izraz koji pokazuju ostale skulpture po svoj prilici bio posredovan.

Među primjercima kasnije skupine spomenika ikonografski je najbogatija i umjetnički najdotjeranija urna iz Ribića na kojoj se osobito ističe prikaz adoracije pokojnika što sjede na tronu (sl. 15).⁶⁰ Drugi važan motiv je ples dje-

vojaka.⁶¹ Vrlo je značajan i sarkofag s prikazom konjanika iz Založja.⁶² Konjanici i žene su najčešće korišteni motivi japodske plastike, jer ih ima i na drugim spomenicima.⁶³ Spomenuti motivi imaju paralele u grčkoj i etrurskoj arhaiici, poput stele iz Hrisafe kod Sparte,⁶⁴ reljefa iz Priniasa⁶⁵ ili Atene,⁶⁶ slika iz grobnica u Ruvu⁶⁷ itd. Razlike u odnosu na primjere iz drugih krajeva Sredozemlja zapažaju se samo po načinu upotrebe motiva. Prikazi ljudi u japodskom kulturnom krugu pokazuju oblik bliži grčkom geometrijskom stilu.⁶⁸ Takav izraz je zapravo lokalni odgovor na umjetnički izazov, ali on s geometrijskim stilom ipak nema veze. Svojstva toga izraza su okrugla forma glave, okruglo oko i poput mrkve izduženi nos.

Vrijeme trajanja japodske kamenarske produkcije je približno od VI. do IV. st. prije Krista.⁶⁹ Nema dokaza da se taj stil održao i kroz helenističko doba; helenizam, sa svojim rafiniranim i slojevitim prikazima, kao da nije mogao naći odjeka u japodskoj i nezakcijskoj, razmjerno primitivnoj sredini. Zanimljivo je da je takav graverski stil ponovno oživio u rimsko doba, ali rimskodobni reljefi su ikonografski i stilski drukčiji pa se mogu jasno razlikovati. Kon-

15. Fragmenti urne s raznim sepulkralnim scenama, muljika, Ribić (zapadna Bosna), VI. st. prije Kr., MP Bihać (prema B. Raunig).

Fragments of a funerary urn with sepulchral scenes, tufa, Ribić (western Bosnia), 6th century B.C., MP Bihać (after B. Raunig).

⁵⁷ B. Raunig, nav. dj., str. 30 i d. tab. III, 11.

⁵⁸ B. Raunig, nav. dj., str. 30 i d. tab. II, 10 a-c.

⁵⁹ B. Raunig, nav. dj., str. 30 i d. tab. II, 8, 9, 10 a.

⁶⁰ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, München 1983, (3. izd.), str. 471, sl. 353.

⁶¹ Taj reljef stoji na samom početku arhaike (oko godine 650. pr. Krista). W. Fuchs, nav. dj., str. 424, sl. 483.

⁶² M. Robertson, A History of Greek Art, Cambridge 1975, str. 109, tab. 31 i W. Fuchs, nav. dj., str. 426, sl. 486.

⁶³ R. Bianchi Bandinelli - A. Giuliano, Etruschi e Italici prima del dominio di Roma, Milano 1985, (2. izd.), str. 371, sl. 439; katalog Greci in Occidente, 1996, sl. na str. 466.

⁶⁴ To se odnosi na oblik glave. Da bi se to shvatilo dovoljno je pogledati glavu na str. 524, sl. 634, u: W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, München 1983, (3. und überarb. Aufl.), str. 524, sl. 634, ili glavu čuvene brončane statuete Mantiklova Apolona. A. Stewart, Greek Sculpture, New Haven and New York 1990, sl. 11. Sličan oblik glave pokazuje i statueta vozara iz Olimpije, J. Boardman, Greek Sculpture, The Archaic Period, London 1985, (rep.), sl. 47.

⁶⁵ U tome se periodu još mogu očekivati neke arhajske stilске karakteristike. Kasnije će nestati potpora iz kul-

⁵⁷ B. Raunig, Japodski kamerni sakralni i sepulkralni spomenici, Starinar XXIII, 1972, str. 29 i d. tab. I, 1 a-c. O tumačenju te figure usp. i N. Gambi, Sepulkralni spomenici antropomorfno: karakteri kod Ilira, Društvena kultura Hira, Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, pos. izd. II, Sarajevo 1984 e, str. 106 i d.

⁵⁸ Najljepše je ukrašen kipić iz Dalja, V. Hoffiller, Idol od ilovače iz Dalja, Vahd XV, 1928, str. 249 i d. tab. VI.

⁵⁹ Vjerojatno je riječ o urni koja ima starije oblike maska urezanoga na slobodnoj površini. Usp. B. Raunig, Japodski kamerni sakralni i sepulkralni spomenici, Starinar XXIII, 1972, str. 29 i d. tab. I, 1 e.

⁶⁰ B. Raunig, nav. dj., str. 30 i d. tab. III, 11 a.

timih milja odakle je ona došla. O tome usp. i H. Rammig, Japodski kamenski isklesni i sepulkralni spomenici, Starina XXXII, 1972, str. 43.

⁷⁰ Rimske reljefe donosi također H. Rammig, nav. dj. str. 44 i d. tab. IV-VIII. Oni su čak brojniji od rimskih.

⁷¹ M. Nikolović, Arhaiski import u Dalmaciji, VAHD 68, 1966, str. 102, br. 8, sl. 3, tab. 81, 2. N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, 1991, str. 21 i d. sl. 2.

⁷² O akrolitu usp. G. Lippold, Die griechische Plastik, Handbuch der Archäologie, München 1950, str. 15. Sačuvane su samo glave.

⁷³ To je glava kurosa s teocijima koji se pridaju koso (tj. *Ergentypische*). O takvoj frizuri usp. A. Stewart, Greek Sculpture, New Haven and New York 1990, sl. 42, br. 8, sl. 101 i 103.

tinuitet takvih reljefa od IV. st. prije Krista do u rimsko doba nije moguće dokazati. Rimski reljefi⁷⁰ su morfološki, stilski i ikonografski različiti od japodskih, povezuje ih samo rezanje u mekom kamenu. Drugo ništa nije preživjelo tijekom dugih stoljeća.

Treće područje na kojemu se javlja arhajska umjetnost je srednja Dalmacija. Tu se pojavljuje importirana roba grčke, južnoitalske provenijencije, ali unatoč tomu ta je oblast bila i receptivna i kreativna, što potvrđuje jedna glava kurosa koja tipološki pripada sredini VI. st. prije Krista (sl. 16).⁷¹ Fragment kurosa je bez sumnje domaće umjetničko ostvarenje prema južnoitalskim uzorima, a to potvrđuje lokalni kamen. Specifičnost ove glave je u tome što je ona bila negdje pričvršćena, o čemu svjedoče dvije rupe. One su nedvojbeno služile za fiksiranje. Možda se radilo o tzv. akrolitu (skulptura koja ima drveno tijelo, a kamenu glavu).⁷² Vjerojatno je pozadina glave bila drvena, dok je kameno lice bilo neka vrsta fasade. To je nedvojbeno najstarija skulptura u Dalmaciji. Ona je svakako starija od sirakuške kolonije na Visu. O starosti glave svjedoči duga kosa, neznatno zategnuti obrazi koji stvaraju dojam arhaiskog osmijeha.⁷³ Stoga se i u ovom slučaju smije kazati da je skulptura nastala u ilirskoj sredini srednje Dalmacije, gdje su grčki utjecaji bili najdublji. Spomenuta glava nema nikakve veze sa sjevernom Italijom kao što je to

16. Glava kurosa, vapnenac, Issa, sredina VI. st. prije Kr., AM Split.

Head of a kuros, limestone, Issa, about the middle of the 6th century B.C., AM Split.

17. Glava htoničkog Dioniza, keramika, Issa, otok Vis, VI. st. prije Kr., AM Split.

Head of a chthonic Dionysus, terracotta, Issa, the island of Vis., 6th century B.C., AM Split.

bio slučaj s nezakcijskom grupom. Za sada, međutim, nema drugih tragova kamenarske produkcije arhaiskoga doba u srednjoj Dalmaciji, iako bi ih bilo logično očekivati.

Još je nekoliko glava koje pokazuju arhajske utjecaje, no na žalost ni jedna od njih više nije u našim javnim ili privatnim zbirkama. Jedna je takva nađena u podmorju istočne obale Jadrana i nije još objavljena, a u krajnjoj liniji njeno podrijetlo nije ni sigurno.⁷⁴ Druga je bila otkrivena kod Epidaure, ali joj se zametnuo svaki trag, a jedina dokumentacija je jedna loša fotografija.⁷⁵ Na temelju te fotografije reklo bi se da ta, navodno keramička glava, pokazuje mladoga muškarca s kraćim tipom arhajske frizure iz doba oko 510-500. godine prije Krista.⁷⁶

Posebno je zanimljiva glava koja se čuva u Dubrovniku, oko čije se autentičnosti i podrijetla pred dvadesetak godina razvila zanimljiva diskusija.⁷⁷ G.M.A. Richter, čije se mišljenje ne smije podcijeniti, pripisala ju je produkciji grčkih kurosa otoka Melosa.⁷⁸ Ako je i riječ o autentičnoj glavi, valjalo bi zaključiti da ona po svoj prilici nije iz samoga Dubrovnika. Mogla je doći kupovinom, donacijom neke kolekcije ili na neki drugi način. Međutim, ranije spomenute glave iz Visa i Epidaure svjedoče da je uz obalu ipak bila poznata arhajska skulptura.

Iz Isse potječe jedna mala keramička glava, bradatoga, tzv. htoničkoga Dioniza,⁷⁹ po svoj prilici importiranoga iz Taranta, koji također svjedoči o prodoru arhaiskih stilskih tendencija prije osnutka grčke kolonije (sl. 17).⁸⁰

⁷⁴ P. G. Guzzo, Dati archeologici di VI e V sec. dal Adriatico, Concordia e la X regio, str. 255. Autor ne donosi fotografiju. Glava je navodno iz voda bivše Jugoslavije, a proučava je, kako autor navodi, C. Rolley. Izgleda da još nije objavljena.

⁷⁵ T. Falcon Barker, 1600 Years under the Sea, New York 1960, str. 137 sa sl. Nije li možda riječ o glavi spomenutoj u prethodnoj bilješci?

⁷⁶ Izraz i kratka kosa su poput onih na glavi mladih kurosa (primjerice na tzv. *Royet head* iz Atene), usp. J. Boardman, Greek Sculpture, The Archaic Period, London 1985, sl. 159. Ovaj jadranski primjerak je možda samo nešto malo mlađi.

⁷⁷ A. Rendić-Miočević, O jednoj glavi «kurosa» iz Dubrovnika, VAMZ 3, ser. XII-XIII, 1979-80, str. 181 i d. tab. I-III. Vidi i drugu literaturu.

⁷⁸ G.M.A. Richter, Kuroi Archaic Greek Youths, A Study of the Development of the Kuros Type in Greek Sculpture, New York 1988, (rep. 3. izd.), sl. 605 i 608. Tu glavu kurosa autorica pripisuje meloskoj grupi.

⁷⁹ M. Nikolović, Arhaiski import u Dalmaciji, VAHD 68, 1966, str. 90, br. 1, tab. XI, 1.

⁸⁰ Usp. slične glave u H. Herdejürgen, Die tarentinischen Terrakotten des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr. im Antikenmuseum Basel, Mainz 1971, str. 38, br. 9, tab. 3, 7; str. 42, br. 17, tab. 3, 17; str. 49, br. 14, tab. 4, 14. Autorica takve glave datira u prvu polovicu V. st.

KASNOKLASIČNO DOBA I HELENIZAM

Ranoklasično doba, osim nekoliko ranije spomenutih crvenofiguralnih posuda, ostavilo je neznatnoga traga u arhitekturi i u skulpturi. To se čini dosta logičnim, jer lokalno pučanstvo očito nije bilo u stanju odgovoriti na prevelike izazove grčke klasične umjetnosti. U to doba još uvijek nema velikih grčkih kolonija na istočnom Jadranu čije bi se stanovništvo moglo nositi s teškim i neobično složenim zadacima kakve postavlja klasična umjetnost, a jedinoj tada postojećoj koloniji/Korkyri Melaini, ne zna se ni položaj. Slabija zastupljenost klasične vidljiva je čak i u jednoj Etruriji.⁸¹ Etruska je arhaika korespondirala s odgovarajućim grčkim periodima, ali su umjetnine iz toga doba još uvijek pod utjecajem prethodnoga razdoblja, a gotovo da se i ne zapaža pravi klasični izraz. U helenističko doba Etrušćani se opet približuju grčkim umjetničkim tokovima, osobito onima klasicističke orijentacije.⁸²

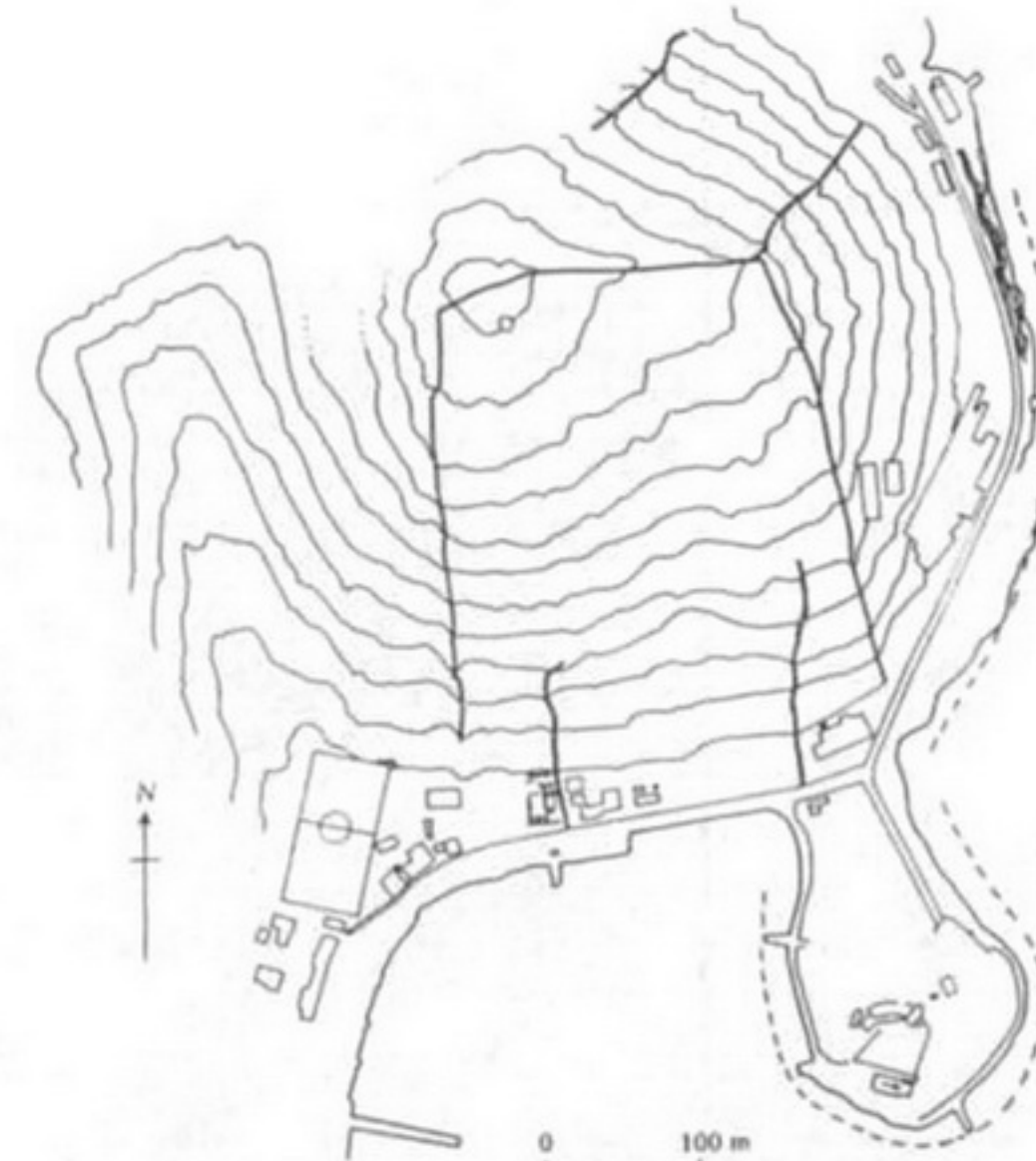
Urbanizam i arhitektura

Osnutkom Isse (početak IV. st. prije Krista) i Pharosa godine 385. prije Krista grčka je civilizacija još dublje penetrirala u autohtone ilirske sredine na Jadranu.⁸³ Tada nestaje agrarna civilizacija, a javljaju se i druga dostignuća koja su znatno unaprijedila razinu i kvalitetu življenja čak i domorodačkoga stanovništva.

S grčkim kolonijama započinje i razvitak antičke urbane civilizacije. Prethodno zapravo na čitavom hrvatskom području nema uopće gradskih aglomeracija. Ilirska su se naselja nalazila na uzvišenjima, često na nekoliko

platoa, okružena nasipima i palisadama za obranu od neprijatelja.⁸⁴ Iako u takvim naseljima ima kuća i komunikacija, ipak je teško govoriti o nekoj logičnoj i razrađenoj urbanistici. Grčka naselja, naprotiv, imaju osmišljeni plan. Issa⁸⁵ i Pharos⁸⁶ pokazuju zanimljiv spoj grčkoga modela i terenske, specifično dalmatinske situacije. U oba slučaja grad su okruživale zidine izgrađene od velikih kamenih blokova. Matrica gradskih komunikacija pokazuje pravilnu mrežu (ortogonalno postavljene ulice) s planiranim javnim prostorima i zdanjima. Tako je u Issi uočljiv sistem ulica koje se spuštaju niz strminu (sl. 18). Te su ulice barem djelomično morale imati stepenice. Poprečne pak komunikacije tekle su po svoj prilici paralelno sa smjerom terasa na određenim razmacima (izohipse), ali one nisu sigurno utvrđene. Uz obalu bijaše agora. Na poluotočiću Prirovo možda se nalazio grčki teatar (današnji ostaci su rimski).⁸⁷ Čitav obalni rub uz more bio je obzidan velikim kamenim blokovima koji su vidljivi u moru, što pokazuje da su znatna financijska sredstva bila usmjerena na sigurno pristajanje brodova.⁸⁸ Graditeljska vještina zidanja u moru bila je zamjerna. Na visokom i izravnom nasipu bili su bez veziva vješto polagani masivni kameni blokovi. Luka je Isejcima bila od životne važnosti.

Uz izlazne ceste, zapadno i istočno od grada pružale su se nekropole.⁸⁹ Ceste izvan zidina nisu se držale pravca gradskih komunikacija.

18. Issa, tlocrt grada (prema B. Kiriginu).

Issa, city plan (after B. Kirigin).

⁸¹ Logično je da je utjecaj grčke kulture znatno jači nakon kolonizacije početkom IV. st. Tradicionalno se drži da je Issa osnovana na samom početku IV. st. dok je Pharos pouzdano osnovan godine 385. U novije doba češće se pojavljuju pretpostavke da je Issa osnovana nakon Pharosa. S. Čučić, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naselobina na Jadranu u 4. st. prije Krista, RFIZ 33 (20), 1993/94, str. 34 i d.

⁸² O ilirskim naseljima vidi M. Šušić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 63 i d., sl. 8 i 9.

⁸³ B. Kirigin, The Greeks in the Central Dalmatia, u: Greek Colonists and Native Populations, str. 303 i d., sl. 7.

⁸⁴ B. Kirigin, nav. dj., str. 296, sl. 3; B. Kirigin, Pharos - prilog topografiji antičkog grada, Diadora 13, 1991, str. 5 i d., katalog Pharos antički grad, str. 56 i d. B. Gabrićević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naselobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD LXVII, 1966, str. 166 i d., sl. 8, uspoređuje tlocrte dvaju gradova i utvrđuje njihovu vanjsku sličnost, ali unutrašnju različitost.

⁸⁵ Ostataka grčkoga teatra za sada nema, ali nije isključeno da u temeljima, koji nisu istraženi, ipak postoje ranije strukture. Položaj kazališta je za grčke običaje idealan. Bilo bi nužno istraživati na mjestima gdje je moguće dokazati takvu pretpostavku.

⁸⁶ Linija obale utvrđena je prigodom podzemnih arheoloških istraživanja 1971. i 1972. Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁸⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁸⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁸⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

⁹⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁰⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹¹⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹²⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹³⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁴⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁰ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵¹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵² Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵³ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁴ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁵ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁶ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁷ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁸ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Liniju obale vidi u B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, slika na str. 58.

¹⁵⁹ Ostaci obale mogli su se pratiti s istočne i južne strane Prirova, ali je lako moguće da su postojali i zapadno od poluotočica i ispred samoga naselja. Lin

19. Pharos (Stari Grad, otok Hvar), tlocrt grada, (prema B. Kiriginu). A) gradsko područje prema N. Dubokoviću, B) gradsko područje prema B. Gabričeviću.

Pharos (Stari Grad, on the island of Hvar), city plan (after B. Kirigin). A - city area after N. Duboković, B - city area after B. Gabričević.

⁸⁹ Položaje nekropola vidi u B. Kiriginu, nav. dj. str. 58. O iseljskoj nekropoli (arhitektura, stele i dr.) vidi M. Niko-lanci, Hellenistička nekropola, VAHD LXIII-LXIV, 1961-62, str. 57 i d.

Iako ima sličnu matricu urbane strukture Pharos se položajem, a zatim i urbanističko-koncepcijskim pojedinostima, ipak razlikuje od Isse (sl. 19). Prije svega, Pharos se nalazi u ravnici i otuda proistječe potreba da urbani sadržaji budu drugačije raspoređeni, da trg (agora) bude na spoju dviju temeljnih komunikacija, a ne uz more kao u Issi.⁹⁰ Iako je poznat samo mali dio gradskih zidina, i ovdje su one izradene od velikih kamenih blokova. Pharosu je

21. Istočni dio gradskih zidina izgrađenih od megalitskih blokova. Ošanići kod Stoca, istočna Hercegovina III-II. st. prije Kr.

Eastern part of the city fortifications built of megalithic blocks. Ošanići near Stolac, eastern Herzegovina, 3rd or 2nd century B.C.

bila još potrebna snažna obrana, zbog hostile okoline.⁹¹ Gradske zidine slijede približno pravilnu liniju, s tek neznatnim odstupanjima, bez kula kojih nije, kako izgleda, bilo ni uz sama gradska vrata. U IV. st. prije Krista u Grčkoj, a i drugdje u grčkom svijetu, kule su zapravo nezaobilazni element obrane gradova.⁹² Zašto Pharos i Issa nemaju kula teško je objašnjivo, jer su one kao fortifikacijsko dostignuće već davno poznate.

Šteta je što se o arhitekturi i urbanistici grčkih gradova zna vrlo malo. Bez obzira na to jasno je da Grci donose na Jadran nove ideje o naselju i naselbinskom standardu.

⁹⁰ B. Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naselobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD LXVII, 1966, str. 164 i d.

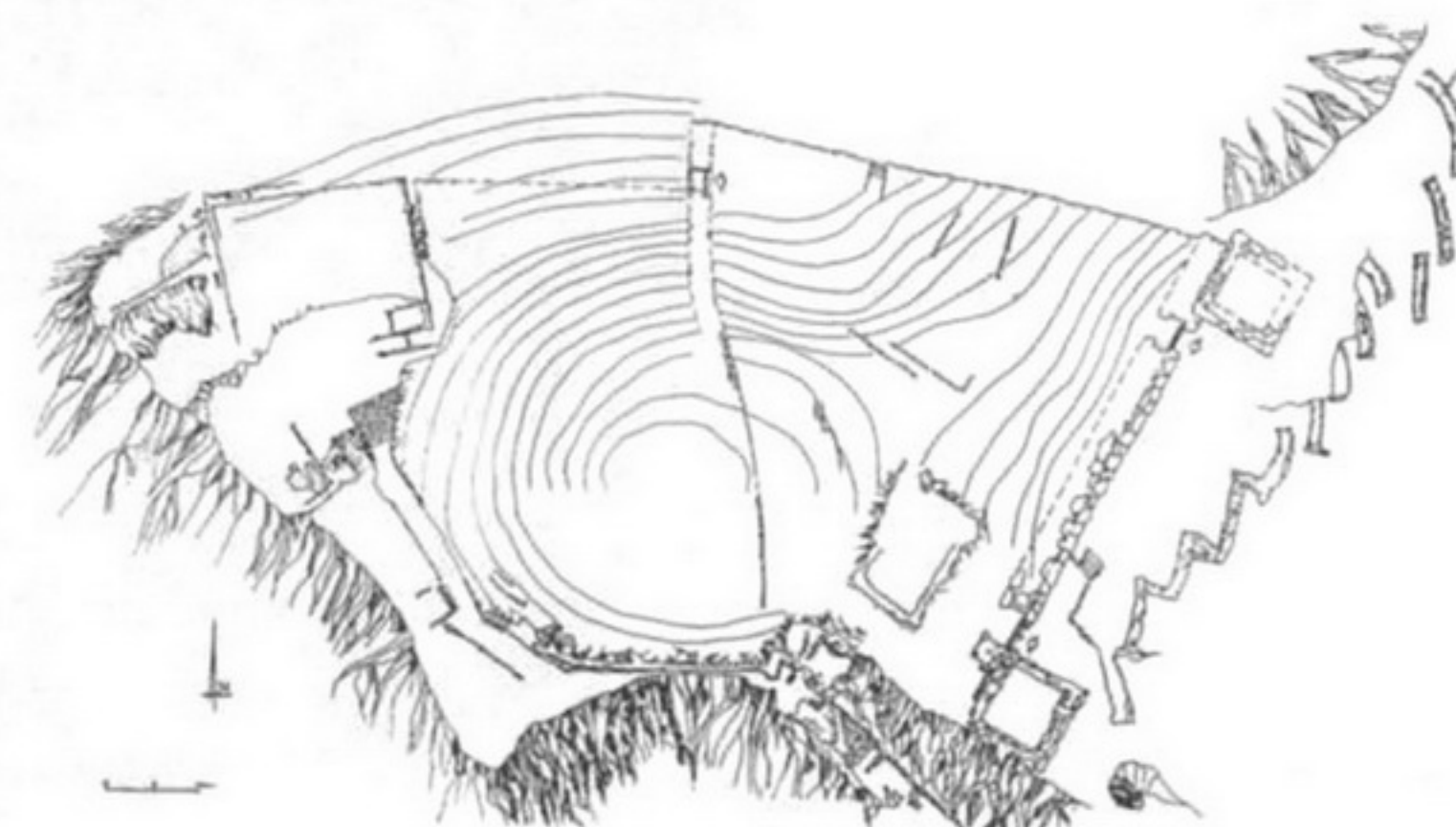
⁹¹ Nevolje s domorocima pratile su Pharos već od utemeljenja. Tako i znano godinu osnutka grada, kad su koloniste napali Jadasini. Usp. katalog Pharos. Antički grad. U povodu 2380. obljetnice utemeljenja, Zagreb 1995, str. 40.

⁹² Usp. F. Winter, Greek Fortifications, London 1971, str. 152 i d, sl. 150-205.

20. Gradske zidine istočnog dijela Salone (izgrađene od megalitskih blokova), sjeverno od tzv. Porta Caesarica, III-II. st. prije Kr.

City fortifications of the eastern part of Salona (built of megalithic blocks), north of Porta Caesarica, 3rd or 2nd century B.C.

22. Ošanići kod Stoca, tlocrt gradskog područja, III-II. st. prije Kr. (prema B. Marijanu).

Ošanići near Stolac, plan of the urban settlement, 3rd or 2nd century B.C. (after B. Marijan).

⁹³ Usp. H. Liebl - W. Willberg, Ausgrabungen in Asseria, OJA XI, 1908, str. 18 i 19, sl. 3-7.

⁹⁴ M. Stučić, Municipium Varvariae, Diadora 2, 1962, str. 179 i d. M. Stučić, Bribir (Varvaria) u antici, u: Kolokvij o Bribiru. Pregled rezultata istraživanja od 1959. do 1965. godine, Zagreb 1968, str. 28 i d. tab. I-IX, sl. 3.

⁹⁵ A. Faber - M. Nikolanić, Škrip na otoku Braču, Prilozi 2. Centar za povijesne znanosti, 1985, str. 1 i d. sl. 1 - 14, tab. I - IV.

⁹⁶ O zidinama megalitskoga tipa usp. D. Rendić-Mitrović, Salona - Quadrata - Salomitski oppidum (Caes., B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja, ZNŽOJS 49, 1985, str. 529 i d. sl. 2-5, tab. I-III.

⁹⁷ O širenju megalitskoga načina gradnje usp. G. Daniel, The Megalith Builders of Western Europe, London 1962.

⁹⁸ N. Cambi, Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima, RFI 32(19), 1992/93, str. 45 i d. sl. 2.

Urbanistika grčkih gradova razmjerno je malo utjecala na arhitekturu i način življenja ilirskih naselja. Na uzvišenjima bijaše teško primijeniti sistem grčke gradogradnje s hipodamskim rasporedom ulica i gradskih sadržaja. Ilirskih gradinskih naselja ima posvuda u Hrvatskoj. Gdje god pogled zaluta po okolišu zapažaju se kameni prstenovi obrambenoga nasipa gradina. Tek na vrlo malom broju njih može se zapaziti grčki utjecaj, a i to samo u nekim detaljima. Grčki utjecaj se najlakše prepoznaje po načinu podizanja gradskih zidina. Ilirske su sredine razmjerno često prihvaćale prednosti utvrđivanja naselja megalitskim blokovima (Asseria,⁹³ Varvaria,⁹⁴ Škrip na otoku Braču,⁹⁵ Salona (sl. 20)⁹⁶ itd). Iako je zidanje velikim blokovima poznato još od mikenskih vremena, jasno je da takva fortifikacijska tehnika nije prenesena u to davno doba nego znatno kasnije, kad se intenziviraju veze s Grčkom i kada dolaze grčki kolonisti. Taložni vapnenački slojevi bili su vrlo pogodni za vadenje velikih kamenih blokova, a tehnologija ugradbe je bila još odavno dobro znana.⁹⁷ Kronologija takvoga načina zidanja je nedovoljno poznata.

Neka od najrazvijenijih naselja već imaju stanovite karakteristike grada, kao što je slučaj s Ošanićima kod Stoca u Hercegovini, gdje se ipak zapaža utjecaj grčkoga načina organizacije gradskoga tkiva i zoniranja sadržaja (sl. 22). U Ošanićima je posebno zanimljivo da se utvrđeni dio (ovaj put čak s kutnim kulama kvadratnoga tlocrta, kakve nisu poznate ni u grčkim naseljima na Jadranu) striktno odvajaju od stambenoga dijela.⁹⁸ Po tome bi Ošanići bili vrlo napredno ilirsko naselje. Unutar zidina zaštićenoga dijela nalazi se na terasama što se strmo obrušavaju prema dolini samo nekoliko kuća i jedan jednostavni hram s proširenim platoom.⁹⁹ Naseljeni dio nalazio se istočno, izvan fortificiranoga dijela, a prostirao se na dosta velikom području. Unatoč odvo-

jenosti, fortificirani i nefortificirani (stambeni) dijelovi naselja funkcionirali su kao jedinstveno tkivo, jer su ih povezivala dvojna vrata i trg oko kojega su bile smještene jednostavne zgrade, bez nekoga posebnog rasporeda i uređenja.¹⁰⁰ Oba dijela imala su cisterne, kao jedini mogući način snabdijevanja vodom na krševitoj visoravni. Očito je da su, unatoč poboljšanjima, daorsijski domoroci ostali i dalje privrženi starim oblicima koji su bili u skladu s njihovim načinom življenja. Oni su prihvatili samo ona grčka iskustva koja su im odgovarala. Druga, prije spomenuta naselja, s gradskim zidinama od megalitskih kamenih blokova postojala su, za razliku od Ošanića (sl. 21),¹⁰¹ i u rimsko doba kad su značajno transformirana tako da se izvorne gradske strukture teško otkrivaju.¹⁰² Grčka urbanistika, kao što smo vidjeli, nije ipak mogla posve zamijeniti domaća iskustva. Iliri su zbog sigurnosti nastavljali živjeti na brežuljcima, a tu bijaše teško primijeniti ortogonalnu matricu ulica. Ošanići su iznimka i zbog toga što se nalaze na razmjerno prostranoj visoravni koja pruža mogućnost urbanističkoga promišljanja. Očito je da je raslojeno društvo nametnulo odvojenost pojedinih dijelova naselja.

Hibridnu urbanu strukturu pokazuju grčka naselja, isejske kolonije Tragurij (sl. 23)¹⁰³ i Epetij (sl. 24),¹⁰⁴ smještene na prirodno dobro zaštićenim područjima (otočić, poluotočić). U Traguriju se zapaža spretno miješanje dviju matrica. Komunikacije, naime, poput prstena okružuju središnje uzvišenje, s kojega se putovi zrakasto pružaju prema periferiji. Ortogonalni sustav nalazi se pak na zapadnoj strani otoka gdje se naselje proširilo.¹⁰⁵ Tragurij je, dakle, vrlo zoran primjer susreta domaće i grčke gradogradnje na istoj lokaciji. Epetij je zbog izduženosti gradskoga područja smještenoga na poluotoku imao brojne poprečne (sjever-jug) i samo malobrojne uzdužne (istok-zapad) komunikaci-

⁹⁹ N. Cambi, nav. dj. str. 47, sl. 1.

¹⁰⁰ N. Cambi, nav. dj. str. 48, sl. 2.

¹⁰¹ U Ošanićima nema uopće nikakvih nalaza iz rimskoga doba. Zbog toga je Z. Marić, zaključio da su Ošanići propali prije prodora Rimljana u ove krajeve (oko sredine I. st. prije Krista.). Vidi: Arheološki leksikon BiH, t. 3, Sarajevo 1988, str. 178.

¹⁰² To se osobito dobro vidi u Varvariji i Asseriji. Usp. bilj. 93 i 94.

¹⁰³ B. Gabrićević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naselobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD LXVII, 1966, str. 156 i d. drži da je Tragurij imao pravilnu ortogonalnu strukturu komunikacija i da je ona nastala pri utemeljenju faktorijske. Nalazi iz predkolonizacijskoga doba upućuju na još starije naselje na tom mjestu. Stoga je logično da su radijalne komunikacije ostatak predgrčke organizacije prostora. O tome usp. B. Kirigin, The Greeks in the Central Dalmatia, Populations u: Greek Colonists and Nature, str. 314 i d. sl. 10.

¹⁰⁴ Čini se da Epetij nije imao radijalnu strukturu komunikacija sa žarištem u središnjem kulnom mjestu, kako to drži B. Gabrićević, nav. dj. str. 155 i d. sl. 4, nego češljasti tip. O Epetiju vidi i B. Kirigin, The Greeks in the Central Dalmatia, str. 314 i d. sl. 11.

¹⁰⁵ B. Kirigin, nav. dj. sl. 10.

23. Tragourion, tlocrt grada, (prema B. Kiriginu).
Tragourion, city plan (after B. Kirigin).

24. Epetion (Stobreč kod Splita), tlocrt grada (prema B. Kiriginu).
Epetion (Stobreč near Split), city plan (after B. Kirigin).

¹⁰⁵ A. Mašić, *Stari Epetion - Stobreč kod Šibenika*, Prilozi za arheologiju 1, Zagreb 1983, str. 17 i d. Prilog 2 a prikazuje situaciju u sjevernim gradskim zidinama. Jedino tla ima malo razvijeno, nema izravnih dokaza u pogledu tezi.

¹⁰⁶ Osnove: *usp. B. Gabrićević*, Pristup na razvoju urbanizma grčkih naseljenosti na istočnoj obali Jadrana, VAHD LXVIII, 1996, str. 157, bilj. 28.

¹⁰⁷ Područje središta logično je pretpostaviti. *usp. Gabrićević*, *nav. dj.*, str. 155 i d. bilj. 26, sl. 4. Starija arhitektura ispod bazilike vidljiva je. N. Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split 1974, *note* 8, tab. Hendov C, D, tab. VII. Ipak, ne zidovi su moguće pouzdano pripisati hramovnoj arhitekturi.

¹⁰⁸ Osnove: *usp. B. Gabrićević*, *Starogradska polje od prethistorije do ranog srednjovjekovja* (prethodni izvještaj o prvim rezultatima), *Mogućnosti* 1-2, 1995, str. 182 i d. sl. 1-7. U katalogu: *Pharos. Antički grad*, U povodu 2000. obljetnice utemeljenja, Zagreb 1999, str. 115 i d. vidli kartu na samom početku publikacije (bez oznake stranice), te sl. na str. 10. U obje publikacije navode se i raniji radovi. O problemima obnove polja i naselja *usp. katalog: Miroslav i Anđelina*, 1996, str. 233 i d. sl. 333-334 (Metapont) i sl. na str. 247. U susponu Metapontom starogradska je polja zemljišta daleko bolje očuvana.

¹⁰⁹ Osnove: *usp. B. Gabrićević*, *Pristup na razvoju urbanizma grčkih naseljenosti na istočnoj obali Jadrana*, VAHD LXVIII, 1996, str. 167, bilj. 52; *F. Bulić*, *Prisustvo rimskih bogova u Splitu*, *Kulturno-istorijska muzej*, Kastel Novi 1991, *Prilog* 103 i sl. 46, karta na str. 44; *B. Kirigin*, *The Gods in the Central Dalmatian*, *note* 314 i d. 10.

¹¹⁰ *F. Bulić*, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1988, str. 2 i d. sl. na str. 6. *Usp. katalog: B. Rendić-Miočević*, *Zur Frage der Dazierung des Psephisma aus Lumbardi*, AJ 7, 1965, str. 77 i d. i: *Die Inschrift Mithras*. Nekoliko novih istraživanja prikaz natpisa iz Lumbardi, VAHD LXVIII, 1996, str. 51 i d.

¹¹¹ Osnove: *usp. M. Zamiatina*, *Geografija podzemlja u polju antičkog Ifriosa*, Od Hekena do Hrvata, Zagreb 1996, str. 29.

¹¹² *B. Gabrićević*, *Isa i njegov patron*, *Q. Nomenius*, *Relig. APA*, 1970, str. 555 i d. *Nomenius* u knjizi.

¹¹³ *B. Gabrićević*, *Antički spomenici otoka Brača*, *PPH* 17, 1968, str. 30, drži da je grčka naselja na str. 31 mogla pripadati: *ovaj helenistički hram*. Međutim, osim pripadati i nekom neoplenističkom naselju.

¹¹⁴ *Usp. bilj. B. Orestes* vidi *B. Gabrićević*, *nav. dj.*, str. 39 i d. sl. na str. 36.

¹¹⁵ *Grafičke zidine u Visu*, *usp. u B. Gabrićević*, *nav. dj.*, str. 20 i d. sl. na str. 21 i 22. *Grafičke zidine Pharosa*, *usp. u katalogu: Pharos. Antički grad*, str. 57 i d. str. 78 i d. sl. na str. 57, 72, 74, 77, 78, 79, 80. A) *reljefom* pogledu zidane strukture u Visu. Starom Gradu vrlo su očite.

¹¹⁶ *Usp. A. Faber*, u katalogu *Pharos. Antički grad*, str. 23, plan 2 D 4, sl. 7; *A. Faber*, *Prilog istraživanju fortifikacija u primorskoj obali Jadrana*, *Prilozi za arheologiju*, Zagreb 1976, str. 24, sl. 1 i 2.

je. Teško je reći gdje je u Epetiju bila smještena agora.¹⁰⁶ Nije isključeno da je ona bila blizu vrata u sjevernim gradskim zidinama zbog središnjega položaja, niskoga terena i blizine luke. Mnogo je jasniji položaj trga u Traguriju, jer radikalne komunikacije završavaju na mjestu gdje je i danas gradski trg, što bi upozoravalo na to da ga tu valja tražiti. Kontinuitet života, naime, vrlo se često ogleđa i u kontinuitetu upotrebe prostora. Nalazi otkriveni prigodom konzervatorskih radova na trogirskoj katedrali dokazuju da je tu prethodno bio hram.¹⁰⁷ Nastanak katedrale na ranijem hramu izrazit je primjer nastavka obavljanja različitih kultova na istom mjestu od pradavnih vremena do danas. Stariji su ostaci slabo očuvani jer su kasnija zdanja temeljito uništila raniju arhitekturu.

Sličan kontinuitet u obavljanju kultova mogao bi se očekivati i u Epetiju. Na to upozoravaju ostaci starokršćanske bazilike smješteni na ostacima ranije arhitekture, čiji karakter, međutim, nije jasan, a popratnih nalaza nema. Valjalo bi, *per analogiam* s Tragurijem, zaključiti da je i tu bilo svetište.¹⁰⁸ Iako je taj položaj udaljen od pretpostavljenoga trga, on je ipak zgodan zbog toga što je to najviša točka poluotoka. Grci, za razliku od Rimljana, nisu imali ustaljene položaje kulturnih gradnji, ali su ipak voljeli uzvišenja.

I u Traguriju i u Epetiju očuvani su dijelovi gradskih zidina podignutih od megalitskih blokova. Iako su zidine okruživale oba naselja, one su ipak bile najjače na mjestima koja su bila strateški najizloženija i pri opsadi najranjivija (sjeverna strana u Traguriju te sjeverna strana i spoj poluotoka s kopnom u Epetiju). Izbor otoka odnosno poluotoka za življenje, kao što je slučaj u ta dva naselja, svjedoči da se prioritet davao obrani. Sve ostalo bilo je manje važno.

Uz civilizacijska dostignuća planiranoga urbanizma grčki su kolonisti na naše obale donijeli i podjelu zemljišta, a to znači sredene vlasničke odnose. Pravilne pačetvorine s pristupnim komunikacijama odlično su očuvane u blizini Pharosa,¹⁰⁹ a nešto lošije kod Tragurija.¹¹⁰ Osim ostataka ograda i komunikacija na terenu vrlo je važan spomenik toga civilizacijskog dostignuća čuveni natpis, psefizma iz Lumbardi.¹¹¹ Natpis svjedoči ne samo o osnivanju iseljskih naselja u Lumbardi na otoku Korčuli, nego pokazuje i kako je bilo raspodijeljeno zemljište u gradu i izvan njega. Osim parceliranja zemljišta izvan zidina, na psefizmi se navodi i podjela čestica za gradnju kuća, što je također dokaz razvijenoga urbanizma. Grci su, nesumnjivo, držali gradsko i izvangradsko područje jedinstvenom cjelinom koja mora biti pravno sredena, oblikom logična i pošteno podijeljena. Postojanje okućnica unutar naselja dokaz je da izgradnja nije bila intenzivna, jer bi se u protivnom unutargradski prostor bez sumnje štedio. Šteta je što se oko Lumbarde nisu sačuvali ostaci naselja, a od parcelacije su preostali suviše neznatni tragovi da bi se mogli usporediti s navodima iz psefizme.¹¹²

Arhitektura grčkih kolonija na istočnom Jadranu slabo je poznata. Nema dvojbe, međutim, da su u gradovima, osim trgova i trijemova,¹¹³ postojali hramovi i drugi javni objekti,¹¹⁴ a u Issi po svoj prilici i teatar.¹¹⁵ Na žalost, ostataka arhitekture gotovo da i nema. Megalitski sustavi gradskih fortifikacija su daleko najbolje sačuvani ostaci koji su svrhovito pratili reljef terena i pružali najbolju moguću zaštitu, čak i bez gradskih kula.¹¹⁶ Gradska vrata očuvala su se djelomično samo u Epetiju.¹¹⁷

Skulptura

Iz ranijega klasičnog doba preostalo je zaista malo skulptura. Iz toga je doba po svoj prilici minijatura, na žalost dosta fragmentirana ara, s prikazima božanstava u profilu, u nizu jedan za drugim, iz Salone (sl. 25).¹¹⁸ Profinjenost i vrsnoća reljefa pokazuju da je rad morao proizići iz jedne prilično dobre radionice. Kvaliteta prikaza, kao i mramor, pokazuju da je ara bila importirana. Unatoč minijaturnosti prikaza, ipak se može kazati da je ona po svoj prilici iz V-IV. st. prije Krista. Pentelički mramor pokazuje da bi ona mogla biti atički import.

25. Mali žrtvenik s prikazom bogova, mramor, Salona, V-IV. st. prije Kr., AM Split.

A small altar with a relief showing gods and goddesses, marble, Salona, 5th or 4th century B.C., AM Split.

¹¹⁸ *F. Bulić*, *Frammento di ara votiva rappresentante il sistema delle dodici divinità*, Bd., s. XXXV, 1912, str. 52, tab. V, 1. Bulić spomenik datira u I. st. To bi odgovaralo da je riječ o kopiji, što ipak, izgleda, nije slučaj.

26. **Brončana glava Artemide** (brončana kopija). IV-III. st. prije Kr., Issa. Muzej Vis.

Bronze head of Arthemis (bronze copy). 4th or 3rd century B.C., Issa. Museum Vis

27. **Reljef Kairosa** (prema Lizipu), mramor, III. st. prije Kr., nepoznato nalazište. Muzej benediktinskog samostana Sv. Nikole, Trogir.

Relief showing Kairos (a copy according to Lysippos), marble, 3rd century B.C., unknown site. Museum of the Benedictine Nunnery Trogir.

28. Nadgrobni reljef s prikazom gozbe, mramor, nepoznato nalazište, III-II. st. prije Kr., AM Zadar.

Funerary relief showing a feast, unknown site, 3rd or 2nd century B.C., AM Zadar.

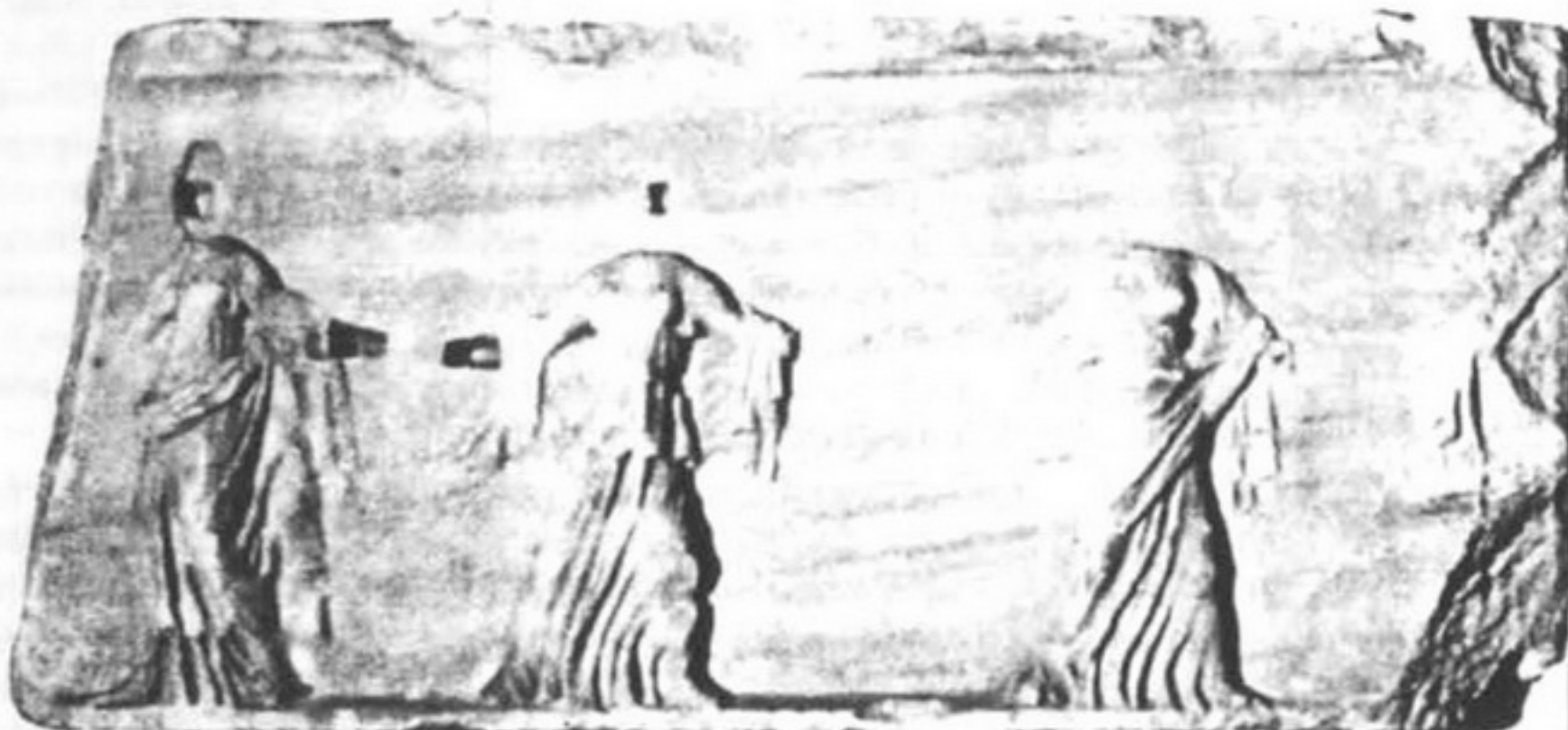

29. Nadgrobni reljef s prikazom žene koja prede (?), mramor, nepoznato nalazište, III-II. st. prije Kr., GM Trogir.
Funerary stele depicting a woman spinning (?), marble, unknown site, 3rd or 2nd century B.C., GM Trogir.

Čak i u grčkim kolonijama skulptura je, na žalost, dosta malobrojna, ali ono što se očuvalo ipak svjedoči o njezinoj vrsnoći i karakteru. Iz kasnijega klasičnog doba potječu skulpture kao što je, primjerice, bronzana glava božice s dijamantom, iz Isse (sl. 26).¹¹⁹ Šteta je što se nije očuvalo i tijelo. Ta glava iskazuje senzibilitet praksitelovske inspiracije. Njoj izrazito slična glava Diane iz Versaillesa koja bi se po nekim odlikama tijela i položaja ekstremiteta možda mogla pripisati poznatom kasnoklasičnom Leoharesu, kiparu vremenski i stilski bliskom Praksitelu.¹²⁰ Sličnosti se očituju u vrlo ljupkom izrazu i finom ovalu lica, izrezu očiju, obliku čela i nosa, nagibu glave i blago čeznutljivom pogledu te bogatoj plastici valovite kose. I frizura je iden-

¹¹⁹ B. Gabrićević, *Antički spomenici otoka Visa*, PPUD 17, 1966, str. 54, tab. 7, desno.

¹²⁰ M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1967, str. 63 i d, sl. 210.

30. Reljef plesačica, mramor, Narona, II. st. prije Kr., AM Split.
Relief with dancing women, marble, Narona, 2nd century B.C., AM Split.

tična. Dok je versajska skulptura rimska kopija, isejska je glava grčki original i bila bi, da je čitava, još značajnija kao mogući uzor mnogim sličnim kipovima.

Na području antičke Dalmacije očuvano je samo nekoliko primjeraka grčke mramorne plastike, no njihovo je podrijetlo nepoznato. Lako je moguće da su neki primjerci doneseni iz drugih krajeva grčkoga svijeta. To se u prvom redu odnosi na najkvalitetniji od njih, na reljef Kairosa iz Trogira, varijaciju čuvenoga Lizipova kipa (sl. 27). Bez obzira na podrijetlo valja kazati da je Kairos jedna od najznačajnijih tvorevina ranohelenističkoga doba (po svoj prilici iz III. st. prije Krista).¹²¹ On se svrstava u atičku skulpturalnu produkciju čije je ishodište genijalni Lizip. Takvi reljefi pokušavaju otkriti slijed pokreta, a ne kopiraju temeljni uzor, kao što potvrđuje reljef atleta podrijetlom s atenske Akropole koji je nastao kao razrada Apoksiomena.¹²² Reljef Kairosa i atenskih atleta u mnogočemu je sličan (način modelacije tijela, dubina reljefa, patos, mekoća prelaza planova i dr.), a oba su služila kao obloga neke baze ili kipa tako da se može pretpostaviti da su produkt iste radionice. Nema dvojbe da je trogirski Kairos ne samo najuspješnija ikonografska predaja čuvenoga Lizipova originala, nego i jedna od najboljih interpretacija Lizipove umjetnosti poslije njegove smrti. Možda je na tom reljefu moglo biti i više figura Kairosa u različitim stavovima. Na žalost, teško je pretpostaviti da je tako sofisticirani reljef bio izrađen u Ateni dalekom i grčkom svijetu rubnom Trogiru.¹²³

Drugi spomenik neutvrđenog podrijetla je stela s prikazom posmrtnog gozbe, iz Zadra (sl. 28).¹²⁴ Tema takvih reljefa potvrđuje da je pokojnik po svoj prilici pripadnik dionizijske religije koja obećava sretan zagrobni život. Reljef je klasicistički koncipiran, osobito glava glavnoga sudionika gozbe, ali su zanemareni pravi međusobni odnosi i dimenzije figura, jer se željelo istaknuti pokojnika kao središnjega sudionika gozbe, pa je on najveći. Osobito je dimenzijama naglašen njegov trup i glava. Ovaj je reljef, s obzirom na serijsku izrad-

¹²¹ O tom reljefu i dataciji N. Cambi, *The Relief of Kairos from Trogir (Dalmatia)*, *Praktika tou XII Diethnous Klassikes Arhaiologias*, Athena 1988, Tomos G, str. 37-41; N. Cambi, još je dampa o Lizipovim djelima u Dalmaciji. U povodu izložbe u Rimu, *RFZ* 34 (21), 1994/95, str. 1 i d.

¹²² M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1967, str. 32, sl. 77.

¹²³ N. Cambi, *The Relief of Kairos from Trogir (Dalmatia)*, *Praktika tou XII Diethnous Klassikes Arhaiologias*, Athena 1988, Tomos G, str. 37-41.

¹²⁴ Guida del Museo di S. Donato in Zadra, Vienna 1913, str. 68, br. 152, sl. na str. 69.

¹²⁵ O toj zbirci i njezinom nastajanju usp. N. Cambi, *Collezione Danieli-Pellegrini (Zara-Padova) e monumenti antichi della Dalmazia a Venezia*, *Rivista di archeologia*, suppl. 7, Congresso intern. Venezia e l'archeologia. Un importante capitolo nella storia del gusto dell'antico nella cultura artistica veneziana, Venezia 1990, str. 100 i d.

¹²⁶ M. Gorenc, *Antika u Hrvatskoj*, Zagreb 1952, str. 49, tab. 26.

¹²⁷ Slična je stela s otoka Tenosa, H. Möbius, *Die Ornamente der griechisch-klassischer und nachklassischer Zeit*, Berlin 1929, tab. 37 a.

¹²⁸ O tome usp. B. Schmalz, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt 1983, str. 223 i d.

¹²⁹ Sumnja u njezino dalmatinsko podrijetlo izražena je već u članku N. Cambi, *Trogir u antici*, *Mogućnosti* br. 10-11 (studeni) 1981, str. 958, bilj. 7-8.

¹³⁰ N. Cambi, Bilješke o antičkom neartu u Naroni, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981, str. 111 i d, sl. 3.

¹³¹ Ipak ostaje dilema je li reljef bio izrađen u nekom drugom produkcijskom centru ili na licu mjesta. Budući da su se na Prokonosu vadili mramorni blokovi, ipak je vjerojatnije da je takav blok dopremljen u Naronu u abociranim stanju i tu obraden.

bu, lakše mogao biti izrađen u Dalmaciji nego Kairos. Međutim, kako potječe iz zbirke Danieli-Pellegrini koja se samo djelimično formirala u Dalmaciji, teško je biti siguran u njegovo pravo podrijetlo.¹²⁵

Treći spomenik neutvrđenog podrijetla je mala pravokutna stela nekoć uzidana u Palači Cipico u Trogiru, sada u trogirskom Gradskom muzeju (sl. 29).¹²⁶ Na prednjoj strani prikazana je pokojnica na stolcu kako prede vunu. Taj motiv je poznat u grčkoj sepulkralnoj umjetnosti.¹²⁷ Ovaj je plitki reljef također serijski rad, zanatski kvalitetan, ali ipak dosta površan. On je zapravo reducirana varijanta nekoć monumentalnih grčkih nadgrobnih stela koje se u kasnijem helenizmu drastično smanjuju i dobijaju jednostavnije forme i ikonografiju.¹²⁸ Trogirska stela nema ni morfoloških ni ikonografskih paralela među nadgrobnim spomenicima dalmatinskih Grka, pa je teško vjerovati da su takvi izolirani primjerci mogli biti izrađeni u Dalmaciji.¹²⁹

Prema tome, svi gore spomenuti reljefi najvjerojatnije su u Dalmaciju dospjeli trgovinom umjetninama ili kolekcionarstvom, bilo u srednjem vijeku ili kasnije.

Ima, međutim, i vrsnih skulptura, koje su pouzdano lokalnoga podrijetla, kao što je reljef plesačica iz Naroni (sl. 30), emporija na rijeci Neretvi do kojega su dolazili Grci da bi trgovali s Ilirima.¹³⁰ Od emporija trgovina je išla dublje u zaleđe. Taj je helenistički reljef izrađen iz prokoneškoga mramora koji je po svoj prilici bio importiran kao grubi blok. Izrađen je oko sredine II. st. prije Krista, a prikazuje pokrete plesačica u gracioznom kontrastu: držeći se za ruke neke se kreću udesno a neke ulijevo. Reljef je nastao po svoj prili-

33. Glava žene, štuko, Issa, III. ili II. st. prije Kr., AM Split.

Head of a woman, stucco, Issa, 3rd or 2nd century B.C., AM Split.

34. Glineni kipić žene (tzv. Tanagra figurica), Issa, III. st. prije Kr., AM Split.

Terracotta figurine of a woman, Issa, 3rd century B.C., AM Split.

ci u Dalmaciji, jer se na Prokonosu vadio mramor, ali se nisu radile gotove skulpture.¹³¹ Izvorno je bio upotrijebljen u Naroni, po svoj prilici u nekoj građevini ili možda raskošnijem mauzoleju.¹³² To pokazuje da su čak i negrčka naselja ipak posjedovala vrijedne monumentalne umjetnine. Meki prijelazi planova reljefa tipični su za helenistički klasicizam i sigurnu ruku vrsne radionice. Okolnost da plesačicama nedostaju glave zbunjuje, a nisu sasvim jasne ni rupe na površini spomenika. Izvjesno je da su naselja kao Issa i Pharos morala imati još daleko više takvih skulptura.

Osobito je zanimljiv slučaj maloga fragmenta grčke, atičke stele iz Raba (danas u Beču).¹³³ Na tom se fragmentu nalazi glava mladoga muškarca iz kasnoga V. st. ili najkasnije ranoga IV. st. prije Krista, jasne klasične inspiracije. Ulomak nije mogao nastati na samom Rabu nego je po svoj prilici došao ili importom ili kao antikviteta, ali vjerojatno tek u rimsko doba, kad je takva trgovina uzela maha.¹³⁴ Ne treba sasvim odbaciti ni mogućnost da se to dogodilo u srednjem vijeku kad je Rab jaka srednjovjekovna komuna.

Jedna minijatura skulptura bila je otkrivena prigodom zaštitnih radova na trogirskoj katedrali početkom ovoga stoljeća (sl. 31).¹³⁵ Na jednoj maloj, očito votivnoj ari prikazana je klasicistička bista Here, što potvrđuje natpis. Unatoč minijaturnosti prikaza reljef je dosta kvalitetan i pokazuje vještinu koja je na razini sličnih spomenika u grčkom svijetu. To je lokalni rad klasicističke orijentacije s kraja helenističkoga razdoblja. Upravo ovaj mali spomenik upozorava na to da u Trogiru kao i drugdje treba očekivati lokalnu produkciju kvalitetnijih skulptura i reljefa.

U Issi je djelovala radionica koja je izrađivala vrijedne nadgrobne stele, ali različite od prethodno spomenutih.¹³⁶ Njihov oblik iskazuje arhitektonsku koncepciju. Neke od njih sadrže gotovo sve elemente mauzoleja građenoga poput hrama: stupove, vrata, metope, triglife, dentikule, zabat i akroterije (sl. 32).¹³⁷ Postupno se arhitektonski oblici pojednostavnjuju i odbacuju, ali stela ipak ne gubi temeljna obilježja. Većina tih spomenika pripada srednjem ili

31. Ara s prikazom Here, vapnenac, Tragourion (pred katedralom), II. st. prije Kr., privatna zbirka Darka Ivekovića, Zagreb.

Small altar with a depiction of Hera, limestone, Tragourion, near the cathedral, 2nd century B.C., Collection of Darko Iveković, Zagreb.

32. Nadgrobna stela isejske obitelji u obliku edikule, vapnenac, Issa, III-II. st. prije Kr., AM Split.

Funerary stele of an Issaeian family in the shape of aedicula, limestone, Issa, 3rd or 2nd century B.C., AM Split.

¹³² Usp. N. Cambi, Bilješka o antičkom teataru u Naroni, str. 113 i d.

¹³³ N. Cambi, Zapažanja o skulpturi na otoku Rabu, *Rapski zbornik*, Rab - Zagreb 1987, str. 179, sl. 5.

¹³⁴ N. Cambi, Salona und seine Nekropolen. Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung-Status-Standard, München 1987, str. 180.

¹³⁵ I. Mirković, Votive Figurine from Trogir, *AM* XV, 1974, str. 38 i d, sl. na str. 38.

¹³⁶ M. Nikolac, Helenistička nekropola, *VAHD* 63-64, 1961-62, str. 64 i d, sl. 3 i 4, tab. VI.

¹³⁷ M. Nikolac, nav. dj., sl. 3, 2, sl. 4, 7a, 9a ili tab. VI.

35. Glineni kipić Erosa i Psihe (tzv. Tanagra figurica). Issa, III. st. prije Kr., AM Split.
Terracotta figurine of Eros and Psyche, Issa, 3rd century B.C., AM Split.

kasnijem helenističkom razdoblju. Taj prilično skromni tip stele bio je poznat u kopnenoj Grčkoj,¹³⁸ Cipru¹³⁹ i u Maloj Aziji¹⁴⁰ odakle je po svoj prilici pristigao uzorak. Jedan fragment s glavom bradatoga muškarca pokazuje da je u Issi bio poznat i tip figuralne stele sa scenom opraštanja od pokojnika,¹⁴¹ prizorom koji je bio vrlo omiljen u mnogim dijelovima Grčke.¹⁴² Takva raskošna stela bila je imitirana na jedan razmjerno naivan i provincijalan način, što upućuje na to da lokalne radionice, unatoč teškoćama, pokušavaju pratiti likovne tendencije većih centara.

Vrlo zanimljive glave od štuka otkrivene su u jednom helenističkom mauzoleju u Issi (sl. 33).¹⁴³ Njihov izraz pomalo je čudan i ukočen. Pogled kao da je namjerno groteskan, ali se po frizurama, a i detaljima lica, vidi da je riječ o kasnohelenističkim derivacijama klasičnih predložaka.

Praksitelovske reminiscencije odaju tzv. *tanagra* glinene figurice koje najčešće prikazuju djevojke ljupka lica, u bogato drapiranim haljinama koje spiralno omataju tijelo, a ogrtač je ponekad prebačen i preko glave (sl. 34).¹⁴⁴ Djevojke katkada imaju atraktivne šeširiće ili vijence spleteno od cvijeća i plodova.¹⁴⁵ Iako pokreti pokazuju helenističke umjetničke odrednice, datacija figurica prilično je složena. Najvjerojatnije je da su izrađivane tijekom dužeg vremenskog razdoblja i da su vrlo malo mijenjale izgled i oblik. Utvrđeni tipovi su se dugo održali. Repertoar glinenih figurica dopunjavao se i drugim ikonografskim tipovima, ali njih nema toliko koliko ženskih. Nježni praksitelijanski pristup otkriva grupa Erosa i Psihe (sl. 35),¹⁴⁶ dok Silen s manjim figurama pokazuje satiričku crtu kasnije helenističke plastike.¹⁴⁷ U svakom slučaju intimistički ugođaj sličan baroknim stolnim figurama doprinosio je uljepšavanju grčkih kuća, a takva je plastika bila i dekor pokojnikova vječnog doma. Iako su te figurice ikonografski i stilski srodne pravim tanagrama, one nisu radene u Grčkoj nego su po svoj prilici podrijetlom iz južne Italije.¹⁴⁸ Nije isključeno da su se neki primjerci radili i u Issi, po uzoru na importirane, ali nije lako odvojiti stranu od lokalne produkcije. Ova plastika u nas još uvijek nije dovoljno proučena.¹⁴⁹

Umjetnički obrt

Import grčke keramike nastavio se u ilirskim sredinama i poslije arhajske, crnofiguralne faze slikarstva. Kako u VI. i V. st. prije Krista, osim Korkyre Melaine, nema grčkih naseobina na istočnom Jadranu te su vaze grčki moreplovci-trgovci izravno prodavali domorocima. Uostalom, tu tvrdnju dokazuju i mjesta nalaza (Nin,¹⁵⁰ Radovin¹⁵¹), gdje nikad nije ni bilo grčkih kolonista. Među tom crvenofiguralnom robom osobito je zanimljiv fragmentirani krater sa stupovima velikih dimenzija, antičke produkcije, iz Nina.¹⁵² Tema je, na žalost, teško određiva, ali oblik figura i kompozicija, ukazuju na nesumnjivu kvalitetu. U duhu klasičnoga zahtjeva za prirodnim nabiranjem haljina oslikan je lekitos iz Visa (sl. 36).¹⁵³ Grčka je umjetnost, naime, težila prirodnom prikazivanju nabora i često se u tome iscrpljivala, gubeći se u tehničkoj perfekciji. Ništa lošiji nije ni fragment iz Radovina s dinamičnim polukretom tijela jedine figure.¹⁵⁴ Obje su vaze iz doba iza sredine V. st. prije Krista i donose dionizijsku tematiku. Iako je nešto manji import crvenofiguralnih nego ranijih crnofiguralnih vaza, ipak se može zaključiti da veze s Grčkom nisu prekidane, da je kvaliteta osrednja, i da samo rijetko nadilazi prosječnost.

Od prvih desetljeća IV. st. prije Krista grobovi su u Issi i Pharosu, a vjerojatno i drugdje, bili puni keramičkih posuda.¹⁵⁵ Budući da je i u takvim grobovima počivalo nekoliko pokojnika različitih generacija, nije lako odrediti pripadnost posuda svakom pojedinom od njih. Kako su se brojni pokojnici pokapali sa svojom poputbinom u jednom te istom grobu tijekom dužeg vremenskog razdoblja, otežan je problem datiranja keramike, jer se posude, izmiješavši se, teško dade dovesti u međusobni kronološki odnos. Vjerojatno je svaki pokojnik imao vlastitu garnituru raznih posuda.¹⁵⁶

Vrlo brzo po dolasku grčkih kolonista u Dalmaciju počeo je import tzv. *gnathia* vaza koje su se proizvodile u južnoj Italiji (ponajviše u Tarentu).¹⁵⁷ Ta keramika obiluje raznovrsnim formama (amfore, hidrije, oinohoe, kiliksi, skifosi, pikside itd.) koje je stvorio maštoviti grčki duh, a u kojemu namjena i oblik igraju podjednako važnu ulogu. Forme su na najvišoj razini, ponekad zaista visoke umjetničke vrijednosti. Njihova je površina crna i sjajno glazirana, a raščlanjena je vertikalnim kanelurama i horizontalnim pojasevima. Uz grla su oslikane bijele i crvene ptice, grožđe, loza, teatarske maske, a na ručkama i usnama su plastično modelirane glave djevojaka, mitoloških figura ili pak lavljih protoma.¹⁵⁸ U kasnije doba tzv. *gnathia* keramička produkcija doživljava degenerativne promjene. Tako crna boja prelazi u tamnosmeđu, a nestaju slikane figure i plastična dekoracija. Vjerojatno je u tim slučajevima riječ o lokalnim imitacijama, jer je import izvorne robe prekinut krajem III.

36. Crnofigurni lekitos s dionizijskim motivom, keramika, Issa, VI. st. prije Kr., AM Split.
Black-figure lekythos with Dionysiac scene, Issa, 6th century B.C., AM Split.

¹³⁸ Usp. Ch. Chalmont, *Gravestone and Epitaph*, Mainz 1970, str. 150, br. 13, tab. 30.

¹³⁹ Ch. Chalmont, *nav. dj.*, str. 152, br. 13, tab. 31.

¹⁴⁰ N. Fivoli, *Les stèles funéraires de Byzance: Grèce-Romane*, Paris 1964, str. 10 i d, tab. I-VII, 13.

¹⁴¹ N. Cambi - B. Kirigin - E. Marin, *Zaštita arheološka istraživanja helenističke nekropole Issa* (1976 i 1979. god.) - Preliminarni izvještaj, VAHD LXXV, 1981, str. 80, tab. XVII (članak je objavljen i na engleskom jeziku u *Rivista di Archeologia* IV, 1981, str. 81 i d.).

¹⁴² B. Schmalz, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt 1983, str. 218 i d; tab. 17, 1, 17, 2; 18, 1 i 18, 2. Nekoliko stela iz Ankone svjedoči da je prikaz opraštanja od pokojnika mogao biti i u Dalmaciji. O takvim ankonitskim stelama vidi L. Mercando, *L'ellenismo nel Piceno*, *Hellenismus in Mittelitalien*, Göttingen 1976, str. 108 i d, sl. 70-77.

¹⁴³ M. Nikodanec, *Helenistička nekropola VAHD 63-64, 1961-62*, str. 78, tab. VIII b, c.

¹⁴⁴ B. Kirigin, *Issa - grčki grad na Jadranu*, Zagreb 1996, str. 140, sl. na str. 142 i 144.

¹⁴⁵ B. Gabričević, *Antički spomenici otoka Visa*, PPUD 17, 1968, str. 49 i d, sl. 6.

¹⁴⁶ Jedan primjerak donosi B. Kirigin, *Issa - Grčki grad na Jadranu*, Zagreb 1996, sl. na str. 113, a drugi B. Gabričević, *Antički spomenici otoka Visa*, PPUD 17, 1968, sl. 7.

¹⁴⁷ Statueta nije objavljena.

¹⁴⁸ Usp. statuete iz Tarenta, katalog *Greci in Occidente*, 1996, sl. 730, 731.

¹⁴⁹ Nema drugu studiju povećanih tim kipićima osim studije B. Nardelli, *Le terracotte figurate del Museo Archeologico di Venezia provenienti da Zara*, *Diadora* 13, 1991, str. 43 i d.

¹⁵⁰ P. Listićar, *Cenni sulla ceramica antica*, AJ XIV, 1974, str. 13, sl. 18.

¹⁵¹ Š. Batović, *Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu*, *Diadora* IV, 1968, str. 69, tab. XXIX-XXX.

¹⁵² P. Listićar, *nav. dj.*, str. 13, navodi mišljenje J. B. Beasleya da se radi o krateru sa stupovima i da je stilski blizak vazama slikara Hefesta.

¹⁵³ P. Listićar, *nav. dj.*, str. 13, sl. 20.

¹⁵⁴ Š. Batović, *Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu*, *Diadora* IV, 1968, str. 69, tab. XXIX, dolje.

¹⁵⁵ Usp. vaze u grobovima opisane u N. Cambi - B. Kirigin - E. Marin, *Zaštita arheološka istraživanja helenističke nekropole Issa* (1976 i 1979. god.), str. 63 i d.

¹⁵⁶ B. Kirigin, *Zapažanja o helenističkoj nekropoli Issi*, *Materijali* 20, 1985, str. 91 i d.

¹⁵⁷ Ipak, među tim vazama ima velikih razlika u kvaliteti. Usp. B. Kirigin, *Issa - grčki grad na Jadranu*, Zagreb 1996, str. 63 i d.

¹⁵⁸ B. Kirigin, *nav. dj.*, str. 126, sl. na str. 127, 129, 130, 131, 136 i d. Osobito je lijepa posuda s likom Ganimeda ili djevojke, koja stilski podsjeća na tanagrafigurice. N. Cambi - B. Kirigin - E. Marin, *nav. dj.*, tab. XII i XIV.

¹⁵⁹ Razlog prekida rada je upad Hanihala u Italiju i rimsko osvajanje Tarenta. Usp. B. Kirigin, Issa - Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, str. 132 i d.

¹⁶⁰ B. Gabrićević, Antički spomenici otoka Visa, PPUD 17, 1968, str. 46, tab. III; P. Lisićar, Cenni sulla ceramica antica, AJ XIV, 1974, str. 14, sl. 22.

¹⁶¹ Žena sjedi u niskosu i pred sobom drži zrcalo. Na bezbrojnim južnoitalijskim vazama javlja se taj motiv, ali po stilu i popratnoj dekoraciji nema sasvim sličnog. Usp. A. R. Trendall, Rotfigurige Vasen aus Unteritalien und Sizilien, Mainz 1991, sl. 150, 229 itd. Što se tipa vaze tiče, usp. B. Kirigin, Issa - grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, str. 125.

¹⁶² B. Kirigin, nav. dj., str. 124, sl. na str. 115, 116.

¹⁶³ B. Kirigin, nav. dj., str. 134, sl. na str. 120.

¹⁶⁴ Kalup je objavio B. Kirigin, Otok Visa u helenizmu (katalog izložbe), Ljubljana 1986, str. 29, 136. O toj keramici kratko i sintetski B. Kirigin, Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije, u: Keč, toč. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije, Ljubljana 1986, str. 84. O nalazima u Resniku I. Bilich,

st. prije Krista¹⁵⁹ U isto doba pojavljuju se drugi tipovi italske keramike što je nastala na tradicijama grčkoga crvenofiguralnog slikarstva. Najljepši primjerak je velika hidrija iz Issa s figurom pokojnice koja sjedi ispod edikule (sl. 38),¹⁶⁰ oblika kakav često imaju grčke monumentalne nadgrobne stele.¹⁶¹ Bilo je također vrlo lijepih vaza sa ženskim likovima i drugim motivima koji su bojom, ali ne i ikonografijom, vezani za grčko crvenofiguralno slikarstvo.¹⁶² Izdanak grčkoga crvenofiguralnog stila su i tzv. gornjojadranske vaze (sl. 37).¹⁶³ Osim tih tipova grčke keramike bilo je i drugih, poput *kampanskih* posuda i tzv. *megarske* keramike s reljefnim ukrasima. Za tu posljednju je na temelju kalupa utvrđeno da se proizvodila i u Dalmaciji.¹⁶⁴ Ukrasi na spomenutim posudama su šablonizirani i nižu se u skupinama. Njihova umjetnička razina nije osobito visoka, a služe samo za puko pokrivanje površine. Sistem dekoriranja često stavlja u međusobni odnos figure i biljnu ornamentiku.

37. Crvenofigurna oinochoe s crtežom ženske glave (tzv. gornjojadranska keramika), Issa, III-II. st. prije Kr., AM Split.
Red-figure oinochoe showing a woman's head (upper Adriatic type), Issa, 3rd century B.C., AM Split.

38. Crvenofigurna hidrija s prikazom pokojnice ispod edikule, keramika, Issa, IV. st. prije Kr., Muzej Vis.
Red-figure hydria showing funerary aedicula with a seated woman, Issa, 4th century B.C., Museum of Vis.

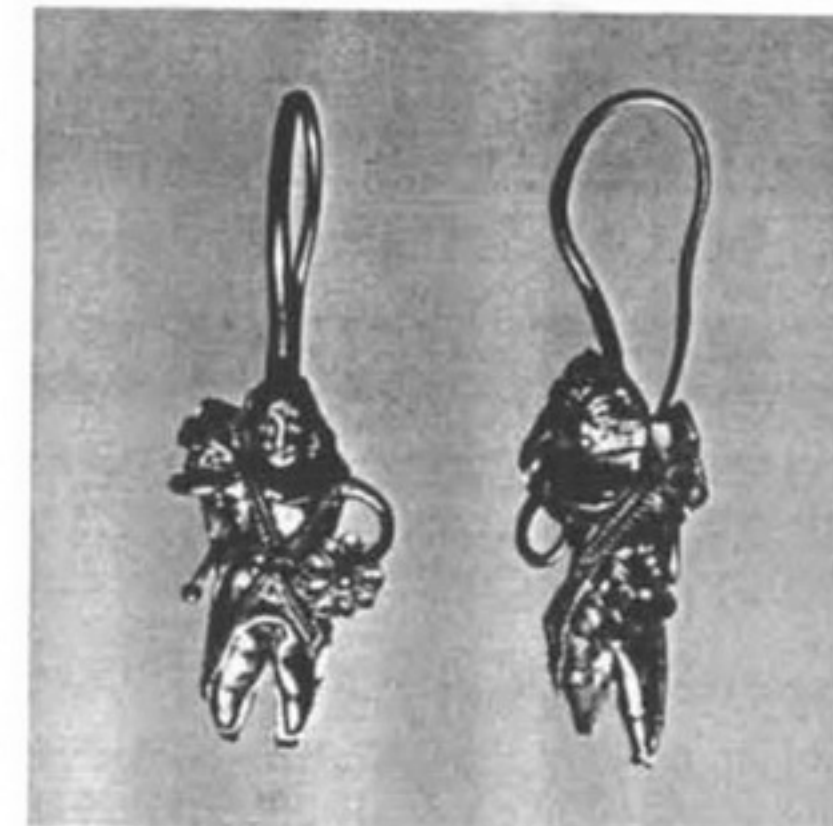

39. Brončana oinochoe s prikazom sirene na ručki, Issa, III-II. st. prije Kr., Muzej Vis.
Bronze oinochoe with the figure of a Syren on the handle, Issa, 3rd or 2nd century B.C., Museum of Vis.

Pojava grčke keramike na ilirskim gradinama jasna je potvrda o trgovačkim vezama grčkih kolonista s ilirskim domorocima. Međutim, nije samo ta roba svjedočanstvo čvrstih i trajnih veza, unatoč povremenih neprijateljstava.

Toreutičkoj baštini jadranskih Grka pripadaju dvije sjajne brončane vaze: askos iz Hvara s dionizijskim prizorima koji su tako gusto nanizani jedan do drugoga da se pozadina uopće ne vidi,¹⁶⁵ te oinochoe iz Visa s prikazom krilate sirene sa školjkom u desnoj ruci (sl. 39). Sirena je postavljena kao polufigura na usni posude. Ta je vaza nešto drugačijega karaktera i manje dekorirana, ali je također vrlo rafinirana, što pokazuje elegancija oblika i dobra modelacija.¹⁶⁶ I ovo je po svoj prilici import iz većih središta. Iako se u Issi sigurno lijevala bronca, ipak kvaliteta posude upućuje na import.¹⁶⁷ Obje posude potječu iz I. st. prije Krista.

Bilo je i drugih izradevina umjetničkoga obrta, kao što su zlatarski predmeti. Osobito se ističu zlatne naušnice s erotima (sl. 40) ili pak one s negroidnim maskama.¹⁶⁸ Očito je da se nakit najčešće izrađivao u grčkim kolonijama na Jadranu, ali je sigurno da su nakit radili i putujući majstori koji su dolazili i u važnija ilirska naselja, o čemu svjedoči vrlo fini i kvalitetan zlatarski alat s matricama za iskucavanje u zlatnom listiću.¹⁶⁹

40. Zlatne naušnice u obliku stilizirane figurice erota, Issa, II-I. st. prije Kr., AM Split.
Gold earrings in the shape of a stylized Eros, Issa, 2nd or 1st century B.C., AM Split.

Helenistička reljefna keramika u zbircama Ivice Svilana i Nevena Lete, Kaštelski zbornik 4, 1994, str. 145 i d.

¹⁶⁵ M. Zaninović, Dionizijska posuda iz Hvara, u: Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996, str. 128 i d, sl. na str. 129 i 130.

¹⁶⁶ B. Kirigin, Issa - grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, str. 114 i 116 gore.

¹⁶⁷ Viška posuda za razliku od hvarske nema paralela, pa to može ukazivati na unikatnost primjerka. Usp. M. Zaninović, nav. dj., str. 128 i d.

¹⁶⁸ Usp. D. Rendić-Miočević, Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz grčke ostave, u: Iliri i antički svijet, Split 1989, str. 59 i d. tab. XXXVII-XXXVIII.

¹⁶⁹ Z. Marić, Depo pronađeno na ilirskom gradu Daors...? (II. st. p. n. e.), GZM n. s. 1978, str. 231 i d. tab. III-XVIII.

¹⁷⁰ J. Bruntsch, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, str. 69, tab. VI, 92.
¹⁷¹ D. Rendić-Miočević, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, Diadora 9, 1980, str. 237, sl. 3, 1 i 3.
¹⁷² Glava se obično pripisuje Apolonu, Bruntsch, nav. dj., str. 69, ali to nije pouzdano.
¹⁷³ J. Bruntsch, nav. dj., str. 69, smatra da je ovaj novac stilski blizak ostalom novcu kovanom na istočnoj obali Jadrana. Međutim, pojednostoj lica zapravo su karakteristične za arhaijski način prikazivanja i zapravo nemaju ništa zajedničko s drugim kovovima.

Novac

Vrlo važno civilizacijsko dostignuće grčkih kolonista je kovanje novca. Iako novac ima prvenstveno gospodarsko značenje, neki primjerci mogu imati znatnu umjetničku vrijednost. Grčke kolonije, Korkyra Melaina (u manjoj mjeri), zatim Issa (sl. 42), Pharos (sl. 41) i Herakleja kuju vlastiti novac. Još su uvijek otvoreni mnogi problemi u vezi s novcem jadranskih Grka. Jedno od pitanja o kojima se višeputno raspravljalo je i problem novca Korkyre Melaine.¹⁷⁰ Znana su ukupno četiri primjerka koja bi se mogla pripisati kovovima jadranske Korkyre.¹⁷¹ Na tom se novcu nalazi razmjerno primitivno oblikovana muška glava s petasosom.¹⁷² Novac se obično datira u helenističko doba, iako je likovni izraz arhaijski, što potvrđuje oblik oka, koje je, iako je glava u profilu, ipak u *en face* položaju, a arhaijska svojstva pokazuju i drugi detalji lica.¹⁷³ To se kasnije više nikada ne ponavlja, jer se takav svjesno izabrani ali neprirodan položaj napušta. Nezamislivo je pretpostaviti ovakvu retardaciju glave u kasnije, helenističko doba. Da je tada likovni izraz na novcu drukčiji svjedoče i brojni primjerci drugih grčkih gradova na Jadranu. Oni su, naime, oblikovani u skladu s tendencijama svoga vremena, čak kad su u pitanju i neki tehnički skromni primjerci novca, poput onih dinasta Baleja. Taj novac nema nikakve veze s likovnim izričajem spomenutih korkirejskih primjeraka. To pak daje još jednu potvrdu ovdje iznesenoj pretpostavci o arhaijskim svojstvima navedenih primjeraka.

41. Srebrni novac Pharosa s motivom Zeusa (avers) i koze (revers), III. st. prije Kr., AM Split.

Silver coin of Pharos with an image of Zeus (obverse) and goat (reverse), 3rd century B.C., AM Split.

42. Isejski brončani novac s prikazom Artemide, Issa, III. st. prije Kr., AM Split.
 Issaean bronze coin with the head of Artemis, Issa, 3rd century B.C., AM Split.

43. Isejski brončani novac s legendom IONIO i prikazom mladog čovjeka (Jonios?), Issa, IV. st. prije Kr., AM Split.
 Issaean bronze coin with the legend IONIO and the head of a young man (Jonios?), Issa, 4th century B.C., AM Split.

Glede drugih grčkih kovnica na Jadranu osobito je vrstan faroski novac,¹⁷⁴ a najbrojnije su pak emisije isejske kovnice.¹⁷⁵ To upućuje na gospodarsko značenje toga grada. Na aversima novca jadranskih Grka najčešće su prikazani simboli mitološkoga karaktera (božanstva, herosi i eponimi gradova), dok su na reversima motivi koji aludiraju na karakter gospodarstva (koza, grozd, kantaros i dr.). Prikazi počivaju na klasičnim ili klasicističkim oblicima. Kvaliteta prikaza je visoka, osobito na novcu faroske i isejske produkcije koji iskazuje možda malo zakašnjelu klasičnu inspiraciju, ali zato visoku vještinu i ljupkost izradbe.¹⁷⁶

Vrlo zanimljiv problem nudi tzv. *Jonios* novac (sl. 43). To su uglavnom raznovrsni prekovi koji nemaju jasan otisak pa su s ikonografskoga i umjetničkog gledišta slabo iskoristivi. Neprekovani *Jonios* novac znatno je važniji i jedino on ima vrijednost u rješavanju problema ličnosti i karaktera prikaza. Na aversu je prikazana glava mladoga muškarca, a na reversu dupina iznad stiliziranih valova.¹⁷⁷ Glava je klasicistički idealna i veže se uz prikaze mladića kakve oblikuju Lizip ili Praksitel.¹⁷⁸ Međutim, postoji još jedna serija koja ipak sadrži neke razlike.¹⁷⁹ U prvom redu to se odnosi na glavu mladića uz koju ne stoji legenda IONIO kao ranije. Osim toga ta glava pokazuje stanovite individualne i fizionomijske detalje: široke obraze, široki vrat, izduženi nos i frizuru koja je različita od prethodnih, što upozorava da bi se moglo raditi o portretu. Budući da je taj novac tipološki blizak *Jonios* seriji, vjerojatno nije velika vremenska razlika između jednog i drugog novca, a to bi značilo da ovaj drugi tip valja svrstati u doba kasnoga IV. ili ranoga III. st. prije Krista. S obzirom da uz lik nema legende, nije sigurno je li to, kao na prvom tipu, *Jonije*, ili je to neka druga osoba.¹⁸⁰ U svakom slučaju na tom aversu je predstavljena jedna od prvih realističkih fizionomija na grčkom jadranskom području a potječe iz doba malo poslije Aleksandra i njegovih nasljednika koji prvi stavljaju svoje portrete na novac.¹⁸¹ Budući da su i ilirski dinasti poput Monunija¹⁸² i Mitilosa¹⁸³ (IV. - III. st. prije Krista) također ovjekovječili svoje likove na novcu, nije isključeno da je takav slučaj bio i na Visu. To potvrđuje da su ovi krajevi u toku s umjetničkim trendovima. Ostaje, međutim, neriješeno pitanje identifikacije osobe.

¹⁷⁴ J. Bruntsch, nav. dj., str. 41 i d. tab. III, 44.

¹⁷⁵ J. Bruntsch, nav. dj., str. 58 i d. tab. III, 56 i VI, 91. O isejskom novcu usp. i B. Kirigin, Issa - grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996, str. 155 i d.

¹⁷⁶ Usp. katalog Pharos. Antički grad, str. 135 i d. sl. na str. 135. Osobito su lijepe prve dvije glave bradatoga božanstva, sljeva.

¹⁷⁷ D. Rendić-Miočević, «IONIOΣ TO ΓΕΝΟΣ ΙΑΛΥΠΙΟΣ» i novci grčkoilirskih kovnica na Jadranu, u: Adriatica. Praehistorica et Antiqua - Miscellanea Gregorio Novak Dicata, Zagreb 1970, str. 347 i d. sl. 1 a, b.

¹⁷⁸ Usp. profil brončane statue iz Getty Museuma, J. Fred, The Getty Bronze, The J. P. Getty Museum 1978, str. 4 i d. sl. 20.

¹⁷⁹ D. Rendić-Miočević, nav. dj., str. 352 i d. sl. 2 a i b.

¹⁸⁰ D. Rendić-Miočević, u nav. dj., str. 352, navodi: «Il. tip glava muškarca (Jonije?).» Upitnik nedvojbeno upozorava da ni autor nije siguran pripada li glava *Joniju*. O tome usp. i N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 28.

¹⁸¹ M. R. Alfoldi, Antike Numismatik, Mainz 1978, str. 123; G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks (rev. R. R. Smith), London 1984, str. 223 i d.

¹⁸² D. Rendić-Miočević, O tipologiji novca «kralja Monunija» i pitanju njegova identiteta, Godišnjak CBI 17, 1981, str. 97, tab. IV, 2.

¹⁸³ D. Rendić-Miočević, Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu, VAMZ 3, ser. VI-VII, 1972-73, str. 257, sl. 2, tab. II, 1, 2.

¹⁸⁴ M. Bonačić Mandinić, *Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 81, 1988, str. 65, tab. VII-XII.

¹⁸⁵ O tom novcu usp. bilj. 182 i 183, iako bi moglo doći do zabune, jer atributi prikazanoga lika odgovaraju Heraklovima, ali kako se i sam Aleksandar poistovjećuje s Heraklom, to su sigurno radili i njegovi epigoni Monunije i Mitilos. Usp. N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 31.

¹⁸⁶ N. Cambi, nav. dj., str. 31 i d. sl. 9.

¹⁸⁷ N. Cambi, nav. dj., str. 35 i d. sl. 11-16. O Balejevom novcu usp. i I. Marović, *Novac ilirskog dinasta Baleja u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 81, 1988, str. 81 i d. tab. XIII-XXII.

44. Brončani novac Herakleje s likom Herakla, Pharos, III. st. prije Kr., AM Split.
Bronze coin of Heraclea with an image of Heracles, Pharos, 3rd century B.C., AM Split.

45. Brončani novac ilirskog kralja Gencija, nalazište nepoznato, II. st. prije Kr., AM Split.
Bronze coin of the Illyrian king Gentius, unknown site, 2nd century B.C., AM Split.

Zanimljiv ikonografski problem nudi i novac jadranske Herakleje, mjesta koje ni do danas nije ubicirano na karti Dalmacije (sl. 44).¹⁸⁴ Na tim se primjercima nalaze slični prikazi kao i na prije spomenutom novcu Mitilosa, tj. lik s kožom nemejskoga lava (avers) te toljaga, luk i strijela (revers). Valja pretpostaviti da je na Mitilosovu novcu riječ o identifikaciji vladara s Heraklom.¹⁸⁵ Je li isti slučaj s likom na aversu heraklejskoga novca? Ime naselja (Herakleja) govori, međutim, u korist pretpostavke da glava ipak mora pripadati popularnom herosu, a ne vladaru. To potvrđuje i karakter prikaza koji se može provjeriti na brojnim očuvanim primjercima novca. Naime, prikazi su osrednje kvalitete, razmjerno uglati i oštri. Oni ne iskazuju niti jednu jedinu crtu portretne naravi za razliku od onih na Mitilosovu novcu.

Od II. st. prije Krista s kovanjem novca započinju i ilirski gradovi i vladari. Oni, pod utjecajem helenističkih monarha, na aversima otkrivaju svoje portrete, dok se na reversima nalaze božanski ili gospodarski atributi. Najvrniji su prikazi ilirskih vladara Gencija (sl. 45),¹⁸⁶ Baleja (sl. 46, 47)¹⁸⁷ i dinasta plemena Daorsa nepoznatoga imena.¹⁸⁸ Ti su portreti realistički i fizionomijski strukturirani, a ne zaostaju u realističko-patetičkom iskazu od likova na helenističkom novcu iz drugih krajeva antičkoga svijeta.¹⁸⁹

46. Brončani novac ilirskog kralja Baleja, nalazište nepoznato, II. st. prije Kr., AM Split.
Bronze coin of the Illyrian king Balaios, unknown site, 2nd century B.C., AM Split.

47. Brončani novac ilirskog kralja Baleja, nalazište nepoznato, II. st. prije Kr., AM Split.
Bronze coin of the Illyrian king Balaios, unknown site, 2nd century B.C., AM Split.

Nema dvojbe da su za neke emisije angažirani vrsni rezači matrica koji u potrazi za poslom stižu iz znatno kvalitetnijih središta novčarske produkcije. To bi se dalo zaključiti i po činjenici što umjetnička vrsnoća novca znatno oscilira. To jasno pokazuje novac dinasta Baleja. Neki se primjerci ističu svojom vrsnoćom,¹⁹⁰ a drugi, osobito većina onih sa siglom ΦΑ na reversu, imaju sasvim loš i potpuno shematiziran lik vladara koji ima gotovo karikaturalne osobine.¹⁹¹ Kako protumačiti te prikaze nestandardizirane kvalitete? Čini se da je to moguće objasniti samo Balejevom promjenom monetarne politike. On je kovao znatno više novca od prethodnih vladara, a to je zahtijevalo više kovnica i veći broj vrsnih majstora. Međutim, to ipak nije bilo ostvarivo pa su matrice rezali i majstori koji nisu svladali osnove zanata, a umjetničku kvalitetu vladar nije valjda ni očekivao.

Pismo

S razvitkom grčke civilizacije na srednjem Jadranu stiglo je i ranije nepoznato pismo. Grčka civilizacija jednostavno nije zamisliva bez pisma. Odluke, javni natpisi, povelje, nadgrobni spomenici svjedoče o solidnoj pismenosti (sl. 48). Očito je da su ljudi znali čitati, inače bi ostalo otvoreno pitanje za koga su ti razmjerno brojni dokumenti klesani. Dakako da je u upotrebi grčki jezik i pismo. Oblici slova su jednostavni, dosta plitko klesani, ali su redci slagani pravilno i simetrično.¹⁹² Tek u kasnije vrijeme dolazi do stanovitoga nereda. Ima slučajeva, u doba kad je penetracija italskoga življa intenzivna, da se pojavljuju i bilingualni tekstovi (grčki i latinski).¹⁹³ Čini se da pismo nije prodrlo u indigene sredine, jer nema potvrda o ilirskim natpisima. Ako ih se i pronade, to će biti samo u razvijenijim sredinama koje stajahu u bližem kontaktu s grčkom kulturom. Grčki su natpisi pisani korektno i gramatički ispravno, na jonskom ili dorskom dijalektu, sukladno podrijetlu kolonista (Issa dorski, Pharos jonski). Grčka sredina u Dalmaciji iskazuje solidno poznavanje jezika, gramatike i stilistike. Takvi natpisi potvrđuju pretpostavku da se i ovdje proširila grčka književnost.

Zanimljivo bi bilo utvrditi jesu li neki figuralni prikazi inspirirani Homerom. Nezakcijska situla s prikazom pomorske bitke ili prikaz borbe dvokolica na crnofiguralnoj oinohoi, također iz Nezakcija, mogli bi predstavljati

¹⁸⁸ N. Cambi, nav. dj., str. 33 i d. sl. 9, 10.

¹⁸⁹ Taj novac nije ništa lošiji od novca kasnih Ptolomejevaca. Usp. njihove portrete u G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks* (skr. i rev. R. R. Smith), London 1984, sl. 215, 217 a-d, 218 i d.

¹⁹⁰ N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 37 i d. sl. 11, 12.

¹⁹¹ N. Cambi, nav. dj., str. 40, sl. 14 i 15.

¹⁹² Najljepši primjerak grčkoga natpisa je lumbardska psefizma; usp. bilj. 111. O grčkoj pisanoj riječi usp. i D. Renčić-Miočević, *Od prvih početaka do kraja antičkog razdoblja*, u: Pisana riječ u Hrvatskoj (katalog izložbe), Zagreb 1985, str. 17 i d. (psefizma iz Lumbarda). Vrlo je lijep natpis i psefizma iz Staroga Grada, u katalogu Pharos. Antički grad, str. 44 2A, 2B.

¹⁹³ M. Nikolanc, *Epigraphica Graeca. Nova et Vetera in Dalmatia reperta*, Diadora 9, 1980, str. 222, br. 12, sl. 11. (bilingualni natpis u čast Hermesa-Merkura).

48. Fragment psefizme, vapnenac, Lumbarda, III. st. prije Kr., AM Zagreb.

Fragment of psephisma, limestone, Lumbarda (island of Korčula), 3rd century B.C., AM Zagreb.

neke homerske dvoboje i sukobe. Takvih prikaza ima na grčkoj keramici.¹⁹⁴ Kako je riječ o importiranim primjercima ono što je bilo jasno u okolišu radionica, nije moralo biti poznato u ilirskoj, još nepismenoj sredini. Međutim, po svojoj prilici i među Ilirima postojala epska književost koja se prenosila usmenim putem.¹⁹⁵

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Treba napomenuti da su nekada najrazvijenije sredine, kao što je nezakijsko i japodsko područje, u kasnijem razdoblju, osobito od početka helenizma, lišene ne samo masovne produkcije vlastitih nadgrobnih spomenika nego su, čini se, stajale i u slabijim vezama s Grcima od drugih dijelova primorja i zaleđa. Osim pokojega primjerka importirane keramike u Nezakciju drugih svjedočanstava o dodirima praktički nema.¹⁹⁶ Još ih je manje bilo na

japodskom području. Naprotiv, neke su druge regije tada gajile znatno snažnije trgovačke i kulturne veze s Grcima. To se osobito dobro zapaža u Liburniji i južnije.

Istočna obala Jadrana nije bila Grcima osobito zanimljiva. Kolikogod je plovidba Jadranom bila primamljiva zbog dobre zarade, a zatim zbog povoljnih morskih struja i mogućnosti pristajanja u dobro zaštićenim uvalama i lukama, ipak su opasnosti bile vrlo velike (podvodne hridine, iznenadni i teško predvidivi vjetrovi te gusarstvo) tako da su zadržavanja svedena na onoliko koliko je bilo neophodno. S druge strane, ni grčko naseljavanje nije bilo intenzivno, jer, sudeći barem po slučaju Pharosa, nije bilo po volji lokalnom stanovništvu.¹⁹⁷ To su bili nepovoljni čimbenici širenja grčke civilizacije na Jadranu. Međutim, ni drugdje, osim dakako u južnoj Italiji i Siciliji, situacija nije bila bitno drukčija.

Zbog toga je istočna obala Jadrana tipično rubno područje, gdje je došlo do grčke penetracije, ali gdje ipak nije osobito jaka prisutnost ni grčke civilizacije ni grčkoga etnosa. Međutim, za ove krajeve to je ipak doba bitnih promjena. Upravo su dodiri s grčkom kulturom bili velik poticaj napretku. Grčka roba nedvojbeno je predstavljala luksuz, ali njezino je značenje u tome što je ona utjecala na podizanje civilizacijskih standarda lokalnoga stanovništva. Grčka su naselja samostalni polisi (iako odvjetci matičnih gradova s kojima oni ne prekidaju veze) i gospodarski autarkične sredine. Grčki su gradovi na Jadranu obavljali posredničku ulogu između domorodaca i produkcijskih centara u trgovini luksuznom robom, stvarajući uvjete za razvitak svoje vlastite civilizacije. Neki su grčki gradovi na Jadranu, osobito Issa i Pharos, ipak dosegli razinu regionalnih središta. Naša saznanja o njima su, na žalost, dosta skromna, ali su još skromnija ona o manje važnim grčkim gradovima na Jadranu. Ipak, nema dvojbe da su baš te kolonije, u kojima bijaše i dosta autohtonoga življa, odigrale značajnu ulogu u pripremi i širenju jedne razvijenije civilizacije u lokalnoj sredini. Nedvojbeno je da bi utjecaj bio znatno dublji da je teren između mora i unutrašnjosti omogućavao bolju povezanost.

U grčkim gradovima od III. st. prije Krista, a osobito od II. st., kao plaćevno sredstvo sve više prodire rimski novac, što nagovještava propast samostalnih grčkih gradova na istočnoj obali Jadrana.¹⁹⁸ Postupno dolazi i do infiltriranja italskoga stanovništva, što se dobro zapaža u najvažnijem gradu na Jadranu - Issi.¹⁹⁹ Kraj slobode grčkih gradova došao je sa slomom Pompeja u sukobu s Cezarom 48. godine prije Krista, jer su Isejci i ostali Grci na Jadranu stali na Pompejevu stranu.²⁰⁰ Grčki gradovi gube samostalnost, a Issa i Tragurion postaju *oppida civium Romanorum*.²⁰¹ Tako je grčko razdoblje, doba kad je antička civilizacija samo djelomično prodrla u neka područja, pretežno na obali - uvod u snažniji prodor antičke civilizacije. Puno uklapanje u antiku dogodit će se tek s Rimljanima.

¹⁹⁷ To proistječe iz Diodorove vijesti (XV, 14, 1); usp. Pharos. Antički grad, str. 33, bilj. 2, te natpis o pobjedi Pharana nad Jadastinima koji ni u kojem slučaju ne mora biti u svezi s borbama pri osnutku kolonije. Usp. S. Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naselobina na Jadranu, str. 48 i d.

¹⁹⁸ B. Kirigin, Issa, str. 162 i sl. na str. 161.

¹⁹⁹ O tome svjedoči velika količina rimskoga novca, bilingualni natpis (bilj. 193) te natpis isjejskoga patrona Kvinta Numerija Rufa (bilj. 113.).

²⁰⁰ Caes. B. C. III, 9. O tome usp. i N. Cambi, Antička Salona, str. 11.

²⁰¹ Plinije, Naturalis historia, III 151.

¹⁹⁴ Usp. Bjeđa, kolor fotografiju u: Archeologia e arte dell'Istria, Pula 1985, str. 49, sl. 116.

¹⁹⁵ Usp. R. Katičić, O jeziku Ilira, ANU-BIH, Posebna izdanja, knj. LXIII, CBI, knj. 11, 1984, str. 293 i d.

¹⁹⁶ Archeologia e arte dell'Istria, Pula 1985, str. 49, sl. 47, str. 51, sl. 137.

RIMSKO DOBA

Najvažniji rimski gradovi i naselja na području današnje Hrvatske. The most important Roman cities and sites in Croatia.

²⁰² Po *Dionu Kasiju*, Rimski historija knj. XII, frag. 49, 1, Issejci u sukobima s Ilirima pozivaju u pomoć Rimljane. Sintetski o tome *J. J. Wilkes*, *Dalmatia*, London 1969, str. 9 i d.

Kad je Rim u zadnjim stoljećima stare ere postao gospodar tadašnjega svijeta, rimska je civilizacija najprije zadržala u sve pore grčkih gradova na Jadranu. To potvrđuju razni arheološki nalazi, novac i natpisi. Rim se infiltrirao među jadranske Grke kao njihov zaštitnik u sukobima s Ilirima, a potom zagospodario obalom i konačno dubljom unutrašnjošću.²⁰² U prvoj polovici I. st. prije Krista osnivaju se u ilirskim gradovima na obali konventi rimskih građana, a otuda kreću i rimski napadi na Ilire, a zatim i na Panone. Od II. st. prije Krista gotovo čitavo područje jugoistočne Europe (osim Grčke i Bugarske) pripadalo je rimskoj provinciji Iliriku. Istra se također nalazila u provinciji Ilirik, a u doba Augustove vladavine priključena je Italiji (*X regio Italiae*). Sjeverni dio Hrvatske pripao je Panoniji, te se tako prostor naše države i Bosne i Hercegovine nalazio u tri rimske provincije (Dalmacija, Ilirik i Panonija). Kako se središte antičke civilizacije odmaklo prema zapadu, današnji hrvatski krajevi nisu više krajnja rubna područja tadašnjega svijeta. Dapače, obalni dio je u neposrednom susjedstvu Italije, jer ga od nje odvaja samo more, ali su brdski lanci bili zapreka da nove civilizacijske tekovine jednako brzo i intenzivno prodru u unutrašnjost. Rimska civilizacija je, unatoč tome, ipak stizala i u jadransko zaleđe te bivala recipirana na svojstven način. Zapreka prebrzom prodoru bijaše i konzervativnost autohtonoga puka.

URBANIZAM

Romanizacija i prijanjanje uz rimsku kulturu započinje tek dolaskom Italika i osnivanjem rimskih gradova različitoga pravnog statusa koji nastaju u zadnjim godinama Cezarove vlasti, potom još više u doba Drugoga trijumvirata i kasnije. Gradovi nisu uvijek podizani po istom modelu, jer im nije bio identičan položaj ni prethodna zaposjednutost, ali kod svih se zapažaju jasni tragovi antičke gradogradnje ili pak njezino prožimanje s autohtonom strukturom. Iako su najvažniji gradovi nastali na mjestu ranijih domorodačkih zajednica, ipak su uglavnom bili planirani rimskim sustavom ortogonalne mreže gradskih komunikacija koju su Rimljani baštinili od Etruščana, a ovi od Grka.²⁰³

Tipični primjeri jasne matrice ortogonalnoga sustava komunikacija bijahu gradovi Jader, (Zadar) rimska kolonija čiji je *parens* po svoj prilici August, iako još po Cezarovo zamisli (sl. 49),²⁰⁴ i Parentium, (Poreč) najprije municipij, a potom Tiberijeva kolonija (sl. 50).²⁰⁵ Njihov smještaj na poluotoku je sličan, ali još im je više zajedničko to što je teren ravan, s neznatnim podizanjem prema rtu. Smještaj na poluotoku omogućava gradu uspješniju obranu, jer se samo jedna, kopnena strana može dobro fortificirati, a da grad ipak nije izoliran kao otok. Poluotok pruža i dobre mogućnosti za smještaj luke, jer je more barem s jedne strane mirno. Vjerojatno je da su takvi gradovi imali dvije luke (po jedna sa svake strane poluotoka) povezane pro-

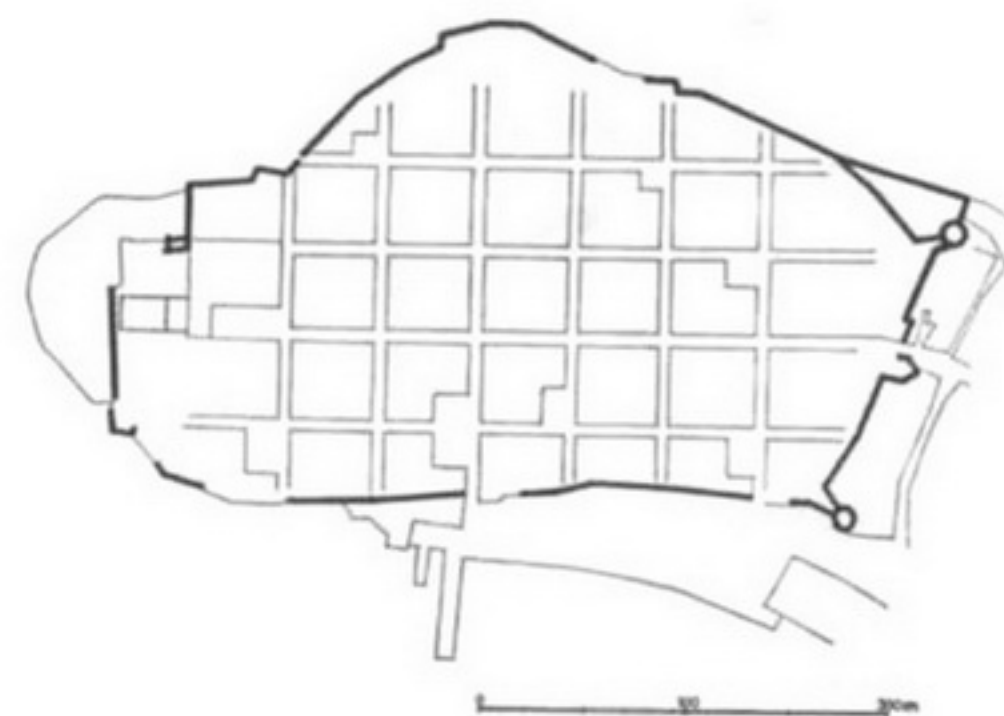
kopom koji je u isto doba i *vallum* pred zidinama. Na sjecištu glavnih ulica (*cardo maximus* i *decumanus maximus*) smješta se forum i kapitolij s hramovima.²⁰⁶ Autohtona naselja što su ranije postojala na tim poluotocima nisu ostavila traga na urbanoj matrici. Dobija se dojam kao da je naselje podizano na potpuno praznom zemljištu, kao da nije bilo zapreka slobodnom planiranju i građenju. Očito je da se ništa od prethodnih konstrukcija nije respektiralo. Slične karakteristike zemljišta i urbanističkoga razvitka pokazuju i Argyruntum (Starigrad kod Paklenice), samo je on bio nižega statusnog ranga i prostorno manji (sl. 51).²⁰⁷ Uz ceste koje vode do grada uvijek su nekropole, što je povezano sa sanitarnom zaštitom gradskoga pučanstva, kako nalaže rimski Zakon XII tablica.²⁰⁸

Drugi gradovi pokazuju nešto drukčija načela nastanka i razvitka. Pola (Pula) iskazuje specifičnu kombinaciju indigene i rimske gradogradnje koja nije nepoznata u rimskoj urbanistici (sl. 52).²⁰⁹ Koncentrične kružne prometnice histarske gradine i dalje su tvorile bitan dio uličnoga sistema grada, a zadržani su i zrakasti prodori od vrha brežuljka prema obodu bez kojih promet ne bi funkcionirao.²¹⁰ Pri dnu brežuljka, na ravnicima koja je nasipanjem močvare umjetno proširena prema moru, upotrijebljen je rimski način gradogradnje koji karakteriziraju pravilne gradske jedinice (*insulae*), omeđene sa svih strana ulicama. U »rimskom« dijelu grada na sjecištu karda i dekumana smješten je, kao što je uobičajeno, forum s kapitolijem.

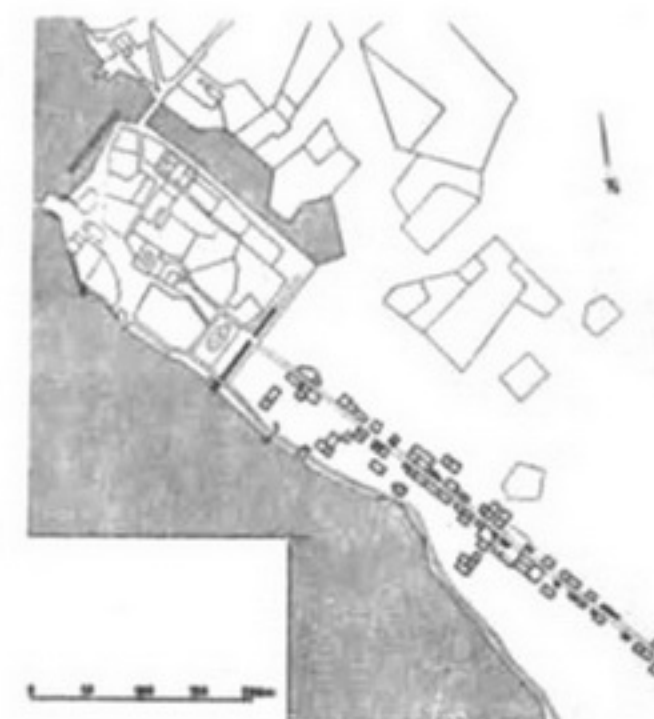
Sličnu, iako ne i identičnu matricu, pokazuje i Narona (selo Vid kod Metkovića) koja se nalazi na padini i ima spiralne komunikacije koje su i danas vidljive (sl. 53), jer se naselje pruža samo na jednoj padini brežuljka, pa se nisu mogle opisivati pune prometne kružnice kao u Puli.²¹¹ Narona je imala oblik lepeze koja se od vrha brijega širi prema juogoistoku. Grad se tako spuštao do nizine, ali krajnji doseg nije poznat jer je dio terena u nizini podvo-

49. Jader, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Jader, city plan (after M. Suić).

50. Parentium, tlocrt grada (prema M. Prelogu).
Parentium, city plan (after M. Prelog).

51. Argyruntum, tlocrt grada (prema M. Abramić - A. Colnago).
Argyruntum, city plan (after M. Abramić - A. Colnago).

²⁰³ M. Suić, nav. dj. str. 129.
²⁰⁴ M. Suić, nav. dj. str. 131, sl. 68.
²⁰⁵ Ciceron, De legib. 25, 56.
²⁰⁶ M. Suić, nav. dj. str. 143, sl. 75.
²⁰⁷ Zrakaste komunikacije su se povezivale s ulicama u podnožju brežuljka.
²⁰⁸ N. Cambi, Antička Narona - urbanistička topografija i kulturni profil grada, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, IHAD 5, Split 1980, str. 132, sl. 1.

²⁰³ E. J. Owens, The City in the Greek and Roman World, London 1992. (rep. 1994.), str. 94.

²⁰⁴ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 129, sl. 65.

²⁰⁵ M. Suić, nav. dj. str. 129, sl. 66.

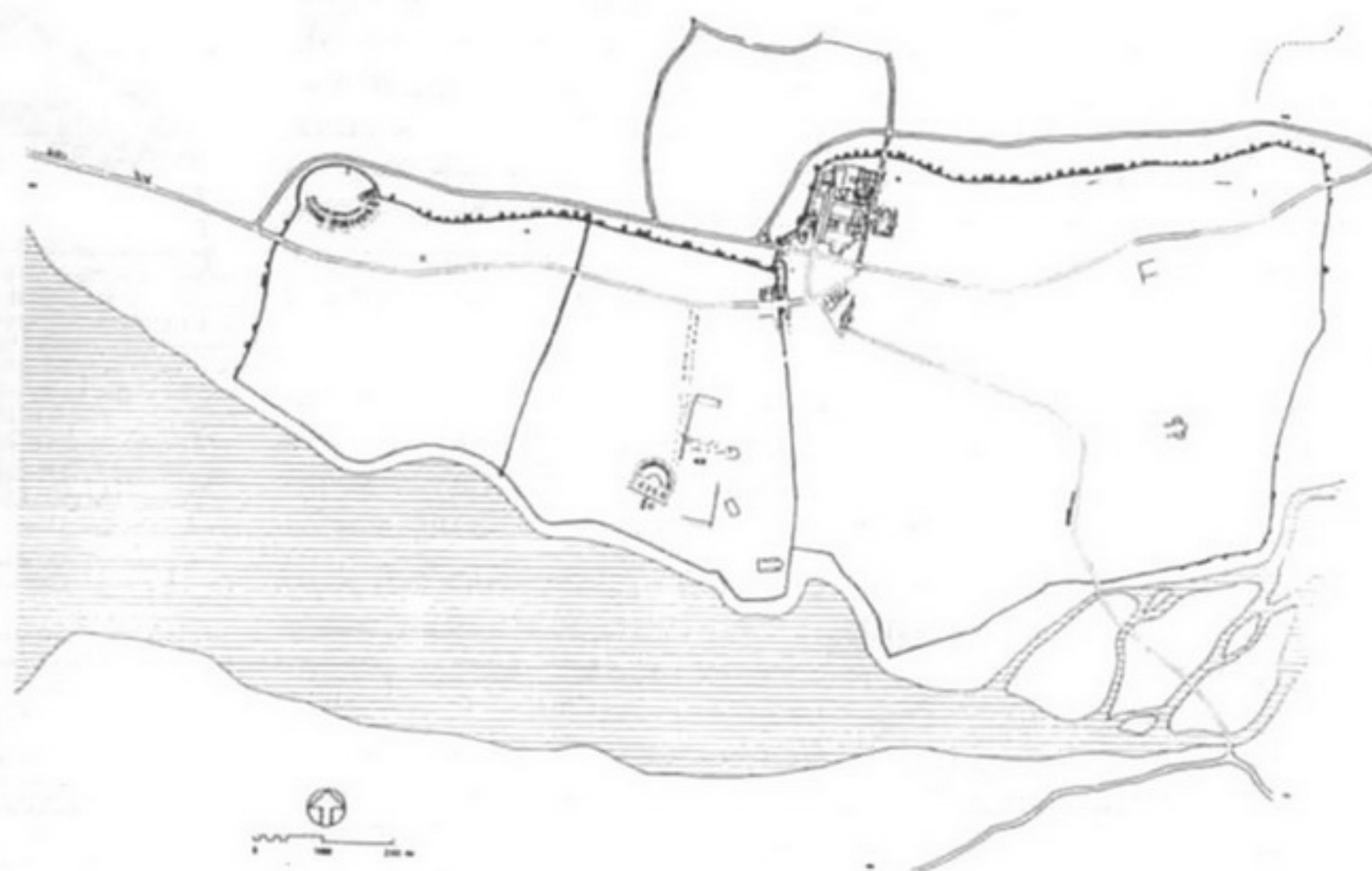

52. Pola, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Pola, city plan (after M. Suić).

dan i zato što je došlo do znatnih promjena uslijed podizanja razine vode i skretanja korita Neretve prema istoku. Logično bi bilo da se zbog gospodarskih i obrambenih razloga urbanizirano područje pružalo do desne obale Neretve koja je, prema antičkim izvorima, bila plovna od ušća do Narone. Uz desnu obalu rijeke morala je biti luka, prostor za trgovanje i skladištenje robe

53. Naron, tlocrt grada (prema N. Cambiju - E. Marinu).
Naron, city plan (after N. Cambi - E. Marin).

54. Salona, tlocrt grada (prema E. Dyggveu - Ch. Clairmontu - N. Cambiju).
Salona, city plan (after E. Dyggve - Ch. Clairmont - N. Cambi).

i gradske zidine.²¹² Slabo istraženi dio grada u ravnici bio je po svoj prilici građen po pravilnim obrascima, dok je forum zasjeo po sredini lepeze, na posljednjoj terasi padine, ali dovoljno visoko da ga ne plavi rijeka. Do foruma su dolazile dvije najvažnije prometnice, jedna sa sjevera a druga s juga.

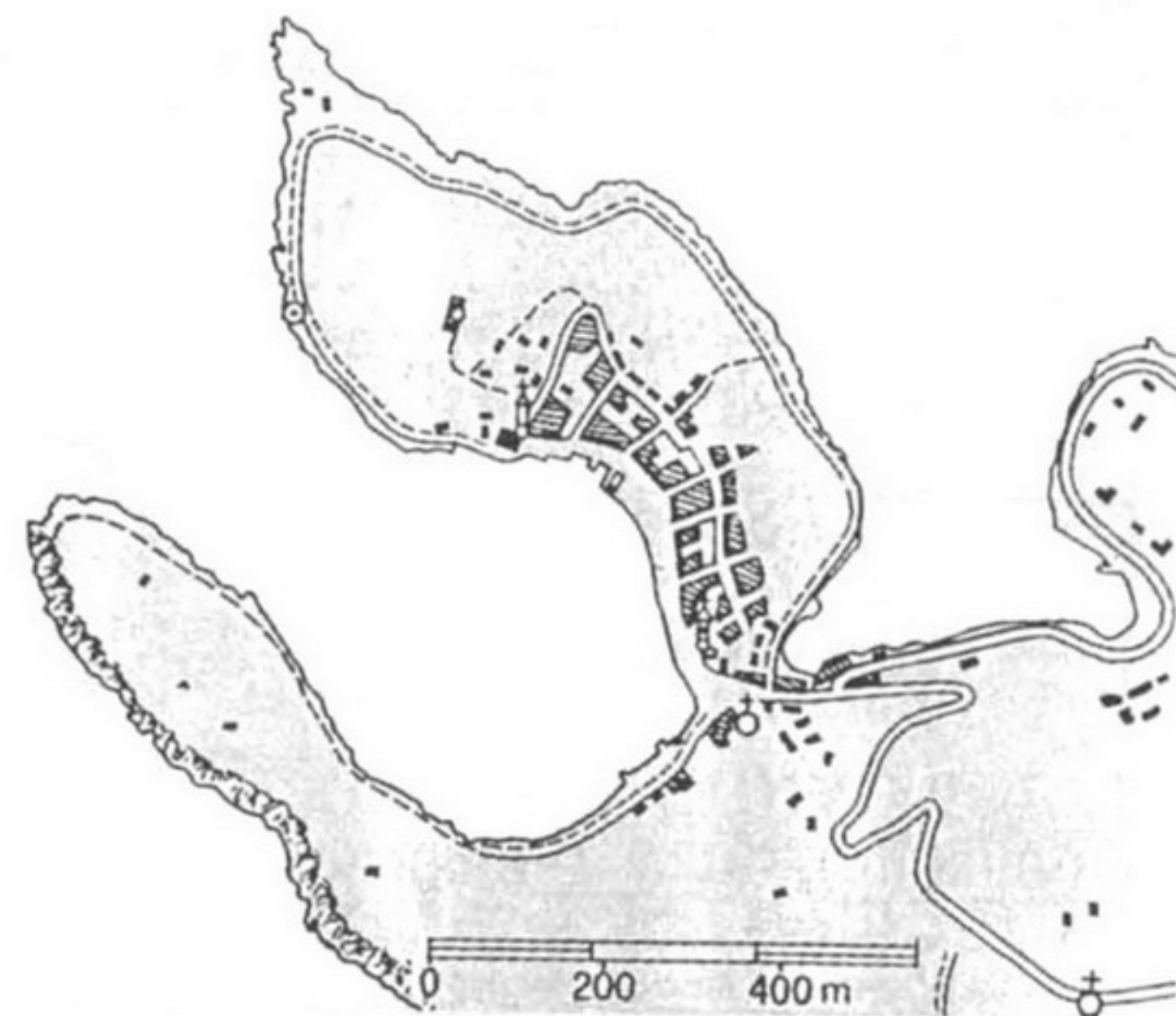
Razlozi da se u tim naseljima uspješno prožimaju dva dominantna sustava u rimskoj gradogradnji Dalmacije, a da ni jedan ne prevladava, leže vjerojatno u činjenici da su još uvijek bili neophodni gradski sadržaji koji se nalaze na vrhu brijega ili na padinama. Ne valja smetnuti s uma prethodno postojeći fortifikacijski sustav čije su vrijednosti brzo uočene, pa je brijeg zadržan unutar gradskoga areala.

Salona, glavni i daleko najveći grad rimske Dalmacije (sl. 54), imala je vrlo zanimljiv razvitak koji su predodredila prethodna naselja, ali na drugačiji način nego u Puli ili Naroni.²¹³ Salona nije bila jedinstveno naselje nego se sastojala od nekoliko aglomeracija na nešto širem prostoru (*territorium Salontanum*), zato je u najranijim izvorima naziv grada u pluralu (*Salonae*). Riječ je, dakle, o više naselja, o ilirskim gradinama. Neke od njih bile su i vrlo velike no ipak naselje uz luku, kraj ušća rječice Jadro, postupno preuzima ulogu središta a pluralni naziv zamijenjen je singularnim oblikom (*Salona*).²¹⁴ Okolne aglomeracije su i dalje živjele, no njihovo je značenje znatno umanjeno. Konfiguracija terena nametnula je i ortogonalnu mrežu ulica u lučkom dijelu

²¹² Nekadašnja obala Neretve, koja se vjerojatno barem dijelom podudara s obalom današnjega potoka Norina, bila je pogodna kao prostor za trgovanje. O plovnosti Neretve vidi Pseudo-Skylaks, c. 24; Plinije, Nat. hist. III 142.

²¹³ D. Rendić-Miočević, Salona. Quadrata, str. 529 i d., N. Cambi, Anticka Salona, str. 11 i d.

²¹⁴ N. Cambi, u zborniku Anticka Salona, str. 11 i d.

55. Epidaurum, tlocrt grada (prema Nautičkom vodiču Jadrana).
Epidaurum, city plan (after Nautical Guide of the Adriatic).

²¹⁵ O brojnim javnim prostorima i zdanjima u isepskoj luci vidi *B. Gabričević*, *Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana*, VAHD LXVII, 1966, str. 154 i sl. 8 a.

²¹⁶ Na južnom kraju platoa foruma pažnju se lukovi i svodovi. Kako se na tom dijelu teren naglo spušta, po svemu sudeći to bi morale biti supstrukcije, kako bi se iznad njih dobilo više korisnoga prostora. Kako je u neposrednoj blizini morao istjecati jedan od rukavaca Jadrana što je od tzv. Pet mostova tekao prema moru, supstrukcije su po svojoj prilici omogućavale slobodan protok vode, a na višoj se razini mogao načiniti pločnik foruma. Doduše, *E. Dyggve* u svojem članku *Nova istraživanja preko rijeke Jadrana u Saloni*, u knjizi *E. Dyggve, Izabrani spisi*, Split 1989, str. 155 i d. sl. 1, pretpostavlja da je navedeni vodotok išao malo istočnije, ali nije precizno utvrdio ušće. Naravno da su supstrukcije mogle pripadati i skladištu. To je čak i vjerojatno u kasnije doba, kad je potok presušio. Vidi: *Antička Salona*, 1996, str. 279 i d. sl. 51. O tome usp. i *Ch. Clairmont Excavations at Salona, Yugoslavia 1969-1972*, New Jersey 1975, str. 11 i d. sl. 1.

²¹⁷ Spomenuta tri pravca dobro se vide na planu. *N. Gambi*, *Salona und seine Nekropolen*, u: *Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung-Status-Standard*, München 1987, str. 255 i d. sl. 81. Uz te tri ceste na području unutar grada još su dugo egzistirale nekropole, a te su ceste formirale osnovnu cestovnu mrežu.

²¹⁸ Na neke pravilnosti u inače dosta nepravilnoj strukturi salonijskoga rascjepa upozorio je *M. Suić*, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 1976, str. 152, sl. 71.

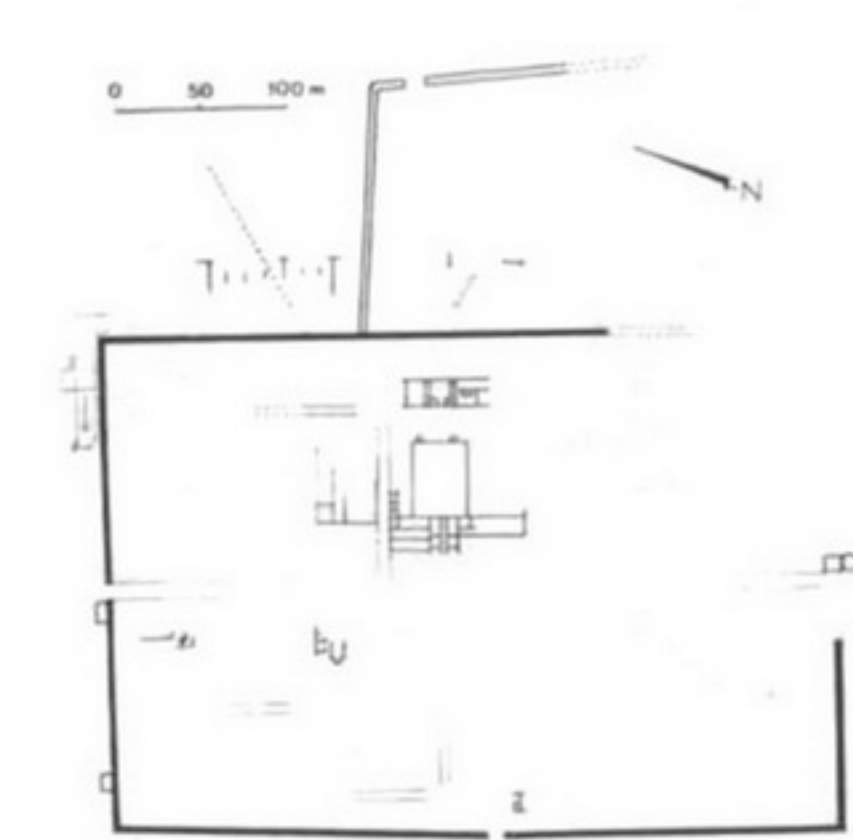
²¹⁹ Međusobne odnose prostiranja gradskih areala antičkih gradova Dalmacije donio je *M. Suić*, nav. dj., str. 198 i d. sl. 157.

²²⁰ Zidine uz desnu obalu Jadrana, blizu Gradine u Solinu otkrio je još *Fe. Carrara*, *Topografia e scavi di Salona, Trieste* 1850, str. 24 i d. sl. 1.

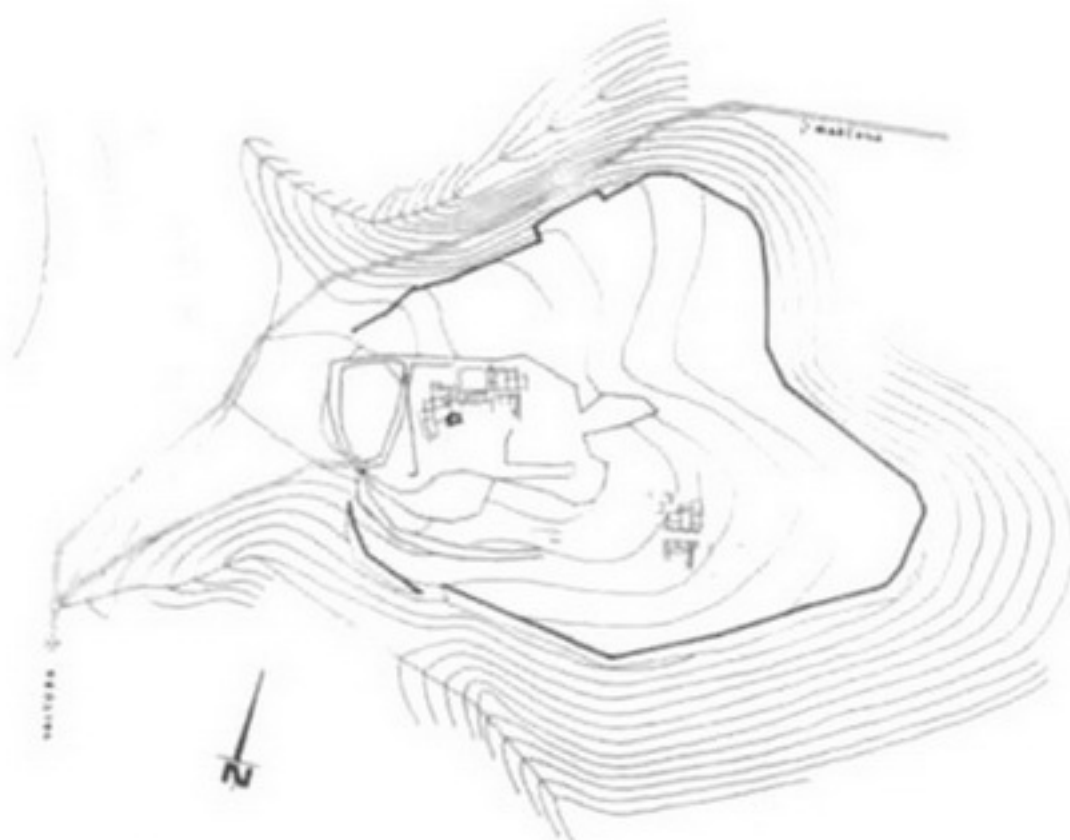
²²¹ Te mikrorregije su: Klis, Donja Rupina, Iljino Vrelo, Žižina Glavica, Vranjic,

grada, ali forum i ostali javni sadržaji nisu smješteni na uobičajenom mjestu, na sjecištu karda i dekumana, nego južnije, bliže pristaništu, što potvrđuje da barem u početku trg ima pretežito gospodarsko značenje koje mu je i određilo položaj. U tom pogledu čini se da se ponavlja situacija kakva je bila u Issi.²¹⁵ Forum je po svojoj prilici proširen prema istoku, a pločnik je počivao na substrukcijama što su premostile krajnji zapadni rukavac rijeke Jadrana da bi se dobilo više korisnoga prostora.²¹⁶ Starija je gradska jezgra imala približno trapezni oblik i bila okružena fortifikacijama od snažnih megalitskih blokova koji su se mjestimično očuvali unatoč kasnijem burnom razvitku. Grad se potom proširio prema istoku i zapadu, ali, budući da su se zdanja najprije stihijski pružala uzduž magistralnih prometnica, novo gradsko područje nema ortogonalno oblikovane komunikacije.²¹⁷ To međutim nije spriječilo da se u nekim manjim segmentima toga dijela urbanog prostora umeće pravilna mreža ulica.²¹⁸ Tako Salona ima dosta nepravilan oblik i prostrano područje, daleko veće od svih ostalih gradova na istočnom Jadranu.²¹⁹ Istočni dio grada se po logici svoga smještaja protekao sve do desne obale riječice Jadro.²²⁰ Salona je u okolici imala i mikrorregije s vlastitim središtima, od kojih su neke činile dio *Salonae*.²²¹

Epidaurum (Cavtat) je smješten na poluotoku, kao i mnogi drugi gradovi na razvedenoj jadranskoj obali, ali njegovo područje nije dovoljno ispitano da bi se moglo raspravljati o karakteristikama njegove urbanistike (sl. 55).²²² Međutim, reljef poluotoka Epidaura viši je i strmiji od porečkoga ili zadraskoga pa nije pouzdano je li se tu mogla upotrijebiti ista matrica. Radi se, naime, o poluotoku koji je po sredini dosta izdignut, slično kao i u Epetiju. Za takvu konfiguraciju praktičnija je mreža ulica s malim brojem

56. Aequum, tlocrt grada (prema A. Miloševiću).
Aequum, city plan (after A. Milošević).

57. Nesactium, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Nesactium, city plan (after M. Suić).

58. Aenona, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Aenona, city plan (after M. Suić).

59. Curicum, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Curicum, city plan (after M. Suić).

komunikacija uzduž poluotoka, a s većim brojem poprečnih pravaca (nešto poput češlja). To je, naravno, moralo uvjetovati i različite oblike insula. Na spoju uzdužnih i poprečnih pravaca vjerojatno je bio smješten forum, ali mu položaj nije poznat.

Aequum (Čitluk kod Sinja) je nastao doseljnjem rimskih vojnika, kolonista u doba cara Klaudija (sl. 56).²²³ To je posljednja rimska kolonija utemeljena na jadranskoj obali ili u njoj gravitirajućem području. Taj je grad također pravilno strukturiran, sa središtem i forumom na križanju karda i dekumana.²²⁴ Grad ima dosta pravilan oblik no nedostaje mu sjeveroistočni odsječak, što zbog neistraženosti nije moguće objasniti. Zanimljivo je da ovaj grad, kao rijetko koji drugi, ima još jedan trg ili proširenje foruma.²²⁵ *Aequum* je zapravo središte širega okolnog područja na kojem žive kolonisti, gdje pretežu javni sadržaji i gdje ima malo prostora predviđenoga za stanovanje. Kolonisti iz okolice u naseobini zadovoljavaju svoje upravne, religijske i kulturne potrebe.²²⁶ Vjerojatno je da je stanovanje uglavnom bilo locirano na imanjima u susjedstvu, gdje su nađeni natpisi veterana.

Od drugih rimskih naselja, uglavnom municipalnoga statusa, valja spomenuti još niz vrlo važnih aglomeracija koje su, bez obzira na svoj status, bile gradići. To su uglavnom domorodačka naselja koja prerastaju u rimske gradove. I ovdje je riječ o prožimanju rimskih i indigenih tradicija stvaranja naselja.

U Istri, osim dvije spomenute kolonije (*Pola* i *Parentium*), čini se da posebno mjesto ima *Nesactium* negdašnji centar Histra (sl. 57), koji je nakon rušenja, godine 177. prije Krista doživio ponovni uspon.²²⁷ Iako su poznati veći dijelovi gradskih četvrti, uključujući i kapitolij pred kojim je bio forum s tabernama i drugim sadržajima, teško je odgonetnuti oblik urbanističke matrice. Čini se da glede planiranja nije bilo osobitog reda, jer su gradska vrata i njima pripadajuća cesta bili kapitoliju za leđima.²²⁸ Naselje se nalazilo visoko nad uvalom, na zaravnjenom prostoru s dosta prostranim terasama što se blago spuštaju do uvale, a slobodan pristup s kopna brane gradske zidine. Kasnije je čitavo naseljeno područje bilo okruženo fortifikacijama.

a nije isključeno da ih ima još. U posljednje vrijeme su istraživanja na dvije lokacije u Splitu (kraj zgrade vodovoda u ulici Domovinskoga rata te ispod Dioklecijanove palače) upozorila na to da je Split (na *Peutingeriani Spalatum*) bio vrlo važno naselje, očito gradskoga karaktera, u salonijskom ageru.

²²² O stanju istraživanja kao i o ranijoj literaturi vidi *M. Suić*, nav. dj., str. 23, 154.

²²³ *Plinije*, *Nat. Hist.* III, 141.

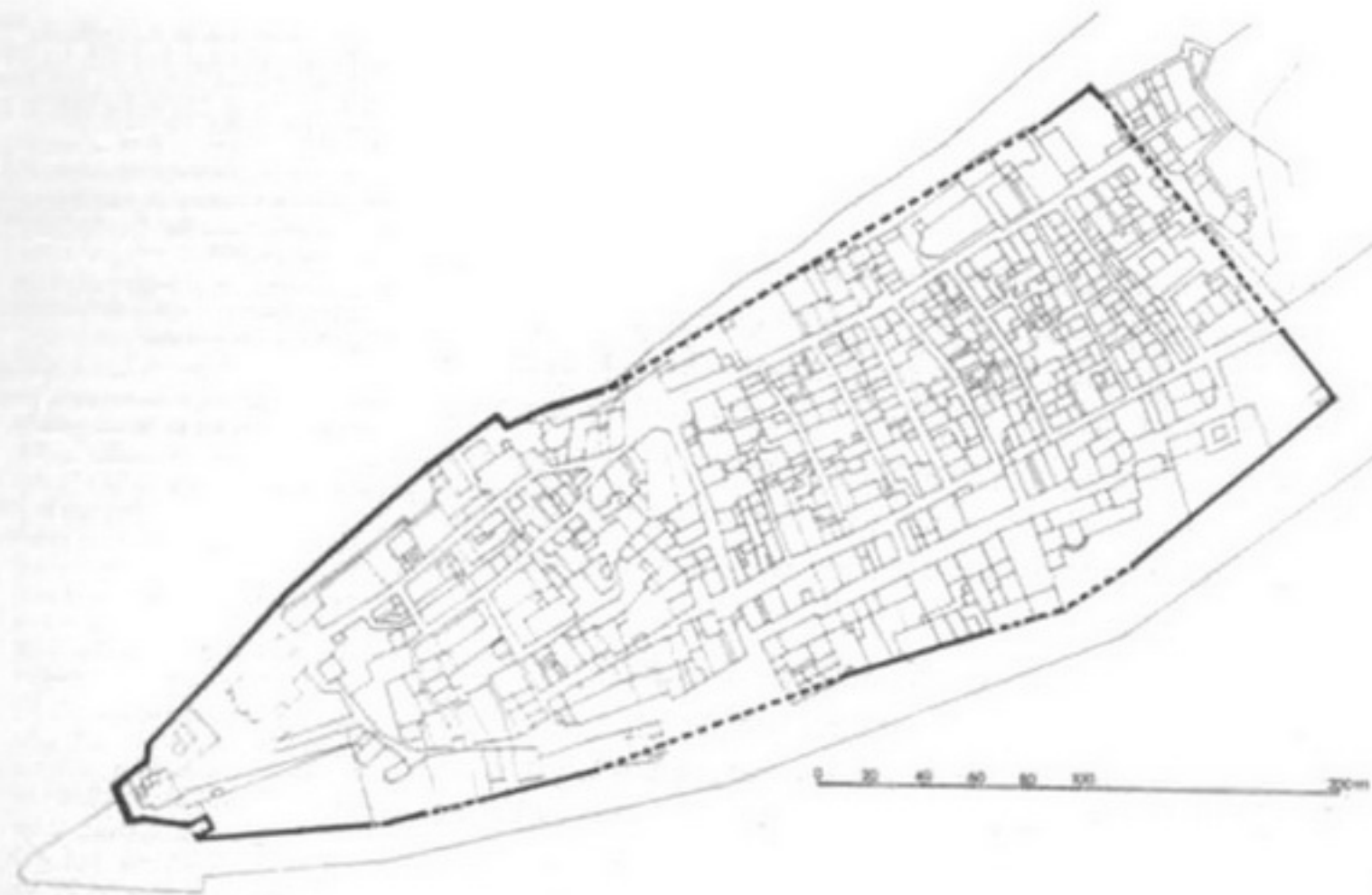
²²⁴ *M. Suić*, nav. dj., str. 151 i d. sl. 67.

²²⁵ *N. Gambi*, Dvije skulpture iz antičkog Aequuma, VAHD LXXV, 1980, str. 27 i d. sl. 1.

²²⁶ Čini se da je gradski prostor, kad se izuzmu površine namijenjene za javni život, vrlo malen. Kako u okolici ima natpisa veterana, logična je pretpostavka da su oni tu i živjeli. O tome usp. *B. Gabričević*, Iz antičkoga perioda cetinskog kraja, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, IHAD 8, Split 1984, str. 98 i sl. 2.

²²⁷ *T. Livije*, *Ab urbe condita* (Od osnutka Rima), 41, 11.

²²⁸ *M. Suić*, nav. dj., str. 141, sl. 76; *R. Matijević*, *Foro e Campidoglio di Nesactium (Nesazio)*, AAR III, 1995, str. 121, sl. 1.

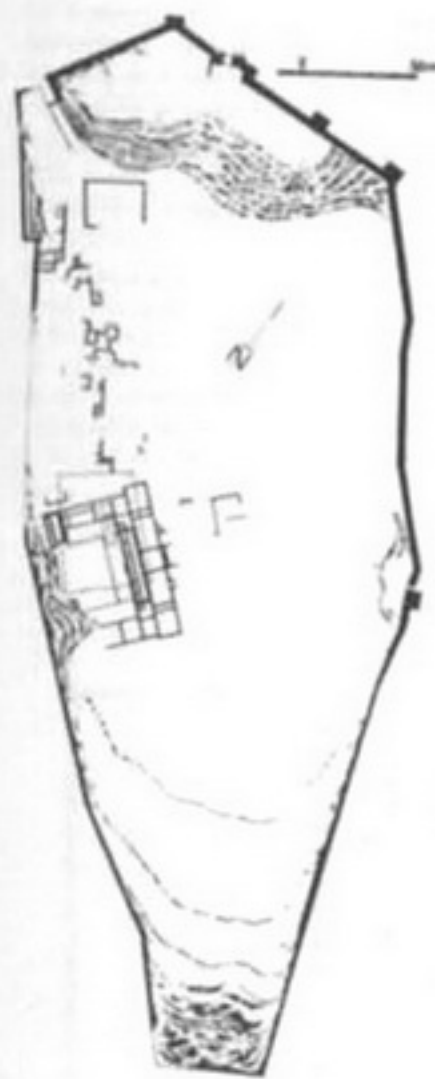
60. Arba, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Arba, city plan (after M. Suić).

229 M. Suić, nav. dj. str. 136, sl. 73.

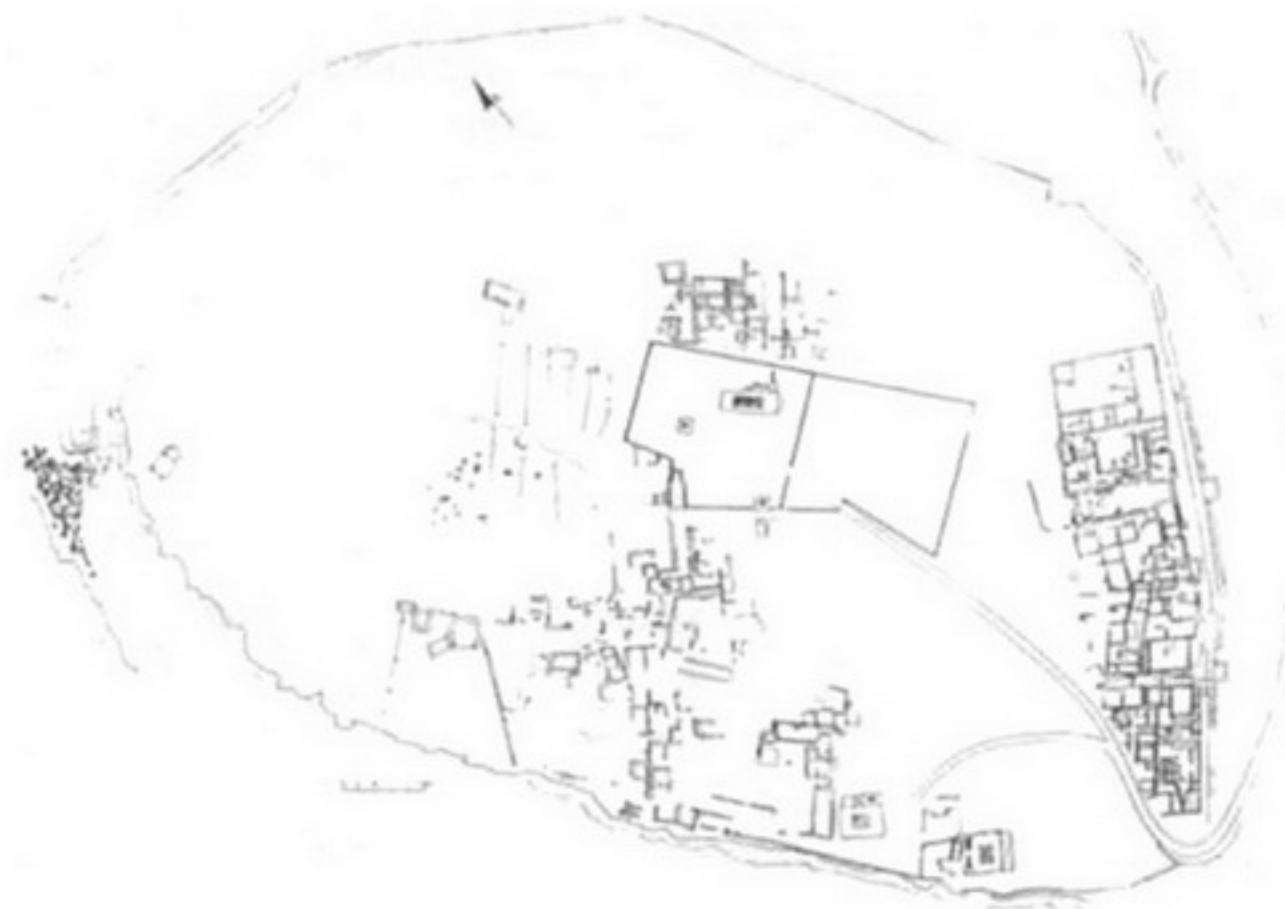
230 M. Suić, nav. dj. I. c. usp. i B. Bakorac, Zašto je rimski forum u Ninu (Aenona) morao biti nisko sagrađen, *Dia-dora* 16-17, 1994-95, str. 201, sl. 5, 6.

231 Usp. B. Bakorac, Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova, *VAMZ* n. s. III, XXVIII-XXIX, 1995-96, str. 73 i d. sl. 6-14.

Među navedenim naseljima važno mjesto ima Nin (*Aenona*) (sl. 58). Grad je smješten na malom otočiću u plitkom moru muljevito-pješčanoga zaljeva koje je nudilo idealnu zaštitu, a kako mu je površina ravna pružao je i idealnu mogućnost za trasiranje ortogonalne ulične mreže.²²⁹ Oblik otočića nametnuo je elipsoidni tok fortifikacija. Osnovne koordinate toga sistema povučene su između dva para nasuprotnih vrata, u smjeru sjever-jug i istok-zapad. Na sjecištu dvaju glavnih pravaca bio je forum.²³⁰ Je li takva matrica još liburnska teško je utvrditi, iako pravilnost prije upućuje na rimsku sistematičnost. Očito je da je grad mostovima bio povezan s kopnom.²³¹

61. Asseria, tlocrt (prema M. Suiću).
Asseria, plan (after M. Suić).

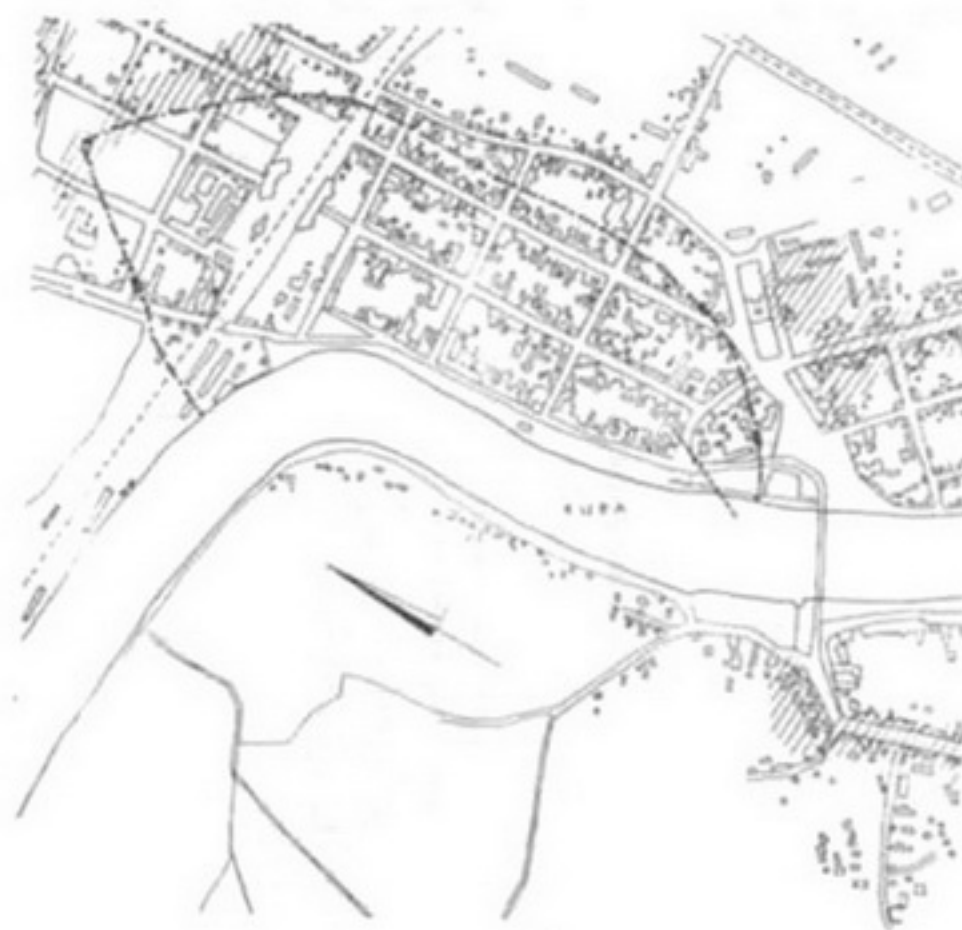

62. Varvaria, tlocrt grada (prema M. Suiću).
Varvaria, city plan (after M. Suić).

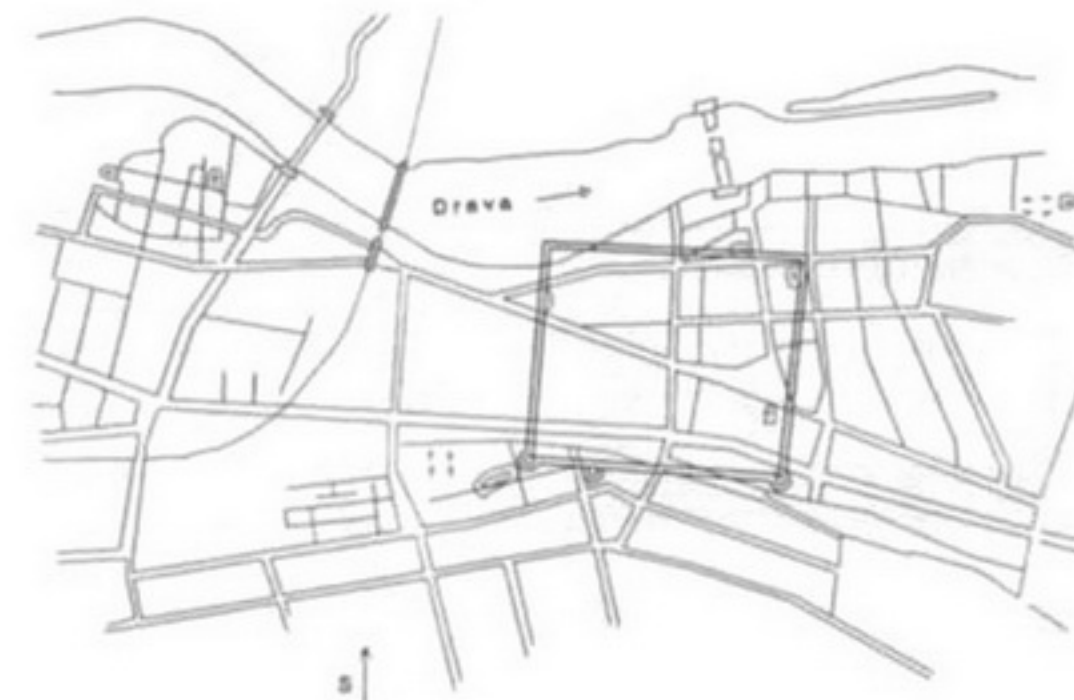
Na otoku Krku nalazilo se naselje *Curicum* (Krk) koje je također imalo elipsasti fortifikacijski prsten (sl. 59). Oblik je očito predrimskog postanja, što svjedoče ostaci megalitskih blokova,²³² a s obzirom da se samo na nekim mjestima zapaža ortogonalna mreža ulica, očito je da grad ima neprekinuti kontinuitet.

Naselje *Arba* (Rab) je, iako na otoku, također po mikrolokaciji na poluotoku (sl. 60). Poluotočić je omogućavao ortogonalnu češljastu strukturu s malim brojem uzdužnih i većim brojem poprečnih komunikacija.²³³ Smještaj foruma i kapitolijske katedrale nije poznat, iako ne bi trebalo, zajedno sa Suićem, odbaciti mogućnost da su se ispod katedrale i katedralnoga trga nalazili navedeni sadržaji.²³⁴ Iako možda Arba nije bila novoplanirano naselje, jer nije bila kolonija nego municipij s pravilnom strukturom, takav je oblik mogao biti i posljedica terenske situacije. Današnje naselje zapravo odražava antičku urbanu matricu.

Vrlo zanimljiv urbanizam pokazuju i neka ilirska naselja s vrlo jasnim kontinuitetom do u rimsko doba. Najzanimljiviji u tome pogledu su *Asseria* (Podgrade kod Benkovca) (sl. 61)²³⁵ i *Varvaria* (Bribir) (sl. 62)²³⁶ u Dalmaciji. Poslije dolaska Rimljana uglavnom su porušeni raniji gradski sadržaji, osim dakako vrlo snažnih i odlično sačuvanih zidina od megalitskih blokova, a potom su podignuti novi bez kojih se nije mogao zamisliti život rimskoga čovjeka. Ti su se sadržaji morali uklopiti u postojeći prostor. Struktura se ulica po svojoj prilici nije mijenjala u rimsko doba. Neobično je zanimljiv smještaj foruma u Asseriji koji je postavljen uz sam obod fortifikacija na južnoj strani platoa, tako da je otvoren prema jugu i suncu, a trijemovima zatvoren s tri ostale strane svijeta, odstupajući tako od antičkih pravila, a prilagođavajući se lokalnim

63. Siscia, tlocrt grada (prema S. Faberu).
Siscia, city plan (after S. Faber).

64. Mursa, tlocrt grada (prema D. Pinterović - M. Bulat).
Mursa, city plan (after D. Pinterović - M. Bulat).

232 M. Suić, nav. dj. str. 134, sl. 72. Što se megalitskih blokova tiče usp. A. Faber, *Antički bedemi grada Krka*, VAHD 65-67, 1965, str. 45 i d.

233 M. Suić, nav. dj. str. 136 i d. sl. 170 (suvremeni plan grada koji odražava antičku urbanu strukturu).

234 M. Suić, nav. dj. str. 138. Nesto drukčije mišljenje (smještaj foruma i kapitolijske katedrale na vrhu poluotoka, oko katedrale) iznosi J. Medini, *Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba*, *Rapski zbornik*, Zagreb-Rab 1987, str. 171 i d.

235 M. Suić, nav. dj. str. 136, sl. 74.

236 M. Suić, Bribir (Varvaria) u antici, *Kolokvij o Bribiru*, Pregled rezultata arheoloških istraživanja od 1959. do 1968, str. 21 i d. tab. XII, 1.

²³⁷ M. Stučić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 136, sl. 4 i 96.

²³⁸ H. Liehl - W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, JÖAI 11, 1908, Bd. 17, 1908, str. 17 i d. sl. 5-7; M. Stučić, Bribir, str. 28 i d. tab. II, 4; III, 1, 2; IV, 1, 2; VI, 1; VII, 1, 2; VIII, 1; IX, 1, 2.

²³⁹ S. Faber, Grada i topografija antičkog Siska, NAMZ 3, ser. VI-VII, 1972-73; S. Vrbanović, Prilog proučavanju topografije Siska, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, IHAD 6, Zagreb 1981, str. 187, sl. 1.

²⁴⁰ B. Pinterović, Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek 1978, str. 157 i d. sl. 15, tab. LXXVI-LXXVII, karta II; M. Balat, Neuere Untersuchungen des antiken Mursas, u: La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione, Venezia 1990, str. 419 i d. sl. 1.

²⁴¹ S. Dimitrijević, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinokovačkog tla, Corolla memoriae Josepho Brunišću dicata, IHAD IX, Vinkovci 1975, str. 133 i d. sl. između str. 152 i 153.

²⁴² Tiliurij je bio logor rimske VII. legije. O Tiliuriju usp. M. Zaninović, Vojni mačaj Tiliurija u antici, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, IHAD 8, Split 1984, str. 65 i d. Na žalost, do sada još nema plana platoa gradine nad kanjonom poviše Cetine.

²⁴³ Burnum je bio logor XI. rimske legije. Poslije odlaska te legije u Dalmaciju su još kraće vrijeme boravile neke druge vojne jedinice. O Burnumu usp. E. Reisch, Das Ständlager von Burnum, JÖAI 16, 1913, str. 112 i d. M. Zaninović, Burnum, castellum - municipium, Diadora 4, 1969, str. 119 i d. S. Zubečlić-Schuffenecker - M. Kandler, Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum, Wien 1979; B. Balat, Burnum II. Der römische Aquadukt Plavno polje-Burnum, Bericht über die Forschungen 1973 und 1974, Wien 1984.

prilikama.²³⁷ Možemo samo zamisliti kako je na brisanom prostoru povišenoga platoa puhala bura i koliko joj se bilo nužno oduprijeti. Otvorena južna strana omogućavala je pak da forum bude osunčan. Forum je, dakle, funkcionirao i po orkanskoj buri. Zajednička je karakteristika indigenih naselja to što su ona redovno bila smještena na strateški vrlo važnim položajima na platoima većih ili manjih bregova. Spomenuta naselja, zbog karakteristika terena, nikada nisu imala pravilne oblike, a rijetko su imala ortogonalnu strukturu ulica. U Asseriji i Varvariji su, uz prirodni faktor, naselje branile i impozantne megalitske zidine.²³⁸

Urbanistika gradova u Panoniji slabije je poznata. Najvažniji gradovi su kolonije rimskih građana *Siscia* (Sisak) (sl. 63)²³⁹ i *Mursa* (Osijek) (sl. 64),²⁴⁰ smješteni na velikim rijekama. Urbanu strukturu Siscije nalagala je za obranu veoma povoljna situacija. Prethodno prahistorijsko naselje ne podudara se s rimskim. Elipsasti oblik nalagao je slobodan prostor među vodotokovima koji je unatoč tomu imao mrežasti sustav ulica. Za koloniju *Cibalae* (Vinkovci) može se reći da se na prethistorijsko, keltsko, samo preslojilo rimsko naselje, što također na svoj način pokazuje kombinatorički duh koji miješa drevna iskustva i nove potrebe (sl. 65).²⁴¹ U ravničarskim krajevima za obranu su najpovoljniji položaji uz rijeke i bujice. Mursa je od pograničnoga vojnoga utvrđenja izrasla u grad, a pačetrovinasta matrica rimskog vojnog logora (*castrum*) zadržana je i u civilnom gradu. I u tim gradovima, gdje je god bilo moguće, primijenjena je ortogonalna cestovna mreža koja je izuzetno pogodna za naselja na ravnom terenu.

Kasnije su u civilne gradove prerasla i dva negdašnja vojnička logora *Tilurium* (Gardun kod Trilja)²⁴² i *Burnum* (Ivoševci kod Kistanja).²⁴³ Tiliurijum praktički nije ni istraživao, ali je, čini se, bio položen na visovima i stra-

žama koristeći prethistorijsku gradinu, dok Burnum ima uobičajen, približno pravokutan oblik rimskih logora, sa zgradama zapovjedništva legije, nastambama za vojnike, termama, fortifikacijama. Oba su logora smještena na strateški i prometno važnim mjestima, na važnim rijekama koje omeđuju srednjedelmatsko područje (Krka i Cetina). Kad je prestala potreba za velikim vojnim formacijama u Dalmaciji u ta su dva logora bile smještene manje jedinice (*cobortes*), a zatim su se postupno pretvorili u rimske municipije civilnoga stanovništva.

Jedna od pojava koja se može vrlo dobro pratiti na lokalitetima u Dalmaciji, i to kako u većim tako i u manjim naseljima, jest da se prethistorijski gradovi na uzvisinama postupno spuštaju i razvijaju u ravnici, najčešće uz važne prometne komunikacije. Ta naselja pokazuju tipičnu strukturu svih aglomeracija uz cestu koja je glavna odrednica.²⁴⁴ Zdanja se nižu uzduž komunikacije s malim prodorom u dubinu prostora, što znači da su građena bez posebnoga urbanističkog plana. To je tip naselja koji će se dugo zadržati u dalmatinskoj unutrašnjosti, ali nikad neće doseći razinu urbanoga planiranja. Međutim, takva naselja ipak sadrže ono što je najznačajnije za normalan život antičkih ljudi. Gradnja naselja u ravnici bila je posljedica situacije kad Rimsko carstvo na ovim prostorima nije imalo ozbiljnijega protivnika tijekom nekoliko stoljeća, pa uzvišenja gube značenje. Plato brijege ipak nikada neće sasvim izgubiti važnost, a kad se na horizontu ponovno ukažu opasnosti, na uzvisinama će se život iznova intenzivirati. Brežuljak je uvijek najbolji *refugium*.²⁴⁵ Uz cestu su organizirane i vojne postaje koje su se brinule za sigurno odvijanje prometa, a postojale su i stanice za noćenje, odmaranje i okrepiti putnika, promjenu konja i druge potrebe. Nažalost, istraženo je vrlo malo takvih postaja.²⁴⁶

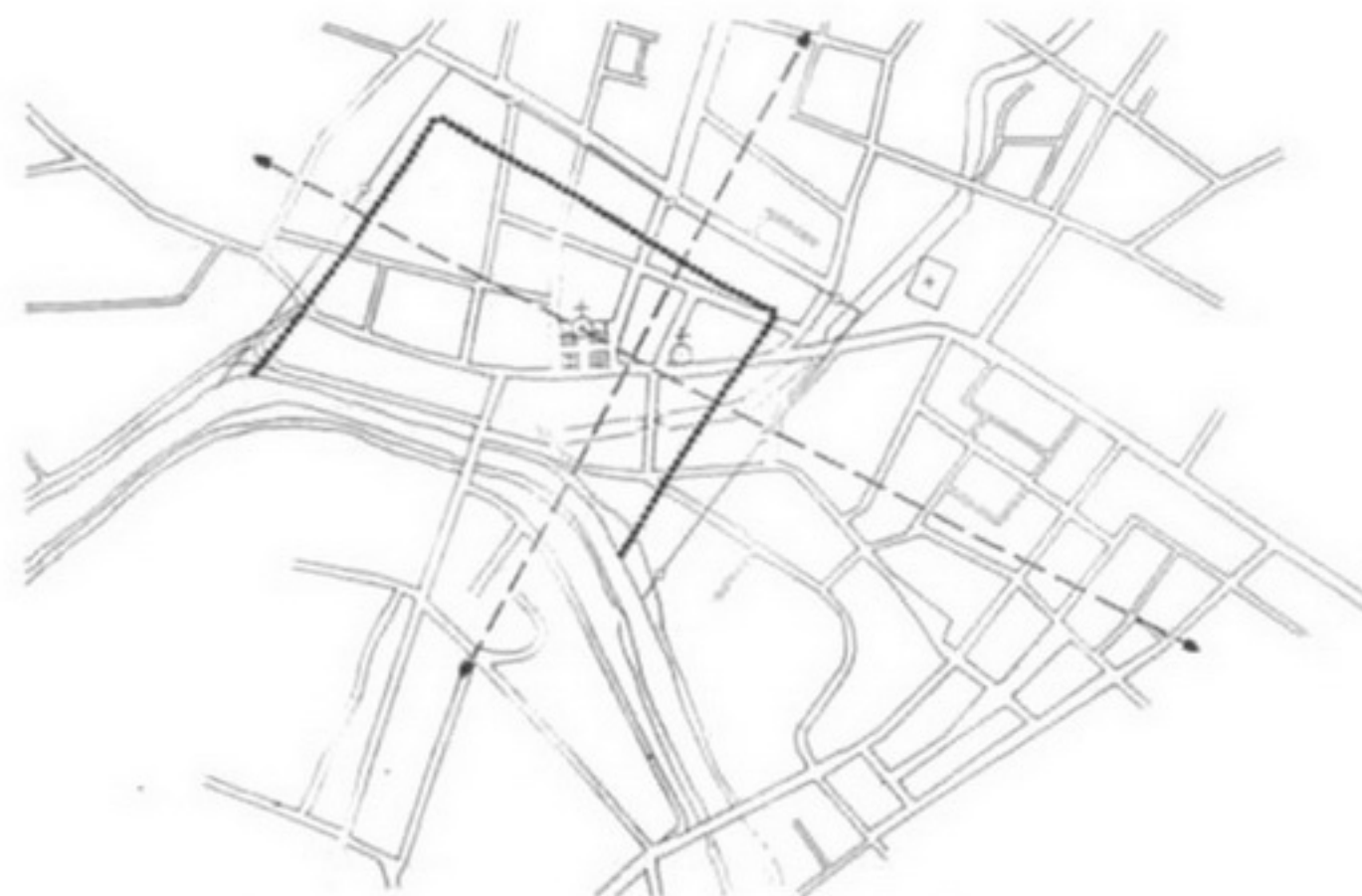
Jedan od akutnih problema na našem području je nedovoljna istraženost rimskih sela (*vicus*), aglomeracija ruralnoga karaktera. Vrlo je slabo poznavanje tih lokacija, pa čak i pojedinačnih objekata. Bezbrojni antički ostaci na splitskom poluotoku svjedoče o mnogim rustičnim naseljima u blizini većih gradova.²⁴⁷

²⁴⁴ Takva su naselja u imotskoj okolici u Zmijavcima i Runoviću. Vjerojatno se naziv *Norae* odnosi na oba naselja, jer je u pluralu. Međutim, takvih je naselja bilo mnogo.

²⁴⁵ Upravo u Zmijavcima, uz cestu koja vodi prema Naroni, nalazilo se naselje i neposredno uz naselje *refugium* (ilirska gradina) Dikovača.

²⁴⁶ Jedna takva postaja možda je otkopani objekt u Crničima kraj Narone. Zdanje još nije objavljeno.

²⁴⁷ T. Marasović - E. Oreb, Obrada graditeljskog naslijeđa u okviru projekta "Splitski poluotok" (Provedbeni urbanistički plan). Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, br. 2-3, 1976-1977, str. 75 i d. Antička sela su ipak izostala kao predmet istraživanja.

65. *Cibalae*, tlocrt grada (prema S. Dimitrijeviću).

Cibalae, city plan (after S. Dimitrijević).

²⁴⁸ Natpise koji svjedoče o munificijencijama iz Liburnije objavio je J. Medini, Epigrafski podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, RFTZ 6, 1964/67, str. 48 i d. Privatne donacije u Saloni posvjedočene u natpisima obradila je M. Šašel Kos, Munificence in Saloniae under the Principate, VAHD 86, 1994, str. 201 i d. O javnim donacijama u Istri vidi A. Starac, Epigrafski spomenici o javnim gradnjama i zavjetima u rimskoj Istri, Zbornik PFZ 44, 1994, str. 117 i d.

²⁴⁹ Usp. na primjer Augustove donacije zidina Zadru, M. Šašel, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 150, tab. VII, gore.

²⁵⁰ R. Matijević, Breve nota sui templi forensi di Nesazio e Pola, «La città nell'Italia settentrionale in età romana», Collection de l'École française de Rome 150, Trieste-Roma 1990, str. 635, sl. 6, 7, 8, 10; G. Fischer, Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, 70 i d, sl. 13-16.

²⁵¹ O hramovima u Poreču usp. M. Baldini, Marafor, forum Coloniae Juliae Parentium, Arheološka istraživanja u Istri, IHAD 18, 1977, str. 125 i d, sl. 1, 3, 13.

²⁵² R. Matijević, nav. dj, str. 635 i d, sl. 1, 2, 5; R. Matijević, Foro e Campidoglio di Nesactium (Nesazio), AAR LII, 1995, str. 121 i d, sl. 1, 3, 8.

²⁵³ M. Šašel, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 147, sl. 87.

²⁵⁴ M. Šašel, nav. dj, str. 145, sl. 84, 85, 86, 93.

²⁵⁵ M. Šašel, nav. dj, str. 149, sl. 83 (po E. Dyggveu).

²⁵⁶ Oblik antičkoga foruma u Naroni nije još dovoljno poznat. Uz zapadni rub foruma pa do prve terase smješten je hram podignut u čast rimskih careva (augusteum) koji bijaše jednostavnoga tipa (cella pred kojom je pronaos). O Augusteumu usp. E. Martin, Consecratio in forma Veneris u Augusteumu u Naroni, Dubrovnik 4, 1998, str. 39 i d; sl. 1-3. To po svojoj prilici nije glavni forumski hram. O istraživanjima na forumu usp. F. Bušketić, Vid kod Metkovića, Narona, AP 1986, str. 103, br. 168, sl. 1. Autor pretpostavlja da su dimenzije foruma 42 x 19 m.

²⁵⁷ M. Šašel, nav. dj, str. 153 i d, sl. 94; A. Milolević, Čitluk. Novija arheološka istraživanja Aequum, AP 1986, str. 85, br. 119, sl. 3.

²⁵⁸ Pulski hramovi imali su bogate frizove akantusovih vitica i druge dekorativne motive. Usp. bilj. 250. Očito je da su tako bili ukrašeni i drugi hramovi. Očekivati je da je najljepše urešen bio ninski, ali se od njegove dekoracije sačuvalo vrlo malo elemenata.

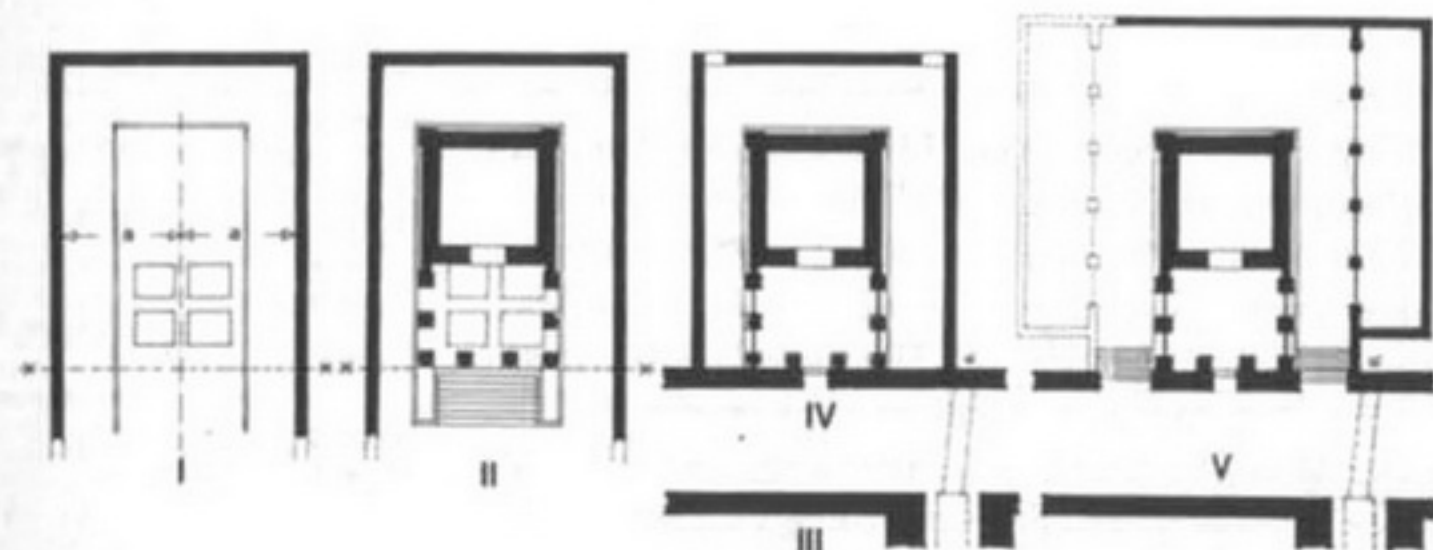
²⁵⁹ Vitruvije, III, 2.

ARHITEKTURA

Arhitektura rimskih gradova na tlu Hrvatske nosi uglavnom standardna obilježja i forme kakve su poznate i drugdje na Sredozemlju. Unatoč tomu mnogi su spomenici vrlo značajna graditeljska dostignuća. Rimsku arhitekturu odlikuju raznovrsna javna zdanja bez kojih je nezamislivo funkcioniranje grada. Takvi objekti su religijskoga, gospodarskoga, upravnoga, kulturnoga, zabavnoga i drugog sadržaja. Postoje bolje ili lošije očuvana zdanja, ali i epigrafska svjedočanstva koja govore o gradnji. Naime, osim gradskih ili drugih vlasti, takve građevine često darivaju gradovima istaknuti i bogati pojedinci.²⁴⁸ Ponekad njih zavještaju i carevi, ali su u našoj zemlji carske zadužbine razmjerno rijetke. U ranom carstvu najčešće se carskim novcem podižu gradske zidine.²⁴⁹ Institucija munificijencije (zadužbine) bila je u rimskoj civilizaciji neobično dobro razvijena.

U Puli je cjelovito očuvan lijevi bočni kapitolijski hram (kad se gleda s foruma), središnji je gotovo u cijelosti pokrila srednjovjekovna komunalna palača, a najvećim dijelom i desni (sl. 67).²⁵⁰ Vjerojatno je najstariji bio srednji koji je naprijed imao platformu za obraćanje puku, iz ranocarskoga doba. Lijevi, a po svojoj prilici i desni, iz prvoga su desetljeća I. st.

Sačuvani su temelji hramova u Poreču,²⁵¹ Nezakciju,²⁵² Ninu,²⁵³ Zadru,²⁵⁴ Saloni (sl. 66),²⁵⁵ Naroni,²⁵⁶ Aequumu²⁵⁷ itd. Zanimljivo je da se, kad je hramovna arhitektura u pitanju, pretežno radi o dosta jednostavnim tipovima prostilnih hramova, često ipak bogato ukrašenih.²⁵⁸ Takvi tipovi hramova poznati su u rimskoj arhitekturi. O njima raspravlja Vitruvije, rimski teoretičar arhitekture iz doba Augusta.²⁵⁹ Jednostavni i neveliki hramovi, samo sa stupovima na pročelju, bijahu pogodni za kapitolije, gdje se morao stis-

66. Salona, tlocrt hramova južno od teatra. Razvojne faze I-III. (prema J. Brøndstedu - Fr. Weillbachu - E. Dyggveu).

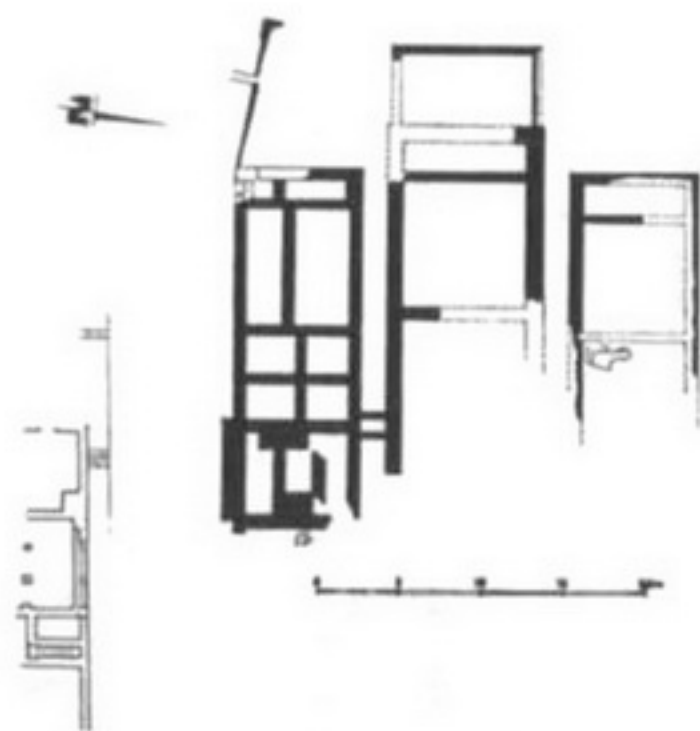
Salona, plan of temples south of the theatre. Phases I-III (after J. Brøndsted - Fr. Weillbach - E. Dyggve).

67. Hram Rome i Augusta, Pola, pogled s istoka, kraj I. st. prije Kr.

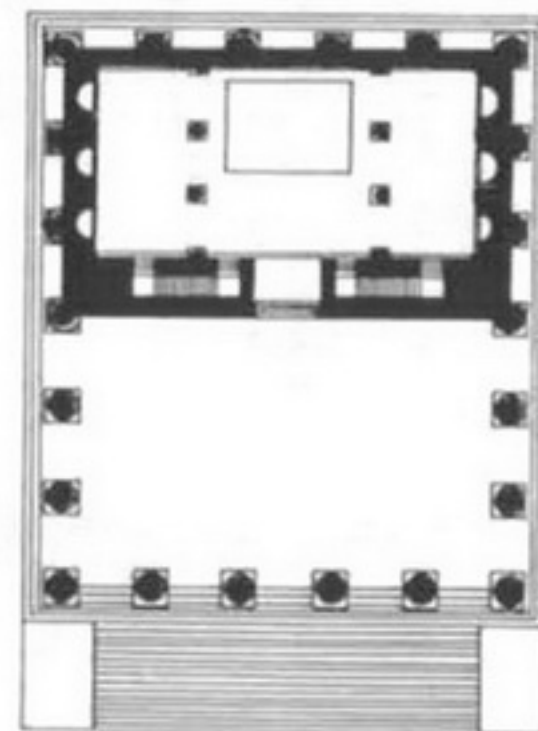
Temple of Roma and Augustus, Pola, view from the east, end of the 1st century B.C.

nuti veći broj zdanja (hramovi, tribunali, trijemovi itd). Tu su se održavali službeni kultovi i obredi. Hramovi su snabdjeveni masivnim stupovima, snažnim, lijepo oblikovanim kapitelima koji svojom visinom, iako nevelikih ostalih dimenzija, postižu monumentalnost. Kapiteli su bili korintski, u skladu s tadašnjim stilskim predilekcijama. Takvi su se tipovi hramova gradili bez većih izmjena od I. pa sve do IV. st., o čemu svjedoči i hram u Dioklecijanovoj palači koji je također očuvan do krova, samo su propali pročelni stupovi i zabat.²⁶⁰ Dimenzije, gabariti i raspored gotovo su jednaki

68. Nesactium, tlocrt hramova, I. st. (prema M. Šašću).

Nesactium, plan of the temple, 1st century A.D. (after M. Šašel).

69. Aenona, tlocrt hrama, I. st. (prema M. Šašću).

Aenona, plan of the temple, 1st century A.D. (after M. Šašel).

²⁶¹ Na to je upozorio E. Dyggve, *History of Salontian Christianity*, Oslo 1951, str. 7.

²⁶² Usp. bilj. 251.

²⁶³ A. Sotje, *Parentium, Poreč - antička ulica*, AP 6, 1964, str. 76 i G. Casetto, *Parentium. Dalle origini all'età di Giustiniano*, Foro Padova 1976, str. 40-42, smatraju da postoji i mali hram Neptuna. Naprotiv: M. Suić, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 1976, str. 67, misli da je riječ o peribolu hramova na forumu, a ne o stupovima drugoga svetišta.

²⁶⁴ Usp. bilj. 252.

²⁶⁵ Usp. bilj. 253.

²⁶⁶ Odnos dubine i širine zdanja je približno 1:1.5.

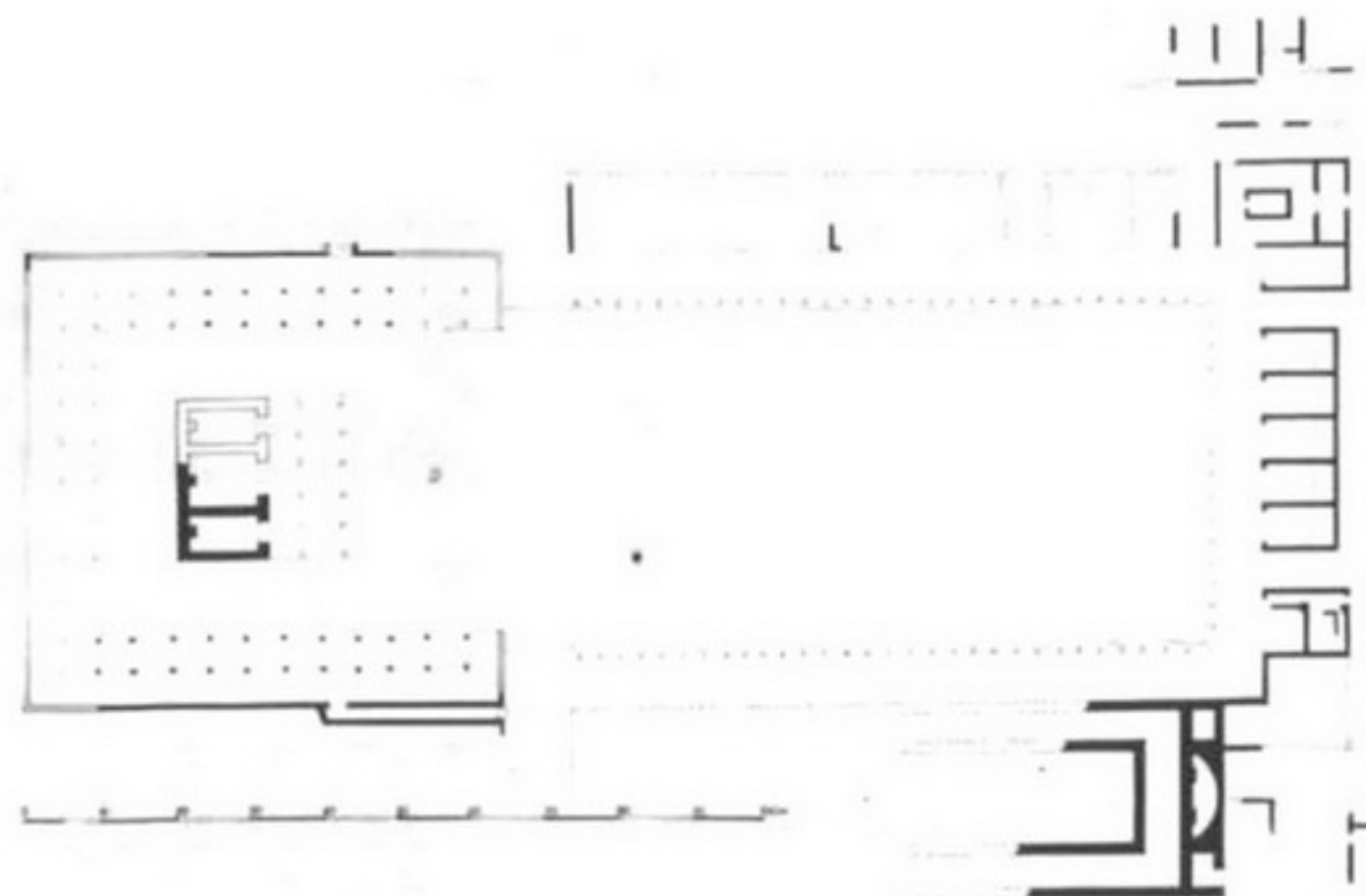
²⁶⁷ Glavna statua stajala je na bazi u srednjem brodu. U postranim brodovima nema baza za kipove. Cemu su služile nise u bočnim zidovima hrama, teško je prosuditi. Tu po svojoj prilici nisu stajale statue careva kako misli M. Suić. Nin, *Problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968, str. 48. Čini se uvjerljivijom pretpostavka izmijeta u radu B. Ilaković, *Zašto je rimski forum u Ninu (Aenona) morao biti nisko sagrađen*, str. 201 i d. sl. 6, da su kipovi izvorno stajali u trijemu pred hramom.

kao i u drugim, ranijim hramovima.²⁶¹ Njihova se kronologija može utvrditi, ako nema natpisa, tek pomoću analize skulpturalne dekoracije, ukrasa kapitela i drugih pojedinosti, ali takvoj zadaći valja pristupiti s velikom pomnošom, što ovdje zbog sintetskog karaktera rada nije moguće.

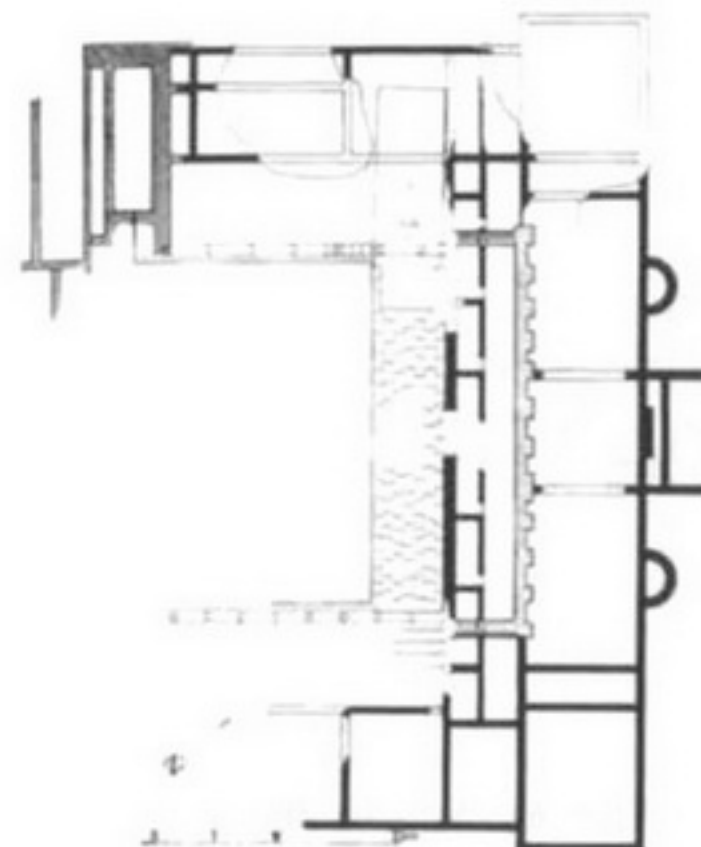
U Poreču je približno po sredini foruma bio također jednostavan hram na visokoj hridini, s naosom i pronaosom, kojemu se pristupalo stubištem.²⁶² Očito je da nisu postojale niti tri *celle* a niti tri odjelite zgrade, što bi upozoravalo na to da hram nije posvećen kapitoljskoj trijadi. U Poreču je postojao i manji hram, smješten malo bliže poluotoku.²⁶³ Oba hrama su istoga tipa kao i većina na čitavoj istočnoj obali Jadrana.

U Nezakciju je kapitolij imao tri odvojene, jednostavne i razmjerno male hramske zgrade (ali ipak neznatno manje od onih u Puli), od kojih je srednja nešto duža i šira (sl. 68). I taj kapitolij tvore, dakle, jednostavni prostori s četiri pročelna stupa.²⁶⁴ Čini se da je najstariji lijevi bočni hram čiji su temelji izgrađeni od megalitskih blokova, što ukazuje na mogućnost nastanka još u kasno republikansko doba.

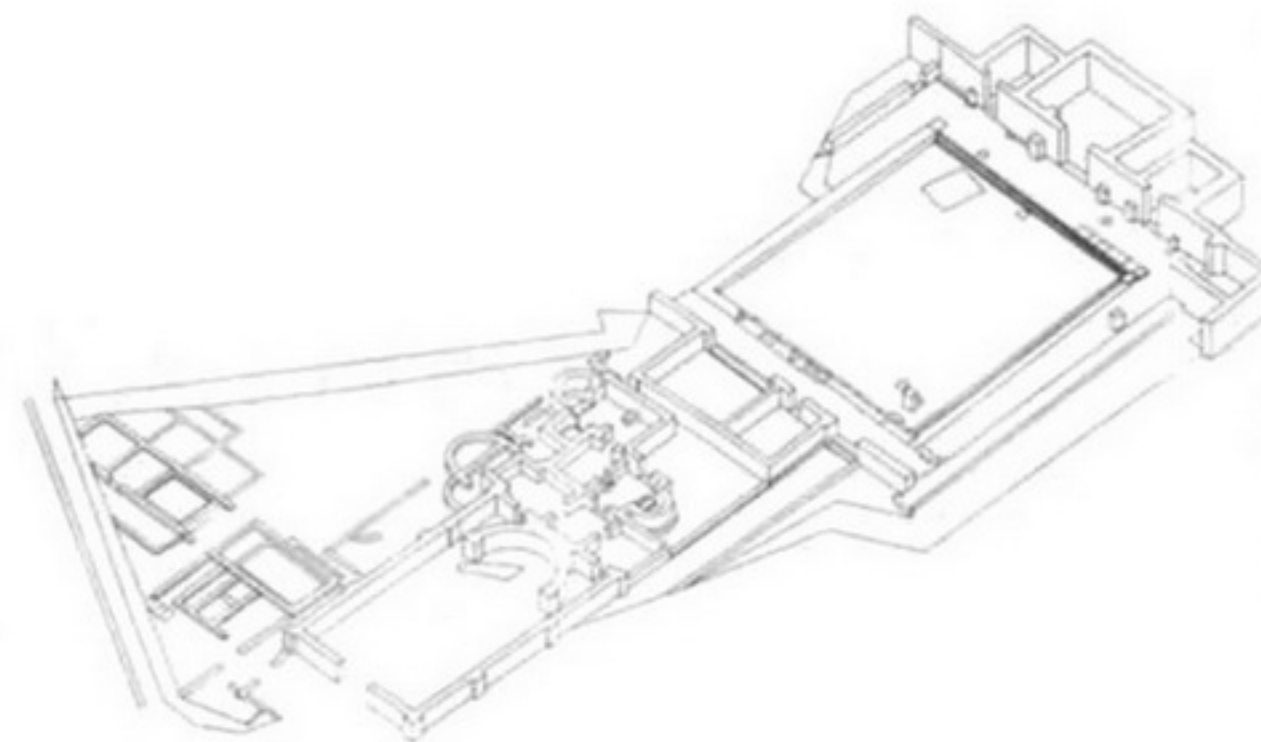
Od svih hramova najveći i najluksuzniji je onaj u Ninu (*Aenona*), koji je, iako srušen, ipak razmjerno dobro očuvan (sl. 69).²⁶⁵ Taj se hram znatno razlikuje od jednostavnih, prije spomenutih. Očito je da je aristokracija toga liburnskoga grada željela istaći svoju privrženost rimskoj kulturi. Tipološki, hram je varijanta pseudoperiptera, sa šest stupova na pročelju i tri na bočnim stranama. Vanjske zidove *celle* raščlanjuju polustupovi. Neobičan je po tome što mu je pravokutna *cella* svojom dužom stranom postavljena poprečno i podijeljena na brodove. Nije jasno kakva je funkcija i potreba uvjetovala razmjerno plitki oblik *celle*,²⁶⁶ dok su brodovi mogli služiti kao odvojeni kulturni prostor u kojem su smješteni kipovi različitih božanstava.²⁶⁷ Arhitektonsko

70. Jader, tlocrt kapitolija, foruma i civilne bazilike, I-III. st. (prema M. Suiću). Jader, plan of the capitolium, forum and civil basilica, 1st to 3rd century A.D. (after M. Suić).

71. Asseria, tlocrt kapitolija i foruma I-II. st. (prema M. Suiću). Asseria, plan of the capitolium and forum, 1st to 2nd century A.D. (after M. Suić).

72. Aquae Iassae, forum i kapitolij, II-III. st. (prema: Aquae Iassae, Varaždinske Toplice, Vizualizacija rimske arhitekture). Aquae Iassae, forum and capitolium, 2nd to 3rd century A.D. (from: Aquae Iassae, Varaždinske Toplice, Vizualizacija rimske arhitekture).

bogatstvo ovoga hrama nedvojbeno je izuzetno, iako ne i unikatno. Sigurno je da on nije dovoljno valoriziran u okvirima rimske hramovne arhitekture, iako ga spominju neki istraživači.²⁶⁸ Specifičnost toga hrama su i neobično velike proporcije predvorja koje je dublje i od same *celle*.²⁶⁹

Najcjelovitiji ali ne i najbolje očuvani kapitolij otkriven je u Zadru (sl. 70).²⁷⁰ Tu je istražen čitav sklop koji sadrži hram i trijemove koji ga okružuju i tvore mali trg. Nažalost, zdanja su preostala samo u temeljima. Očito je da su ti objekti bili nužni za održavanje kultova i boravak ljudi u okolišu hramova. Sami hramovi ponavljaju sklopove kakvi se javljaju u Italiji.²⁷¹ Naime, unutar istoga krova nalaze se tri odjelite *celle*, po svojoj prilici posvećene Junoni, Jupiteru i Minervi, a ispred hrama su dva reda po šest stupova. Nema nikakve dvojbe da hramovi pokazuju izravan utjecaj etruščanskoga graditeljskog iskustva koje je preneseno rimskom transmissijskom snagom.²⁷² Terenska situacija zadarskoga poluotoka, sjeverozapadno od foruma, svojim povišenjem došla je kao naručena za religijske sadržaje, a balustrada i prostrana stepeništa su istodobno povezivala i razdvajala kapitolij i forum. Ta dva arhitektonska elementa funkcioniraju samo kad su blizu jedan drugome. S kapitolijske balustrade moglo se obratiti puku, bez obzira što nema platforme pred hramom kao u Puli i Saloni.²⁷³

Iako je riječ o jednostavnim hramovima, sa stupovima i stepeništem na pročelju, ima još i skromnijih tipova koji su praktički bili samo obične sobe, katkada s apsidom na *cell*i te stupovima što, iskačući iz niza koji formira trijem, naglašavaju položaj kulturnog zdanja. Takvi pročelni stupovi su obično i viši od stupova trijema. Tom tipu hrama pripadaju hramovi iz Asserije (sl. 71),²⁷⁴ Aequuma (sl. 74),²⁷⁵ Varaždinskih Toplica (sl. 72)²⁷⁶ itd. Međutim, bez obzira na skromne dimenzije gorespomenutih primjera, taj tip hrama postojao je i u najreprezentativnijim rimskim ambijentima, kao što je Vespazijanov *Templum Pacis*.²⁷⁷ Prema tome, to je samo skromnija adaptacija jednoga lako primjenjivoga arhitektonskoga tipa.

²⁶⁸ Hram u Ninu navodi J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press 1994, str. 252.

²⁶⁹ Trijem pred hramom jednako je dubok kao i *cella*, ako se uračunaju i njeni debeli vanjski zidovi, ali je znatno dublji od unutrašnjosti. Odnos je opet 1:1.5.

²⁷⁰ Usp. bilj. 254.

²⁷¹ To je točnija shema koja se javlja u Italiji još od V. st. prije Krista. Usp. A. Boethius, *Etruscan and Early Roman Architecture*, Harmondsworth 1978 (rep.), str. 44 i d. sl. 52.

²⁷² U hrvatskim se krajevima, dakako, ne može očekivati izravan etruščanski utjecaj. O tim hramovima usp. Vitruvij, IV, 7.

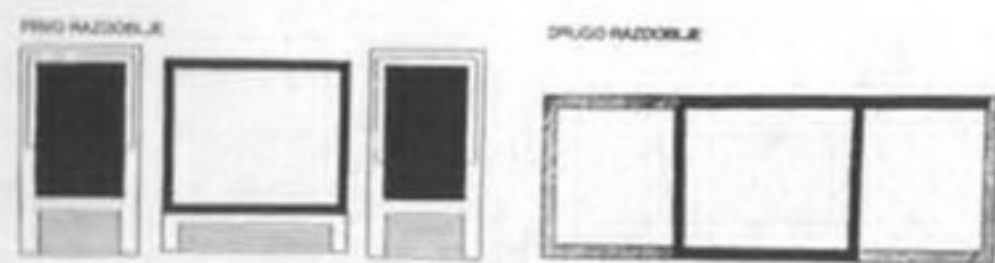
²⁷³ Riječ je o prvoj fazi nastanka hramova u tim gradovima. Usp. bilj. 250, 254 i 255. Podij se u Puli nalazio ispred oktastilnoga hrama. Kakva je prava situacija u Saloni teško je reći, ali čini se da je u prvoj fazi bila platforma. Usp. E. Dyggve, *Izabrani spisi* (ur. N. Cambi i T. Marasović), Split 1989, str. 146, sl. 4.

²⁷⁴ M. Suić, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 1976, str. 153, sl. 96.

²⁷⁵ M. Suić, *nav. dj.*, str. 159, sl. 94.

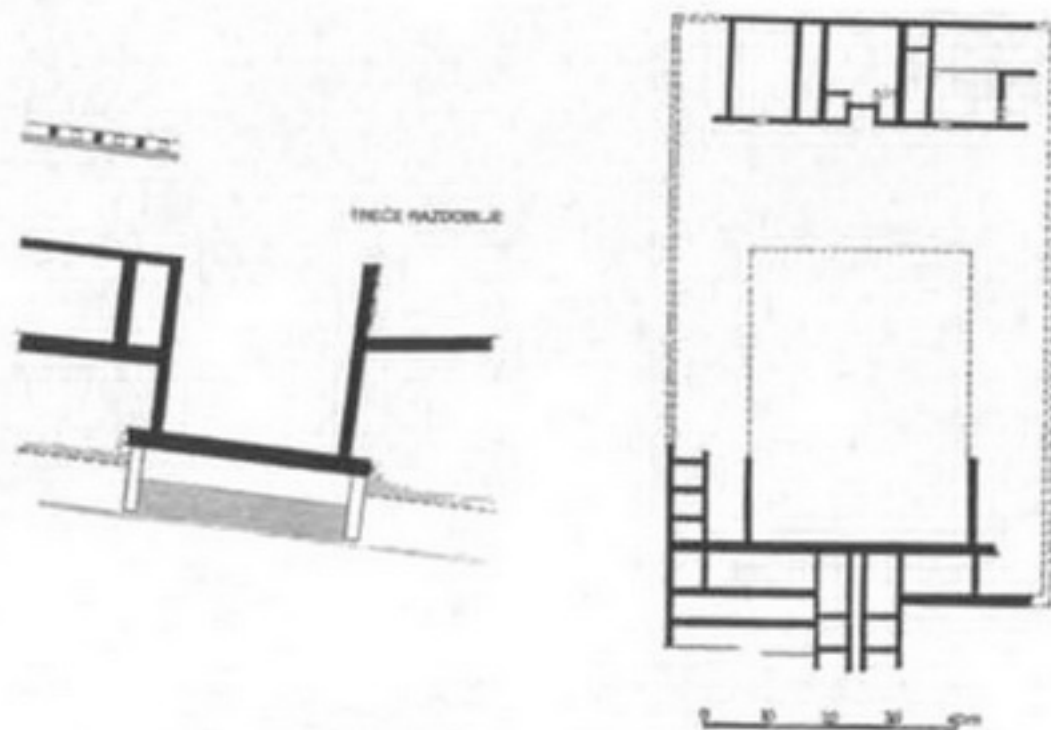
²⁷⁶ Aquae Iassae, Varaždinske Toplice, Vizualizacija rimske arhitekture, Zagreb 1997, str. 8 i d. sa slikama.

²⁷⁷ Usp. B. Andrae, *L'art de l'antiquité romaine*, Paris 1973, str. 503 i d. sl. 672, 4. J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press 1994, str. 66, sl. 30. To su tri jednostavne prostorije iza trijema kojima je na pročelju zabat i nešto veći stupovi.

73. **Salona**, tlocrt kapitolija, razvojne faze, I-III. st. (prema E. Dyggve).

Salona, plan of the capitolium, various phases, 1st to 3rd century A.D. (after E. Dyggve).

74. **Aequum**, tlocrt kapitolija i foruma, I-II. st. (prema M. Suiću).

Aequum, plan of the capitolium and forum, 1st to 2nd century A.D. (after M. Suić).

U mnogim gradovima u Hrvatskoj očuvali su se forumi. To su bila istinska središta života, gdje su se javno odvijali najvažniji gradski poslovi. Forum je zapravo trg za okupljanje građana, a čini ga prostor okružen s tri ili čak četiri strane trijemovima te javnim zgradama, poput bazilika, terma, kurija, taberna, latrina itd.

Najtemeljitije je istražen zadarski forum. Njegov trijem je imao dva kata, ali oba nisu izrađena u isto vrijeme. Očito je, naime, da je gornji kat kasniji dodatak.²⁷⁸ Stepenište za gornji kat nalazilo se u kutovima istočne strane foruma. U trijemu su smještene taberne (dućani). Njihov je oblik jednostavan pravokutnik s vratima iz portikâ. Na zadarskom forumu nalazila se i javna česma s imenom svoga donatora koji mu je vjerojatno i utemeljitelj,²⁷⁹ te dva ukrasna stupa, dvije vertikale od kojih je jedan još na svom izvornom mjestu.²⁸⁰ Čini se da su oni imali isključivo dekorativnu namjenu. Slično rješenje pružao je i pulski forum s tribunalom pred najvećim, središnjim hramom. S desne strane, gledajući prema kapitoliju, pulski je forum bio proširen jednom trikonkalnom dvoranom u kojoj su po svoj prilici bili smješteni kipovi vladara.²⁸¹ Slična, iako ne i identična dvorana, čak na istom mjestu u odnosu na kapitolij bila je u Pompejima.²⁸² U Saloni se pločnik djelimično nalazio na supstrukcijama, a okruživali su ga trijemovi.²⁸³ Forum je pravokutnoga oblika, zidovi trijemova se nisu očuvali jer je sve porušeno tijekom stoljećima duge obrade terena. U Saloni su također stajale tri građevine na sjevernoj strani foruma (sl. 73). Dvije bijahu pouzdano jednostavni prostilni hramovi, dok je sredinu tvorila loža s govornicom.²⁸⁴ Analogno pulskoj situaciji i potrebama kapitolijskoga tročlanog kulta i u središtu je bio hram, iza platforme za govornika. Međutim, potrebe su se tijekom stoljeća mijenjale, pa je u drugoj fazi razvitka došlo do spajanja tri odvojene građevine pa hramovi izgledaju poput tri jednostavne sobe,²⁸⁵ što je već dobro poznat tip zdanja. U toj fazi su pročelni stupovi morali biti ukomponirani u trijemovni niz kao u Asseriji i Aequumu, ali su po svoj prilici bili istureni i viši. Kapitoliji i forumi u jadranskim gradovima nastaju od posljednjih desetljeća stare ere pa do prvih desetljeća nove, što je logično, jer je to doba najintenzivnije romanizacije. Promjene su, međutim, stalne sve do tetrarhijskoga doba.²⁸⁶ Tek od toga doba hramovi postupno gube važnost.

²⁷⁸ M. Suić, nav. dj., str. 156, sl. 93.

²⁷⁹ To je bio namjesnik provincije Gneji Tamfil Vala. Usp. I. Fadić, Ime prokonzula Gn. Tamphila Vale na zidencu foruma Jadera, AV 37, 1986, str. 409 i d. tab. 1, 2, sl. 12.

²⁸⁰ M. Suić, Zadar u starom vijeku, sl. na str. 205, te između str. 208 i 209 (stupovi označeni slovom e).

²⁸¹ Usp. G. Fischer, Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, str. 92 i d. sl. 15, 10.

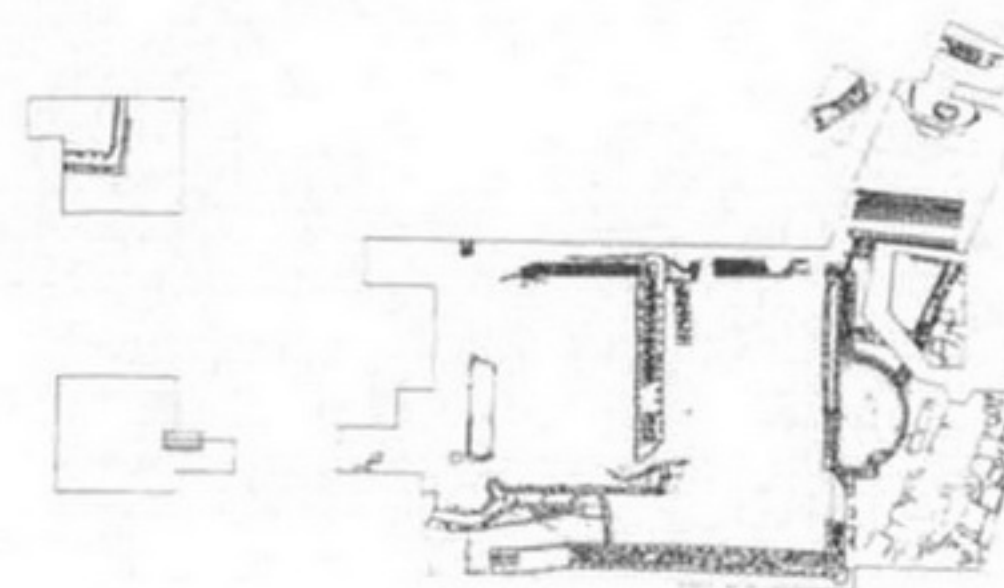
²⁸² P. Zanker, Pompei Stadtbild und Wohnungsmuster, Mainz 1995, str. 88 i d. sl. 37.

²⁸³ Usp. bilj. 214, Ch. Clairmont, Excavations at Salona, Yugoslavia 1969-1972, New Jersey 1975, str. 13, sl. 1, drži da je riječ o proširenju iz kasne antike.

²⁸⁴ E. Dyggve, Izabrani spisi, str. 146, sl. 4. Autor drži da je to međugrađevina u obliku tribine.

²⁸⁵ Treća faza razvitka salonitanskoga foruma. E. Dyggve, Izabrani spisi, str. 149, sl. 4 (treće razdoblje), tu fazu datira u tetrarhijsko doba.

²⁸⁶ Usp. prethodnu bilješku.

75. **Salona**, tlocrt kurije, II. st. (prema Ch. Clairmontu).

Salona, plan of the curia, 1st to 2nd century A.D. (after Ch. Clairmont).

76. **Nezakcij**, tlocrt terma, II-III. st. (prema M. Suiću).

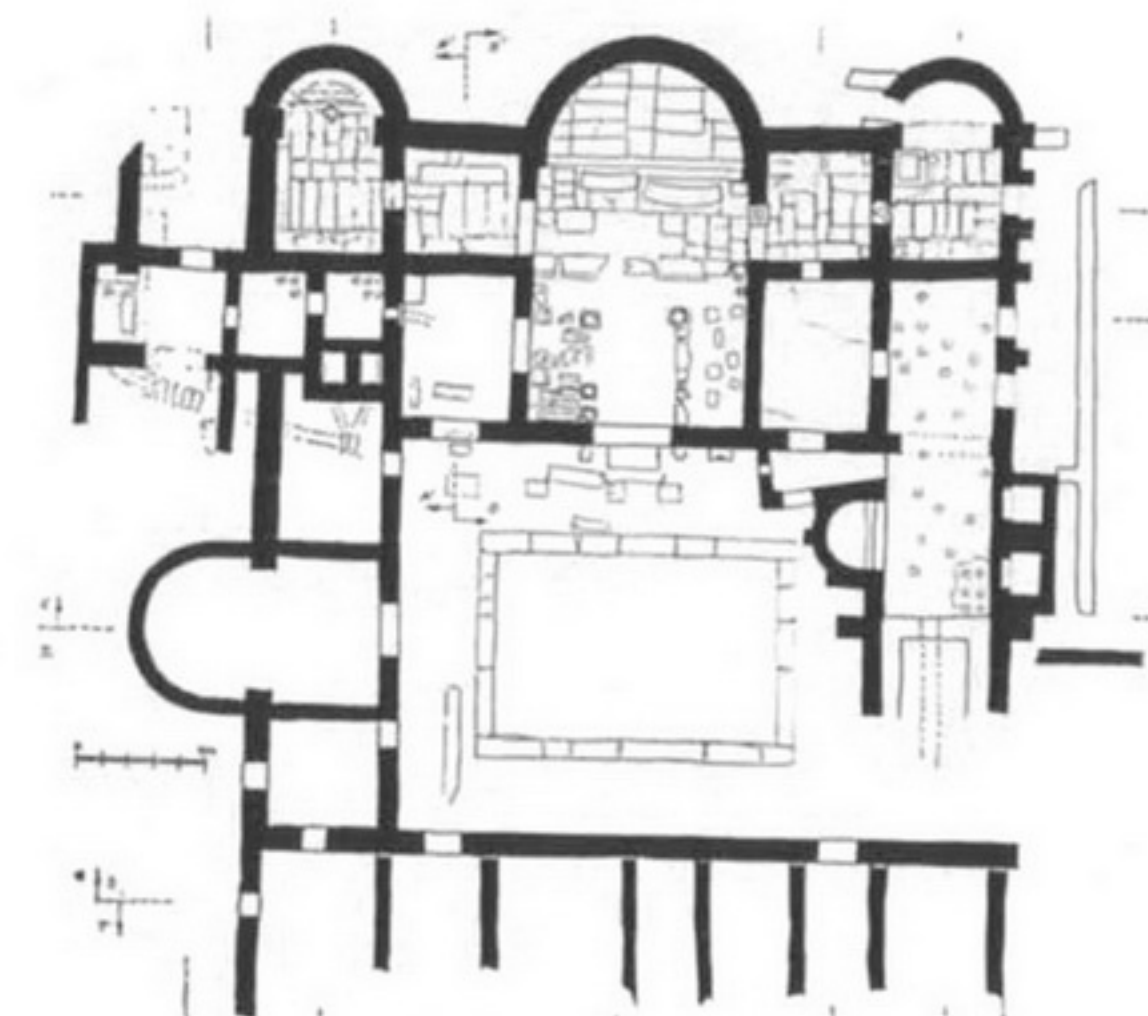
Nesactium, plan of the baths, 2nd or 3rd century A.D. (after M. Suić).

Forum u Asseriji i Aequumu dosta su mali, osobito prvi. Okruženi su trijemovima, a svi prostori su mali poput taberna, čak i hramovi i cisterne. Još manji je dosada neobjavljeni forum u Omišlju (*Fulfinum*). Mali forumi su, dakako, takvi zbog malog broja stanovnika. Međutim, razmjerno mali forum u Saloni u odnosu na veličinu grada upozorava da je trgova moglo biti i drugdje, osobito uz hramove. U Aenoni forum je slabo poznat, osim forumskoga hrama o kojem je prije bilo riječi, ali se čini da je ipak bio dosta velik.²⁸⁷ Forum se nalazio uz dužu prometnicu koja je povezivala gradska vrata, a iza hrama je utvrđen ostatak trijema koji je bio na dva kata. U trijemu pred hramom nalazio se prostor posvećen carevima, a na istočnoj strani nimfej.²⁸⁸ Antička Mursa je uz forum imala veliki broj taberni, ako uz taj gradski sadržaj, što je vjerojatno, valja vezati jedan natpis koji ih spominje.²⁸⁹ Od taberna, kao i od foruma nije se očuvalo gotovo ništa.

²⁸⁷ Usp. bilj. 229 i 230.

²⁸⁸ Usp. rad B. Bakorcu, Zašto je rimski forum u Ninu (Aenona) morao biti nisko sagrađen, str. 212, sl. 6.

²⁸⁹ M. Suić, Mursia quedam (ad CIL III 3288, CIL III 3289, 10200), VAMZ XVIII, 1985, str. 57 i d.

77. **Salona**, tlocrt terma, II-III. st. (prema W. Gerberu i S. Piploviću).

Salona, plan of the baths, 2nd to 3rd century A.D. (after W. Gerber and S. Piplović).

²⁹⁰ H. Lauter, Die Architektur des Hellenismus, Darmstadt 1986, str. 156. Usp. na primjer hipostilnu dvoranu na otoku Delosu, sl. 53 b i 54, koja je služila u komercijalne svrhe.

²⁹¹ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 162, sl. 99-101. Autor drži da su postojale dvije bazilike, jedna iz ranoga carstva, a druga iz severskoga doba. Prva je, navodno, bila ispod sadašnje katedrale, a druga uz jugoistočni kut foruma. Za prvu je dokumentacija, čini se, nedostajna. Druga je, naprotiv, pouzdano potvrđena, a imala je dva kata.

²⁹² Usp. trobrodnu baziliku iz severskoga doba u Lepcis Magni, J. B. Ward Perkins, Roman Imperial Architecture, Yale University Press 1994, str. 286, sl. 254. Peterobrodna, s apsidama na nasuprotnim stranama, jest, primjerice, bazilika Ulpia na Trajanovom forumu u Rimu. Usp. J. B. Ward Perkins, nav. dj., sl. 6.

²⁹³ Cb. Clairmont, Excavations at Salona, Yugoslavia 1969-1972, New Jersey 1975, str. 63 i d. tab. 7.

²⁹⁴ Kurija na forumu u Rimu iz kasno-republikanskog je doba, usp. J. B. Ward Perkins, nav. dj., sl. 11, a rekonstrukcija je iz Dioklecijanovog doba, sl. 15 u pozadini (zdanje je do danas dobro očuvano). Riječ je o jednostavnoj i razmjerno nevelikoj dvorani. Slična je i jednostavna dvorana u Pompejima, usp. J. B. Ward Perkins, nav. dj., sl. 88.

²⁹⁵ Upravo takvo stanje zatečeno je u Saloni. Usp. Cb. Clairmont, Excavations at Salona, Yugoslavia 1969-1972, New Jersey 1975, str. 39 i d. tab. 7-8.

²⁹⁶ Unatoč bezbrojnim teorijama o nastanku kršćanske bazilike, očito je da su ovakve službene dvorane morale imati snažan utjecaj na formiranje bazilikalnoga oblika. Dakako da to ipak nije potpuni preslik.

Od ostalih forumskih zgrada valjalo bi spomenuti baziliku. Bazilika je veći izduženi i natkrovljeni prostor koji služi za veće skupove, trgovanje, sudovanje i sl. Ishodište bazilike je u višenamjenskim dvoranama helenističkoga svijeta.²⁹⁰ Vjerojatno su bazilike postojale u svim većim gradovima, ali je u nas bazilika otkrivena samo u Zadru i to djelimično, na južnoj strani zadarskoga foruma. Jaderska je bazilika peterobrodna s dvjema nasuprotno postavljenim apsidama,²⁹¹ što je uobičajeno rješenje za bazilike.²⁹² Budući da je bazilika tek iz severskoga doba, doba restauracije foruma, nije jasno što je prethodno bilo s južne strane foruma.

Kurija je, pak, prostor u kojem se sastajalo gradsko vijeće. Salonitanska kurija nalazila se u neposrednoj blizini foruma (sl. 75). Smještaj kurije je funkcionalan i vrlo praktičan, jer se do zdanja, smještenoga malo postrance, dolazilo preko natkrovljenoga trijema.²⁹³ Tako je kurija u osnovi sastavni dio foruma. Samo je zdanje jednostavno, ali ni u Rimu kurija nije mnogo raskošnija.²⁹⁴ Kurija je imala dvije pravokutne prostorije i apsidu s jednostavnim postoljem (tribunal). Dok je bazilika obično imala dvije apsides na kraćim stranama, kurija je redovno imala samo jednu.²⁹⁵ To su arhitektonski oblici koji su izvršili snažan utjecaj na arhitekturu kasnijih vremena.²⁹⁶

Jedno od najkarakterističnijih i najspecifičnijih zdanja rimske gradske civilizacije bijahu terme. To je veliko i izvorno rimsko dostignuće. U svim gradovima postojalo je obično više terma. Potreba za termama je bila zaista velika, jer je kupanje bilo omiljeno i prošireno u svim slojevima društva. Temeljni sadržaji terma su različiti bazeni, ložišta (*praefurnium*), sistemi za vođenje

80. Mali teatar, Pola, pogled s juga, I. st.

Smaller theatre, Pola, view from the south, 1st century A.D.

vrućega zraka, prostorije za znojenje (*sudatorium*), palestre, šetališta itd., a te prostorije su obično bile okupljene oko jednoga otvorenog dvorišta, približno u središtu. U termama se zapaža bogatstvo unutrašnjih forma, pa one mogu biti raznih oblika i dimenzija, kupolastih dvorana ili dvorana s jednostavnim stropovima, što je jedna od najvažnijih karakteristika rimske arhitekture. Najbolje sačuvane i arhitektonski najbogatije su terme u Issi,²⁹⁷ Nezakciju (sl. 76),²⁹⁸ Zadru²⁹⁹ i Saloni.³⁰⁰ Svaki veći grad imao je i po nekoliko takvih termalnih zdanja. Primjer najboljeg funkcioniranja terma pružaju terme u Saloni (sl. 77), gdje se prepoznaju svi nužni prostori, od tri glavne prostorije: *tepidariuma* (prolazne prostorije s umjerenom temperaturom), *caldariuma* (prostorije za kupanje u toploj vodi), i *frigidariuma* (prostorije s hladnom vodom), do prostorija za znojenje i palestre.³⁰¹ Salonitanske terme umanjene su oblik grandioznih terma u Rimu.³⁰² Terme u Issi nisu u cijelosti otkopane, pa je njihov oblik, dispoziciju prostora i funkcioniranje dosta teško shvatiti. Centralna dvorana imala je mozaik i unutrašnje raščlanjenje s nasuprotnim apsidama. Te po površini vjerojatno najveće terme u nas iziskivale su izdašno snabdijevanje vodom na inače bezvodnom jadranskom otoku.³⁰³

Iza kapitolija u Puli otkopana je jedna rana građevina s pet brodova i apsidom koja se obično smatra termama, iako po svom tlocrtu više sliči bazilici. Smještaj iza leda hramova ne bi odgovarao ni standardnoj bazilikalnoj, a ni termalnoj funkciji.³⁰⁴ Zdanje je po svoj prilici starije od hramova koji su ga negirali.

²⁹⁷ B. Gabričević, Antički spomenici otoka Visa, PPU 17, 1968, str. 26, plan 1; B. Kirigin, Vis, Gradina. Rimske terme, AP 1985, str. 124, br. 146, sl. 1.

²⁹⁸ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 163 i d. sl. 102.

²⁹⁹ M. Suić, nav. dj., str. 165, sl. 106. U formalnom pogledu osobito je zanimljiva grijana trikonkalna dvorana.

³⁰⁰ U Saloni je postojalo nekoliko termalnih zdanja. Čini se da je najveće, ono sjeverno od foruma, bilo, kako svjedoči jedan natpis, obnovljeno. Natpis nije objavljen.

³⁰¹ S. Piplovic, Pregradnje u „velikim termama“ u Saloni, VAHD LXXIV, 1980, str. 89 i d. sl. 1-7, plan 2.

³⁰² Usp. zatvorene forme Titovih ili Karakalinih terma u Rimu, J. B. Ward Perkins, Roman Imperial Architecture, Yale University Press 1994, sl. 33 i 65.

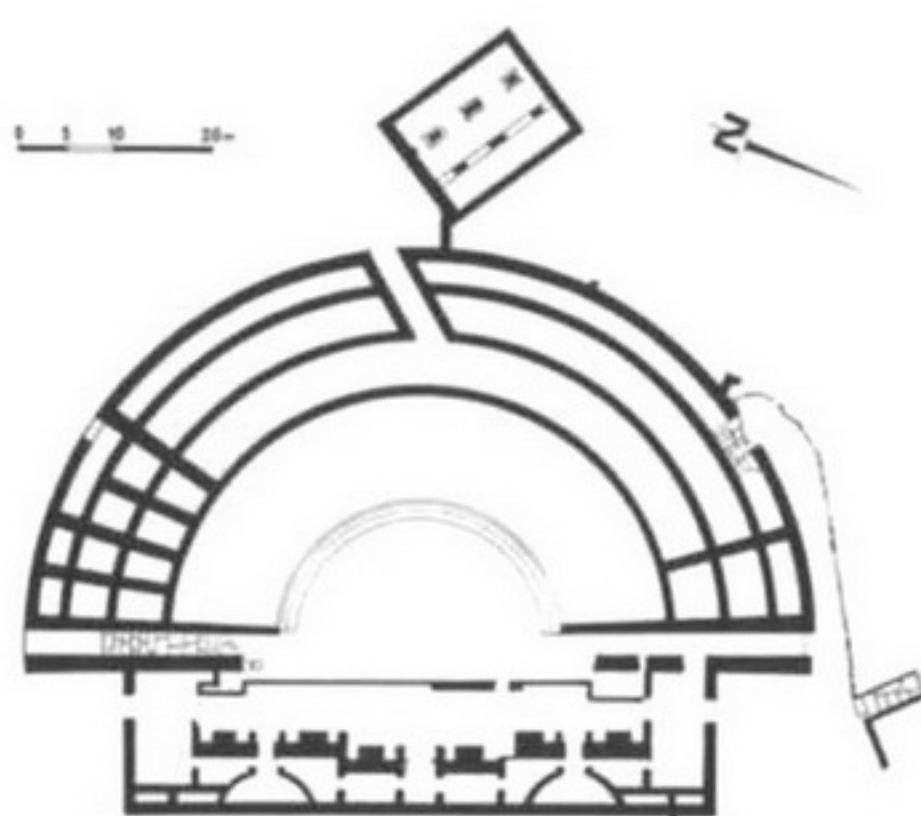
³⁰³ Prema navodima očevidaca, voda je nadenata prigodom rada na kućama u podnožju grada (Gradina). Voda je navodno bila vruća, a izvor je zatvoren betonom. Ako je zaista postojao izvor još u nedavno doba, tada je u antici morao biti znatno izdašniji.

³⁰⁴ G. Fischer, Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, str. 71 i d. sl. 13-15.

78. Veliki teatar, Pola, tlocrt, I. st. (prema G. Fischeru).

Bigger theatre, Pola, plan, 1st century A.D. (after G. Fischer).

79. Mali teatar, Pola, tlocrt, I. st. (prema G. Fischeru).

Smaller theatre, Pola, plan, 1st century A.D. (after G. Fischer).

³⁰⁵ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 163 i d, sl. 102.

³⁰⁶ Aquae Iassae, Varaždinske Toplice. Vizualizacija rimske arhitekture, 1997, str. 10 i sl. na str. 11, a poslije konstantinske obnove str. 15 i sl. na str. 12.

³⁰⁷ M. Suić, nav. dj., str. 169, sl. 109 i 110; M. Verzar Bass, I teatri dell'Italia settentrionale, in: La città nell'Italia settentrionale in età romana, Roma-Trieste 1990, str. 430 i d, sl. 15; R. Matijević, I teatri romani di Pola tra spettacolo e vita quotidiana, AAH XLII, 1994, str. 129 i d, sl. 1-6, 8; G. Fischer, Das Römische Pola, str. 106 i d, sl. 23, str. 163, sl. 46-49.

³⁰⁸ D. Rendić-Miočević, Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1981, str. 73 i d, sl. 1-3.

³⁰⁹ B. Gabričević, Antički spomenici otoka Visa, PPUD 17, 1968, str. 35, sl. na str. 36; B. Gabričević, Neka razmišljanja o teatru u Isi, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1981, str. 67 i d.

³¹⁰ Usp. bilj. 137.

³¹¹ M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 202 i d.

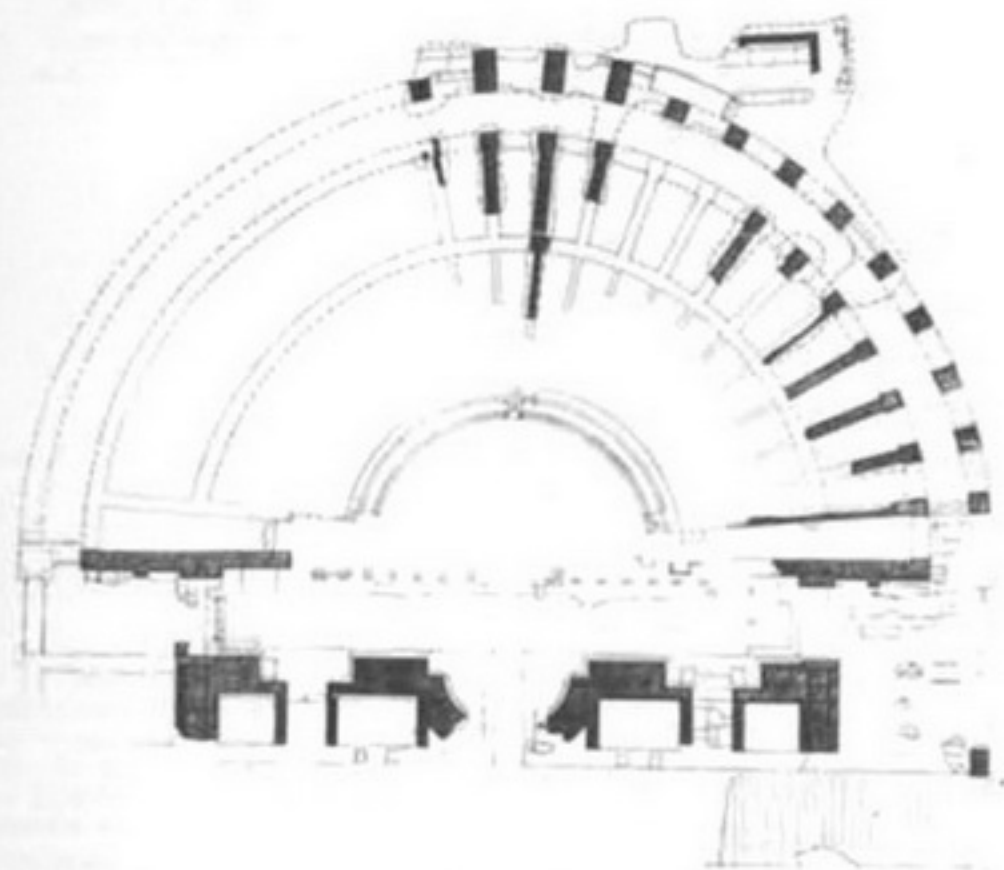
³¹² M. Bulat, Neuere Untersuchungen des antiken Mursas, in: La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione, Padova 1990, str. 419 i d, sl. 1, pod brojem 3 položaj amfiteatra.

³¹³ M. Suić, nav. dj., str. 202. Teza je iznešena na temelju kamenih blokova u leženama južnog zida zadarske katedrale Sv. Strojica.

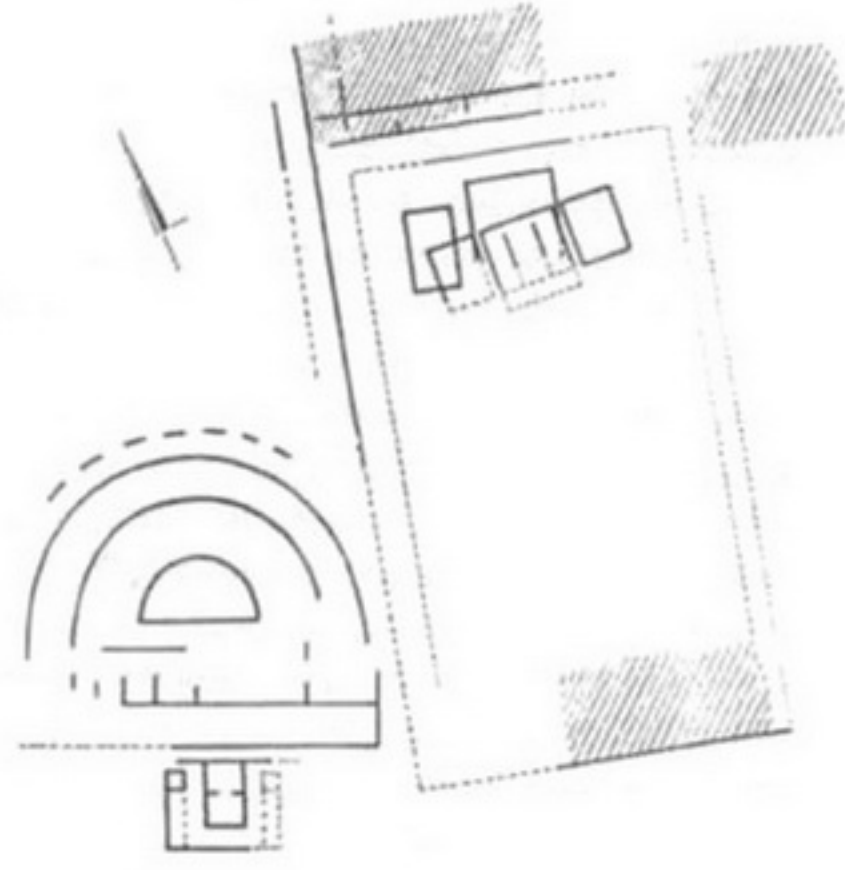
Ostale terme nemaju tako zatvoreni oblik i jasnu funkcionalnu shemu. Vrlo zanimljiv primjer terma kao rastresitih zdanja očuvao se i u histarskom Nezakciju.³⁰⁵ Zanimljiv je projekt kupališnoga sustava s nizom zdanja po vertikalnoj osi prostora u *Aquae Iassae* (sl. 72).³⁰⁶ On je očito najluksuznije i oblicima najbogatije zdanje, možda čak i u čitavoj Hrvatskoj. Prostorije su vrlo vješto i raznoliko oblikovane. Međutim, zdanje nije u cijelosti istraženo pa to otežava interpretaciju pojedinih dijelova, a i čitave cjeline.

Terme, brojne česme a i rimski način života podrazumijevali su veliku potrošnju vode. Nema dvojbe da su crpilišta, kaptiranje izvora i vodovodi, vodospremnici (*castellum aquae*), distributivni kanali, cijevi i slično - genijalan izum, a opskrba vodom u cijelosti jedno od najvećih rimskih civilizacijskih dostignuća. Većina gradova imala je razradene sisteme dovoda vode. Gradovi, a osobito terme, iziskivali su rješavanje problema odvoda oborinskih i otpadnih voda. Za te su sustave bili izrađivani kanali različitih profila.

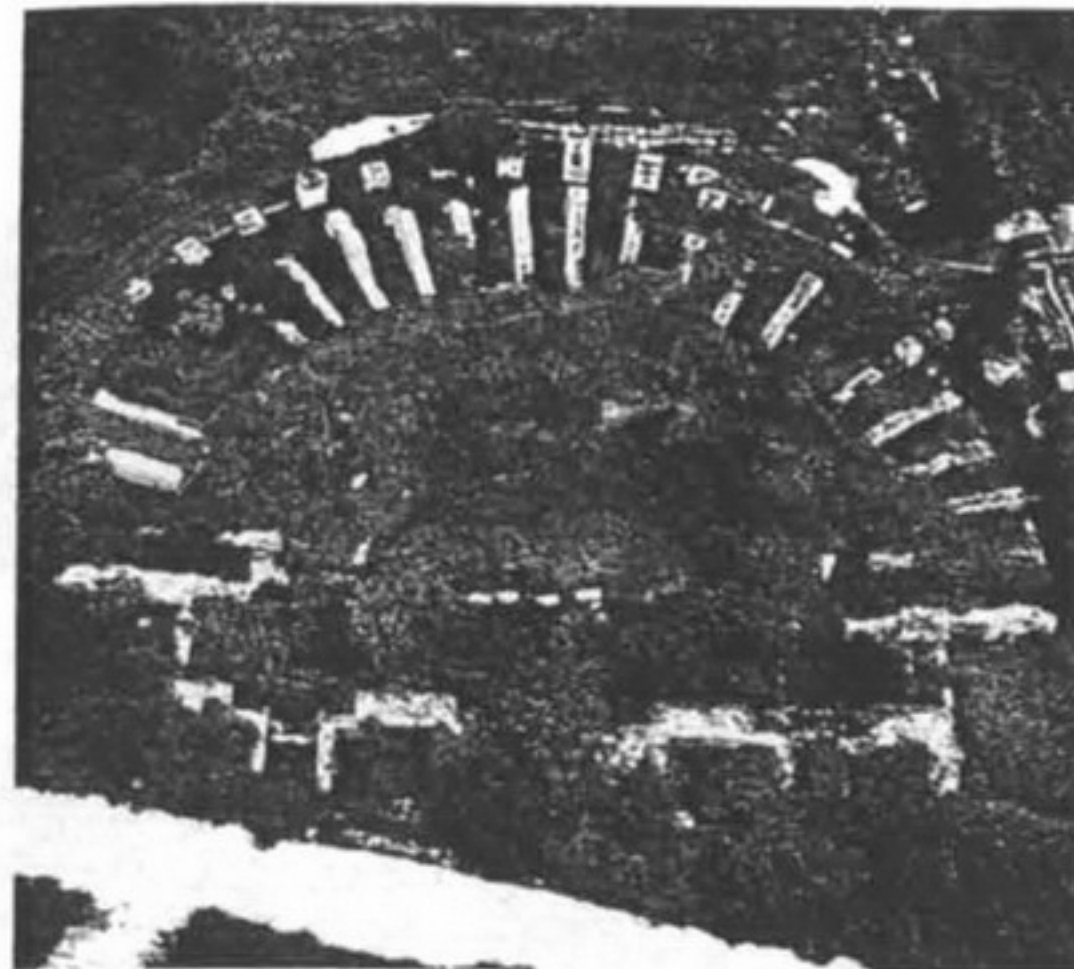
Teatre i amfiteatre posjeduju gradovi s najvišom urbanom civilizacijskom razinom. I teatar i amfiteatar sačuvani su samo u Puli (sl. 78-80, 85)³⁰⁷ i Saloni (sl. 81-83, 86, 87).³⁰⁸ Vjerojatno je takvih zdanja bilo još, za što postoje indicije (teatri u Issi (sl. 84)³⁰⁹ i Naroni,³¹⁰ amfiteatar u Jaderu³¹¹ i Mursi³¹²). To su zdanja koja su zadovoljavala potrebe za spektaklima različitoga karaktera. Predstave i spektakle u teatrima i amfiteatrima posjećivali su i stanovnici obližnjih mjesta i sela, tako da je bio nužan znatan kapacitet gledališta koji ponekad prelazi veličinu samoga grada, kao na primjer u Puli. Predstave su se održavale u doba velikih religijskih svečanosti i sajмова, pa su to bile prigode za okupljanje i uživanje. Što se pak tiče pretpostavke o zadarskom teatru, ona nije osobito vjerojatna.³¹³

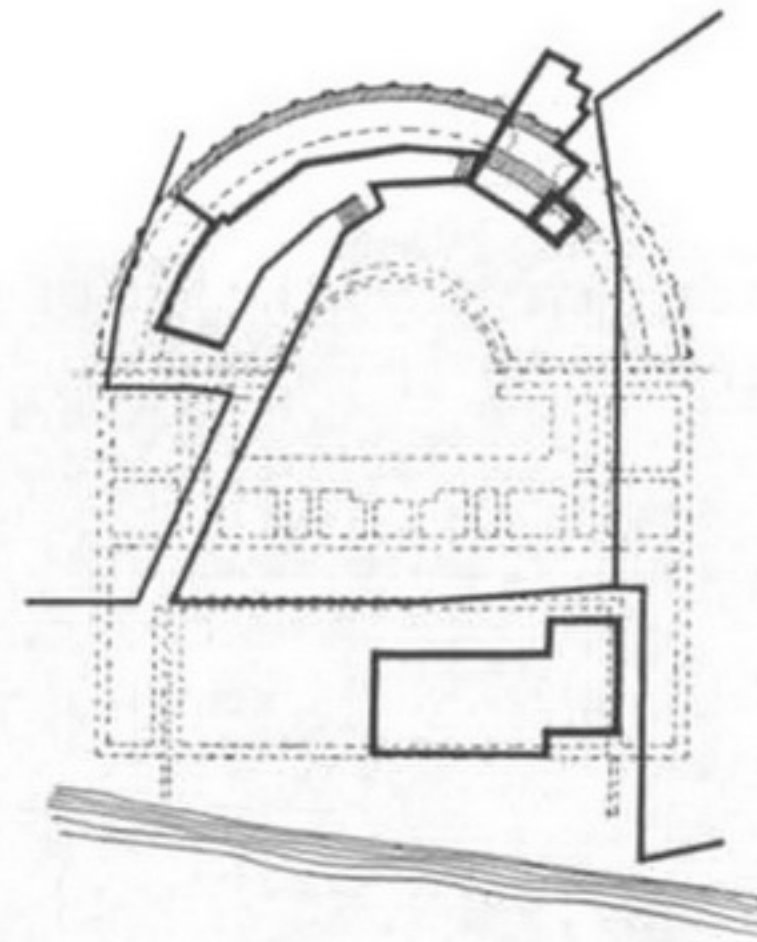
81. Salona, teatar, I. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).
Salona, theatre, 1st century A.D., plan (after E. Dyggve).

82. Salona, forum, teatar, kurija i hramovi, I. st., tlocrt (prema D. Rendić-Miočeviću).
Salona, forum, theatre, curia and temples, 1st century A.D., plan (after D. Rendić-Miočević).

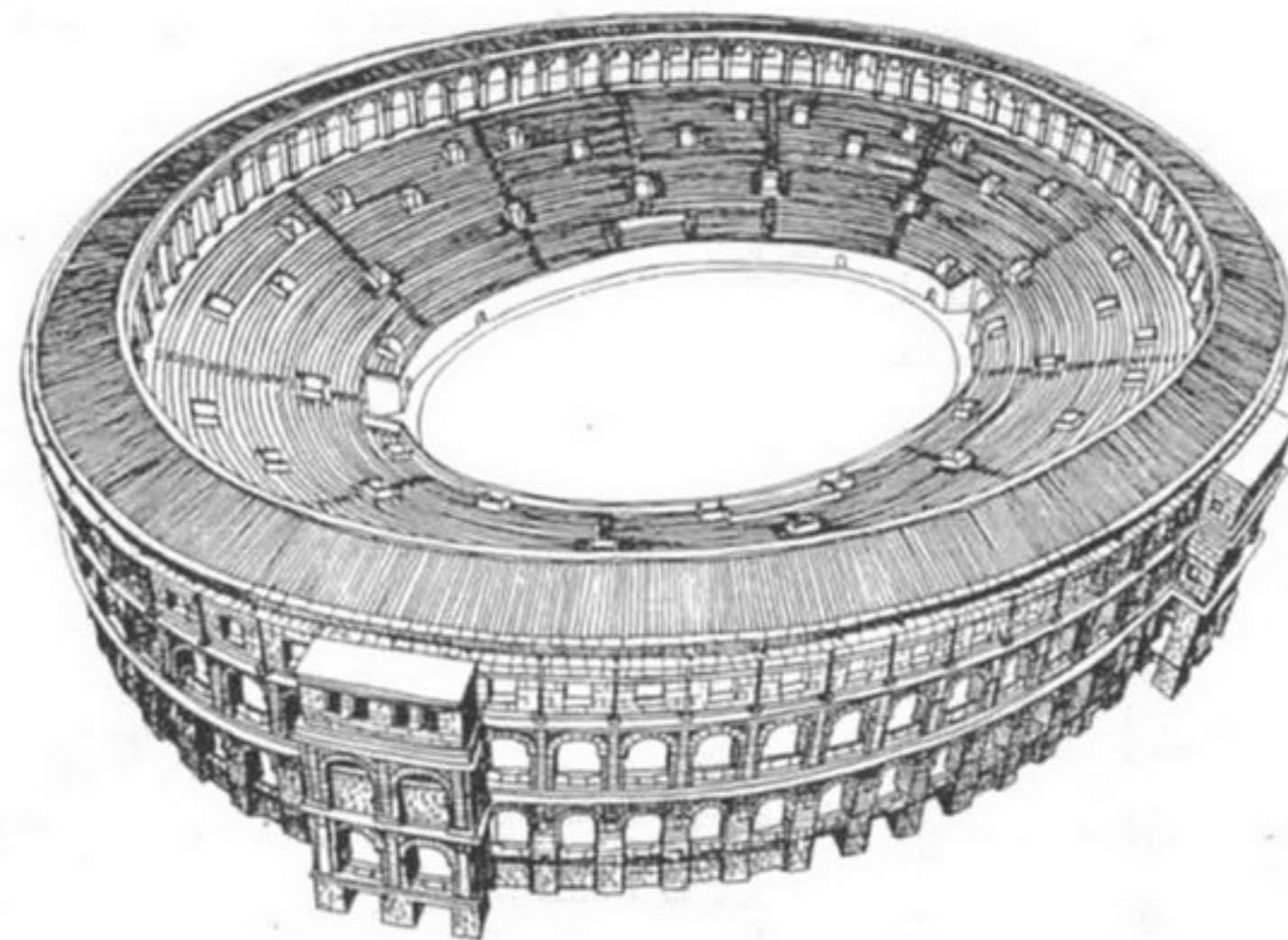
83. Teatar i forum, Salona, snimka iz zraka.
Theatre and forum, Salona, aerial view.

84. Issa, teatar, I. st., rekonstruirani tlocrt (prema B. Gabričeviću).
Issa, theatre, 1st century, reconstruction plan (after B. Gabričević).

U Puli su postojala čak dva teatra (sl. 78-80). Veći se nalazio izvan grada i bio je podignut na supstrukcijama.³¹⁴ Na zidanim temeljima, dakle, bile su podignute stepenice gledališta. Scena je dosta jednostavna i neraščlanjena. Bila su dva gledališna pojasa i poviše njih galerija. Scena je naprijed bila raščlanjena zidom s vrlo plitkim nišama te stupovima koji se izmjenjuju u ritmu jedan, dva, dva, jedan itd. Srednja niša imala je vrata i stupove, dok su bočne uže. Iza scene je portik izgrađen u julijevsko-klaudijevsko doba. Manji teatar izgrađen je na padini pri vrhu pulskoga brežuljka pa su prvi redovi gledališta ležali na

³¹⁴ Usp. bilj. 307.

85. Pola, amfiteatar, I. st., idealna rekonstrukcija (prema M. Suiću).
Pola, amphitheatre, 1st century A.D., reconstruction (after M. Suić).

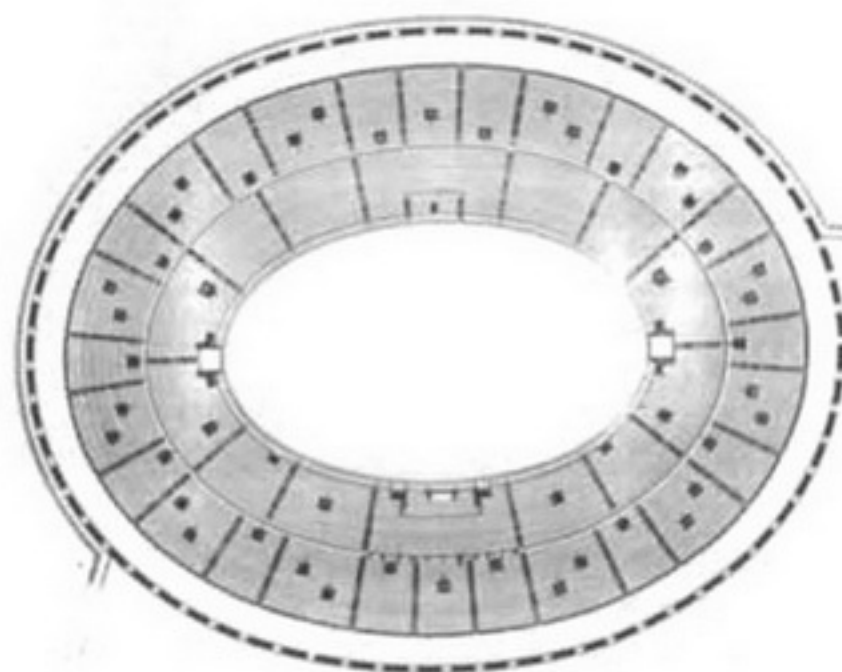

86. Amfiteatar, Salona, pogled s istoka.

Amphitheatre, Salona, view from the east.

prirodnoj kosini terena. Bogatije je raščlanjena scena većega teatra. Proscenij je imao tri vrata (kroz apside). Ovaj teatar je po svoj prilici iz prvih desetljeća I. stoljeća.³¹⁵

Kako to da su u jednom gradu postojala čak dva teatra približno iz istoga doba? To dakako nije ništa neobično u nekim izrazito velikim gradovima, kao što je Rim.³¹⁶ Teoretski je ovo manje zdanje mogao biti i *odeton*, ali se on obično nalazio blizu teatra, a i tipološki je to različito zdanje.³¹⁷ S druge strane ima i većih gradova koji nemaju ni jedan teatar.³¹⁸

87. Salona, amfiteatar, druga polovica II. st., tlocrt (prema E. Dyggve).

Salona, amphitheatre, second half of the 2nd century A.D., plan (after E. Dyggve).

Na niskoj padini bio je postavljen i salonitanski teatar, tako da je manji dio gledališta imao prirodnu kosinu, dok je znatno veći bio na supstrukcijama.³¹⁹ Složena i nišama raščlanjena scena pokazuje da je teatar bio raskošne izradbe. Iza teatra, s južne strane, bio je izgrađen trg s trijemovima te hram, gotovo u osi orkestre, što je bilo u vezi s dionizijskim ritualima koji su se održavali oko teatra, tako da je salonitanski teatar vrlo kompleksno i skladno projektirano zdanje. Hram (kao i u Rimu i drugdje), čini s teatrom funkcionalnu cjelinu.³²⁰ Jednostavni nimfej na sjevernoj strani vanjskoga plašta važan je element za zadovoljavanje potreba gledateljstva, jer bi zbog dužine predstava gledatelji ožednjeli. Salonitanski teatar pokazuje nekoliko razvojnih faza, što upozorava ne samo na normalan razvitak, nego i na promjene repertoara. Njegovo postanje je razmjerno rano, možda već u prvim desetljećima I. stoljeća.³²¹

Teatar u Issi nije istražen, iako je dobro vidljiv (sl. 84).³²² U njegovom polukružnom gledališnom prostoru smjestio se franjevački samostan, dok vrt ima polukružni oblik orkestre. Osim vanjskoga plašta raščlanjenoga plitkim lezenama očuvao se još hodnik sa svodom, ispod galerije za stajanje. Svod nedvosmisleno pokazuje da je riječ o rimskom zdanju. Međutim, iskapanja bi mogla utvrditi je li postojao i njegov grčki prethodnik.

U Puli (sl. 85)³²³ i Saloni (sl. 86, 87)³²⁴ očuvali su se, kako je prije rečeno, osim teatra i amfiteatri. *Munera gladiatoria* su organizirale gradske vlasti ili bogati privatnici, a sastojale su se od okrutnih borba što su često završavale smrću ili teškim ranjavanjem jednoga od suparnika. Zdanja za održavanje tih spektakla bila su vrlo funkcionalna i njihove se arhitektonske karakteristike reflektiraju u svim aspektima suvremenih sportskih borilišta, osobito stadiona. Elipsasto borilište, okruženo gledalištem istoga oblika davalo je optimalnu mogućnost praćenja borbi. Ispod arene pulskoga amfiteatra iskopani su veliki podzemni prostori za sklanjanje rekvizitarija i druge potrebe. Gledalište je imalo tri kata na svodovima čije su upore tvorili elipsasti prstenovi i radijalno postavljeni poprečni zidovi. Vanjski plašt je prošupljen lučnim otvorima s pilonima na nižim katovima i pravokutnim otvorima na najvišem. Efekt rustične monumentalnosti iskazuje tehnika velikih bunjastih blokova, što je u skladu sa surovošću gladijatorskih spektakla. Amfiteatar je imao prizemlje i dva kata. Na posljednjem katu je bila galerija za stajanje. Specifičnost pulskoga amfiteatra su četiri pravokutna nasuprotno postavljena istaka koji strše izvan elipsastoga tlorisa zdanja. Oni su služili kao ulazi sa stubištem za više katove. Takve "kule" nemaju amfiteatri u sjevernoj Italiji i Dalmaciji. Po svoj prilici to je posljedica uočavanja prednosti koje nude ulazi izvan perimetralnih zidova, jer gledatelji ne moraju prolaziti kroz gledalište. Uzor spomenutim graditeljskim pojedinostima ponudile su rampe starih kampanjskih amfiteatara koje izvana dovode gledateljstvo do najvišega kata.³²⁵ Starija faza pulskoga amfiteatra je iz julijevsko-kladijevskoga doba, dok je mlada i konačna iz flavijevskoga.³²⁶

I u Saloni je amfiteatar slično konstruiran, ali je na sjevernoj strani iskorištena padina terena. Iako su gornji katovi uništeni, ipak ih je moguće rekonstruirati na temelju supstrukcija na južnoj strani zdanja. Dyggve je otvore na vanjskom plaštu rekonstruirao prema pulskom amfiteatru, a to znači da su

³¹⁹ Usp. bilj. 307.

³²⁰ Nije to jedini slučaj da se na teatar iza scene nadovezuje omanji hram. Usp. W. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire II*, str. 46, sl. 44 (Ostia).

³²¹ Slično oblikovane zgrade kazališta, primjerice u Arlesu, Veroni, Gubbiju, Trstu, Pompejima itd. datiraju se u Augustovo doba. Sve te teatre M. Verzar Bass stavlja u kasnorepublikansko ili ranocarsko doba. M. Stilić, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 1976, str. 170, sl. 111, salonitanski teatar datira u doba Trajana. Nije bez značenja to što se salonitanski teatar nalazi u najstarijem dijelu grada, iza sam forum, stoga bili ga najradije, zajedno s E. Dyggveom, izabrali spisi, Split 1989, str. 147, datirao u doba oko sredine I. st.

³²² B. Gabričević, *Antički spomenici otoka Visa*, PPUD 17, 1968, str. 35, sl. na str. 36; B. Kirigin, *Vis. Gradina*, Rimske terme, AP 1985, sl. 1.

³²³ O amfiteatru u Puli vidi R. Matijević, *I teatri romani di Pola tra spettacolo e vita quotidiana*, AAH XLI, 1994, str. 141. O tome vidi i S. Alakar, *Amfiteatar u Puli*, Pula 1996, str. VI i d. Usp. također A. Hönle - A. Henze, *Römische Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*, Luzern 1984, str. 151 i d. sl. 134, 135 i G. Fischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996, str. 123 i d. sl. 28, tab. 36 a-c.

³²⁴ O amfiteatru u Saloni vidi E. Dyggve, *Recherches à Salone II*, Copenhagen 1953, str. 35 i d. sl. 1-27, sl. 54 a-b.

³²⁵ Usp. teatar u Pompejima, A. Hönle - A. Henze, nav. dj., str. 133, sl. 111-115.

³²⁶ R. Matijević, nav. dj., str. 142; G. Fischer, nav. dj., str. 128, datira amfiteatar u Puli. Cini se, malo prerano, u doba Augusta.

³¹⁵ M. Verzar Bass, nav. dj., str. 430, po ostacima torza statue veći teatar datira u doba Augusta. Ona drži da je manji teatar stariji, a to bi značilo da je hram s kraja I. st. prije Krista, R. Matijević, *I teatri romani di Pola*, str. 129 i d., smatra da su teatri iz julijevsko-kladijevskoga ili flavijevskoga dinastije. G. Fischer, *Das römische Pola*, drži da je manji teatar iz kasnijih desetljeća I. st. prije Krista, a njegova pregradnja iz doba oko sredine I. st. (str. 110 i d.), dok bi veći, (str. 170 i d.) bio iz doba iza sredine I. st.

³¹⁶ U Rimu je bilo nekoliko teatra izgrađenih tijekom nekoliko desetljeća. U samom središtu, na uskom se prostoru nalazi čak pet teatra (Pompejev, Marcellov, Balbov, Scaurov i Odeion). Usp. W. L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire II. An Urban Appraisal*, New Haven and London 1996, sl. 206.

³¹⁷ Na primjer u Pompejima, Usp. P. Zanker, *Pompeii Stadtbild und Wohngeschmack*, Mainz 1995, str. 49 i d. sl. 12. S obzirom na jedan fragment brončanoga natpisa, manji je vjerojatno služio i za skupštine građana. Usp. G. Fischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996, str. 110.

³¹⁸ Na istočnoj obali Jadrana teatar sigurno nemaju Parentium, Aequum, Doclea i najvjerojatnije Epetium.

88. Herkulova vrata, Pola, pogled s istoka, kasno I. st. pr. Kr.
Hercules' gate, Pola, view from the east, late 1st century B.C.

dva kata imala lučne otvore, dok su na gornjem bili četvrtasti. Unatoč upotrebi krupnih blokova rustični efekt je izostao jer su blokovi izglacani. Klasičnijem ugodaju doprinosili su i polustupovi prislonjeni uz pilone vanjskoga plašta. Salonitanski amfiteatar je za oko stotinu godina mlađi od pulskoga.³²⁷ Vrlo raskošno uređene svečane lože nalazile su se na sredini dužih strana elipse, a galerija za stajanje bila je na najvišem katu. Oba elementa, a možda i neki drugi, bijahu urešeni hermama. Upravo na tim mjestima amfiteatar je doživio promjene u kasnije doba.³²⁸ Za razliku od pulskoga salonitanski amfiteatar gotovo da nije imao podzemne prostorije. Postojala je zapravo samo jedna, nešto veća četvrtasta rupa u podu kroz koju se ulazilo u uski i dugi podzemni hodnik što je vodio izvan perimetra građevine. Nepostojanje većeg podzemnog prostora upućuje na to da je logistika za normalno odvijanje igara bila u gladijatorskoj zgradi (*ludus gladiatorius*) u neposrednoj blizini.³²⁹ Amfiteatri su arhitektonske gromade - obično smješteni, kao u Puli, izvan gradskoga tkiva, ali dobro povezani putovima s gradom i agerom ili su pak smješteni na njegovoj periferiji, kao u Saloni. Time se sprečavao protok mase gledatelja kroz grad.

U Zadru je amfiteatar vjerojatno bio pod venecijanskim bastionom (Forte) izvan jugoistočnih gradskih vrata, tako da njegov izgled nije poznat.³³⁰ Suić spominje i mali amfiteatar u Burnumu, oblikovan u samom terenu, bez graditeljskih zahvata.³³¹

Južnije od Salone u Dalmaciji nema amfiteatara, što je donekle logično, jer su takve građevine prvenstveno zapadni kulturni fenomen. Na Istoku ih je vrlo malo,³³² zamjenjivali su ih teatri s višestrukom namjenom. U tim zdanjima borbe su se odvijale u orkestri, dok gledalište bijaše malo povišeno i zaštićeno od zvijeri.³³³

U Osijeku je amfiteatar bio označen na starijim gradskim planovima, ali dimenzije, izgled, kapacitet i točan tlocrt ipak nisu poznati.³³⁴ Plan donosi samo opći, lako prepoznatljivi amfiteatralni oblik. Pretpostavlja se da su amfiteatri, barem provizornoga karaktera, postojali i u nekim drugim mjestima, kao i u vojnom logoru u Tiluriju, ali do sada nisu otkriveni.

U sistemu fortifikacija, koje su posjedovali svi antički gradovi na Jadranu, nalaze se i raskošno artikulirana i ukrašena gradska vrata. Fortifikacije i gradska vrata izrađuju se i ukrašavaju u skladu s razvitkom obrambenoga znanja, ali vrata su ipak i vanjsko lice grada. Sigurno je da je svaki grad želio zabljesnuti putnika i namjernika već pri prvom susretu.

Najstarija poznata gradska vrata su tzv. Herkulova vrata u Puli na čijem je ključnom kamenu lik herosa i toljaga sa strane (sl. 88).³³⁵ Vrata su duboka, razmjerno uska, prolaz je nadsvođen. Imponira njihova monumentalna jednostavnost. Ona potječu približno iz doba nastanka kolonije u Puli. U njima se nije spuštala rešetka. Druga su pulska vrata tzv. *Porta Aurea* (sl. 89). Ona su uništena u XIX. st. ali stare gravire pokazuju njihov izgled, a tlocrt su otkrila iskapanja. Sastojala su se od tri prolaza. Središnji, kolski, zatvarao se klizećim rešetkama. Dubina vratiju je znatna. Bočni, pješački prolazi zakretali su pod kutom od 90°, što je vrlo lukavo obrambeno rješenje. Vrata su flankirale kvadratne kule.³³⁶ Budući da je na ova vrata izbijao *decumanus maximus* očito je da su morala biti lijepo urešena. Ona su iz zadnjih desetljeća stare ere, ali starija od Slavoluka Sergijevaca koji se na njih naslonio s unutrašnje strane grada.

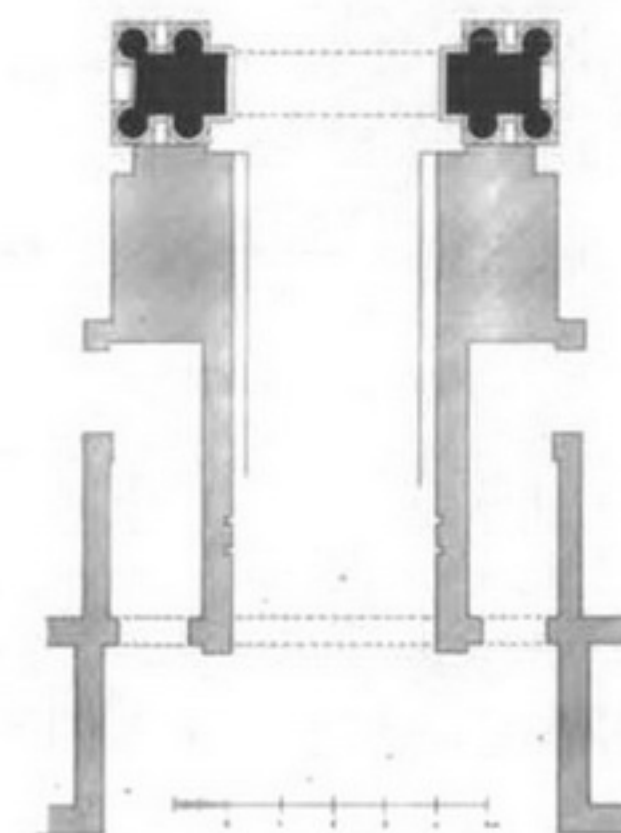
³³² Amfiteatri postoje u Dirahiju i Kiziku. Ulogu amfiteatara na Istoku su preuzimali tzv. mješoviti teatri u kojima su se održavali raznovrsni spektakli (borbe sa životinjama, dueli i teatarske igre).

³³³ Primjer takve zaštite je Herakleja Lynkestis kraj Bitole u Makedoniji. T. Janakievski, Heraclea Lynkestis, Bitola 1987, str. 33 i d. sl. 22 i 23.

³³⁴ Usp. bilj. 312.

³³⁵ Herkulova vrata nisu imala kule sa strane. Očuvao se samo svod nad ulazom i reljef Herakla. Usp. G. Fischer, Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, sl. 6 a.

³³⁶ G. Fischer, nav. dj., str. 53 i d. sl. 8.

89. Pola, Porta Aurea, kasno I. st. prije Kr, tlocrt (prema G. Fischeru).

Pola, Porta Aurea, late 1st century B.C., plan (after G. Fischer).

³²⁷ E. Dyggve, nav. dj., str. 35 i d. datira salonitanski amfiteatar približno u doba Antonina. Ne treba odbaciti mogućnost da je i ranije postojao amfiteatar na istome mjestu, no za sada takvih tragova nema.

³²⁸ Izgleda da je preuređenje uslijedilo u doba tetrarhije. E. Dyggve, nav. dj., str. 119 i d. sl. 62.

³²⁹ E. Dyggve, nav. dj., str. 105 i d.

³³⁰ M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1984, str. 202.

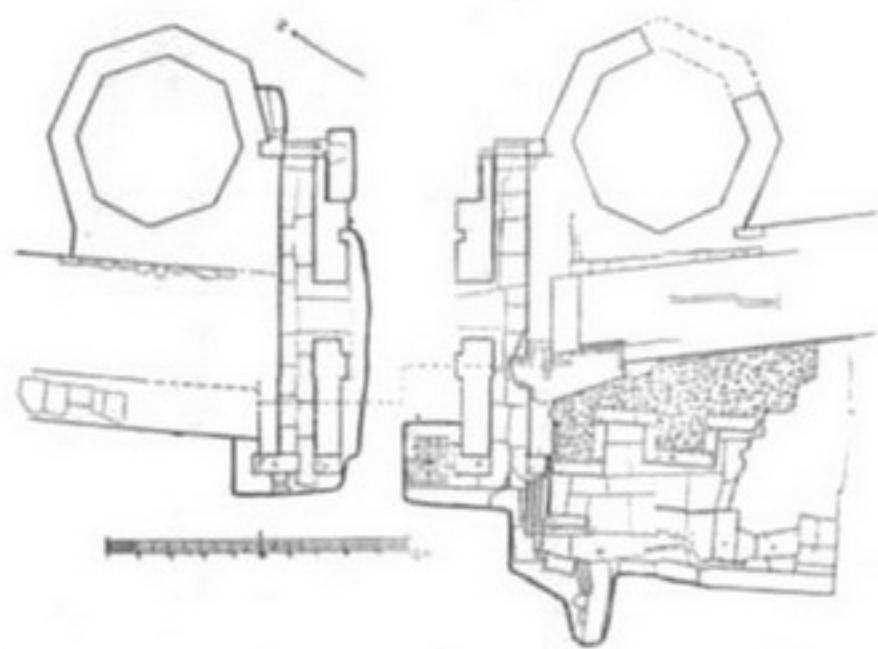
³³¹ M. Suić, nav. dj., str. 280.

³³⁷ H. Kähler, *Porta Caesarea in Salona*, VAHD 51, 1930-34, str. 1 i d. sl. 1 i d.
³³⁸ O tome usp. N. Cambi, *Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije*, VAHD LXV-LXVII, 1965-65, str. 64 i d.
³³⁹ H. Kähler, nav. dj. str. 2, tab. I i IV.
³⁴⁰ D. Rendić-Miočević, *Salona - Quadrata*, Salonitanski oppidum (Caes. B. C. III, 9) u svijetlu novih istraživanja, ZNZOSJ 49, Zagreb 1985, str. 529 i d. tab. III, 3.

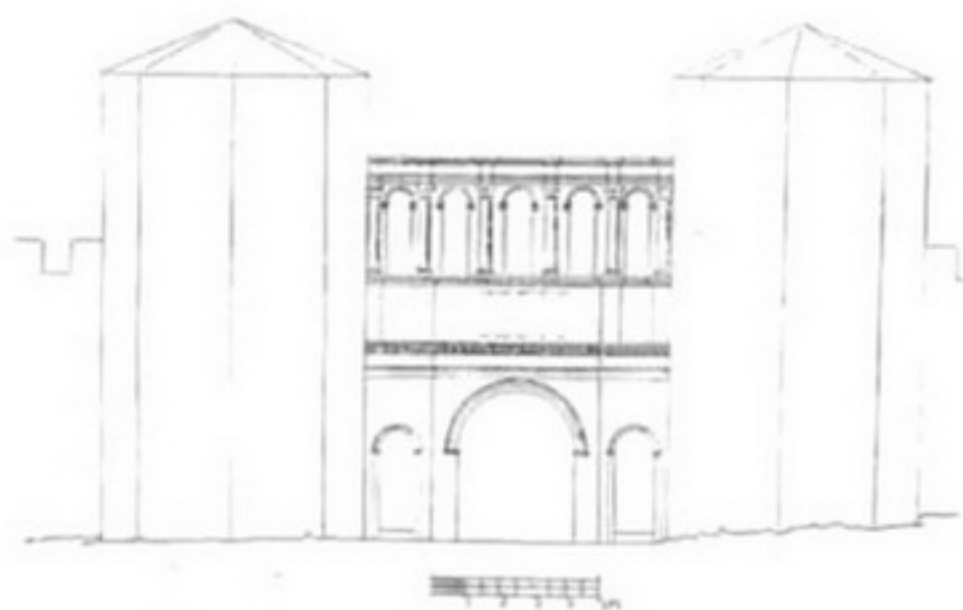

90. *Porta Caesarea*, Salona, pogled s istoka, rano I. st.
Porta Caesarea, Salona, view from the east, early 1st century A.D.

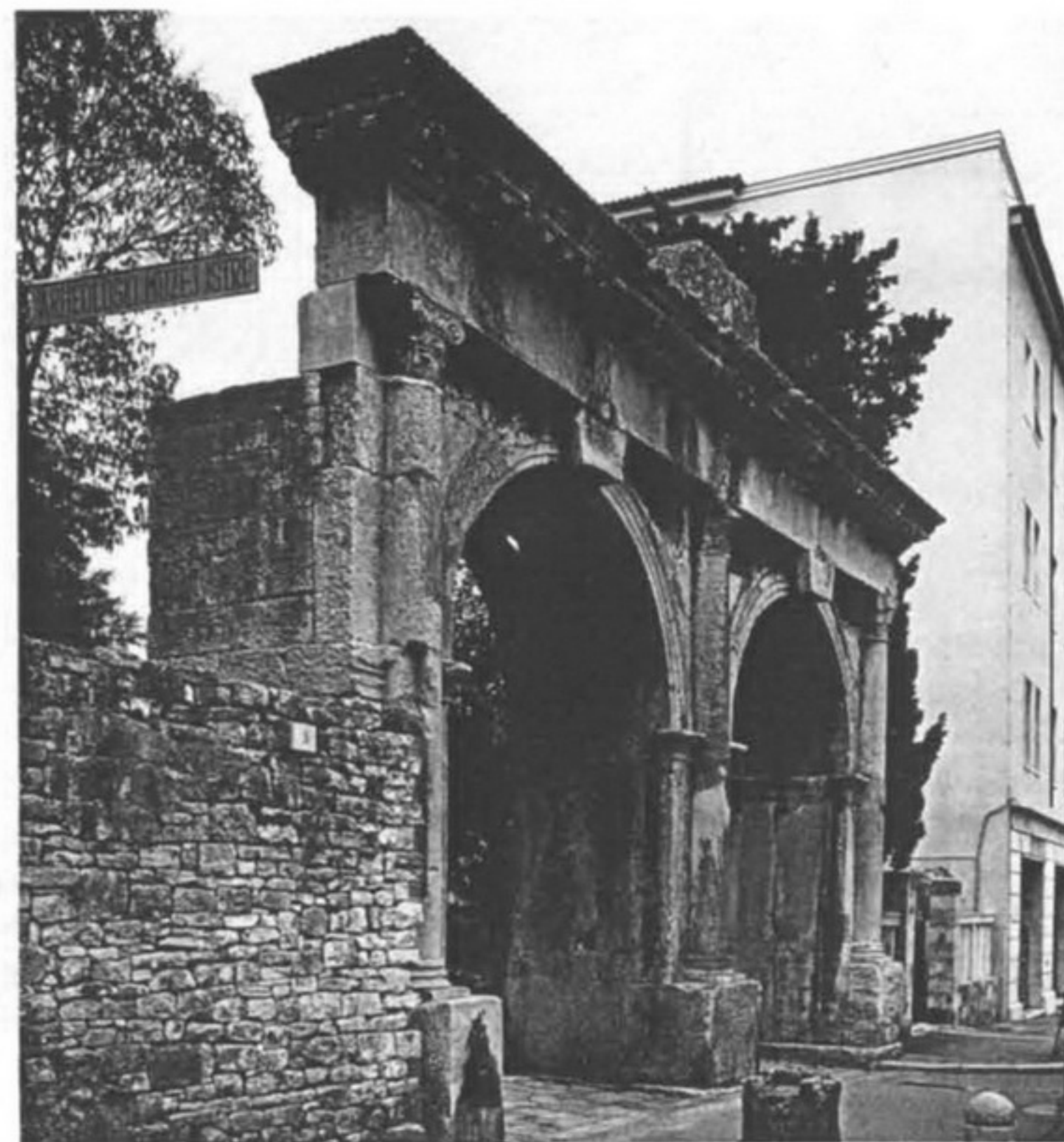
Izuzetno kvalitetno rješenje gradskih vrata pokazuju tzv. *Porta Caesarea* u Saloni (sl. 90-92)³³⁷ koja su u kasnoj antici bila zadržana kao neka vrsta trijumfalnoga luka, jer su širenjem gradskoga prostora izgubila fortifikacijsku funkciju.³³⁸ Njih su s vanjske strane flankirale osmerokutne kule, a bio je neobično bogato raščlanjen i gornji kat s lučno rastvorenom šetnicom. Ovo arhitektonsko rješenje potječe s kraja Augustova vladanja, a zamijenilo je starije iz republikanskoga doba, ali o tome se zna samo toliko da su u megalitskim zidinama postojala vrata, što se vidi po zakošenosti i odnosu prema pravcu njihova protezanja.³³⁹ Logično bi bilo da su ranija vrata bila slična nasuprot-nim, na zapadnoj strani, koja je Dyggve nazvao *Porta Graeca*.³⁴⁰ Ona su imala približni oblik slova H s nepotpuno spojenom vodoravnom hastom, ostavljajući samo uzak prolaz za kola i ljude. Očito je da su gradska vrata u predrimskim desetljećima imala dosta jednostavne forme koje će se postupno razvijati.

91. *Salona*, *Porta Caesarea*, tlocrt (prema H. Kähleru).
Salona, *Porta Caesarea*, plan (after H. Kähler).

92. *Salona*, *Porta Caesarea*, idealna rekonstrukcija (prema H. Kähleru).
Salona, *Porta Caesarea*, ideal reconstruction (after H. Kähler).

93. *Dvojna vrata*, Pola, pogled s istoka, I. st.
Twin Gate, Pola, view from the east, 1st century A.D.

Zanimljivo je i rješenje gradskih vrata u Naroni koja su smještena u jednom istaku što sliči kuli, čiji su vanjski i unutrašnji zidovi imali prag sa stožerima za snažne drvene vratnice. Ta su se vrata nalazila na važnoj sjeverozapadnoj prometnici, što od Salone preko dalmatinske unutrašnjosti vodi prema forumu.³⁴¹

Slično kao u Saloni, samo znatno manje raskošno rješenje, pokazuju južna gradska vrata Aequuma koja su bila flankirana istaknutom okruglom kulom na osmerokutnoj bazi radenoj od velikih blokova.³⁴² Ovo je jednostavnija varijanta salonitanskih *Porta Caesarea*. Njihova taktička dubina je neznatna. Iako su jednostavnija, ona su ipak kasnija.³⁴³

I gradska vrata u predrimskim zidinama u Asseriji, poput *Porta Caesarea* u Saloni, pretvorena su u II. st u neku vrstu trijumfalnoga luka.³⁴⁴ To je također raskošno rješenje s polustupovima i atikom te carskim ikonografskim karakteristikama (bikovske glave) i natpisom u čast Trajana. Vjerojatno je rimska vojska na putu prema Daciji prošla preko Asserije.³⁴⁵ Komemorirajući carevo kretanje, gradske su vlasti po svoj prilici željele odati počast caru i vojsci.

Zanimljiva rješenja gradskih vrata mogu se vidjeti u Zadru i Puli. U Zadru su glavna vrata, na koja u pravcu istoka izbija dekuman, dosta slična salonitanskim, ali ipak manje raskošna i s kulama koje su do polovice utopljena u zidnu masu te su tako više dekorativno raščlanjenje nego obrana.³⁴⁶ U Puli su, osim prije spomenutih Herkulovih i Zlatnih vrata, odlično očuvana i Dvojna vrata

³⁴¹ Vrata nisu dovoljno proučena, ni objavljena. Njihov oblik vidljiv je u K. Putsch, *Zur Geschichte und Topographie von Naron*, Wien 1907, tab. II, na generalnom planu zidina.

³⁴² A. Miočević, nav. dj. str. 85, sl. 2.

³⁴³ Naime, Aequum je osnovao Klaudije, pa se vrata ne mogu datirati u doba prije njegove vladavine.

³⁴⁴ M. Sulić, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 1976, str. 122, sl. 123.

³⁴⁵ N. Cambi, *Rimski nadgrobni spomenici u Asseriji*, RIFZ 51(19), 1991-92, str. 25 i d.

³⁴⁶ M. Sulić, nav. dj. str. 121, sl. 57 i 60, str. 177.

94. **Gospodarska zgrada**, Veliki Brijun, uvala Verige, pogled sa zapada, I. st.
Manufacture, Veliki Brijun, Verige Bay, view from the west, 1st century A.D.

(sl. 93).³⁴⁷ Ona su imala dva široka lučna otvora s atikom. Njihova elegancija i rastvorenost upućuju na svečanu i dekorativnu funkciju, iako su također imale ulogu za klizanje, rešetke na unutrašnjem otvoru i propugnakul. Dvojna vrata obično se datiraju u II. st., ali se nedavno G. Fischer založio za dataciju još u I. st.³⁴⁸ Nova se datacija predlaže na temelju forma dekoracije (kapiteli i sl.).³⁴⁹ U gradovima su postojala i vrlo uska i jednostavna vrata.³⁵⁰ Takva vrata služe samo za bolju prometnu, primarno pješačku protočnost.

Posebno istaknuto mjesto u hrvatskoj arhitekturi imaju dva lokaliteta izvangradskoga karaktera koji po svojoj kompleksnosti i bogatstvu arhitektonskih forma nesumnjivo nadilaze značenje lokalnoga graditeljstva. To su ostaci u uvali Verige na Velom Brijunu te Dioklecijanova palača u Splitu. Rafinirani arhitektonski oblici nisu rezervirani samo za gradske ambijente.

U uvali Verige nalazi se kompleks koji se sastoji od odvojenih zdanja smještenih u raznim dijelovima uvale (sl. 94-96).³⁵¹ Zdanja su pratila solidno zidani i bogato raščlanjeni obalu. Sklop se sastoji od gospodarskoga kvarta, termalnoga postrojenja, trga, ogradnoga zida uz obalu s nišama, sakralnoga kvarta s tri hrama i stanova za svećenike te rezidencije. Gospodarski kvart služio je za suknarsku preradu i vrlo je jednostavan. Termalni dio je doista raskošan sa svim potrebnim sadržajima i vrlo različitim formama prostorija koje su logično i funkcionalno raspoređene. Sakralni dio smješten je u samom tjemenu uvale. Tri jednostavna hrama nalaze se na krajevima i u središtu polukružnoga trijema. Zbog toga je središnji hram malo uvučen. Konačno tu je i velik, poput raskošne rimske *ville* koncipiran rezidencijalni kvart koji je imao reprezentativni prospekt što gleda prema uvali, dok su mu u zaleđu popratni i servisni sadržaji. Za normalno funkcioniranje rezidencije na više razina ispod podova bile su cisterne za vodu. Ovaj kompleks, toliko bogat sadržajima, s razvijenim osjećajem za njihovo lociranje, pokazuje mikrourbanističku koncepciju kojoj je glavna odrednica oblik uvale, pravci vjetrova, orijentacija, osunčanost i reljef zemljišta, što potvrđuje da su svi objekti građeni po prethodnom planu, a nikako stihijski. Svi objekti odišu rafiniranošću kakva se može sresti među

³⁴⁷ G. Fischer, *Das römische Pola*, str. 63, sl. 11, 12, tab. 12-14.

³⁴⁸ Š. Mlakar, *Antička Pula*, Kulturno-povijesni spomenici Istre 2, Pula 1958, str. 35, ne nudi preciznu dataciju; G. Fischer, *Das römische Pola*, str. 67, stavlja ih u doba prije sredine I. st.

³⁴⁹ G. Fischer, *ibid.*, str. 63 i d., tab. 12-14.

³⁵⁰ Takva vrata ima u Salonu (Porta Suburbia I-III te Porta Andetria). Usp. E. Dyggve, *Porta Suburbia I. Nova gradska vrata u Solinu*, *Starinar* VI, 1931, str. 14 i d., sl. 1-4.

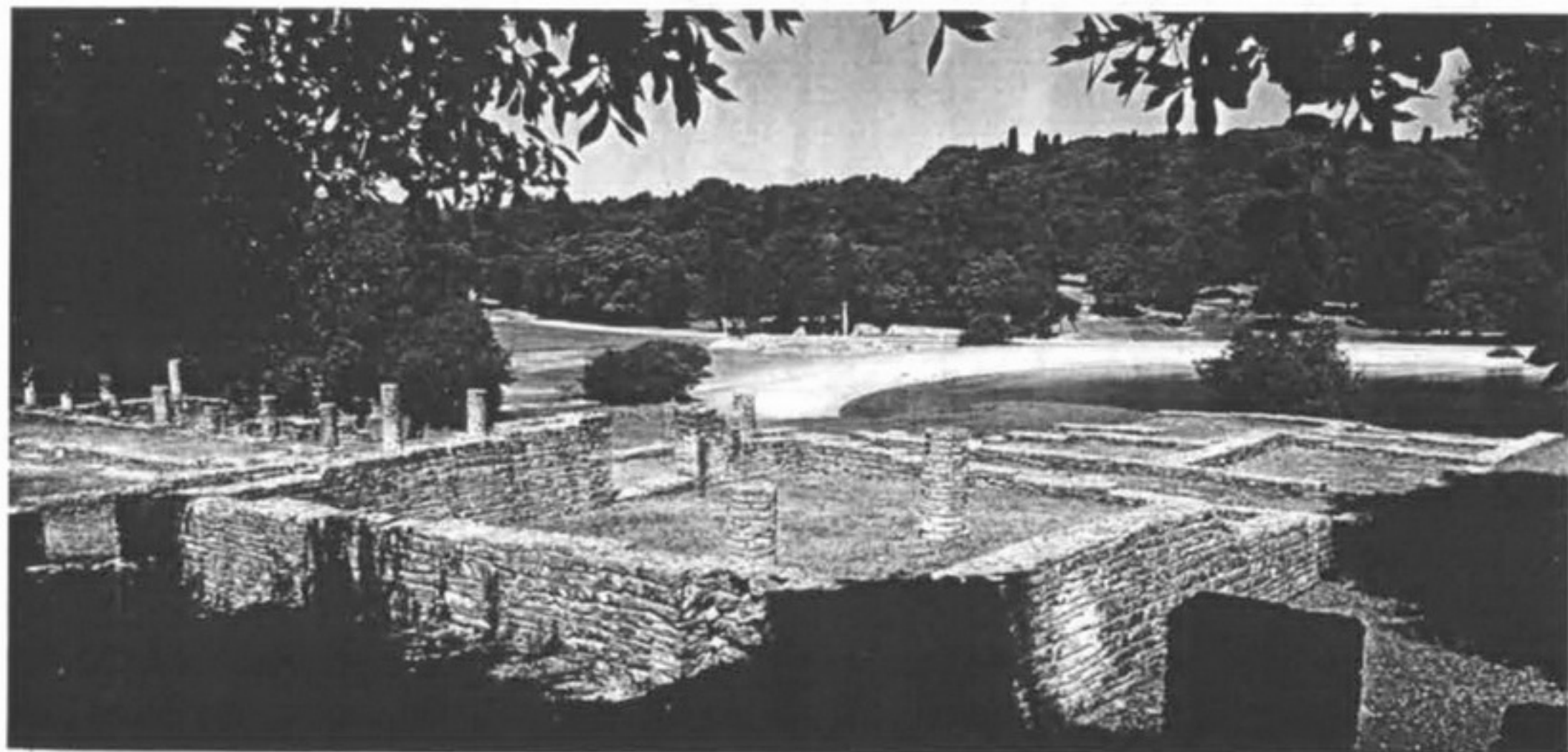
³⁵¹ M. Savić, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 1976, str. 217, sl. 145, 146; V. Begović-Đvoržak, *Antička villa u uvali Verige na Brijunima*, *VAMZ* XXII, 1990, str. 97 i d., sl. 1, planovi I-V; V. Begović-Đvoržak, *Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima*, *Hramovi*, *VAMZ* XXVI-XXVII, 1992-94, str. 25 i d., planovi I i II.

95. **Hramovi**, Veliki Brijun, uvala Verige, pogled sa sjevera.
Temples, Veliki Brijun, Verige Bay, view from the west.

zdanjima rimskih careva ili odličnika.³⁵² Imajući u vidu krajolik i arhitekturu, vjerojatnost pretpostavke o mogućem vlasniku iz krugova bliskih carevima nije mala. Dakle, jedinstveno lijep krajolik oplemenjen je bogatim oblicima i raznovrsnim sadržajima koji su se kao rijetko gdje toliko skladno složili. Imajući u vidu takav sklad vjerojatno je da su raspored i oblici koncipirani na taj način da su vodili računa o prirodi, pokušavajući joj se podrediti i istaknuti je. Graditeljima treba odati priznanje što su u tome doista i uspjeli.

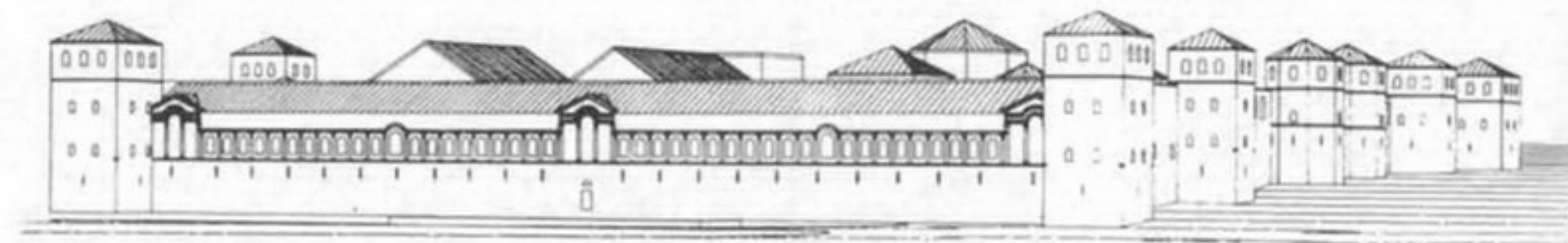
³⁵² J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press 1994, str. 196, sl. 119, uvrstio je objekt na Brijunima u svoju sintezu, ističući način podizanja zdanja i uklopanja u krajolik.

96. **Rimska villa**, Veliki Brijun, uvala Verige, pogled s istoka.
Roman villa, Veliki Brijun, Verige Bay, view from the east.

Koliko je do sada poznato još je samo u Polačama na otoku Mljetu, slično kao i na Brijunima, čitava uvala arhitektonski organizirana. O toj građevini bit će kasnije riječi.

Dioklecijanova palača u Splitu stožerni je spomenik kasne antike čitavoga Rimskog carstva (sl. 97, 98).³⁵³ Car, inače na lošem glasu zbog strastvenoga građenja (*cupiditas aedificandi*), sazidao je svoju rezidenciju u ubavom zaljevu blizu Salone ne samo kao sigurno boravište sebi i sviti nego i kao spomenik tetrahiji, državničkim i gospodarskim reformama kojima je kanio obnoviti veličinu tada već poljuljanoga carstva. Iako to nije palača aktualnoga cara, ona je reminiscencija na prohujala vremena i vlasnikove zasluge. Tlocrt zdanja pokazivao je jasan i pregledan plan koji su diktirale s jedne strane potrebe obrane, a s druge stanovita forma dvorske etikete koja se ipak poštovala, unatoč činjenici što je car već odstupio s prijestolja. Zdanje je moralo autarkično funkcionirati, iako je sadržavalo malo gospodarskih i svakodnevnih

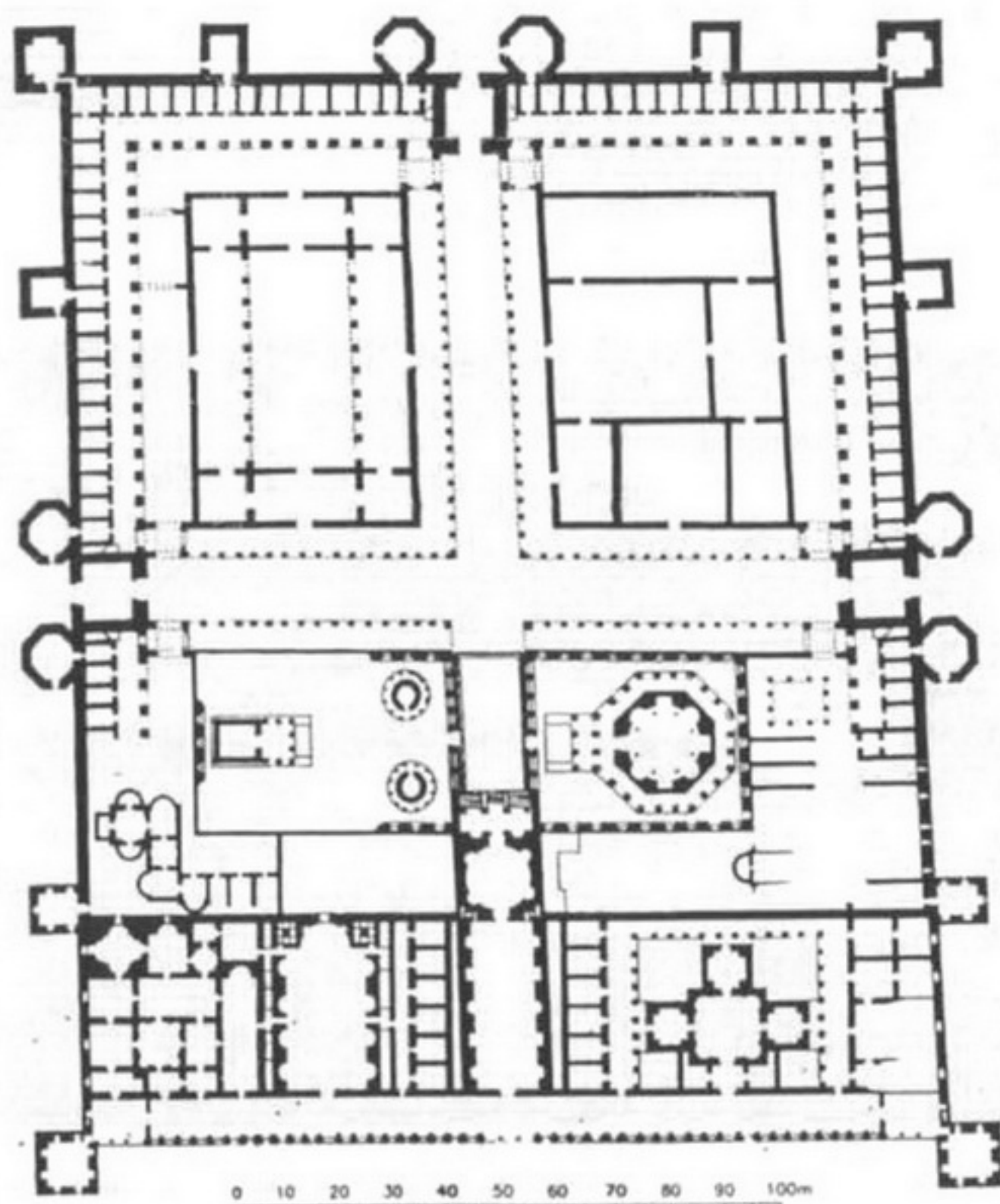
98. Spalatum, Dioklecijanova palača, idealna rekonstrukcija južne fasade (prema J. Marasoviću).

Spalatum, Diocletian's Palace, ideal reconstruction of the south façade (after J. Marasović).

nih prostora. Sjeverni dio bijaše namijenjen vojsci, posluži i pomoćnicima. Upravo trijemovi s izbama koji okružuju središnje dvorište karakteristični su za vojarne različitoga karaktera.³⁵⁴ Južni je dio zdanja služio u službene i vjerske namjene, a također i za rezidencijalne potrebe cara, obitelji i svite. *Cardo* i *decumanus* dijele građevinu na tri dijela, jer *cardo* na jugu završava Peristilom, pravokutnim prostorom s kolonadom koja nema nosivu nego isključivo dekorativnu ulogu, poput takvih arhitektonskih elemenata na Istoku.³⁵⁵ Međutim, ne može se reći da su komunikacije predstavljale i funkcionalnu podjelu Palače. Očito je da su oba sjeverna dijela imala sličnu svrhu, o čemu svje-

³⁵⁴ Na primjer *Ludus Magnus* u neposrednoj blizini Koloseuma ili gladijatorska vojarina u Pompejima. A. Henze, *Römische Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*, Luzern 1984, str. 132, sl. 109, 10 i 123. Takvi su oblici proistekli iz helenističkih gimnazija i palestra. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, sl. 40 a, b, 41 a, b.

³⁵⁵ Peristil Dioklecijanove palače nema trijemove. Stupovi nose lukove i poviše njih ravne grede, a funkcija im je samo dekorativna. Takvi dekorativni elementi trgova kakav je uostalom i Pe-

97. Spalatum, Dioklecijanova palača, kraj III. - početak IV. st., tlocrt (prema J. Marasoviću).

Spalatum, Diocletian's Palace, late 3rd or early 4th century A.D., plan (after J. Marasović).

99. Mauzolej, Dioklecijanova palača, Spalatum, pogled s istoka.

Mausoleum, Diocletian's Palace, Spalatum, view from the east.

100. Peristil, Dioklecijanova palača, Spalatum, pogled sa sjevera.

Peristyle, Diocletian's Palace, Spalatum, view from the north.

rotil, javljaju se na istoku. Usp. W. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire I. An Introductory Study*, New Haven i London 1982, str. 51 i d. sl. 47 i 49 (Gerasa), te A. Schmidt-Colinet, *Palmyra. Kulturbegegnung im Grenzbereich*, Mainz 1995, str. 14, sl. 16, 17 i dr.

³⁵⁶ O mauzolejima tipa hrama usp. H. von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Darmstadt 1992, str. 182 i d. sl. 123-131 (građevine centralnoga tipa). Usp. na primjer i Galerijev mauzolej u Solunu. J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, str. 451 i d. sl. 305-307.

³⁵⁷ O Peristilu kao prometnom čvoru usp. N. Dural, *La palace de Split dans l'architecture du bas-empire*, Urbs 4, 1961-62, str. 61 i d.

³⁵⁸ Usp. bilj. 355.

³⁵⁹ Tu tezu iznio je N. Dural, nav. dj. str. 95. O tome usp. i J. J. Wilkes, *Diocletian's Palace*, Sheffield 1993, str. 72.

³⁶⁰ Dioklecijanova palača konceptijski se bitno razlikuje od drugih carskih palača ili villa. U njoj je, za razliku od drugih, sadržana fortifikacijska, vojna, službena, kulturna, sepulkralna i stambena arhitektonska komponenta. O tome usp. i J. J. Wilkes, nav. dj. str. 65 i d.

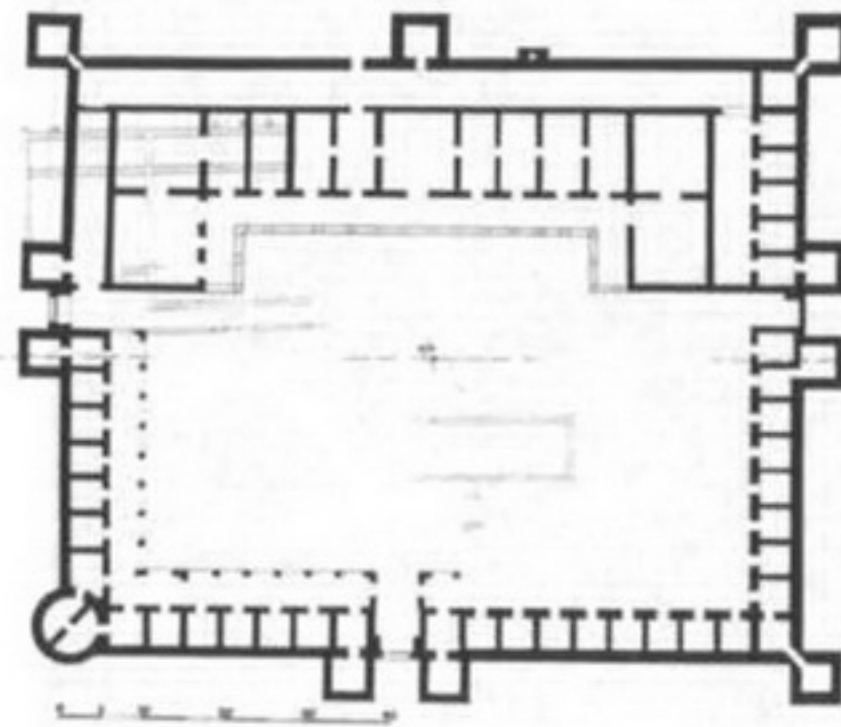
³⁶¹ O toj se palači vrlo malo zna jer je praktički posve uništena. Slabo je istražena i palača u Antiohiji.

³⁶² Usp. J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, str. 449 i d. sl. 304-305.

³⁶³ Pitanje geneze Dioklecijanove palače vrlo je složeno, jer do tada nije bio poznat slučaj da vladar dragovoljno silazi s prijestolja i da gradi utočište za dane nakon napuštanja vlasti. Takav vladar polozaj postavljao je posebne zahtjeve. Arhitekt je upotrijebio već poznate oblike, ali je ipak cjelina zdanja novum. Zbog toga postoji niz paralela u pojedinačnim rješenjima, ali ne i u cijelosti.

doči njihov približno isti oblik, dok su južno dvije trake smjera istok-zapad nedvojbeno imale različitu namjenu. Južno od dekumana najprije dolazi pojas religijskih objekata, a zatim slijedi luksuzna rezidencija. Religijski objekti čine skladni ansambl od tri hrama - jednoga prostila i dva okrugla (tolos tipa) - te grandiozni carev mauzolej koji bijaše i glavna vertikala čitavoga zdanja. To bijaše zapravo *Templum divi Diocletiani* (sl. 99). Mauzolej je prototip niza sličnih građevina centralnoga tipa iste namjene.³⁵⁶ Hramove i Mauzolej odvajao je Peristil, istodobno trg i mjesto distribucije prometa. Preko njega je bio pristup glavnim građevinama čitavoga zdanja - Mauzoleju na istoku, hramovima na zapadu te carevom stanu na jugu, a ispod toga podzemni pristup moru.³⁵⁷ Peristil je smješten na križanju karda i dekumana, ali on nema ulogu foruma, jer nema sadržaje kakve ima gradski trg (sl. 100). Njegovo okruženje stupovima organski se povezuje s trijemovima uzduž karda i dekumana što stvara izvanredan sklad. Arkade i stupovi, međutim, ne nose trijem nego su samostalni ukrasni element. Takva široka i zračna rješenja mogu se susresti pretežno u helenističkim središtima na istočnom dijelu Sredozemlja.³⁵⁸ U razvitku arhitekture Palača je idejni, ali ne i formalni prethodnik velikaških dvoraca srednjega vijeka koji su u isto doba rezidencije i utvrđeni gradovi.³⁵⁹ Ovaj je spomenik dao snažan poticaj razvitku antičke umjetnosti u Dalmaciji. Tada su na istočnu obalu Jadrana stigli brojni majstori koji rade na zidanju građevine i klesanju raznovrsnih dekoracija. Nema dvojbe da je značajan udio u realizaciji pripao i domaćim snagama, kako graditeljima, tako i kiparima. Nije bilo svrsishodno dovoditi velik broj majstora iz drugih krajeva carstva. Obraditi brački vapnenac sigurno su najbolje znali lokalni klesari. Ako kapiteli od vapnenca nisu izrađeni bolje od onih od prokoneškoga mramora sigurno nisu ni lošije. Za takve obimne poslove bilo je nužno otvoriti nove kamenolome, importirati brojne raskošne materijale i skulpture te organizirati prijevoz. Procvat umjetnosti u Saloni, na čijem je teritoriju i nastala Dioklecijanova palača, potvrđuje pretpostavke da svi majstori nisu otišli iz Dalmacije nakon dovršetka radova. Vjerojatno je da su se planovi za izradu carske palače započeli izrađivati već krajem godine 293. kad je Dioklecijan uveo tetrarhiju kao sistem vrhovne državne vlasti i nasljeđivanja prijestolja. Kad je već odlučio napustiti državno kormilo, morao je sebi osigurati doličnu rezidenciju za vrijeme dok je još bio na vlasti. Po tada utvrđenom planu abdikacije preostalo je još deset godina, a za takve poslove to nije predugo vrijeme.

Ovo velebno zdanje nema svoga prethodnika u antičkom graditeljstvu. Rimske carske palače iz ranijega doba koncipirane su sasvim drukčije,³⁶⁰ a one iz kasnijega vremena nisu očuvane. Dioklecijanova palača u Nikomediji, carevoj rezidenciji za vrijeme vladanja,³⁶¹ bila bi osobito važna za usporedbu i utvrđivanje nije li ona bila obrazac pri gradnji Dioklecijanove palače u Splitu. Ako je suditi po sasvim različitoj palači cara Galerija u Solunu, koja je iz samo malo kasnijega vremena, moglo bi se zaključiti da se arhitekti nisu oslanjali na takve palače kasne antike.³⁶² Dioklecijanovi su arhitekti kreirali novi tip rezidencije koji bijaše mješavina vojne i raskošne rezidencijalne forme, osmišljen i prilagođen potrebama vladara koji se dragovoljno povukao.³⁶³ Šteta je što plan nije najkvalitetnije realiziran, a tome je razlog brzina zidanja, zbog

101. Mogorjelo, utvrđena villa, rano IV st., tlocrt (prema D. Basleru). Mogorjelo, fortified villa, early 4th century A.D., plan (after D. Basler).

102. Mogorjelo, utvrđena villa, idealna rekonstrukcija (prema D. Basleru). Mogorjelo, fortified villa, ideal reconstruction (after D. Basler).

precizno utvrđenoga datuma careva povlačenja. Po splitskom modelu možda je bila koncipirana Galerijeva palača, nazvana *Romuliana* (Gamzigrad kod Zaječara u Srbiji), samo je šteta što kasnotetrarhijski grad-palača nije u cijelosti očuvan kako bi se ta zdanja mogla temeljitije usporediti.³⁶⁴

U Hercegovini, u selu Mogorjelu u neposrednoj blizini Čapljine (sl. 101, 102), početkom XX. st. istražena je utvrđena antička *villa* koja svoj razvojni put počinje od ranocarske rustične građevine s uobičajenim ugaonim rizalitima, nastavlja preko utvrđenoga kompleksa koji po obliku, gradskim zidinama i pridodanim kulama sliči vanjskom izgledu Dioklecijanove palače, a završava kasnoantičkim kastrumom s dvojnim crkvama i baptisterijem u VI. st. U posljednjoj fazi zdanje je poslužilo kao fortifikacijski punkt u obrani doline rijeke Neretve.³⁶⁵ Utvrđena *villa* u Mogorjelu vjerojatno je nešto kasnija, manjih dimenzija, a dakako i znatno manje raskošna od Dioklecijanove palače. To pokazuje da je tip kasnoantičkoga zamka bio prihvatljiv i za mnogo manje značajne vlasnike.³⁶⁶

U graditeljstvu antike važno mjesto imaju i ruralni objekti koji osim gospodarstvu služe i ugodnom boravku ljudi u prirodi, bavljenju seljačkim poslovima, uživanju u žuboru potoka i pjevu ptica. Bukolički ideal na razni filozofijskih postavki predstavlja bijeg od rafiniranih, ali ipak bučnih i frustrirajućih gradskih sredina.³⁶⁷ Čitavo je područje Hrvatske obilovalo takvim gospodarskim objektima. Na žalost, tek su malobrojni istraženi. Fenomen rustičnih *villa* najbolje je poznat u Istri gdje su najgušće rasporedene ali i bolje istražene nego na ostalim područjima Jadrana. Mnogi su istarski primjeri dosta raskošni. I danas u arheološkom istraživanju *villa* središnje značenje ima Istra. To je razlog što su poznati brojni istarski primjeri: Barbariga,³⁶⁸ Šijana (sl. 104),³⁶⁹ Črvar,³⁷⁰ Labinica (sl. 103)³⁷¹ i dr. Drugdje uz obalu istraženost je znatno slabija. Primjeri su: Muline na Ugljanu (sl. 105),³⁷² Mala Proversa,³⁷³ Stari Grad na Hvaru,³⁷⁴ Osobito je zanimljiva kasnoantička *villa* u Ostrvici sjeverno od Omiša³⁷⁵ čiji je tlocrt sličan objektima ruralnoga karaktera iz rimskog svijeta.³⁷⁶ U sjevernoj Africi očuvani su mozaici koji pokazuju izgled takve arhitekture i u nadgrađu.³⁷⁷ Karakteristike su nadgrada dvije kule na stranama pročelja. Ti su objekti slijedili ustaljene sheme i prilagođavali se ambijentalnoj situaciji i karakteristikama poljodjelstva.

³⁶⁴ Usp. D. Srećković, *Felix Romuliana, Galerijeva palača u Gamzigradu*, *Starinar* XXXVI, 1985, str. 51 i d. sl. 2, 1 (ostaci zapadnoga dijela fortifikacija); D. Srećković, *Dve kasnoantičke carske palače, Glas CCCXLIII SANU, Odsjek za historijskih nauka*, knj. 5, 1986, str. 9 i d. sl. 2. Različito mišljenje ima N. Dural, *La site de Gamzigrad (Serbie) est-il le palais de retraite de Galère?* *Bulletin de la Société Nationale des antiquaires de France*, Paris 1987, str. 61 i d. D. Srećković, odgovara na Duralovu kritiku u svojem članku *Felix Romuliana: carska palača ili?*, *Starinar* XXXVII, 1986, str. 87 i d. sl. 1, 1.

³⁶⁵ E. Dyggve - H. Vetter, *Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz in römischen Dalmatien*, Wien-Graz-Köln 1966, str. 11 i d. sl. 3, tab. 1, 2. O vojnom logoru i naselju usp. I. Bojanovski, *Mogorjelo: Rimsko Turres*, *GZM n. s.* 24, 1969, str. 137 i d. O problemu odnosa Mogorjela i Dioklecijanove palače usp. N. Dural, *Mogorjelo: villa fortifiée ou camp militaire?*, *Starinar* 40-41, 1989-90. Usp. također i J. J. Wilkes, *Diocletian's Palace*, Sheffield 1993, str. 75.

³⁶⁶ Teško je očekivati da su zdanja manjih posjednika utjecala na Dioklecijanovu palaču, ali utjecaj vojnih logora je nesumnjiv. O vojnim logorima iz Dioklecijanove doba usp. M. Reddé, *Diocletien et les fortifications militaires de l'Antiquité tardive quelques considérations de méthode*, *Antiquité tardive* 3, 1995, str. 91 i d. sl. 1, 2, 17, 18, 21, 40, 41, 47. Međutim, oblicima Dioklecijanove palače ipak više sliče tetrarhijska zdanja u Gamzigradu i Mogorjelu.

³⁶⁷ N. Hummelmann, *Über Hirten-Gere in der antiken Kunst*, *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften* Bd 35, Opladen 1980, str. 109 i d.

³⁶⁸ H. Schwab, *Römische villa bei Pola*, *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission*, Ant. Abt. Wien 1902, str. 1 i d. sa slikama; R. Matijević, *Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Julia Pola*, *AJA* 86, br. 1, 1982.

³⁶⁹ A. Gnirs, *Istrische Beispiele für Formen der antik-römischen villa rustica*, *Jahrbuch für Altertumskunde* 2, 1908, str. 124 i d. R. Matijević, nav. dj. str. 60, br. 5, sl. III, 10.

³⁷⁰ V. Jurkić, *Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto pres-*

sa Parenzo (I), Campagne 1976-1979. Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno, br. 9, 1978, str. 265 i d.

⁵⁷¹ F. Babudri, La villa rustica di Sesto Apuleio Ernia presso S. Domenica di Vissinada, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia, Parenzo, Venezia, Trieste, br. 32, 1920, str. 13 i d.

⁵⁷² M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 215, 224, 249, sl. 168.

⁵⁷³ M. Suić, Izvještaj o istraživanjima rimske vile u Maloj Proverci, VMD 54, 1952, str. 17-4, sl. 1-2.

⁵⁷⁴ M. Zaninović, Hvar od prapovijesti do dolaska Hrvata u Otok Hvar, Zagreb 1995, str. 165 i d. sl. na str. 144, 165, 166.

⁵⁷⁵ Z. Rapanić, Kasnoantička palata u Ostrovici kod Gata (Poljica) u Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, BLD 8, Split 1984, str. 149 i d. sl. 2-16, crteži 1-4.

⁵⁷⁶ A. G. McKay, Römische Häuser und Paläste, Luzern 1980, str. 189, sl. 167, 168, 169. Ima mnogo takvih primjera.

⁵⁷⁷ Vidi mozaike Kartage i Tabarke, A. G. McKay, Römische Häuser und Paläste, Luzern 1980, sl. 157 i 187. Sličan raspored prostora pokazuje i freska iz Trieria, A. G. McKay, nav. dj. sl. 188.

⁵⁷⁸ Nacr palace nije objavljen.

⁵⁷⁹ To je u osnovi, samo dosta skromniji po broju i kvaliteti prostorija, tip pompejanske kuće za jednu obitelj, A. G. McKay, nav. dj. str. 26 i d. ali saloni-tanski objekt više sliči na prototip, A. G. McKay, nav. dj. sl. 8, 9. Po prostoru i broju soba nije mnogo veća čak ni Livijina villa na Palatinu, usp. B. Andreu, L'art de l'ancienne Rome, Paris 1973, sl. 657.

⁵⁸⁰ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 180, sl. 119.

⁵⁸¹ M. Suić, nav. dj. str. 180, sl. 120.

⁵⁸² G. Fischer, Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, str. 113, sl. 24.

⁵⁸³ M. Suić, nav. dj. str. 234, sl. 158.

103. Labinica (kraj Poreča), villa rustica, I. st., tlocrt (prema E. Babudriju).

Labinica (near Poreč), villa rustica, 1st century A.D., plan (after E. Babudri).

104. Šijana (kraj Pule), villa rustica, I. st., tlocrt (prema A. Gnirsu).

Šijana (near Pola), villa rustica, 1st century A.D., plan (after A. Gnirsu).

Zanimljivo je da je stambena arhitektura u Dalmaciji vrlo slabo očuvana. Jedan primjer je navodna palača rimskoga namjesnika provincije Dalmacije u Saloni.⁵⁷⁸ Ta zgrada bila je u cijelosti iskopana za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali je poslije zatrpana. Rezultati iskopavanja, pa čak ni tlocrt, nisu nikada objavljeni. Ta se kuća sastojala od nekoliko prostorija i jednog dvorišta. Ona prema parametrima rimskih gradskih kuća nije neka osobito raskošna građevina, ali njezinu važnost otkrivaju bogati mozaici o kojima će kasnije biti riječ. Očito je da je kuća bila prizemna, zapravo jedna vrlo jednostavna varijanta rimskoga tipa (*insula*).⁵⁷⁹

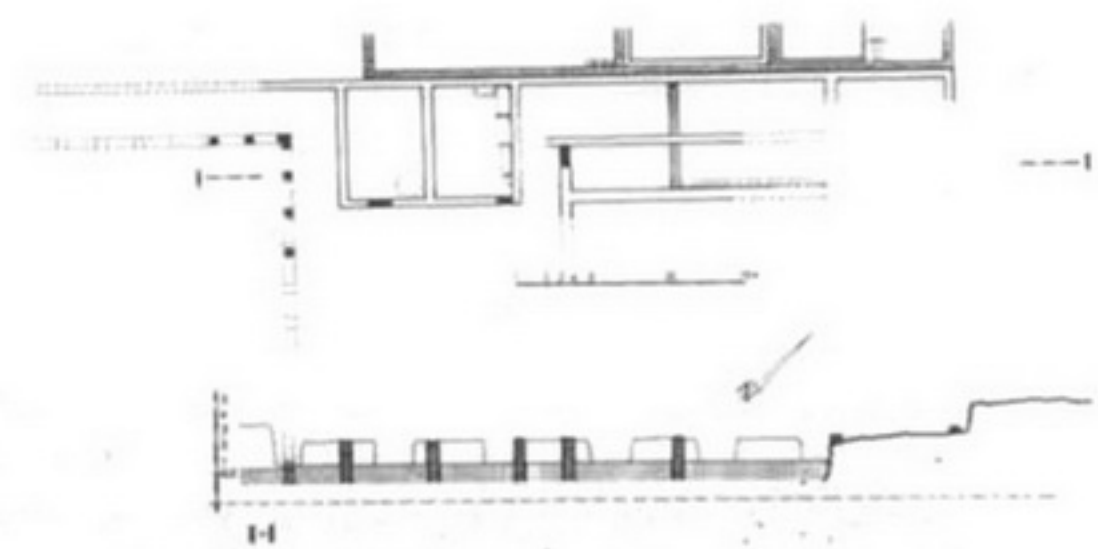
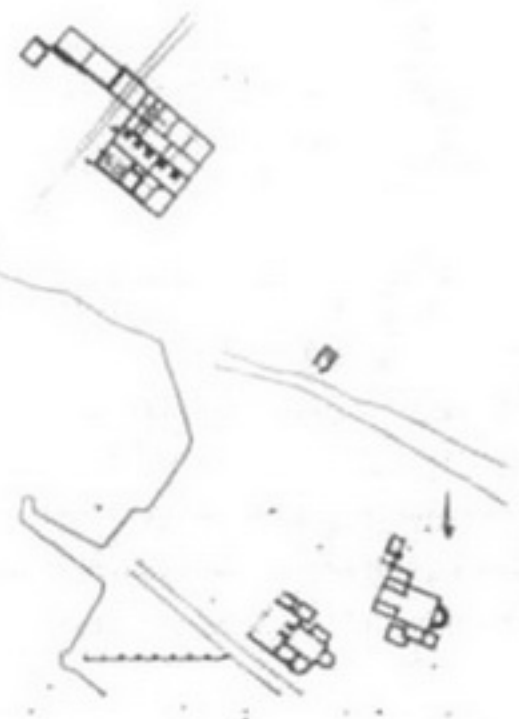
Neke kuće su djelomično istražene u Zadru.⁵⁸⁰ Jedna je sa svojim peristilom također pripadala tipu prizemnoga zdanja. I tu zgradu grubo možemo svrstati među privatne kuće tzv. pompejanskoga tipa. Vjerojatno je da su u Zadru mahom bile takve kuće koje su zauzimale dio jedne gradske urbanističke jedinice (sl. 106).⁵⁸¹ Jedna kuća s peristilom, dakle istoga tipa, otkrivena je i u Puli (sl. 107).⁵⁸² U Istri i Dalmaciji nema ostijske najamne kuće na više katova (*domus*).

Još jedan primjer je kuća razmjerno nedavno iskopana u Saloni koja je imala kontinuitet od kasnorepublikanskoga doba do kasne antike. Međutim, ono što je od arhitekture ostalo ipak je uglavnom iz kasne antike.⁵⁸³ Ona je pačetvorinastoga tipa, u osnovi samo s tri prostorije. I ovo zdanje pokazuje skromnost stambene arhitekture u gradovima.

Znatno više pažnje trebat će ubuduće posvetiti stambenoj arhitekturi. Tada će tek biti moguće raspravljati o standardu života antičkih gradova u našim krajevima.

105. Moline, tlocrt: villa rustica, I. st. (lijevo); mauzolej, IV-V. st. (u sredini); bazilika i memoria, V. st. (desno) (prema M. Suiću).

Moline, groundplan: villa rustica, 1st century A.D. (left); mausoleum, 4th or 5th century (centre); basilica with memoria, 5th century (right) (after M. Suić).

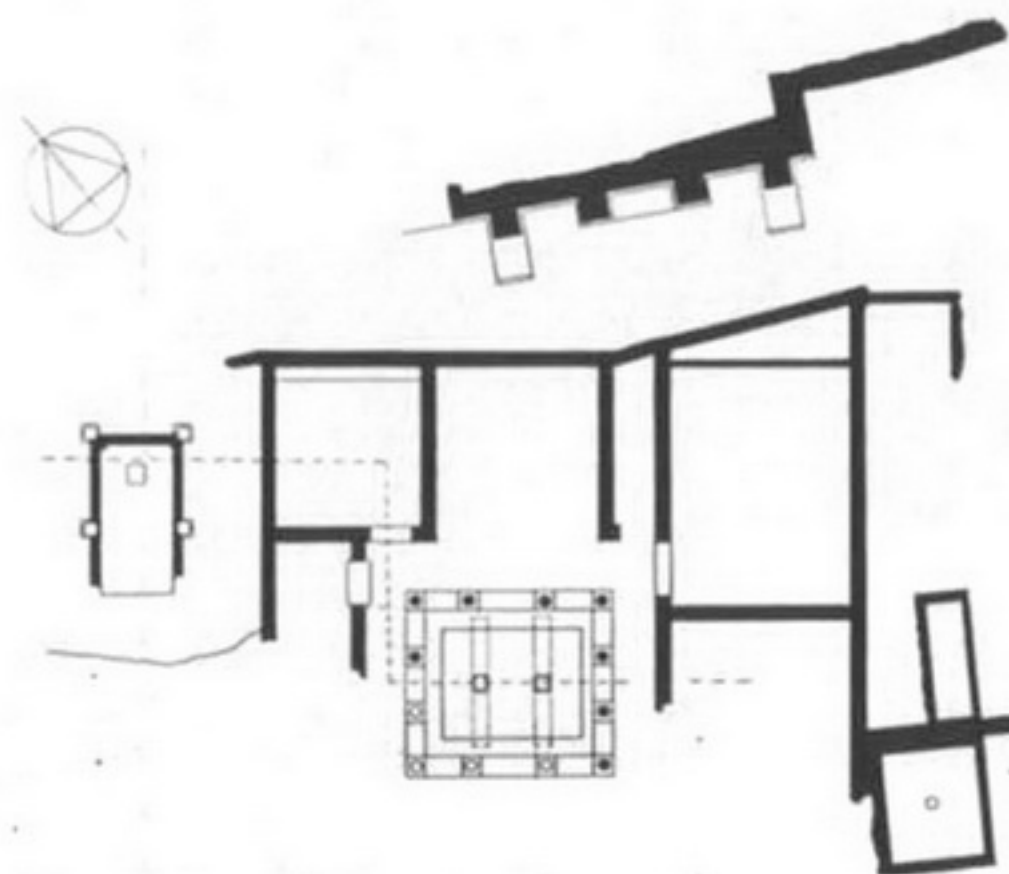

106. Jader, rimska kuća, I. ili II. st., tlocrt (prema B. Ilakovcu).

Jader, Roman house, 1st or 2nd century A.D., plan (after B. Ilakovac).

SKULPTURA

Razvitak rimske skulpture na području Hrvatske može se pratiti približno od sredine I. st. prije Krista. U rimskim gradovima postoje javne i privatne skulpture. Ta podjela ovisi o tome tko skulpturu naručuje. U prvu i drugu skupinu, ovisno o naravi, može spadati službena i kulturna, a u drugu kulturna i sepulkralna plastika. I portretne statue mogu biti javnoga i privatnog karaktera. Javne su kipovi careva, članova njihovih obitelji te osoba kojima gradovi ili neke druge zajednice u znak zahvalnosti podižu javne spomenike. Međutim, postoji i niz drugih podjela. Većina javnih spomenika može se smatrati i službenim. S rimskom penetracijom i dolaskom italskoga življa na suprotnu obalu Jadrana pristigli su i majstori, kipari i klesari, koji ustrojavaju radioničku produkciju. Pojedinaac je u radionici samo sudionik u procesu rada. Praktički samostalnoga kipara nema, osim pojedinačnih putujućih majstora od kojih je jedan čak i imenom zasvjedočen u Dalmaciji. Radionički karakter ima čitava antička umjetnost već od svojih početaka, ali to nema negativno značenje kao danas. I vrhunski antički majstori bili su poduzetnici, ali je njihova ruka uvijek prisutna u djelu, bez obzira na brojne suradnike. Međutim, u većim, prvenstveno zanatskim radionicama, riječ je ipak o produkciji, a rijetko o pojedinačnoj kreaciji.

107. Pola, rimska kuća s peristilom, I. ili II. st., tlocrt (prema G. Fischeru).

Pola, Roman house with a peristyle, 1st or 2nd century A.D., plan (after G. Fischer).

Skulptura se, dakle, u velikim količinama producira na licu mjesta, osobito u većim gradovima hrvatskoga priobalja. To je bila nužnost, jer se bez toga nije dalo zamisliti normalno funkcioniranje nekoga grada. Osobito je brojna i kvalitetna lokalna salonitanska plastika, iako su i drugi gradovi imali svoju vlastitu kamenoklesarsku produkciju. Međutim, mnoge su skulpture importirane iz središta produkcije (Rim, Atena ili Mala Azija).

Javna (službena) skulptura

Dilema je mogu li se skulpturi pripisati slavoluci i slični javni spomenici. U većini slučajeva to su spomenici čija je osnova zidana iz velikih kamenih blokova, dok su samo neki dijelovi ukrašeni reljefima ili slobodnom skulpturom. Službenoj skulpturi pripadaju i drugi javni spomenici koje postavljaju lokalne vlasti ili privatne osobe u službene svrhe. Istoj skupini valja pribrojiti i skulpturu koja krase javna zdanja.

Najznačajniji i najbolje očuvani primjer skulpture službenoga karaktera je monumentalni Slavoluk Sergijevaca u Puli (st. 108) koji je, osim slavolučne arhitekture, imao reljefe i dekoraciju, a na atici slobodne statue (sačuvane su samo baze s imenima).³⁸⁴ Na bazama su stajale skulpture triju najviših dužnosnika kolonije iz obitelji Sergijevaca (L. Sergius Lepidus je bio visoki vojni časnik - *tribunus militum*), dok je u jednom međuprostoru naknadno bio postavljen kip Salvije Postume, vjerojatno Lepidove žene. Na temelju širine baza i rupa za ukotvljavanje statua na stražnjoj strani slavoluka G. Fischer drži da su tu stajale još i druge statue, po svoj prilici Viktorija ili neke druge personifikacije.³⁸⁵ Međutim te su statue morale biti okrenute na suprotnu stranu, a to znači da ih nema tko gledati, jer su slavoluk praktički dodirivala gradska vrata (*Porta Aurea*). Rupe su, stoga, ipak služile samo za jedan kip. Reljefi su razmjerno plitki, a tematika je posuđena iz trijumfalne ikonografije, iako Slavoluk Sergijevaca nema nikakve veze s trijumfom. Viktorije na kolima u trci, girlande što nose eroti ili pak obješene o rogove bukranija te trojaioni, akantusove vitice i loza već su viđene scene na brojnim javnim spomenicima u Rimu.³⁸⁶ Vrlo zanimljivo je pitanje koji su majstori radili Slavoluk i zbog čega je upotrijebljen upravo takav tip spomenika i takva ikonografija, ali je na to pitanje teško odgovoriti. Lako je moguće da je obitelj Sergijevaca pravo podizanja slavoluka na istaknutom mjestu svojim ugledom i novcem ishodila

108. Slavoluk Sergijevaca, pogled na pročelje s vanjske strane, Pola, kraj I. st. prije Kr.
Arch of the Sergii, view from the outside, Pola, end of the 1st century B.C.

la od lokalne vlasti. Spomenik je, po svoj prilici, radila ista radionica koja malo kasnije podiže i ukrašava forumske hramove u Puli, ali iako postoji stilski srodnost dekoracije i kapitela Slavoluka i forumskih hramova u Puli, ipak ih vjerojatno nisu radile iste ruke.³⁸⁷ U Puli se oformila dobra kamenarska radionica što je bila u stanju isklesati i jedan i drugi spomenik. Ako je među njima razlika od dvadesetak godina, tada je hram djelo jedne nove generacije majstora. Neki su motivi već tada izgubili svoje izvorno značenje. Nešto manji broj motiva je općeg karaktera. Što se vremena nastanka tiče riječ je po svoj prilici o kreaciji iz doba oko godine 10. prije Krista.³⁸⁸

³⁸⁴ G. Fischer, nav. dj., str. 62, naglašava sličnost sa zapadnim hramom na forumu i upućuje na istu ruku.

³⁸⁵ G. Fischer, nav. dj., str. 61, datira slavoluk u srednjooaugustovsko doba; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 104, smatra da je zbog povijesnih razloga moguća samo datacija između 30. i 10. godine prije Krista. Slavoluk je nastao nakon Porta Aurea te nakon rimske Ara pacis, a najvjerojatnije prije kraja I. st. prije Krista.

³⁸⁴ G. Traversari, Arco dei Sergi a Pola, Venezia 1971, str. 1 i d.; G. Fischer, Das römische Pola, str. 58 i d.; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 101 i d., s brojnim slikama.

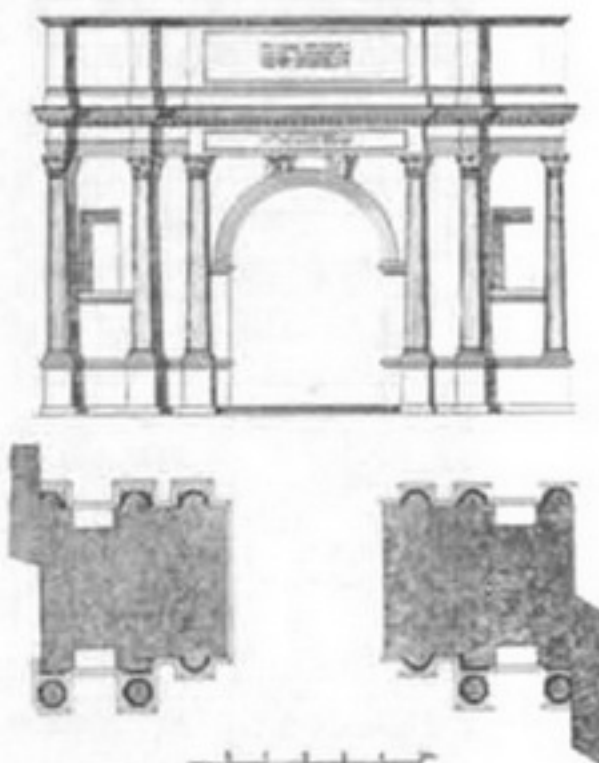
³⁸⁵ G. Fischer, nav. dj., str. 59.

³⁸⁶ To su elementi koji se javljaju na novcu i rimskim službenim spomenicima. Usp. T. Höpfer, Victoria romana, Heidelberg 1967, str. 79 i d. sa slikama.

110. Asseria, Trajanov slavluk s vanjske strane ulaznih vrata, drugo desetljeće II. st., idealna rekonstrukcija, (prema H. Lieblu - W. Wilbergu).

Asseria, the Gate of Trajan, view from the outside, second decade of the 2nd century A.D., ideal reconstruction. (after H. Liebl - W. Wilberg).

109. Reljef nimfeja na tzv. Porta Caesarea, mramor, Salona, početak I. st., AM Split.

Relief of the nymphaeum at Porta Caesarea, marble, Salona, early 1st century A.D., AM Split.

Kasnoaugustovskom ansamblu (nimfej) salonitanskih *Porta Caesarea* pripadao je jedan friz na kojemu su bili prikazani bogovi od kojih se očuvala samo naga figura božanstva (sl. 109).³⁸⁹ Desno od ove figure vjerojatno nije bilo drugih likova. Je li lijevo od njega bilo drugih figura teško je kazati, jer je blok odlomljen. Modelacija figure, obrubne lezbičke kime i astragala izrazito je klasicističke naravi što je u skladu s ostalom dekoracijom sklopa. Lik Jupitera je kvalitetno izrađen, osobito muskulatura. I ovaj reljef pokazuje privrženost klasičnim shemama što se vidi po strogom poštivanju okvira i razmjerno maloj figuri. Čudno je što je velika površina friza bez figura.

U sklop službene umjetnosti spadaju i gradska vrata u Asseriji koja su u Trajanovo doba bila pretvorena u neku vrstu slavluka (sl. 110).³⁹⁰ Zanimljivo je usporediti način priljublivanja uz vrata Slavoluka Sergijevaca u Puli i slavoluka u čast Trajana u Asseriji. Prvi slavoluk je bio podignut tik do *Porta Aurea* i bio je predviđen za gledanje s unutrašnje strane grada. Njegova je poru-

ka namijenjena pulskim građanima. Naprotiv, vrata u Asseriji su okrenuta licem prema van. Ako je slavoluk doista bio podignut u čast Trajanove vojske koja je tuda prolazila odlazeći u II. Dački rat, tada je njegovo mjesto logično. Iako se na vratima nalazi posvetni natpis u čast cara, to ipak bijaše lokalna narudžba. Vrata-slavluk nosi carsku ikonografiju, što osobito otkrivaju konzole s bikovskim (sl. 111) i mješovitim bikovsko-ljudskim (sl. 112) glavama koje simboliziraju snagu i sreću carske vlasti.³⁹¹ Zanimljivo je da se takve fantastične figure nalaze i na konzolama sjevernih vrata Dioklecijanove palače, što je jasan dokaz njihova karaktera i carskoga podrijetla.³⁹² Bikovsko-ljudska mješavina dugo se održala i u ikonografiji carskog doba.

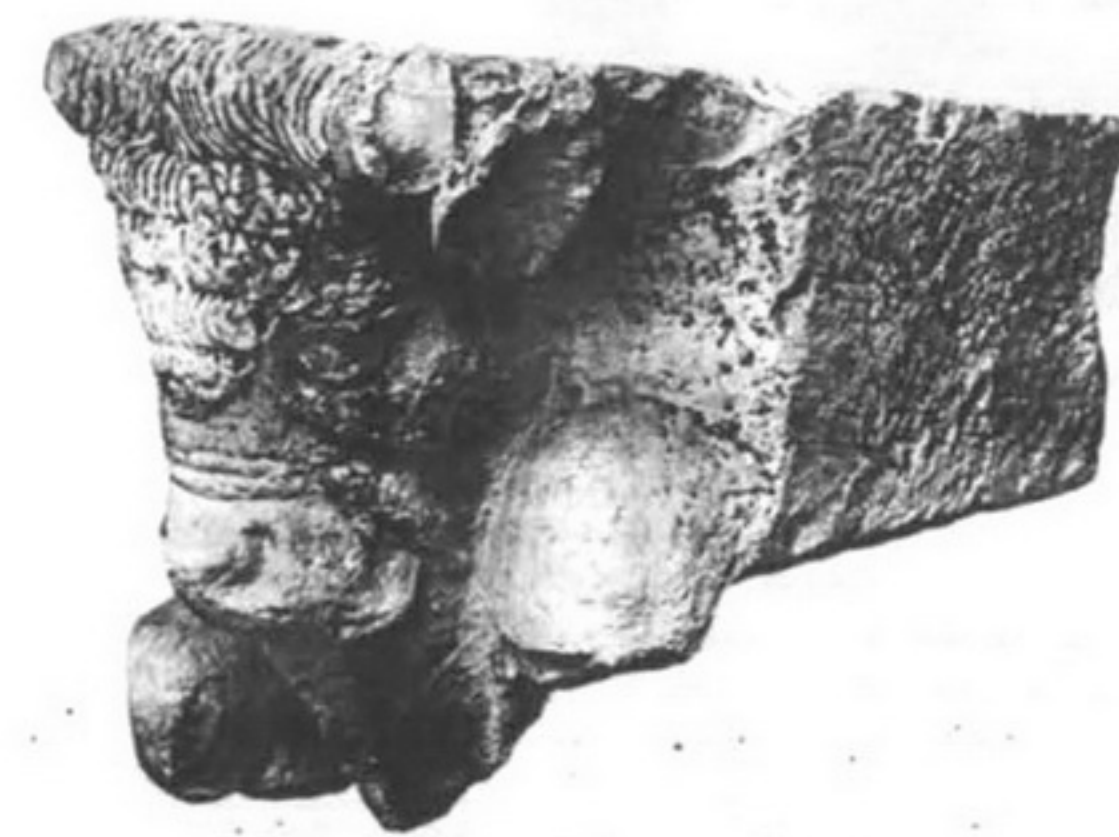
Jedna konzola iz Tilurija u obliku protome bika nosila je sličnu simboliku svojstvenu zdanjima službenoga karaktera.³⁹³ Ova je protoma kvalitetnija i ranija od slične na slavoluku-vratima u Asseriji.³⁹⁴ Mora se pretpostaviti da je konzola iz I. st., iz doba, dakle, kad je Tilurij još uvijek bio vojni logor. Nema dvojbe da su te skulpture bile izrađene u Dalmaciji.

Pulska *Porta Gemina* (sl. 93) za razliku od ostalih gradskih vrata, nisu, osim kasetona, vegetabilne dekoracije i kapitela, imala drugih ukrasa, a osobito figuralnih prikaza.³⁹⁵ Međutim, čini se da su na ključnom kamenu mogle biti klinovima pričvršćene dekoracije kojih danas više nema.

U javnu i službenu umjetnost valja uključiti i ambleme što su stajali na raznim mjestima u gradovima, a najčešće na gradskim vratima. Te skulpture slijeđe rimsku javnu ikonografiju čija je zadaća unapređenje rimske državne i carske propagande, ali ona dobro odgovara municipalnim potrebama. Primjeri takve ikonografije su likovi Jupitera Amona na forumima u Puli (sl. 113, 114),³⁹⁶ Zadru (sl. 115, 116),³⁹⁷ Saloni³⁹⁸ i dr. Maskeroni i glave Jupitera Amona nisu svjedočanstvo ranoga prihvaćanja egipatske religije, nego je to aluzija na Augusta koji se vrlinom i djelom smatrao nastavljateljem Aleksandra Velikoga (oboje su osvajači Egipta). Pulski i zadrski pilastri-nosači čiji se likovi Amona izravno oslanjaju na dekorativne uzore Augustova foruma u Rimu,³⁹⁹ datiraju se u Tiberijevo doba. Međutim, osim kvalitetno izrađenih primjeraka ima i znatno lošijih kao što su oni na sličnim pilastrima-nosačima pluteja iz Pule,⁴⁰⁰ kojima se ne zna preciznije podrijetlo. Zbog grube izvedbe i nekontrolirane upotrebe brzorotirajućega svrdla oni se ne mogu datirati prije druge polovice III. st.⁴⁰¹ Nije isključeno da su takvi pilastri pripadali nekom od rekonstrukcijskih zahvata na forumu prema ranijim predlošcima. Međutim, u kasnije doba, upravo u doba Dioklecijana, egipatska umjetnost igra značajnu ulogu zbog Dioklecijanove političke uloge i vojne djelatnosti u Egiptu,⁴⁰² o čemu svjedoče brojne sfinge i drugi kipovi u splitskoj palači.⁴⁰³ Na plutejima u Puli što su stajali među širokim stupovima s Amonovima glavama nalazili su se prikazi Tritona i drugih motiva morskoga *thyasosa* te orlovi koji nose girlande.⁴⁰⁴ I ti su motivi proistekli iz državne i carske ikonografije, osobito omiljene u doba Augusta.

U Zadru se, na žalost, nisu očuvale pregradne ploče, ali prema hvatištu na gornjem rubu izgleda da su na njima bile girlande, bez erota. Slično je bilo i na gornjem katu trijema zadrskoga foruma, što pokazuje jedna djelomično očuvana ploča na kojoj su eroti što nose girlandu.⁴⁰⁵ Ova posljednja je iz kasnijega doba, ali je po svoj prilici namjera graditelja bila da se kasnija dekoracija

³⁸⁹ H. Kähler, *Porta Caesarea in Salona*, VAHD 51, 1930-34, str. 20, tab. VII, 2.
³⁹⁰ Usp. bilj. 3-45.

111. Trajanov slavluk, konzola s protomom bika, vapnenac, Asseria, AM Zadar.
The Gate of Trajan, console with a bull protome, limestone, Asseria, AM Zadar.

112. Trajanov slavluk, konzola s prikazom fantastičnog biča (čovjek-bik), vapnenac, Asseria, AM Zadar.
The Gate of Trajan, console showing a fantastic creature (man-bull), limestone, Asseria, AM Zadar.

³⁹¹ H. P. L'Orange, *Die Bildnisse der Tetrarchen*, Acta Archaeologica II, 1931, str. 40, sl. 8 a, b. Autor drži da je riječ o portretu Domicijana, što je malo vjerojatno.

³⁹² J. T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Zagreb 1968, sl. 10 i 11. O tim je likovima riječ u dijelu u kojem se govori o skulpturi u Dioklecijanovoj palači.

³⁹³ A. Milošević, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine*, Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj, 1981, str. 50, br. 68, sl. 68.

³⁹⁴ H. P. L'Orange, *Die Bildnisse*, str. 40 i d. sl. 9.

³⁹⁵ Usp. bilj. 3-4.

³⁹⁶ G. Fischer, *nav. dj.* str. 88, sl. 18, tab. 27 a-d, tab. 28 a-c.

³⁹⁷ M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, str. 40 i d. tab. XVII dolje; M. Suić, *Orientalni kultovi u antičkom Zadru*, Diadora III, 1965, str. 107, sl. 12; M. Ch. Brulicowski, *La diffusion des cultes isiaques autour de la mer adriatique I. Inscription et monuments*, Leiden 1977, str. 178, br. IV, 3 i 4, tab. XCI, a-c.

³⁹⁸ E. Dyggve, *Izabrani spisi*, Split 1989, str. 149, spominje nalaz Amonove glave prigodom istraživanja na forumu. Nije poznato gdje se glava danas nalazi.

³⁹⁹ Usp. *Kaiser Augustus und verlorene Republik*, Berlin 1988, str. 192, br. 78, 85, 86; G. Fischer, *Das römische Pola*, tab. 28 c-e.

⁴⁰⁰ Usp. bilj. 3-4.

⁴⁰¹ G. Fischer, *nav. dj.* ne navodi precizniju dataciju (znatno kasnije vrijeme). Te se glave teško mogu datirati u razdoblje prije tetrarhijskoga doba.

⁴⁰² A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 1989, str. 53 i 58. U Egiptu je bila proglašena Dioklecijanova era koja je počinjala 5. godinom 284. godinom Dioklecijanove uspona na prijestolje.

⁴⁰³ P. Selem, *Izidin trag*, Egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku, Split 1997, str. 97 i d. br. 3, 1 - 3.12, tab. XXXVI-XLVII.

⁴⁰⁴ G. Fischer, *nav. dj.* str. 88, sl. 18, tab. 28 a, b.

⁴⁰⁵ M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, sl. između str. 206 i 207.

113. Stubac ograde foruma s glavom Jupitra Amona, vapnenac, Pola, početak I. st., AMI Pula.

Pillar of the forum enclosure with the head of Jupiter Ammon, limestone, Pola, early 1st century A.D., AMI Pula

114. Stubac ograde foruma s glavom Jupitra Amona, vapnenac, Pola, kraj III. st., Veliki Brijun.

Pillar of the forum enclosure with the head of Jupiter Ammon, limestone, Pola, end of the 3rd century, Veliki Brijun.

115. Stubac ograde među kapitolijem i forumom s glavom Jupitra Amona, vapnenac, Jader, rano I. st.

Pillar of the enclosure between the capitolium and forum with the head of Jupiter Ammon, lader, limestone, early 1st century A.D.

119. Ključni kamen gradskih vrata s protomom Herkula, vapnenac, Burnum, Ivoševci kod Kistanja, prva polovica II. st., AM Zadar.

Key-stone of the city gate with the head of Hercules, limestone, Burnum (Ivoševci near Kistanje), first half of the 2nd century A.D., AM Zadar.

120. Ključni kamen luka gradskih vrata s bistom Rome, vapnenac, Aequum, prva polovica III. st., AM Split.

Key-stone of the city gate with a bust of Roma, limestone, Aequum, first half of the 3rd century A.D., AM Zadar.

tematski ne udaljuje od ranije. U Zadru su se stubovi s Amonovim maskama izmjenjivali sa stubovima koji su bili ukrašeni maskama Gorgone (sl. 117). To su samo skromni ostaci nekada bogate ornamentike foruma. Javno mjesto je moralo iskazivati vezu s državom, a to znači s državnom simbolikom i propagandom.

Skulpturi službenoga karaktera pripadaju i reljefi gradskih vrata (središnji blokovi luka) s glavama Herkula, iz Pule,⁴⁰⁶ Herkula iz Burnuma (sl. 119),⁴⁰⁷ biste Rome (sl. 120) te cijele figure Viktorije i pokorenoga barbarina (sl. 121) (obje iz Aequuma),⁴⁰⁸ salonitanske Fortune (Tihe) (sl. 122)⁴⁰⁹ itd. Ti likovi, imaju više

⁴⁰⁶ G. Fischer, nav. dj. tab. 6 a; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 62. Glava je prilično istrošena.

⁴⁰⁷ Koliko je meni poznato, glava nikada nije objavljena.

116. Stubac ograde među kapitolijem i forumom s glavom Jupitra Amona, vapnenac, Jader, rano I. st.

Pillar of the enclosure between the capitolium and forum with the head of Jupiter Ammon, limestone, lader, early 1st century A.D.

117. Stubac ograde među kapitolijem i forumom s glavom Gorgone, vapnenac, Jader, rano I. st.

Pillar of the enclosure between the capitolium and forum with the head of a Gorgon, limestone, lader, early 1st century A.D.

118. Stubac ograde gornjeg kata trijema oko foruma, vapnenac, Jader, rano III. st.

Pillar of the enclosure of the second floor of the forum portico, limestone, lader, early 3rd century A.D.

121. Blok luka gradskih vrata s likovima Viktorije i klečećeg barbarina, vapnenac, Aequum, prva polovica III. st., Muzej Fr. samostana u Sinju.

Block of the city gate arch showing Victory and a kneeling barbarian, limestone, Aequum, first half of the 3rd century, The Museum of Fr. Monastery Sinj.

122. Blok luka gradskih vrata s likom gradske Tihe, vapnenac, tzv. Porta Caesarea?, Salona, početak IV. st., AM Split.

Block of the arch of the city gate showing the bust of Tyche, the personification of the city, limestone, Salona, 4th century, AM Split.

⁴⁰⁸ N. Cambi, Dvije skulpture iz antičkog Aenpuma, VAHD LXXV, 1980, str. 41 i d, tab. XVII i XVIII.

⁴⁰⁹ N. Cambi, Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, VAHD LXV-LXVII, 1963-65, str. 55 i d, tab. XVII.

⁴¹⁰ G. Ch. Picard, Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art de Rome, Paris 1957, str. 25B i d, te 304 i d.

⁴¹¹ N. Cambi, Gardunski trofej, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, IHAD 8, Split 1984, str. 77, sl. 1-5.

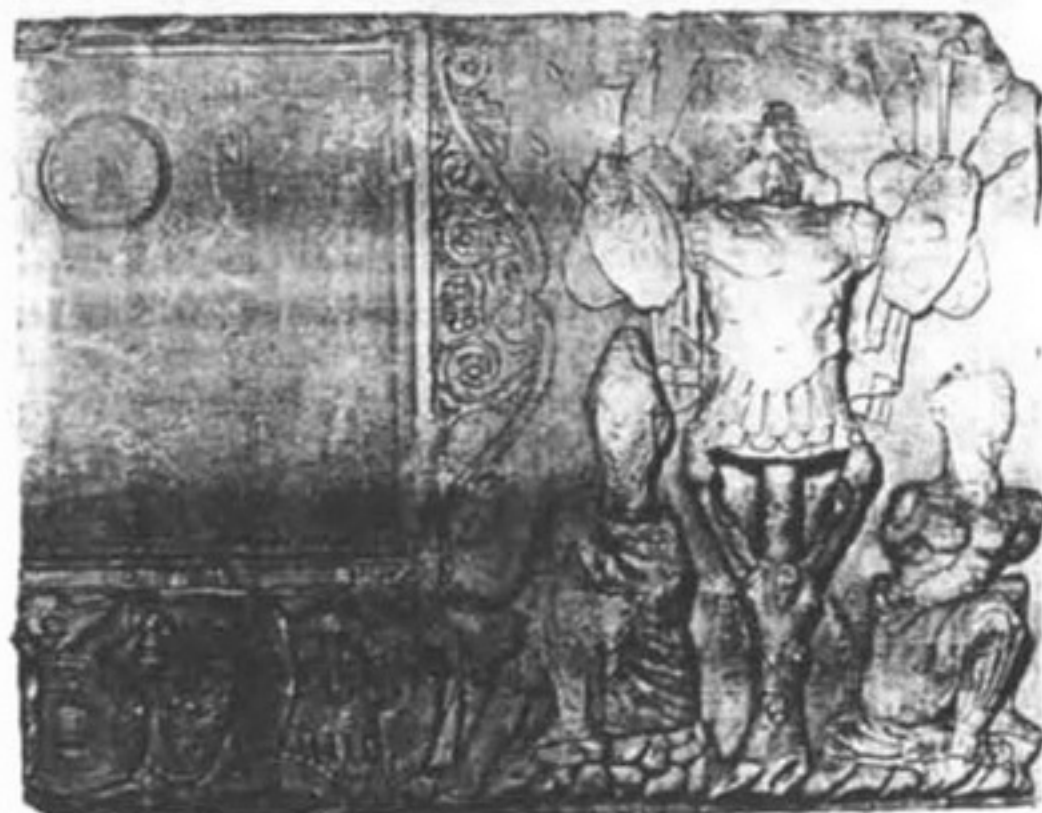
⁴¹² N. Cambi, nav. dj, sl. 1-5.

amblematsko nego religijsko značenje. Zapravo, oni prikazuju nedvosmisleni državno-gradsku propagandu. Ti su likovi nastali u jednom dugom vremenskom periodu i dokazuju neprekinutu tradiciju i razvitak koji se može pratiti od kasnorepublikanskoga (pulski Heraklo) do kasnoantičkoga doba (salonitanska Fortuna). Te su skulpture nedvojbeno lokalnoga postanka, ali, iako nastale na razmjerno velikom geografskom prostranstvu, pokazuju ne samo srodnosti ikonografskog nego također formalnoga i tehničkog karaktera. Te skulpture više imponiraju monumentalnošću nego vrsnoćom. One su, naime, zanatski solidna ostvarenje koja pokazuju visok standard službene umjetnosti provincijalnih sredina.

Službeni spomenici koji su bili postavljeni u čast samih careva, osim portreta, iznimno su rijetki. Takvi su bili jedino tropeji koji veličahu pobjede izvojevane u našim krajevima. Nema nikakve dvojbe da su u Dalmaciji bila podignuta dva tropeja u spomen na Augustove pobjede u našim krajevima. Prvi je častio njegovu pobjedu nad Delmatima iz 35-33. prije Krista,⁴¹⁰ a drugi pobjedu nad pobunjenim Ilirima i Panonima pod Batonom od godine 6. do 9.⁴¹¹ Za postojanje prvoga zna se isključivo na temelju prikaza na rimskom novcu. Nažalost, lokacija spomenika nije poznata.

Od drugoga se očuvala jedna čitava reljefna ploča i jedan fragment (sl. 123).⁴¹² Oba pripadaju prednjoj strani. Na temelju tih reljefa jasno je da je najveću površinu zauzimao monumentalni natpis s ručkama u obliku beotskoga štita, ispunjenim nježnim i gipkim akantusovim viticama. Od natpisa se očuvalo samo posljednje slovo O prvoga retka (vjerojatno kraj službene Augustove titulature), dok su bočno bili prikazani predstavnici poraženih naroda (Delmati i Panoni) pod rimskim tropejima načičkanim oružjem i ratnom opremom. Jednaki i simetrični su tropeji bili prikazani na obje strane tabule. Jednoga i drugoga barbarina određuju njihove narodne nošnje (odjeća, obuća, fibule, kape i dr.). Razlike pokazuju da je riječ o dva naroda koji su se pobunili protiv rimske dominacije. Ispod svega bio je friz vojne opreme i oružja, drevna likov-

123. Reljef na prednjoj ploči tropeja s dijelom natpisnog polja, vapnenac, Tiliurium, AM Split.
Relief of the front of a tropaeum, limestone, Tiliurium, AM Split.

124. Tiliurium (Gardun kod Trilja), trofej, drugo desetljeće I. st., rekonstrukcija (prema N. Cambiju).
Tiliurium (Gardun near Trilj), the Roman tropaeum, second decade of the 1st century A.D., reconstruction (after N. Cambi).

na baština helenističkoga doba. Na bočnim stranama nalazile su se girlande što više na lubanjama bikova. Međutim, unatoč službenom karakteru, spomenik je izrađen u lokalnim radionicama, o čemu svjedoči ne samo domaći kamen, nego i razmjerno skromna izvedba. Na temelju tih ostataka moguće je načiniti i približnu rekonstrukciju spomenika (sl. 124).⁴¹³ Trofej je bio podignut u vojničkom logoru u Tiluriju,⁴¹⁴ što upozorava na to da su legije koje su tu boravile morale imati znatan utjecaj na rimsku pobjedu. Istraživanja na mjestu nalaza sigurno bi otkrila nove fragmente i otvorila mogućnost pouzdanije rekonstrukcije. I monumentalni slavluk u Suzi,⁴¹⁵ trofej u Turbiji (oba veličaju Augustove pobjede nad alpskim narodima),⁴¹⁶ ili pak trofej u Adam Klissi u Rumunjskoj, (u čast Trajanova pokoravanja Dacije),⁴¹⁷ također su rad lokalnih radionica. Neki su od njih čak i lošije kvalitete od tilurijskih radova.

Za jedan reljef s plitkim frizom oružja (nepoznato nalazište) nije jasno kakvom je tipu spomenika pripadao, ali nije isključeno da je također služio službenoj namjeni.⁴¹⁸ Oružje je toliko veliko da je friz morao biti dio nekoga monumentalnog spomenika. Šteta je što je preostala samo jedna ploča i što se ne zna mjesto nalaza.

Zanimljivo je da su i vojničke stele u Dalmaciji često imale friz oružja, što valja protumačiti utjecajem trijumfalne ikonografije. Friz oružja je tematski odgovorao vojničkom zanimanju pokojnika.

Ostala kamena skulptura javnoga i privatnoga karaktera

Skulpture od kamena ili mramora mogu biti lokalnoga podrijetla ili gotovi kipovi importirani iz vodećih centara. Kad je riječ o skulpturama od domaćega vapnenca, jasno je da su to lokalne izradbe. Vapnenac se nije uvozio. U Dalmaciji nema mramora, ali svi mramorni kipovi ne moraju biti importirani jer su se uvozili i grubi blokovi iz kojih su se klesali kipovi. Teško je utvrditi kriterije za razlikovanje uvezenih kipova od onih isklesanih u cijelosti u domaćim radionicama. Razlike u kvaliteti nisu odlučujuće. Bilo je, naime i vrsnih skulptura izrađenih u našim krajevima i loših importiranih. Ipak, poznato je da su neke vrste mramora dopremane brodovima u potpuno obrađenom stanju, a neke samo kao poluobrađeni blokovi.

⁴¹³ N. Cambi, nav. dj, sl. 4 i 5.

⁴¹⁴ O tome svjedoči, osim velike ploče, nalaz fragmenta koji se sada čuva u Muzeju Cetinske krajine u Sinju, a otkriven je još krajem prošlog stoljeća na zemlji A. Bilića, Gardunu.

⁴¹⁵ J. B. Ward Perkins, Roman Imperial Architecture, Yale University Press 1994, (rep.), str. 172, sl. 101.

⁴¹⁶ N. Lamboglia, Il trofeo di Augusto a Turbia, Bordighera 1965, str. 44, sl. 10.

⁴¹⁷ F. B. Florescu, Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani, Budapest 1959, sl. 268 i d, tab. IX.

⁴¹⁸ N. Cambi, nav. dj, str. 86, sl. 6.

⁴¹⁹ J. Brundisid. Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. Zagreb 1904-1911. str. 12. br. 13. sl. 13.

⁴²⁰ M. Gorenc. Antika u Hrvatskoj. Zagreb 1952. str. XVIII. sl. 43.

⁴²¹ B. Gabrićević. Antički spomenici otoka Visa. PPD 17. 1968. str. 52. sl. na str. 52 i 53 (snimke iz arhiva Drgyve). B. Kirigin. The Greeks in the Central Dalmatia. Some New Evidence. u: Greek Colonists and Native Populations. sl. na str. 103.

⁴²² Glava se jasno oslanja na ranoklasične originale. To je tip glave kakav se u rimsko doba često koristio kao predložak za glave božanstava. Slične izvorne grčke glave usp. u: J. Boardman. Greek Sculpture. The Late Classical Period and Sculptures in Colonies and Overseas. London 1985. sl. 142.

⁴²³ Druga glava podsjeća na lik Here s tenijom koja je smještena tik iznad čela. Usp. J. Boardman, nav. dj. sl. 207.

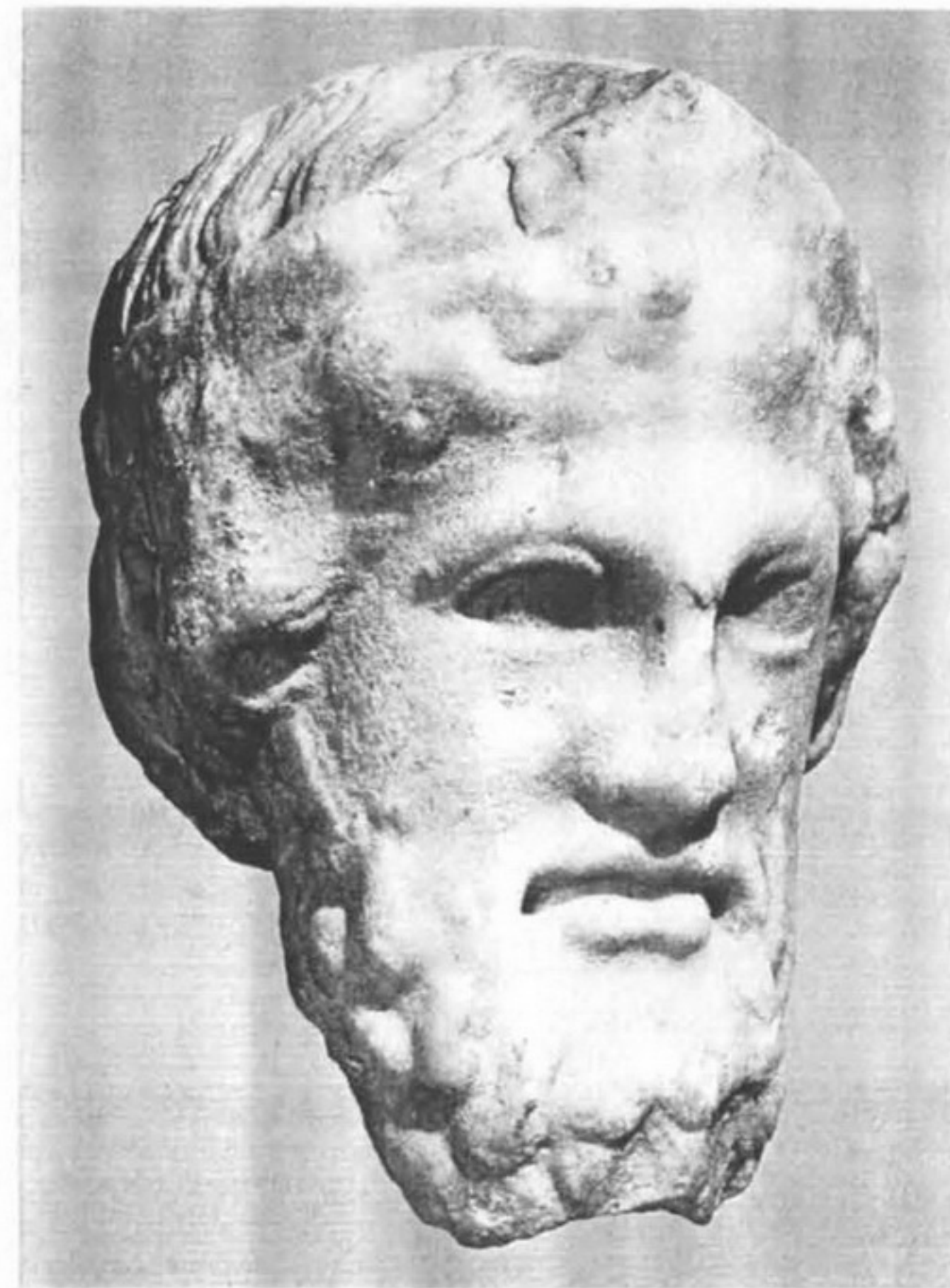
Do sada nisu otkrivene skulpture iz rimskoga kasnorepublikanskog doba, iako bi to bilo za očekivanje, osobito kad je riječ o onima iz druge polovice I. st. prije Krista. One se počinju javljati pri kraju stare ere, a broj im sve više raste u prvim desetljećima I. st. Među takve se ubrajaju klasicističke kreacije kao što su statua Apolona (sl. 125)⁴¹⁹ i sjedeća skulptura Jupitera (sl. 126), iz Salone.⁴²⁰ U Visu su bile otkrivene dvije glave od kojih je jedna nestala.⁴²¹ Sačuvana glava prikazuje bradato božanstvo (Dioniz) (sl. 127).⁴²² Ona je klasicističke orijentacije, bliska ranoj klasicističkoj. Radena je mekano i dosta vješto. Ipak, to je očito glava serijske izradbe kakvih ima posvuda u rimskom svijetu. Nestala pak glava, koja prikazuje mladu ženu,⁴²³ klesana je oštrije i preciznije. I ona je radena prema grčkom uzoru. Budući da nije očuvana, teško je odrediti kakav je uzorak oponašala. Valja ipak naglasiti da su to, iako zanatski dobro oblikovane skulpture, ipak radovi dosta skromne umjetničke vrijednosti, bez svježine i kreativnosti. To su kipovi izrađeni izvan Dalmacije, ali njihovo radioničko podrijetlo nije moguće odrediti.

125. Kip nagog muškarca (Apolon?), mramor. Salona, I. st., AM Zagreb.
Statue of a naked man (Apollo?), marble, Salona, 1st century A.D., AM Zagreb.

126. Fragment kipa sjedećeg Jupitera, mramor, Salona, I. st., AM Split.
Fragment of a statue of Jupiter seated, marble, Salona, 1st century A.D., AM Split.

127. Glava Dioniza, mramor. Issa, druga polovica I. st., AM Split.
Head of Dionysus, marble, Issa, second half of the 1st century A.D., AM Split.

Domaća plastika kulturnog karaktera

Postupno izranjaju i djela koja se pouzdano mogu pripisati lokalnim radionicama. Iznaden je način kako da se u čvrstom materijalu fiksiraju ikonografska svojstva lokalnih božanstava koja su se uspjela uklopiti u rimsku religiju (*interpretatio romana*). Riječ je o lokalnim božanstvima koja su dobila rimska imena (Silvan, Dijana, nimfe i dr.).⁴²⁴ Ta grupa spomenika je uglavnom malih dimenzija i naivnih obilježja, iako ima i zrelih ostvarenja. Na

⁴²⁴ Teoriju o autohtonom karakteru tih božanstava lansirali su R. von Schneider i A. von Domaszewski. O tome vidi D. Rendić-Miočević, Iliri i antički svijet, Split 1989, str. 461 i d. D. Rendić-Miočević je, kao i većina hrvatskih autora, smatrao da je riječ o autohtonom (ilirskom) kultu koji je romaniziran (*interpretatio romana*).

128. Reljef Diane i Silvana izvađen iz hridine, vapnenac, Aequum, početak III. st., Muzej Fr. samostana Sinj.
Relief of Diana and Silvanus, cut out of a rock, limestone, Aequum, early 3rd century A.D., Museum of the Fr. Monastery Sinj.

⁴²⁵ O podjeli vidi D. Rendić-Miočević, *nav. dj.*, str. 469 (A. Reljefi na kojima je Silvan prikazan sam, B. Reljefi s prikazom Silvana u društvu s nekim drugim božanstvima; D. Reljefi s prikazom Silvana, nimfa i nekih drugih božanstava). Ova bi se podjela mogla upotrijebiti prije svega prikazom Silvana i Dijane, jer je i to autohtoni par te Dijana sama.
⁴²⁶ Jedan mali kip Silvana objavio je M. Gorenc, *Antika u Hrvatskoj*, Zagreb 1952, str. XIX, sl. 25.

njima se nalazi samo jedno božanstvo (Silvan ili Dijana) ili pak različite skupine, Silvan, Dijana i nimfe (*Fontanae, Silvanae* itd.).⁴²⁵ Rijetki su kipovi tih božanstava u punoj plastici, iako ih ima.⁴²⁶ Ovakve se skulpture izrađuju već od I. st., ali traju sve do početka IV. st., što je jasno uočljivo na temelju epigrafskih elemenata i stilskih odlika. Najvažniji su prikazi lokalnih božanstava na

129. Reljef Silvana uklesan u litici, vapnenac, Klis, Izvor Sv. Tri Kralja, III. st.
Relief of Silvanus cut in a steep rock, limestone, Klis, near the Spring of the Epiphany, 1st or 2nd century A.D.

130. Reljef Silvana, vapnenac, Salona, I. st., AM Split.
Relief of Silvanus, limestone, Salona, 1st century A.D., AM Split.

131. Fragmenti kipa Dijane koja za sobom vuče ubijeno lane, vapnenac, Tilurium, rano II. st., Muzej Fr. samostana Sinj.
Fragments of a statue of Diana pulling a killed fawn, limestone, Tilurium, early 2nd century A.D., Museum of Fr. Monastery Sinj.

132. Kip Venere Anzotike s malim Prijapom, mramor, Aenona, druga polovica I. st., AM Split.
Sculpture of Venus Anzotica with a small Priapus, marble, Aenona, mid 1st century A.D., AM Split.

hridinama, u pejzažu (Kozjak,⁴²⁷ Klis (sl. 129),⁴²⁸ i Aequum (sl. 128)).⁴²⁹ Ti se reljefi nalaze na mjestima gdje su postojala svetišta na otvorenom (paneji). Ambijenti u kojima su isklesani takvi reljefi su zapravo prava svetišta što su se nalazila na terasama obraslim maslinama i drvećem uz strme litice, ponekad uz izvore pitke vode. Neki reljefi pokazuju Silvana kako stoji ili sjedi u sličnom pejzažu pokraj are na kojoj gori vatra.⁴³⁰ Ovakva slika božanstva ne odgovara rimskom Silvanu, božanstvu šuma i prirode, i po svoj prilici je refleks starije, predrimske religije.⁴³¹ Svladavanje rezanja kamena doprinijelo je fiksiranju ranijih likovno-religijskih predodžbi (sl. 130). Očito je da je skupina Silvan, Dijana, nimfe predstavljala panteon sukladan prirodi, gospodarstvu i načinu života dijela ilirskoga svijeta.

Čak i u nekim gradskim naseljima autohtona je religija imala značajno mjesto i došla do razine službene religije. U Aequumu, gradu Klaudijevih veterana, a čini se i u Tiluriju, bivšem logoru rimskih legionara, bila je osobito štovana božica Dijana. Popularnosti toga kulta znatno je doprinijelo preklapanje autohtonoga i klasičnog religijskoga koncepta. U tom pogledu osobito je zanimljiv kip Dijane koja vuče ubijeno lane, izrađen od lokalnoga kamena (sl. 131).⁴³² Takva ikonografija barem do sada nije znana, iako su frizura i elementi nošnje nedvojbeno klasične derivacije. Tilurijski Dianin kip predstavlja sjajan spoj klasičnoga i lokalnoga. Vidljivo je, unatoč fragmentarnosti, da je njegova kiparska realizacija vrlo dobra.

Tijekom I. st. počinje import i monumentalnih statua i onih skromnije veličine izrađenih u Rimu i Ateni. Iz flavijevskoga je doba kip Venere s malim Prijapom iz Nina (sl. 132). Kip je importirani rimski rad i on očito nije imao na-

⁴²⁷ A. Rendić-Miočević, *Uz dva Silvana svetišta u okolici Salone*, ARR VIII, IX, 1982, str. 121 i d, str. 131 i d, sl. 1.

⁴²⁸ A. Rendić-Miočević, *nav. dj.*, str. 122 i 132 i d, sl. 2.

⁴²⁹ M. Abramović, *Archäologische Forschung in Jugoslawien. Bericht über den VI Intern. Kongress für Archäologie*, Berlin 1940, str. 177 i d, tab. 4 b; A. Miočević, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine*, Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj, 1981, str. 54, sl. 77.

⁴³⁰ Reljef potječe iz Peruće kod Klisa. D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, str. 471, tab. LXXX.

⁴³¹ U zadnje vrijeme nekoliko je autora bez pravih argumenata osporio tezu o ilirskom kultu Silvana. Prvi je to učinio A. Mocay, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974, str. 251 i d, zatim P. Dorcay, *The Cult of Silvanus*, London 1992, te konačno A. Nagy, *LIMC VI, s. v. Silvanus*, str. 765. Statistički podaci upućuju na to da kult Silvana, Dijane i nimfa prevladava nad svim drugim importiranim, čak i službenim kultovima. Kako objasniti popularnost tih kultova i u sasvim zaštićenim krajevima, gdje je romanizacija bila neznatna, kako objasniti Silvanove paneje u pristrancima brda koji s rimskim svetištima nemaju nikakve veze, a da prethodno nije postojala neka ilirska osnova kulta? Ta i još mnoga druga pitanja dokazuju osnovanost teze o autohtonom podrijetlu Silvana i njegove kulturne zajednice.

⁴³² Kip nije objavljen.

⁴³³ N. Gambi, *Enowska Venera Anzotica*, Diadora IX, 1980, str. 273 i d. tab. I-IV. Tu vidi i drugu literaturu.

⁴³⁴ M. Abramčić, *Archäologische Forschung in Jugoslawien*, str. 174 i d. M. Stić, *Povijest Nima*, Zadar 1969, str. 77 i d.

⁴³⁵ G. Flischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996, str. 131 i d. tab. 36 e, f.

133. Oscillum s glavom Satira, mramor, Pola, I st., AMI Pula.

Oscillum with head of a Satyr, marble, Pola, 1st century A.D., AMI Pula.

mjeru oponašati liburnski religijski predložak.⁴³³ Budući da se klasična ikonografija slučajno preklapila s liburnskom, kip je nabavljen za svetište Anzotike u Aenoni.⁴³⁴ Njegova izradba je skromne kvalitete, unatoč činjenici što je riječ o importu (Rim), kip je lošiji od prethodno spomenute Dijane iz Tilurija, očito izradene u lokalnim radionicama.

Rimskoga je podrijetla i *oscillum* iz jedne suburbane vile u Puli (sl. 133), na kojem je na jednoj strani prikazana maska satira, a s druge je hipokamp.⁴³⁵ Takve dekorativne ploče nalazile su se posvuda (Rim, Pompeji itd.),

134. Reljef Dijane, mramor, Salona, III. st. AM Split.

Relief of Diana, marble, Salona, 3rd century A.D. AM Split.

135. Kip Dioniza s tirsosom i panterom, mramor, Tragurium, rano II. st. AM Split.

Statue of Dionysus with tyrsos and panther, marble, Tragurium, early 2nd century A.D., AM Split.

136. Kip Herakla s jabukama Hesperida, mramor, Salona, II. st., AM Split.

Statue of Heracles holding the Apples of Hesperides, marble, Salona, 2nd century A.D., AM Split.

a najčešće su im sadržaji iz dionizijske i morske tematike.⁴³⁶ Ovaj je reljef osrednje vrijednosti, ali znatne dekorativne vrsnoće. Okvirno se datira u I. st. Valja napomenuti da je vrlo malo sličnih dekorativnih reljefa otkriveno u Hrvatskoj.

U nešto kasnije doba u radionicama grada Rima oblikovali su se kipići za kućnu upotrebu i fini reljefi religijskoga sadržaja. Među takve spadala je već spomenuta skulptura Venere iz Nima. Takvoga je podrijetla i fragment s likom Dijane u trenutku kad vadi strijelu iz tobolca (sl. 134).⁴³⁷ Glava božice je elegantna i nježna poput glava na sarkofazima s početka III. st.⁴³⁸ Kipić Dioniza iz Trogira naden je u neobičnim okolnostima (slomljen i pohranjen u zemljanom čupu na groblju (sl. 135)).⁴³⁹ Dioniz je prikazan u standardnom položaju, oslonjen na lijevu nogu. Tirsos mu je u desnoj ruci, dok nedostaje predmet koji je božanstvo držalo u ljevici. Kipić je po svoj prilici nastao prema

⁴³⁶ Tematski je sličan, tako ne i identičan, *oscillum* iz Pompeja. E. J. Dwyer, *Pompeian Domestic Sculpture. A Study of Five Pompeian Houses and Their Contents*, Roma 1982, tab. VIII. E. J. Dwyer - J. Gambi, *Pompeian Oscilla Collections*, Rom. Mitt. 88, fasc. 2, 1981, str. 24 i d. hr. 16, 63, 64, tab. 91, 1, 2, 110, 1-4.

⁴³⁷ Reljef se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, do sada nije objavljen.

⁴³⁸ Usp. glavu božice na fragmentiranom sarkofagu iz Kaštel Sućurca. N. Gambi, *Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien*, AA 1977, sl. 128 e, što pokazuje da su takve reljefe radile radionice koje su izradivale i druge vrste plastike.

⁴³⁹ F. Bulić, *Zwei Skulpturen aus Salona*, OJA 3, 1900, str. 203 i d. sl. 39.

137. Glava božice s dijademom, mramor, Aequum, I. st., MCK Sinj.
Head of a goddess with a diadem, marble, Aequum,
1st century A.D., MCK Sinj.

138. Glava božice, mramor, Salona, sredina I. st., AM Split.
Head of a goddess, marble, Salona, mid 1st century
A.D., AM Split.

⁴³⁹ O takvim Dionisovim kipovima usp. P. Zanker, *Klassische Statuen*, Mainz 1974, str. 24, br. 21, tab. 23, 4. On u takvim kipovima vidi preradu poznatoga Polikletova kipa tzv. Westmacottskog efcha.

⁴⁴¹ F. Blüth, *Iskapanja u Saloni kod Porta Caesarea*, kod tzv. Pet mostova 1916. i 1917. *Antička Salona*, Split 1991, str. 279 i d, tab. XVIII. To je prema tipu kip sličan onome s likom nemejskoga lava i jabukama u istoj ruci. U ovom slučaju izgleda kao da Heraklo preko ruke ima tkaninu, a ne kožu. Slična statua nalazi se i u *Villa Albani* u Rimu. *Forschungen zur Villa Albani*, Katalog der Bildwerke I., Berlin 1988, str. 172 i d, tab. 96-97. Salonitanski kip je daljnja prerada navedenoga tipa.

⁴⁴² O kipičima kao vrtnim ukrasima usp. E. J. Duvoy, *Pompeian Domestic Sculpture*, str. 121 i d.

⁴⁴³ A. Milošević, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine*, *Zbornik Cetinske krajine* 2, Sinj, 1981, str. 55, br. 82, sl. 82.

⁴⁴⁴ K. Polaschek, *Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der julisch-klaudischen Zeit*, *Trierer Zeitschrift* 55, 1972, sl. 8. (Tiberijevo doba).

⁴⁴⁵ K. Polaschek, *nav. dj.*, sl. 6, 2.

⁴⁴⁶ A. Hekler, *Weiblicher Kopf in Spalato*, *OJA* XI, 1908, str. 115 i d, sl. 19, 20.

⁴⁴⁷ A. Stewart, *Greek Sculpture*, New Haven i New York 1990, sl. 571, 572.

⁴⁴⁸ N. Gambi, *Atička skulptura u arheološkoj zbirci franjevačkog samostana u Sinju*, *Kačić* XVIII, 1985, str. 415 i d, sl. na str. 418.

⁴⁴⁹ O toj statui vidi *Pausanija*, *Vodič kroz Heraldu* knj. II, 9, 6; 10, 1.

⁴⁵⁰ M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1967, str. 25 i d.

⁴⁵¹ S. Howard, *The Lansdowne Herakles*, J. P. Getty Museum, rev. izd. 1978, str. 6 i d, sl. 1 i d.

⁴⁵² H. Bulle, *Der schöne Mensch im Altertum*, München 1912, str. 486, sl. 14.

⁴⁵³ Skulptura nije objavljena.

grčkom uzoru kasnije klasične stilske orijentacije koja se odlikuje znatnom gracioznošću.⁴⁴⁰ Nešto je lošiji kip Herakla s hesperidskim jabukama (sl. 136).⁴⁴¹ To je rad kojemu nedostaje kvalitetna zanatska obrada detalja. Skulpture manjih dimenzija najčešće su služile kao kućna dekoracija, osobito u peristilima, što potvrđuju primjerci iz pompejanskih kuća koji obično nisu visoke umjetničke vrijednosti.⁴⁴²

Atičke su radionice, više od rimskih, eksportirale svoje umjetničke izradevine na istočnu obalu Jadrana, a one su i znatno veće vrsnoće. Njihov eksport kulminira brojnim sarkofazima. Čini se da je najraniji primjerak takve skulpture glava božice iz okolice Aequuma, nevelikih dimenzija (sl. 137).⁴⁴³ Da lice nije prikazano idealno i da nema dijadema moglo bi se pomisliti da je riječ o portretu, jer je takva frizura u upotrebi u prvim desetljećima I. st.⁴⁴⁴ Nju karakterizira masa kose što od razdjeljka na tjemenu pada postrance i straga, a od visine ušiju se izvijaju dva spiralna uvojka. Ta frizura pokazuje da nije izrađena na opći način kao kod božanstava, nego kao kod ljudi. To pruža elemente za preciznu dataciju. Ova skulptura nije one kvalitete kakvu imaju atičke skulpture iz kasnijega doba. Ona, međutim, svjedoči da su veze s Ateonom uspostavljene još u prvim desetljećima I. st.

Približno iz istoga doba je i glava jedne nadnaravno velike skulpture očito ženskoga božanstva, s dugom kosom razdijeljenom po sredini i skupljenom straga (sl. 138). Božica oko glave ima vijenac ili dijadem od drugoga materijala, što pokazuje urez u kojem je bio smješten. Široko rastvorene oči pokazuju umjeren patos. Ispred uha sa svake strane visi po jedan uvojak. Frizura spada približno u doba julijevsko-klaudijevske dinastije.⁴⁴⁵ Na ovu je glavu upozorio A. Hekler stilski je vezujući uz Skopasa.⁴⁴⁶ Nema dvojbe da je ona nastala prema nekom uzoru iz kasnijega IV. st. prije Krista, ali je moguće da se radi i o nekom drugom majstoru iz istoga doba. Ona je bliska tzv. Demetri iz Knida.⁴⁴⁷

U nešto kasnije doba nastao je jedan drugi kip atičke produkcije. Riječ je o Heraklu iz Aequuma (sl. 139), od kojega su se očuvali samo neznatni dijelovi tijela, ali zato gotovo čitava glava (osim jednoga fragmenta).⁴⁴⁸ Heraklova glava je sigurno jedna od najkvalitetnijih skulptura nađenih u rimskoj Dalmaciji. To je kopija Skopasova Herakla iz Sikiona.⁴⁴⁹ Drhtavi mišići na licu, patos, nabiranje obrva i raširene usne iskazuju duboko proživljavanje nevolja. Za pokazivanje raspoloženja upravo je Skopas bio veliki majstor.⁴⁵⁰ Svi su njegovi likovi nabijeni jakim emocijama. Nema dvojbe da je ta glava jedan od najkvalitetnijih prikaza Herakla u čitavom rimskom svijetu. Kip je bolji i od čuvenoga Lansdowne Herakla koji potječe iz Hadrijanove *vile* u Tivoliju.⁴⁵¹ Zbog takva nemira ova glava nije ranije dobijala odgovarajuće vrednovanje, jer je odudarala od ideala kojemu teže dostojanstveni, ali psihološki netransparentni likovi ranijega klasičnog vremena, kakav je bio na cijeni u XIX. i ranom XX. st.⁴⁵²

Nekoliko desetljeća kasnija je monumentalna skulptura Atene kojoj se očuvao samo dio tijela, od grudi do koljena.⁴⁵³ Po dubokim kanalima i tvrdoći modelacije čini se da ona spada u kasnije II. st.

139. Glava Herakla, mramor, Aequum, rano II. st., Muzej Fr. samostana Sinj.
Head of Heracles, marble, Aequum, early 2nd century A.D., Museum of Fr. Monastery Sinj.

140. Fragment kipa *Magne Mater*, mramor, Senja, II./III. st., GM Senj.
Fragment of a statue of *Magna Mater*, marble, Senja, late 2nd or early 3rd century A.D., GM Senj.

141. Fragment kipa božice, mramor, Senja, II./III. st., GM Senj.
Fragment of the statue of a goddess, Senja, late 2nd or early 3rd century A.D., GM Senj.

Atičkim radionicama pripisuju se i dvije vrlo fragmentirane skulpture, neobično visoke vrijednosti, iz Senja (sl. 140, 141).⁴⁵⁴ Obje su figure prikazane u sjedećem stavu, a nedostaju im gornji dijelovi tijela i glave. Jedna je pripadala kipu *Magne Mater* s lavovima što flankiraju tron. Ta skulptura kao i većina atičkih kreacija pokazuje snažno akcentiranje dubokim podvlačenjem kanala u naborima haljine. Međutim još je zanimljiviji, osobito s ikonografskog stajališta, kip (nedefinirane) božice koja sjedi na hridini (poput Eutihidove Antiohije na Orontu),⁴⁵⁵ iz čijih neravnina i špilja izlazi niz manjih životinja.⁴⁵⁶ Te su životinje prikazane na sličan način kao na atičkim sarkofazima što bjelodano potvrđuje isto radioničko podrijetlo.⁴⁵⁷ I ta skulptura pokazuje snažne kontrastne obrise i tamno podcrtavanje draperije, a to obje skulpture svrstava u prvu polovicu III. st.⁴⁵⁸

Atičkim radionicama valja pripisati glavu Hermesa iz Narone, danas u Ashmolean Museum u Oxfordu (sl. 142).⁴⁵⁹ Ta je glava nedvojbeno klasicističke polikletijanske derivacije.⁴⁶⁰ Budući da se nije očuvalo tijelo, teško je reći kako je statua izgledala, ali je najvjerojatnije imala standardni kontrapost i Hermesove atribute. Detalji neosporno upozoravaju na atičke majstore, a osobito ugrebene obrve i klasicistički oblik glave. Duboko rovašeni kanali među čupercima kose upućuju, prema paralelama na sarkofazima, na dataciju u prvu četvrtinu III. st.⁴⁶¹

Tim bi se radionicama mogla pripisati i vrlo velika ženska glava s vijencem, iz Trogira (sl. 143).⁴⁶² Ta glava po svoj prilici prikazuje Menadu koja je ekstatički podigla i zabacila glavu. Oči pune duboke strasti i otvorena usta uka-

zuju na skopadički stil. Iako nije identična, glava je bliska onoj Skopasove Menade.⁴⁶³ Bogata svrdlana plastika kose otkriva atički stil druge četvrtine III. st.⁴⁶⁴ U ovom slučaju riječ je također o vrhunskoj kopiji nekoga klasičnoga originala.

Osim skulptura religijskoga karaktera iz Atene su importirane i ukrasne figure stolova, nimfeja, kuća te drugih javnih i privatnih ambijenata. To bijaše čitava industrija čiji su se ostaci također sačuvali u Dalmaciji. Kipovi nosači su dražesni i vrlo je snažan njihov dekorativni efekt. Jedan takav primjer je skulptura nagoga mladića (preko ramena mu je prebačena samo hlamida), što u rukama drži veliku baklju (sl. 144).⁴⁶⁵ Riječ je o erotu, iako nema krilca. Ovaj lik nedvojbeno pripada periodu punoga razvitka atičkih sarkofaga u prvim desetljećima III. st.⁴⁶⁶ Zanimljivo je da su i domaće radionice izrađivale dekorativnu skulpturu sa stražnjim potpornjem.⁴⁶⁷

Jedna od najkasnijih atičkih skulptura je poznata *Venus Victrix* iz Salone. Lik erota i stablo sliče odgovarajućim figurama na sarkofazima (sl. 145).⁴⁶⁸ I tijelo nage božice je srodno likovima na kasnijim atičkim sarkofazima.⁴⁶⁹ Na temelju toga skulptura se datira u vrijeme oko sredine III. st. Po svemu sudeći oko godine 270. prestaje import atičkih kipova.⁴⁷⁰

142. Glava Hermesa, mramor, Narona, početak III. st., Ashmolean Museum Oxford.
Head of Hermes, marble, Narona, early 3rd century A.D., Ashmolean Museum Oxford.

143. Glava Menade, mramor, Tragurium, početak III. st., GM Trogir.
Head of a Maenad, marble, Tragurium, early 3rd century A.D., GM Trogir.

⁴⁵⁴ A. Stewart, *Greek Sculpture*, sl. 458.
⁴⁵⁵ Usp. bilj. 461.
⁴⁵⁶ Skulptura nije objavljena.
⁴⁵⁷ To se zapaža po načinu modeliranja kose i oblikovanju detalja.
⁴⁵⁸ Ima nekoliko takvih skulptura (neobjavljenih) u depou Arheološkoga muzeja u Splitu.
⁴⁵⁹ Na to je upozorio H. Wiegartz, *Kaiserzeitliche Sarkophage in Myra*, AA 1971, str. 97 i d. sl. 5 i 6.
⁴⁶⁰ To se zapaža po dosta uskom obliku nadpojasnoga dijela tijela, kao kod žena iz Soluna, koje sudjeluju u dionizijskoj berbi. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München 1982, sl. 450.
⁴⁶¹ Radionice atičkih sarkofaga prestaju s radom oko 270. godine, međutim neki se oblici skulpture produciraju sve do početka IV. st. G. Koch - H. Sichtermann, *nav. dj.*, str. 457.

⁴⁵⁴ Skulpture je objavio J. Medini, *Kult Kibele u antickoj Liburniji*, Senjski zbornik 20, 1995, str. 1 i d. tab. I-V, VII-IX. Vidi i A. Gambi, *Bilješke uz kipove Kibele (Magna Mater) iz Senja*, Senjski zbornik 20, 1995, str. 33 i d.

⁴⁵⁵ Usp. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1983, str. 277 i d. sl. 305 i 306.
⁴⁵⁶ J. Medini, *nav. dj.*, tab. VII-IX.

⁴⁵⁷ Usp. G. Koch, *Die mythologische Sarkophage*, Meisner, ASR XII, 6, Berlin 1975, str. 142, br. 170, str. 144, br. 173, tab. 136, 170, br. 136 i 173; G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München 1982, sl. 433, 445.

⁴⁵⁸ Oč. karakteristikama izradbe atičkih religioznih usp. A. Gambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988, str. 55 i d. i bilj. 305.

⁴⁵⁹ Skulptura nije objavljena.

⁴⁶⁰ Polyklet der Bildhauer, der griechischen Klassik, Ausstellung im Liebig-Museum der Plastik, Frankfurt am Main, Mainz 1990, str. 531, br. 34, sl. 34.

⁴⁶¹ Po tehnici nala skulptura odgovara religioznima atičkim sarkofazima. Usp. A. Gambi, *Atički sarkofazi*, str. 36 i d.

⁴⁶² Glava nije objavljena.

144. Lik erota s bakljom (noga stola), mramor, Salona, početak III. st., AM Split.
Eros with a torch (table leg), marble, Salona, early 3rd century A.D., AM Split.

145. Kip Venus Victrix, mramor, Salona, treće-četvrto desetljeće III. st., AM Split.

Statue of Venus Victrix, marble, Salona, third or fourth decade of the 3rd century A.D., AM Split.

Osim gore navedenih kipova koji su nastali po modelima čuvenih grčkih originala, najčešće Polikleta, Skopasa, Praksitela i Lizipa, a izrađivali su se u rimskim ili antičkim radionicama, postojao je i čitav niz drugih. Na žalost, često nije moguće utvrditi podrijetlo izradbe, iako je riječ o mramornim izradovinama. Takav je, na primjer, torzo nešto manjega formata, replika Lizipova Umornoga Herakla, iz Salone (sl. 146).⁴⁷¹ Nema dvojbe da je bilo kopija i elabracija čuvenih majstora i u većim dimenzijama, što potvrđuju torza Dioniza⁴⁷² i Polikletova Westmacott dječaka (sl. 147), oba iz Salone.⁴⁷³ Takvi kipovi dokazuju da su i velika umjetnička djela nalazila svoje kupce u provinciji. Tako su najveći antički majstori bili nazočni u hrvatskim krajevima preko replika znatne umjetničke vrsnoće. Žed za radovima najpoznatijih antičkih umjetnika mogla se utažiti samo kopijama, a ove, iako podrijetlo izradbe nije poznato, pripadaju vrlo vrijednim radionicama. Kopiranje je u duhu klasicizma iz doba

146. Kip Umornog Herakla, kopija prema Lizipu, mramor, Salona, prva polovica II. st., AM Split.
Statue of the Weary Heracles, copy after Lysippos, marble, Salona, first half of the 2nd century A.D., AM Split.

147. Fragment kipa tzv. Westmacott dječaka, mramor, kopija prema Polikletu, Salona, I. st., AM Split.

Fragment of a statue of the so called Westmacott Boy, marble, copy after Polycleus, Salona, 1st century A.D., AM Split.

Augusta ili neznatno kasnije. Te kopije nisu, međutim, posve lišene kreativnosti, nego su to, moglo bi se reći, samostalna ostvarenja prema čuvenim originalima koji su zapravo predlošci.⁴⁷⁴ Velika umjetnička djela iz prošlosti nisu kopirale samo spomenute »velike« nego i druge, čak i lokalne radionice.

Kopije spomenutih originala većinom su rađene po uzoru na kasnoklasične predloške, no povremeno se pojavljuju i helenistički predlošci. Tako je, na primjer, jedna noga stola (skulptura sa stražnjim potpornjem) atičke pro-

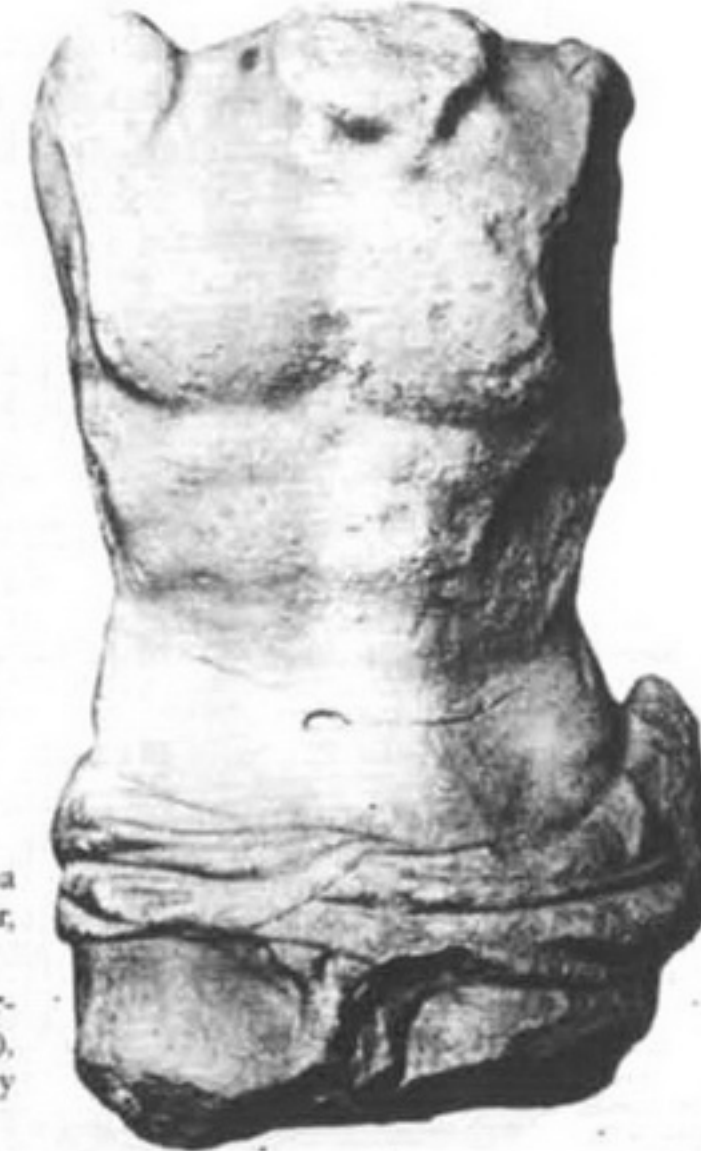
⁴⁷⁴ P. Zanker, *Klassizistische Statuen*, Mainz 1974, str. 5 i d.

148. Torzo Obješnog Marsije (noga stola), mramor, prva polovica III. st., Salona, AM Split.

Torso of the Hanged Mar-syas (table leg), marble, Salona, first half of the 3rd century A.D., AM Split.

149. Torzo nagog ribara (prema helenističkom uzorku), mramor, Salona, kasnije I. st., AM Split.
Torso of a naked fisherman (after Hellenistic original), marble, Salona, later 1st century A.D., AM Split.

⁴⁷¹ N. Cambi, *Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije*, RFZ 25 (10), Zadar 1984, str. 35 i d, tab. II, 1-2; N. Cambi, *Još jedanput o Lizipovim djelima*, str. 6, tab. II.

⁴⁷² Skulptura nije objavljena.

⁴⁷³ Točno ju je interpretirao M. Abramović, *Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien*, Beiträge zur alten europäischen Kulturgeschichte, sv. I, Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt 1952, str. 306, tab. I a. Istu skulpturu vidi u katalogu Polyklet der Bildhauer, str. 589, br. 107, sl. 107.

150. Glava božice s dijademom, mramor, Aequum, ranije III. st., Muzej Fr. samostana Sinj.

Head of a goddess with a diadem, marble, Aequum, early 3rd century A.D., Museum of the Fr. Monastery Sinj.

dukcije imala na prednjoj strani lik o stablo obješenoga Marsije (sl. 148).⁴⁷⁵ Imajući u vidu funkcionalni karakter skulpture valja pretpostaviti da nije bila predstavljena čitava grupa, uključujući i skitskoga roba koji čuči i oštri nož pripravljajući se da Marsiji sadre kožu.⁴⁷⁶

Drugi primjer nastao po helenističkim predlošcima je po svoji prilici također antičke produkcije (iako to nije sasvim pouzdano). To je kip staroga, gotovo nagoga ribara, ogrnutog samo oko bokova (sl. 149).⁴⁷⁷ Taj kip pripada vrlo proširenoj naturalističkoj struji.⁴⁷⁸ Manji broj helenističkih kopija upućuje na to da je prevladavajući ukus, ne samo u antičkoj Dalmaciji nego općenito, ipak bio naklonjen ranijim stilskim odrednicama (osobito kasnijoj klasiци).

U kasnijem carstvu proširile su se i skulpture religioznoga sadržaja koje su izradivale maloazijske radionice. Skulptura izrađenih u tim radionicama bilo je više nego onih izrađenih u drugim centrima, i one nisu nastale u ateljima koji su izradivali sarkofage. Naime, sarkofazi su dokimejske produkcije, a skulpture su uglavnom podrijetlom iz Afrodizije, u kojoj je djelovala vrhunska kiparska škola. Njeni pripadnici lutali su rimskim svijetom i posvuda ostavili duboke tragove.⁴⁷⁹ U Dalmaciji je njihova aktivnost za sada zabilježena samo u Aequumu te u Dioklecijanovoj palači. U Aequumu su maloazijski majstori izradili glavu božice s dijademom, koja je otkrivena na gradskom forumu (sl. 150).⁴⁸⁰ Ona pokazuje tipične odlike koje teže za kontrastima i ostrim prijelazima, a ne za mekom modelacijom. To su efekti što se postižu brzoro-

151. Kip Dijane Lucifere, mramor, Aequum, druga polovica III. st., Muzej Fr. samostana Sinj.

Sculpture of Diana Lucifera, marble, Aequum, second half of the 3rd century A.D., Museum of Fr. Monastery Sinj.

⁴⁷⁵ M. Abramović, nav. dj., str. 308 i d. tab. III.

⁴⁷⁶ Usp. A. H. Borbein, Die Statue des hängenden Maras, Marburger Winckelmann Programm 1973, str. 37 i d. tab. IX-XII; A. Steinhilber, Greek Sculpture, sl. 48 i 749.

⁴⁷⁷ M. Abramović, nav. dj., str. 312. tab. IV a, IV b.

⁴⁷⁸ M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1967, str. 142, sl. 595.

⁴⁷⁹ O toj kiparskoj školi usp. M. Fiorani Squarapino, La scuola di Afrodizia, Roma 1963, str. 3 i d.

⁴⁸⁰ N. Cambi, Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, Kacac' XVII, 1985, str. 424 i d. sl. na str. 425.

**CVISION
TECHNOLOGIES**

52. Sjedeći kip Fortune, vapnenac, Aequum, kasnije II. st. MCK Sinj. Fragment kipa Eskulapa, vapnenac, Salona, II. st., AM Split. Fragment of a statue of Aesculap, limestone, Salona, 2nd century A.D., AM Split.

tirajućim svrdlom. Takav vizualni učinak javlja se i na antičkim i dokimejskim sarkofazima u periodu između godine 200. i 220. što pokazuje bliske veze tih produkcijskih središta. Duboko uparani kanali valovito se gibaju, ali ne po prirodnim, nego po ritmičkim zakonima. Svrdlani kanali uokviruju siluetu figure i crtaju detalje. Svrdlo je u III. st. postalo glavni kiparski alat, dok dlje to pada u drugi plan. Vrlo zanimljiv je način prikazivanja šarenica i zrnatih zjenica. Slične skulpture mogu se zapaziti svuda gdje su radili afrodizijski majstori.⁴⁸¹ Glava božice je iz drugog ili trećeg desetljeća III. st.⁴⁸²

Najcjelovitiji primjer takve skulpture podrijetlom iz afrodizijskih radionica je kip Dijane Lucifere također iz Aequuma (sl. 151).⁴⁸³ Ova skulptura je svakako iza sredine III stoljeća.⁴⁸⁴ Ukočeni izraz očiju uokvireni dubokim kanalima vrlo je karakterističan za spomenuto doba. Ta dva kipa iz Aequuma jasno upućuju na odlike kasnoantičke plastike koju karakterizira rastakanje klasičnoga skulptorskog postupka i uvođenje novih snažnih kontrasta u kosi, inkarnatu i draperiji. Dobro se uočava put koji skulpturalni izraz prelazi od klasicizma preko ekspresivnosti do shematizacije. To se osobito jasno može pratiti na antičkoj i maloazijskoj plastici, jer skulpturalna produkcija rimskih radionica obično ne pokazuje tako doboke i ravnomjerne kanale, iako ih je ranije počela upotrebljavati. Razlika je, dakle, u intenzitetu primjene.

Lokalne radionice u Dalmaciji izrađuju, osim nadgrobnih spomenika i prije spomenutih vrsnih kipova poput Dijane iz Garduna, i skulpture koje slijede, s većim ili manjim odstupanjima, poznate klasične kipove. Takvi su primjeri skulpture Fortune iz Aequuma (sl. 152),⁴⁸⁵ Eskulapa iz Salone (sl. 153),⁴⁸⁶ božice iz Pule⁴⁸⁷ itd. Sve su one religiozne po motivu, a klasicističke po stilu. Od sličnih kreacija na Sredozemlju odvaja ih samo materijal - domaći vapnenac. Sve ostalo je manje-više na razini importiranih skulptura.

Osim likova rađenih po rimskim modelima i uzorima bilo je, čini se, i lokalnih inačica. U tom smislu posebno je značajna statua koja je prema natpisu bila posvećena Romi (sl. 154), ali je čitanje problematično: moguće je da je riječ o kipu Rome s pridjevkom Augusta, ali je takav božičin apelativ nepoznat.⁴⁸⁸ Ovaj je kip prikazivao božicu Romu, na do sada nepoznat način, u jednostavnoj haljini, bez ratničkih elemenata.⁴⁸⁹ Osobito je neobična haljina te atributi - košara od pruca i par ključeva zataknut za široki pojas od tkanine.

154. Kip Rome, vapnenac, Aequum, rano III. st., MCK Sinj. Statue of Roma, limestone, Aequum, early 3rd century A.D., MCK Sinj.

155. Reljef Dijane kipara Maksimina, vapnenac, Proložac, sredina II. st., AM Split. Relief of Diana by the sculptor Maximinus, limestone, Proložac, mid 2nd century A.D., AM Split.

⁴⁸¹ N. Cambi, Dvije skulpture iz antičkog Aequuma, VAHD LXXV, 1980, str. 27 i d. tab. IX-XII.

⁴⁸² N. Cambi, Prilozi poznavanju antičke medicine u Dalmaciji, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 27, 1-2, Beograd 1988, str. 15, sl. 10.

⁴⁸³ V. Jurčić, Izbor antičke kulne plastike na području Istre, IX Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali XII, 1976, str. 212, tab. 1, 2.

⁴⁸⁴ N. Cambi, Dvije skulpture iz antičkog Aequuma, str. 36 i d. tab. XII-XVI.

⁴⁸⁵ O načinima prikazivanja Rome usp. C. C. Vermeule, The Goddess Roma in the Art of the Roman Empire, Cambridge (Mass.), 1959, str. 1 i d. tab. 1-11. Svi kipi Rome bili su koncipirani na dva načina: njihov vanjski oblik odgovara Amazonki ili pak Minervi. Naravno, bilo je i tipova koji nose karakteristike i Minerve i Amazonke.

⁴⁸⁶ Na primjer u Lepcis Magna, M. Floriani Squarclapine, Sculpture del foro di Lepcis Magna, Roma 1974, str. 80, tab. XXXIX, 2.

⁴⁸⁷ N. Cambi, nav. dj., str. 431 i d.

⁴⁸⁸ N. Cambi, nav. dj., str. 426 i d. sl. na l. 427.

⁴⁸⁹ N. Cambi, nav. dj., l. c.

156. Tijelo Minerve, mramor, Aquae Iassae, početak II. st., Muzej Varaždinske Toplice.

Body of Minerva, marble, Aquae Iassae, early 2nd century A.D., Museum of Varaždinske Toplice.

157. Glava Minerve (sl. 156), mramor, Aquae Iassae, početak II. st., Muzej Varaždinske Toplice.

Head of Minerva (fig. 156), marble, Aquae Iassae, early 2nd century A.D., Museum of Varaždinske Toplice.

Među brojnim lokalnim i importiranim skulpturama rijetke nose potpise umjetnika. Zanimljivo je da je jedan lokalni, po svoj prilici putujući majstor, ipak ostavljao svoje ime. Bijaše to Maksimin koji se potpisao na jednom kulturnom reljefu Dijane iz Prološca kod Imotskoga (sl. 155).⁴⁹⁰ Svoj je potpis ostavio i na sepulkralnoj steli iz Sovića u Hercegovini.⁴⁹¹ Na steli se nalazi čitav lik djevojke Lupe s frizurom antoninskih karakteristika (sredina II. st.).⁴⁹² Zanimljivo je da je stela znatno bolje kvalitete nego reljef Dijane. Glava djevojke sa sofisticiranom frizurom te haljina pod kojom se nazire nago žensko tijelo tražili su znatno veće kiparsko znanje i napor. Da nema potpisa, teško bi ovu skulpturu bilo stilski i tehnički povezati s reljefom iz Prološca. Te skulpture pokazuju da Maksimin nije bio specijaliziran samo za jednu vrstu skulpture nego je oblikovao raznovrsne narudžbe. Pojava Maksiminovih skulptura na više mjesta upućuje na pretpostavku da se radilo o putujućem majstoru koji je po svoj prilici djelovao sam, izvan uobičajene radioničke produkcije. Njegove se skulpture razlikuju od standardne lokalne plastike u dalmatinskom zaleđu.

⁴⁹⁰ D. Rendić-Miočević, Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, ARR IV-V, 1967, str. 339 i d, tab. I, 1 i 2.

⁴⁹¹ D. Rendić-Miočević, nav. dj., str. 345 i d, tab. II, III.

⁴⁹² Čudno je oblikovan stražnji dio ženske frizure koji izgleda kao niz pera, ali to je po svoj prilici projekcija stražnjega, inače nevidljivoga dijela frizure. To je frizura kakvu nosi Faustina Mlada. Usp. K. Fittschen, Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Pecunditas Augustae, Göttingen 1982, tab. 8, 9, 11 itd.

Vrlo važno i neobično kvalitetno područje skulpturalne produkcije nalazilo se u sjevernom, panonskom dijelu Hrvatske. Takva se plastika proširila i u dijelovima koji se nalaze na slovenskoj i na hrvatskoj strani granice. Čini se da su glavni produkcijski centri bili Celeia (Celje) i Poetovio (Ptuj).⁴⁹³ ali nije isključeno da se producira i u Hrvatskoj, posebno na području Varaždinskih Toplica, s obzirom na prilično velik broj otkrivenih primjeraka. Skulpture su izrađene od bijeloga i krupnozrnatoga pohorskog mramora.⁴⁹⁴ Apogej produkcije je u II i III. st. Kasnije opseg i umjetnička razina opadaju. Očito je da je opadanje povezano s krizom koja zahvaća antičke gradove na početku kasne antike.⁴⁹⁵ Klasicizam tih skulptura potvrđuje stilski tretman a dakako i odabir uzora. Klasičnom ukusu odgovara i raznovrsna ikonografija, pretežno mitološkoga karaktera. Ponekad je mekoća rubnih kontura reljefa toliko blaga da pruža specifičan izraz. Na kipovima se, ali ne i na reljefima, javlja duboko potklesavanje nabora haljine koje stvara snažne kontrastne efekte. To su zapravo opći procesi koji prate razvitak rimske plastike. Najljepši primjerci su Minerva iz Varaždinskih Toplica (sl. 156, 157),⁴⁹⁶ kubus s profinjenim reljefom

158. Kubus s reljefom ratnika (Mars ?), mramor, Aquae Iassae, prva polovica II. st., Muzej Varaždinske Toplice.

Cube showing a relief of a naked warrior (Mars ?), marble, Aquae Iassae, first half of the 2nd century A.D., Museum of Varaždinske Toplice.

159. Reljef Nimfa, mramor, Aquae Iassae, druga polovica II. st., Muzej Varaždinske Toplice.

Relief of Nymphs, marble, Aquae Iassae, second half of the 2nd century A.D., Museum of Varaždinske Toplice.

⁴⁹³ Čini se da na to upozorava količina skulptura u tim gradovima. Usp. V. Kollek, Celeia - Kameniti spomeniki, Celjski lapidarij, Ljubljana 1967, str. 3 i d.

⁴⁹⁴ Bilo je više kamenoloma na tome području. Usp. S. Pabić, Seznam rimskih kamnov u Podravju in Pomurju, Arh. Vestn. 28, 1977, str. 13 i d. B. Duric, Eastern Alpine Marble and Pannonian Trade, Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Ljubljana 1997, str. 73 i d.

⁴⁹⁵ A. Mocny, Pannonia and Upper Moesia, str. 263 i d.

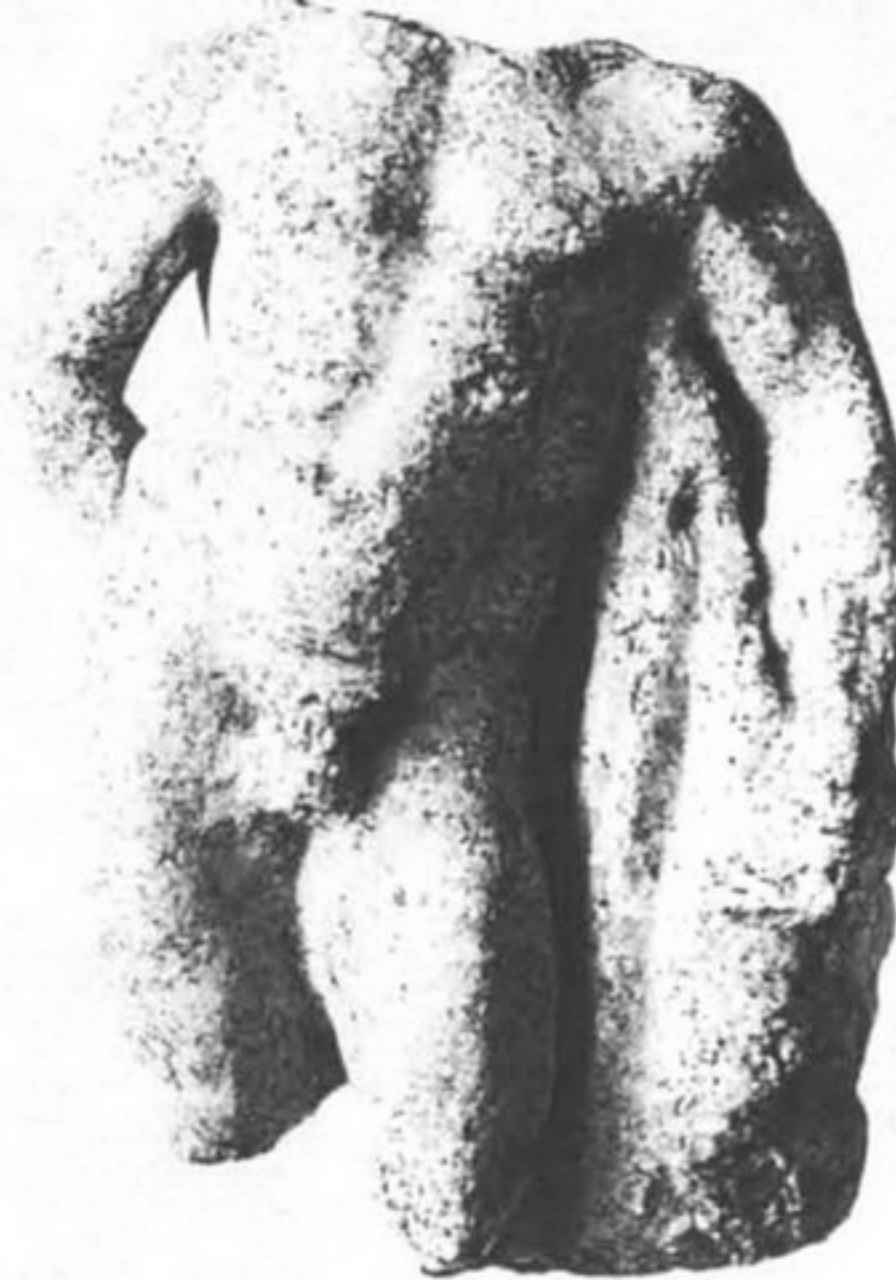
⁴⁹⁶ M. Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Stajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, VAMZ, n. c. III, V, 1971, str. 36, tab. XXX, 1-3; M. Gorenc, Minerva iz Varaždinskih Toplica i njezin majstor, VAMZ, XVI-XVII, 1983-84, str. 95 i d, tab. IV-VII.

160. Nedovršeni kip Perzeja s glavom Meduze, vapnenac, Mursa, II. st., MS Osijek. Unfinished Perseus statue with the head of Medusa, limestone, Mursa, 2nd century, MS Osijek.

161. Glava Dioskura, vapnenac, Mursa, prva polovica II. st., AM Zagreb. Head of a Dioskura, limestone, Mursa, first half of the 2nd century A.D., AM Zagreb.

162. Kip Umornog Herakla (prema Lizipovom uzorku), vapnenac, Mursa, II. st., MS Osijek. Statue of the Weary Heracles (after Lysippos), limestone, Mursa, 2nd century A.D., MS Osijek.

⁴⁹⁷ M. Gorenc, *Antičko kiparstvo jugoistočne Slavije*, str. 28 i d. tab. XIII, I, XIV, I.

⁴⁹⁸ M. Gorenc, *Antičko kiparstvo jugoistočne Slavije*, str. 28 i d. tab. XVI, XVII, I.

⁴⁹⁹ D. Pinterec, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978, str. 143, tab. XXCVI, 3. V. *Dioskura-Rudešljanin*, Rimski: kamena plastika u jugoslavenskom etelju Panonije, Novi Sad 1983, str. 117, br. 180, tab. 35, 1.

⁵⁰⁰ P. Zanker, *Klassizistische Statuen*, Mainz 1974, str. 7, br. 5, tab. 1, 5 (*Hermes Ingenuus*).

⁵⁰¹ V. *Dioskura-Rudešljanin*, nav. dj. str. 117, br. 181, tab. 34, 2; Kelti i Rimljani na području Osijeka (J. Šimić-S. Filipović, Osijek 1997, str. 98, br. 183 i sl.

⁵⁰² P. Zanker, nav. dj. str. 6, br. 3, tab. 1, i (nije mudrac glava Meduze koju je Perzej vjerojatno držao u ruci).

⁵⁰³ D. Pinterec, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978, str. 133, tab. 34; Kelti i Rimljani 1997, str. 98, br. 185 sa sl.

⁵⁰⁴ D. Pinterec, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978, str. 133 i d. tab. XXXIV, 2. V. *Dioskura-Rudešljanin*, Rimski: kamena plastika, 1983, str. 116, br. 177, tab. 35 i 1. Mursi je međutim naden jedan fragmentarni, ali dovršeni kip Herakla istoga tipa. V. D. Pinterec, nav. dj. str. 133, tab. XXXIV, 1. V. *Dioskura-Rudešljanin*, nav. dj. str. 116, br. 178, tab. 34, 4.

⁵⁰⁵ Očito je da se i Panonija uključila u proces povratka na klasičnu antiku o kojem raspravlja P. Zanker, nav. dj. str. 5 i d. Klasična kultura nije samo zastupljena u statuariji, nego i na nadgrobnoj spomenici. Taj proces u Panoniji možda je intenzivniji nego u drugim krajevima Hrvatske.

nagoga ratnika na više strana (Mars ?) (sl. 158)⁴⁹⁷ te reljef s prikazom nimfa i morskih fantastičnih životinja, što je u skladu s vodenom ikonografijom termalnih postrojenja Varaždinskih Toplica (sl. 159).⁴⁹⁸ Odrzi noričko-panonskoga umjetničkog kruga zapažaju se u Sisciji pa i drugdje u Panoniji, osobito na nadgrobnoj spomenici o kojima će kasnije biti riječ.

I u istočnom panonskom dijelu Hrvatske imao je klasicizam svoje snažno uporište. To je područje glede umjetničke inspiracije više orijentirano prema Sirmiju, ali očito razvija i svoje vlastite potencijale. Iz Murse potječe vrlo lijep kip Merkura s kerikeionom u ruci, nažalost bez glave.⁴⁹⁹ Taj kip se također oslanja na grčku klasiku.⁵⁰⁰ Klasičnih je odlika i dosta sirov kip Perzeja s Meduzinom glavom u ruci (sl. 160).⁵⁰¹ Unatoč rustičnosti rada, skulptura Perzeja nedvojbeno je nastala na temelju klasičnih, možda tek malo modificiranih uzoraka.⁵⁰² Kip pokazuje nedovršenost što svjedoči o lokalnoj produkciji. Međutim, razmjerno visoke kvalitete je kamena glava Dioskura sa standardnim atributom herosa - frigijskom kapom (sl. 161).⁵⁰³ Budući da je u Osijeku naden jedan nedovršeni kip Umornoga Herakla, očito je da su se kopije čuvenih originala izradivale u tome gradu.⁵⁰⁴ Kipovi Umornoga Herakla, klesani po Lizipovu originalu, još su jedna potvrda mursijanske ljubavi prema klasiци kao uzoru i izvoru umjetničkoga izričaja (sl. 162). Bogata mitološka ikonografija znak je panonske uronjenosti u klasičnu baštinu. Taj je proces osobito zamjetan i u poznijim razdobljima carstva.⁵⁰⁵

Brončana skulptura

Na području Hrvatske otkriveno je malo monumentalne brončane plastike. U ovim krajevima siromašnim broncom sigurno je svaki pronađeni predmet bio pretopljen i ponovno upotrebljen. Međutim, nema nikakve dvojbe da je posvuda bilo takve plastike, o čemu ne svjedoči samo nekoliko očuvanih primjeraka, nego i nekoliko, na žalost vrlo malih, fragmenata. Vjerojatno je da se brončana plastika uvozila. Za sada nema nikakvih pouzdanih pokazatelja da je bila razvijena i lokalna produkcija, iako ni to ne bi bilo neobično.

Među velikom brončanom plastikom ističe se kip boga Dioniza iz Dalmacije (danas u Pergamon Museum u Berlinu (sl. 163)).⁵⁰⁶ Riječ je o klasičističkoj statui, nešto manjoj od normalne ljudske veličine, kojoj se nisu očuvali ekstremiteti. Tijelo je gotovo dječjačko s nešto jačim bokovima. Desna je ruka bila odmaknuta od tijela, a noge su morale biti malo razmaknute i jedna ispred druge. Glava je gotovo ženski nježna. Gornji kapci su bili odmaknuti od bjeloočnice koja je ispala, jer je po svoj prilici bila od staklene paste ili mramora. Kosa je duga i pada u bogatim pramenovima od razdjelnice na sredini tjemena do ramena. Na glavi je bogato ukrašen dijamant koji je pozlaćen pa stvara koloristički efekt. U kosi su i bršljanovi listovi i bobice. Statua pripada visokom rimskom standardu koji se odlikuje dobrom modelacijom i sjajnom tehnikom, a po svoj prilici nastala je u II. st.⁵⁰⁷ prema nekom kasnoklasičnom ili helenističkom uzoru koji nije moguće imenovati.⁵⁰⁸

Posebno je vrsna skulptura glava božanstva s frigijskom kapom, iz Siska, koja po svoj prilici prikazuje Mitru (sl. 164).⁵⁰⁹ To bi se dalo zaključiti na temelju umetnutih zvjezdica u kapi koje daju sjajan koloristički efekt. Zvjezde upućuju na astralni karakter što jasno upozorava da je riječ o Mitri, a ne nekom drugom orijentalnom božanstvu (Atis ili sl.).⁵¹⁰ Rafiniranost oblika i prođuhovljenost očiju pokazuje visoko umjetničko dostignuće i u kasnije doba, jer mitrička religija snažnije prodire u šire slojeve stanovništva tek u nešto poznije carsko doba.

Za razliku od monumentalne brončane plastike sitni kipi i druga skulptura od bronce znatno su češći. U najvećem broju slučajeva radi se o likovima božanstava koji su pripadali lararijima rimskih kuća. Neki od tih kipiča iskazuju zaista vrsnoću i vještinu minijaturnoga modeliranja koje ne samo što nema nikakvih problema s prikazivanjem pojedinosti, nego često oponaša najvrednije kipove velike plastike. Sjajni primjerci čuvaju se u raznim hrvatskim muzejima, kao što je na primjer kipič Jupitra sa žezlom (sl. 165),⁵¹¹ statuetta Lara⁵¹² ili pak sjedećega Silena, svi iz Salone.⁵¹³ Iz sjeverne Hrvatske potječe elegantni i izduženi kipič Fortune (sl. 166).⁵¹⁴ Ovakva se plastika javlja u svim gradovima i naseljima u Hrvatskoj. Međutim, ima i likova koji ne prelaze

⁵⁰⁶ Die Antiken Sammlung im Pergamonmuseum und in Charlottenburg, Mainz 1992, str. 242, br. 125, sl. na str. 241 i 242.

⁵⁰⁷ Nav. dj. str. 242.

⁵⁰⁸ To je vjerojatno bio kip poput onoga iz Rima, samo bez nebrisa. Vsp. P. Zanker, nav. dj. str. 24, br. 21, tab. 23, 4.

⁵⁰⁹ Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa, Zagreb 1993, str. 138, br. 132, tab. 35; ovdje usp. i raniju literaturu.

⁵¹⁰ O astralnom značenju mitričke religije vidi D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries. Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford-New York 1992, str. 40 i d. To ne može biti lik Atisa jer njegov kult ne pripada kozmičkim religijama.

⁵¹¹ F. Bulić, Kipič Jupitra u Splitskom muzeju, u F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split 1984, str. 47 i d. sl. XXXVIII. J. Zanic-Protic, *Antička brončana plastika iz Arheološkog muzeja u Splitu* I, VAHD 81, 1988, str. 24, tab. I, 1.

⁵¹² J. Zanic-Protic, nav. dj. str. 28, tab. IV, 28.

⁵¹³ J. Zanic-Protic, nav. dj. str. 29, tab. V, 30.

⁵¹⁴ Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa, Zagreb 1993, str. 139, br. 135, sl. 34.

163. Fragmentirani kip Dioniza (razrada Polikletova uzorka), bronca, Dalmacija, II. st., Staatliche Antiken Sammlung, Pergamon Museum, Berlin.

Sculpture of Dionysus (after original by Polycletus), bronze, Dalmatia, 2nd century A.D., Staatliche Antiken Sammlung, Pergamon Museum, Berlin.

164. Glava Mitre ili Atisa, bronca, Sisica, kasnije II. st. ili ranije III. st., AM Zagreb.

Head of Mithras or Attis, bronze, Sisica, late 2nd or early 3rd century A.D., AM Zagreb.

165. Kipić Jupitera, bronca, Salona, I. st., AM Split.
Small statue of Jupiter, bronze, Salona,
1st century A.D., AM Split.

166. Kipić Fortune, bronca, Cibale, II. st., AM Zagreb.
Small statue of Fortune, bronze, Cibale, 2nd
century A.D., AM Zagreb.

razinu industrijske, maksimalno šablonizirane produkcije. Iz sjeverne Hrvatske potječu i likovi božanstava koji su očito služili u iste religijske svrhe.⁵¹⁵ Ti su kipići dosta stilizirani, tako da podsjećaju na dječje igračke. Odnos s velikom skulpturom pokazuje jedan brončani kipić Atisa u Splitu koji ima stražnji potporanj kao da je riječ o nozi stola (sl. 168). Taj potporanj po svojoj prilici nije imao nikakvu funkciju, ali on nedvosmisleno potvrđuje da se sitna plastika izravno oslanjala na kamenu skulpturu.⁵¹⁶ Vrlo proširene skulpturalno oblikovane noge stolova «krive» su za nastanak ovakvoga kipića.

167. Figura ležećeg erota oslonjena na amforu, bronca, Mursa, II. st., MS Osijek.
Statuette of a prone Eros leaning on an amphora, bronze, Mursa, 2nd century A.D., MS Osijek.

Sitna brončana plastika (sl. 167) svjedoči o bogatstvu i raznovrsnosti velike plastike. Ona je zapravo najzaslužnija što su se istinska umjetnička djela proširila i među običnim pukom.

Osim religijske plastike malih dimenzija (do oko dvadesetak centimetara visine) javljaju se i drugi kipići koji su imali, općenito govoreći, ukrasni karakter. Najljepši i najvažniji takav kipić je kopija Polikletova Diskoforsa, mladića koji nosi disk uz svoj bok. Kipić nije objavljen, a nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Vrlo je zanimljiva i plastika utilitarnoga karaktera: lampe u obliku figura,⁵¹⁷ ukrasi kola i zaprega,⁵¹⁸ posudice,⁵¹⁹ okovi sandučića,⁵²⁰ ključevi vrata,⁵²¹ okovi namještaja⁵²² i dr. Najvažnija lampica potječe iz Raba, a oblikovana je kao dječjač-erot bez krila, koji u ruci nosi delfina u čijim je ustima rupa za stijenj (sl. 169).⁵²³ Očito je da je ova figurica imala helenistički uzor.⁵²⁴ Ranije spomenuti ukrasi zaprežnih kola iz Poljanca u Hrvatskom zagorju sadrže brojne figurice i tako daju naslutiti bogatstvo sitne plastike utilitarnoga karaktera. Funkcionalnost i umjetnost išli su ruku pod ruku.

168. Kipić Atisa sa stražnjim potpornjem, bronca, Salona, III. st., AM Split.
Statuette of Attis leaning on a pillar, bronze, Salona, 3rd century A.D., AM Split.

169. Lampica u obliku dječaka (erota) s delfinom, bronca, Arba, II. st., AM Split.
Lamp in the shape of a boy (eros) holding a dolphin, bronze, Arba, 2nd century A.D., AM Split.

⁵¹⁷ Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa, Zagreb 1993, str. 140, br. 139, sl. 139. Disk brončane lampice izrađen je u obliku tragične maske.

⁵¹⁸ M. Šeper, Kola iz Poljanca kod Ludbrega, Zagreb 1965, str. 249, tab. XII-XIII.

⁵¹⁹ Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa, Zagreb 1993, str. 138, br. 131, str. 139, br. 137, F. Bulić, Ritrovamenti antichi a Okraj di Promina (Promona), sv. XXXII, 1909, str. 47 i d. tab. III, 2.

⁵²⁰ H. Buschhausen, Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, Wien 1971, str. 148, A 75, tab. 92 (lijevo) i drugi primjerci.

⁵²¹ Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd 1969, str. 142, br. 294, sl. 294.

⁵²² Naden je nekoliko brončanih glava koje su ukrašavale okove ležaljke. Do sada nisu objavljene. Slične aplikacije usp. u S. Faust, Fulcrum figuraliter und ornamentaler Schmuck an antiken Betten, Mainz 1989, tab. 62, 1, 2; tab. 64, 2, 3; tab. 68, 3.

⁵²³ N. Cambi, Zapazanja o skulpturi na otoku Rabu, Rapski zbornik, Rab, Zagreb, 1987, str. 180 i d. sl. 7 i 8.

⁵²⁴ E. J. Duvayer, Pompeian Domestic Sculpture, tab. XXX, 114, tab. L, 198.

⁵¹⁵ Z. Tomić, Brončana statueta iz okolice Goricanca u Međimurju, VAMZ XV, str. 15 i d. tab. 1, 2; A. Rendić-Miočević, Dvije brončane statuete iz Siska, VAMZ XV, 1986/2, str. 29 i d. tab. 1, 1-4, tab. 2, 1-4, sl. 8, 2.

⁵¹⁶ Usp. figuricu Atisa sa stražnjim stupcem otkrivenom u Ilesniku kraj Trogi- ra, N. Cambi, New Attic Sarcophagi from Dalmatian, Grabeskunst der römischen Kaiserzeit, Mainz 1993, str. 87, tab. 34, 7. Usp. također Th. Stefanidou, Tivertou, Tragischesolom ne plastike diakonise he attike omala, Athena 1993, str. 286, fig. 144. Skulpturalna Atisa iz Atene, sl. 777, ste Atisa iz Napulja na sl. 101. Na ovim divjenu skulpturama čak je i oblik stupca identičan.

⁵²⁵ N. Cambi, Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana, *Diadora* 15, 1991, str. 50, kat. be. 18, sl. 18; N. Cambi, nav. dj. 1991, str. 124, sl. 5 (legenda nije ispravna).

⁵²⁶ N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 50, kat. be. 19, sl. 19.

⁵²⁷ N. Cambi, Tri carska portreta iz Osora, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, *IIAD* 7, Split 1982, str. 85 i d. sl. 3-6; N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 48, kat. be. 17, sl. 17.

⁵²⁸ N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, str. 51 i d. kat. be. 21, sl. 21; N. Cambi, Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana, *Diadora* 15, str. 124 i d. tab. VI.

Portret

U kasnorepublikansko doba počinju se izrađivati portreti važnih osoba, a potom i carski likovi. Portret je posebno važan vid plastičnoga likovnog izražavanja, jer omogućuje uspješno razumijevanje i praćenje suvremenih umjetničkih tokova. Prvi portreti, izrađeni u fizionomijsko-patetičkoj maniri iskazuju privrženost unutrašnjem doživljavanju. Takvi su portreti iz Pule (sl. 170),⁵²⁵ Zadra (sl. 171),⁵²⁶ Osora (sl. 172)⁵²⁷ i Salone (sl. 173).⁵²⁸ Portret starijega pročela-

170. Portret nepoznatog starijeg muškarca, mramor, Pola, druga polovica I. st. prije Kr., AMI Pula.

Portrait of an unknown older man, marble, Pola, second half of the 1st century B.C., AMI Pula.

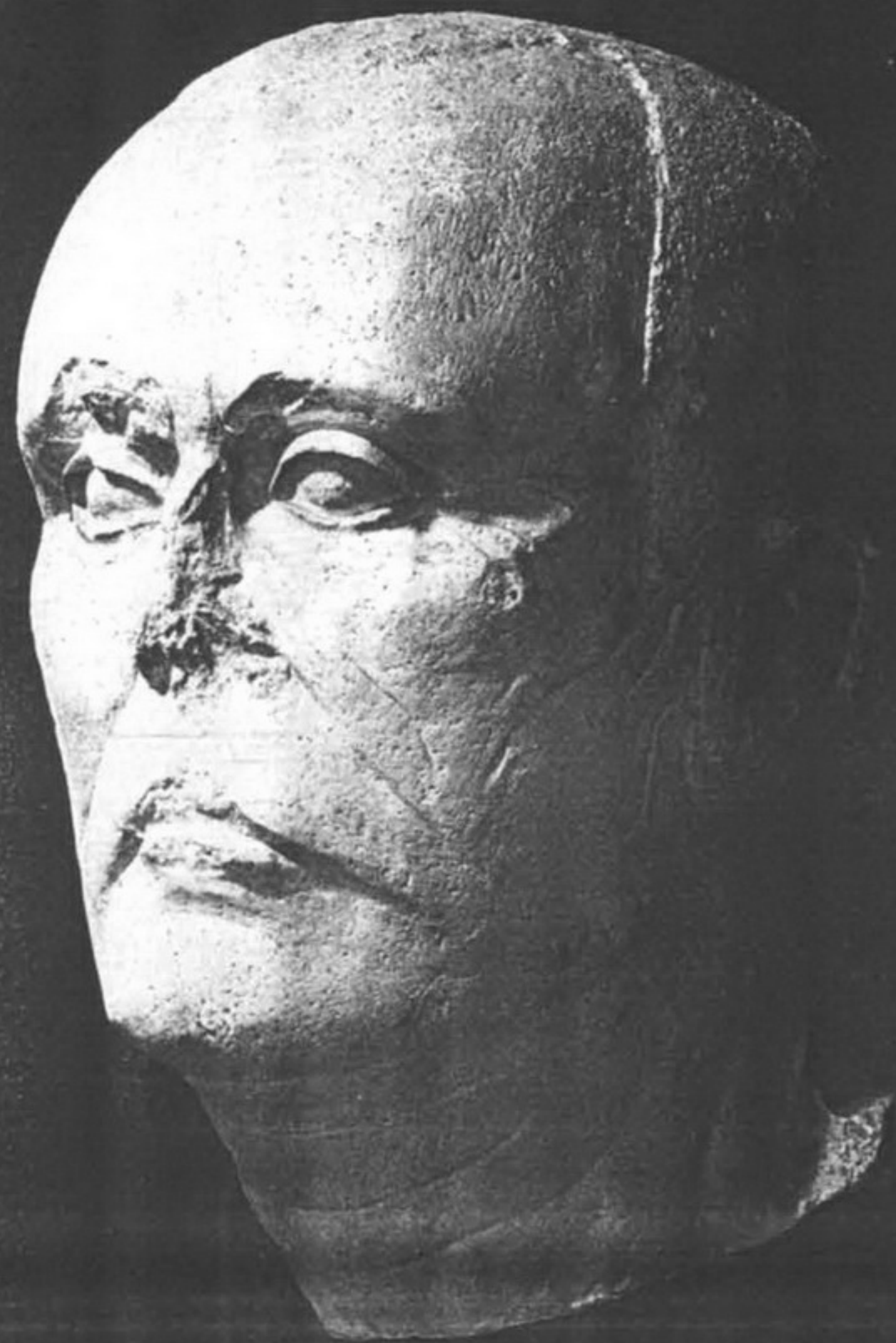
171. Portret nepoznatog starijeg muškarca, mramor, Zadar, druga polovica I. st. prije Kr., AM Zadar.

Portrait of an unknown older man, marble, Zadar, second half of the 1st century B.C., AM Zadar.

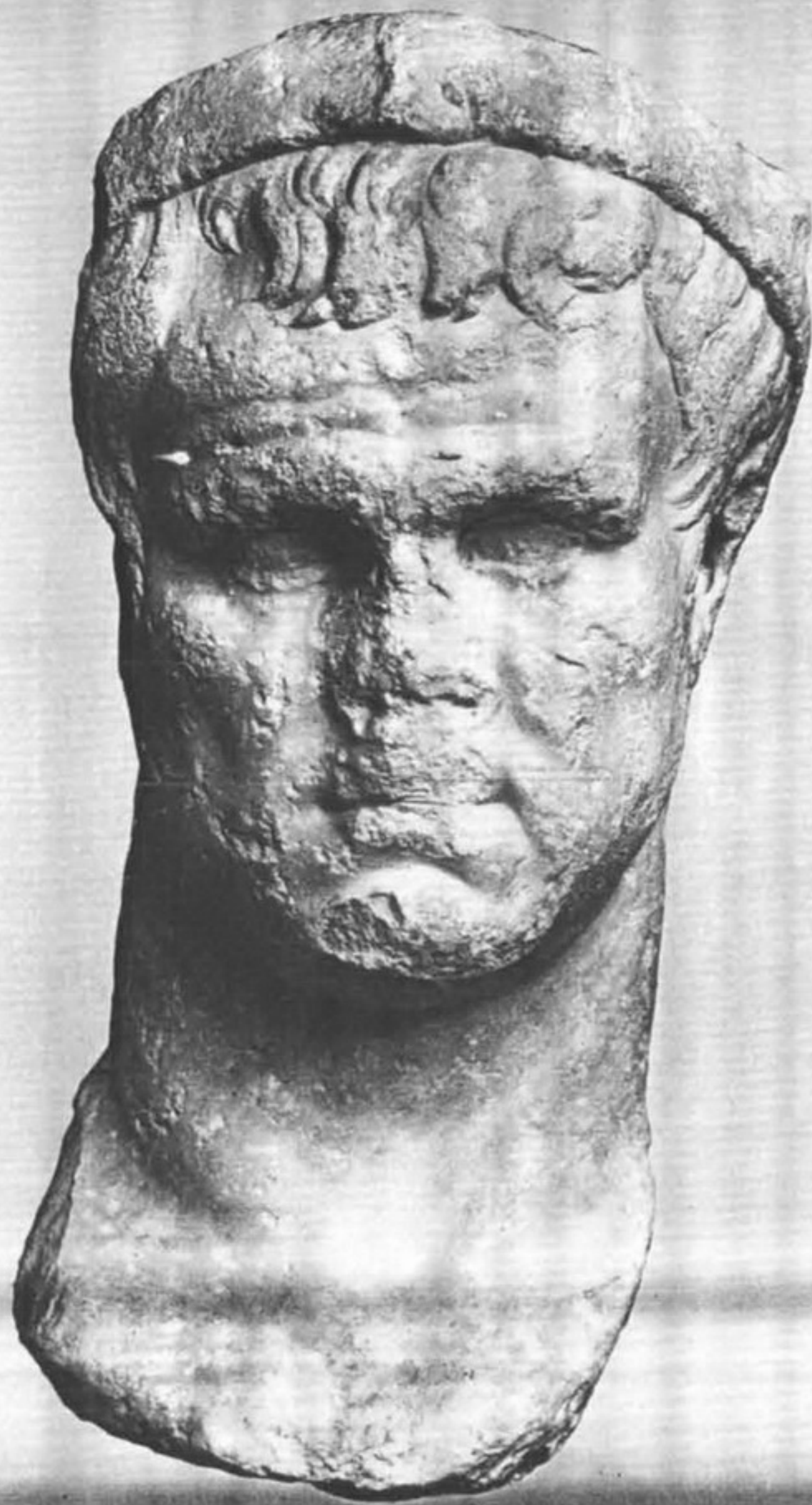

172. Portret Augusta (Akcijski tip ili tip Oktavijana), mramor, Apsorus, kraj I. st. prije Kr., GM Osor.

Portrait of Augustus (Actium or Octavian type), marble, Apsorus, end of the 1st century B.C., GM Osor.

173. Portret starijeg muškarca iz obitelji Lollia, vapnenac, Salona, kraj I. st. prije Kr., AM Split.
Portrait of an elderly man from the Lollia family, limestone, Salona, end of the 1st century B.C., AM Split.

174. Portret Agripe, mramor, Aenona ?, kraj I. st. prije Kr., Ny Carlsberg, Glyptothek Copenhagen.
Portrait of Agrippa, marble, Aenona ?, end of the 1st century B.C., Ny Carlsberg Glyptothek Copenhagen.

⁵²⁹ Usp. B. Schweitzer, Die Bildniskunst der römischen Republik, Weimar 1948, sl. 54 (novac Postumija Albina), sl. 65 (statua vojskovođe iz Tivolija), sl. 77 (novac Coelija Calda), te portreti, sl. 126, 127 itd.

⁵³⁰ O tom tipu portreta usp. P. Zanker, Studien zu den Augustus-Porträts I. Der Actium Typus, Göttingen 1978, str. 33 i d. tab. 1-29; D. Boschung, Die Bildnisse des Augustus, Das Römische Herrscherbild I, Berlin 1993, str. 11 i d. (Boschung ovaj tip naziva Alcudia Typus). Osim ovih monografija vrlo je važan rad G. Grunni, Die Porträts der Triumvirer C. Octavius, M. Antonius und M. Emilio Lepidus, Überlegungen zur Entstehung und Abfolge der Bildnistypen des Kaisers Augustus, RM 96, 1989, str. 347-364.

⁵³¹ D. Boschung, nav. dj., str. 114, br. 21, tab. 12, smatra ga ranim i izvornim, nepatvorenim tipom, na kojem nema utjecaja tipa Prima Porta.

voga muškarca, iz Pule, iako blizak strogom fizionomijskom karakteriziranju osoba koje se oslanja na iskustvo rimske kasnorepublikanske portretne plastike, ipak posjeduje zamjetljivu patetiku. To je portret koji je nastao približno u doba osnutka rimske kolonije u Puli. Zadarski pak portret također prikazuje starijeg čovjeka. Slično kao i pulski iskazuje znatnu težnju za postizanjem fizionomijske sličnosti, ali otkriva još snažniji patos nego pulski. Na ovom se portretu zapaža jedna važna fizionomijska pojedinost. To je duboko nosno sedlo kakvo imaju mnoge kamene glave i portreti na rimskom novcu. Izgleda da je to fizionomijska karakteristika svojstvena republikanskom vremenu.⁵²⁹ Zbog čega je to obilježje brojnih osoba toga doba, a ne nalazimo ga ni prije ni poslije, nije moguće objasniti.

U Osoru je pronađen portret Oktavijana (tzv. Akcijski tip), koncipiranoga po kasnorepublikanskim stilskim odrednicama (sl. 172).⁵³⁰ Ovaj portret je jedan od najkvalitetnijih primjeraka Oktavijanovih portreta uopće.⁵³¹

175. Portret Tiberija, mramor, Oneum, prva polovica I. st., GM Omiš.

Portrait of Tiberius, marble, Oneum, first half of the 1st century A.D., GM Omiš.

Salonitanski portret je nedvojbeno privatnoga karaktera, iako je riječ o glavi natprirodno velike statue, jer je otkrivena na jednoj grobnoj parceli.⁵³² Glava iskazuje suzdržan, ali ipak realistički pristup na koji upozoravaju, osim oblika glave, i brojne oštre i duboke bore na licu. Salonitanske radionice nisu nikad zastupale krajnji naturalizam. To su visokovrijedni portreti čija kvaliteta odgovara sličnim primjercima iz samoga središta i drugih velikih gradova carstva, što pokazuje da je rimski način prikazivanja osoba našao svoje mjesto na istočnom Jadranu.

Vrlo visoke umjetničke kvalitete portreta pokazuje lik Agripe iz bivše zbirke Danieli (zadnje desetljeće prije Krista) koji bi mogao biti iz Nina (sl. 174).⁵³³ To je portret koji je po svoj prilici nastao u nekom istočnom centru, neposredno prije Agripine smrti, na što upućuje *corona muralis* što ju je stekao godine 14. prije Krista.⁵³⁴ S tim u skladu je i zaista snažan patos koji je u prikladnom kontrastu sa snažnom strukturom glave. Prijelazi i plastika su toliko vješto modelirani da ovaj portret s pravom smijemo vrednovati kao jedan od najboljih ne samo u Dalmaciji, nego i znatno šire.

U rimskim gradovima postavljali su se carski kipovi već od samoga početka carstva. O tome svjedoči lik Oktavijana, iz Osora, koji se datira u doba prije nego što je on postao *Augustus*. Kasnije, već u ranom carstvu, kad bijaše nužno popularizirati kandidate za prijestolje i čitavu vladarsku kuću, počinju se javljati skupine kipova pripadnika carskih obitelji, muškaraca i žena. Takvih skupina bilo je u Puli,⁵³⁵ Osoru,⁵³⁶ Ninu,⁵³⁷ Salonu,⁵³⁸ Visu,⁵³⁹ Naroni.⁵⁴⁰ Tu su postojala svetišta ili pak grupe statua u već postojećoj arhitekturi (na forumima, teatrima, termama, bazilikama i nekim drugim javnim mjestima). Kipovi careva su samostalno ili izdvojeno stajali sa ili bez kulturnih počasti, ali uvijek kao javni spomenici. Svetišta u čast careva bila su građena i u manjim naseljima, što pokazuje da su i takva mjesta slijedila opće trendove. Podizanje carskih kipova favorizirali su rimski namjesnici, a posebnu ulogu u tome ima P. Kornelije Dolabella, o čijoj djelatnosti glede unapređivanja carskoga kulta govore i natpisi i izvori. U Baučićima poviše Omiša (*Oneum*) otkrivena je izuzetno vrijedna, ali oštećena glava Tiberija (sl. 175) te epigrafičko svjedočanstvo o svetištu Augusta i Rome.⁵⁴¹ Po tome bi se dalo zaključiti da su tu postojale i statue drugih rimskih vladara.

Najpoznatija i najmonumentalnija skupina carskih likova otkrivena je u Ninu, još u XVIII. st.⁵⁴² Očuvano je pet kipova, od kojih su samo dva imala glavu (August i Tiberije) (sl. 176, 177), a mnogi su nestali već u doba otkrivanja.⁵⁴³ Stilске karakteristike upozoravaju da su svi ninski kipovi iz istoga vremena i da pripadaju Tiberijevoj carskoj propagandi. Tiberijev put do trona, naime, trasiran je Augustovim usinjenjem pa je posthumni portret rodutemeljitelja carstva bio za očekivanje. Pitanje je, međutim, kome valja pripisati ostale kipove bez glava. Nedvojbeno su to članovi obitelji i pretendenti na prijestolje. Osobito je važan problem najveće statue koja nosi Jupitrovu odjeću, pokazujući božansku nagost gornjeg dijela tijela, što dokazuje da je riječ o, pokojnoj, po svoj prilici diviniziranoj osobi.⁵⁴⁴ Kako je August također prikazan na sličan način, nameće se zaključak da je i on već mrtav. Budući da je bezglavi nagi kip viši od Augustova, možda je to mogao biti Cezar (sl. 178).⁵⁴⁵

⁵³² Usp. bilj. 528.

⁵³³ Usp. N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 51 i d. kat. br. 20, sl. 20; N. Cambi, Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana, Diadora 13, 1991, b. str. 123, tab. V; F. Johansen, Roman Portraits I, Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen 1994, str. 40, br. 8, sa slikama.

⁵³⁴ Tu je tezu iznio još G. Hafner, Spät-hellenistische Bildnisplastik, Berlin 1954, str. 78.

⁵³⁵ U Puli je grupa po svoj prilici stajala u svetištu na forumu, usp. G. Fischer, Das römische Pola. Eine archaische Stadtgeschichte, München 1996, str. 92, sl. 15; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 87 i d.

⁵³⁶ I tu je bio veći broj statua. Nađene su u moru, gdje su očito namjerno bacene nakon što su razbijene. Izvorna je lokacija nepoznata, ali su vjerojatno stajale negdje na forumu. Osim glave Oktavijana (vidi ranije u tekstu) i Druza Mlađega, ostali fragmenti nisu objavljeni.

⁵³⁷ U Ninu su stajale na forumu, usp. B. Ilaković, Zašto je rimski Forum u Nini (*Aenona*) morao biti nisko sagrađen, Diadora 16-17, 1994-95, str. 216, sl. 7. O njima vidi kasnije u tekstu.

⁵³⁸ I tu je nađeno nekoliko carskih portreta. Nije poznato gdje se sada nalaze. O glavama dječaka Nerona i Druza Cezara vidi kasnije u tekstu i bilj. 559.

⁵³⁹ Nekoliko kipova nađeno je na forumu (lokacija gospodarska zgrada - *Kanarija*).

⁵⁴⁰ Na forumu je postojalo malo svetište u kojemu su nađeni kipovi. Rezultati istraživanja nisu još objavljeni. Nešto podataka iznosi: E. Marin, Ave Naron, Zagreb 1997, str. 59 i d. i Isti, Consecratio in forma Veneris, str. 59 i d. sl. 1-3.

⁵⁴¹ N. Cambi, Svetište (Augusteum) u Oneu (*Oneum*), RFTZ 35 (22), 1995-96, tab. I-II. Osim Tiberijeve glave u svetištu svjedoči natpis u Cast Rome i umirloga Oktavijana Augusta.

⁵⁴² Te je kipove kod A. Daniellija vidio i spomenuo u svom djelu A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, str. 16 i d.

⁵⁴³ Te kipove kao cjelinu donose J. Bankó - P. Sticotti, Antikensammlung im erzbischöflichen Seminar zu Udine, AEM 18, 1895, str. 53 i d. br. 1-5. Vidi i N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 57 i d. kat. br. 25 i 26, sl. 25-28. Mnogo je statua nestalo poslije nalaza.

⁵⁴⁴ Usp. H. G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser, Berlin 1968, str. 104 i d.

⁵⁴⁵ Ako je taj, raniji dio grupe, iz istog vremena, tada je logično da od Augusta može biti viši samo Cezar. Valja napomenuti da je gornji dio kipa jednako herojski obnažen kao i kip Augusta.

176. Kip postumnog Augusta, mramor, Aenona, potkraj Tiberijeve vladavine, AM Zadar.
Posthumous statue of Augustus, marble, Aenona, the end of Tiberius' reign, AM Zadar.

177. Kip Tiberija u togi, mramor, Aenona, potkraj Tiberijeve vladavine, AM Zadar.
Statue of Tiberius in a toga, marble, Aenona, end of Tiberius' reign, AM Zadar.

178. Kip cara ili člana carske obitelji, mramor, Aenona, potkraj Tiberijeve vladavine, AM Zadar.
Statue of an emperor or a member of the imperial family, marble, Aenona, end of Tiberius' reign, AM Zadar.

179. Portret žene, mramor, Pola, sredina I. st., AMI Pola.
Portrait of a woman, marble, Pola, mid 1st century A.D., AMI Pola.

⁵⁴⁶ D. Boschung, Die Bildnisse des Augustus, Das Römische Herrscherbild I, Berlin 1993, str. 193, kat. br. 207, tab. 219, 2. Autor smatra da je riječ o palimpsest-statui prepravljenoj od Kaliguline. Čini se ipak da nema znakova preradbe.

⁵⁴⁷ Nije isključeno da je na istom mjestu nadeno pet ženskih statua koje su kasnije nestale, usp. J. Bankó - P. Sticotti, nav. dj. str. 56 i d. br. 6-11, međutim, nije sigurno pripadaju li te statue nalazi. D. Boschung, nav. dj. I, c. navodi da su nestale još četiri ženske statue (nadene godine 1776). Nije mi jasno otkuda mu taj podatak.

⁵⁴⁸ R. Matijević, Novi primjeri antičke portretne plastike iz Pule i okolice, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije, Rijeka 1993, str. 48 i d. sl. 6-8; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 89, sl. na str. 88.

⁵⁴⁹ U svakom slučaju nije sigurno je li to Agrippina Minor.

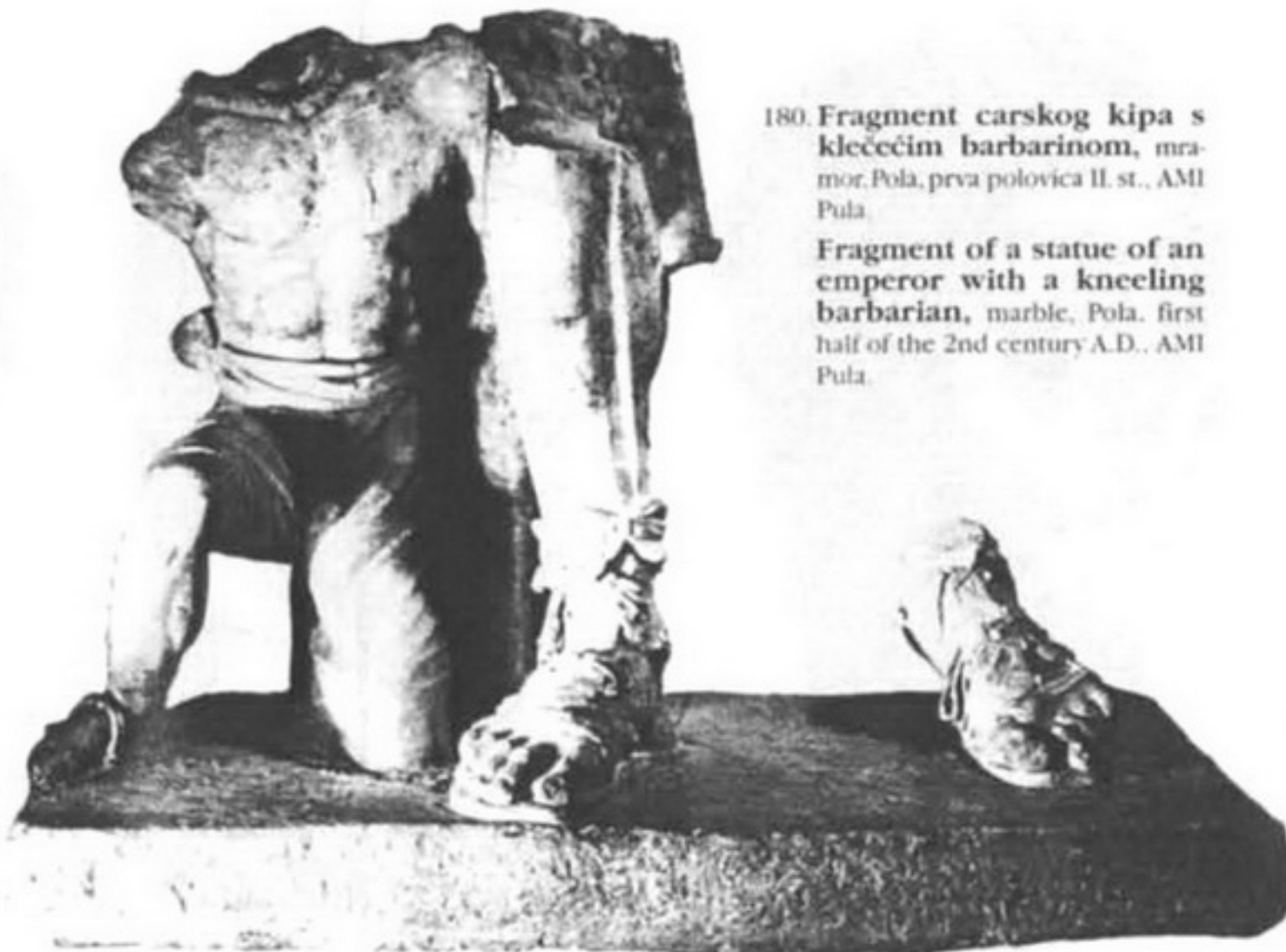
⁵⁵⁰ Tu je bio nađen fragment carske statue u oklopu od koje su se očuvale samo stopala, G. Fischer, Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, str. 92, tab. 29 b, c; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 92 i d. sa slikama.

⁵⁵¹ R. Matijević, nav. dj. str. 89 i d. sl. na str. 90 i 91.

⁵⁵² M. Wegner, Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina, Das römische Herrscherbild II, 2, Berlin 1956, str. 68 drži da je glava Amona zaštitni znak Egipta i da se javlja na pterigama filhelenskih vladara kao na primjer Hadrijana, K. Stemmer, Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen, Berlin 1978, str. 160, smatra da se glava Amona nalazi već od flavijevskih vladara. Međutim, u Naroni se Amonova glava nalazi već na Augustovom kipu. To je u skladu s ukrasima na Augustovu forumu usp. Kaiser Augustus 1988, str. 184 i d. sl. 85-86; G. Fischer, nav. dj. str. 168, tab. 44 a, b; R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 130, sl. na str. 131.

⁵⁵³ Ovaj carski torso se po svoj prilici nalazio u nisama raščlanjenoj fasadi tzv. velikog teatra u Puli usp. G. Fischer, Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, str. 168, tab. 44 a, b.

⁵⁵⁴ Usp. bilj. 540. Nadeno je 16 kipova. Nalaz još nije u cijelosti objavljen.

180. Fragment carskog kipa s klečećim barbarinom, mramor, Pola, prva polovica II. st., AMI Pula.

Fragment of a statue of an emperor with a kneeling barbarian, marble, Pola, first half of the 2nd century A.D., AMI Pula.

Ostali su po svoj prilici neki od Tiberijevih prijestolonasljednika. Prije su to mogli biti Germanik i Druz Mladi nego Germanikovi sinovi koji kao kandidati dolaze u obzir tek po očevoj i Druzovoj smrti. Važno je napomenuti da je pokojnicima poklonjena znatno veća pažnja nego živućem vladaru, što nedvojbeno dokazuje komparacija Augustove i Tiberijeve glave. Lako je moguće da je skupina nastala na samom kraju Tiberijeva vladanja, a ne poslije njegove smrti.⁵⁴⁶ Sigurno je u Ninu bilo još kipova, u prvom redu kip žene, možda Livije, ali je teško bilo što pouzdano tvrditi.⁵⁴⁷ Ti su likovi prikazani u duhu Augustova klasicizma, ali i tiberijevskoga akademizma koji se, unatoč stanovitoj hladnoći i shematizaciji, ističu tehničkom i zanatskom vrsnoćom. Zanimljivo je da je glava Tiberija iz Oneuma, svojom vrsnoćom bolja od ninskoga portreta istoga cara.

Najbolji primjer ženskoga portreta iz nešto malo kasnijega doba predstavlja portret mlade žene iz Pule što potvrđuju fini prijelazi, nježan oblik lica i pojedinosti, te sofisticirana frizura (sl. 179).⁵⁴⁸ Portret je prikazivao, s obzirom na mjesto nalaza, neku carsku osobu, ali je, unatoč jasno određenim fiziognomijskim pojedinostima, ipak teško kazati o kojoj se radi.⁵⁴⁹ U Puli se na forumu, u arhitektonski vrlo zanimljivo oblikovanom prostoru, nalazio augustovsko-tiberijevski niz carskih statua. Tome nizu pripadale su noge cara s klečećom figurom barbarina (Gal) (sl. 180).⁵⁵⁰ Taj je kip očito morao biti u oklopu, sudeći po sandalama i figuri pobijedenoga. Sa sjeverne strane pulskoga foruma otkriven je i kip u oklopu, koji na srednjoj pterigi ima veliku glavu Jupitera Amona te bistu personifikacije vjetera (sl. 181). Sudeći po tome, riječ je o kipu Augusta ili Tiberija.⁵⁵¹ Prethodno spomenuta glava žene upozorava da je grupa mogla biti proširena u doba Klaudija ili Nerona. Na žalost, ostaci ipak ne dopuštaju pouzdane zaključke.⁵⁵² Čini se da otuda potječe i jedan drugi torzo u oklopu.⁵⁵³

Najbrojnija grupa carskih statua nedavno je otkrivena u Naroni.⁵⁵⁴ Među njima su zastupljeni svi tipovi muških i ženskih carskih statua. Neke su u oklopu, neke su odjevene u togu, a neke su prikazane u jupiterskoj nagosti.

Ima i više bogato drapiranih ženskih kipova. Među otkrivenim kipovima nalazi se i jedna glava, po svoj prilici Nerona Cezara, sastavljena od više fragmenta. Ta forumska skupina sadržavala je i već otprije znanu glavu Livije (sl. 182).⁵⁵⁵ Glava Livije je vrlo vrijedna. Njeno lice iskazuje brižan klasicistički tretman. Rafinirani prijelazi planova, blaga plastika, nježnost modelacije i bezizražajan pogled pouzdane su odrednice Tiberijeve doba. Kurzorani rad stražnjih dijelova kose pokazuje da je preko glave mogao biti prebačen veo. Vespazijanov portret otkriven u neposrednoj blizini svjedoči i o nazočnosti kipova flavijevskih vladara (sl. 183).⁵⁵⁶ Jedan vrlo mali fragment ženske glave pokazuje da je vladarska skupina sadržavala i trajanske likove.⁵⁵⁷ To otkriva da se grupa širila barem tri puta, posljednji put u doba Trajana.

Na razvitak carskih skupina u Tiberijevo doba upozorava sjajna glava Druza Mladega, iz Osora (sl. 184). Ona je vjerojatno tvorila jedinstvenu cjelinu s prije spomenutom Oktavijanovom glavom.⁵⁵⁸ Druzov je portret, naime, mogao pripadati proširenju iz Tiberijeve doba, jer je on dosta mladi i stilski sasvim različit. I u Saloni je morala postojati također jedna tiberijevska grupa, o čemu svjedoče visokovrijedne akademski koncipirane glave dječaka, Nerona (sl. 185) i Druza Cezara (sl. 186), Germanikovih sinova.⁵⁵⁹ Te su dječake glave po svoj

181. Fragment carske statue u oklopu, mramor, Pola, prva polovica I. st., AMI Pula.

Fragment of an emperor's cuirassed statue, Pola, first half of the 1st century A.D., AMI Pula.

⁵⁵⁵ N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 96, kat. br. 24, sl. 24.

⁵⁵⁶ N. Cambi, nav. dj. str. 74, kat. br. 50, sl. 52.

⁵⁵⁷ Fragmenti te glave nisu još objavljeni, kao ni ranije spomenuta, nedavno rekonstruirana glava Nerona Cezara.

⁵⁵⁸ N. Cambi, nav. dj. str. 61, kat. br. 52, sl. 54.

⁵⁵⁹ N. Cambi, nav. dj. str. 59, kat. br. 28, sl. 30; str. 59, kat. br. 29, sl. 30.

⁵⁶⁰ Torzo se nalazi u Arheološkom muzeju. Nije objavljen.

⁵⁶¹ Tacit., An. 2, 44; 3, 7.

prilici pripadale nekoj većoj skupini. Toj su skupini mogle pripadati i neke druge, nažalost fragmentirane statue, među kojima se ističe golemi nagi torzo jedne sjedeće statue.⁵⁶⁰ Sve to upozorava da je i u Saloni postojao *augustaeum*.

Očito je da je najveći broj takvih carskih kipova nastao u doba Tiberija kad su se za potrebe državne propagande najčešće upotrebljavale skupine carskih kipova. Taj je proces imao veliko značenje, jer populariziranje carske obitelji, a osobito potencijalnih nasljednika trona, bijaše bitni element državne stabilnosti. Brojne ostatke carske propagande objašnjava velika privrženost namjesnika P. Kornelija Dolabelle Tiberiju i gotovo trogodišnji boravak vladareva sina Druza Mladega u Dalmaciji.⁵⁶¹ Istu potrebu osjećali su i kasniji vladari pa su poticali dopunjavanje ranijih ili obrazovanje novih skupina. Ima mnogo dokaza takvih proširivanja koja najuvjerljivije posvjedočuju primjeri iz Nina i Narone.

Karakteristike portretne umjetnosti iz doba vladara julijevsko-klaudijske dinastije poprimaju i privatni portreti. Oni neskriveno slijede službenu portretnu umjetnost što se manifestira oponašanjem mode i frizure, pa čak i

182. Portret Livije, mramor, Narona, prva polovica 1. st., Ashmolean Museum Oxford.
Portrait of Livia, marble, Narona, first half of the 1st century A.D., Ashmolean Museum Oxford.

183. Portret Vespazijana, mramor, Narona, druga polovica 1. st., Arheološka zbirka Vid.
Portrait of Vespasian, marble, Narona, second half of the 1st century A.D., Archaeological Collection Vid near Metković.

184. Portret Druza Mladeg, mramor, Apso-
rus, drugo-treće desetljeće 1. st., GM Osor.
Portrait of Drusus Minor, marble,
Apsorus, second or third decade of the 1st
century A.D., GM Osor.

185. Portret Nerona Cezara, mramor, Sa-
lona, drugo-treće desetljeće 1. st., AM Split.
Portrait of Nero Caesar, marble, Salo-
na, second or third decade of the 1st
century A.D., AM Split.

186. Portret Druza Cezara, mramor, Sa-
lona, drugo-treće desetljeće 1. st., AM Zagreb.
Portrait of Drusus Caesar, marble,
Salona, second or third decade of the 1st
century A.D., AM Zagreb.

izgleda i izraza samoga cara. Nastoji se da portret bude neka vrsta odvetka, refleks carskoga lika u širim slojevima društva. Zbog toga je često teško razlikovati službene od privatnih osoba. Brojni su takvi portreti, a najviše ih potječe iz Pule (sl. 187),⁵⁶² Zadra (sl. 188)⁵⁶³ i Salone (sl. 189).⁵⁶⁴ Većina navedenih portreta pripadala je po svoj prilici kipovima važnih osoba jednoga grada ili su to bili dijelovi nadgrobničkih likova koji su producirani u vrlo velikom broju, najčešće na dosta tipiziran način (muškarac odjeven u togu s rotulusom u ruci), predstavljajući se tako kao rimski građani.⁵⁶⁵

⁵⁶² N. Cambi, nav. dj. str. 66, kat. br. 41; str. 67, kat. br. 42, sl. 44.

⁵⁶³ N. Cambi, nav. dj. str. 62, kat. br. 34, sl. 36.

⁵⁶⁴ N. Cambi, nav. dj. str. 62, kat. br. 36, sl. 36; str. 68, kat. br. 43, sl. 49.

⁵⁶⁵ Nije sačuvana glava nijedne muške statue u togi. Od ženskih odjevenih statua samo kip Lolije ima glavu. Usp. E. Larisa, Monumenti salnitani inediti, Wien 1856, str. 37 i d. tab. XII, 4.

187. Portret nepoznate mlade žene, mra-
mor, Pola, oko sredina 1. st., AMI Pula.
Portrait of an unknown young wo-
man, marble, Pola, mid 1st century A.D.,
AMI Pula.

188. Portret nepoznate mlade žene, mra-
mor, Zadar ? oko sredine 1. st., AM Zadar.
Portrait of an unknown young wo-
man, marble, Zadar ?, mid 1st century A.D.,
AM Zadar.

189. Portret nepoznate starije žene, vap-
nenac, Salona, početak 1. st., AM Split.
Portrait of an unknown elderly wo-
man, limestone, Salona, early 1st century
A.D., AM Split.

190. Portret Domicijana, mramor, Salona ? kraj 1. st., PM Kotor.
Portrait of Domitian, marble, Salona ?, end of the 1st century A.D., PM Kotor.

191. Portret Trajana, palimpsest Domicijanove glave, mramor, Issa, početak II. st., AM Split.
Portrait of Trajan, recarved from a head of Domitian, marble, Issa, early 2nd century A.D., AM Split.

192. Portret Nerve, palimpsest Domicijanove glave, mramor, Aenona, kraj 1. st., AM Zadar.
Portrait of Nerva, recarved from a head of Domitian, marble, Aenona, end of the 1st century A.D., AM Zadar.

Jednu novu stilsku tendenciju donosi flavijevsko razdoblje. Riječ je o ponovnoj pojavi snažnog realizma. To osobito jasno iskazuje fragmentirani portret Vespazijana, iz Visa, koji gotovo naturalistički prikazuje imperatorovo gojazno, staračko i cinično lice.⁵⁶⁶ Nešto je drugačije koncipiran portret Vespazijana iz Narone na kojemu se zapaža klasicistička i idealistička stilski komponenta kakva bijaše toliko omiljena još u ranijem razdoblju (julijevsko-klaudijevsko doba).⁵⁶⁷ Caru je udahnut blagi i pokroviteljski pogled, kakav je svjesno izostavljen na viškom portretu.

Čini se da su poslije julijevsko-klaudijevskih careva obiteljskoj propagandi veliku pažnju iskazivali Flavijevci. To im bijaše nužno, jer, iako je izumrla ranija carska loza, oni su ipak bili skromnoga italskog, a ne rimskog patricijskog podrijetla. U Naroni je postojao posebno naglašen kult Flavijevaca, o čemu ima i drugih dokaza osim Vespazijanove glave.⁵⁶⁸ U Saloni je po svoj prilici bila nađena glava Domicijana, sada u Kotoru (sl. 190),⁵⁶⁹ koja pokazuje, kao i Vespazijanova iz Narone, idealizirano lice koje oživljuje bogata plastika kose.⁵⁷⁰ Takav način oblikovanja kose nova je umjetnička tendencija. Tragovi boje potvrđuju da je portret bio oslikan, što je i inače odlika antičke plastike.

U Puli se očuvao jedan portret dječaka s vijencem od klasja koji ga je klasificirao kao mistesa posvećenog u eleuzinske misterije. Na temelju fotografija čini se da je to portret, po obliku kose i plastici, iz kasnijega flavijevskog razdoblja. Na žalost, portret je pred dvadesetak godina ukraden.⁵⁷¹

Klasicistički je oblikovana i Trajanova glava kombiniranoga tipa, također iz Visa⁵⁷² na kojoj prevladavaju osobine careva prvog tipa ali ne u cijelosti (sl. 191). To je palimpsest skulptura, oblikovana od glave svrgnutoga Domicijana čije se fizionomijske pojedinosti još uvijek jasno naziru.⁵⁷³ Od Domicijanove glave bio je modeliran i portret cara Nerve iz Nina (sl. 192).⁵⁷⁴ Očito je da su Domicijanove statue bile rušene i upotrebljavane kao materijal za izradu novih kipova. Dok je Trajanova glava iz Visa vrlo kvalitetno ostvarenje koje je, unatoč ograničavajućim elementima prethodnoga portreta, donijelo uvjer-

ljivu, sigurno prepoznatljivu, klasicistički koncipiranu fizionomiju s novim načinom modelacije kose (ona, naime, ima debele, ravne i reljefne, poput vrpca oblikovane pramenove među kojima su duboki kanali), dotle je novopronađeni ninski portret provincijalno naivan i za cara neprimjereno nezgrapjan, pa čak i zanatski nedorečen.

Nove tendencije iskazuje bista Trajana *decennalia* tipa, iz Salone, kod koje je izvorna slojevitost kompozicijskoga i modelacijskoga procesa doživjela stanovit akademizam, ali vrsnoća takvoga pristupa još je jasno prepoznatljiva (sl. 193).⁵⁷⁵ Ona pokazuje istu metodu oblikovanja kose, kao i glava iz Visa. Nedavno je pronađena još jedna Trajanova glava. Ona pripada tzv. *Opferbildnis* tipu, a pronađena je u vodama Cresa (sl. 194).⁵⁷⁶ Unatoč tomu što je more znatno izgladilo reljef tako da glava podsjeća na oblutak, sasvim je razvidno da je to bila jedna od najkvalitetnijih carskih glava u nas. Iako je portret dosta oštećen, ipak su vidljivi skulpturalni kontrasti koji se po prvi put postupno uvode u rimsku portretistiku.

Na žalost, malo je ženskih portreta iz flavijevskoga i trajanskoga doba. Jedna loša glava iz Zadra pokazuje tipičan sačasti tupe s kolorističkim rupicama flavijevskoga razdoblja.⁵⁷⁷ Trajanska pak frizura, s radijalno postavljenom, ali visoko uzdignutom kosom, koja je više plastično nego kontrastno oblikovana, javlja se na glavi iz Salone, sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu (sl. 195).⁵⁷⁸ Ona svojim izgledom i frizurom podsjeća na žene Trajanova kruga,⁵⁷⁹ ali je to ipak vjerojatnije privatni nego carski portret.

193. Bista Trajana, mramor, Salona, početak II. st., Kunsthistorisches Museum Wien.
Bust of Trajan, marble, Salona, early 2nd century, Kunsthistorisches Museum Vienna.

194. Portret Trajana, mramor, uvala Staganjac na Cresu, početak II. st., privatna zbirka A. Šlosara, Opatija.
Portrait of Trajan, marble, Staganjac Bay on Cres, early 2nd century A.D., private collection of A. Šlosar, Opatija.

195. Portret nepoznate žene, mramor, Salona, kraj I. ili početak II. st., AM Zagreb.
Portrait of an unknown woman, marble, Salona, late 1st or early 2nd century A.D., AM Zagreb.

⁵⁷⁵ N. Cambi, nav. dj., str. 82, kat. br. 58, sl. 60.

⁵⁷⁶ N. Cambi, Novi portret cara Trajana s otoka Cresa, ARH 12, 1995, str. 71 i d. sl. 1-4.

⁵⁷⁷ N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 76, kat. br. 42, sl. 54.

⁵⁶⁶ N. Cambi, nav. dj., str. 75 i d, kat. br. 49, sl. 51. Izraz odgovara opisu vladareva značaja.

⁵⁶⁷ N. Cambi, nav. dj., str. 74 i d, kat. br. 50, sl. 52.

⁵⁶⁸ U Naroni je postojao kult rano umrloga Tita, usp. CIL III, 1835; o tome još N. Cambi, Antička Naron - urbanistička topografija i kulturni profil grada, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, IHAD 5, Split 1980, str. 136, sl. 14.

⁵⁶⁹ N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 75 i d, kat. br. 51, sl. 53.

⁵⁷⁰ Na glavi se zapaža bogata plastika kose kakva nije postojala u doba Titova oca Vespazijana, ali jest već na Titovim portretima, što je nova kvaliteta. Usp. Titove glave u: G. Daltrop, U. Hübner, M. Wegner, Die Flavii-Vespasiani, Titus, Domitian, Nerva Julia Titi, Domitilla, Domitia, Das römische Herosbild II, 1, Berlin 1966, str. 85 i d, tab. 10-21.

⁵⁷¹ U Furčić, Izbor antičke kulne plastike na području Istre, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali XII, 1976, str. 213, tab. IV, 3. Autorica je dobro zapazila da ne može biti riječ o glavi Apolona, kako se ranije držalo.

⁵⁷² N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 81, kat. br. 57, sl. 59. O toj glavi piše i D. Kreikenboom, Griechische und römische Kolossal-Porträts bis zum späten ersten Jahrhundert n. Chr., Berlin-New York 1992, str. 107, tab. 34.

⁵⁷³ N. Cambi, nav. dj. i nav. mj.; D. Kreikenboom, nav. dj. i nav. mj.

⁵⁷⁴ M. Kolega, Damnatio memoriae u rimskoj portretnoj umjetnosti: Domicijan/Nerva u Ninu, Diadora 14, 1992, str. 54 i d, tab. IV.

196. Portret nepoznate žene, mramor. Flanona, sredina II. st., ZMP Poreč.

Portrait of an unknown woman, marble, Flanona, mid 2nd century, ZMP Poreč.

197. Portret muškarca s bradom, mramor. Flanona, treće desetljeće II. st., ZMP Poreč.

Portrait of a bearded man, marble, Flanona, third decade of the 2nd century A.D., ZMP Poreč.

⁵⁷⁸ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 83, kat. br. 59, sl. 61.

⁵⁷⁹ Usp. glave u M. Wegner, *Hadrian, Plotina, Maeciana, Matidia, Sabina. Das römische Herrscherbild II*, 2, Berlin 1956, str. 77, 122, tab. 55 a, b; str. 130, tab. 29, 41, 42.

⁵⁸⁰ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 87, kat. br. 66, sl. 67; N. Cambi, *Dvije antičke glave iz Plominia (Flanona)*, *Histria archaeologica* 20-21, 1989-1990, Pula 1995, str. 91, tab. I, 1-2, II, 1-2.

⁵⁸¹ N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 93, kat. br. 74; N. Cambi, *Dvije antičke glave*, str. 97, tab. III, 1-2, IV, 1-2.

⁵⁸² K. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, sv. I, *Kaiser und Prinzenbildnisse*, Mainz 1985, str. 44, br. 46, tab. 49-51.

⁵⁸³ K. Fittschen, *Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen 1982, str. 39, tab. 149.

⁵⁸⁴ N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 103, kat. br. 90, sl. 87.

⁵⁸⁵ *Glave tipove punde* usp. u K. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, sv. III, *Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse*, *Prinzipowerträge*, Mainz 1983, str. 75, br. 99, tab. II 24, 125, str. 76, br. 100, tab. 126.

Iz kasnohadrijanskoga doba je jedan muški,⁵⁸¹ a iz ranoantoninskoga jedan ženski portret.⁵⁸¹ Oba portreta potječu iz Plominia. To su privatni portreti koji slijede izgled, modne i stilske karakteristike Hadrijanovih portreta (sl. 197),⁵⁸² odnosno portreta Faustine Mlade (sl. 196).⁵⁸³ Vjerojatno je među tim portretima manja vremenska razlika. Veća je razlika u modi nego u stilskim pojedinostima. Ti portreti iskazuju gotovo barokne plastične vrijednosti i vrlo upadljivi kontrast bogate plastike kose i sjajno uglačenoga inkarnata.

Rafinirana glava iz Siska s vrlo složenom frizurom iz antoninskoga doba pokazuje da je u tome gradu njegovana portretna umjetnost vrlo visoke vrijednosti (sl. 198).⁵⁸⁴ Nema dvojbe da je to jedan od najvršnjih portreta u Hrvatskoj. Fino nategnuta koža preko koštane strukture glave s mladenački naivnim očima skladno je ukomponirana s lijepom i uz glavu pripijenom frizurom, čiji je najvažniji detalj poput kolača okrugla punda na zatiljku.⁵⁸⁵ Iako je ovo jedan od najranijih portreta iz sjeverne Hrvatske, on se ipak ne može razumjeti bez prethodnih portreta i vrsnih majstora i radionica u tome gradu.

Malo je carskih portreta iz kasnijega II. st., ali je, sudeći prema njihovom broju iz ranijega doba, to samo slučajnost. Privatni portreti koji stilski slijede portretistiku careva iz II. st. potvrđuju da razvitak portretne plastike teče bez zastoja. Jedan monumentalni i vrlo vrijedan portret iz Zadra (sl. 199),⁵⁸⁶ na žalost dosta uništen, oponaša frizuru i izgled Lucija Vera,⁵⁸⁷ a jedan lik mladića iz Salone izgled Marka Aurelija iz mladih dana.⁵⁸⁸ Među portretima s kraja

198. Portret nepoznate djevojke, mramor. Siscia, sredina II. st., AM Zagreb.

Portrait of an unknown girl, marble, Siscia, mid 2nd century A.D., AM Zagreb.

199. Monumentalni portret nepoznatog muškarca, mramor, Jader, šesto-šestdesetljeće II. st., AM Zadar.
Monumental portrait of an unknown man, marble, lader, second half of the 2nd century A.D., AM Zadar.

200. Portret nepoznatog mladog muškarca, mramor, sjeverna Dalmacija ? kraj II. st., AM Zadar.
Portrait of an unknown young man, marble, northern Dalmatia ? end of the 2nd century A.D., AM Zadar.

¹⁹⁹ N. Cambi, nav. dj., str. 99, kat. br. 84, sl. 81.

²⁰⁰ Usp. slično oblikovanu kosu i bradu kod Lucija Vera, K. Fittschen - P. Zanker, nav. dj., str. 79, Prilog 50-55.

¹⁹⁸ N. Cambi, nav. dj., str. 98, kat. br. 83, sl. 80.

¹⁹⁹ N. Cambi, nav. dj., str. 99, kat. br. 84, sl. 81.

²⁰⁰ N. Cambi, nav. dj., str. 100, kat. br. 86, sl. 82; J. Jørgensen, Catalogue, Roman Portraits II, Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen 1995, str. 156, br. 62 sa sl.

²⁰¹ K. Fittschen, The Greek Renaissance in the Roman Empire, London University Bulletin, Supplement 55, 1989, str. 111, tab. 42, sl. 32.

²⁰² N. Cambi, nav. dj., str. 114, kat. br. 98, sl. 94.

²⁰³ CIL III 3118, 3119, 3120, 3121 (10118), 3122 (10119). Natpisi su od Marka Aurelija do Trebonijana Gala, ali tri su iz obitelji Severa. Usp. B. Nedwell, Felix Arba, Rab 1990, str. 20 i d, sl. na str. 51-53.

²⁰⁴ N. Cambi, nav. dj., str. 107, kat. br. 95, sl. 91.

²⁰⁵ N. Cambi, nav. dj., str. 110, kat. br. 96, sl. 92.

²⁰⁶ B. Andreau, L'art de l'ancienne Rome, Paris 1973, str. 276, sl. 113, uvrštava portret među najljepše primjere portretne umjetnosti severskoga doba.

II. i početka III. st. valja spomenuti i dva iz negdašnje zbirke Danieli, za koje se ipak ne može sa sigurnošću kazati jesu li nađeni na našem primorju. Oni posjeduju visoku umjetničku vrijednost. Glava mladića iz Zadra vrlo je rafinirana i izjednačena u svim aspektima plastične forme i psihičke ravnoteže (sl. 200),⁵⁸⁹ dok je portret iz Kopenhagena (sl. 201),⁵⁹⁰ kako je utvrdio K. Fittschen, izraz jednoga novoga trenda. Portret, naime, kao i još neki drugi portreti privatnoga karaktera, manifestira ugledanje na veliki uzor, na nezaboravnog Aleksandra Velikog.⁵⁹¹ Drugi zadarski portret prikazuje mladog svećenika koji po bogatoj plastici kose pripada istom stilskom razdoblju, ali se po pojedinosti ma načina češljanja više vezuje uz rimsku modu ranoga III. st. (sl. 202).⁵⁹²

Dva neobično vrijedna ženska portreta stilski pouzdano pripadaju severskom razdoblju. Nema dvojbe da su postojale grupe kipova severske carske obitelji kao što potvrđuje epigrafička dokumentacija (natpisi iz Raba).⁵⁹³ Portret djevojke sa zanimljivim tipom frizure poput krišaka dinje možda prikazuje Plautillu (sl. 203),⁵⁹⁴ dok se za drugi portret znatno pouzdanije pretpostavlja da prikazuje tu istu, nesretnu ženu surovoga Karakale (sl. 204).⁵⁹⁵ Poput slonovače sjajna put, bojanje kose, kontrastiranje elementima od drugoga materijala (oči od staklene paste) znakovi su vrhunskoga portretnoga izraza. To je nedvojbeno jedan od najljepših portreta toga doba uopće.⁵⁹⁶

Drugi portret ima normalno izradene oči sa šarenicama i zjenicama koje iskazuju naznake sjete i blago podcrtano predosjećanje tragičnih zbivanja.

Po frizuri se ova glava vezuje uz nešto mlađi tip Plautillina portreta s normalnim razdjeljkom i uz glavu pripijenom gustom kosom, čini se uvučenom u mrežicu, svijenom od zatiljka prema tjemenu.⁵⁹⁷ Međutim, najprije tužan, a potom tjeskoban pogled nije individualna nego opća naznaka. Te su glave nagovještaj onoga što će se dogoditi u razvitku rimskoga portreta u drugoj polovici III. st. U dugoj povijesti rimske portretistike tek je tada postignut najpotpuniji sklad duha vremena i individualnosti. Dok je bol opća, fizionomija je naglašeno individualna. Na žalost, takvih portreta ostalo je malo u Dalmaciji, ali ih je, sudeći barem po ove dvije prekrasne glave, moralo biti dosta, a što je najvažnije, očito bijahu umjetnički vrlo vrijedni.

Iz doba nešto prije sredine III. st. potječe glava muškarca iz srca Zagreba (sl. 205).⁵⁹⁸ Iako je razmjerno malih dimenzija i ona iskazuje visoku zrelost portretne umjetnosti kasne severske dinastije ili ranoga razdoblja vojničkih vladara.⁵⁹⁹ Prikaz u daljini izgubljenog pogleda tražio je znatnu umjetničku koncentraciju i kiparsku perfekciju.

Portreti oko sredine III. st. imaju realističke crte, ali primarna zainteresiranost kipara usredotočena je ipak na nijansiranje pogleda što iskazuje izgubljenu životnu radost i potonuće u tjeskobu. Ako ikad portret odražava kolektivno stanje svijesti teških vremena, nema dvojbe da se to događa upravo tijekom III. st. Najcjelovitiji primjer muškoga portreta je onaj iz Zadra⁶⁰⁰ koji izgledom i modom (kratka kosa i tek nikla brada) podsjeća na vojničke vladare iz perioda između 240. i 260. (sl. 206).⁶⁰¹ On, osim spomenutih karakteristika, ima i vrlo zatvoren, neznatno raščlanjen, jajolik oblik lubanje.

Osim ženskoga portreta iz Sinja (sl. 207),⁶⁰² fragmentiranog portreta žene iz Zadra,⁶⁰³ kao i još fragmentiranijega muškog portreta iz Narone⁶⁰⁴ te nekoliko prikaza na nadgrobim spomenicima, nema drugih primjera te sjajne umjetnosti. Među sepulkralnim portretima posebno se ističu oni na poklopcu jednoga sarkofaga iz Salone na kojemu su prikazani žena i muškarac (sl. 208).⁶⁰⁵ Posebna je pažnja posvećena ženi, čija je sjeta u izrazitom kontrastu s raskoši nakita i haljine, upućujući na suprotnosti vanjskoga blještavila i unutrašnje tuge. Međutim, i za jedan ovakav portret reklo bi se da iskazuje prije opći, nego osobni osjećaj.

Valja konstatirati da u vrijeme oko sredine III. st. ni u Rimu nisu podizani javni monumentalni spomenici. Nema negdašnjih primjera sjajnih slavaluka, stupova, reljefa i dr. Posljednji su iz doba Severa.⁶⁰⁶ Naravno da je tako bilo i u Dalmaciji i ostalim hrvatskim krajevima. To je shvatljivo imajući u vidu doba vojničkih vladara kojima je teška situacija na granicama i međusobni rivalitet pružao malo prilika za pokazivanje podviga. Oni su rijetko i stizali do Rima da bi na nešto slično i pomišljali. U ovo vrijeme portret nedvojbeno doseže zvjezdane trenutke kao malokada u svojoj povijesti.

U doba tetrarhije, kad je riječ o carskom portretu, stanje je neobično složeno. Likovi vladara i njihova ikonografija, a osobito fizički izgled gotovo su nepoznati. Očuvane su dosta loše biste Dioklecijana (sl. 209) i Priske (sl. 210) u carevom splitskom mauzoleju,⁶⁰⁷ zatim jedan znatno bolji portret uzi-

⁵⁹⁷ Pietenica dignuta prema gore izgleda kao da je podijeljena na sitne kvadratiće, što upućuje na to da bi mogla biti riječ o mrežici.

⁵⁹⁸ N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 101, sl. 97.

⁵⁹⁹ Čovjek nosi bradu poput Elegabalove. Kosa ponešto sliči Elegabalovoj i Aleksandra Severa. Usp. te likove u K. Fittschen - P. Zanker, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Bd. I, Kaiser und Prinzenbildnisse, Mainz 1985, tab. 120 i 121, br. 98 te tab. 122, br. 99 i u S. Wood, Roman Portrait Sculpture 214-260 AD, Leiden 1987, tab. XI, 14, XIX, 27.

⁶⁰⁰ N. Cambi - M. Kolega, Antički portret u Dalmaciji i Istri, katalog izložbe, Zadar 1990, str. 41, br. 37.

⁶⁰¹ Usp. glave S. Wood, nav. dj., tab. XXXI, 44; XVI, 62 itd.

⁶⁰² N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 119, kat. br. 104, sl. 100.

⁶⁰³ M. Kolega, Portret žene u Arheološkom muzeju u Zadru, Diadora 13, 1991, str. 213, tab. I.

⁶⁰⁴ N. Cambi, nav. dj., str. 118, kat. br. 102, sl. 98.

⁶⁰⁵ N. Cambi, nav. dj., str. 120, kat. br. 105, sl. 101, 102.

⁶⁰⁶ To su slavoluci Septimija Severa u Rimu i u Leptis Magni, usp. B. Andreau, L'art de l'ancienne Rome, Paris 1973, str. 270, sl. 551-552.

⁶⁰⁷ N. Cambi, nav. dj., str. 125, kat. br. 110 i 111, sl. 106 i 107.

201. Portret nepoznatog mladog muškarca, mramor, sjeverna Dalmacija ? kraj II. st., Ny Carlsberg Glyptothek Copenhagen.

Portrait of an unknown young man, marble, northern Dalmatia ?, late 2nd century A.D., Ny Carlsberg Glyptothek Copenhagen.

202. Portret mladog svećenika, mramor, sjeverna Dalmacija ? drugo-treće desetljeće III. st., AM Zadar.

Portrait of a young priest, marble, northern Dalmatia ?, second or third decade of the 3rd century A.D., AM Zadar.

203. **Portret mlade žene** (princeza Plautilla?), mramor, Salona, prvo desetljeće III. st., AM Zagreb.
Portrait of a young woman (princess Plautilla?), marble, Salona, first decade of the 3rd century A.D., AM Zagreb.

204. **Portret mlade žene** (princeza Plautilla?), mramor, Salona, prvo desetljeće III. st., AM Zagreb.
Portrait of a young woman (princess Plautilla?), marble, Salona, first decade of the 3rd century A.D., AM Zagreb.

205. Portret mladog muškarca, mramor, Zagreb, sredina III. st., AM Zagreb.
Portrait of a young man, marble, Zagreb, mid 3rd century A.D., AM Zagreb.

206. Portret nepoznatog muškarca, mramor, Zadar, sredina III. st., AM Zadar.
Portrait of an unknown man, marble, Zadar, mid 3rd century A.D., AM Zadar.

207. Portret nepoznate starije žene, mramor, Osinium, kraj III. st., MCK Sinj.
Portrait of an unknown elderly woman, marble, Osinium, end of the 3rd century A.D., MCK Sinj.

209. Poprsje Dioklecijana u ovalnom vijencu, vapnenac, Spalatum, Dioklecijanova palača (friz Mauzoleja), oko godine 300.
Bust of Diocletian in an oval wreath, limestone, Spalatum, Diocletian's palace (frieze of the Mausoleum), ca. 300 A.D.

210. Poprsje Dioklecijanove žene Priske u ovalnom vijencu, vapnenac, Spalatum, Dioklecijanova palača (friz Mauzoleja), oko godine 300.
Bust of the Diocletian's wife Prisca in an oval wreath, limestone, Spalatum, Diocletian's palace (frieze of the Mausoleum), ca. 300 A.D.

⁶⁰⁸ N. Cambi, nav. dj., str. 127 i d., kat. br. 112, sl. 108.

⁶⁰⁹ N. Cambi, nav. dj., str. 128 i d., kat. br. 113, sl. 109-111.

⁶¹⁰ N. Cambi, nav. dj., str. 116, kat. br. 100, sl. 96.

⁶¹¹ M. Bergmann, Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr., Bonn 1977, Münztafel 4, B i G kovnice Trier što nije beznačajno. Isto tako H. P. L'Orange, Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr., Das römische Herrscherbild III, Berlin 1984, tab. 66 a. Usp. također I. Lukanić, Diokletianus der römische Kaiser aus Dalmatien, Wiesbaden 1991, sl. 9 (desno) također kovnice Trier.

⁶¹² N. Cambi, nav. dj., str. 118, kat. br. 103, sl. 99.

dan u jednu kuću unutar Palače⁶⁰⁸ te dvije vrlo površno radene salonitanske herme (sl. 215).⁶⁰⁹ Ti portreti nisu djelo vrhunskih radionica, jer pokazuju znatnu degeneraciju kiparske vještine, ali i nagovješćuju nove tendencije koje vode do ikonizacije, što neminovno znači i nezainteresiranost za fizionomiju. Portreti iskazuju površnu izradbu i nedostatak pojedinosti. Okrupnjavanje forma, kubičnost oblika i ukočenost pogleda temeljne su odlike toga stila. Sve to zapravo nagovješćuje nestanak portreta u ovim krajevima. Osim gore spomenutih primjeraka, tetrarhijskom razdoblju pripada i muški portret iz kuće Jurić u Vranjicu⁶¹⁰ koji nekim svojim pojedinostima podsjeća na glavu cara Konstancija Klora na nekim primjercima novca (sl. 211).⁶¹¹ Također je izuzetne kvalitete jedna, nažalost, fragmentirana ženska glava iz Salone (sl. 212).⁶¹² Te bi glave po svoj prilici mogle pripadati jednoj carskoj skupini por-

treća iz Salone, što, barem za sada, nije moguće naći drugdje u rimskom svijetu. Ako se te pretpostavke pokažu ispravnima, tada bi bilo moguće, upravo pomoću dalmatinskih spomenika, unijeti nešto više svjetla u likovno i ikonografski vrlo enigmatično tetrarhijsko razdoblje.

U prvim desetljećima IV. st. portret gubi karakteristike i oblike toliko svojstvene rimskoj umjetnosti. Tada se oblikuje ono što će kasnije postati standard i mjerilo za duže vrijeme. U kasnotetrarhijsko ili ranokonstantinsko doba spadaju i dvije vrlo vrijedne ženske glave. Jedna je iz Konjica (sl. 214).⁶¹³ Osim okruglih, rastvorenih očiju i uskoga i kratkog nosa žena nema posebnih fizionomijskih karakteristika. Zureće oči znak su ikonizacije kao jednoga od temeljnih svojstava kasnijega razvitka portretne umjetnosti. Ona pokazuje tipičnu kasnotetrarhijsku frizuru s naprijed prebačenom pletenicom. Druga glava je podrijetlom iz Salone (sl. 213). Riječ je o ženskom portretu koji ima konstantinsku frizuru, ali i pojedinosti koje pokazuju stanovitu ikonizaciju oplemenjenu blagošću kakvu ne poznaje tetrarhijski izraz.⁶¹⁴ Nisko čelo, izduženo lice i neobično uspješno iskazana neznatna mlohavost muskulature lica sa zaobljenim podbratkom fizionomijske su odlike ove žene. Ovo je nedvojbeno najljepši ženski portret rimskoga doba iz prve polovice IV. st. u Dalmaciji, a nadilazi i mnoge primjere iz čitavoga carstva.

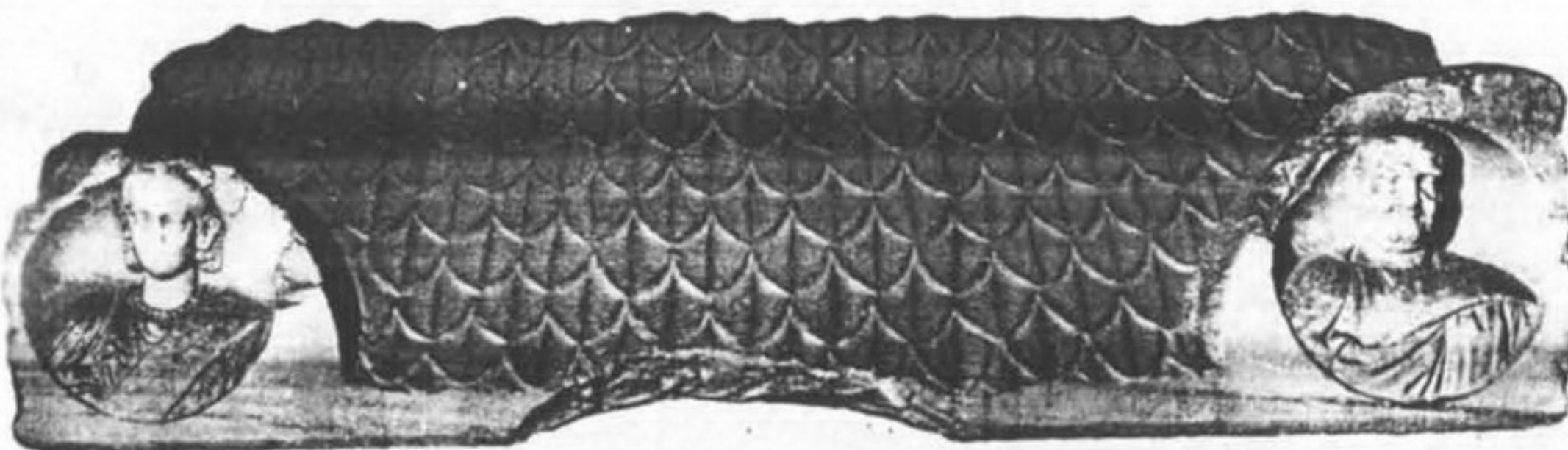
Dioklecijanovo doba ostavilo je dubokoga traga i na portretistici privatnoga karaktera u Dalmaciji. Među primjercima u punoj plastici ističe se niz herma od kojih je većina pripadala ogradama svećanih loža ili galerija salonitanskoga amfiteatra.⁶¹⁵ Te herme bi zasluživale posebnu pažnju, jer su pripadale bogatoj lokalnoj produkciji koja pokazuje vrlo zanimljivu ikonografsku raznolikost. Pojava retardacije stilskih odrednica za antički portret u Hrvatskoj kao da gotovo uopće ne važi.⁶¹⁶

⁶¹³ N. Cambi, Kasnoantička ženska glava iz Konjica i fenomen fizionomijskih karakteristika kao izraza određenog vremena, RFFZ 33 (21), 1993-94, str. 83 i d., tab. IIV.

⁶¹⁴ Glava do sada nije objavljena.

⁶¹⁵ E. Dyggve, Recherches à Salone II, Copenhagen 1935, str. 69, sl. 31, 32.

⁶¹⁶ O tome usp. N. Cambi, Savremeno i zakašnjelo prihvatanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji, RFFZ 28 (15), 1988/89, str. 33 i d.

208 Poklopac sarkofaga s portretima nepoznatog muškarca i žene, mramor, Salona, oko sredine III. st., AM Split.

Sarcophagus lid with portraits of a woman and a man, marble, Salona, mid 3rd century A.D., AM Split.

211. Glava nepoznatog starijeg muškarca, mramor, Salona, kraj III. st., (portret uzidan u kuću Jurić u Vranjicu).
Head of an unknown elderly man, marble, Salona, late 3rd century A.D. (the portrait is built into the Jurić house in Vranjic).

212. Glava žene (neka od carica), mramor, Salona, kraj III. st., AM Split.
Head of a woman (one of the empresses), marble, Salona, late 3rd century A.D., AM Split.

Kasnotetrarhijski ili ranokonstantinski je portret iz zbirke Danieli u Zadru (sl. 217).⁶¹⁷ Karakteristike ovoga kvalitetnog portreta upućuju na prijelazno razdoblje. Lice je ovalno, bez tetrarhijske kubičnosti, oči krupne, s dominirajućim šarenicama i zjenicama, ali s frizurou koja pokazuje plastičnost kakva je svojstvena predkonstantinskom razdoblju.⁶¹⁸ Kad bi taj portret doista potjecao iz dalmatinskoga priobalja, to bi bilo svjedočanstvo o još uvijek vrijednim dostignućima u prvim desetljećima IV. st.

⁶¹⁷ N. Gambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 153, kat. br. 118, sl. 116.

⁶¹⁸ Takvu frizuru nosi Dioklecijan na medaljoni iz Mauzoleja u Dioklecijanovoj palači, usp. bilj. 607.

213. Glava nepoznate žene, mramor, Salona, prvo ili drugo desetljeće IV. st., privatno vlasništvo I. Bojić, Solin.
Head of an unknown woman, marble, Salona, early 4th century A.D., private collection of I. Bojić, Solin.

214. Glava nepoznate žene, mramor, Konjic, početak IV. st., ZM Sarajevo.
Head of an unknown woman, marble, Konjic (Bosnia), early 4th century A.D., ZM Sarajevo.

215. Dvostruka herma s glavom tetrarha i fantastičnog bića (čovjek-bik), vapnenac, Salona, početak IV. st., AM Split.
Herm of a tetrarch and a fantastic creature (man-bull), limestone, Salona, early 4th century A.D., AM Split.

216. Monumentalna ženska glava, vapnenac, Vranjic, početak IV. st. (glava uzidana u kuću Benzon).
Monumental woman's head, limestone, Vranjic, early 4th century A.D. (the head is immured in the Benzon house).

Nakon tetrarhije za sada je, na žalost, nemoguće pratiti razvojni put portreta u Dalmaciji. U to doba zapaža se prestanak zanimanja za individualno, što zapravo znači kraj portretistike, jer je upravo individualna prepoznatljivost bitno svojstvo portretistike (sl. 216).

Carski portreti u Hrvatskoj pružaju nepobitne potvrde o namjernom oštećivanju. To potvrđuju jasni tragovi udaraca ponekad tupim, a ponekad ostrim predmetima, tako da su se po venama odcjepljivali komadi skulpture. Kipovi su također bacani u more ili pak zatrpavani zemljom. Takva se oštećivanja, doduše, vide i na kulturnoj plastici, ali ipak znatno manje nego na carskim portretima. Oštećivanja se mogu objasniti samo bijesom pobjedničkog kršćanstva prema svetištima podignutim u čast diviniziranih careva i prema njihovim kipovima, simbolima tradicionalne religije.⁶¹⁹

Najbolji primjeri privatne portretistike mogu se mjeriti s onima carske provenijencije. Nema dvojbe da je popularnost portreta strahovito porasla među pučanstvom velikih gradova u vrijeme Rimskoga carstva. Zapravo, moglo bi se konstatirati da je portret gradski i građanski fenomen. Očito je da je popularnosti portreta doprinijela i sepulkralna umjetnost, jer je portret našao mjesto na nadgrobniim spomenicima kao jedan od najvažnijih sadržajnih elemenata. Vlasnik nadgrobna spomenika bio je duboko zainteresiran za prikazivanje vlastita lika, čime je, uz natpis, bila zajamčena vlasnost i fiksiran njegov individualitet. To su radionice nadgrobniim spomenika dobro shvatile pa su razvijale vještinu majstora u portretnom oblikovanju.

⁶¹⁹ Bilo bi vrijedno ispitati namjerno uništavanje kulturnih i carskih statua. Na temelju onoga što se može kazati bez proučavanja i statistike čini se da su kulturne statue ipak znatno manje oštećene. O tome problemu usp. F.A. Bauer, Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos, Mainz 1996, str. 309 i d.

217. Glava nepoznatog muškarca, mramor, sjeverna Dalmacija? prvo desetljeće IV. st., AM Zadar.
Head of an unknown man, marble, northern Dalmatia?, early 4th century A.D., AM Zadar.

Nadgrobna skulptura

U kasnorepublikansko doba počinju raditi i radionice nadgrobnih spomenika. Više je vrsta nadgrobnih spomenika, a oni brojnošću i raznovrsnošću također odlično oslikavaju razvitak skulpture u našim krajevima, a i drugdje. Zbog toga tim spomenicima valja pokloniti osobitu pažnju.

218. Stela grčkog oblika s latinskim natpisom Gaja Amerina, vapnenac, Naron, kraj I. st. prije Kr., AZ Vid.
Stele of Greek type with a Latin inscription (Gaius Amerinus), limestone, Naron, late 1st century B.C., AZ Vid.

Stele

Prve rimskodobne stele pokazuju izravne utjecaje arhitektonskih primjeraka helenističkoga doba u nas. Takve se stele pojavljuju u Naroni (sl. 218),⁶²⁰ a derivacije su poznate u Saloni,⁶²¹ a u manjem opsegu i u sjevernoj Dalmaciji.⁶²² Monumentalne stele, naprotiv, nisu proistekle ni u morfološkom ni u figuralnom smislu iz tih skromnih helenističkih primjeraka. Njihovi su oblici izravno pristigli iz rimskog svijeta. Monumentalne stele se najprije javljaju u Saloni, a poslije i u drugim gradovima i vojnim logorima. Najčešći figuralni ukras im je portret.

Jedan od najodličnijih primjera je stela Gaja Utija i njegove obitelji (sl. 219).⁶²³ Nažalost, vrlo je oštećen lik vlasnika stele. Preostao mu je samo komadić glave. Dobro je, međutim, sačuvana, polufigura vlasnikova brata. Fizionomija je naturalistički koncipirana, a frizura ima kasnorepublikanski oblik. Kosa, pak, Utijeve žene po obliku je iz nešto kasnijega Augustova doba,⁶²⁴ što pokazuje da je stela po svoj prilici započeta u zadnjim decenijama I. st. prije Krista, a završena nešto kasnije.⁶²⁵ Nekoliko stela arhitektonskoga karaktera iz Salone (sl. 220) i okolice ima portrete tipično julijevsko-klaudijevskih stilskih značajki, visoke zanatske vještine, ali premekano i pomalo akademski modelirane (sl. 221).⁶²⁶

Vojničke su stele obično imale arhitektonsku strukturu (uostalom kao i civilne), a također i druge simbole vojnoga zanimanja (friz oružja, slobodno postavljeno oružje, lov, borbu i dr. (sl. 222)). Velika vrata na dnu spomenika ta-

⁶²⁰ B. Kirigin, Tip helenističke stele u Naroni, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranoga srednjeg vijeka, BHAD 5, Split 1980, str. 169 i d. sl. 1-3.

⁶²¹ To je stela Lolije Muse koja osim natpisa, nije proučena.

⁶²² B. Gabrilec, O počecima rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji, Diadora 9, 1989, str. 251, sl. na str. 252 i 253.

⁶²³ N. Cambi, Ikonografija pomoćskih zanimanja na antičkim nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji, Adria 1989, str. 22 i d. sl. 1. Usp. također N. Cambi, Suvremeno i zakašnjelo prihvatanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stela u Dalmaciji, str. 34, bilj. 1.

⁶²⁴ N. Cambi, Suvremeno i zakašnjelo..., str. 5* i d. i bilj. 29.

⁶²⁵ N. Cambi, nav. dj. nav. mj.

⁶²⁶ S. Rinaldi Tufi, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, CCLXVI-II-1971, Memorie classe di scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, fasc. 3, str. 87-166, 1971, str. 93, br. 2, 3, tab. II, 1, 2.

219. Stela Gaja Utija s likovima pokojnika, vapnenac, Salona, kraj I. st. prije Kr., AM Split.
Stele of Gaius Utius with busts of the deceased, limestone, Salona, late 1st century B.C., AM Split.

220. Stela nepoznatog bračnog para, vapnenac, Salona, drugo-treće desetljeće I. st., AM Split.
Stele of an unknown married couple, limestone, Salona, second or third decade of the 1st century A.D., AM Split.

221. Stela Veronija Etora, vapnenac, Ostrovica, kraj I. st., AM Zadar.
Stele of Veronius Aetor, limestone, Ostrovica, late 1st century A.D., AM Zadar.

222. Stela vojnika Lucija Mumija s vojničkim odličjima, vapnenac, Tilurium, treće-četvrto desetljeće I. st., MCK Sinj.
Stele of the soldier Lucius Mummius, with military decorations, limestone, Tilurium, third or fourth decade of the 1st century A.D., MCK Sinj.

223. Stela vojnika Lucija Fabija, vapnenac, Tilurium, treće-četvrto. desetljeće I. st., AM Split.
Stele of the soldier Lucius Fabius, limestone, Tilurium, third or fourth decade of the 1st century A.D., AM Split.

224. Stela vojnika Kvinta Metija, vapnenac, Salona, oko sredine I. st., AM Split.
Stele of the soldier Quintus Metius, limestone, Salona, mid 1st century A.D., AM Split.

225. Stela vojnika Servija Enija Fuska i žene mu Fulvije Vitalis, vapnenac, Andetrium (Muć), AM Split.
Stele of the soldier Servius Ennius Fuscus, and his wife Fulvia Vitalis, limestone, Andetrium (Muć), AM Split.

226. Stela dječaka Gaja Labe-rija Valensa, vapnenac, Tilurium, rano II. st. Stela je uzidana u kuću Perko- vić u Sinju.
Stele of the boy Gaius Labe-rius Valens, limestone, Tilurium, early 2nd century A.D., immured in the Perković house Sinj.

⁶²⁷ O tipu vojničkih stela s vratima, usp. N. Cambi, Two Soldiers' Stelai from Salona, *Römische Österreich. Jahreschrift der österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 17/18, 1989-90, str. 61-72; Rimski nadgrobni spomenici u Asseriji, RIFZ 31 (19), 1991-92, str. 25-51; Stela iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, VAHD 86, 1994, str. 147-181.

⁶²⁸ Usp. npr. stelu Gaja Licinija iz Humca u Hercegovini, J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969, tab. 9.

⁶²⁹ N. Cambi, Two Soldiers' Stelai from Salona, u: *Römische Österreich. Jahreschrift der österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 17/18, 1989-90, str. 61, tab. 8 i 9.

⁶³⁰ Brojne su stela takvoga tipa u zaleđu srednje Dalmacije, Usp. bilj. 627.

⁶³¹ On je vrlo blizak stilu portreta drugih salonitanskih stela navedenih u bilj. 626.

⁶³² N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici u Asseriji, RIFZ 31 (19), 1991-92, str. 25-51, 1991/92, str. 26, tab. 111.

⁶³³ Takve monumentalne stela s arhitektonskim elementima su one Servija Enija Fuska, Gaja Publicija Romana ili pak jedan salonitanski fragment. S. Rinaldi Tuffi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato, Saggio di una tipologia strutturale. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, CCCLXVIII-1971. Memorie classe di scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, fasc. 3, str. 99, br. 13, tab. V. 3; str. 99, br. 14, tab. V. 4; str. 101, br. 16, tab. VI. 1.*

koder pokazuju arhitektonsku derivaciju spomenika.⁶²⁷ Ponekad i vojničke stela nose portrete. Njihova se pojava prati od prvih desetljeća I. st.⁶²⁸ Sve to upozorava na to da su radionice svoj repertoar tražile među onim predmetima i motivima koje su vojnici voljeli. Najljepši primjerak vojničke stela s portretom je onaj Kvinta Metija iz Salone (st. 224).⁶²⁹ Njegova stela nosi obilježja nadgrobničkih spomenika vojnika iz obližnjega logora u Tiluriju.⁶³⁰ međutim, spomenik je ipak izrađen u jednoj radionici koja je u zanatskom pogledu znatno naprednija od tilurijske. Portret je, naime, prikazan sigurnom rukom salonitanskih majstora, što je umjela iskazati klasicizam svojstven prvoj polovici I. st. (julijevsko-klaudijevsko doba) o čemu je već bilo riječi.⁶³¹ Vojničke stela su inače bile uglavnom serijski spomenici. Čini se da su radionice stela u ranom I. st. postojale u oba vojnička logora, ali su nakon odlaska VII. rimske legije iz Tilurija klesari prešli u Burnum, na što upućuje motiv vrata smještenih pri dnu spomenika. U ranijem I. st. na stelama vojnika XI. legije iz Burnuma taj element nedostaje, a počinje se javljati tek kasnije, oko polovice I. st. Valja pripomenuti da su vrata izrađena na isti način kao i na stelama vojnika VII. legije iz Tilurija i okolice što znači da su za njihovo pojavljivanje na stelama u Burnumu nedvojbeno zaslužne tilurijske radionice.⁶³²

Tijekom kasnog I. i u II. st. smanjuje se u Dalmaciji produkcija monumentalnih stela. U prvoj polovici II. st. ima nekoliko monumentalnih primjeka koji uvijek pokazuju arhitektonsku derivaciju.⁶³³ U drugoj polovici II. st. takve su stela dosta rijetke. Jedan izniman primjerak je salonitanski fragment

s muškim i ženskim portretom iz doba Antonina Pija na kojem oboje pokojnika pokazuje jasne modne značajke vremena (frizura, brada i brkovi) (st. 227).⁶³⁴ Ti portreti pokazuju snažno naznačeni kontrast između meko oblikovane i jednostavne plastike i koloristički bogatog reljefa kosmatih dijelova. Arhitektura stela još uvijek je jasno uočljiva, iako dosta oštećena. Čini se da zapravo

⁶³⁴ S. Rinaldi Tuffi, nav. dj., str. 87-166, str. 101, br. 17, tab. VI. 2.

227. Nadgrobni reljef nepoznatog bračnog para, vapnenac, Rupotina, sjeverno od Salone, sedmo-osmo desetljeće II. st., AM Split.
Funerary relief of an unknown married couple, limestone, Rupotina (north of Salona), seventh-eighth decades of the 2nd century A.D., AM Split.

228. Stela vojnika Aurelija Pontijana, vapnenac, Salona, sredina III. st., AM Split.
Stele of the soldier Aurelius Pontianus, limestone, mid 3rd century A.D., AM Split.

229. Stela nepoznatog vojnika, vapnenac, Salona, šesto-sedmo desetljeće III. st., AM Split.
Stele of an unknown soldier, limestone, Salona, second half of the 3rd century A.D., AM Split.

230. Stela Aurelija Kaminesa, vapnenac, Solentia, kraj III. ili rano IV. st., AM Split.
Stele of Aurelius Kamines, limestone, Solentia, end of the 3rd or beginning of the 4th century, AM Split.

i nije riječ o steli nego o reljefu koji je bio uzidan u mauzolej s vanjske strane. Takvih mauzoleja s uzidanim portretima ima u Rimu i Pompejima,⁶³⁵ a na istočnom Jadranu ih je osobito bilo u sjevernoj Dalmaciji i Istri, gdje je postojao veći utjecaj italjskih radionica.⁶³⁶

U II. st u Dalmaciji se ponekad javljaju stele s cijelom ljudskom figurom, za razliku od prethodnoga doba kad je prevladavala polufigura. To, međutim, nisu primjerci velike vrijednosti, a najčešće su prikazivali vojnike (sl. 228).⁶³⁷

Stele u III. st. manjih su dimenzija. Nema dvojbe da ti oblici nadgrobnih spomenika prestaju biti luksuzne i monumentalne forme nadgrobnih spomenika. Tu ulogu preuzimaju sarkofazi. Zbog toga se stele smanjuju a upotrebljavaju ih samo niži i siromašniji slojevi društva. Unatoč tomu ponekad stele vrlo malih dimenzija u zabatima imaju portrete pokojnika. Katkad su ti portreti uspješne minijature (sl. 229, 230).⁶³⁸ Krajem III. ili početkom IV. st. ipak se javlja jedan primjerak monumentalne stele. Riječ je o steli Aurelija Valerina iz Salone koji je službovao na Dioklecijanovu dvoru u Nikomediji, gdje je i umro (sl. 231).⁶³⁹ Njegovi su roditelji dali izraditi kenotaf i za to rabe već demodirani oblik stele s arhitekturom reduciranih forma i sjajnim primjerom portreta kubično strukturirane glave, što je svojstveno tetrarhijskom razdoblju.

U sjevernoj Hrvatskoj tijekom I. st. praktički nema monumentalnih stele, ali sve ih je više od početka II. st. pa nadalje. Najljepši primjerci su stele iz Vinkovaca i Zagreba (Ribnjak) (sl. 233).⁶⁴⁰ Vinkovačka stela je vlasnost starog i celavog centuriona (sl. 232). Ostaci njegove frizure upućuju na kasnije trajansko doba, a brada pak na hadrijansku modu. Zagrebačka je stela približno iz istoga doba, samo je znatno oštećenija. I ovaj pokojnik nosi bradu i nešto dužu, kovčevanu kosu. Oboje stele su zanatski zreli radovi.

Dvije stele imaju vrlo dobre portrete iz doba Antonina Pija (Zagreb⁶⁴² i Osijek⁶⁴¹ (sl. 234, 235)). Na obje stele pokojnik oponaša spomenutoga cara, a žene na zagrebačkoj pokazuju modu koja posjeduje jasne folklorne karaktere.

ristike (marama i dr.), dok se na osječkoj zapažaju i elementi suvremene gradske mode. Dijete pak ima čeonu raspored pramenova kao na portretima julijsko-klaudijevske dinastije,⁶⁴³ što nije retardacija nego dječja varijanta drevnoga načina češljanja. I osječka stela posjeduje vrsne portretne elemente, ali likovi imaju nezgrapno izradene ruke, što izgleda kao da je namjerno načinjeno da bi naglasak, iako neprimjeren, bio upravo na tome dijelu tijela.

Nedavno je u okolici Zagreba otkrivena stela s bogato ukrašenim gornjim dijelom (gorgoneion, lavovi i bogata dekoracija), dok su u poljima ispod natpisa žalobni eroti oslonjeni na izvrnute baklje. Njihova polja flankiraju središnji prikaz konjanika (sl. 236),⁶⁴⁴ što je naznaka pokojnikova zanimanja. Stela se svojom morfologijom i izgledom veže uz oblike koji se produciraju u Panoniji.⁶⁴⁵ Čini se da je to primjerak iz kasnoflavijevskoga doba, što ipak ukazuje na to da ponekad valja računati i s ranijim pojavljivanjem monumentalnih stele. Iako se na zagrebačkom području do sada našlo razmjerno malo monu-

231. Stela Aurelija Valerina, vapnenac, Salona, IV. st., AM Split.
Stele of Aurelius Valerinus, limestone, Salona, 4th century A.D., AM Split.

232. Stela centuriona Marka Herenija Valensa, vapnenac, Cibale, drugo-treće desetljeće II. st., AM Zagreb.
Stele of the centurion Marcus Herennius Valens, limestone, Cibale, second-third decade of the 2nd century A.D., AM Zagreb.

233. Stela Lucija Egnatuleja Florentina, vapnenac (?), Zagreb (Ribnjak), treće-četvrto desetljeće II. st., AM Zagreb.
Stele of Lucius Egnatuleius Florentinus, limestone (?), Zagreb (Ribnjak), third-fourth decade of the 2nd century A.D., AM Zagreb.

⁶³⁵ Frizura iz ranijega doba preostala je po svoj prilici kao pogodan oblik za češljanje djece.

⁶³⁶ Zagreb prije Zagreba, str. 104, br. 147 sa sl. (Odra).

⁶³⁷ Na sličan je način oblikovan trodijelni donji dio stele u Panoniji. Usp. A. Schöber, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien 1923, str. 128, sl. 147, gdje se također javljaju eroti s izvnutom bakljom.

⁶³⁵ V. Kockel, Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten, Mainz 1993, str. 211, br. N 13, tab. 125 d.

⁶³⁶ Takvom tipu reljefa pripada fragment iz Raba, N. Cambi, Zapažanja o skulpturi na otoku Rabu, Rapski zbornik, Rab-Zagreb 1987, str. 180, sl. 6, zatim u srednjem vijeku prenašeni reljef u crkvi sv. Mihovila u Zadru (neobjavljen), te neki primjeri u Istri, V. Jurkic, Nadgrobnji spomenici kao komponenta lociranja antičkih nekropola grada Pule i okolice, Jadranski zbornik IX, 1973-75, str. 326, tab. IV, 3.

⁶³⁷ O takvim stelama N. Cambi, Nadgrobnja stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, RIZ, 27(14), 1987/88, str. 93, sl. 1, tab. III.

⁶³⁸ S. Rimoldi Tuft, nav. dj., str. 103 i d, br. 20, tab. VII, 1, str. 104, br. 21, tab. VII, 2, str. 104 i d, br. 22, tab. VII, 22 itd.

⁶³⁹ S. Rimoldi Tuft, nav. dj., str. 102, br. 18, tab. V, 5.

⁶⁴⁰ N. Cambi, Bilješke uz dvije panonske nadgrobnje stele, VAMZ 3, ser. XXII, 1969, str. 59 i d, tab. 1; katalog Zagreb prije Zagreba, Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije, Zagreb 1994, str. 105, br. 155 sa sl.

⁶⁴¹ N. Cambi, nav. dj., str. 59 i d, tab. 2.

⁶⁴² Zagreb prije Zagreba, str. 106, br. 156 sa sl. (Donji Čehi kod Zagreba).

234. Stela Valensa i Melanije s obitelji, vapnenac, Zagreb, peto-šesto desetljeće II. st., AM Zagreb.

Stele of Valens and Melania with family, limestone, Zagreb, fifth-sixth decade of the 2nd century A.D., AM Zagreb.

235. Stela Tita Aurelija Avita, vapnenac, Mursa, sedmo-osmo desetljeće II. st., MS Osijek.

Stele of Titus Aurelius Avitus, limestone, Mursa, seventh-eighth decade of the 2nd century A.D., MS Osijek.

236. Stela Tita Flavija Ateboda, vapnenac, Zagreb, početak II. st., AM Zagreb.

Stele of Titus Flavius Atebodus, limestone, Zagreb, early 2nd century A.D., AM Zagreb.

237. Stela s motivom Ifigenije na Tauridi, vapnenac, II st., uzidana u portal župne crkve u Bjelovaru. Stele with a motif of Iphigenia in Tauris, limestone, 2nd century A.D., built into the entrance of the parish church in Bjelovar.

Vrijedno je osvrnuti se i na ukras gornjega dijela stela kakav, osim u Panoniji, nije poznat u drugim dijelovima carstva. On ima niz varijanata, ali najčešći je s kutnim lavovima i središnjom košarom pred kojom je glava bradatoga božanstva, očito ktoničkoga karaktera (Had ?) (sl. 238). Najbrojniji i najkvalitetniji su primjerci iz Sirmija,⁶⁵¹ no ima ih i drugdje, a u Baranji kod Osijeka pronaden je jedan vrstan primjerak s glavom žene (Gorgona) ispred košare.⁶⁵² U umjetničkom pogledu ti su dijelovi stele klasicističke inspiracije, kakva je već zabilježena u Panoniji. Ti su spomenici ikonografski jedinstveni i tumačenje pojedinih dijelova je u najmanju ruku dvojbeno. Muška glava po svoj prilici nije prikazivala Serapisa, jer košara nije na glavi kao kod toga egipatsko-helenističkoga božanstva. Osim toga, u sredini se ne nalaze samo glave dugokosog i bradatog starca, nego i nekih drugih likova.⁶⁵³ Od pruča pletena košara s poklopcem gotovo je neizbježni dio svakog primjerka, a figura pred njom se mijenja.

⁶⁵¹ V. Dautova-Ruterljant, Rimska kamena plastika u jugoslavenskom delu Panonije, Novi Sad 1983, str. 14, br. 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, tab. V i VI, 5, 6, 7.

⁶⁵² V. Dautova-Ruterljant, nav. dj., str. 24, br. 159, tab. VI, 3. (Popovac u Baranji). Na središnjem su mjestu dvije ženske glave iz Siscije, V. Hoffiller - B. Savina, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb 1958, str. 273, br. 590.

⁶⁵³ Pred košarom se javljaju likovi crota s izvnutom bakljom, Gorgona i različite kombinacije. Usp. V. Dautova-Ruterljant, nav. dj., tab. V, 3, VI, 3, VI, 5, VI, 7. Često se nalazi i sama košara, bez glave pred njom.

mentalnih i uspješno oblikovanih nadgrobnih spomenika, panonski primjerci nedvosmisleno potvrđuju da se kvalitetna kamenarska djelatnost udomačila i u tim krajevima.

Jedna od najzanimljivijih stela iz sjevernih hrvatskih krajeva uzidana je u kasnobaroknu crkvu u blizini Bjelovara (sl. 237).⁶⁴⁶ Danas reljef, nažalost, nije vidljiv. U polju ispod trokutnoga zabata prikazan je brod zakrivljenoga kljuna na kojem su ratnici s kacigama i štitovima, a jedan nagi muškarac pruža ruke ženi izvan broda. Straga se vide gradske zidine. Riječ je o mitološkoj sceni Ifigenije na Tauridi, a ne o Argonautima.⁶⁴⁷ To se daje zaključiti na temelju rasporeda figura kao i na prikazu Ifigenije na grobnici u Šempeteru (Priscijanci) ili pak na fragmentima jednog izuzetnog antičkoga sarkofaga.⁶⁴⁸ Ovaj rijetki mitološki prizor nadgrobne umjetnosti u sjevernoj Hrvatskoj pokazuje stilске i ikonografske veze s područjem sjeverozapadne Panonije (*Aquae Iasae, Celeia, Poetovio*), ali je po svoj prilici ipak izrađen na licu mjesta. Stela je, naime, po strukturalnim oblicima dosta različita. Očito je da su mitološke teme na stelama u Noriku znatno popularnije nego u Dalmaciji i drugdje u antičkom svijetu, gdje su izuzetno rijetke.

Zanimljivo je da se u Panoniji križaju dalmatinske forme stela kakve posjeduju primjerak Zagreb-Ribnjak⁶⁴⁹ i panonske kao što pokazuju nedavno otkrivene stele iz okolice Zagreba.⁶⁵⁰

238. Gornji dio stele ili are s lavovima, košarom i glavom bradatog starca, vapnenac, Petrovci (Bassianae) kraj Beograda, III. st., AM Zagreb.

Upper part of a stele or an altar with lions, basket and the head of a bearded elderly man, limestone, Petrovci (Bassianae) near Belgrade, 3rd century A.D., AM Zagreb.

⁶⁴⁶ M. Jelladar, O otkriću antičkoga reljefa na ulaznom portalu bjelovarske župne crkve, Mitološki vjesnik 9, 1986, Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, str. 11, sl. 1.

⁶⁴⁷ To je pretpostavka iznio J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, VAHD n. s. V, 1901, str. 125 i d.

⁶⁴⁸ J. Klemenec - V. Kollek - P. Petru, Antičke grobnice u Šempeteru, Ljubljana 1972, str. 68, br. 601, sl. na str. 63; M. Bonanno Arrantinos, Il mito di Ifigenia in Tauride sui sarcofagi attici di età romana, u: Grabeskunst der römischen Kaiserzeit, Mainz 1993, str. 67 i d. Falttafel 1, tab. 24, 3; P. Krutz, Überlegungen zur Herkunft südosteuropäischer Bildtauerwerkstätten, Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziellen römischen Kunstschaffens, Ljubljana 1997, 141 i d. 32, 33.

⁶⁴⁹ Zagreb prije Zagreba, Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije, Zagreb 1994, str. 105, br. 155 sa sl. (A. Rendić-Miočević).

⁶⁵⁰ Usp. bilj. 642 i 643.

Liburnski cipus

U Liburniji je posebno zapaženu ulogu među nadgrobnim spomenicima imao tzv. liburnski cipus (sl. 239).⁶⁵⁴ U tom dijelu antičke Dalmacije liburnski cipus nije bio jedini oblik nadgrobnoga spomenika, jer su u upotrebi bile i are i stele. Stela i ara je bilo na nekropolama vojnika u Burnumu,⁶⁵⁵ u Asseriji,⁶⁵⁶ ali i u nekim manjim sredinama kao što su Ostrovica.⁶⁵⁷ Kašić⁶⁵⁸ itd., gdje su preostali najmonumentalniji primjerci s portretima iz druge polovice I. st. Ipak ti nadgrobni spomenici nisu zasjenili popularnost liburnskoga cipusa koji ima cilindrično tijelo i stožasti završetak i čini se da je specifičan isključivo za sjeverni dio rimske provincije Dalmacije, iako su srodni tipovi poznati na Sredozemlju još od helenističkoga doba.⁶⁵⁹ U Liburniji su utvrđena svojstva četiri radionice cipusa koje se međusobno razlikuju u pojedinostima, uglavnom dekorativnoga karaktera, dok je temeljni oblik gotovo uvijek isti.⁶⁶⁰ Radionice su identificirane u Asseriji,⁶⁶¹ Jaderu⁶⁶² i Krku.⁶⁶³ dok jednoj nije pouzdano utvrđeno radioničko podrijetlo.⁶⁶⁴ Katkad se na tim spomenicima pojavljuju i motivi svojstveni drugim vrstama nadgrobni spomenika kao što su na primjer eroti s izvrnutom bakljom.⁶⁶⁵ Logično je da je rimska sepulkralna tematika ipak prodrla i na ovaj tip spomenika koji je specifičan za jednu, u svim aspektima javnoga života visokoromaniziranu regiju.⁶⁶⁶

239. Liburnski cipus Lucija Petilija Celerina, vapnenac, Asseria, I. st., AM Split.
Cippus of Lucius Petilius Celerinus of the Liburnian type, limestone, Asseria, 1st century A.D., AM Split.

⁶⁵⁴ Na važnost tzv. liburnskoga cipusa upozorio je M. Šalić, Liburnski nadgrobni cipus, VAHD LIII, 1952, str. 59 i d.

⁶⁵⁵ Na žalost legionarske stele iz Burnuma nisu stručno obrađene, tako su brojne cjelovito očuvane. Njihovim proučavanjem saznali bismo mnogo više o njihovoj produkciji u sjevernoj Dalmaciji i odnosima s drugim vrstama nadgrobni spomenika u tome dijelu našega obalnoga pojasa.

⁶⁵⁶ N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici u Asseriji, RFZ 31(19), 1991/92, str. 26 i d, tab. I, II, V.

⁶⁵⁷ N. Cambi, nav. dj. str. 35 i d, tab. III, IV.

⁶⁵⁸ N. Cambi, nav. dj. str. 59, tab. VI.

⁶⁵⁹ D. Rendić-Miočević, Neki osobiti tipovi ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na tlu Ilirika (s posebnim obzirom na istraživanja u Budvi), u: Iliri i rimski svijet, Split 1989, str. 589 i d. D. Rendić-Miočević, O jednom tipu «ilirskog» nadgrobni cipusa helenističkog i rimskog doba, u: Iliri i rimski svijet, str. 615. O okruglim nadgrobni spomenicima u grčkom svijetu usp. H. Gabelmann, Oberitalische Rundaltäre, Römische Mitteilungen 75, 1968; H. von Hesberg, Girlandenschmuck der republikanischen Zeit in Mittelitalien, RM 88, 1981, str. 201 i d, tab. 63-66, 69-72, 74, 76, 79; M. Verzar Bass, Rapporti tra l'Alto Adriatico e la Dalmazia: a

240. Ara Julije Kvijete, vapnenac, Jader, treće-četvrto desetljeće I. st., AM Zadar.

Funerary altar of Julia Queta, limestone, Jader, third-fourth decade of the 1st century A.D., AM Zadar.

Are

Domaće su kamenoklesarske radionice svoju aktivnost usredotočile prvenstveno na nadgrobne spomenike. Najprije su izrađivale monumentalne stele, a u doba najveće popularnosti stela postupno se počinju izrađivati i are koje imaju oblik monumentalnih kvadara. One stoje na zidanoj, visokoj bazi. Takav monumentalni blok ima pri vrhu krunište u obliku žrtvenika kakvo imaju pravi poganski kulturni oltari.⁶⁶⁷ Krunište kod monumentalnijih primjeraka može biti isklesano od zasebnoga bloka kamena. Nadgrobne are su zapravo smanjene kopije hramskih žrtvenika. Zbog toga i nose ime *ara*. Na prednjoj strani su natpisi, a na bočnim su pak razni tipovi eroti. Sve strane osim stražnje obično su obrubljene bogatom vegetabilnom dekoracijom (akantusove vitice). Najraniji primjer u Dalmaciji je ara Julije Kvijete iz Zadra (sl. 240) koja, doduše, nema eroti, ali ima elegantne vitice čije su tanke grančice srodne post-augustovskim dekoracijama.⁶⁶⁸ U gornjim kutovima među viticama su ptice što piju iz kantarosa, rimska razrada poznatoga helenističkog motiva koji i kasnije nalazi vrlo široku, često isključivo dekorativnu primjenu.⁶⁶⁹ Vrlo važni primjeri ara potom se javljaju u Saloni krajem I. st., kao što je ara Pomponije Vere (sl. 241).⁶⁷⁰ Ona iskazuje različit način oblikovanja vitica koje su guste, bogate lišćem s debelim stabljikama. U kolutima vitica nema više praznoga pro-

241. Ara Pomponije Vere, vapnenac, Salona, kraj I. ili rano II. st., AM Split.
Funerary altar of Pomponia Vera, limestone, Salona, late 1st or early 2nd century A.D., AM Split.

242. Ara vojnika XIV. legije Lucija Granija Proklina, vapnenac, Spalatum, treće-četvrto desetljeće II. st., AM Split.
Funerary altar of Lucius Granijus Proclina, a soldier of the 14th Roman legion, limestone, Spalatum, third-fourth decade of the 2nd century A.D., AM Split.

propositi di alcuni tipi di monumenti funerari, AAlt 1985, str. 185 i d.

⁶⁶⁰ I. Fadić, Liburnski nadgrobni spomenik u Veroni (CIL V, 2200, 8852, CIL III), Diadora 10, 1988, str. 80 i d.

⁶⁶¹ I. Fadić, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobni spomenika, Diadora 12, 1990, str. 209-299.

⁶⁶² I. Fadić, Zadrarska skupina nadgrobni spomenika, tzv. liburnskih cipusa, Diadora 13, 1991, str. 169-205.

⁶⁶³ I. Fadić, Krčka skupina nadgrobni spomenika, tzv. liburnskih cipusa - prigod klasifikacij, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu, Pagu i Hrvatskom primorju, IHAD 13, 1989, str. 51 i d.

⁶⁶⁴ I. Fadić, Liburnski nadgrobni spomenici (liburnski cipusi) osobitih svojstava, Diadora 14, 1992, str. 83-105.

⁶⁶⁵ I. Fadić, Liburnski nadgrobni spomenik u Veroni (CIL V, 2200, 8852, CIL III), Diadora 10, 1988, tab. I (erot s izvrnutom bakljom iz Verone) ili tab. VII (erot s malom girlandom u ruci).

⁶⁶⁶ Razvrtak nadgrobni spomenika upućuje na postupni, ali snažni rimski kulturni utjecaj.

⁶⁶⁷ Usp. na primjer krunište na žrtveniku Are Pacis u Rimu, u Kaiser Augustus, Das römische Reich im Umbruch, Berlin 1988, str. 400 i d, sl. 180, ili na žrtveniku Augustovih Lara, nav. dj. str. 390, br. 21* i sl.

⁶⁶⁸ Ara do sada nije objavljena. Zanimljivo je da ona sliči ari u Cast Jupitru koja je bila pred hramom na Kapitoliju u Zadru. Usp. M. Šalić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 104, sl. na str. 182; A. Hauser - F. Bulić, Il tempio di S. Donato a Zara, Zadar 1984, str. 10*.

⁶⁶⁹ To je rekonstrukcija poznate slike Sososa iz Pergamona, s prikazom goihova koji piju iz zdjele (Pompeji), Usp. A. Rumpf, Malerei und Zeichnung, Handbuch der Archäologie, VI, Lf. München 1953, str. 166, tab. 56, I.

⁶⁷⁰ F. Bulić, Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell' antica Salona, Bd XXVI, 1903, str. 3 i d.

⁶⁷¹ N. Cambi – Z. Rajčić, Ara Lucija Granija Proklina, VAB 1881-1883, 1979, str. 95 i olt, sl. 2,3, tab. V. 2 i 3.

⁶⁷² Takva je ara Q. Rutilija Titijana, D. Rendić-Miočević, Principis municipii Ridentarum, u: Histria i antički svijet, str. 855, tab. XV, LXXI.

⁶⁷³ Dvije su aze s tim prikazom u Saloni. Do sada nisu objavljene, osim natpisa. Taj je natpis, name, na poznatoj ari Q. Aeronija Firmina, D. Rendić-Miočević, Carminas epigraphica, Split 1987, str. 138, br. XXXVII, str. 252, tab. XXXVII.

⁶⁷⁴ Mišljenje olin je riječ o Atisu izrazio je J. Medini u svojoj doktorskoj disertaciji iz 1988.

⁶⁷⁵ V. Dautova-Rušević, Rimska kamena plastika u jugoslavenskom dijelu Panonije, Novi Sad 1983, str. 15, br. 30, tab. X. 1. i 2, II.

⁶⁷⁶ V. Jurčić, Nadgrobni spomenici, str. 323, i d, tab. II. 1, 2.

⁶⁷⁷ V. Jurčić, mame, dj. str. 323 i d, tab. II. 1, III. i. Medunim, takve se are u Istri izrađuju i kasnije.

⁶⁷⁸ Primjerice ara iz Bile koja prikazuje Nimfu s pancerom i krikom, V. Dautova-Rušević, mame, dj. str. 25, br. 150, tab. X. 5. Sudeću frizuri, međvobeno potječe iz doba sredine III. st.

stora. Na bočnim stranama javljaju se eroti, najčešće s izvrnutom bakljom. Čini se da se monumentalne are kontinuirano rade do sredine II. st., poslije toga sve su rjeđe. Jedan nešto kasniji primjer je ara Lucija Granija Proklina iz Splita (sl. 242).⁶⁷¹ Vitice te are su pak otvrdnule i više sliče povijesama nego antičkom akantusu. Bočno su i dalje eroti. Na nekim drugim primjerima javljaju se uspravne razlistale grančice ili pak vitice vinove loze, često s erotima koji beru grožđe.⁶⁷² U posljednjoj fazi razvitka tih spomenika ponekad erote zamjenjuju pastiri oslonjeni na pastirski štap (sl. 243, 244).⁶⁷³ Ti se prikazi obično interpretiraju kao likovi Atisa, ali to mišljenje je teško održivo jer je samo jedan Atis.⁶⁷⁴ I u Panoniji se javlja ara s dva lika pastira na bočnim stranama spomenika, što svjedoči o širokoj rasprostranjenosti takve, još nedovoljno objašnjene ikonografije.⁶⁷⁵

Sličan je razvitak bio i u Istri, gdje su se are, prema obliku akantusovih vitica na okvirnim trakama, počele pojavljivati u flavijevskom razdoblju.⁶⁷⁶ Moguće je da su od tih ranije samo neke koje nemaju nikakvu obrubnu dekoraciju.⁶⁷⁷

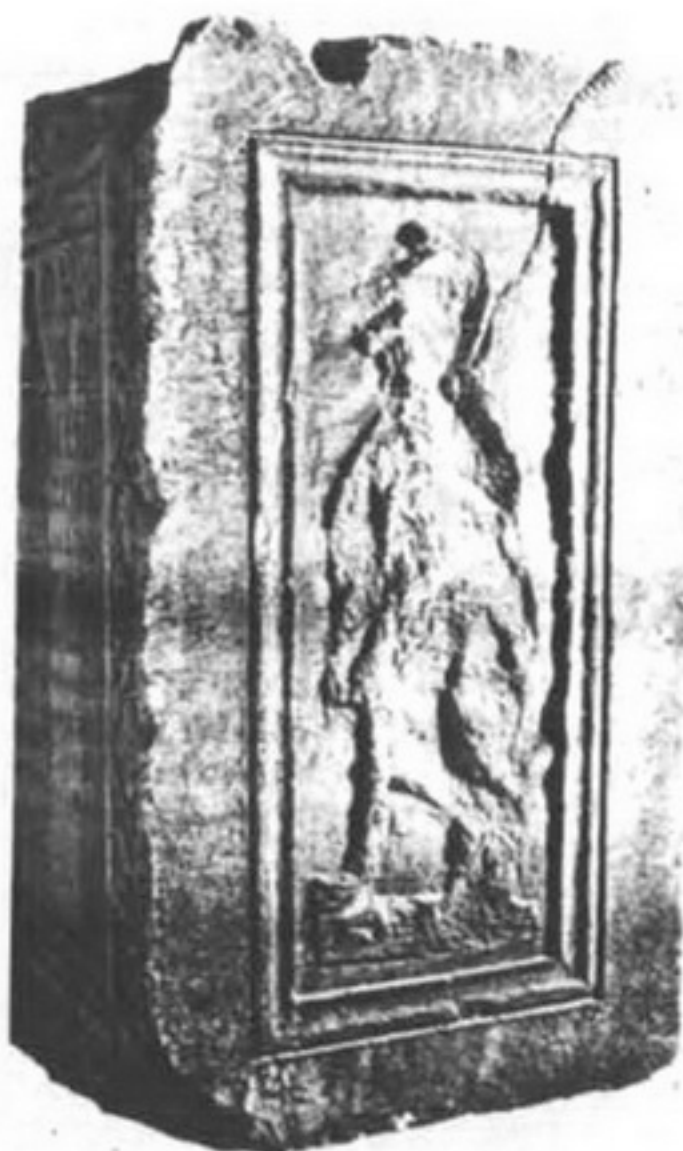
Ara je bilo i u Panoniji, ali su one manje omiljene od stela i do sada ima malo njih koje su raskošnije urešene.⁶⁷⁸ U III. st. are, osobito monumentalne, praktički nestaju, jednako kao i stele većih dimenzija ili im se dimenzije smanjuju.

Are su na području čitave Hrvatske dijelile sudbinu stela. Nisu po svoj prilici bile pogodne kao biljeg grobova inhumiranih pokojnika pa postupno nestaju iz upotrebe tijekom II. stoljeća.

243. Ara Kvinta Rutilija Titijana, vapnenac, Municipium Ridentarum, sredina II. st., ZM Šibenik.

Altar of Quintus Rutilius Titianus, limestone, Municipium Ridentarum, mid 2nd century, ZM Šibenik.

244. Ara Kvinta Eronija Firmina s prikazom pastira u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sredina II. st., AM Split.

Funerary altar of Quintus Aeronius Firmus with a shepherd in oriental clothing, limestone, Salona, mid 2nd century A.D., AM Split.

Sarkofazi

Razlog nestajanja monumentalnih stela i ara u Dalmaciji jest postupna promjena načina pokapanja umrlih. Obred spaljivanja posmrtnih ostataka sve više ustupa mjesto obredu polaganja integralnoga tijela.⁶⁷⁹ Posljedica je toga sve ubrzanije uvođenje sarkofaga kao raskošnoga tipa nadgrobno spomenika. Taj proces još nije započeo u sjevernim hrvatskim krajevima u II. st. pa se tamo znatno duže upotrebljavaju monumentalne stele nego u priobalju. Model za većinu tipova sarkofaga što se javljaju u hrvatskim krajevima pružila je kuća s krovom na dvije vode. Takav se arhitektonski oblik javio kao posljedica koncepcije da je grob pokojnikovo prebivalište, njegova kuća poslije smrti. Arhitektonski se oblik lokalnih sarkofaga nije mijenjao tijekom njihove dugotrajne upotrebe, ali su se ipak pojavljivali i neki drugi tipovi. Oblik kuće s krovom na dvije vode bio je prije upotrebljavan i za urne.⁶⁸⁰ Dimenzije urna su se samo uvećale da bi mogle primiti čitavo tijelo. Ti prvi sarkofazi su jednostavni, ali su ipak dosta različiti od kasnijih, jer se još nisu bili standardizirali, osobito glede dekoracije. Standardizacija će se, međutim, pojaviti kao logična posljedica sve veće upotrebe sarkofaga. Time je radionicama posao olakšan a zarada uvećana. Osim lokalnih ima i nekoliko skupina importiranih sarkofaga.

Importirani sarkofazi

U drugoj polovici II. st. u hrvatskim se krajevima pojavljuju vrlo raskošni atički sarkofazi.⁶⁸¹ Radionice tih sarkofaga nalazile su se u neposrednoj blizini Atene, gdje se vadio mramor izvanredne kvalitete (*Mons Pentelicon*). Od toga mramora izrađen je nekoliko stoljeća ranije Partenon. Import sarkofaga je rezultat povećanja ekonomske moći bogatijih slojeva i njihove težnje za društvenim prestižom. Čini se da su upravo takvi raskošni sarkofazi jačali osjećaj pripadnosti jednoj velikoj umjetničkoj civilizaciji i pripomogli razvijanju visokih atičkih ikonografskih i stilskih vrijednosti, svojstvenih izvornim produkcijskim središtima.

Nešto iza sredine II. st. počinju se uvoziti i sarkofazi izrađivani u radionicama u Rimu.⁶⁸² Te su radionice ponajvećma upotrebljavale kararski mramor, čiji su kamenolomi za masovnu upotrebu otvoreni u doba Augusta, ali isto tako i razne druge vrste koje su se dopremale brodovima izdaleka. Ti

⁶⁷⁹ N. Cambi, Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Split 1988, str. 5 i d.

⁶⁸⁰ Urne u obliku smanjenih sarkofaga dosta su česte u Dalmaciji. Do sada nisu proučene kao grupa. O obliku urna i sarkofaga usp. N. Cambi, Antička Naron - urbanistička topografija i kulturni profil grada, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, IJAD 5, Split 1980, str. 136 i d, sl. 15 i 16.

⁶⁸¹ N. Cambi, Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Split 1988, str. 21 i d.

⁶⁸² N. Cambi, Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien, AA, Berlin 1977, str. 445 i d.

245. Fragmenti atičkog sarkofaga s prikazom lova Kentaura na lava i lavicu, mramor, Koločep, kraj II. st.
Fragments of an Attic sarcophagus with a motif of Centaurs hunting lions, marble, Koločep, end of 2nd century A.D.

247. Atički sarkofag s prikazom lova na Kalidonskog vepra, mramor, Spalatum, sredina III. st., AM Split (ranije se nalazio pred krs-tionicom splitske katedrale).
Attic sarcophagus with a motif of a Calydonian boar hunt, marble, Spalatum, mid 3rd century A.D., AM Split.

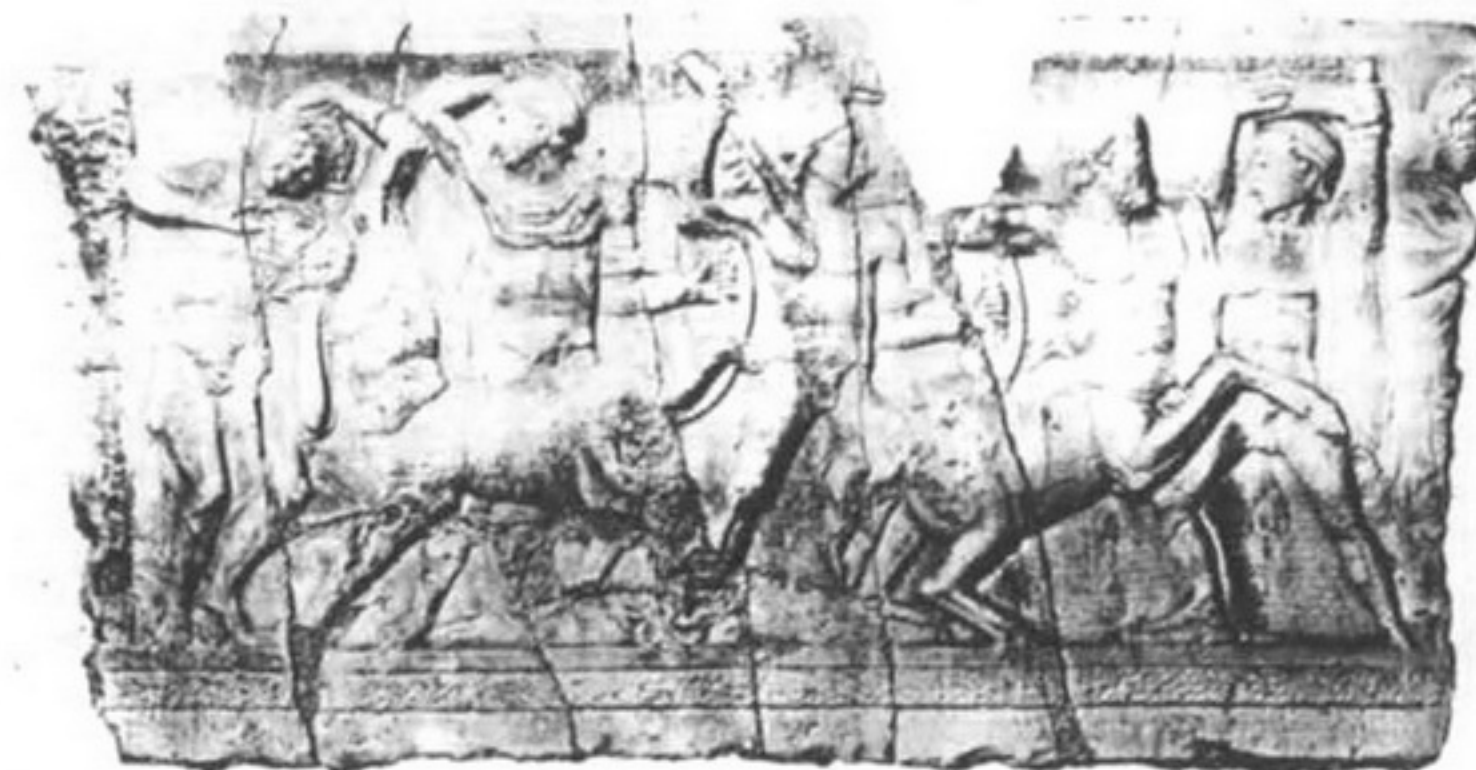
blokovi su se zatim doradivali u Rimu.⁶⁸³ Sarkofazi bijahu raskošno ukrašeni raznim temama, iako je bilo i jednostavnijih primjeraka. Rimski sarkofazi manje su se uvozili u Dalmaciju od atičkih, što nedvosmisleno pokazuje njihov brojčani odnos.⁶⁸⁴ Omjer je približno pet atičkih na jedan rimski, iako su radionice u Rimu radile čak za jedno i pol stoljeće duže. Obje produkcije imaju svoje specifične morfološke i ikonografske karakteristike te svoj vlastiti razvojni put.

Prvi primjerci uvoznih sarkofaga su fragmenti s prikazom lova Kentaura, s otoka Koločepa (atički) (sl. 245)⁶⁸⁵ i fragment s glavom Oceana, iz Salone (rimski).⁶⁸⁶ Sarkofag s prikazom lova Kentaura povezuje se uz ranu atičku seriju, prije nego što su radionice pronašle svoj vlastiti izraz.⁶⁸⁷ Prikaz je, međutim, vrlo zanimljiv. U središtu je stablo kao osnova antitetičke simetrije i mjesto s kojeg lovce napadaju lav i lavica. Kompozicija je izrazito klasicistička, kako po koncepciji tako i po detaljima. Fragment pak s glavom Oceana je, na žalost, samo mali dio jednoga većeg prikaza, čiju je cjelinu nemoguće rekonstruirati (sl. 246). Ovdje je kao središte prednje strane upotrijebljen ikonografski motiv koji će postati vrlo omiljen u rimskoj plastici, osobito u scenama morskoga *thyasosa*. Glava bradatoga starca, čija se kosa i brada pretvaraju u morske valove, vrlo je duhovit prikaz i uzor čak i u kasnije vrijeme (reljef Boga Oca u šibenskoj katedrali).⁶⁸⁸ Oba su sarkofaga visoka umjetnička dostignuća svojih produkcijskih središta.

246. Fragment rimskog sarkofaga s prikazom glave Oceana, mramor, Salona, kraj II. st., AM Split.
Fragment of a sarcophagus depicting the head of Oceanus (import from Rome), marble, Salona, late 2nd century A.D., AM Split.

Obim atičkoga importa postupno se povećava krajem II. st. Ti sarkofazi imaju brojne i raznovrsne mitološke prizore, a reljefi se protežu na sve četiri strane sanduka. Mnogo je figura koje se međusobno isprepliću. Napuštajući raniju maniru klasicistički raspoređenih likova, a uvodeći gusto preplitanje tjelesa i muskulature, prikazi se zapravo vraćaju helenističkim predlošcima.⁶⁸⁹ U to doba na mjesto poklopca u obliku krova kuće na dvije vode uvodi se oblik *kline* (ležaljka), čime je izmijenjena prvotna arhitektonska koncepcija.⁶⁹⁰ Poklopac je tako postao postelja na kojoj leže pokojnici oslonjeni na lijevi lakat. Najpoznatiji primjerak ove kasne grupe je gotovo u cijelosti sačuvan sarkofag s prikazom lova na Kalidonskoga vepra, također iz Salone, na kojem Meleagar uz pomoć Atalante ubija golemoga vepra (sl. 247).⁶⁹¹ Bočne strane prikazuju pripremu lova i scenu nakon njegovoga završetka. Na stražnjoj je strani povratak s lovinom (životinja u mreži), ali ta je scena po svoj prilici običan lov, bez sudjelovanja mitoloških ličnosti. Vrlo su vrijedni i fragmenti gotovo čitave prednje i desne bočne strane jednoga sanduka s lovom erota na visoku divljač.⁶⁹² Nagi dječaci, krilati i oni bez krila, love poput odraslih ljudi. Izgled erota je barokan.

248. Atički sarkofag s prikazom borbe Kentaura i Lapita, mramor, Spalatum, drugo-treće desetljeće III. st. Uzidan u stubište kuće Geremia u Splitu.
Attic sarcophagus with a motif of battle between Centaurs and Lapiths, marble, Spalatum, first half of the 3rd century. Built into the inner hall of the Geremia house in Split.

⁶⁸³ O načinu obrade mramora i produkciji rimskih sarkofaga usp. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München 1982, str. 35 i d.

⁶⁸⁴ Cjelini i fragmentirani atički primjerci, koliko je do sada poznato, ima oko 120, a rimskih tek dvadesetak. To, doduše, nije konačno, jer se broj stalno povećava, ali odnos ipak ostaje isti.

⁶⁸⁵ N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988, str. 24, 36, 57, 54, 71, 124, br. 29, sl. 6, tab. XVI a, b.

⁶⁸⁶ N. Cambi, *Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien*, AA, Berlin 1977, str. 449, br. 4, sl. 125.

⁶⁸⁷ O toj grupi usp. N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988, str. 24, 54. O tome također S. Rogge, *Tektonik und Ornamentik antiker Sarkophage*, u: *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, str. 113 i d, tab. 49, 2, 50, 1-3.

⁶⁸⁸ R. Trnčević, *Prilozi problemu interpretacije djela Jurja Matejeva Dalmatinca*, u: *Juraj Matejev Dalmatinac*, Zagreb 1982, str. 25 i d, sl. 13-15.

⁶⁸⁹ G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München 1982, str. 456 i d.

⁶⁹⁰ G. Koch - H. Sichtermann, *nav. dj.*, str. 457.

⁶⁹¹ N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988, str. 25, 26, 38, 54, 61, 127, br. 31, tab. XVIII-XX a, b.

⁶⁹² N. Cambi, *nav. dj.*, str. 46, 47, 62, 150, br. 66, tab. XXVI a, b.

249. Fragment antičkog sarkofaga s prikazom povlačenja Perzijanaca s Maratonskog polja, mramor, Pola, sredina III. st., AMI Pola.

Fragment of an Attic sarcophagus with a relief showing the retreat of the Persians from Marathon, marble, Pola, mid 3rd century A.D., AMI Pola.

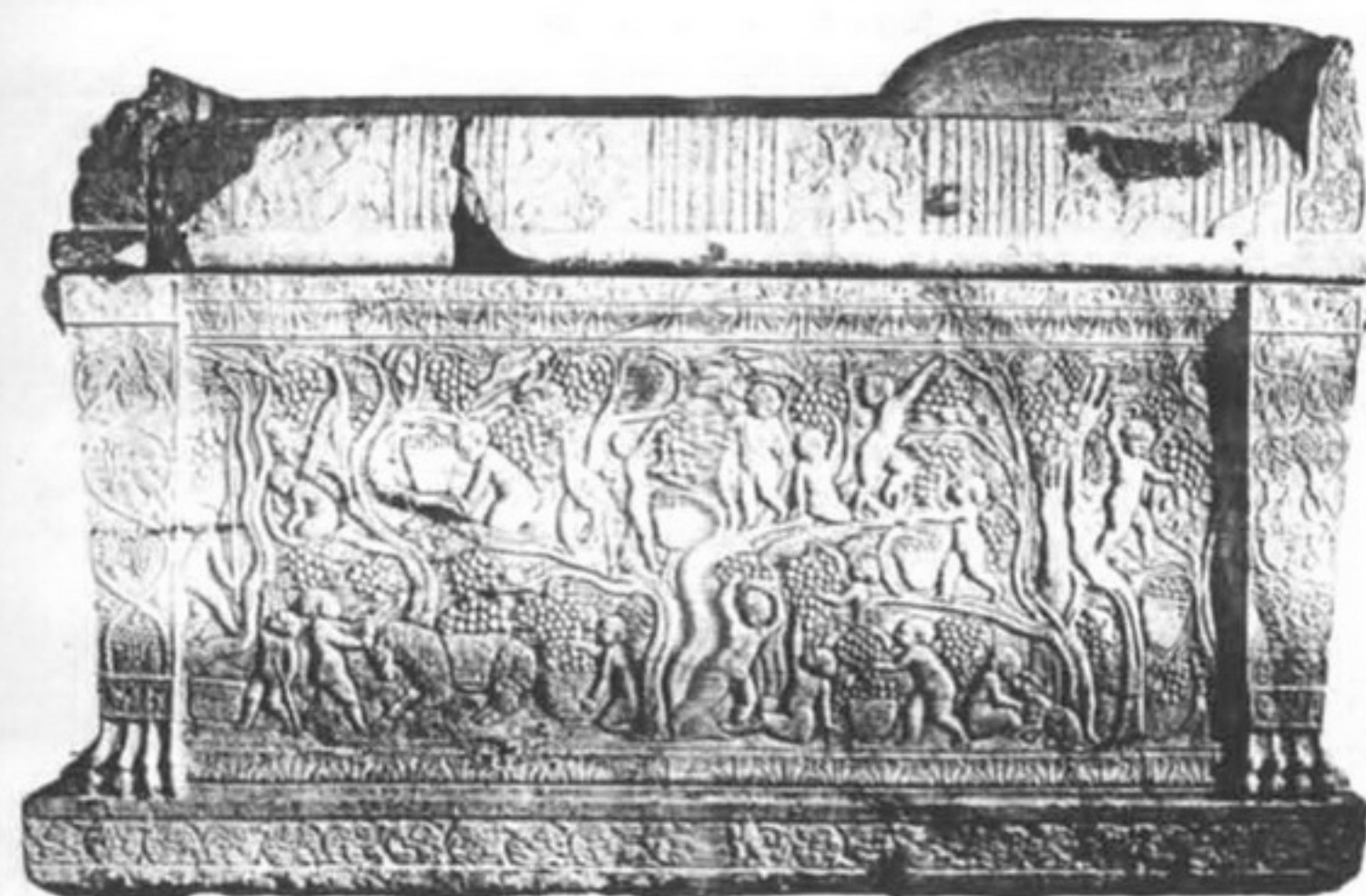
Jednako efektan je i sarkofag koji na stražnjoj strani ima prikaz borbe Kentaurova i Lapita, drevni grčki mitološki motiv (sl. 248).⁶⁹³ Međutim, izvedbi toga reljefa nedostaje klasičan raspored, jer su figure mnogo gušće nanizane, a reljef je plići. Prema tome, valja zaključiti da su kipari antičkih sarkofaga slijedili vlastite opće principe, u skladu s razvitkom skulpture svoga doba. Stil-ska se pravila, dakle, strogo poštuju.

Jedan od najzanimljivijih antičkih sarkofaga s ikonografske točke gledišta je povećani fragment iz Pule što prikazuje rijedak motiv bijega Perzijanaca s Maratona (sl. 249).⁶⁹⁴ Na fragmentu se vide dva broda, a u njima Perzijanci u orijentalnoj nošnji s frigijskom kapom. Jedan od njih se krajnjim naporom prebacuje preko ograde potpomognut od suboraca. Lijevo nadiru Grci (ratnici u oklopu) sijajući paniku među neprijatelje. Ovaj je motiv slično koncipiran kao i mnogo poznatiji i daleko češće rađeni prizor iz Trojanskoga rata (borba za brodove). Po čemu se onda može zaključiti da prizor na ovom reljefu prikazuje bijeg Perzijanaca s Maratona? Pod Trojom, naime, Grci bježe pred Trojancima (također odjeveni na orijentalni način).⁶⁹⁵ Na pulskom fragmentu uloge su izmijenjene. Kako je pobjeda na Maratonu daleko najvažni-

⁶⁹³ N. Cambi, nav. dj. str. 24, 3^a, 5^a, 124, br. 50, tab. XVII.

⁶⁹⁴ S. Mahor, Istra u antici, Pola 1962, tab. III, 1.

⁶⁹⁵ G. Koch - H. Siebhermann, nav. dj. str. 410, br. 10, sl. 446.

250. Antički sarkofag s erotima koji beru grožđe (prednja strana), mramor, Salona, šesto-šestdesetljeće III. st., AM Split.
Attic sarcophagus showing erotes harvesting grapes (front side), marble, Salona, sixth-seventh decade of the 3rd century A.D., AM Split.

251. Poklopac urne s prikazom usnulog erota u školjci, mramor, Salona, II. st., AM Split.
Funerary urn lid with a figure of a sleeping eros in a shell, marble, Salona, 2nd century, AM Split.

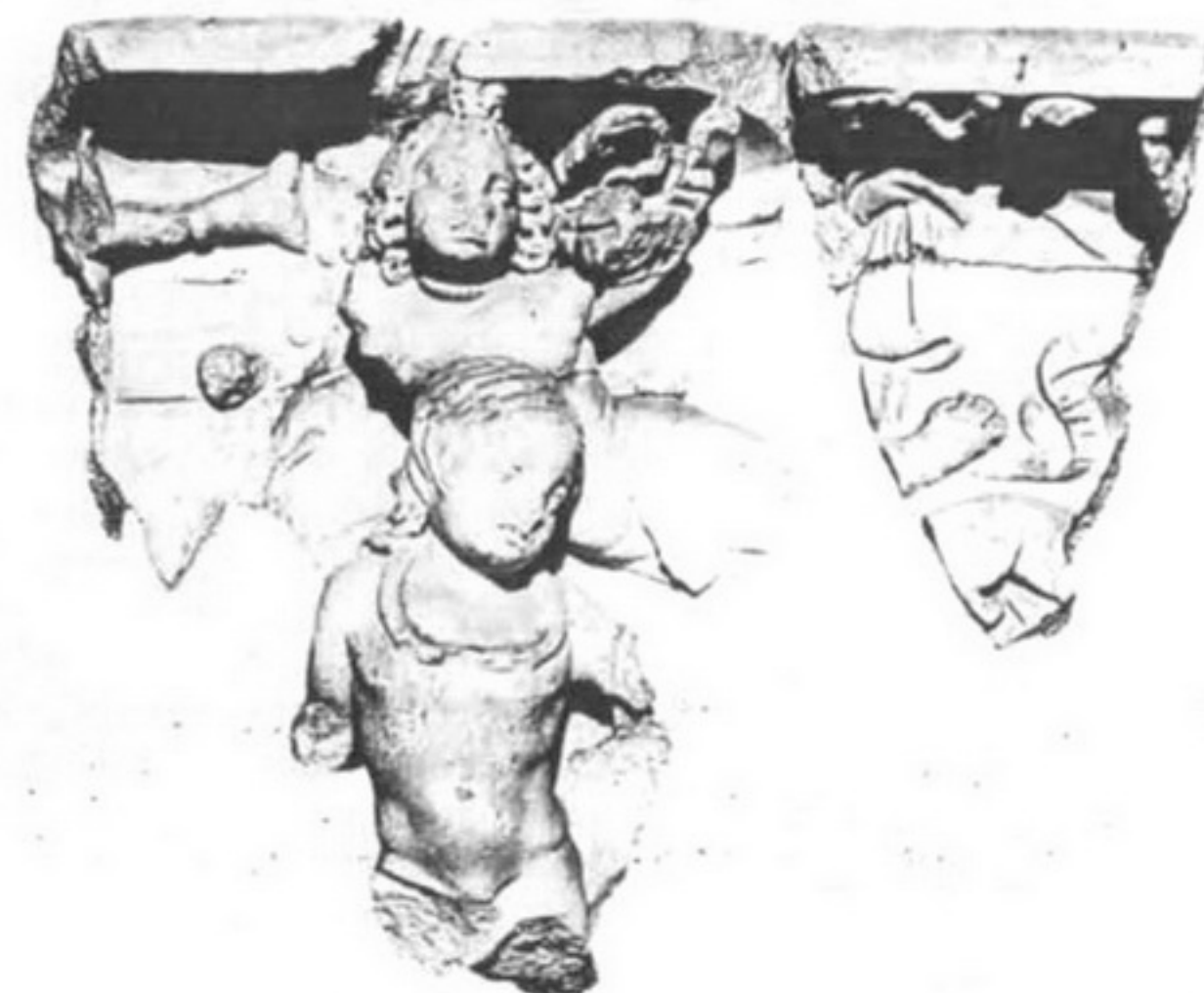
ja i najčuvvenija pobjeda Grka nad nekim orijentalnim narodom, ona je zapravo bila uzdignuta na mitološku razinu. Pulski fragment spada u kasniju antičku produkciju. U umjetničkom i tehničkom pogledu reljef pokazuje priličnu tvrdoću, krute i negipke nabore odjeće s dubokim sjenkama, a likovi su gusto raspoređeni na površini. Međutim, takve odlike standardno pokazuju antički sarkofazi iz doba neposredno prije sredine III. st. Najvrjedniji detalj prizora su morski valovi, brodovi, njihova dekoracija i ribe što proviruju iz vode.

Iz perioda na samome kraju produkcije antičkih sarkofaga potječu dva reprezentativna primjerka koji su već postali svjetska kulturna baština. Prvi je sarkofag s prikazom lova čiji se veći fragmenti čuvaju u Budimpešti, a brojni manji u Splitu.⁶⁹⁶ Tu su, naime, prikazani pješaci i jahači u lovu na visoku divljač. Reljef posjeduje vrlo dinamičan ritam brojnih i gusto nanizanih figura, čak i u dva plana. Uložen je izuzetan napor da se taj sarkofag, razbijen u brojne fragmente, spoji i rekonstruira u jedinstvenu cjelinu.⁶⁹⁷ Zahvaljujući tomu, danas se s priličnom sigurnošću može rekonstruirati izgled svih strana. Elegancija figura i blag izraz lica odbljesak su grčkih kasno-

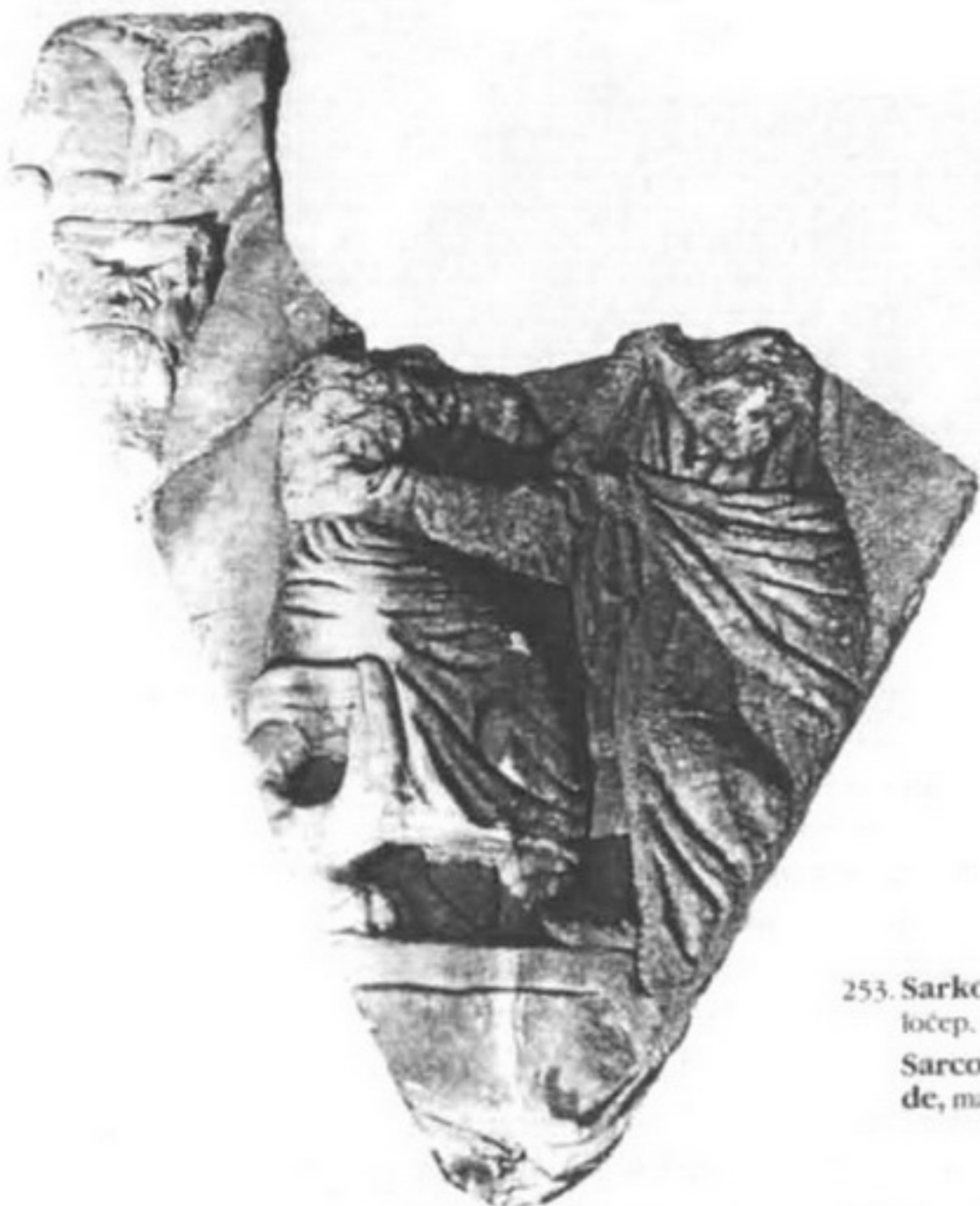
⁶⁹⁶ N. Cambi, nav. dj. str. 29 i d. str. 60.

⁶⁹⁷ 4. 75, sl. 1-5, tab. I, II, III, IV a, b, V a, c.

⁶⁹⁸ Usp. prethodnu bilješku. Osim toga usp. i niz radova u Der attische Jagd-sarkophag. Antički sarkofag s prikazom lova, Budapest-Salona-Split 1992, str. 13 i d. Rasprava o rekonstrukciji nije još dovršena.

252. Fragment sarkofaga s prikazom posmrtnog gozba uz prisustvo erota i služinčadi, mramor, Kaštel Sućurac, treće-četvrto desetljeće III. st., AM Split.
Fragment of a sarcophagus showing a funerary feast with erotes, musicians and servants, marble, Kaštel Sućurac, third-fourth decades of the 3rd century, AM Split.

253. Sarkofag s filozofom s rotulusom u rukama, mramor, Koločep, sedmo-osmo desetljeće III. st.
Sarcophagus with a philosopher reading under an arcade, marble, Koločep, seventh or eighth decade of the 3rd century A.D.

klasičnih originala, ali povezanih u dinamičnu cjelinu na helenistički način. Lov je u antici bio djelatnost kojom su se bavili samo pripadnici bogatih društvenih slojeva. Smatralo se da hajka na zvijeri ili na visoku divljač od lovca traži iznimne vrline. Takvi prikazi zapravo "hvale" pokojnika. Lov je u sepulkralnu sferu po svoj prilici došao iz carske ikonografije.⁶⁹⁸ Drugi neobično važan primjerak otkriven je godine 1986. na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli.⁶⁹⁹ Čitav je sarkofag oblikovan poput ležaljke (*kline*). Sanduk počiva na četiri noge s lavljim pandžama, a poklopac je oblikovan poput gornjega dijela postelje s bogato ukrašenim madracem na kojem je jastuk i uredno složena plahta. Na sanduku je u plitkom reljefu prikazana maštovita scena s erotima koji se veru po viticama tri debela i poput stabla visoka trsa loze i beru grožđe (sl. 250). Oni se gube među granama, listovima i veoma velikim grozdovima. Na lozu slijeću ptice, po tlu i uz panjeve plaze zmije, lepršaju insekti i druge sitne životinje. Sve to pokazuje živost i veselje berbe, a u prenesenom značenju dionizijsku radost. Skulpturalni tretman iskazuje duboku ljubav prema pojedinostima. I noge kline sa snažnim lavljim pandžama rafinirano su ukrašene, a također i drugi detalji kao što su madrac, okovi i sl. Tome je sarkofagu vrlo blizak primjerak iz *San Lorenzo fuori le mura* u Rimu kojeg se dosada smatralo jedinstvenim, neserijskim primjerkom.⁷⁰⁰ Bogato urešene tkanine za prekrivanje postelja bijahu uzor ovakvim i sličnim reljefima.⁷⁰¹ Salonitanski je primjerak čak i kvalitetniji od rimskoga. Dionizijska se religija proširila posvuda po Sredozemlju a vjera u spasenje Dionizovom pomoću uživala je u kasnije carsko doba veliku popularnost u širokim slojevima pučanstva.⁷⁰² Oba se sarkofaga datiraju u doba oko godine 260., malo prije nego što će prestati produkcija antičkih sarkofaga (oko godine 270.).⁷⁰³

I rimske su radionice pri kraju II. i početkom III. st. povećale eksport u Dalmaciju. Rimski sepulkralni spomenici počeli su se importirati još prije pojave sarkofaga, o čemu svjedoči jedan poklopac urne oblika krova na dvije vode na čijoj je prednjoj strani bio prikazan usnuli erot u školjci (sl. 251).⁷⁰⁴ simbol smrti shvaćene kao vječni počinak (*somnus perpetuus*).⁷⁰⁵ Rimski sarkofazi importirani na istočnu obalu Jadrana redovito su neobično kvalitetni i neki su, ako ne bolji, a ono vrsnoćom ravni primjercima iz samoga centra države. Izuzetan je fragment s prikazom posmrtno gozbe (sl. 252) na kojemu središnji motiv čine pokojnik i njegova žena što leže na klinei. Oko bračnoga para nalaze se eroti, psihe i dr., a poslugu im donosi jelo i piće.⁷⁰⁶ Jedna žena dražesnoga izraza svira frulu i uokviruje scenu s lijeve strane.⁷⁰⁷ Istoj kvalitetnoj produkciji pripadaju i brojni fragmenti, na žalost vrlo oštećenoga sarkofaga, s prikazom Meleagrova lova, na čijem je poklopcu prikazana scena pripreme gozbe, poznata i na drugim sarkofazima takve tematike.⁷⁰⁸ Spomenuti primjerci datiraju se u drugu četvrtinu III. st. Osim ovih, nešto bolje očuvanih sanduka, otkriveni su i neki mali ali vrlo kvalitetni fragmenti s temom Dionizova Indijskog trijumfa⁷⁰⁹ te lova na lavove.⁷¹⁰ Sve to bijahu omiljene teme radionica za izradu sarkofaga u Rimu.

Vrlo važan fragment sarkofaga izradenoga u Rimu, s arkadom pod kojom sjedi filozof s rotulusom u rukama (sl. 253),⁷¹¹ otkriven je na otoku Koločepu. Prikaz filozofa koji čita također je omiljeni sepulkralni motiv što je doživio veliku popularnost oko polovice III. st. i kasnije.⁷¹² Mada ovaj fragment pripada grupi sarkofaga izradenih u samom Rimu, njegovi su tvorci, kao i tvorci sličnih primjeraka, klesari iz Male Azije koji su oko godine 270. dolutali u Rim tražeći posla zbog ekonomske krize što je pogodila njihove matične krajeve.⁷¹³ Taj se utjecaj zapaža na velikom broju primjeraka.

U kasnijem razdoblju Carstva težile su i radionice sarkofaga u Maloj Aziji plasmanu svojih sarkofaga u Dalmaciju. Riječ je ipak o tek vrlo malom broju primjeraka koji su bili izrađeni u Dokimeionu u Likiji, a potom importirani u Dalmaciju.⁷¹⁴ Karakteristika tih sarkofaga su sanduci raščlanjeni vrlo sofisticiranim arhitektonskim elementima (stupovi i lukovi). Unutar interkolumnija smješteni su prikazi pokojnika, filozofa, mitološki prikazi i dr. Ta produkcija doživljava procvat početkom III. st. kad se zapažaju promjene u morfologiji poklopca (kline, namjesto oblika krova kuće) te u skulpturalnom tretmanu (intenzivno kontrastno podcrtavanje reljefa).⁷¹⁵ Ranije se ovim radionicama pripisivao i jedan manji fragment iz Strmice kraj Knina, koji je nestao u vrijeme Drugog svjetskoga rata i poraća.⁷¹⁶ Fragment je kasnije M. Waelkens pripisao radionicama grada Rima koje su radile prema maloazijskim uzorcima,⁷¹⁷ poput prije spomenutoga ulomka s Koločepa. Jedan fragment sarkofaga sa zabatom tipično maloazijske forme nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu.⁷¹⁸ Tim sarkofazima vrlo vjerojatno pripada i fragment poklopca u obliku kline na čijem madracu sjedi erot, kao što je to bilo uobičajeno.⁷¹⁹

⁶⁹⁸ Carski lov u grčkoj umjetnosti prvi je osjekovječio Lizip na brončanom reljefu koji je izradio za Apolonovo svetište u Delfima. Reljef nije očuvan, ali se njegova kopija može vidjeti na sarkofagu grčkog marionetskog vladara Abdalonimosa iz Sidona. A. Sletu art, Greek Sculpture, New Haven and New York 1990, str. 193 i d. sl. 308, 390-391. U rimsku sepulkralnu sferu lov je došao preko Hadrianovih tomila. D. Kleiner, Roman Sculpture, New Haven-London 1992, str. 251, sl. 219, 220. O tome usp. N. Cambi, Lov kao Meleagros i Meleagros (virtus et dignitas) antičke carke i sepulkralne ikonografije, u: *Kultura animallistica*, Zbornik radova, Split 1998, str. 85 i d.

⁶⁹⁹ N. Cambi, New Attic Sarcophagi from Dalmatia, u: *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, str. 91 i d. tab. 36-41.

⁷⁰⁰ D. Hefelfeld, Zum Klinearsarkophag von S. Lorenzo, u: *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, str. 91 i d. tab. 36-41.

⁷⁰¹ F. Ciliberto, I sarcofagi attici nell'Italia settentrionale, Bern 1990, str. 54 i d. (teza je već lansirao G. Rodenwaldt). O tome vidi A. Schmidt-Görner, Palmyra, Kulturbegräbnis im Grenzgebiet, Mainz 1995, str. 43 i d. str. 64, 65, 66 itd.

⁷⁰² Usp. B. Gabričević, *Dioniz* - mit i bčće, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987, str. 127 i d. Usp. i klasično djelo o dionizijskoj religiji, M. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Ages*, Lund 1957.

⁷⁰³ Usp. bilj. 699 i 700.

⁷⁰⁴ Poklopac nije objavljen. D. Rendic-Miočević, *Carmina*, tab. XXXII.

⁷⁰⁵ I. Saloni je česta posveta *Somno perpetuo*, usp. na pr. J. Brøndsted - Fr. Weibach - E. Dyggve, *Recherches à Saloni I*, Copenhagen 1927, str. 157, br. 2, sl. 154.

⁷⁰⁶ N. Cambi, Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien, AA, Berlin 1977, str. 450, br. 5, sl. 126-130. O takvim sarkofazima usp. N. Himmelmann, Untersuchungen an römischen Sarkophagplastik des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. Mainz 1973, str. 13 i d. tab. 20 i d.

⁷⁰⁷ N. Cambi, nav. dj. str. 126.

⁷⁰⁸ N. Cambi, nav. dj. str. 452, sl. 132-134. Priprema obroka prikazuje se na Meleagrovim sarkofazima. G. Koch, Die mythologische Sarkophage, Meleager, ASR XII, 6, Berlin 1975, str. 48, tab. 114 i d.

⁷⁰⁹ N. Cambi, nav. dj. str. 447, sl. 122.

⁷¹⁰ N. Cambi, nav. dj. str. 449, br. 3, sl. 124.

⁷¹¹ N. Cambi, nav. dj. str. 451, br. 6, sl. 124.

⁷¹² H. L. Marou, Mousikos aner, Etude sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains, Roma 1964, str. 27 i d. tab. 1 i d. G. Koch - H. Siebmann, Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie, München 1982, str. 205 i d.

⁷¹³ G. Koch, Zum Hippolytosarkophag aus Salona, VAHD 77, 1984, str. 151 i d.

⁷¹⁴ Malobrojna grupa maloazijskih sarkofaga u Dalmaciji nije još obradena.

⁷¹⁵ O toj grupi sarkofaga usp. H. Wiegartz, Kleinasatische Säulensarkophage, Berlin 1965; G. Ferrari, Commercio dei sarcofagi asiatici, Roma 1966; M. Waelkens, Dokimeion, Die Werkstatt der repräsentativen Kaiserzeitlichen Sarkophage, Chronologie und Typologie ihrer Produktion, Berlin 1982.

⁷¹⁶ Fragment se nalazio u Kninskom muzeju, ali je nestao. H. Wiegartz, nav. dj. str. 29 i d.

⁷¹⁷ M. Waelkens, nav. dj. str. 70 i d.

⁷¹⁸ G. Ferrari, nav. dj. str. 66, tab. 2, 3.

⁷¹⁹ Usp. takve poklopce u H. Wiegartz, nav. dj. tab. 29 b, 34 a; G. Koch - H. Siebmann, Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie, München 1982, sl. 488 i 491.

⁷⁰ Desetak je primjeraka sarkofaga koji nisu rađeni po radioničkim shemama. Uglavnom nisu objavljeni. Jedan takav, obitelji Albucija, usp. u *N. Cambi*, Sarkofag Gaja Albucija Memipia, VAHD LXIII-LXIV, 1961-62, str. 99 i d. tab. IX. N. 2.

⁷¹ Lokalni sarkofazi nisu još obrađeni kao grupa. U pripremi je knjiga N. Cambija u seriji ASR IV, 4. Njemačkoga arheološkoga instituta. O lokalnim dalmatinskim radionicama sarkofaga usp. kraće poglavlje u knjizi G. Koch, Sarkophag des römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1993, str. 133 i N. Cambi, Sarkophag aus salomitanischen Werkstätten, u: Akten des Symposiums 125 Jahre Sarkophag - Corpus Mainz 1998, str. 169 i d.

⁷² G. Koch, nav. dj., str. 165.

⁷³ N. Cambi, Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, VAHD LXII, 1960, str. 60 i d. br. 11, tab. XIV.

⁷⁴ Usp. P. Krutz, Die Jahreszeiten-sarkophag ASR IV, 4, Berlin 1984, str. 3, te table.

⁷⁵ N. Cambi, nav. dj., str. 56, br. 1-10, tab. IX-XIII.

⁷⁶ Na salomitanke are utjecaj su mogli izvršiti spomenici poput okrugle are s prikazima erota godišnjih doba iz Rima. E. Simon, Augustus. Kunst und Leben in Rom um die Zeitenwende, München 1986, str. 127, sl. 168.

Sarkofazi lokalne produkcije

Domaće radionice, osobito u Saloni, počele su klesati sarkofage već u I. st. Naime, uvijek je bilo ljudi koji su njegovali običaj sahranjivanja tijela, bez obzira na drukčiju modu u pretežitom dijelu carstva (spaljivanje). Prvi sarkofazi bili su nestandardni i očito nisu nastali kao serijski, nego kao izolirani primjerci.⁷⁰ Tijekom II. st. započinje kontinuirana produkcija lokalnih sarkofaga.

Dalmatinske radionice rade u golemom broju sarkofage od domaćega vapnenca, dok su sarkofazi od prokoneškoga mramora izrađivani u manjoj količini.⁷¹

Grubo obrađeni mramorni blokovi uvozili su se iz kamenoloma na Prokonesu, otočiću u Mramornom moru, a njihova potpuna obrada uslijedila je tek u lokalnim radionicama.⁷² Ti su sarkofazi imali različite oblike, ali najčešće su to forme koje sliče sarkofazima od domaćega vapnenca sa središnjom *tabulom ansatom*. Bilo ih je sasvim jednostavnih, ali i bogato ukrašenih (na primjer sarkofag s prikazom godišnjih doba, iz Salone (sl. 254)⁷³). Poklopci su imali oblik krova na dvije vode s kutnim akroterijima. Jedan takav vrlo veliki primjerak s akroterijima ima također erote koji prikazuju godišnja doba. Tema godišnjih doba bila je omiljena na sarkofazima iz Rima.⁷⁴ Međutim, eroti iz Rima koji prikazuju godišnja doba razlikuju se od lokalnih i nemaju gotovo nikakve veze s njima (sl. 255, 256).⁷⁵ Nameće se zaključak da je navedeni motiv samo nastavak teme koja se već ranije rabila na sepulkralnim arama.⁷⁶ To je tim logičnije što su i ara i sarkofag zapravo produkti istih radionica, samo što su se are ranije pojavile. Na oba dijela sarkofaga od prokoneškoga mramora (sanduk i poklopac) likovi su vješto podređeni kompliciranoj formi trodi-

255. Poklopac sarkofaga s erotima kao personifikacijom godišnjih doba, lijevi akroterij (detalj), mramor, Salona, sredina III. st., AM Split.

Sarcophagus lid with erotes as personifications of seasons, left acroterion (detail), marble, Salona, mid 3rd century A.D., AM Split.

256. Poklopac sarkofaga s prikazom godišnjih doba (sl. 255), desni akroterij (detalj).

Sarcophagus lid with depiction of seasons (fig. 255), right acroterion (detail).

jelne raščlambe prednje strane te razmjerno uskom polju akroterija. Godišnja su doba vrlo zgodan sepulkralni motiv, jer rađanje i umiranje vegetacije simbolizira stalnu obnovu života, pa i ljudskoga, dakako uz Dionizovu pomoć.⁷⁷

Druga serija ovakvih sarkofaga od prokoneškoga mramora ima na tri strane sanduka okomite, razmjerno široke i duboke strigile, a na sredini prednje tabulu, najčešće s ansama u obliku pelte. Baza i vrh sanduka obično su bogato dekorirani raznim profilima s ukrasima (ovuli, astragal i dr.). Uzorci takvih sarkofaga su poznati na Istoku,⁷⁸ ali oni sigurno nisu izravno importirani, nego su imitirani u Saloni. Tu pretpostavku potkrepljuje i jedan identično ukrašen sarkofag od domaćega vapnenca za koji nema dvojbe da je lokalnoga postanja (sl. 257).⁷⁹

Treća serija sarkofaga od prokoneškoga mramora nosi arhitektonsku raščambu (edikule sa sirske zabatom, stupovima i pilastrima, te arkade).⁸⁰ Ti se sarkofazi javljaju od ranoga III. i traju do prvih nekoliko desetljeća IV. st. (sl. 258). U postranim arkadama najčešće su prikazani žena i muškarac, pokojni braćni par, a ponekad i eroti s izvrnutom bakljom. Najljepši primjerak je sarkofag s prikazom Dobroga pastira (o njemu vidi kasnije). Ti sarkofazi iskazuju slič-

⁷⁷ O dionizipskoj simbolici personifikacija godišnjih doba usp. F. Mitz, Ein römisches Meisterwerk. Die Jahreszeiten-sarkophag Badminton-New York, Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts 19, Ergänzungsheft, Berlin 1958, str. 126 i d. N. Cambi, Personifikacije, str. 71 i d.

⁷⁸ G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Constantinople 1914 (reprint Roma 1966), str. 393, br. 1157 (riječ je o jednom manjem sarkofagu).

⁷⁹ Sarkofag se nalazi u peripteru Dioklecijanovog mauzoleja u Splitu, do sada nije objavljen.

⁸⁰ O tim sarkofazima općenito N. Cambi, Sarkofag Dobroga pastira i njegova grupa, Split 1994.

254. Sarkofag s prikazom erota, personifikacija godišnjih doba, mramor, Salona, četvrto-peto desetljeće III. st., AM Split.

Sarcophagus showing erotes, personifications of seasons, marble, Salona, fourth or fifth decade of the 3rd century A.D., AM Split.

257. Sarkofag sa strigilima i tabulom, vapnenac, Spalatum (?), III. st., trijem oko Dioklecijanovog mauzoleja.

Sarcophagus with strigili and tabula, limestone, Spalatum (?), 3rd century A.D., portico around Diocletian's mausoleum.

258. Fragment arhitektonskog sarkofaga s prikazom muškarca i ovce, mramor, Vranjic, početak IV. st.

Fragment of columnar sarcophagus with a man and sheep, marble, Vranjic, beginning of the 4th century A.D.

nosti sa sarkofazima arhitektonskoga karaktera u Akvileji i Ravenni,⁷³¹ ali na temelju razlika izvjesno je da su dalmatinski primjeri radeni u Saloni i da je salonitanska grupa neovisna o italiskim uzorcima.⁷³² Naime, sarkofazi akvilejske, ravenatske i salonitanske produkcije razvijaju se samostalno na temelju jednoga zajedničkog predloška, čije podrijetlo nije utvrđeno. Međutim, očito je da su sarkofazi iz sjevernoga dijela Dalmacije i Istre, po načinu prikazivanja arhitektonskoga dekora, akvilejske produkcije. Takav je jedan sanduk iz Poreča (sl. 259),⁷³³ te jedan fragment iz Rijeke.⁷³⁴ Jedan pak fragment iz Pule nedvojbeno je raden po akvilejskoj shemi, ali s obzirom na neke posebnosti ipak je isklesan u pulskim radionicama.⁷³⁵ To pokazuje da su Istra i sjeverni dio Dalmacije otvoreni sjeveroitalskim utjecajima, a što se i inače zapaža. Spomenuti riječki fragment kao i neki drugi fenomeni upućuju na činjenicu da se na sjevernom Jadranu križaju italiski i dalmatinski kulturni utjecaji, bez obzira na administrativne podjele.

Ovakve raščlambene sheme poznavali su i sarkofazi izrađeni od domaćega vapnenca, ali često ne pokazujući identične oblike. Jedan takav primjer nudi dosta oštećena prednja strana sarkofaga iz Klisa na kojoj se likovi pokojnika nalaze pod edikulom, a natpis u središnjem klipu.⁷³⁶ Očito je da se zamjenom i podvostručavanjem središnjega motiva veću važnost željelo dati pokojnicima. To je, dakle, svjesna izmjena arhitektonskih elemenata.

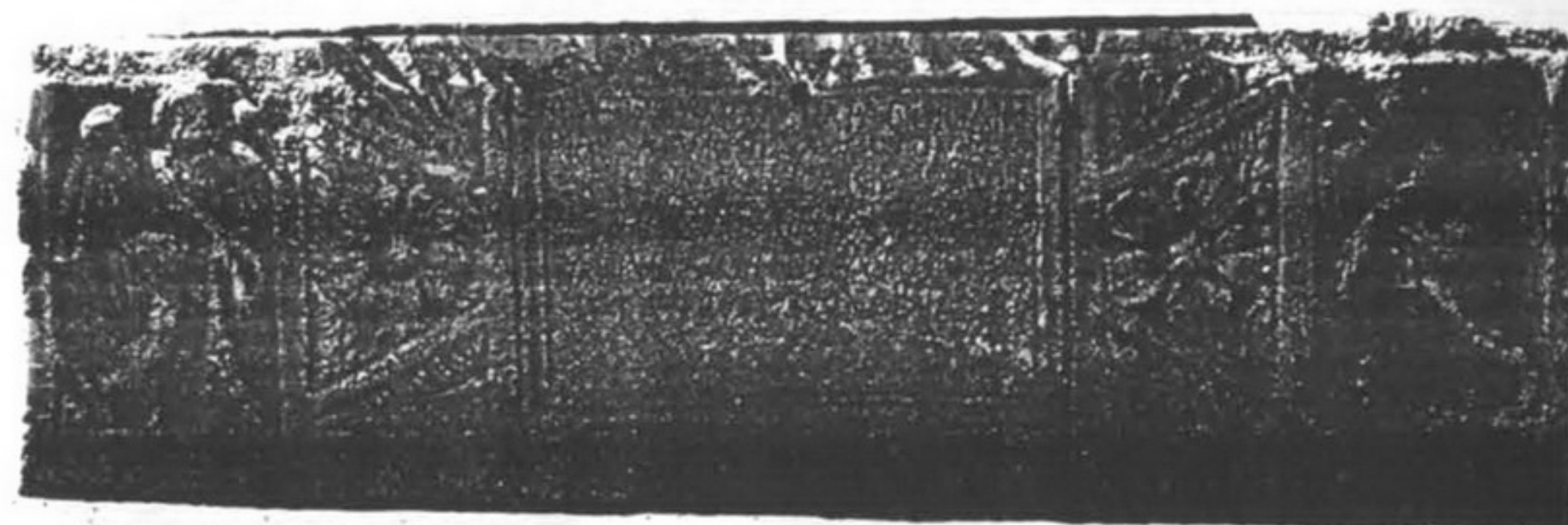

259. Sarkofag arhitektonskog tipa; mramor, Parentium, oko polovice III. st., ZMP Poreč.

Columnar sarcophagus, marble, Parentium, mid 3rd century A.D., ZMP Poreč.

Od sredine II. st. počinje serijska produkcija sarkofaga od domaćega vapnenca. Prije toga javljali su se samo pojedinačni komadi bez zajedničkih osobina.⁷³⁷ Standardizirane forme domaćih sarkofaga imaju na sredini prednje strane *tabulu ansatu* koja može biti veća ili manja, ali je na njoj uvijek temeljni naglasak. Očito je da je natpis bio najvažniji element sarkofaga. Bočno od tabule su najčešće polja s erotima različitih vrsta (obično eroti s izvrnutom bakljom) (sl. 260).⁷³⁸ Na tim mjestima mogu se javiti i razni drugi ukrasi. Poklopac je u obliku krova na dvije vode s kutnim akroterijima.⁷³⁹ Pri kraju II. st. tu se počinju pojavljivati portreti pokojnika.⁷⁴⁰ Međutim, ima i drugih ukrasa u polju akroterija, ponekad razne ptice, životinje, a rjeđe mitološki prikazi.⁷⁴¹ Ovakav oblik sarkofaga malo se mijenja sve do prvih desetljeća IV. st. i ponavlja se na bezbrojnim primjerima.

Lokalne radionice u Saloni, a izgleda i u Naroni, katkada oponašaju importirane sarkofage. Fragment sarkofaga s erotima koji nose teške girlande i u njihovom luku grifone (sl. 261)⁷⁴² te prednja strana s prikazom Ahila na Skirosu, iz Salone (sl. 262),⁷⁴³ tomu su nedvojbeni dokaz. Njihovi su reljefi slijedili predloške iz doba ranije faze atičkih sarkofaga, ali ipak izvedba nema onu profinjenost i tehničku sigurnost kakva se javlja na izvornim primjercima. Još su rjeđe imitacije rimskih sarkofaga. Možda bi se moglo pretpostaviti da su fragmenti s prikazom Endimionova mita⁷⁴⁴ te onih s Heraklom (izvođenje Kerbera iz podzemlja) iz Narone (danas u Arheološkom muzeju u Zadru)⁷⁴⁵ nastali pod utjecajem uzoraka oblikovanih u radionicama Rima. Ti sarkofazi, međutim, nisu oponašali cjelovite prikaze, nego samo dijelove. Sasvim je shvatljivo i logično da je prebogata ikonografska riznica radionica u Ateni i Rimu, morala utjecati na lokalne sarkofage. Oni su bili neka vrsta surogata skupljih i znatno boljih primjeraka što potječu iz najvećih centara produkcije, a kojih je bilo posvuda u velikom broju.

260. Tipičan primjerak salonitanskog sarkofaga s tabulom, natpisom i erotima s izvrnutom bakljom, Preko, otok Ugljan, III. st.

Typical specimen of a Salonitan local sarcophagus with tabula ansata, inscription and erotes with reversed torches, Preko, the island of Ugljan, 3rd century A.D.

⁷³¹ O sarkofazima u Akvileji i Ravenni vidi H. Gabelmann, Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage, Bonn 1973, str. 39 i d. te izgled tipova na sl. između str. 40 i 41. Isto tako J. Kolli, H. Hentjens, Die ravenatische Sarkophage, ASRVIII, 2, Berlin 1979, str. 15 i d.

⁷³² N. Cambi, nav. dj. str. 54 i d.

⁷³³ H. Gabelmann, nav. dj. str. 209, br. 22, tab. 11 i 5.

⁷³⁴ H. Gabelmann, nav. dj. str. 211, br. 36, tab. 18, 2.

⁷³⁵ U. Jurek, Nadgrobni spomenici, str. 526, tab. VI, 3.

⁷³⁶ Zbornik iz djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split 1994. (urednik D. Marasović), str. 101 sa sl.

⁷³⁷ Usp. bilj. 720.

⁷³⁸ Postoji tridesetak cijelih ili fragmentiranih primjeraka s tim motivom.

⁷³⁹ Oblik poklopca upućuje na uzor pri oblikovanju (arhitektura) i na koncepciju groba kao pokojnikove kuće.

⁷⁴⁰ Prvi portreti u akroterijima potječu iz kasnoga II. ili ranoga III. st. (seversko doba). Jedan akroterij sadrži portret mladoga čovjeka s pramenovima kao u Scapisa. O tome tipu usp. G. Dall'Aglio, Lucio Settimio Severo e i cinque tipi del suo ritratto, Ritratto ufficiale e ritratto privato, in: Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano, Roma 1988, str. 68 i d.

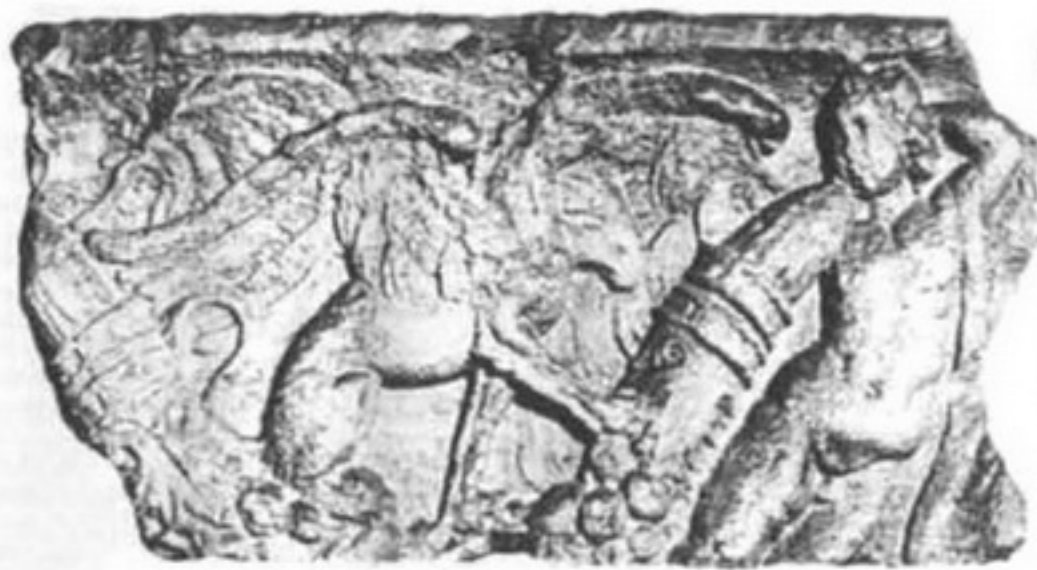
⁷⁴¹ Poklopci nisu objavljeni. Na njima se javljaju golubovi što jednu crvenu pauzu, ovce i dr. Na jednom fragmentu iz Sumpetra u poljskom primorju nalazi se motiv Erosa i Psihe te čovjeka koji svira u dvojnice.

⁷⁴² Fragmenti nisu objavljeni. Sličan raspored likova pokazuju sarkofazi iz Atene, G. Koch - H. Sichtermann, Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie, München 1982, sl. 401, ili Mistre, G. Koch, Sarkophage des römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1993, sl. 62.

⁷⁴³ M. Abramović, Il bassorilievo dei Cinque Ponti, sv. XIV, 1922, str. 58 i d, tab. III.

⁷⁴⁴ Fragment nije objavljen.

⁷⁴⁵ Museo di S. Donato in Zara, Wien 1913, sl. na str. 60, str. 63, br. 153.

261. Fragment sarkofaga s erotima i girlandom, (u luku girlande grifoni), vapnenac, Salona, kraj II. st., AM Split.

Sarcophagus fragment showing erotes holding a garland, limestone, Salona, end of the 2nd century A.D., AM Split.

262. Fragment sarkofaga s prikazom Ahila na otoku Skiro-su, vapnenac, Salona, kraj II. st., AM Split.

Sarcophagus fragment with Achilles on the island of Scyros, limestone, Salona, end of the 2nd century A.D., AM Split.

⁷⁴⁶ U. Dautova-Ruđerljanin, Rimska kamena plastika u jugoslavenskom delu Panonije, Novi Sad 1983, str. 97 i d. tab. XXII, 3, XXV, 1.

⁷⁴⁷ U. Dautova-Ruđerljanin, nav. dj. tab. XXV, 1.

⁷⁴⁸ U. Dautova-Ruđerljanin, nav. dj. tab. XXII, 4.

⁷⁴⁹ Takve volute nalaze se primjerice na sarkofagu iz Trsta, koji je u produkcijskoj zoni Akvileje, H. Gabelmann, Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage, Bonn 1973, tab. 10, 3.

⁷⁵⁰ U. Dautova-Ruđerljanin, nav. dj. tab. XXVI, 3.

⁷⁵¹ Sličan položaj tijela u dionizijskoj povorci usp. na jednom sarkofagu iz Ate-ne, S. Rogge, Die attischen Sarkophage, tab. 57, 3.

U Panoniji se javljaju razmjerno brojni sarkofazi većinom izradeni od pohorskoga mramora (sl. 263, 264). Ti sarkofazi na sredini sanduka nose tabulu, dok polja sa strana obično natkriljuje tzv. norička voluta.⁷⁴⁰ Sa strana tabule nalaze se figure pokojnika u stojećem položaju,⁷⁴¹ ali i neke druge figure.⁷⁴⁸ Nema dvojbe da je shema posuđena iz akvilejskih radionica, ali su se sarkofazi izradivali u samoj Panoniji. Iako je Akvileja imala veliki utjecaj u sjevernom graničnom dijelu Rimskoga carstva, nema primjeraka importiranih iz Italije, ili iz drugih velikih središta produkcije.⁷⁴⁹ Međutim, jedan reljef s prikazom razodjevene menade u ekstatičkom plesu dionizijske povorke iz Murse (sl. 265),⁷⁵⁰ oslanja se na reljefe atičkih sarkofaga.⁷⁵¹ Da je riječ o grupi sa satirima i Silenom svjedoče prsti jedne druge figure. Karakteristika dionizijske povorke je upravo dodir sudionika muškoga i ženskoga spola.

263. Sarkofag s prikazom pokojnice i slugu, mramor, Siscia, kraj III. ili rano IV. st., AM Zagreb.

Sarcophagus showing a deceased woman and a servant, marble, Siscia, late 3rd or early 4th century A.D., AM Zagreb.

264. Sarkofag s prikazom pokojnih supružnika, mramor, Veliki Bastaji, početak IV. st., AM Zagreb.

Sarcophagus showing a deceased couple, marble, Veliki Bastaji, early 4th century A.D., AM Zagreb.

265. Fragment reljefa s prikazom Menade, vapnenac, Mursa, sredina III. st., MS Osijek.

Fragment of a relief showing a dancing Maenad, limestone, Mursa, mid 3rd century A.D., MS Osijek.

Sepulkralni reljefi

U okviru sepulkralne plastike spada i dekoracija monumentalnih grobnica i mauzoleja. Riječ je najčešće o frizovima. Među najljepše takve reljefe ubraja se jedna greda iz Pule na kojoj se kao nosači girlanda izmjenjuju ženske glave i muške teatarske maske (sl. 266).⁷⁵² Oblik girlanda je klasičan, s lovorovim listovima i vrpčama kojima su obavijene. U sredini su rozete. Heraklovi čvorovi vežu girlande s glavama-nosačima. U luku girlanda prikazane su rozete i morske školjke. Glave su lijepo oblikovane, a vanjska površina je vrlo dotjerana. Iako je ovaj reljef iz ranoga I. st., on je dosta sličan jednoj girlandi sa ženskom maskom i Heraklovim čvorom iz tzv. Maloga hrama u Dioklecijanovoj palači.⁷⁵³

Rani predstavnici friza su fragmenti pulskoga mauzoleja oktogonala oblika sa sfingama, Prijapom i grifonima (sl. 267).⁷⁵⁴ Taj dosta skromno raden, ali ikonografski bogat reljef sadrži motiv što je vrlo raširen u Rimskom carstvu.⁷⁵⁵ Reljef je iz prve polovice I. st.⁷⁵⁶ Zanimljiv je i oblik pulske grobnice sa stožastim gornjim dijelom na kojoj su se nalazili friz oružja i reljef sa samo dva očuvana pješaka u profilu. Slični mauzoleji pojavljuju se u Akvileji i u sjevernoj Italiji,⁷⁵⁷ a u Istri su rjedi. Scenu je teško pouzdano protumačiti, jer je od reljefa preostao samo mali dio, a vjerojatno je prikazan neki službeni prizor.⁷⁵⁸

267. Fragment reljefa okotogonala mauzoleja s prikazom povorke, vapnenac, Pola, I. st., AMI Pula.

Fragment of the relief of the octagonal mausoleum depicting a procession, limestone, Pola, 1st century A.D., AMI Pula.

266. Greda s prikazom teatarskih maski, vapnenac, Pola, I. st., AMI Pula.
Architrave with theatre masks, limestone, Pola, 1st century A.D., AMI Pula.

⁷⁵² G. Fischer, Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte, München 1996, str. 174, sub. 18, tab. 45 a-c.

⁷⁵³ H. Kähler, Split i Piazza Armerina. Revidencije dvaju tetrarha, Urbs 4, 1961-62, Split 1965, str. 107, sl. 17.

⁷⁵⁴ G. Fischer, nav. dj. str. 154, sl. 40 b, c, sl. 41.

⁷⁵⁵ P. Gusmann, L'art décoratif de Rome, Paris 1914, tab. 46.

⁷⁵⁶ G. Fischer, nav. dj. str. 154.

⁷⁵⁷ Ch. Reusser, Gräberstrassen in Aquileia u. Römische Gräberstrassen. Selbst-darstellung - Status - Standard, München 1987, str. 239 i d. tab. 45 a.

⁷⁵⁸ G. Fischer, nav. dj. str. 154, sub. b, sl. 31, tab. 37 a-d.

268. Reljef s prikazom lova i deranja ovna, vapnenac, Salona, početak III. st., AM Split.

Relief showing a hunting scene and the rending of a ram, limestone, Salona, early 3rd century A.D., AM Split.

269. Reljef s prikazom Neptuna na hipokampu, vapnenac, Salona, početak III. st., AM Split.

Relief showing Neptune riding a hippocampus, limestone, Salona, early 3rd century A.D., AM Split.

⁷⁵⁹ J. Bervaldi, Tre bassorilievi sepolcrali nel Museo di Spalato, sv. XXXIV, 1911, str. 76 i d, tab. X.

⁷⁶⁰ J. Bervaldi, nav. dj, str. 76, tab. XI-XII; N. Cambi, Salona und seine Nekropolen, u. Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung-Status-Standard, München 1987, str. 262, tab. 46, b, c.

⁷⁶¹ S. Rogge, Achill und Hippolytos, Die attischen Sarkophage, ASR IX, 1, 1, Berlin 1995, str. 157, kat. br. 70, tab. 109, 2; G. Koch, Die mythologische Sarkophage, Meleager, ASR XII, 6, Berlin 1975, tab. 128, 160 ili tab. 129, 163.

⁷⁶² Priprezivanje hrane i Meleagrov lov vrlo su česti motivi na sarkofazima rimskih radionica, G. Koch, nav. dj, tab. 114 i 118, i to uglavnom na lijevoj strani poklopcu, dok se na desnoj nalazi prizor gozbe. Taj se motiv dugo upotrebljavao i javlja se i u kršćansko doba. Na medalljonu jednoga koptskog tekstila raznačen je čitav proces priprema. Na lijevoj strani deranje ovna, na desnoj kuhanje, a gore za stolom u obliku slova sigma trojica pastira poslije obroka. Usp. Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art Third to Seventh Century, New York 1977, str. 43, br. 59.

⁷⁶³ Na atičkim sarkofazima rijetko su korišteni nemitološki motivi. Bukoličkih motiva uopće nema, no čini se da je rimska civilizacija voljela bukoliki život, što se osobito vidi na prikazima iz kasne antike. O tome usp. N. Himmelmann, Über Hirten-Genre in der antiken Kunst, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften Bd. 35, Opladen 1980, str. 121 i d.

⁷⁶⁴ Datacija proizlazi iz usporedbe s reljefima atičkih sarkofaga, unatoč tomu što neke ikonografske pojedinosti ne potječu iz toga umjetničkoga centra.

⁷⁶⁵ O sarkofazima s prizorima morskoga thiasosa, vidi table u: A. Rumpf, Die Meerwesen auf den antiken Sarkophagreliefs, ASR V, Berlin 1939. Atičke radionice nisu koristile morske motive, iako su u ranijoj grčkoj umjetnosti oni bili poznati.

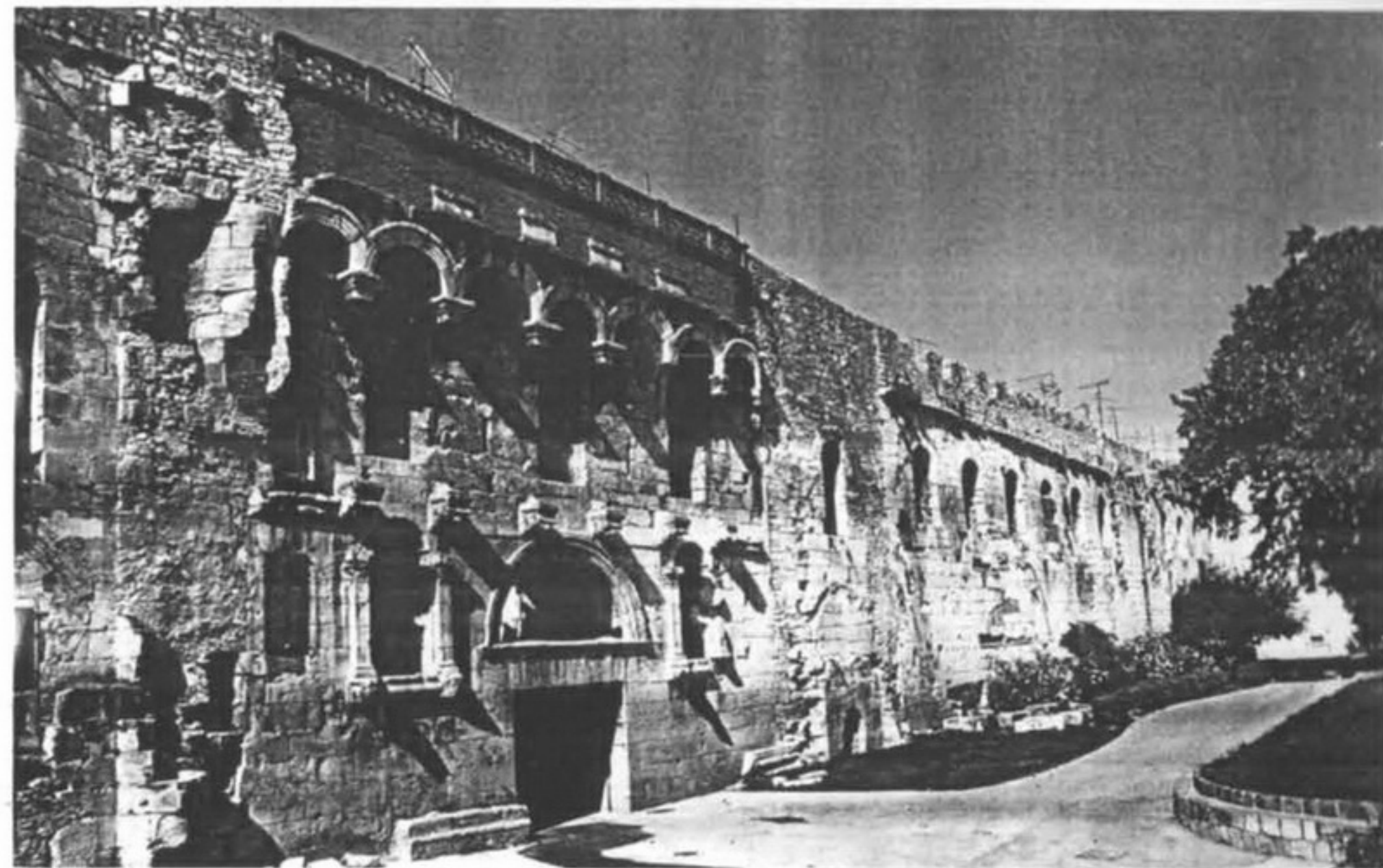

270. Reljef s prikazom Tritona, delfina i erota, vapnenac, Salona, III. st., AM Split.

Relief showing Triton, dolphins and erotes, limestone, Salona, 3rd century A.D., AM Split.

Plastika Dioklecijanove palače

Zbog važnosti zdanja, osobito kad je riječ o službenoj, carskoj umjetnosti, nameće se potreba za raspravom i o plastici Dioklecijanove palače.⁷⁶⁶ Moralo je biti mnogo skulptura koje su resile Dioklecijanovu palaču, ali su one najvećim dijelom propale. O njihovoj brojnosti svjedoče mnoge niše u Mauzoleju, ogradnom zidu Mauzoleja, Sjevernim vratima i dr. Unatoč činjenici da nedostaju mnogi dekorativni dijelovi, čini se da je svaka pojedina građevina posjedovala svoj vlastiti likovni program: carski (tetrarhijski), kad je riječ o spomenicima javnog karaktera (vrata, Vestibul itd.), religijski (hramovi) i sepulkralni (Mauzolej).⁷⁶⁷ U prvu grupu nedvojbeno spada i Peristil, ali ono što je očuvano samo je puka dekoracija. I na ostalim dijelovima Palače mogu se zapaziti ukrasni elementi. Teško je, na žalost, kazati jesu li ti dijelovi sadržavali propagandnu ili simboličku poruku.

⁷⁶⁶ O problemima skulpture Dioklecijanove palače i. Mirnik, On Some Architectural Fragments from Diocletian's Palace at Split, AJ 18, 1978, str. 45 i d; N. Cambi, Pristupna razmatranja skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu, Kulturna baština 19, 1989, str. 12 i d; I. Mirnik, Roman Architectural Fragments: Diocletian Palace: American-Yugoslav Joint Excavations VI, Dubuque 1990, str. 1 i d; N. Cambi, Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost), katalog izložbe Dioklecijanova palača, Split 1994, str. 23 i d; S. McNally, The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split, BAR Int. Series 639, Oxford 1996, str. 1 i d; N. Cambi, Diocletian, str. 58 i d.

⁷⁶⁷ O tome usp. N. Cambi, Pristupna razmatranja, str. 12 i d; N. Cambi, Dioklecijanova palača, str. 23.

⁷⁷¹ Dioklecijanova palača, glavni (sjeverni) ulaz, kraj III. ili početak IV. st. Pogled sa sjevera.

Diocletian's Palace, the main (northern) entrance, late 3rd or early 4th century A.D. View from the north.

272. Dioklecijanova palača, glavni ulaz, detalj konzola s maskom fantastičnog bića (čovjek-bik), kraj III. ili početak IV. st.
Diocletian's Palace, main entrance, detail of console with fantastic creature (man-bull), late 3rd or early 4th century A.D.

⁷⁶⁸ Tlocište je iznio H. Kähler, Split i Piazza Armerina, str. 106 i sl.

⁷⁶⁹ H. Kähler, Split i Piazza Armerina, str. 106, sl. 445.

⁷⁷⁰ Nizine baze odgovaraju bucarhiji. Jupiter je stajao na najvišoj bazi, na nešto nižim August i Cezar na nižim, vanjskim bazama.

Na Sjevernim su vratima (sl. 271) sigurno postojali elementi carske tetrahije propagande o čemu svjedoče baze što se i danas vide na samom vrhu zidina. Nema dvojbe o namjeni tih baza. One su služile kao postamenti, po svemu sudeći kipova tetrarha.⁷⁶⁸ Vidljivo je da se tu nalaze četiri baze. Po svoj prilici izvorno ih je bilo pet. Prema jednoj staroj fotografiji najviša je baza stajala u osi luka vrata,⁷⁶⁹ a to znači da je imala središnji položaj. Kako je bila najviša, po svoj je prilici bila predviđena za kip Jupitera, zaštitnika i pokrovitelja tetrahije. Dvije niže služile su za auguste, a dvije najniže za cezare.⁷⁷⁰ Očito je da su

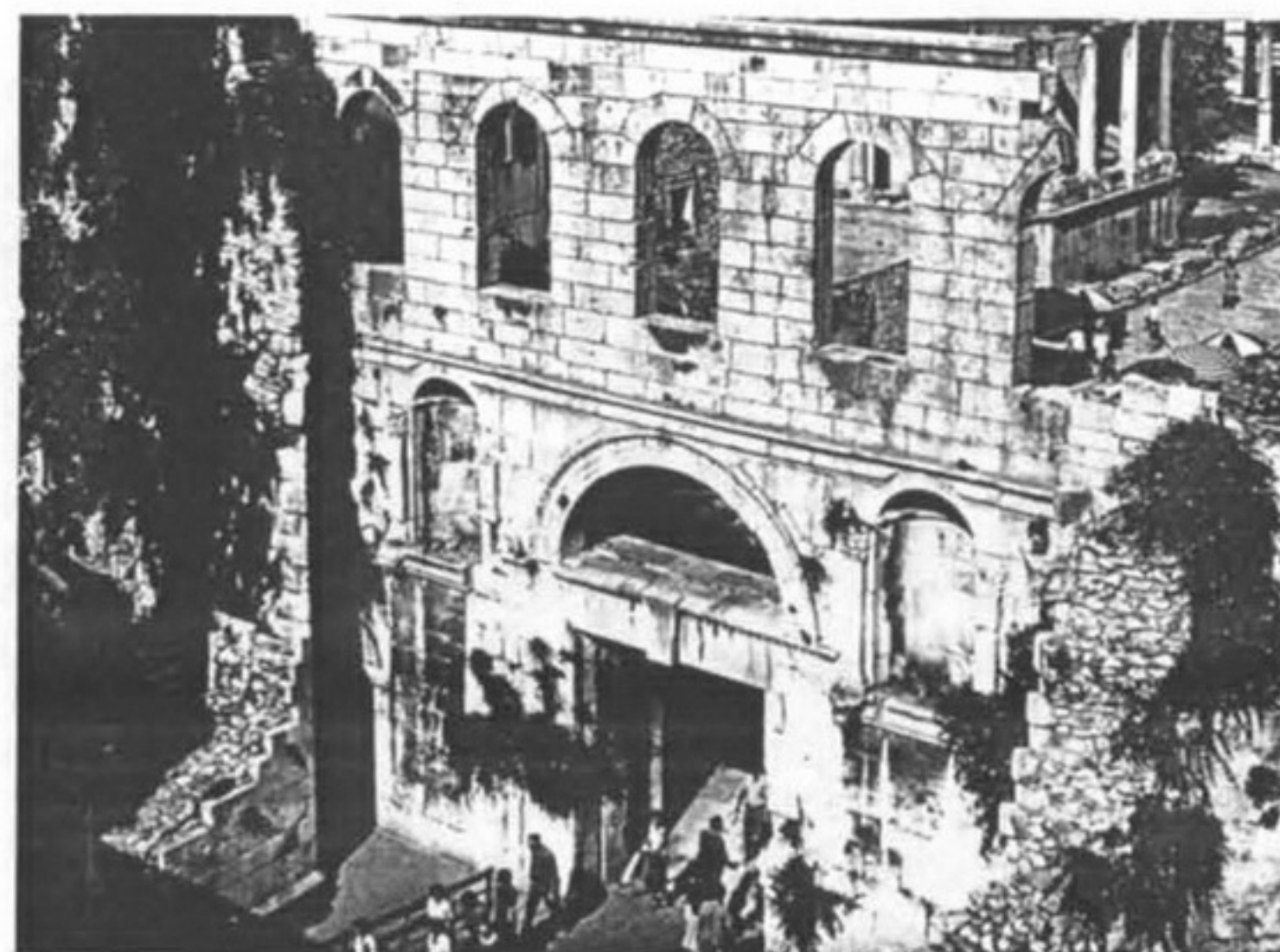
273. Dioklecijanova palača, muška glava (jedan od Dioskura?) sa zapadnih vrata, vapnenac, kraj III. ili početak IV. st.
Diocletian's Palace, male head (a Dioscurus?) from the western entrance, limestone, late 3rd or early 4th century A.D.

274. Dioklecijanova palača, portret muškarca (jedan od tetrarha) sa zapadnih vrata, vapnenac, kraj III. ili početak IV. st.
Diocletian's Palace, portrait of a man (a Tetrarch?) from the western entrance, limestone, late 3rd or early 4th century A.D.

svi ti kipovi pripadali tetrahijskoj propagandi.⁷⁷¹ Niše koje su ritmički raščlanjivale pročelje Sjevernih vrata također su služile smještaju kipova. Bijaše tu pet niša, četiri dublje i jedna pliće. Ako su na vrhu vrata stajale statue careva, tada nije vjerojatno da se isti repertoar ponavljao i dolje. Logičnije bi bilo da su one namijenjene religijskom programu, ali njegov sadržaj bez konkretnih ostataka nije moguće otkriti.⁷⁷² Iznad luka vrata javljaju se konzole ukrašene protomama mješovitih bikovsko-ljudskih karakteristika, a i one spadaju u carsku propagandu (sl. 272). U doba tetrahije takva su fantastična bića, čini se, vrlo omiljena, jer su na već spomenutoj hermi iz Salone spojena s likovima tetrarha, simbolizirajući *Felicitas Saeculi*, blagostanje što sobom nosi sustav vlasti.⁷⁷³

Što se tiče manje važnih vrata nešto se više može kazati samo o Zapadnim, jer na Istočnim vratima na žalost, nisu se očuvali tragovi figuralne plastike. U blizini Zapadnih vrata uzidane su dvije glave nadnaravne veličine⁷⁷⁴ koje su mogle pripadati dekoraciji Zapadnih vrata (sl. 273, 274). Jedna glava ima izrazite portretne odlike tetrahijskog doba i vjerojatno pripada nekom tetrahiju (Maksimijan ili Galerije). Šteta je što je glava dosta oštećena. Druga glava najvjerojatnije pripada jednom od Dioskura, što bi značilo da je prikazivala biće iz mitološko-božanske sfere.⁷⁷⁵ Te dvije glave pokazuju tipičnu mješavinu carske propagande i pripadajućega religijskog programa.

276. Dioklecijanova palača, istočna vrata, vapnenac, kraj III. ili početak IV. st.
Diocletian's Palace, eastern entrance, limestone, late 3rd or early 4th century A.D.

275. Dioklecijanova palača, reljef na ključnom kamenu zapadnog ulaza, vapnenac, kraj III. ili početak IV. st.
Diocletian's Palace, relief on the key-stone of the western entrance, limestone, late 3rd or early 4th century A.D.

⁷⁷¹ To nije shvatio J. J. Wilkes, Diocletian's Palace, Sheffield 1995, str. 34, sl. 3, jer je načinio crtež s 4 baze. Još manje je to shvatio J. B. Ward Perkins, Roman Imperial Architecture, Yale University Press 1994, str. 458, sl. 311, koji je na tome mjestu nacrtao niz baza koje ne stoje samo na zidu nego i na kulama kao *merlatini*, što nije točno.

⁷⁷² J. B. Ward Perkins, nav. dj. sl. 311, u niše sasvim ispravno stavlja kipeve stojećih i sjedećih božanstava. Srednju, pliću nišu, ne popunjava. Međutim, tu je ipak mogao biti postavljen plošnat kip. Bilo bi logično da je na tom središnjem mjestu, točno iznad herme ulaznog luka, također stajala neka skulptura.

⁷⁷³ Na takvu simboliku upozorio je H. P. L. Orange, Das spätantike Herrscherbild von Diocletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr., Das römische Herrscherbild III, Berlin 1984, str. 12.

⁷⁷⁴ N. Cambi, Two Heads of Tetrarchic Period from Diocletian's Palace at Split, AJ XVIII, 1977, str. 23 i d. sl. 1, 2; N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 127 i d. kat. br. 112, sl. 108.

⁷⁷⁵ N. Cambi, Two Heads, str. 23 i d. sl. 2.

⁷⁷⁶ N. Cambi, *Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače*, *Kulturna baština* 11-12, 1981, str. 6 i d. sa slikama.

⁷⁷⁷ N. Cambi, *nav. dj.*, str. II.

⁷⁷⁸ N. Cambi, *nav. dj.*, I c.

⁷⁷⁹ Kristijanizacija palače nedvojbeno se dogodila već znatno prije. E. Dyggre, *History of Salomitan Christianity*, Oslo 1951, zajedno s J. Karamanovićem, smatra promjenu simbola znakom kristijanizacije bivšega Dioklecijanovog zlatnja.

⁷⁸⁰ N. Cambi, *Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače*, str. 12.

U skladu s takvim idejama je i reljef na ključnom kamenu Zapadnih vrata na kojem je stajala Nike (Victoria) (sl. 275).⁷⁷⁶ Njezina poruka je jasna. Ona simbolizira carsku pobjedu (Victoria Augusti ili Augustorum). Činjenica da se Nike javlja na carskom novcu, osobito kasnoantičkom i bizantskom, jasno upozorava da je ona carski znak, da pripada carskoj propagandi i ikonografiji. U kasnoj je antici lik Nike otučen i na njezinom je mjestu prikazan križ s raširenim krakovima i rozetama iznad i ispod vodoravnih hasta, ali se ipak još nazire Nikino krilo i nabori haljine. Iako je Nike radirana, ipak između ta dva znaka postoji izravna smisla veza. Poslije Konstantinove pobjede kod Milvijskoga mosta, križ postaje simbol pobjede. Na carskom globusu se prije pojavljivala Nike, a poslije na istom je mjestu križ. I na reversima kasnoantičkoga novca dugo se pojavljivala Nike,⁷⁷⁷ a poslije je tu križ, i to upravo s rozetama kao i na Zapadnim vratima.⁷⁷⁸ Prema tome, Nike je otučen da bi ustupila mjesto križu, ali to nije znak netrpeljivosti prema »poganskom« božanstvu, jer je ona bila već prihvaćena u kršćanstvu. To je zapravo zamjena starijega novijim carskim simbolom približno istoga značenja. To s kristijanizacijom Dioklecijanove palače, dakle, nema nikakve veze.⁷⁷⁹ Zamjena se po svoj prilici dogodila krajem VI. ili početkom VII. st.⁷⁸⁰ Pojava križa kao pobjedničkoga carskog simbola, pokazuje da je u to doba Dioklecijanova palača još uvijek u carskim rukama.

277. Dioklecijanova palača, ulaz prostilnog hrama, kraj III. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, the entrance to the prostyle temple, late 3rd or early 4th century A.D.

278. Dioklecijanova palača, dovratnik prostilnog hrama (detalj), kraj III. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, door-jamb of the prostyle temple (detail), late 3rd or early 4th century A.D.

279. Dioklecijanova palača, nadvratnik nad ulazom u prostilni hram (detalj), kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, the lintel of the entrance to the prostyle temple (detail), late 3rd or early 4th century A.D.

Na Istočnim vratima (sl. 276) valjalo bi očekivati situaciju analognu likovnom programu Zapadnih vrata. I tu su sa strana širokoga otvora postojale dvije duboke niše, očito namijenjene statuama. Budući da je središnji kamen uništen, nije sigurno je li i tu bio isklesan reljef Nike. Iako je to moguće, ipak valja upozoriti da je carska simbolika raznovrsna pa je tu mogao stajati i neki drugi prikaz sličnoga značenja. Unatoč tomu što nije poznat ni jedan skulpturalni detalj vrata čini se da je carska simbolika bila nešto reduciranija u odnosu na program Zapadnih vrata.

Skulptura prostilnoga hrama zapadno od Peristila pruža stanovite elemente programa na temelju kojih bi se moglo odrediti komu bijaše posvećen.⁷⁸¹ Osim figuralnih elemenata na hramu se javljaju i dekorativni ukrasi. Na dovratnicima i nadvratniku nalazi se motiv berbe grožđa (sl. 277, 278). Među viticama upleteni su i sitni likovi erota. Ta je tema potekla iz dionizijskoga kruga, ali je poslije postala gotovo standardizirani dekorativni element. Stoga ovdje nije lako reći ima li taj motiv neko značenje. Najvažniji religijski prikazi nalaze se na konzolama koje su dio vijenca sastavljenoga od dva monolitna bloka uzidana poviše vrata. Ima ukupno deset konzola (sl. 279).⁷⁸² Slijeva je Nike (vrlo sličnoga oblika kao i ona na ključnom kamenu Zapadnih vrata), zatim dva gotovo identična lisnata maskerona, pa dva giganta sa zmijskim nogama koji rukama poput telamona pridržavaju volutu konzole. Slijede: Sol (glave okružene zrakastom krunom i s bičem u rukama), Heraklo s kožom nemejskoga lava na glavi, Jupiterov orao, pa bista starijega božanstva, vjerojatno Jupitera, ali to ipak nije sigurno.⁷⁸³ Konačno, niz zaključuje još jedna Nike poput one na lijevoj strani. Ovakav raspored bogova, iako se ne može opravdati i objasniti u svim pojedinostima redosljeda i izbora, ipak nedvosmisleno upozorava na panteistički koncept. Na bočnim stranama hrama iznad arhitrava pojavljuje se friz nasuprotno postavljenih grifona, među kojima je kantaros i ležeći jelen (sl. 280).⁷⁸⁴ Grifoni su fantastične životinje Apolonova i Dionizova kulta. Na kutovima se javljaju i eroti što drže kantaros. Prema tome, iako ovi motivi pokazuju raspored koji navodi na dekorativno popunjavanje polja, oni ipak upućuju na daleko religijsko ishodište.

Velik broj teatarskih maski prikazan je na kasetonima svoda unutrašnjosti hrama te u središnjem frizu stražnje zidne plohe. Neobično je zanimljivo to da su maske različite, što pokazuje da su majstori još dobro poznavali teatarske rekvizite, iako je tada institucija teatra već davno u agoniji (sl. 281).⁷⁸⁵ Maske su, jednako kao i teatar, izvorno povezane s dionizijskim kultom, ali su i one prešle u dekorativnu sferu. Ponekad služe i sepulkralnoj simbolici, ali tada očito u službi dionizijske eshatologije.⁷⁸⁶ U kasetonima se javlja i jedan rijedak primjer maske s frigijskom kapom koja najčešće označava orijentalca (sl. 282). Po svoj prilici to je lik Perzijanca, zavojevača Grčke koji se javlja u grčkoj tragediji i komediji, ali i u likovnoj umjetnosti, dakako, kao negativna

⁷⁸¹ O tome usp. N. Cambi, *On the Dedication of the Prostyle Temple of the Diocletian's Palace in Split*, *Orbis Romanus Christianusque. Travaux sur l'Antiquité tardive rassemblees autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995, str. 253 i d.

⁷⁸² N. Cambi, *nav. dj.*, sl. 2, 3.

⁷⁸³ Bista nema nijedan Jupiterov atribut. Kosmatu bradatu lik mogao bi prikazivati i neko drugo božanstvo, tim više što se Jupiterov simbol (orao) nalazi na jednoj drugoj konzoli u tome nizu. Osim toga, Jupitera bismo očekivali malo bliže sredini vrata.

⁷⁸⁴ Sh. McNally, *The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split*, *BAR Int. Series 639*, Oxford 1996, str. 73, sl. 9-10.

⁷⁸⁵ Sh. McNally, *nav. dj.*, sl. 82-93.

⁷⁸⁶ Teatarske maske javljaju se ponekad i u zabatima nadgrobnih stela. Usp. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1979, str. 227, br. 449 i sl., str. 228, br. 451, 452 sa sl. itd.

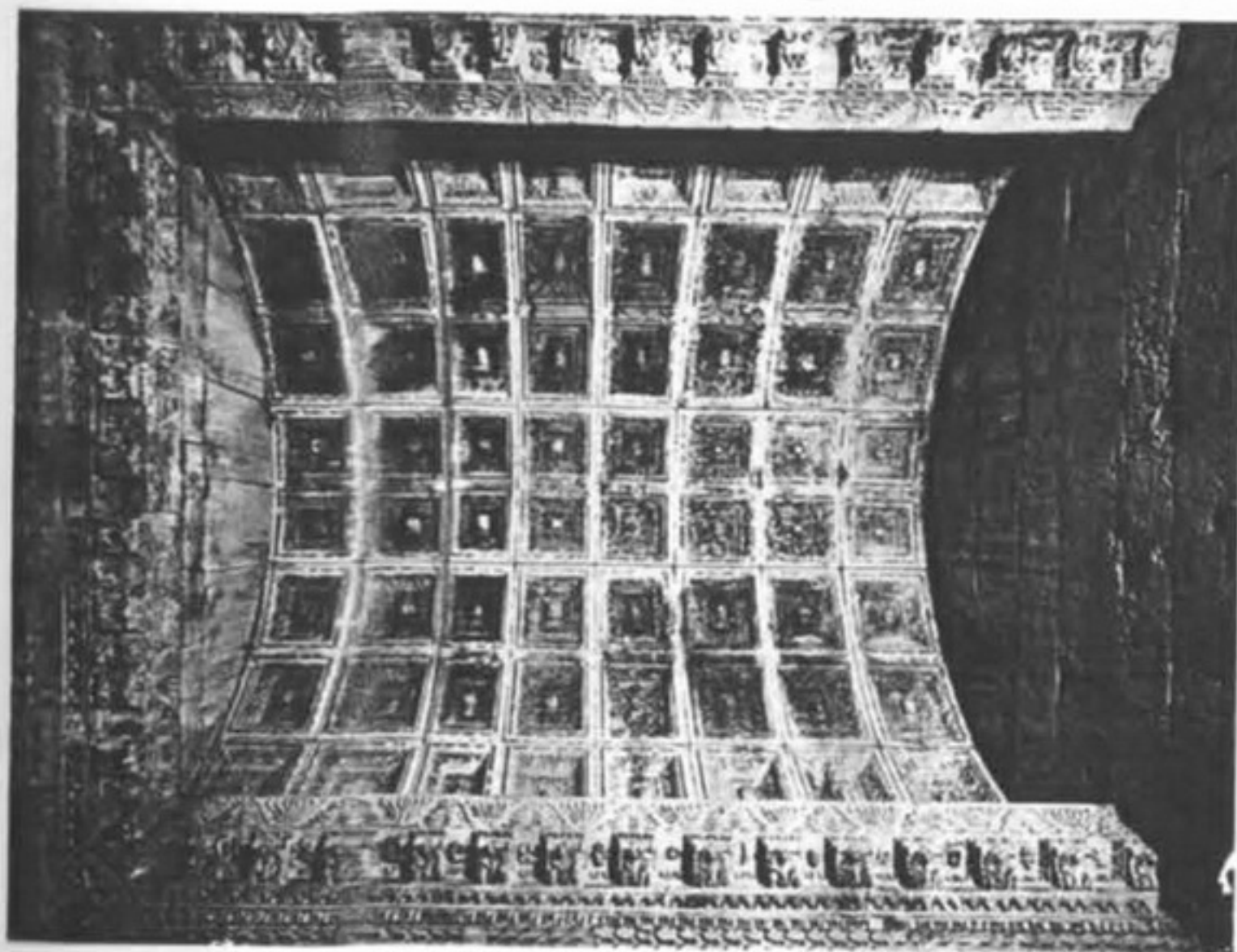
280. Dioklecijanova palača, prostilni hram, friz na južnoj strani s prikazom grifona sa strana kantarosa, jelenova i listatog maskarona, kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, prostyle temple, frieze on the southern side depicting griffins flanking kantharos, deer and foliage maskaron, late 3rd or early 4th century A.D.

figura. Valja se prikloniti pretpostavci da u najvećem hramu u Palači maske nisu imale samo dekorativnu funkciju, iako se ona ne može poreći, nego da su imale ponešto izbljednulo, ali ipak religijsko podrijetlo.

Prema tome, ovaj hram odražava Dioklecijanovu skrb za autentičnu rimsku religiju i njegovo nastojanje da oživi stari panteistički koncept. Čini se da se to daje očitati u navedenom dekorativnom i ikonografskom programu.⁷⁸⁷ Car je svim silama nastojao oživjeti izvornu rimsku religiju, kao jedan od bitnih čimbenika stabilnosti države.

⁷⁸⁷ Usp. bilj. 782.

281. Dioklecijanova palača, prostilni hram, kasetirani svod celice (unutrašnja strana), kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, prostyle temple, coffered vault of the cella, late 3rd or early 4th century A.D.

282. Dioklecijanova palača, kasetirani svod, kaseton s likom orijentalca s frigijском kapom, kraj III. st. ili početak IV. st.
Diocletian's Palace, coffered vault, a panel showing the head of an Oriental wearing a Phrygian cap, late 3rd or early 4th century A.D.

283. Dioklecijanova palača, friz u Mauzoleju s prikazom erota u lovu (lijevo) i borbe erota s lavom (desno), kraj III. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, the frieze in the Mausoleum with the scene of erotes hunting (left) and erotes fighting with a lion (right), late 3rd or early 4th century A.D.

Analizirajući dekoraciju Dioklecijanovog mauzoleja, nameće se zaključak da u tom prostoru prevladava sepulkralna tematika i simbolika. Takvoga obilježja nije samo maska Gorgone u jednom od medaljona friza (sl. 285),⁷⁸⁸ nego sepulkralnoj sferi pripadaju i eroti u lovu, zatim eroti nositelji girlanda i eroti nositelji bista.⁷⁸⁹ Podjela tih motiva po temama provedena je približno na polovici friza, dok su istočno eroti koji nose girlande ili biste (sl. 284-286), a zapadno su eroti u lovu. Već smo vidjeli da eroti u lovu na antičkim sarkofazima sadrže jasnu sepulkralnu poruku (sl. 283).⁷⁹⁰ I drugi su tipovi erota također imali svoje mjesto na sepulkralnim spomenicima.⁷⁹¹ Takvoj sferi pripadaju čak i portreti u medaljonima friza.⁷⁹² Maske se javljaju u lukovima girlanda, upravo kao i na sepulkralnim spomenicima.⁷⁹³ U kasetonima trijema oko Mauzoleja kazališne maske imaju dekorativnu namjenu, ali diskretno upućuju na sepulkralni kontekst (dionizijska eshatologija).⁷⁹⁴

Portreti u medaljonima na istočnoj strani friza Mauzoleja logična su dekoracija u skladu s karakterom prostora. Lijevi portret prikazuje cara s carskim insignijama, s teškim vijencem od hrastova lišća na glavi (*corona civi-*

⁷⁸⁸ Sh. Mc Nally, The Frieze of the Mausoleum at Split, Studies Presented to George M.A. Hanfmann, Mainz 1971, str. 106 i d. J. i T. Marasović, Dioklecijanova palača, Zagreb 1968, sl. 67-82.

⁷⁸⁹ U frizu se javljaju eroti nositelji girlanda, J. i T. Marasović, Dioklecijanova palača, Zagreb 1968, sl. 61-68, 83-89. Ti su motivi poznati na velikom broju sarkofaga raznih produkcija, Usp. G. Koch - H. Siebertmann, Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie, München 1982, str. 269, 270, 273, 480 i 481.

⁷⁹⁰ Usp. bilj. 696.

⁷⁹¹ Takvi su, primjerice eroti s izvnutom bakljom, eroti godišnjih doba i sl. O tome je već bilo riječi.

⁷⁹² O portretu kao elementu sepulkralne simbolike, Usp. G. Koch - H. Siebertmann, nav. dj. str. 609 i d.

⁷⁹³ Usp. bilj. 783.

⁷⁹⁴ O maskama u portiku Mauzoleja vidi Sh. Mc Nally, The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split, BAR Int. Series 639, Oxford 1990, sl. 50, 53 itd.

284. Dioklecijanova palača, friz u Mauzoleju, Dioklecijanovo poprsje u medaljonu drže eroti (u lukovima girlanda teatarska maska), kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, frieze in the Mausoleum. Diocletian's bust in an oval wreath supported by erotes (a theatrical mask in the curve of the garland), late 3rd or early 4th century A.D.

285. Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (lijevo) te eroti koji nose girlandu (desno). U luku girlande teatarska maska. Kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, the frieze in the Mausoleum, oval medallion showing Gorgona mask supported by erotes and erotes bearing a garland. A theatrical mask in the curve of the garland. Late 3rd or early 4th century A.D.

⁷⁹⁵ N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 189, br. 110, sl. 106.

⁷⁹⁶ Usp. na primjer Augustovu statuu iz Nima, N. Cambi, *nav. dj.*, str. 183, br. 25, sl. 25, 26.

⁷⁹⁷ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 190, br. 111, sl. 107.

⁷⁹⁸ Nije baš sasvim jasno koji je tome razlog, ali je činjenica da ni Maksimijanova žena nije imala tu titulu. Tek Dioklecijanova kćerka Galerija Valerija, Galerijeva žena, dobija titulu *Augusta*, ali tek nakon Dioklecijanove abdikacije.

⁷⁹⁹ O tom tipu frizure usp. K. Wessel, *Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit*, AA 1946, str. 6 i d. sl. III (obje slike).

ca) (sl. 284).⁷⁹⁵ Taj se element carskoga znakovlja veoma često nalazi na posthumnim prikazima.⁷⁹⁶ Doduše, kad je lik raden car je još bio živ, ali je bilo predviđeno da tu počiva nakon smrti. Drugi je lik najvjerojatnije Dioklecijanova žena Prisca (sl. 286).⁷⁹⁷ Ona dotada nije nikada bila prikazivana na novcu ili na nekom drugom spomeniku. To je posljedica činjenice da ona nije dobila carski naslov *augusta*,⁷⁹⁸ što je po svoj prilici u skladu s Dioklecijanovom državnom politikom. Ono što zbunjuje jest Priscina frizura s raspuštenom kosom koja se prosula po ramenima i s pundom na tjemenu. Takva frizura ne odgovara modi Dioklecijanova vremena. Bilo bi očekivati da ona nosi suvremeni tip frizure (*Scheitelzopf*) ili neku njezinu derivaciju.⁷⁹⁹ Ovakva frizura više odgovara idealiziranoj nego realnoj figuri. Vjerojatno se prema tome radi o identifikaciji Prisce s nekim božanstvom ili o personifikaciji, što bi opet upućivalo na sepulkranu simboliku portreta. Budući da je Prisca ubijena zajedno s kćerkom Galerijom Valerijom prije muževljeve smrti za njena posjeta Solunu, nije isključeno da je koncepcija portreta zbog toga dobila božansku karakterizaciju. To bi možda upozoravalo da su radovi u Mauzoleju trajali

286. Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s popersjem Priske koji drže eroti (u luku girlande teatarska maska), kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, the frieze in the Mausoleum, an oval medallion with the bust of Prisca supported by erotes (a theatrical mask in the curve of the garland), late 3rd or early 4th century A.D.

i u drugom desetljeću IV. st. Ne smije se vući paralela s likom Galerije Valerije na malom Galerijevom slavluku u Solunu, jer ona nije prikazana kao Tihe, nego je poslije egzekucije carčin portret zamijenjen glavom Tihe s krunom u obliku gradskih zidina.⁸⁰⁰

Više-manje svu očuvanu skulpturu u Dioklecijanovoj palači izradili su domaći majstori. Ona očito nije osobito visoke kvalitete. Tome dojmu doprinosi i činjenica što se mnoge skulpture čine nedovršenima. Ima slučajeva da su plastični elementi tek naznačeni, što svjedoči da se majstorima jako žurilo, jer je bio precizno utvrđen dolazak cara u rezidenciju. Međutim, nedvojbeno je da je bilo i importirane skulpture koja je stajala na javnim, vidljivim dijelovima Palače, u nišama i drugdje. Šteta je što se ta skulptura nije očuvala. Ona je temeljito »purificirana« kad je Palača kristijanizirana, ali sigurno već prije početka VII. st. Nešto veću kvalitetu od drugih skulptura posjeduje dekorativni rub vrata Mauzoleja⁸⁰¹ i vijenac oko jednoga od dva okrugla hrama (sl. 287).⁸⁰² Ti elementi prikazuju guste akantusove vitice kroz koje se provlače životinje ili su u njih upleteni maskeroni. Vrsnoću iskazuju vrlo rafinirani prikazi s dubokim kontrastima i dubina reljefa, kao i brižna doradenost površina. Vjerojatno su reljefe radili afrodizijski majstori. Jesu li oni radili na licu mjesta ili po mjeri u svojim radionicama teško je reći, iako je vjerojatnije da se sve radilo u samoj Palači. To je bilo pogodnije za eventualno mijenjanje u zadnji trenutak. Promjena izvornoga plana je očito bilo. Ti mramorni frizovi kao i neki importirani kapiteli (prokoneške radionice) potvrđuju da je nedvojbeno bilo i različite importirane plastike.

U Dioklecijanovoj palači nađen je i razmjerno velik broj egipatskih skulptura⁸⁰³ dopremljenih iz Egipta. Iako su egipatsku plastiku voljeli svi carevi, ipak je ona programatski odgovarala onim vladarima koji su postigli važne vojne ili političke pobjede u Egiptu.

287. Dioklecijanova palača, friz okruglog hrama s prikazom akantusovih vitica i životinja (zapadno od Peristila), mramor, kraj III. st. ili početak IV. st.

Diocletian's Palace, the frieze of the tholos type temple showing acanthus scrolls and animals (west of the Peristyle), marble, late 3rd or early 4th century A.D.

⁸⁰⁰ Th. Stefanidou-Tiberiou, *To mikro tokso tou Galeriou ste Thessalonike*, Athina 1995, str. 112, tab. IV.V.

⁸⁰¹ Sh. McNally, *The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split*, BAR Int. Series 639, Oxford 1996, sl. 55, 56, 57.

⁸⁰² Sh. McNally, *nav. dj.*, sl. 95.

⁸⁰³ Usp. bilj. 403.

⁸⁰⁴ I. Čremošnik, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1984; M. Buzar, Pitanje domaćih mozaičkih radionica, Priroda 2, Zagreb 1985, str. 51 i d. Jedini rad koji teži zatkrpljivanju i jedne mozaičarske produkcije (Salona) je ovaj B. Matulić, Prilog proučavanju nastanka, razvoja i trajanja salonitanske škole - radionice mozaika, Opuscula archaeologica 18, 1994, str. 155-172.

⁸⁰⁵ I. Marović, Novi i neobjavljeni natpisi iz Narone, VAHD LIV, 1952, str. 162 i d. sl. 5, 6.

⁸⁰⁶ B. Gabrićević, Antički spomenici otoka Visa, PPU 17, 1968, str. 27 i d. sl. na str. 28 i 29.

⁸⁰⁷ A Handbook of Roman Art: A Survey of the Roman World (ed. M. Henig), London 1995, (rep.), str. 138 (Mozaik); A. Rumpf, Malerei und Zeichnung, Handbuch der Archäologie, VI. 1, München 1953, str. 183.

⁸⁰⁸ B. Andrieu, L'art de l'antiquité romaine, Paris 1973, sl. 468, 469.

MOZAIK I SLIKARSTVO

U Hrvatskoj je očuvan razmjerno mali broj mozaičnih tepiha, osobito onih iz ranijega carstva. Mozaici kao umjetnička vrsta nisu u nas još dobro proučeni.⁸⁰⁴ Vjerojatno je da su dosta rani tepisi oni ornamentalnoga karaktera, s razmjerno malo boja, iz Narone.⁸⁰⁵ To bi se dalo zaključiti deduktivnim putem, jer pripadaju forumskom okolišu koji je morao postojati već od početka I. st., iako su zdanja kasnije dograđivana i pregrađivana. S kraja I. ili s početka II. st. je mozaični tepih u isejskim termama na kojem su prikazani delfini, što je tematski u skladu s namjenom prostora.⁸⁰⁶ Crno-bijeli mozaik indicira da je pod nastao u doba kad su takvi kontrastni prikazi bili u trendu, a to je vrijeme prvih desetljeća II. st.⁸⁰⁷ Velik je broj sjajnih crno-bijelih mozaika otkriven u Rimu, Ostiji i drugdje.⁸⁰⁸ Međutim, svojim oblikom, vještinom izradbe i skromnim ikonografskim repertoarom isejski je mozaik više dekora-

288. Crno-bijeli mozaik s prikazom gladijatora, Aenona, II. st., AM Zadar (zbirka u Ninu).
Black and white mosaic depicting gladiators, Aenona, 2nd century A.D., AM Zadar (Nin collection).

289. Crno-bijeli mozaik s prikazom borbe gladijatora, Aenona, II. st., AM Zadar (zbirka u Ninu).
Black and white mosaic with a scene of gladiators fighting, Aenona, 2nd century A.D., AM Zadar (Nin collection).

290. Višebojni mozaik s prikazom Orfeja i životinja u medaljonu, Salona, kuća namjesnika provincije, kasno II. st., AM Split.

Polychrome mosaic depicting Orpheus and animals in the central medallion. Salona, house of the governor of the province of Dalmatia, late 2nd century A.D., AM Split.

291. Detalj istog mozaika s prikazom morskog grifona.
Detail of the same mosaic depicting a sea griffin.

292. Višebojni mozaik s prikazom morskog božanstva u medaljonu, Salona, kuća namjesnika provincije III. st., AM Split.

Polychrome mosaic with a sea divinity in the central medallion, Salona, house of the governor of the province of Dalmatia, 3rd century A.D., AM Split.

293. Višebojni mozaik s prikazom ovjenčanog božanstva (Apolon ?) u medaljonu, Salona, kuća namjesnika provincije, kasno II. st., AM Split.

Polychrome mosaic with a wreathed god (Apollo ?) in the central medallion, Salona, house of the governor of the province of Dalmatia, end of the 2nd century A.D., AM Split.

294 Nadgrobna ploča u koju je umetnut višebojni mozaik s likom sjedećeg dječaka, Tita Aurelija Aurelijana, Salona, kasno III. st., AM Split.

Funerary mosaic depicting the seated boy Titus Aurelius Aurelianus, Salona, Late 3rd century A.D., AM Split.

295 Višebojni mozaik s motivom kažnjavanja Dirke, Pola, III. st.

Polychromic mosaic showing the punishment of Dirce, Pola, 3rd century A.D.

cija rubova nego kompozicija polja. Ikonografski su bogatija dva također crno-bijela mozaika iz Nina s prikazom borbe gladijatora, na kojima su naznačena i imena suparnika (sl. 288, 289).⁸⁰⁹ Mozaike odlikuje znatna dinamika figura. Međutim, unatoč hrabrosti majstora da se upusti u jedan zahtjevan motiv koji je, doduše, već bio razrađen u cijelom nizu ikonografskih varijanata na brojnim prizorima iz drugih krajeva Sredozemlja,⁸¹⁰ mozaici su osrednje vrijednosti, tvrdih i krutih, slabo proporcioniranih figura.

Vrlo vrijedan i koloristički bogat je fragment mozaika otkriven u blizini salonitanske luke, ali je mozaik još uvijek pod zemljom. Riječ je o polju s likom magarca izrađenim vrlo suptilno i u figurativnom i u kolorističkom pogledu.⁸¹¹ S kraja II. i početka III. st. potječu mozaici iz jedne salonitanske zgrade, vjerojatno rezidencije namjesnika rimske provincije Dalmacije.⁸¹² U tom zdanju su u dva navrata mijenjani podovi tako da postoji čak i međusobni stratigrafski odnos mozaika s likom Orfeja (sl. 290) i mozaika s prikazom glave Tritona (sl. 292).⁸¹³ Superponiranje mozaika uzrokovalo je vjerojatno podizanje razine vode (teren je i danas podvodan) pa je bilo nužno povisivati pod. Osim ta dva mozaika u istoj se kući nalazio još i tepih na kojem je u središnjem medaljonu bila prikazana bista božanstva ovjenčana lovorovim vijencem, po svoj prilici Apolona (sl. 293).⁸¹⁴ Svi ti mozaici imaju jedinstvenu kompoziciju koja je podijeljena na polja. U sredini je medaljon s jednim od gore navedenih prikaza, a u sporednim poljima nalaze se vrlo dobro prikazane životinje i ribe (sl. 291). Bogati kolorizam sigurno je najveća odlika ovih mozaika. Sam prikaz prilično je jednostavan, ali je ipak skladan i gibak, što se osobito odnosi na Orfejev lik, dok je onaj Tritona koji je radoznalo izronio iz morske površine i naglašeno ekspresivan, a to iskazuju raširene oči s istaknutim bjeloočnicama. Ti su mozaici iz kasnijega II. ili ranijega III. st.

U salonitanskim termama na koje je kasnije sjela sjeverna crkva episkopalnoga kompleksa nalazio se mozaični tepih sa sjedećim likom pjesnikinje Sapfo.⁸¹⁵ Sapfo je prikazana u središnjoj kružnici kako piše na rotulusu okružena muzama u zasebnim odsječcima. Sapfin se lik ne javlja često. Naden je još na jednom mozaiku u Sparti.⁸¹⁶ Salonitanski mozaik pokazuje da je pjesnikinja miljenica muza, obilato obdarena njihovim darovima. U strukturalnom pogledu taj mozaik je koncipiran tako da pokazuje prvenstveno figure, dok je malo ornamentalnoga. U takvoj kompoziciji teže dolazi do izražaja kolorizam, iako je i on nazočan. Prikaz Sapfe je pokazatelj da je i njezina poezija imala odjeka u Saloni, bez obzira na to što se mozaičke sheme prenose uzorcima (kartoni), jer je uzorke ipak odobravao naručitelj.

Sa samoga kraja III. st. je nadgrobni mozaik, izrađen na pokrovnoj ploči groba Tita Aurelija Aurelijana, iz Salone (sl. 294).⁸¹⁷ Mozaik je s kompozicijske i ikonografske strane vrlo zanimljiv. Na sredini je dječak koji sjedi na stolici, a okružuju ga ptice. Neobično je što je dječak odjeven u palij i u ruci drži rotulus, što ga karakterizira kao odraslu osobu i pjesnika, govornika ili filozofa.⁸¹⁸ To je u skladu s kasnoantičkim vjerovanjima da intelektualne vrline priskrbuju zagrobni život.⁸¹⁹ Portret dječaka pokazuje stanovite kasnoantičke odlike (tetrahijsko doba): okrupnjavanje glave, frontalni pristup, shematizaciju oblika, ali je mozaik još uvijek koloristički bogat i suptilno oblikovan sitnim kockicama.

⁸⁰⁹ M. Štuc, Nin, Problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, tab. XXII, 3, 4.

⁸¹⁰ Usp. Les gladiateurs. Exposition conçue et réalisée par la Musée archéologique de Lattes, Toulouse 1987, tab. III, i osobito jedna freska na tab. VIII.

⁸¹¹ E. Dyggve - R. Egger, Forschungen in Salona III, Wien 1939, sl. 97.

⁸¹² E. Bulic, Po ruševinama stare Salone, Split 1981, str. 87; Arheološki muzej, (Vodice), Split 1973, str. 29, 54, tab. 12, 13.

⁸¹³ Prema slici koju donosi E. Marin, Un profil de la ville à renouveler: La Venetia nell'area padano-danubiana, Le vie di romanizzazione, Padova 1990, na str. 5 i 6, mozaik Tritona je nedvojbeno mladi.

⁸¹⁴ Mozaik Apolona i mozaik Tritona na istoj su visini, a s obzirom da su u istoj prostoriji, očito je da su istovremeni. Usp. E. Marin, nav. dj, sl. 6.

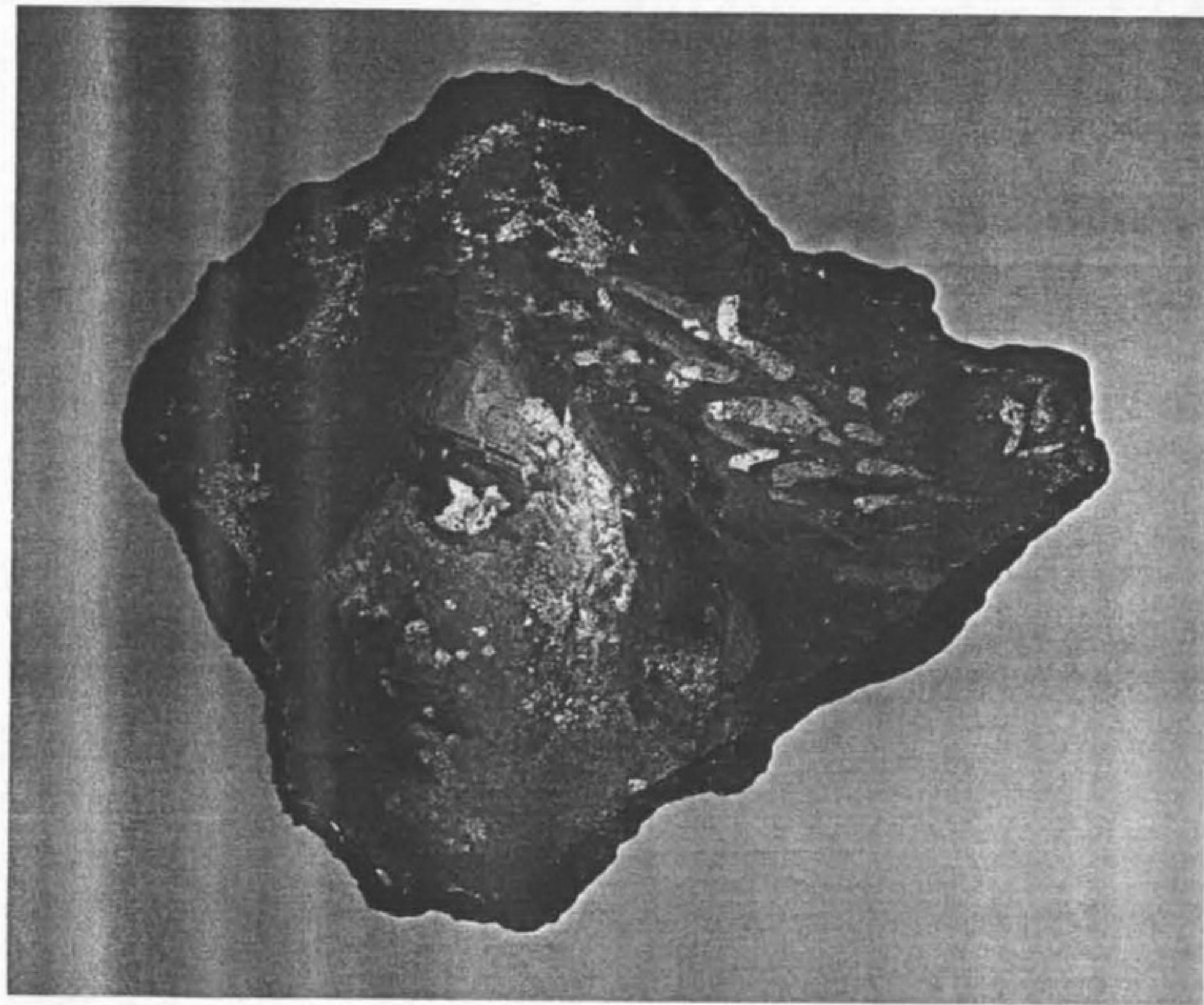
⁸¹⁵ W. Gerber, Forschungen in Salona I, Wien 1917, str. 43 i d, tab. I; M. Buzov, Pjesnikinja Sapfo s muzama na mozaiku iz Solina. Prilozi br. 9, Zagreb 1992.

⁸¹⁶ G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks (skr. i rev. R. R. Smith), London 1984, str. 196, sl. 157 (Sparta). Likovi čak i slični, ali je spartanski ipak kvalitetniji.

⁸¹⁷ N. Duval, La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien, Ravenne 1976, str. 5, sl. 2; N. Gambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 131, kat. br. 115, sl. 113.

⁸¹⁸ Prema natpisu dječak ima samo devet godina. Izgleda kao da je mnogo stariji, a tome dojmu pridonosi i rotulus.

⁸¹⁹ H. I. Marrou, Mousikos Anecr, str. 181 i d.

296. Freska s ovjenčanim mladim muškarcem, Jader, II. st., AM Zadar.

Fresco of a wreathed young man, Iader, 2nd century A.D., AM Zadar.

⁸²⁰ R. Montijčić, *Antika Pula s okolicom*, Pula 1996, str. 171, sl. na str. 170 i 171.

⁸²¹ Skulptura iz spomenika *Plinije*, *Naturalis historia*, XXXIII, 34. Vidjeti i R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London-New York: 1995, str. 108, sl. 142.

⁸²² M. Domalerer, *Die Chronologie der römischen Mosaiken von Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antoninen*, Berlin 1986, str. 191, be 7, tab. 58, 1; G. Fischer, *Das römische Pula. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996, str. 1113, tab. 35a.

⁸²³ M. Domalerer, *loc. cit.*, str. 192, be 8, tab. 57, 2; G. Fischer, *loc. cit.*, str. 114, tab. 35b.

⁸²⁴ G. Fischer, *loc. cit.*, str. 101, tab. 30c.

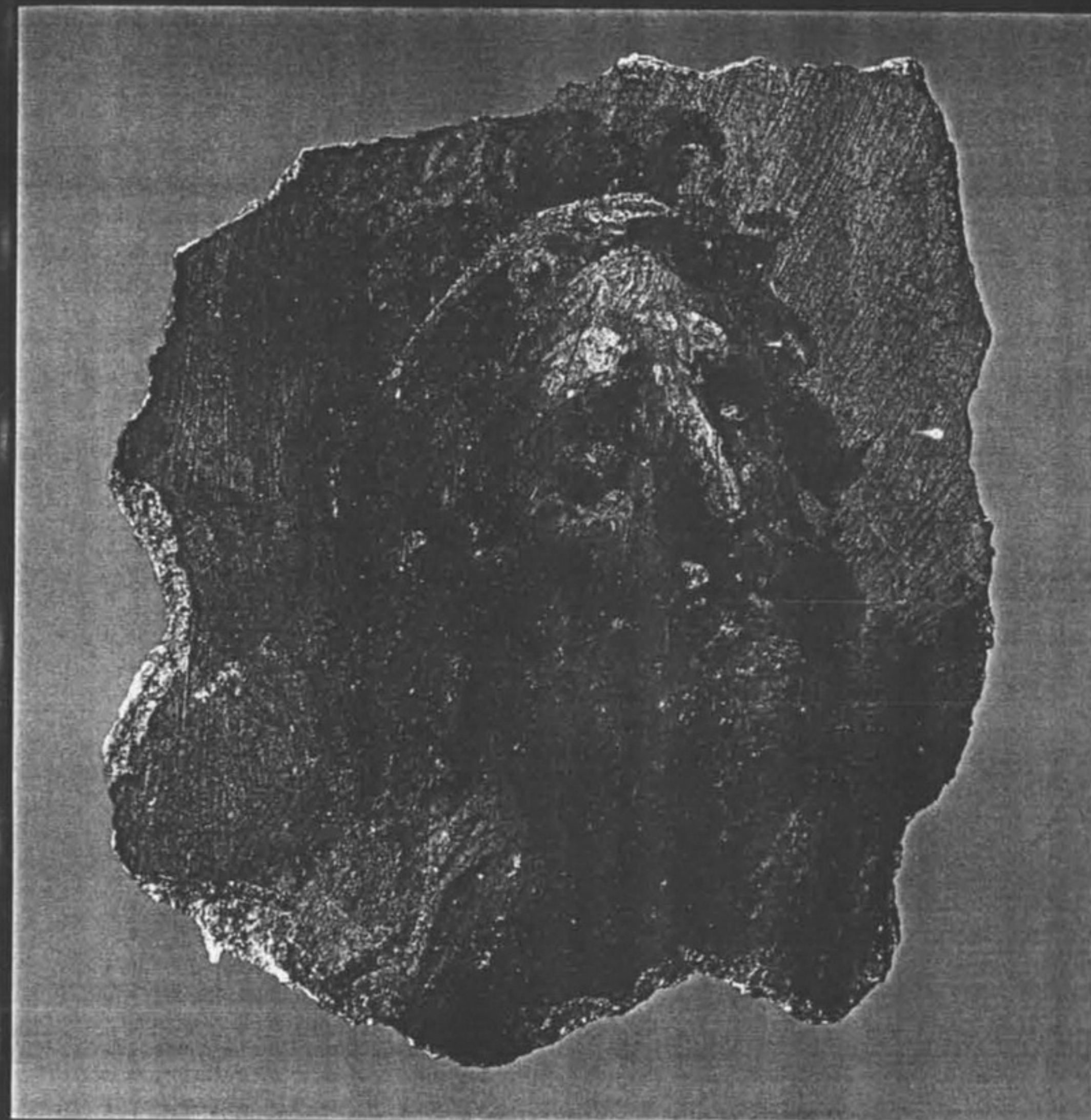
⁸²⁵ G. Fischer, *loc. cit.*, str. 120, tab. 35c.

⁸²⁶ I. Čremuštrik, *Mosaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984, str. 43 i sl. 2841.

⁸²⁷ I. Čremuštrik, *loc. cit.*, str. 63, sl. 4353.

Iz Pule potječe mozaik s reduciranom i razmjerno kasnom recepcijom helenističkog motiva Kašnjanje Dirke (sl. 295).⁸²⁰ Motiv je nastao u I. st. prije Krista, a izradili su ga Apolonije i Taurisk, adoptivni sinovi Mnesikrata iz Rodosa, po svoj prilici na temelju neke ranije freske.⁸²¹ Ova barokna helenistička kompozicija doživjela je zanimljivu inačicu na pulskom mozaiku (III. st.) koji je u odnosu na arhetip znatno ogoljen. Izbjegnuto je suvišno, tako da su ostali samo protagonisti mita. U Puli je očuvano i nekoliko crno-bijelih mozaika visoke vrijednosti, kao što je na primjer onaj s kantarosom i paunovima na rubu, ali očito bez kršćanske simbolike, kakvu taj motiv dobiva u kasnije doba.⁸²² Isto tako je zanimljiv krupniji i nešto lošiji mozaik s prikazom lova na zeca (sačuvani su pas i zec),⁸²³ zatim onaj s labirintom, gradskim zidinama i kulama.⁸²⁴ Na žalost, dosta je oštećen mozaik s prikazom kantarosa u središtu i hipokampom izvan polja.⁸²⁵ Sve su to mozaici iz II. st.

Na području Bosne i Hercegovine otkriven je veći broj mozaičnih tepiha s figuralnim prikazima u središnjim i kutnim poljima, na primjer u Ilidži,⁸²⁶ zatim u Stocu,⁸²⁷ gdje je lik Minotaura u središnjem polju izrazom sličan saloničanskom Tritonu. U Paniku kraj Bileće je u središtu prikazan Orfej, a ispod

297. Freska s likom starijeg muškarca s tenijom u kosi (pjesnik ili filozof), Jader, II. st., AM Zadar.

Fresco with a figure of an elderly man with taenia in his hair (poet or philosopher), Iader, 2nd century A.D., AM Zadar.

njega jedna muza.⁸³⁸ Čini se da su, ikonografski, stilski i tehnički, ti mozaici bliski salonitanskim, što upozorava na izravnu derivaciju koja se mogla ostvariti na više načina.

Očito je da su u Saloni i Puli postojale najplodnije i najkvalitetnije radionice mozaika koje su djelovale tijekom dužeg perioda na svoj način interpretirajući kretanja u mozaičkoj umjetnosti velikih centara. Te su radionice utjecale na produkciju u ostalim gradovima Dalmacije i Istre, a po svoj su prilici dobijale narudžbe i izvan domicila.

Ako su antički mozaici malobrojni, fresko slikarstvo još je slabije očuvano. Preostao je samo mali broj fragmenata oslikane žbuke ili štukatura. To je lako shvatljivo, jer su antička zdanja u Hrvatskoj rijetko očuvana u nadgradnji. Žbuka je sačuvana gotovo isključivo na donjim dijelovima zidova, a i tu je najčešće boja izblijedjela ili pak potpuno nestala. Međutim, ono malo što je stiglo do nas pokazuje da je bilo i kvalitetnih slikarskih ostvarenja, pa čak i škola koje su umjele ne samo oblikovati velike i složene kompozicijske zadatke nego su dosegle znatnu umjetničku razinu.

298. Fragmenti fresaka, Barbariga, II. st., muzej na Velikom Brijunu.

Fragments of frescoes, Barbariga, near Pula. 2nd century A.D., museum on Veliki Brijun.

Najveći i najkvalitetniji ostaci fresaka otkriveni su u dva navrata u Zadru. Jedna freska je još dosta davno dospjela u zadarski Arheološki muzej (sl. 296).⁸³⁹ Na toj je fresci prikazana glava muškarca u profilu, ovjenčana lovorovim vijencem. O kakvoj je sceni riječ teško je kazati na temelju same glave (pjesnik, božanstvo?). Međutim, duboka izražajnost malo naviše upravljeno-ga pogleda, s naglašenim bjeloočnicama, patetički je ekspresivna i slikarski vrlo vješto izvedena. Vjerojatno se radi o djelu nastalom pri kraju I. st. Na drugoj fresci, otkrivenoj prigodom istraživanja u neposrednoj blizini zadarskoga foruma,⁸⁴⁰ sačuvano je desetak raznih likova. Osobito je zanimljiv i neobično rafiniran prikaz žene okrenute pravo prema gledatelju. Njeno lice je fino oblikovano, s pogledom što se gubi u daljini. Oči doista posjeduju visoku izražajnost, što dokazuje zamjernu vještinu slikanja. Osim ženskog lika koji ima karakterističnu frizuru iz III. st.,⁸⁴¹ očuvani su i dijelovi lava, zatim zmija pod nogama čovjeka, vrat goveda, lik u oklopu ipod kojega se nalazi bik, te jarčev vrat.⁸⁴² Ova se freska obično vezuje uz kult Magne Mater, možda združen s još nekim istočnjačkim kultom, čemu bi u prilog išli i tragovi taurobolijskoga mjesta otkriveni na forumu u Zadru.⁸⁴³ Međutim, čovjek više sliči gladijatoru nego ratniku. U svakom slučaju fragmente freske trebalo bi malo temeljitije proučiti. Čovjek s dugom i gustom bradom, odjeven kao filozof ili pjesnik, s vrpcom u kosi, teško se može dovesti u vezu s gornjim fragmentima freske (sl. 297). Je li to portret neke konkretne ličnosti, teško je prosuditi. Brojni su likovi među povijesnim osobama slična izgleda.⁸⁴⁴ Njegov izraz je nemiran i patetički izražajan. Šteta je što su freske znatno propale poslije otkrića i što nije moguće načiniti rekonstrukciju barem jednoga zida prostorije. Nema dvojbe da je u Zadru postojala sjajna slikarska škola koja je dugo djelovala, s čijim se ostvarenjima ne mogu mjeriti ona u drugim dijelovima Hrvatske.

Fragmenti zidnoga slikarstva nađeni su na više mjesta, ali to su uglavnom ostaci dekorativnih elementa. Od figuralnih motiva vrijedno je spomenuti realistički naslikanu panteru manjih dimenzija iz rimske kuće u Bribiru (u Dolu)⁸⁴⁵ te motiv gracioznoga kandelabra u jednoj prostoriji kuće u Aenoni.⁸⁴⁶ U Naroni su pak očuvani samo dijelovi glave satira i žene (menada) te niz elemenata vegetabilne dekoracije.⁸⁴⁷ Dionizijska tematika bila je vrlo omiljena na fresko slikama raznih ambijenata. U Barbarigi su u raskošnoj villi nađeni fragmenti fresko slikarija s vrsno prikazanim vegetabilnim i figuralnim motivima (sl. 298).⁸⁴⁸

Neobično zanimljivi ostaci fresaka otkriveni su u termama u Ščitarjevu (Andautontia) kraj Zagreba. Na prvoj je unutar okvira prikazan satir sa sirin-gom i lagobolonom u rukama (sl. 299).⁸⁴⁹ Oko struka lik nosi samo kratku haljinu. Kreće se u dinamičnom plesnom ritmu. Naime, donji dio tijela je okrenut u profilnoj vizuri, a gornji je izokrenut prema gledateljima, dok je glava jako nagnuta ulijevo. Time je naglašena žestina plesnoga pokreta. Njegova kosa je bujna i ovjenčana, a u očima mu je strastven izraz. Na drugoj fresci prikazan je posve nag mladić (sl. 300).⁸⁵⁰ Njegov gornji dio tijela je propao. Vidljivo je samo da je lijeva ruka bila široko odmaknuta od tijela. Pokret nije toliko dinamičan, iako je u iskoraku, ali je tijelo spiralno izokrenuto. I to je satir koji se kreće u žestokom ritmu dionizijske povorke. Oba plesača su oslikana

⁸³⁸ M. Sulić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 288, sl. između str. 128 i 129.

⁸³⁹ M. Sulić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, Diadora 3, 1965, str. 100 i d. sl. 8, 9, 17; J. Medini, Kult Kibe u antičkoj Liburniji, str. 7 i d. tab. XI, 1; M. Sulić, Peintures romaines récemment trouvées à Zadar, u: Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera Selecta, Zadar 1996, str. 597, sl. 1-5 na str. 601 i sl. 1-4 na str. 602.

⁸⁴⁰ To je tzv. Scheitelzopf frizura, usp. K. Wessel, nav. dj., str. 66, sl. 3.

⁸⁴¹ M. Sulić, Orijentalni kultovi, I. c. J. Medini, Kult Kibe, str. 8.

⁸⁴² M. Sulić, Orijentalni kultovi, str. 118.

⁸⁴³ M. Sulić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 288, sl. između str. 176 i 177. To bi mogao biti čak i Homer. G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks (skr. i rev. R. R. Smith), London 1984, str. 139 i d. sl. 105, ali i brojni drugi pjesnici ili filozofi.

⁸⁴⁴ Mozaik nije objavljen.

⁸⁴⁵ Mozaik nije objavljen.

⁸⁴⁶ S. Glušević, Donja Neretva u antičkom Metkoviću 1996, sl. na str. 44.

⁸⁴⁷ R. Matijević, Antička Pula s okolicom, Pula 1996, str. 184 i d. sa slikama.

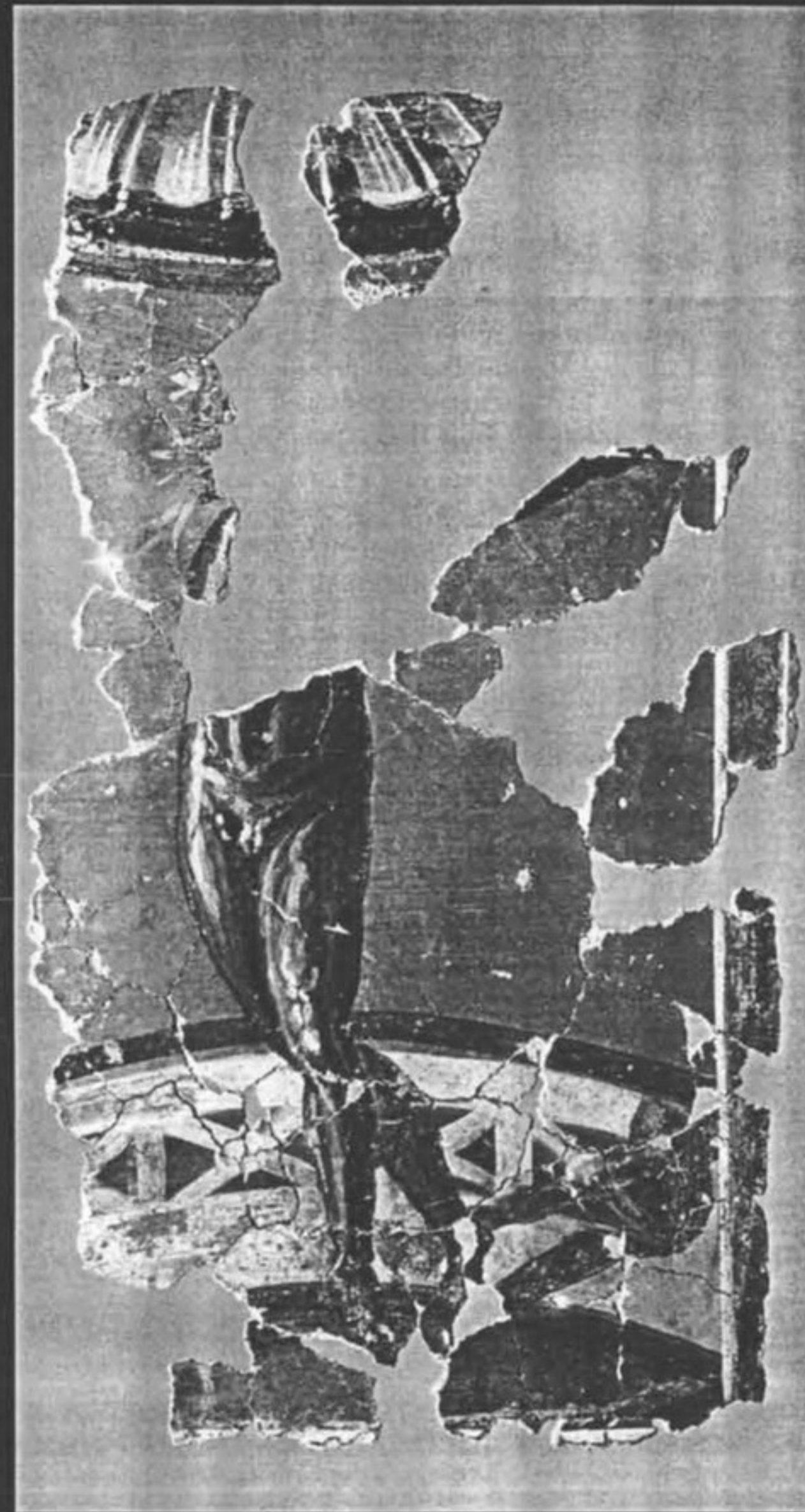
⁸⁴⁸ Zagreb prije Zagreba, sl. na str. 44.

⁸⁴⁹ Zagreb prije Zagreba, sl. na str. 45.

299. Fragmenti freske s prikazom satira u plesu s lagobolonom i siringom, Andautonia, III. st., AM Zagreb.

Fragments of a fresco with a dancing satyr, Andautonia, 3rd century A.D., AM Zagreb.

300. Fragmenti freske s mladićem u plesu, Andautonia, III. st., AM Zagreb.

Fragments of a fresco with a dancing youth, Andautonia, 3rd century A.D., AM Zagreb.

⁸⁴¹ A. Rumpf, *Malerei und Zeichnung. Handbuch der Archäologie*, VI Bf, München 1953, str. 192 i d. tab. 68, sl. 3, 7, 8.

⁸⁴² J. Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984, str. 133 i d. sl. 6.

⁸⁴³ J. Čremošnik, nav. dj, str. 141 i d. sl. 11.

⁸⁴⁴ J. Čremošnik, nav. dj, str. 145 i d. sl. 27.

⁸⁴⁵ M. Stučić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, str. 289.

na pozadini poput apside, sa školjkom pri vrhu. U stilističkom pogledu likovi podsjećaju na pompejansko slikarstvo, koje ublažava oštre obrise figura, dok se boja uz rubove tijela zatamnjuje.⁸⁴¹ To je kombinacija obrisnog i *à macchia* postupka koji se ostvaruje nijansama, tako da se dobije znatna plastičnost figura. U nedostatku drugih slikarija na našim prostorima ove freske pokazuju da je slikarstvo i u unutrašnjosti bilo vrlo dobro razvijeno. Freske vjerojatno potječu s kraja II. ili s početka III. stoljeća.

I u *villama* u Bosni i Hercegovini pronađeni su brojni, ali na žalost dosta mali fragmenti fresaka. U Višićima su se očuvale glave i repovi ptica,⁸⁴² u Lisičićima pak stilizirani ornamenti i jedno ljudsko lice,⁸⁴³ dok je u Paniku otkrivena neznatna količina dijelova ljudske figure.⁸⁴⁴ Iako je riječ tek o iznimno malim fragmentima, ipak se može kazati da je to slikarstvo dosta dobre kvalitete i blisko onom u primorju. Vjerojatno su značajnu ulogu imali majstori iz Narone.

Prema tome, iako nema dovoljno ostataka, ipak valja zaključiti da su freske posjedovale znatnu vrijednost i da su, osobito kad je riječ o kompozicijama u Zadru, bile i na višoj razini od umjetničkoga prosjeka u drugim dijelovima Sredozemlja. Nedvojbeno je da su u našim krajevima postojali slikari koji su radili i u drugim, antičkom čovjeku znanim, tehnikama (tempera, enkaustika i dr.), ali se takve umjetnine zbog propadljivosti materijala nisu očuvale. O njima svjedoče nalazi slikarskoga alata.⁸⁴⁵

UMJETNIČKI OBRT

Brojni su prežitci umjetničkoga obrta u raznom materijalu. Umjetnički je obrt uglavnom importiran, a samo u rjeđim slučajevima je lokalne produkcije. Muzejske kolekcije u svim dijelovima Hrvatske obiluju luksuznom reljefnom keramikom (*terra sigillata*), koroplastikom, glinenim svjetilkama, metalnim posudama, metalnim nakitom, jantarnim nakitom, jantarnim figuricama, koštanim predmetima i dr. Sve te vrste materijala pokazuju razvojni kontinuitet tijekom nekoliko stoljeća te visok ukus, možda čak viši nego kad je riječ o drugim tzv. velikim umjetnostima. Na žalost, ti su predmeti još slabo poznati i nedovoljno proučeni. Sitni predmeti umjetničkoga obrta najčešće su popratni nalazi u grobovima, što je i razlog njihovoj dobroj očuvanosti.

Keramički predmeti uvoze se u priobalna područja Hrvatske uglavnom iz južne i srednje Italije,⁸⁴⁶ sjeverne Italije⁸⁴⁷ i Male Azije,⁸⁴⁸ a u panonska područja⁸⁴⁹ uglavnom iz sjeverne Italije i Galije. Među keramičkim predmetima posebno se ističu posude s reljefnim prikazima kojih je najveći broj pronađen na nekropoli u ilirskom naselju Mrdakovica kraj Šibenika (sl. 301).⁸⁵⁰ Neke

⁸⁴⁶ O italskoj keramici usp. *Atlante delle forme ceramiche I. Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (medio e tardo impero)*, Roma 1981, str. 175 i d.

⁸⁴⁷ O sjevernoitalskoj keramici usp. *Atlante delle forme ceramiche I*, str. 350 i d.

⁸⁴⁸ O maloazijskoj keramici usp. *Atlante delle forme ceramiche I*, str. 231.

⁸⁴⁹ O keramici u Panoniji usp. *I. Mirković, Terra Sigillata iz Počtovija, Beograd 1969*, str. 8 i d. Te dvije vrste keramike daleko nadmašuju sve ostale.

⁸⁵⁰ Z. Brusić, *Helenistička keramika u Liburniji, Diadora 10, Zadar 1988*, str. 19-63. Z. Brusić, *Reljefna sjeveroital-ska terra sigillata iz Liburnije, Diadora 11, Zadar 1989*, str. 93-158.

301. Italska terra sigillata, keramika, Velika Mrdakovica, I. st. prije Kr., GM Šibenik.

Italian terra sigillata pottery, Velika Mrdakovica, 1st. century B.C., GM Šibenik.

302. Glinena svjetiljka s četvero-
pregom Selene, Salona, II. st.,
AM Split.

Clay lamp showing the qua-
driga of Selene, Salona, 2nd
century A.D., AM Split.

303. Glinena svjetiljka s prika-
zom koitusa (a tergo), Salo-
na, II. st., AM Split.

Clay lamp showing sexual
intercourse (a tergo), Salo-
na, 2nd century A.D., AM Split.

od tih posuda su vrlo velike, često se na njima javljaju žigovi radionica i poje-
dinih majstora. Motivi pokazuju sjajan osjećaj za plastično oblikovanje, a te-
matika potječe iz mitološke, ali i svjetovne sfere. Nisu rijetki prikazi raznih
božanstava, dionizijskih povorki, muziciranja i dr.⁸⁵¹ Ovakvo posude radeno
je u kalupima pa je moguće naći veći broj identičnih primjeraka. Najvrniji
komadi pokazuju sjajnu morfologiju, raznovrsne oblike prikladne za svako-
dnevnu uporabu ikonografske inačice te zadivljujuću izvedbu. Najkvalitetniji
primjerci ne zaostaju za umjetninama u drugim, trajnijim materijalima. U kas-
nije carsko doba često dolazi do pojednostavnjivanja, shematizacije, ponav-
ljanja istih motiva, pa čak i odricanja od figura.⁸⁵² Nadjačala je, po svemu su-
deći, težnja za pojeftinijavanjem konačnoga proizvoda što je išlo nauštrb kva-
litete. U primorskom pojasu prevladavaju sjevernoitalski oblici, a u nešto kas-
nije doba počinje se pojavljivati i maloazijska roba koja imitira sjevernoital-
ske forme, najčešće bez ukrasa.⁸⁵³ Maloazijske je produkcije i enofora iz Bur-
numa s dionizijskim motivom.⁸⁵⁴ Slične posude nalaze se uglavnom u tom di-
jelu Sredozemlja.⁸⁵⁵

Nedvojbeno je da su keramičku robu izradivale i domaće radionice.
Dosad u primorskom pojasu nije bilo moguće izdvojiti produkciju finijega
posuda. Vjerojatno je, osim u Istri, nedostajalo kvalitetnije gline. Međutim, u
Panoniji su izradivane posude visoke kvalitete koje su imitirale importiranu
robu s reljefnim ukrasima. U Vinkovcima su otkrivene brojne lončarske peći
i lokalna produkcija visoke vrijednosti.⁸⁵⁶

Među keramičkim predmetima iznimno su važne svjetiljke-uljanice (sl.
302, 303). One se nalaze u velikoj količini i posvuda, jer su imale nenadomjes-
tivu svakodnevnu namjenu, a neizostavno ih se nalazi u grobovima, osobito
u ranijem carskom periodu. Takva je njihova upotreba imala kultno-religijski

karakter. Uljanice su više-manje standardizirane, iako, dakako, ima i raskošni-
jih oblika. Na diskovima su se nalazili prikazi iz kultne, mitološke i svjetovne
sfere, ali ih ima i bez ikakva ukrasa. Likovi božanstava imali su ulogu svojev-
rsnih kućnih zaštitnika. Bogovi se pojavljuju u njihovim najčešćim ikonogra-
fskim oblicima, preuzetim iz skulpture i drugih umjetnosti (sl. 302). Postoji i
cijeli niz prikaza iz teatra, amfiteatra, lova i drugih područja svakodnevnoga
života u kojima je antički čovjek nalazio svoje zadovoljstvo. Posebno omilje-
na tematika bijahu lascivne i erotske scene (sl. 303). Diskovi uljanica bili su
pravi mali kompendiji poza i načina heteroseksualnog i homoseksualnog op-
ćenja. Neki takvi prizori sjajni su primjeri likovnoga izražavanja. Splitski i za-
darski arheološki muzeji posjeduju bezbrojne lucerne koje, na žalost, do sa-
da nisu u cijelosti objavljene.⁸⁵⁷ Jedina dobro i suvremeno obrađena kolek-
cija je ona Arheološkog muzeja u Zagrebu.⁸⁵⁸ Ta zbirka može poslužiti kao ilu-
stracija raznih tipova i forma, ukrašenih i neukrašenih diskova. Bilo je i svje-
tiljaka-uljanica koje su izradene u obliku raznih likova. U moru je nedavno ot-
krivena svjetiljka u obliku nagoga glumca, mima s enormnim falusom na či-
jem vrhu je bilo mjesto za stijenj (sl. 304).⁸⁵⁹ Nadena je isto tako, nešto malo
lošija, jer je dosta stilizirana i zdepasta, svjetiljka u obliku gladijatora.⁸⁶⁰

Rimske radionice koje su uglavnom bile locirane na Istoku (Sirija, Egi-
pat, Cipar i dr.) razvile su enormnu produkciju stakla.⁸⁶¹ Staklene zdjele, bo-
ce, čaše i druge posude često pokazuju izuzetno maštovite oblike. Neka su
bočice izradivane i u obliku ljudskih glava.⁸⁶² Zanimljiva rješenja predstavlja-
ju bočice koje na dnu imaju lik Merkura⁸⁶³ što bi značilo da je praktički svaki
primjerak unikatan; ipak, ima i onih koji su rađeni u kalupima. Staklo je izra-
divano u šarenim bojama (*mille fiori*) s dodatnim ukrasima koji daju plastički

305. Koštana kutijica s poklopcem. Na plaštu
prikaz erota, a na poklopcu portret že-
ne, Salona, I. st., AM Split.

Small lidded bone box with erotes and a
female portrait (lid), Salona, 1st century A.D.,
AM Split.

304. Svjetiljka u obliku mi-
ma u čijem je falusu ru-
pa za stijenj, more u bli-
zini Makarske, II-III. st., pri-
vatna zbirka.

Clay lamp in the shape
of a mimus with a
hole in the phallus for
the wick, underwater find
near Makarska, 2nd or 3rd
century, private collection.

⁸⁵¹ Z. Brusić, nav. dj., tab. I i d.

⁸⁵² Z. Brusić, nav. dj., tab. III.

⁸⁵³ Takva je na primjer keramika s pod-
morskih lokaliteta na rtu Izmetišće
kraj Palmizane na Paklenim otocima ili
na rtu Sv. Ivan kod Vignja na Pelješcu.
Usp. B. Ilaković, Keramika iz antičko-
ga broda potonuloga kod Paklenih o-
toka, Diadora 4, 1968, str. 183 i d, tab.
I-IV; Z. Rapanić, Antički brod s teretom
keramike kod Vignja, Zbornik otoka
Korčule 2, 1972, str. 141 i d, sl. 4; Z.
Brusić, Vrste importirane helenističke
i rimske keramike u Liburniji u Umjet-
nost na istočnoj obali Jadrana u kon-
tekstu europske tradicije, Rijeka 1993,
tab. IV.

⁸⁵⁴ M. Šušić, Kasnosantička enofora iz Bur-
numa, Diadora 1, 1959, str. 95 i d, sl. 1-5.

⁸⁵⁵ Atlante 1, str. 233 i d, tab. CXX, 2, 3;
CLXIV, 2, 3 a, b.

⁸⁵⁶ I. Škeri-Janišić, Keramičke radioni-
ce u urbanoj strukturi Cibala, Arheolo-
ški istraživanja u Slavskom Brodu i
Brodskom Posavju, BHAD 16, Zagreb
1993, str. 193 i d, sl. 1-21. O problemu
keramičkih radionica u Panoniji, B.
Vikić-Belanić, Beitrag zur Problema-
tik der keramischen Werkstätten in Süd-
pannonien in der römischen Kaiserzeit,
AJ XI, 1970, str. 29 i d.

⁸⁵⁷ Uljanice se počinju objavljivati još
godine 1885, osobito u Splitu i Zadru,
usp. F. Bulić, Descrizione delle lucerne
fittili che si conservano nell' i. Museo
di Spalato, Bd VIII, 1885, str. 127 i d, 2
poslije toga u svakom broju časopisa
U istom časopisu objavljuju se i uljani-
ce iz zadarskoga muzeja, G. Berni,
Le lucerne fittili romane di Nona con-
servate nel Museo archeologico di S.
Donato di Zara descritte Bd 1915, str.
51, 166; Bd XXIX 1916, str. 76.

⁸⁵⁸ B. Vikić, Antičke svjetiljke u Arheolo-
škom muzeju u Zagrebu, VAMZ 3, ser. IX,
1975, str. 49 i d, prilog IIV, tab. XXXIV.

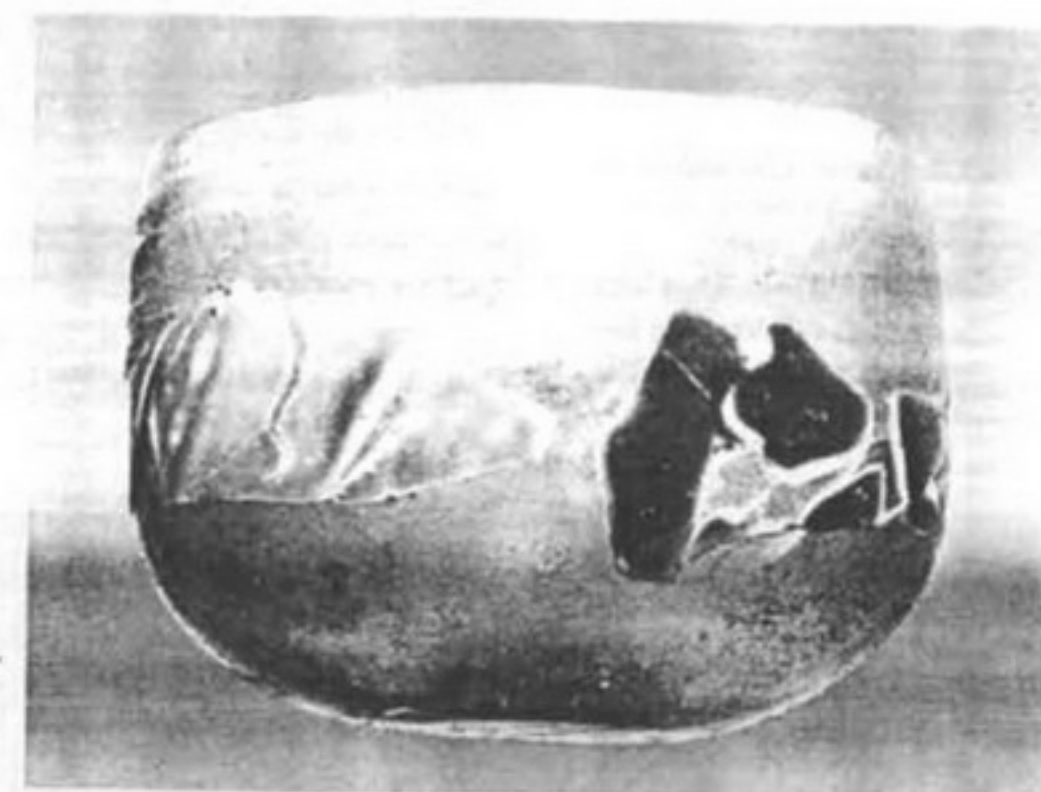
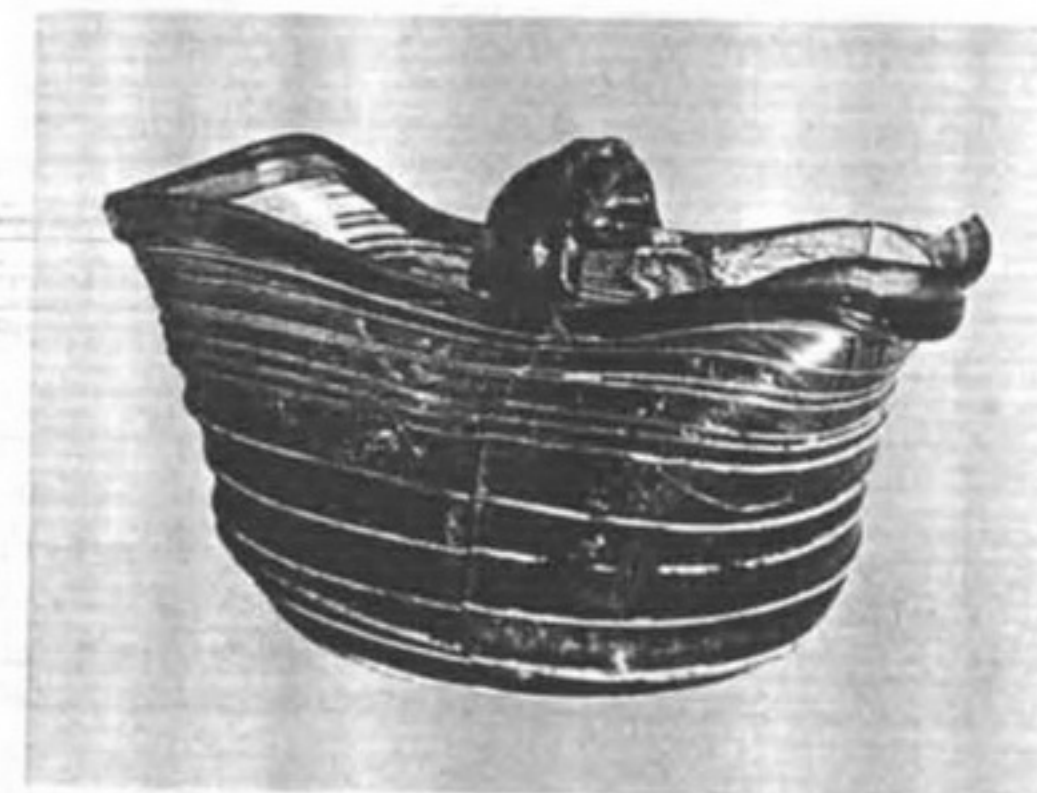
⁸⁵⁹ Ta je uljanica otkrivena u moru u
okolini Makarske. Nalazila se u jednoj
privatnoj zbirci u Makarskoj. Do sada
nije objavljena.

⁸⁶⁰ Ovaj keramički kipić još nije do-
voljno vrednovan u literaturi. Vidi: Ar-
heološki muzej u Splitu.

⁸⁶¹ Glavne forme i produkcijske centre
usp. u C. Isings, Roman Glass from Dal-
matia, Roman Glass from Dated Finds
Groningen-Djakarta 1957, V. Dujmović,
Pregled tipova staklenog posuđa
iz italjskih, galjskih i porajskih radioni-
ca na području SR Hrvatske, AV 25,
1974, str. 62 i d; B. Kirigin, Roman Glass
Bowls from the Archaeological Muse-
um at Split, VAHD 77, 1984, str. 131 i d.

⁸⁶² A. von Saldern, Ancient Glass in
Split, Journal of Glass Studies VI, 1964,
str. 45, br. 9, sl. 9.

⁸⁶³ B. Kirigin, Merkur bočice iz Arheo-
loškog muzeja u Splitu, VAHD LXXIV
1980, str. 61 i d, I. Fadić, Četverokutni
i poligonalni stakleni antički recipijenti
iz Arheološkog muzeja Istre, Arheo-
loška istraživanja u Istri i Hrvatskom
primorju, BHAD 11/12, 1986, str. 99 i d.

⁸⁶⁴ A. von Saldern, *Ancient Glass in Split*, *Journal of Glass Studies* VI, 1964, str. 42 i d. br. 5, 6, 10, sl. 5, 6, 10.
⁸⁶⁵ Ch. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia 1969-1972*, New Jersey, 1975, str. 56 i d. 147 i d. sl. 30-36.

efekt.⁸⁶⁴ Takve bočice najčešće su upotrebljavane za pohranjivanje mirisa. Brojni stakleni primjerci pronađeni su u rimskim grobovima, a često su od stakla i unutrašnji spremnici za kosti u kamenim urnama. Sasvim je sigurno da je rimska produkcija stakla dosegla razinu koja je dugo bila nedostižni ideal za kasnija razdoblja. Od stakla su izrađivani i ukrasi, privjesci i sl. U staklu su urezivanе i geme koje po svojim umjetničkim kvalitetama nisu zaostajale za prikazima u tvrdom kamenu. Staklo je importirano (sl. 306), ali je bilo i manjih staklarskih radionica, na primjer u Saloni.⁸⁶⁵

306. Razni oblici staklenih posudica, uglavnom Salona, I-III. st., AM Split.
Various forms of glass vessels, mainly Salona, 1st to 3rd century A.D., AM Split.

307. Kameo s prikazom žene (Fausti-na Minor?), Sirmium, druga polovica II. st., AM Zagreb.

Cameo showing a woman (Fausti-na Minor), Sirmium, second half of the 2nd century A.D., AM Zagreb.

308. Gema s prikazom Jupitra s četveropregom jaraca, oniks, nepoznato nalazište, III. st., AM Zagreb.

Gem showing Jupiter with a goat quadriga, onyx, unknown site, 3rd century A.D., AM Zagreb.

309. Gema s prikazom mladog Galijena, jaspis, Salona, sredina III. st., AM Split.

Gem depicting the young emperor Gallienus, jasper, mid 3rd century A.D., AM Split.

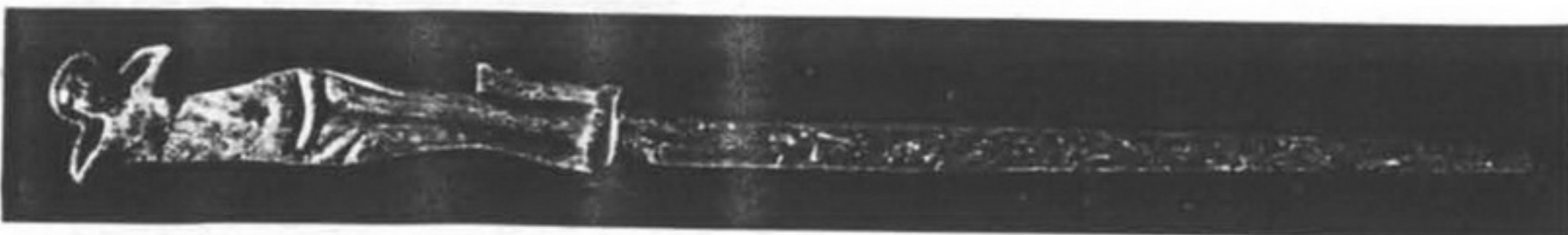
⁸⁶⁶ O gemama sintetizirao P. Zazoff, Die antiken Gemmen, Handbuch der Archäologie, München 1983, str. 1 i d.

⁸⁶⁷ Do sada nema većih studija o gemama. Bilić je započeo objavljivati gema iz Arheološkog muzeja u Splitu, ali bez fotografija i crteža. Usp. F. Bilić, Le gemme del Museo di Spalato, 1986, Bd IX, str. 863 i d. Potom slijedi cijeli niz takvih radova tijekom više godina, čak i više nastavaka u istom godištu. Hvarske gema sa slikama objavio je B. Kirigin, Antičke gema iz Staroga Grada, u monografiji Otok Hvar, Zagreb 1995, str. 177 i d.

⁸⁶⁸ Misli se na gema poput Gema Augustee. Usp. F. Eichler - E. Kriš, Die Kameen im Kunsthistorischen Museum, Wien 1927, str. 52, br. 7, tab. 4, sl. 21.

310. Ukosnica ukrašena figurom Venere, Salona, II-III. st., AM Split.

Hair pin decorated with a figure of Venus, Salona, 2nd or 3rd century A.D., AM Split.

Geme i kameje služile su kao ukrasno ili pečatno prstenje ili pak kao elementi i privjesci ogrlica. Ikonografski su vrlo raznovrsne i bogate, a izrađuju se kontinuirano dugi niz stoljeća.⁸⁶⁶ Na žalost, u našim je krajevima slabo ispitano podrijetlo, karakter i razvitak rezbarstva u tvrdom kamenu.⁸⁶⁷ Najveći broj gema otkriven je u Saloni (nekoliko tisuća primjeraka). Ukrasno prstenje može biti urezano (intaglio) ili reljefno (cameo). I jedno i drugo obično je izrađeno od poludragoga kamena živih boja (ametist, jaspis, karneol, oniks, sardoniks, gorski kristal i dr.) (sl. 308). Jeftinije se gema rade od stakla. Za kameje se obično upotrebljava materijal s koloristički različitim slojevima, tako da je reljef jedne, a osnova druge boje (sl. 307). Međutim, mnogo su češće gema nego reljefni kameji. Neobično je široka lepeza raznovrsnih prikaza. Među njima se javljaju likovi božanstava, mitološke figure, portreti careva, razni drugi portreti, bukolčki prizori, žanr-scene, ratnici, glumci, gladijatori, gladijatorski dvoboji, tropeji, erotski prikazi, razne životinje, zodijski znakovi, ali i jednostavni monogrami. Intaglio prikazi služili su uglavnom kao pečatno prstenje. Razlike u prikazivanju i tehničkoj kvaliteti često su vrlo velike. Izvedba motiva obično je vrlo precizna, ali ponekad su likovi ipak skicozni i bez dubine. U našim krajevima za sada nisu otkrivene velike gema koje su veličale povijesne događaje.⁸⁶⁸ Riječ je uglavnom o minijaturalnim dimenzijama

311. Koštana kutijica s prikazom borbe Pigmejaca i ždralova, Narona, I. st., AM Split.

Small bone box showing the battle of the Pygmies and cranes, Narona, 1st century A.D., AM Split.

(oko 1,5 - 2 cm). Unatoč religijskim ili drugim važnim prikazima, gema su uglavnom namijenjene pojedincu koji prsten odabire u skladu sa svojim sklonostima. Ponekad je razina ukrasa izuzetno visoka, primjerice nekih portreta. Tako se ističe gema s glavom starijega čovjeka, možda Cezara⁸⁶⁹ te gema s prikazom mladoga Galijena (sl. 309).⁸⁷⁰ Ti vrsni portreti odražavaju sve karakteristike svoga vremena, dokazujući ne samo da nisu inferiorni onima u kamenu, nego da su od mnogih čak i bolji. Čini se da su se gema izrađivale i u Saloni, jer na to upućuje zaista golem broj otkrivenih primjeraka. Međutim, vjerojatno je da su ipak mnoge i importirane. Općenito su gema iz Akvileje slične salonitanskima, ali ishodište importa još uvijek nije utvrđeno.

Žensku eleganciju uvećavale su lijepe ukosnice, često sa ženskim likovima u pozi Venere (sl. 310),⁸⁷¹ portretima,⁸⁷² u obliku dlanova koji nose bistu,⁸⁷³ šišarki⁸⁷⁴ i s drugim oblicima završetaka.⁸⁷⁵ Među koštanim predmetima valja istaknuti žetone, kockice za igru s raznovrsnim reljefnim prikazima. Među njima se ističe kolekcija iz Zadra s prikazom erota.⁸⁷⁶

⁸⁶⁹ Katalog Retratos antiguos en Yugoslavia, Barcelona 1989 (ispr. izd. u odnosu na druge kataloge iste izložbe), str. 90, br. 46.

⁸⁷⁰ Retratos antiguos, str. 105, br. 102.

⁸⁷¹ Katalog izložbe Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, Zadar 1981, str. 153, br. 25, sl. 1, tab. 22, 1.

⁸⁷² Nakit na tlu sjeverne Dalmacije 1981, str. 193, br. 19, tab. 21, 1; str. 153, br. 21, tab. 21, 2. Tu se javljaju isključivo flavijevski i trajanski tipovi frizura.

⁸⁷³ Nav. dj, str. 153, br. 26, sl. 1, 20; str. 153, br. 27, tab. 22, 2.

⁸⁷⁴ Nav. dj, str. 151, br. 9, sl. 1, 9.

⁸⁷⁵ Nav. dj, str. 151, br. 1, 3, 5 i d.

⁸⁷⁶ J. Ponedel, Koštane pločice za igru u zadarskom Arheološkom muzeju, VAHD LII, 1935-49, str. 59, sl. 1.

312. Prsten s poprsjem žene, jantar, Salona, rano II. st., AM Split.

Ring with the bust of a woman, amber, Salona, early 2nd century A.D., AM Split.

313. Jantarna figurica u obliku erota kao personifikacije jeseni, Topusko, rano-III. st., AM Zagreb.

Amber figurine of eros, the personification of autumn, Topusko, early 3rd century A.D., AM Zagreb.

314. Jantarna figurica dječaka-roba s lavom, Salona, rano II. st., AM Split.

Amber figurine of a slave-boy with a lion, Salona, early 2nd century A.D., AM Split.

⁸⁷⁶ N. Cambi, Portret kao ukras koštanih kutijica, RFTZ 29(16), 1989/90, str. 155 i d, tab. I, 1, 2; II, 1, 2.

⁸⁷⁸ M. Abramčić, Pignoneji i ždrakovi. Zbornik za umjetnostno znanost V-VI, 1959, str. 59, sl. 13-16.

⁸⁷⁹ O ishodištu toga motiva usp. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1967, str. 96.

⁸⁸⁰ M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 294, tab. XXXI, gore.

⁸⁸¹ K. Ciccarelli, Dva mala figuralna reljefa od kosti iz Solina, VAMZ LIV, 1952, str. 138 i d, tab. VII.

⁸⁸² Takvu frizuru ima primjerice, jedna ranoseverska glava, K. Fittschen - P. Zanker, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Bd. III, Kaiserinnen und Princessenbildnisse Frauenporträts, Mainz 1983, str. 95, bilj. 137, tab. 163, 137.

Od koštanih predmeta najzanimljivije su kutijice. Neke su vrlo malih dimenzija i pouzdano je da su služile ženskoj toaleti. To potvrđuje i tematika prikaza. U Arheološkom muzeju u Splitu čuvaju se dvije male cilindrične posudice na čijem su plaštu prikazani eroti, a na poklopcu žene u profilu (sl. 305). Njihove frizure su kao u žena julijevsko-kladijevskobitelske obitelji, što pokazuje kad su nastale.⁸⁷⁷ Prikazi nisu osobite kvalitete, ali je vidljiv trud da se vjerno predoči frizura. Umjetnički je najrafiniranija koštana kutijica s poklopcem na izvlačenje, iz Narone (sl. 311).⁸⁷⁸ U njoj se po svoj prilici čuvao nakit. Na toj kutijici izrezbaren je helenističko-aleksandrijski motiv borbe ždrakova i Pigmeja.⁸⁷⁹ Takvi su motivi znatnu popularnost doživjeli u rimsko doba u svim vidovima likovnog izražavanja. Ova je kutijica također iz I. st. Ikonografski je vrlo zanimljiv prikaz erota kako vodi bika za žrtvovanje na fragmentiranoj koštanoj kutijici iz Zadra.⁸⁸⁰ Jedan fragment nešto veće kutije pokazuje motiv Tritona i nage Nereide, sa suzdržanim seksualnim aluzijama koje se zapažaju u pokretu i izrazu morskoga božanstva te ženskoj sramežljivosti.⁸⁸¹ Unatoč ne osobito vještom prikazivanju reljefa, sasvim se jasno uočava da je Nereida imala uz glavu priljubljenu frizuru antoninskoga doba na temelju koje se predmet može datirati u kasno II. st.⁸⁸² Suvremena moda u mitološkim prizorima nije rijetkost u rimskoj umjetnosti.

315. Paradna knemida, pozlaćeni brončani lim, Marsunia, kasno III. st. MBP Slavonski Brod.
Parade greave, gilded bronze, Marsunia, late 3rd century A.D., MBP Slavonski Brod.

316. Novac siscijske kovnice s likom Dioklecijana (avers) i Jupitera Viktora (revers), kraj III. ili rano IV. st., AM Zagreb.

Bronze coin of the Siscian mint: Diocletian (obverse) and Jupiter Victor (revers), late 3rd or early 4th century, AM Zagreb.

Jedan od najljepših primjeraka koštanih figurica je glava Herakla preko koje je prebačena koža nemejskoga lava, iz Poreča, koja je, sudeći po šupljini s unutrašnje strane i rupicama za zakovice, bila vrh štapa ili nekog drugog predmeta slične namjene.⁸⁸³ Krupna glava i široko rastvorene oči, s gotovo okruglim šarenicama, pokazuju jasne odlike tetrarhijske likovnosti.

Neobično zanimljiva skupina predmeta su jantarni ukrasi (sl. 312-314). Među njima se ističe prstenje sa ženskim likovima koji imaju frizure osobito sofisticiranih oblika flavijevskoga i trajanskoga doba. To su portreti bez nekih izravnih individualno-fizionomijskih pojedinosti. Žene najčešće pokazuju opće portretne i modne flavijevske karakteristike,⁸⁸⁴ odnosno Plotine i ostalih dama Trajanova dvora.⁸⁸⁵ Portreta iz kasnijega doba nema, kao da su takve glave izišle iz mode na jantarnom prstenju. Međutim, veliko je pitanje jesu li ti likovi uopće ikoga prikazivali. Takvi prstenovi otkriveni su u grobovima nekropole u Starigradu (Argyrintum),⁸⁸⁶ Splitu,⁸⁸⁷ Skradinu⁸⁸⁸ i dr. Osobito su zanimljive figurice od jantara, otkrivene u Topuskom,⁸⁸⁹ Starigradu,⁸⁹⁰ Splitu⁸⁹¹ i Naroni.⁸⁹² Među tim jantarnim figurama ima likova životinja (pas), fantastičnih životinja (hipokamp), prikaz lozina lista na kojem je pečena kokoš, patka i sl. Javljaju se također mitološki likovi (eroti), žanr-scene i dr. Figurica dječaka-roba s kukuljicom i lava, pronađena prilikom istraživanja Zapadne salonićanske nekropole, zaista je vrijedan ikonografski i kompozicijski predmet koji barem za sada nema paralela.⁸⁹³ Jantarne su figurice po svoj prilici služile za ukras ili igru. Zanimljivo je da su one pronađene u ženskim ili dječjim grobovima. Nije pouzdano gdje su se takve figurice izradivale, ali ih ima posvuda, osobito u sjevernoj Italiji.⁸⁹⁴

Posebnu pažnju zavrđuje paradna rimska knemida izvađena iz rijeke Save u Slavanskom Brodu (sl. 315).⁸⁹⁵ Izrađena je tehnikom iskucavanja u tankom, brončanom i pozlaćenom limu. Na sredini, gotovo čitavom dužinom, pruža se lik nagoga Marta s kopljem u podignutoj desnici i štitom u lijevoj. Lik se nalazi u klasičnom kontrapostu, što je uobičajeno kod prikaza božanstava, heroja ili vladara.⁸⁹⁶ Boga rata okružuje nekoliko polja s ugraviranim prikazima Dioniza na panteri, Dijane na jelenu, teško prepoznatljiv prikaz na kojemu je jasan samo lik naga čovjeka, ispod njega maska Silena, pa još jedan teško prepoznatljiv lik, zatim prikaz toraksa rimskoga oklopa, a pri dnu dva polja s prizorom šakačkoga dvoboja. Iako su prizori dosta skicozni i neprecizni, ipak je ovo jedan od najljepših primjeraka takvih knemida. Svi likovi

⁸⁸³ Glava nije objavljena.

⁸⁸⁴ Usp. M. Abramčić - A. Cobiago, Untersuchungen in Norddalmatien OJA XII, 1909, str. 99 i d, sl. 65 a, b, 66, 67.

⁸⁸⁵ Usp. na primjer trajanske glave u Retratos antiguos, str. 95, br. 64. Katalog izložbe Nakit na tu sjeverne Dalmacije, str. 161, br. 121, tab. 24, 1.

⁸⁸⁶ Usp. bilj. 884.

⁸⁸⁷ Nekropola u Lari nije objavljena.

⁸⁸⁸ Nekropola se još uvijek istražuje. Nije još objavljena.

⁸⁸⁹ M. Segrić, Rimski grob u Topuskom, VAMZ 3, ser. XII-XIII, 1979-80, str. 125 i d, tab. I; M. Segrić, Ponovno o rimskom grobu u Topuskom, VAMZ 3, ser. XVI-XVII, str. 167 i d.

⁸⁹⁰ M. Abramčić - A. Cobiago, nav. dj., str. 99, sl. 70, 71.

⁸⁹¹ Figurice nisu objavljene.

⁸⁹² Figurice su nađene u jednoj urni omotanoj brončanim lancem. Nisu objavljene.

⁸⁹³ J. Mandić, Izvještaj o zaštitnim arheološkim radovima na trasi splitske zaobilaznice kroz Salonić 1986/87, Moćnost 3-4, 1988, str. 312 i d, tab. između strana 340 i 341.

⁸⁹⁴ M. Segrić-Sarić, nav. dj., str. 34 i d, bilj. 31 (autorica navodi nalaze iz sjeverne Italije).

⁸⁹⁵ J. Miskić, Rimska paradna potkoljenica iz Slavanskog Broda, Arheološka istraživanja u Slavanskom Brodu i Brodskom Posavju, IHAD 16, Zagreb 1993, str. 71 i d, sl. 1-16.

⁸⁹⁶ J. Miskić, nav. dj., sl. 1-4. Klasičan primjer kontraposta pokazuje primjerice, Polikletov Dorifor.

⁸⁹⁷ M. Junkelmann, *Reiter wie Statuen* aus Erz, Mainz 1996, str. 75 i d. sl. 151-159. Usp. također i J. Garbsch, *Römische Paradenrüstungen*, München 1978, str. 9 i d. tab. 38-39. Tu je navedena i knemida iz Slavnskoga Brda, str. 81, br. Q 5, tab. 38, 1.

⁸⁹⁸ J. Garbsch, nav. dj. str. 72, br. Q 51, tab. 26, 3.

⁸⁹⁹ J. Garbsch, nav. dj. str. 86, br. 5, tab. 45, 5 i str. 86 i d. br. 10, tab. 47, 2.

⁹⁰⁰ Sintetski o siscijskoj kovnici J. Šatela, *RAC*, Suppl. XIV, 1974, stup. 719 (s. v. *Siscia*).

⁹⁰¹ J. Šatela, nav. dj. nav. mj.

⁹⁰² N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 123 i d. kn. br. 109, sl. 105.

⁹⁰³ Kovnica je zatvorena godine 387. O tome J. Šatela, nav. dj. nav. mj.

imaju široko otvorene i okrugle oči, što upućuje na ikonizaciju kao metodu likovnog postupka, a to znači da bi se predmet datirao u kasnije III. st. Ovakve knemide nalazile su se u vojnim logorima i drugdje gdje je boravila vojska, a gdje su se održavali spektakli, svečani mimohodi i nadmetanja konjanika.⁸⁹⁷ Međutim, unatoč tomu što su osobito sjeverni dijelovi Hrvatske imali stalne vojne posade, u kasnim stoljećima carstva do sada nije otkriveno mnogo ostataka raskošne vojničke opreme. Valja jedino spomenuti fragment šljema iz Sotina⁸⁹⁸ i rešetkasti konjski štitnik za oči, iz Dalja.⁸⁹⁹

Vrlo važan kulturni i umjetnički događaj bijaše utemeljenje kovnice novca u Sisciji, čija je svrha bila lakša isplata vojničkih primanja na obližnjem limesu.⁹⁰⁰ Siscijska kovnica osnovana je u drugoj polovici III. st.⁹⁰¹ Na njenom novcu (sl. 316) javljaju se standardni prikazi specifične numizmatičke ikonografije, davno utvrđeni u svrhu državne i carske propagande. Na aversima su vrlo dobro izrađeni likovi vladara, na tragu tada suvremene, a visokovrijedne portretistike.⁹⁰² Teško je zamijeniti neki siscijski portret s portretom neke druge kovnice, jer se siscijski portreti odlikuju vlastitim izrazom i načinom rezanja. Portreti na siscijskom novcu po svojim stilskim i fizionomijskim odlikama nalaze se na razmeci istočnoga i zapadnoga načina oblikovanja. Oni nisu »mršavi« ni pretjerano »gojazni« kao stilski suprotni polovi tetrarhijske portretistike. Prikazi na reversima su pak shematičniji i krući. Vrhunac produkcije i vrsnoće siscijska kovnica doseže u doba tetrarhije. Nekoliko desetljeća poslije kovnica će prestati s radom.⁹⁰³

Predmeti skromnih dimenzija za osobnu i kućnu upotrebu pokazuju visoku umjetničku razinu. Spomenuto je malo pojedinačnih predmeta, naznačene su uglavnom skupine. Po svojoj količini i vrsnoći ti su predmeti usporedivi s onima iz drugih krajeva Rimskoga carstva, što još jedamput potvrđuje uronjenost hrvatskih krajeva u kulturnu ekumenu koja se razvijala na širim prostorima Sredozemlja. To je samo po sebi shvatljivo, jer nije riječ o unikatnim predmetima.

KASNOANTIČKA I RANOKRŠĆANSKA CIVILIZACIJA

STAROKRŠĆANSKO DOBA

Biskupije i važniji starokršćanski lokaliteti u Hrvatskoj. Map of bishoprics and important early Christian sites in Croatia

Iako se već odavno vode rasprave o tome kad uopće počinje kasna antika, još je teže odrediti početak kasne antike u stilskoumjetničkom pogledu. Nema dvojbe da se od doba tetrahije, od Dioklecijana, zapažaju vidne promjene koje upućuju na to da je već znatno odmaknuo prijelazni proces.⁹⁰⁴ Pouzdano je da je proces započeo još i ranije, ali je jasno zamjetljiv u zadnjim desetljećima III. st. Teško je, dakle, upozoriti na točno određenu razdjelnicu, jer nema nekoga datuma ili spomenika s kojim bi započelo novo razdoblje. Zapravo nije logično ni očekivati nagli preokret, jer je kontinuitet neprekinut, čak i onda kad dolazi do religijske promjene, kad se kršćanstvo proširuje na račun poganskih višebožičkih vjerskih sustava, kad dolazi do novih tipova sakralnih građevina, do kreiranja nove ikonografije i simbologije. U transformaciji društva Rimskoga carstva sasvim je pouzdano da su najbitniju ulogu odigrale Dioklecijanove reforme iako su neke vrlo brzo izgubile svako značenje.⁹⁰⁵ Važna su i nova kretanja, osobito religijskoga i društvenoga karaktera (utemeljenje Konstantinopola i dr.) u ranom IV. st.⁹⁰⁶ Sa slomom druge tetrahije i uspostavom diarhije otpočela je era kršćanstva koje vrlo brzo postaje bitan čimbenik u kulturi kasne antike. Konstantin Veliki, zajedno sa suvladarom Licinijem, godine 312/313. izdao je naputak o vjerskoj toleranciji (Milanski edikt) izjednačivši kršćanstvo s drugim religijama Rimskoga carstva.⁹⁰⁷ Očito je da će kršćanstvo, iako je započelo svoj pobjednički hod još prije nekoliko stoljeća, tek tada udahnuti punim plućima i malo pomalo postati vodeći vjerski i državni čimbenik. Prema uobičajenoj podjeli, kršćanstvo je dominantna odrednica u razdoblju od IV. st. pa nadalje no u našem je slučaju najsvrsishodnije kasno antičko razdoblje pratiti od prvih manifestacija kršćanstva u hrvatskim krajevima, dakle, još od sredine III. st. i to je razdoblje kad se znatno ubrzao proces transformacije antike u kasnu antiku.

⁹⁰⁴ S time se slažu uglavnom svi istraživači rimske umjetnosti. Navodim samo neke: Th. Kraus, *Das römische Weltreich*, Pöpylän Kunstgeschichte, Berlin 1967, str. 115 i d., H. Kähler, *Rimsko carstvo*, Novi Sad 1970, str. 188 i d., R. Bianchi Bandinelli, *Roma nel centro del potere*, Milano 1976, str. 23 i d., D. Strong, *Roman Art*, Yale University Press 1988, str. 264 i d., B. Andreae, *L'art de l'ancienne Rome*, Paris 1973, str. 326 i d. Pokazatelj novih tendencija su društveni događaji kao što su podjela carstva, napuštanje Rima kao glavnoga grada, reforme za prevladavanje krize, razvitak kršćanstva i dr. Međutim, u našem slučaju još je važnija promjena likovnoga izraza, kako u plastici tako i u volumenu.

⁹⁰⁵ O Dioklecijanovim reformama usp. S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1985, str. 39 i d., A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 1989, str. 46 i d.

⁹⁰⁶ Vidi A. Demandt, nav. dj., str. 76 i d., str. 391 i d.

⁹⁰⁷ A. Demandt, nav. dj., str. 69; *Enzyklopädie Hist. Eccl.* IX, 9.

⁹⁰⁸ O tome usp. J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906, str. 8; Epifani, Adv. hereseos II, 11 navodi da je u Dalmaciji boravio evangelist Luka, no ta je tvrdnja posve nepouzdana.

⁹⁰⁹ O tome usp. A. Grabar, Le premier art chrétien (200-395), Paris 1966, str. 3 i d. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1975, na str. 24 navodi: «Until A. D. 200, then, a Christian architecture did not exist and could not exist.» P. Corby Finney, The Invisible God: The Earliest Christians on Art, New York-Oxford 1994, str. 99 i d. navodi: «For roughly 170 years (30 to 200) we have no art and no other material evidence with distinctively Christian subjects. This probably means that what appears to have been the case was: Christians produced nothing materially distinct before the early third century.» Mogla bi se navesti još cijela serija takvih navoda.

⁹¹⁰ Usp. u novije doba B. Gabrićević, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987, str. 279 (članak Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena, ali i brojni drugi).

⁹¹¹ F. Bulić, Izabrani spisi, Split (ed. N. Cambi) 1984, str. 363 i d. Usp. i B. Gabrićević, Počeci kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća, Zbornik II. međunarodnog simpozija o hrvatskoj crkvenoj i društvenoj povijesti, Split 1990, str. 76 i d.

⁹¹² O Dioklecijanovim progonima i motivima usp. A. Demandt, nav. dj. str. 57 i d.

Uvod

Kršćanstvo se u hrvatskim krajevima počelo širiti još u prvim stoljećima poslije Krista. Vjerojatno je apostol Pavao posredstvom svojih učenika propovijedao kršćanstvo na području rimske provincije Dalmacije. U Poslanici Rimljanima (15, 19) on navodi da je kršćanstvo proširio do Ilirika, a u Drugoj poslanici Timoteju (4, 10) da je Tita poslao u Dalmaciju. Ako prvi navod i nije posve precizan, ovaj drugi valja shvatiti tako da je u Pavlovu evangelizaciju nesumnjivo bio uključen i čitav Ilirik, a to znači da se i u prvoj poslanici krije za naše krajeve vrijedna vijest o početku evangelizacije šireg područja jugoistočne Europe. O ranom širenju kršćanstva nema drugih izravnih i pouzdanih izvora, ali ima legendi za koje je dvojbeno sadrže li zrnca povijesne istine.⁹⁰⁸ Unatoč vijesti o kršćanskoj propagandi, materijalnih tragova kršćanstva u primorskim dijelovima Hrvatske nema prije sredine III. st. Međutim, treba imati na umu da ni u drugim krajevima antičkoga svijeta arheološki ostaci kršćanske kulture nisu zasvjedočeni prije kraja II. ili početka III. st.⁹⁰⁹ Prema tome, ni u našim krajevima nije moglo biti drukčije, što je u skladu s općim stanjem razvitka društva. Zaključci da je kršćanstvo ugušeno vrlo brzo poslije prvih misija po svoj prilici nisu ispravni,⁹¹⁰ jer se u početku kršćani nisu bitno razlikovali od ostalih po vanjskim obilježjima. Arheologija ni uz najbolju volju ne može utvrditi civilizacijske razlike koje proistječu iz suprotstavljenih religija. Vanjske pojavnosti su iste, a duhovne razlike, daka-ko, nisu materijalno utvrdive. Vjerojatno je da su snažne pomake u širenju i afirmaciji kršćanstva načinile misije koje su djelovale u Dalmaciji u drugoj polovici III. st. Poznato je da tada mučenička smrt sustiže biskupa Venancija (vjerojatno podrijetlom sa Zapada) u doba cara Valerijana ili Aurelijana.⁹¹¹ Nešto kasnije mnogi drugi pripadnici crkvene hijerarhije, uglavnom orijentalnoga podrijetla, padaju kao žrtve žestokih Dioklecijanovih progona 304. godine.⁹¹² Očito je da je ta teška godina ostavila duboke ožiljke u kršćanskoj zajednici Salone. Mučenici pod Dioklecijanom postali su kršćanski heroji koji su svojim držanjem pred sudom svjedočili istinu o Kristu ne odstupivši od vjere, iako ih je pristajanje na žrtvu caru spašavalo. Progoni su pogodili Salonu, jer je bila glavni grad rimske Dalmacije i sjedište provincijalne administracije. Strategija kršćanskoga vjerovjesništva polazila je iz glavnoga grada, a zatim se širila centrima provincija, da bi tek kasnije prodrila u manja središta, a najposlije i u seoske regije. To bi značilo da je po logici takve strategije Salona bila i kršćansko središte u provinciji Dalmaciji i mjesto gdje je kršćanstvo pustilo najdublje korijenje. Stoga je salonitansko kršćanstvo teško stradavalo od strane namjesnika provincije koji je jedini imao pravo kažnjavati smrtnom kaznom (*tus gladii*). Zakonsku podlogu kažnjavanju krš-

ćana pružali su carski edikti.⁹¹³ Salonitanska crkva je, doduše, pretrpjela snažne udarce, ali su vjerski heroji bili temelj njezinoga ugleda. Žrtve progona godine 304. jesu mučenici: *Domnio, Septimus, Anastasius, Asterius, Felix, Gaianus, Antiochianus, Telius i Paulinianus*.⁹¹⁴ Arheološki su dokazani svi nabrojani osim *Felixa*.⁹¹⁵ Međutim, nije pouzdano sigurno jesu li svi zaista umrli mučeničkom smrću ili su neki od njih samo pretrpjeli za vjeru.⁹¹⁶ Vjerojatno se njihov kult postupno mijenjao i dopunjavao, pa su konačno svi dobili isti status. U kasnijim stoljećima, naime, među njima više nema razlike. Iako nije arheološki potvrđen poput ostalih, Felix se spominje u relevantnim povijesnim izvorima.⁹¹⁷

U Istri je povijesno i arheološki zasvjedočen *confessor Maurus*. Riječ *confessor* nije, barem u počecima kršćanstva, istoznačna s riječju *martyr*. *Confessor* je osoba koja je pretrpjela za vjeru (možda čak i smrt), ali nije bila osuđena pa ubijena.⁹¹⁸ Nema dvojbe da je Maur kasnije slavljen kao mučenik, što je vidljivo po mozaiku u Venancijevu oratoriju u Rimu, na mozaiku Eufrazijeve bazilike u Poreču, a to spominje i *Liber pontificalis*.⁹¹⁹

Poslije Milanskoga edikta kršćanstvo nije odmah i odjedanput nastupilo umjesto poganskih religija koje su postojale u Dalmaciji, Istri i Panoniji. O tome svjedoči jedan natpis iz Salone, očito iz doba neposredno poslije Milanskoga edikta, koji spominje tri vjerske zajednice (*Romani, Judaei et Cris(t)iani*).⁹²⁰ Riječ *Romani* obuhvaća Rimljane pripadnike brojnih poganskih religija koje su bile službeno priznate. Postupno će kršćani početi nadvladavati, ali će oni tek pri kraju stoljeća izići kao konačni povijesni pobjednici. Međutim, poganske skupine zadržat će se u nekim enklavama izvan gradova, praktički do kraja antike, sve do početka VII. stoljeća. Teodozije Veliki će krajem IV. st. kršćanstvo proglasiti državnom religijom.⁹²¹

Crkveno središte čitave provincije Dalmacije bijaše, kao što je istaknuto, Salona. Dijecezanska središta od sjevera prema jugu bijahu *Curicum* (Krk), *Apsorus* (Osor), *Arba* (Rab), *Senia* (Senj), *Jader* (Zadar), *Scardona* (Skradin), *Muccur* (Makarska), *Narona* (Vid kod Metkovića), *Epidaurum* (Cavtat), *Rbinsinium* (Risan), *Ludrum* (?), *Baloie* (Šipovo u Bosni ?), *Bistue* (Zenica), *Martari* (Mostar, Cim ?), *Sarsenterum* (Aržano ?).⁹²² Ovo je stanje iz prve polovice VI. st. Međutim, u IV. st. biskupije su mogle biti samo Jader, Salona, Narona i Epidaur. U tu skupinu možda je spadala i Senia, ako je prethodno ipak bila uzdignuta do ranga rimske kolonije.⁹²³ Širenje toga popisa nije se dogodilo odjednom, a ritam promjena nije poznat. Nije isključeno da su pri kraju VI. st. biskupije još *Arausion* (Dubrovnik), možda *Delminium* (Duvno) i *Faria* (Stari Grad na Hvaru) ili još neke druge. Broj biskupija se po svoj prilici proširivao u dva navrata tijekom VI. st.⁹²⁴

Osim u Saloni, gdje je moguće utvrditi kontinuitet biskupa od kraja III. do početka VII. st. u drugim dalmatinskim gradovima znana su samo malobrojna imena.⁹²⁵

Istra je pripadala akvilejskoj metropoliji. U ranom periodu njezine biskupije u Istri su samo *Pola* (Pula) i *Parentium* (Poreč). Čini se da je kasnije biskupija još *Cissa*, *Pedena* i *Sipar*, a u Novigradu (*Aemonia*) biskupiju su os-

⁹¹³ Prvi od ukupno četiri edikta uslijedio je na dan proslave Terminalia, 23. veljače godine 303. Usp. A. Demandt, nav. dj. str. 57.

⁹¹⁴ O salonitanskim mučenicima usp. F. Bulić, Mučenici solinski, Broj i stadij godina i dan smrti mučenika solinskih, u F. Bulić, Izabrani spisi, Split (ed. N. Cambi) 1984, str. 333 i d.

⁹¹⁵ E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 74 (pregledna tabla). Felix je potvrđen samo u povijesnim izvorima, a Victorinus i Hermogenes ni u povijesnim izvorima ni arheološki.

⁹¹⁶ Usp. kritički osvrt na salonitanske mučenike. V. Saver, Les saints de Salone. Examen critique de leur dossier, u Zborniku nadbiskupa-metropolite Fria-
ne Pranića, 11. službi čovjeka, Split 1987, str. 293 i d. (tu usp. i drugi lit.).

⁹¹⁷ Na primjer Chronicon Paschale (MGH IX, 1892, str. 738).

⁹¹⁸ Dizionario patristico e di antichità cristiane, sv. I, Casale Monferrato 1983, stup. 765 (s.v. *confessor*).

⁹¹⁹ O mozaiku bit će još kasnije riječi. O Ivanu IV. i Mauru, usp. Liber Pontificalis I, ed. L. Duchesne, str. 330.

⁹²⁰ B. Gabrićević, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987, str. 254 i d. (članak: Zadarska vjerska općina u Saloni).

⁹²¹ A. Demandt, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr. München 1989, str. 133 i d.

⁹²² Ovo je popis na temelju arheoloških i epigrafičkih grade. Od izvora su osobito značajni potpisi biskupa na salonitanskim saborima 530. i 533. Usp. N. Cambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana. IX. Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali 1976, str. 240 i d. bilj. 12-18.

⁹²³ Na tu mogućnost mogla bi upućivati činjenica da Senia ima vrlo dugo urbano karakter. Još od Augusta Senia je municipij, a nešto kasnije postala je modra i kolonija. Usp. M. Gabrićević, Pri-
lozi proučavanju paleogeografije i urbanističkog razvoja Senije, RITZ 32 (19), 1992-93, str. 79 i d.

⁹²⁴ N. Cambi, Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia. Actes du XIe CAIC, Roma 1988, str. 2403 i d.

⁹²⁵ O salonitanskim biskupima usp. E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 22 i d. te nedavno i M. Ivančević, Salonitanski biskupi, VAIHD 86, 1994, str. 223 i d. Imena biskupa drugih biskupija znaju se uglavnom samo iz Akta salonitanskih sabora.

⁹²⁶ N. Gambi, nav. dj. str. 2425 i d. bilj. 82.

⁹²⁷ M. Šušić, Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus Cessensis. ARR 10, 1987, str. 203 i d.

⁹²⁸ M. Jarak, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, Katalog izložbe Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, Zagreb 1994, str. 174 d.

⁹²⁹ M. Jarak, nav. dj. str. 34.

⁹³⁰ O Kvirinu usp. F. Bulić, Sv. Kvirin, biskup i mučenik grada Sisciae (Sisak), Katalog izložbe Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, Zagreb 1994, str. 151 d.

⁹³¹ M. Jarak, nav. dj. str. 27 i d.

⁹³² B. Gabrićević, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987, str. 293.

⁹³³ B. Gabrićević, nav. dj. str. 291 i d.

novali bjegunci iz Emone (Ljubljana). Lokacije tih biskupija su više-manje poznate. Što se pak tiče položaja misteriozne Cisse bilo je neargumentiranih pokušaja da je se locira u Novalju na otoku Pagu.⁹²⁶ U posljednje vrijeme ona se smjesti na Veliki Brijun,⁹²⁷ ali je to ipak daleko od sigurnoga. Brojne su priče iz kasnijih vremena o navodnim istarskim mučenicima, ali su one vrlo problematične vrijednosti, a arheološki ostaci ne pružaju indicije za verifikaciju legendi. One su po svoj prilici plod maštovitoga srednjovjekovlja i lokalpatriotskog pretjerivanja. U Istri je vrlo teško utvrditi slijed biskupa, unatoč brojnim natpisima i drugom vrijednom arheološkom materijalu.

Administrativnom podjelom iz godine 293. Dioklecijan je iz negdašnjih dviju Panonija (*Inferior* i *Superior*) stvorio četiri provincije. Od te četiri provincije *Savia* je praktički u cijelosti na području Hrvatske, *Secunda* djelomično, a ostale su izvan Hrvatske. U *Savii* su biskupije *Siscia* (Sisak), *Iovia*, (Ludbreg), dok su *Cibalae* (Vinkovci) i *Mursa* (Osijek) najvažniji gradovi i biskupije u provinciji *Pannonia Secunda*. *Iovia* je vjerojatno biskupija iz kasnijega doba, dok su ostale iz IV. st., jer su već prethodno bile rimske kolonije.⁹²⁸

U VI. st. *Siscia* je morala biti uključena u teritorij Dalmacije, samo se tako, naime, može objasniti činjenica što na salonitanskim koncilima iz godine 530. i 533. sudjeluju siscijski biskupi najprije *Jobannes*, a poslije i *Constantinus*.⁹²⁹ Panonska crkva dala je dosta mučenika, svjedoka vjere u Krista. Siscijski biskup Kvirin, uđavljen je u Savariji u Mađarskoj, glavnom gradu Panonije,⁹³⁰ a u *Cibalae* Polion i Eusebije.⁹³¹ O ovim mučenicima još uvijek nema arheoloških dokaza, jer se nije dovoljno istraživalo, ali je nedvojbeno da bi ih se našlo.

U Dalmaciji su mnoge crkve šurovale s arijanskom shizmom,⁹³² dok je Panonija jedan od njezinih bastiona, osobito grad *Mursa*.⁹³³ Međutim, to ne bijaše jedino krivovjerje koje se proširilo na ovim prostorima. Kasnije se šire i druge sljedbe - nestorijanizam, pelagijanizam, frontinijanizam itd. To su odrazi općih previranja unutar crkve koja nisu mogla zaobići ni ove krajeve.

URBANIZAM

Druga polovica III. st. doba je početka nesigurnosti u rimskoj državi, uzrokovanih sve češćim upadima barbara unutar granica carstva. Rimska se država brani, ali se često nije u stanju i obraniti. U okviru carstva prodiru i ponekad ostaju ili se čak dragovoljno puštaju veće barbarske skupine s ciljem da se od njih stvori plaćenička vojska kao pomoć u obrani carstva. Unatoč tome taj je element ipak djelovao destabilizirajuće na okolno romanizirano pučanstvo, jer se nije mogao bezbolno prilagoditi civilizacijskim normama. Pljačka im bijaše način života, a to je bilo nespojivo s rimskim pravom. Obrana granica postala je za državu ogroman financijski teret koji je nužno djelovao inflatorno. U nedostatku novca, koji se stalno, pa čak i namjerno kvari, privreda pada na niske grane. Razvijaju se ponovno vidovi prirodne privrede (roba za robu), tako da prestaju raniji stimulativni i napredni trgovački tokovi na širokim prostorima carstva.⁹³⁴ Međutim, valja napomenuti da oni ipak nisu posve prekinuti.

Negativni efekti privređivanja pogodili su prvenstveno gradove koji siromaše u društvenom, upravnom i, dakako, graditeljskom pogledu. Porađi upravne krize dolazi do reformiranja gradskih službi i uvođenja novih koje postaju nasljedne, a time i prisilne. Funkcija se više nije bilo moguće osloboditi, i one su tako postale namet. *onera*.⁹³⁵ Još su Dioklecijanove reforme sprečavale mijenjanje tradicionalnoga zanimanja u obitelji. Nema dvojbe da je to posljedica nedostatka radnika i vrsnih majstora. Osiromašivanje je loše djelovalo na razvitak grada i kvalitetu gradskoga života. U takvu društvenu i gospodarsku sliku umeće se trijumfirajuće kršćanstvo koje konačno dolazi do statusa državne religije (godine 392.).⁹³⁶ Budući da religija bitno uvjetuje način gradskoga života, a s tim u skladu i urbanistički razvitak, sasvim je shvatljivo da kršćanstvo počinje igrati sve vidniju ulogu u gradskim razvojnim procesima. Postupno dolazi do zapuštanja starih religijskih i civilizacijskih središta i drugih sadržaja kao što je forum, kapitolij, terme, teatar i amfiteatar. Forum prestaje biti glavno okupljalište, kapitolij gubi svoje religijsko značenje, a građani ne posjećuju spektakle. Terme se pomalo zatvaraju, jer ih posjećuje sve manje ljudi. Sve je to kršćanstvo ili izravno zabranjivalo ili destimuliralo. Zapuštena zdanja se urušavaju ili se raznosi kvalitetni graditeljski materijal (osobito stupovi, kapitoli, mramorne obloge i dr.). Karakterističan primjer propadanja i degradacije je salonitanski forum na kojem se na sjevernoj strani podiže torkular za tiještenje grožđa, gotovo simbolizirajući ruralizaciju ne samo negdašnjega središta, nego grada u cijelosti.⁹³⁷

⁹³⁴ M. Šušić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 228 i d.

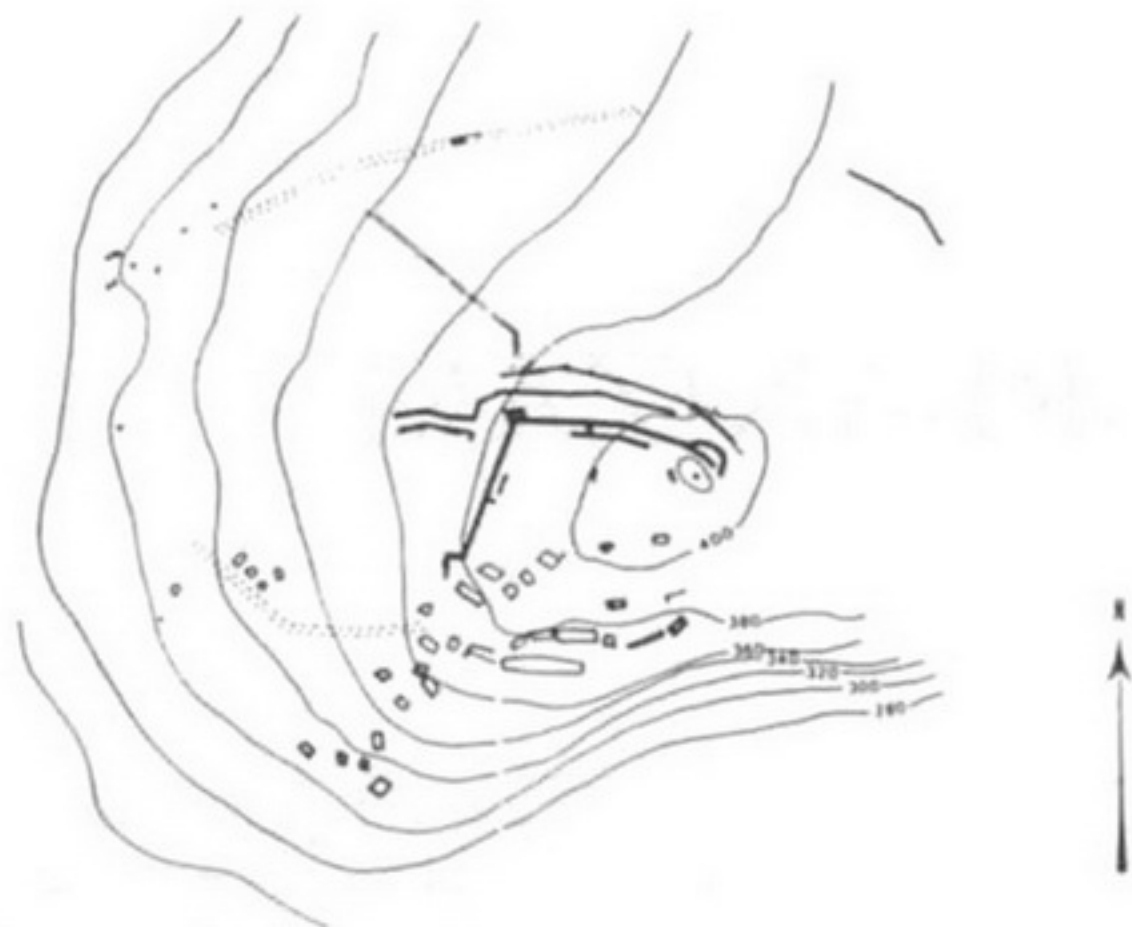
⁹³⁵ M. Šušić, nav. dj. str. 230.

⁹³⁶ Usp. bilj. 921.

⁹³⁷ D. Rendić-Miočević, Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma, VAHD 55, 1963, str. 205 i d.

⁹³⁸ M. Suić, nav. dj. str. 248 i d.

⁹³⁹ Usp. jedan takav primjer kuće u: N. Cambi - Z. Rapanić, Salona. Solin antički grad. Lokalitet I. Istraživanja na Ilincu, AP 12, 1979, str. 107, tab. XXXI. N. Cambi - Z. Rapanić, Salona-Solin I. Komplex civilne arhitekture na Ilincu, AR 14, 1972, str. 56 i d. M. Suić, nav. dj. str. 247 i d, sl. 158.

317. Municipium Reditarum, ilirska gradina i kasnoantički refugij, VI. st., tlocrt (prema D. Rendić-Miočeviću).

Municipium Reditarum, Illyrian hillfort and late Roman refugium, 6th century, plan (after D. Rendić-Miočević).

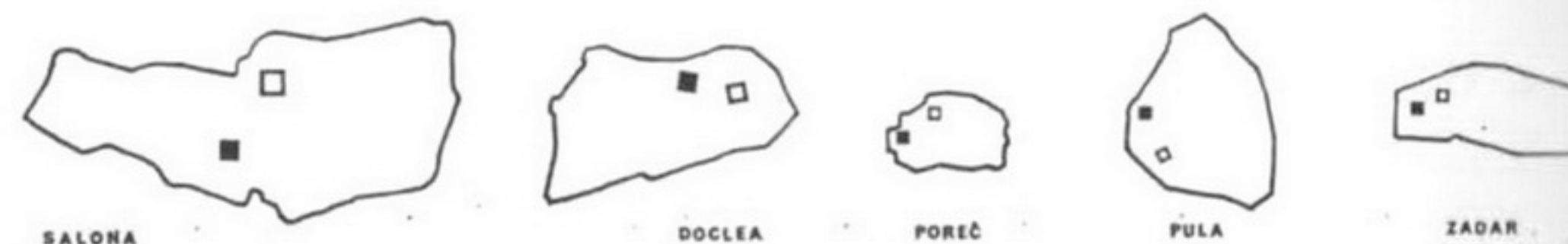
Karakteristike urbanističkoga razvitka kasnoantičkoga grada su razbijanje starih struktura i obnova koja je znatno skromnija i jednostavnija od izvorne gradnje. Zdanja su manja, s užim i kraćim, skromnije opremljenim prostorijama. Tako se smanjuju javne površine, sužavaju se gradske prometnice. Stroga se pravilnost ulica ublažava neznatnim zakrivljenjima.⁹³⁸ Kuće su zatvorene prema van, nemaju peristila i drugih luksuznijih prostora, a tlocrt je sasvim neuredan.⁹³⁹ Dakako, to ne važi za biskupske rezidencije i kuće bogatih koje su, osim crkava, najraskošnije građevine.

Posebna gradska briga su gradske zidine kojima se posvećuje znatna pažnja. To je logično, jer su one zalog sigurnosti grada i njegovih žitelja. Zato su u kasnoj antici i nadgrobni spomenici iz ranijega doba pa čak i sarkofazi, iz nedavne prošlosti, bez pijeteta iskorištavani za krpanje gradskih zidina. To najbolje pokazuje salonitanska obrambena linija koja je puna takvih nadgrobničkih spomenika. Mnogi od njih upravo su zbog svoje vrijednosti izvađeni i pohranjeni u muzejima.⁹⁴⁰ Slično bijaše i u Naroni i u Zadru. Ima naravno i slučajeva kad se zidine popravljaju priručnim sredstvima. U Saloni su na jednom potezu sjevernih gradskih zidina, po svoj prilici u VI. st., upotrijebljene amfore ispunjene žbukom.⁹⁴¹ Koristilo se sve što je moglo poslužiti obrambenoj svrsi.

Jedna od karakteristika kasnoantičkoga urbanizma je povećanje broja naselja. Bilo je normalno da se povećavao broj naseljenih mjesta, jer se širenjem rimske civilizacije javljala potreba za podizanjem novih naselja na područjima koja nisu bila osobito urbanizirana. Međutim, ta pojava ipak, čini se, nema veze sa širenjem rimske civilizacije. To je prije posljedica kastrizacije, fenomena koji se prvenstveno javlja zbog zaštite pučanstva. Nesiguran život u nebranjanim aglomeracijama traži organizaciju sigurnih refugija. Zbog toga se oživljavaju ranija gradinska naselja iz prethistorijskih razdoblja, podignuta na strmim brežuljcima koji sami po sebi pružaju zaštitu, a već od ranije imaju barem donekle organiziran prostor i obrambenu liniju (sl. 317).⁹⁴²

Što se tiče demografske situacije, u gradovima kasne antike mogu se uočiti dva procesa koja su samo naizgled protuslovnja: ulazak novog stanovništva u grad te odlazak starog iz grada.⁹⁴³ Očito je da je tijekom V. i VI. st. bilo srušenih gradova i poharanih regija.⁹⁴⁴ Bijeg stanovništva u sigurnija mjesta bijaše jedino rješenje. Natpisi svjedoče o egzodusu iz Panonije i drugih krajeva unutrašnjosti i naseljavanju u Dalmaciju i Istru.⁹⁴⁵ Već pri kraju III. st. dogodio se prvi takav val izbjeglica i prepuštanje Dacije barbarima, o čemu ima jasnih svjedočanstava.⁹⁴⁶ Za novopridošle ljude bilo je potrebno osigurati gradski stambeni prostor pa se iskorištavaju i dotadašnje javne površine i gradska zdanja kao stambene zone.⁹⁴⁷ S druge strane, ranije navedeni gospodarski tokovi obilježeni naturalnom privredom nagnali su ljude da nađu izlaz u zemljoradnji i stočarstvu, a to znači da napuštaju gradove. Kako objasniti cio niz velikih crkava na sjevernoj strani Brača, a i na nekim drugim obližnjim otocima, ako ne odlaskom na prostore na kojima se može izdržavati od zemlje, a istodobno živjeti sigurnije.⁹⁴⁸ Otok je autarkična zajednica. Tā more je bilo velika zapreka neprijatelju i otočanima je ulijevalo sigurnost. Ranije na otocima nema tako velikih zdanja, dakako ako se izuzmu gradovi, poput, primjerice, Isse. Crkve se na Braču i Hvaru svojom raskoši mogu mjeriti i s onima u samoj Saloni. Njihova veličina dokazuje da je bilo mnogo kršćana.

U velikim gradovima prostori oko katedrale, a i drugih crkava, postaju glavna gradska okupljališta, gradska središta. Episkopalni centri u Dalmaciji i Istri nastaju podalje od središta života iz ranijega perioda, prije svega foruma. Očito je da je presudnu ulogu imala tradicija, ranije mjesto kulta koje se zbog sigurnosnih razloga najčešće smještalo podalje od foruma (sl. 318).⁹⁴⁹ Domo-gavši se vlasti, kršćani nisu težili oživljavanju ranijih središta, radije su ostajali na svojim prvotnim lokacijama, a stare prepuštali propadanju. Katedrale su bivale sve posjećenije i praktički su postale središte vlasti (upravne i crkvene) jedne takve komune. Jednako kao u Dalmaciji bilo je i u Istri (Pula i Poreč). Tako su gradovi dobivali nova središta, a raniji forumi pomalo su propadali. Jedina iznimka u tome pogledu je Zadar, gdje je prva bogomolja, a sukladno tome i kasnija katedrala zauzela čak i dio samoga foruma (tri sjeverne taberne).⁹⁵⁰ U zadarskom slučaju ne postavlja se pitanje kako i zašto novo kulturno središte nije podalje od ranijega, nego kako to da se kršćanski kult mogao začeti upravo u njedrima staroga rimsko-poganskoga. Na to je pitanje zasad

318. Tlocrti gradova s naznačenim položajem foruma (crno) i starokršćanskog kulturnog centra, IV - V. st. (prema M. Suiću).

City plans with locations of forums (black) and early Christian cult centres, 4th-5th centuries A.D. (after M. Suić).

⁹⁴³ Iz zapadnih zidina izvađena je stela Gaja Utija, ara Pomponije Vere, a fragmenti sarkofaga pronađeni su uz čitavu sjevernu fortifikacijsku liniju, što znači da su bili upotrijebljeni kao građevinski materijal. F. Bulić, Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell' antica Salona, Bd. XXVI, 1903, str. 3 i d, tab. IV; M. Abramović, Spomenici iz bedema stare Salone, VAHD L, 1928-29, str. 56 i d, tab. V, 6.

⁹⁴⁴ N. Cambi, Amfore kao građevinski materijal u bedemima Salone, VAHD LXIII-LXIV, 1961-62, str. 145 i d.

⁹⁴⁵ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 235.

⁹⁴⁶ M. Suić, nav. dj. str. 241.

⁹⁴⁷ M. Suić, Hijeronim Stridonjanin - gradanin Tarsatike, Odabrani raslovi iz starije povijesti Hrvatske, Opera Selecta, Zadar 1996, str. 779 i d.

⁹⁴⁸ Ima više takvih natpisa na kojima se spominju ljudi podrijetlom iz Panonije i drugih sjevernih krajeva blizu rimskoga limesa. R. Egger, Forschungen in Salona II, str. 108 i 109, br. 284 i 288, sl. 61, 64.

⁹⁴⁹ Usp. natpis Aurelija Longinijana koji je bio dekurion grada Drobeta, a u Dalmaciju je došao pošto je Dacija prepuštena barbarima godine 271. Usp. N. Cambi, Sarkofag Dobroga pastira i njegova grupa, Split 1994, str. 85.

⁹⁵⁰ M. Suić, Antički grad u Hrvatskoj, Zagreb 1976, str. 248 i d.

⁹⁵¹ O crkvama na Braču usp. J. Belamarić i dr., Ranokršćanski spomenici otoka Brača, Split 1994, str. 3 i d.

⁹⁵² M. Suić, nav. dj. str. 245 i d, sl. 150; T. Marasović, Ristrutturazione delle città sulla costa orientale adriatica nell' epoca paleocristiana, Actes du XIe Congrès International d' archéologie chrétienne, Vol. I, Roma, 1989, str. 327 i d.

⁹⁵⁰ M. Šušić, nav. dj., str. 246. O zadarskoj katedrali i sklopu na forumu usp. P. Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, Diadora 15, 1995, str. 29 i d.

⁹⁵¹ U Naroni je forum u kasnoj antici izgubio svako značenje koje je imao ranije. Došlo je do zapuštanja dijelova zidova, tako da ih je erozija jako oštetila.

⁹⁵² Nesto kršćanskih pokopa ima na Zapadnoj nekropoli, uz sjeverne zidove Salone (blizu Kapljuča). Usp. B. Kirić, I. Lohbodek, J. Marčević, S. Bulić, Salona 86/87, Preliminarni izvještaj sa zaštitnih istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu, VAHD 80, 1987, str. 43; E. Bulić, Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910, Bd XXXIII, 1910, str. 40, br. A 4544.

⁹⁵³ Ciprijan, kartaski biskup, godine 254. zabranjuje pokapanje svojim vjernicima među poganima. Iz toga proizlazi da su još u to doba kršćani i pogani zakapani na istom groblju, ali da su se već počele organizirati zasebne nekropole. Usp. Spätantike und Frühes Christentum, Berlin 1977, (ed. B. Brenk), str. 22.

⁹⁵⁴ O toj nekropoli usp. R. Egger - E. Dyggve, Forschungen in Salona III, Wien 1939, str. 5 i d.

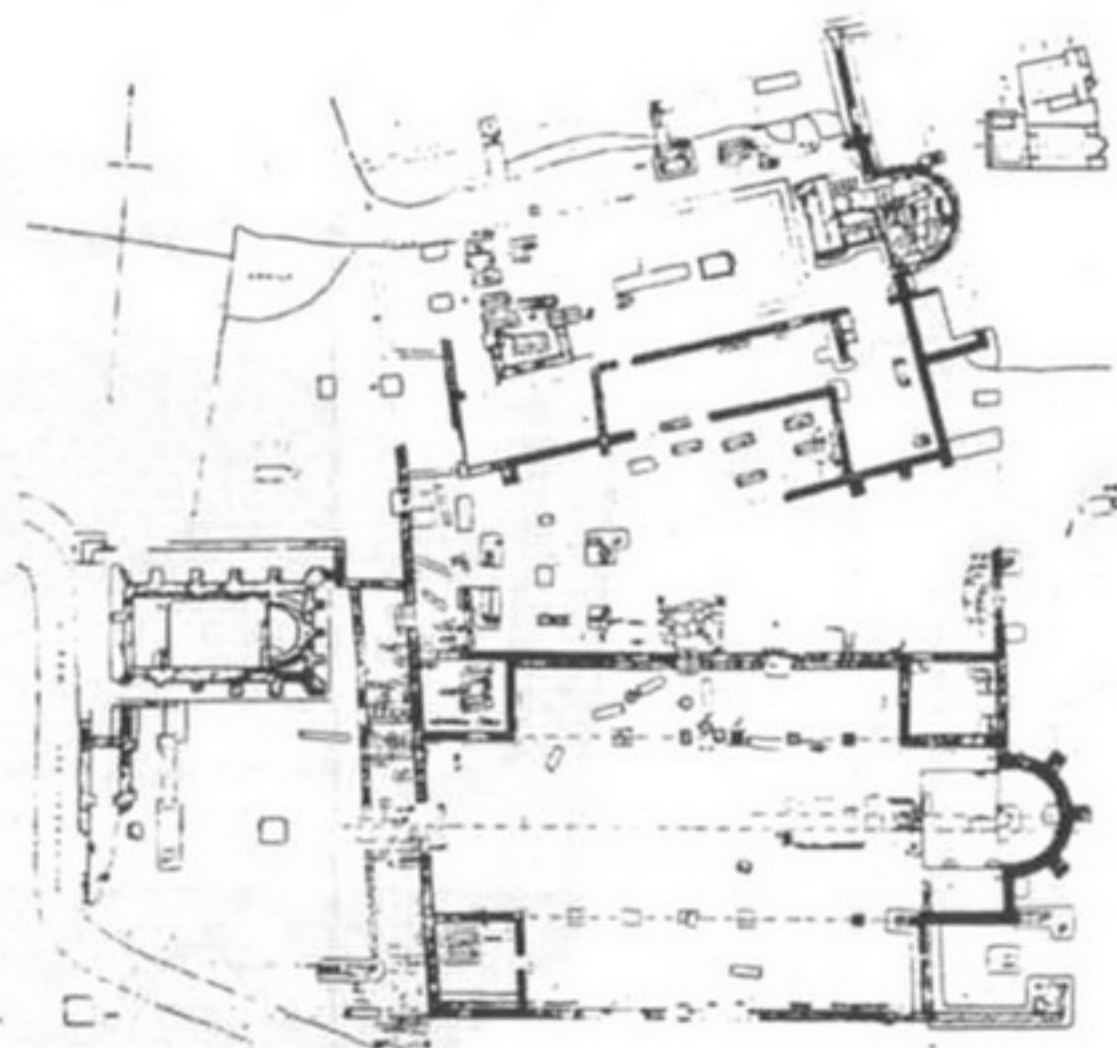
⁹⁵⁵ P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 114, tab. XXII, 2. Ovaj plan nije točan. Točan plan usp. P. Vežić, Crkva Sv. Ivana ispred Grada u Zadru, Diadora 18-19, 1996-97, str. 275 i d, sl. 5. Nije isključeno da je takvih groblja bilo još.

⁹⁵⁶ U Naroni je jedno starokršćansko groblje bilo na lokalitetu Bare, P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 438 i d, tab. LXVI, 2. I u Naroni je moglo biti još starokršćanskih grobišta s bazilikom.

⁹⁵⁷ A. Šunje, Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zagreb-Pazin 1982, str. 31 i d, sl. 50.

teško odgovoriti. Kršćanstvo je gotovo nesvjesno unijelo promjene u urbano tkivo. Prethodni su centri posve izgubili važnost, čak su i nestajali, kao što je, izgleda, slučaj u Naroni.⁹⁵¹ Kršćanski kulturni centri zauzimaju i više od jedne urbane jedinice (*insula*) proširujući se postupno i na susjedne. Time se stvara ideja velikoga katedralnog sklopa s trgom koji će se u punoj mjeri razviti tek u kasnijem srednjem vijeku.

Kršćani su i svoja groblja drukčije organizirali nego pogani. Čini se da kršćani nisu bili skloni pokapanju uz ceste, iako se i na ranijim grobljima javljaju kršćanski pokopi.⁹⁵² Za kršćane, barem u Saloni, odrednica i razlog koncentracije grobova na jednom mjestu su grobovi mučenika, oko kojih se, bez reda, pokapaju ostali kršćani, želeći dočekati kraj svijeta u njihovoj blizini.⁹⁵³ Takva groblja bujaju poput malignoga tkiva, kao na primjer ono na Manastirinama. Ipak, ima i groblja koja su bila od početka sredena, poput onoga na Marusincu (sl. 319).⁹⁵⁴ Na žalost, slabo su nam poznati pokopi u drugim gradovima, gdje nije bilo mučeničkih grobova, no sudeći prema Zadru, kršćani su se pokapali podalje od glavnih poganskih groblja.⁹⁵⁵ Kasnije na takvim grobljima nastaju crkve. Slično je, čini se, bilo i u Naroni,⁹⁵⁶ a po svojoj prilici i u Poreču.⁹⁵⁷ U manjim mjestima župne crkve služe istodobno svakodnevnoj i pogrebnoj liturgiji. One su obično izvan gušćih naselja, na mjestu koje se nalazi na sredokraču pojedinih aglomeracija jedne društvene zajednice.

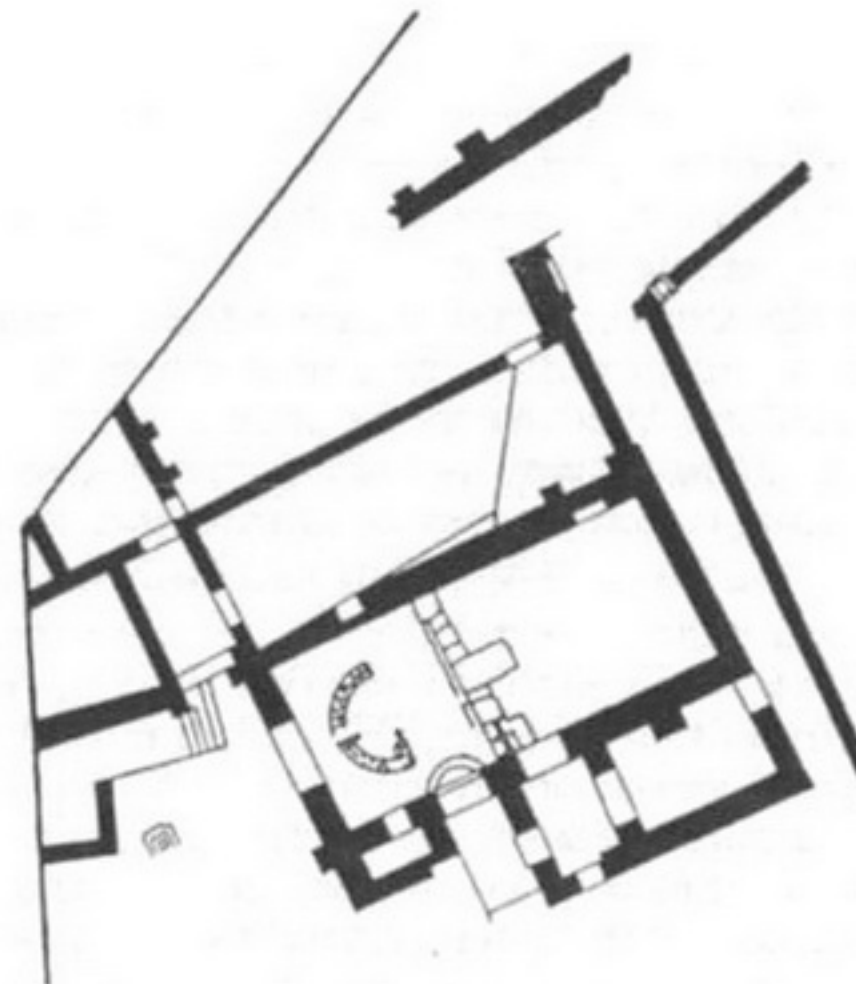

319. Kršćansko groblje na Marusincu, Salona, situacija u IV. i V. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).

Early Christian cemetery at Marusinac, Salona, 4th and 5th century A.D., Plan (after E. Dyggve).

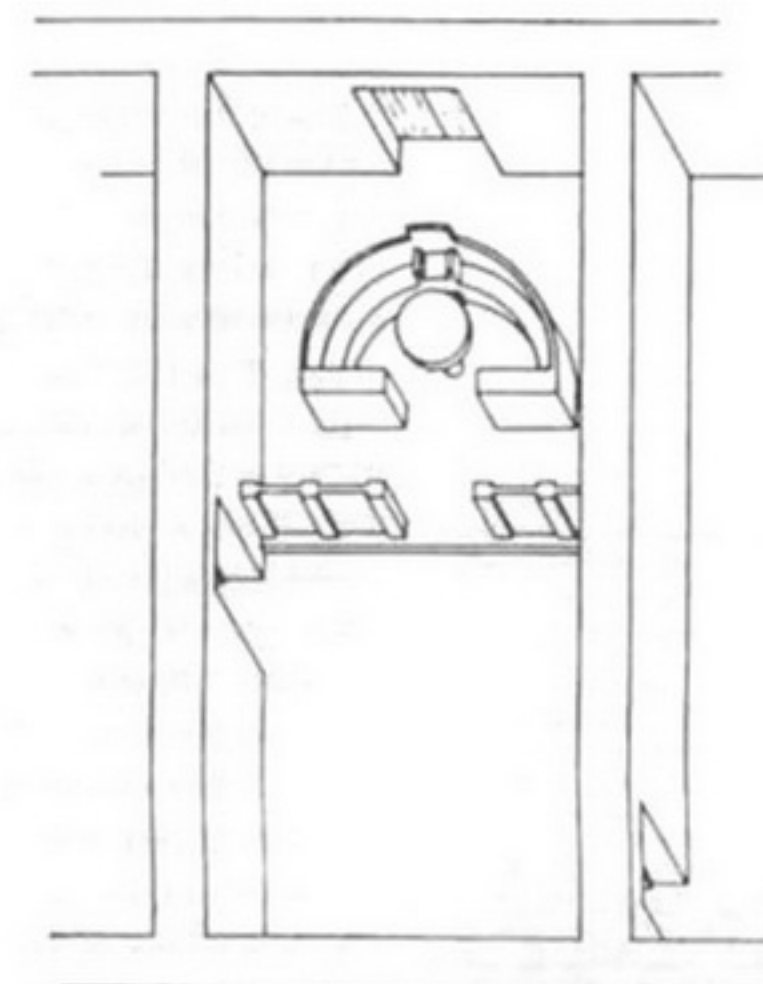
ARHITEKTURA

Prvi se arheološki tragovi kršćanske arhitekture na području Dalmacije i Istre, doduše dosta rijetki, pojavljuju nešto iza polovice III. stoljeća. Najrječitiji su tragovi novoga kulta i novih graditeljskih koncepcija ostaci tzv. crkava u privatnim kućama ili sličnim zdanjima (*domus ecclesiae*). Najstariji i najcjelovitiji primjer je dvoranska crkva u Saloni (tzv. oratorij A) (sl. 320-322).⁹⁵⁸ Riječ je o crkvi koja se smjestila u termalnoj dvorani stambenog objekta u sjeverozapadnom kutu novijega dijela grada (tzv. *Urbs orientalis*).⁹⁵⁹ Na zapadnoj strani glavne dvorane nalazila se polukružna klupa, s uvučenim krakovima u njezinu unutrašnjost, koja je služila svećenstvu što koncelebrira obred. Klupa je odvojena od perimetralnoga zida u kojem su se nalazila jedina vrata prema van. Prezbiterij je podignut za stepenicu i od dijela namijenjenoga puku. Je li postojala pregrada nije sigurno, ali očito nije bila od kamena, jer na

320. Salona, starokršćanski oratorij (oratorij A), druga polovica III. st., tlocrt (prema W. Gerberu).

Salona, early Christian oratory (oratory A), second half of the 3rd century A.D., ground-plan (after W. Gerber).

321. Salona, starokršćanski oratorij (oratorij A), druga polovica III. st. Rekonstrukcija izvornog izgleda (prema B. Gabričeviću).

Salona, early Christian oratory (oratory A), second half of the 3rd century A.D., reconstruction (after B. Gabričević).

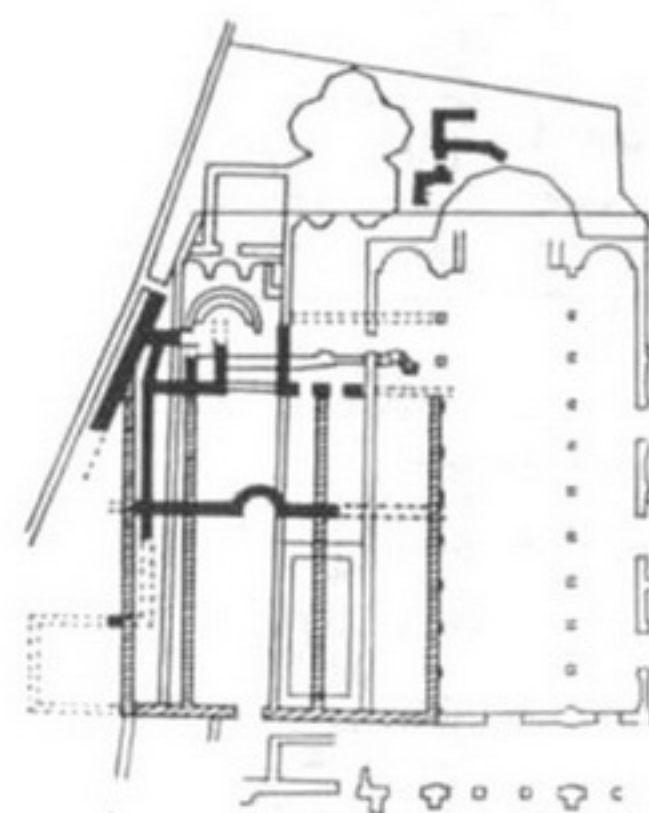
322. Starokršćanski oratorij, Salona, pogled sa zapada. Early Christian oratory, Salona, view from the west.

podu nema tragova klinova za uglavljivanje pilastara, nosača pluteja. Pred vratima bijaše dvorište s fontanom za ritualno pranje ruku prije ulaska u posvećeno mjesto.⁹⁶⁰ Zanimljivo je da su i kasnije konstantinske bazilike u Rimu i Svetoj zemlji posred atrijske imale također česmu.⁹⁶¹ Vrlo vjerojatno da se u nekom od sporednih prostora obavljalo krštenje.⁹⁶² Takav raspored karakterističan je za rane sakralne objekte što nastaju u kućama. Ti su prostori jednostavni i funkcionalni, bez suvišne dekoracije. Značenje ovoga objekta je u tome da on omogućuje dosta pouzdanu rekonstrukciju rituala i upotrebe prostora. Šteta je što gornji kat nije u cijelosti istražen, što bi omogućilo mnogo jasniju sliku funkcioniranja prostora. Crkvena je dvorana bila povezana vratima i stepeništem s gornjim katom. Na gornjem katu mogla je biti dvorana za sastanke i pouke.⁹⁶³ Tim su sastancima smjeli pribivati i još nekršteni, a na tajnom dijelu obreda samo pripravljeni i kršteni vjernici. Inicirani su se, dakle, spuštali stubište i ulazili u već prije spomenutu dvoranu.⁹⁶⁴ Vrata na zapadnoj strani su nepogodno smještena u odnosu na dvoranu, ali tako je crkva bila otvorena iznutra, a zatvorena izvana. Time su posjetitelji bili zaštićeni od uznemirivanja u vrijeme dok je kršćanstvo još bilo zabranjeno. Kroz ta zapadna vrata ulazili su po svoj prilici samo svećenik i koncelebranti, a puk preko gornjega kata i stubišta. Smještaj oltara na zapadnoj strani dvorane iza kojega je bila klupa za kler omogućavao je da svećenik bude okrenut licem istoku, a u isto vrijeme i puku. Takav način službe božje prevladavao je u Rimu, a u Salonu su ga valjda donijeli zapadni misionari.⁹⁶⁵ Kasnije se takav smještaj oltara i svećenika mijenja; tako da je on okrenut licem istoku, a leđima puku.

Međutim, u ovom oratoriju se položaj oltara nije mijenjao, iako je prostor ostao u funkciji i u kasnije doba u okviru katedralnoga sklopa.

Obično se smatra da tzv. oratorij B čini s oratorijem A dio crkvenoga ansambla.⁹⁶⁶ Njegova je karakteristika kvadratna apside podignuta za nekoliko stepenica iznad ostaloga prostora. Je li tu prethodno postojalo svetište vode (izvora) koje su kršćani navodno prenamijenili, nije moguće utvrditi. Za to nema arheoloških dokaza.⁹⁶⁷ Jedina, vrlo krhka indicija, bila bi to što apside leži na kanalu akvedukta, ali to može biti i slučajnost. Teško je pretpostaviti da su dva crkvena objekta iz istoga doba podignuta na tako malom prostoru.⁹⁶⁸ Vjerojatnije je da je to zdanje iz nešto kasnijega doba, što bi potvrđivala činjenica da je apsidalni dio bio flankiran s dva pilastra, čija su čela ukrašena urezanim križevima koji sigurno nisu iz vremena prije Crkvenoga mira (teško je da su ranija od druge polovice IV. st.).⁹⁶⁹ Pitanje je jesu li ti pilastri izvorno stajali upravo na tome mjestu. Takvi su stupci zapravo elementi prozora.⁹⁷⁰ Moguće je da su se u tom prostoru obavljali sastanci kršćanske zajednice, poduke neofita u vremenu prije gradnje velikih bazilika.

Sličnu predbazilikalnu crkvu, u koju je pretvorena jedna dvorana prekrivena mozaikom,⁹⁷¹ ima i Poreč (sl. 323). Njenu posebnu kvalitetu čini upravo mozaični pod koji je, doduše, iz prethodnoga zdanja, ali je očito bio i dalje u funkciji, jer nije odudarao tematikom (ribe) (sl. 324). Ta je crkva imala manju polukružnu apsidu koja je pridodana prethodnom prostoru. U nešto kasnijoj fazi, vjerojatno prije sredine IV. st., dodane su sa sjeverne i južne strane po jedna jednostavna pačetvorinasta dvorana.

323. Parentium, starokršćanski kulni oratorij (crno), rano IV. st., tlocrt (prema A. Šonji). Parentium, early Christian oratory (black), early 4th century A.D., plan (after A. Šonje).

324. Mozaik s prikazom ribe u starokršćanskom oratoriju, Parentium, rano IV. st. Mosaic with fish in the early Christian oratory, Parentium, early 4th century A.D.

⁹⁶⁰ B. Gabrićević, nav. dj., str. 273 i d.

⁹⁶¹ Na primjer crkva sv. Petra u Rimu ili pak crkva Rođenja u Betlehemu. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 55, sl. 21 i 22, ili pak str. 60 i d, sl. 26.

⁹⁶² B. Gabrićević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, str. 273 i d.

⁹⁶³ B. Gabrićević, nav. dj., str. 266 i d.

⁹⁶⁴ B. Gabrićević, nav. dj., str. 266 i d.

⁹⁶⁵ B. Gabrićević, nav. dj., str. 270 i d.

⁹⁶⁶ O tome oratoriju E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 24.

⁹⁶⁷ O svetištu voda usp. E. Dyggve, nav. dj., str. 24.

⁹⁶⁸ Usp. N. Cambi, u E. Dyggve, *Povijest salonijskog kršćanstva*, Split 1996, str. 140 i d. (pogovor).

⁹⁶⁹ N. Cambi, nav. dj., str. 141 i bilj. 51.

⁹⁷⁰ Salone I, *Sculpture architecturale. Recherches archéologiques dirigées par N. Duval et E. Marin*, Rome 1994, str. 25 i d.

⁹⁷¹ A. Šonje, *Arheološka istraživanja na području Eufrazijeve bazilike*, Jadranski zbornik VII, 1966-69, str. 249 i d. A. Šonje, *Predcrkva i bazilika u Poreču*, Poreč 1971, str. 219 i d, sl. 1 i 2.

⁹⁷² P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Diadora 15, 1995, str. 29 i d. sl. 2, 3, 5.

⁹⁷³ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 27 i d. sl. 1.

⁹⁷⁴ R. Krautheimer, nav. dj., str. 43, sl. 9.

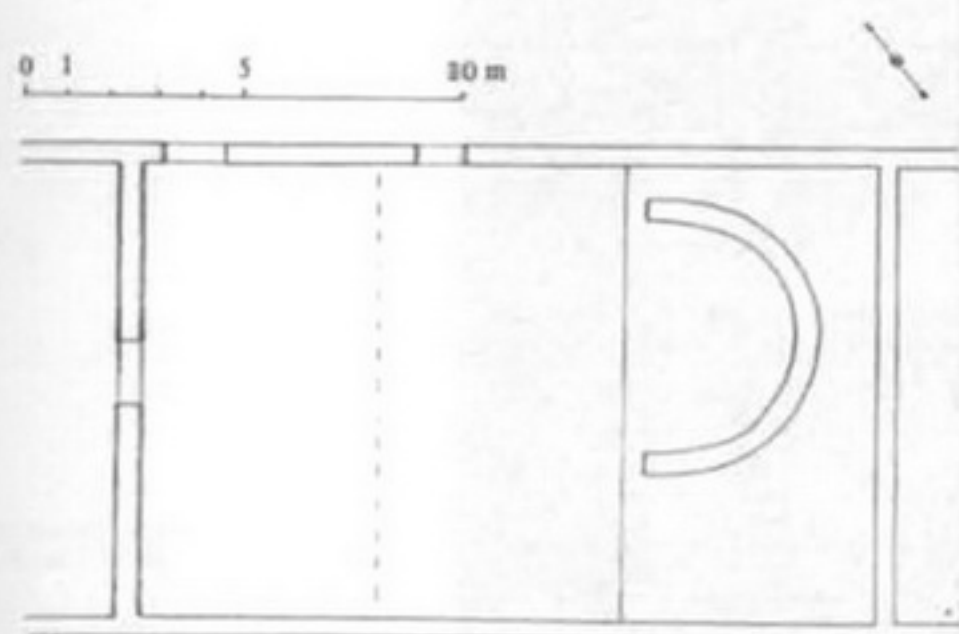
⁹⁷⁵ H. Brandenburg, *Roms frühchristliche Basiliken des 4. Jahrhunderts*, München 1979, str. 7 i d. Autor navodi 24 takva kulturna mjesta u Rimu.

⁹⁷⁶ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 71 i d.

Nedavno je i na forumu u Zadru otkriven jedan takav objekt koji pret- hodi kasnijoj bazilikalnoj gradnji.⁹⁷² Riječ je o maloj dvorani što se protegla preko tri taberne na sjevernoj strani foruma (sl. 325). Prostor zaista ima oblik male dvoranske crkve s upisanom klupom za kler apsidalnoga oblika, slično kao u Saloni, samo što nema uvučene krajeve. Zanimljivo je da je kršćanska bogomolja u Zadru nastala na javnom mjestu prije nego što je ono definitiv- no napušteno. Treba pretpostaviti da je taj objekt nastao u doba neposredno poslije tzv. Crkvenoga mira. Teško bi bilo očekivati da je kršćansko zdanje slobodno podignuto na javnom mjestu, u blizini administrativnih i religijskih objekata, još u doba agresivnoga poganstva. Na razmjerno kasnu gradnju upu- čuje i činjenica da je apsida s istočne strane, dok je u Saloni na zapadu, a to znači da je svećenik za oltarom licem prema istoku, ali okrenut leđima puku. Takav položaj oltara govori u prilog novim običajima koji će prevladati u kas- nijoj bazilikalnoj gradnji. Pogodno vrijeme za nastanak takvoga zdanja na fo- rumu bilo bi tek poslije Galerijeva edikta o neprogonjenju kršćana godine 311. Poslije toga se bez straha taberne moglo pretvarati u kultne objekte.

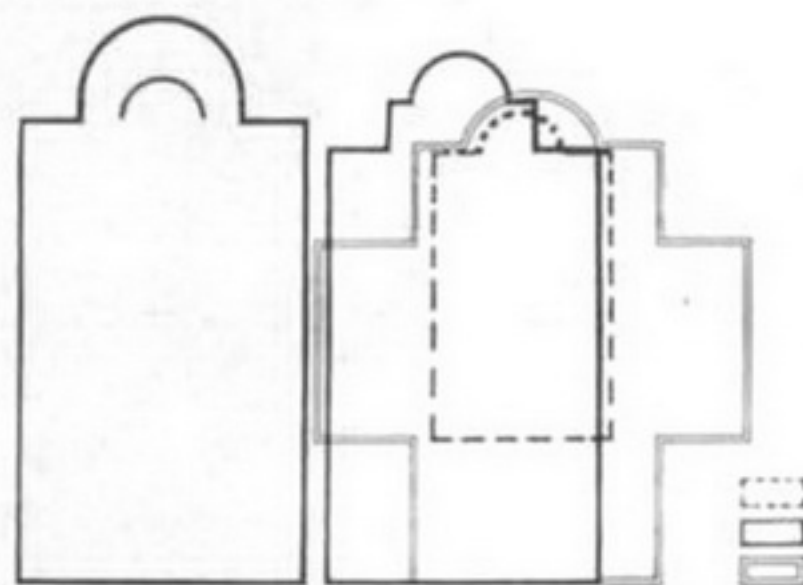
Rijetki su krajevi kršćanskoga svijeta gdje su očuvane čak tri pedbazi- likalne crkvene građevine kao što je to slučaj na istočnoj obali Jadrana (sl. 326). Takva su zdanja uvijek znak ranoga formiranja kršćanske zajednice. Ovakve rane bogomolje u Hrvatskoj su tek malo kasnije od čuvene *Domus ecclesia* u *Dura-Europos* u kojoj su posebno važne freske.⁹⁷³ Naši primjeri odgovara- ju formom i značenjem objektima u Akvileji⁹⁷⁴ ili samome Rimu.⁹⁷⁵ Ovi pos- ljednji naime svojom formom pa i dekoracijom nisu mnogo raskošniji od primjera na istočnoj obali Jadrana.

Okolo sredine IV. st. započinje izgradnja monumentalnih bazilika i to u gradovima i na grobljima izvan gradskih zidina.⁹⁷⁶ Prve takve bazilike jedno- stavnoga su longitudinalnog (pravokutnog) tlocrta. U Dalmaciji imaju polu-

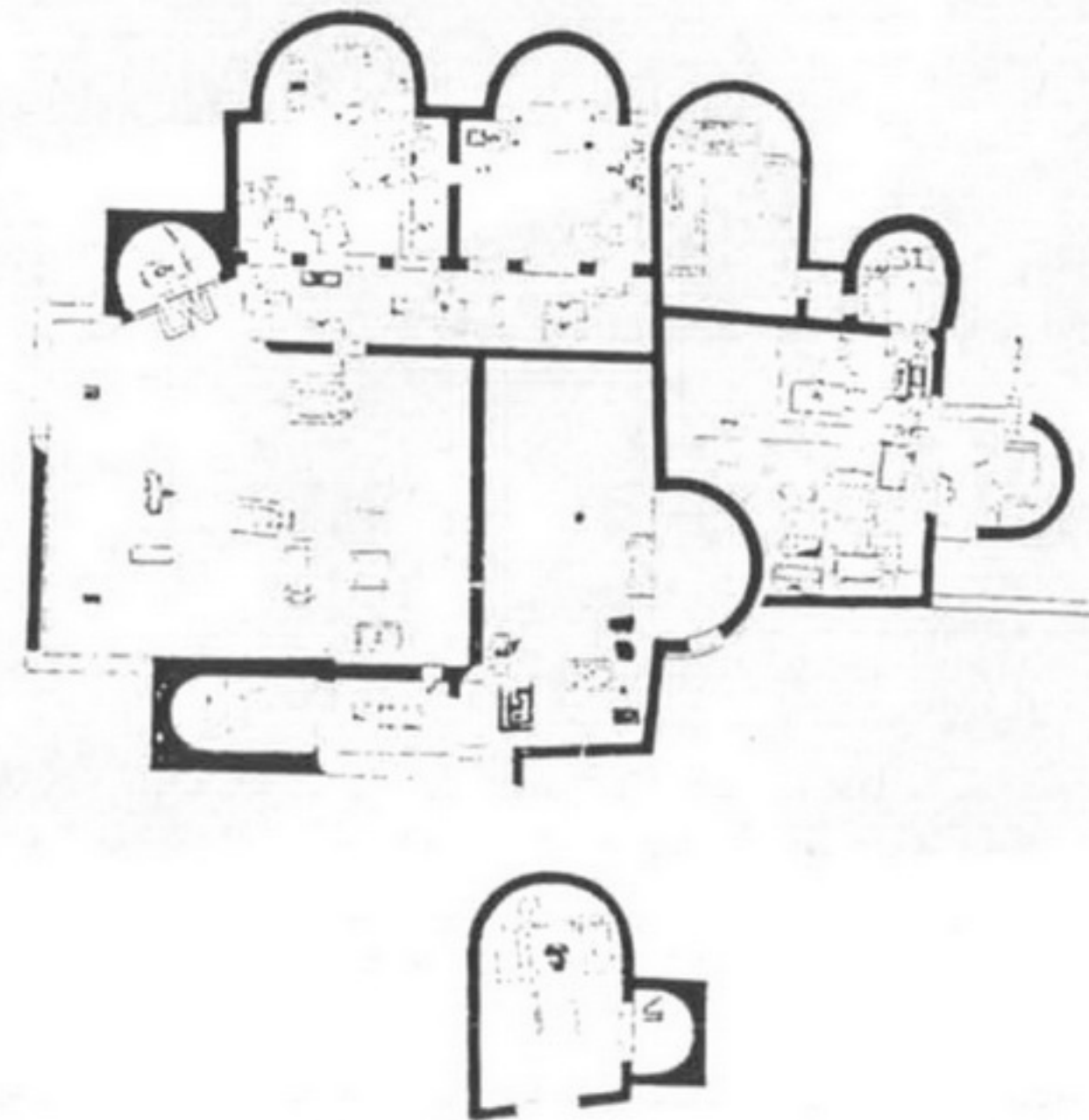
325. Jader, starokršćanski oratorij u tabernama foruma, rano IV. st., tlocrt (prema P. Vežiću).

Jader, early Christian oratory in the tabernae of the forum, early 4th century A.D., plan (after P. Vežić).

326. Salona, razvojne faze u episkopalom centru, IV.-VI. st., tlocrt (prema D. Rendić-Miočeviću).

Salona, developmental phases of the episcopal complex, 4th to 6th century, plan (after D. Rendić-Miočević).

327. Salona, Manastirine, grob- ne memorije iz doba prije grad- nje bazilike, IV. st., tlocrt (pre- ma R. Eggeru).

Salona, Manastirine, fu- nery memorials from the pe- riod before the basilica, 4th century, plan (after R. Egger).

kružnu izbočenu apsиду. Riječ je o pojednostavljenom bazilikalnom pla- nu.⁹⁷⁷ Uz takve su građevine zidani i sporedni prostori nužni za uredno odvi- janje liturgije. Obično svaka bazilika ima *narthex* te *prothesis* i *diakonikon*, a kod značajnijih primjeraka i baptisterij. U ovo doba krstionica se može na- laziti samo uz biskupske crkve, kasnije zasebno zdanje u funkciji krštenja ri- jetko gdje izostaje.⁹⁷⁸ Čini se da je konstantinsko ili još vjerojatnije neposred- no postkonstantinsko crkveno zdanje bilo ispod kasnije južne bazilike u Sa- loni i da se sastojalo od jedinstvene pačetvorinaste dvorane, bez brodova s polukružnom apsidom.⁹⁷⁹ Takva jednostavna crkva je po dimenzijama, ure- denju itd. bliža prethodnim sakralnim dvoranama u privatnim zgradama nego standardnim bazilikama. Ona najviše podsjeća na takvu crkvu u Zadru, s tom razlikom što joj je apsida istaknuta, a to pokazuje da je nastala u slobodnom prostoru, da je nije ograničavalo neko drugo zdanje u kojemu se ugnijezdila. Nove bazilike su objekti koji se rade smišljeno za kršćanski kult. Nedvojbeno je da su poticaje za zidanje takvih građevina pružile Konstantinove bazilike u Rimu i Svetoj zemlji, ali lokalna se zdanja ipak ne mogu mjeriti s carskim monumentalnim bazilikama.⁹⁸⁰ Očito da je oblik smanjen i primijenjen za od- govarajuće sredine i vjerske prilike. Kao što je već navedeno, u Dalmaciji i Is- tri još je teško slijediti razvitak crkvenih gradnji tijekom IV. st. Tada, naime, ekonomski nejaka starokršćanska zajednica ne može podizati velika zdanja, a to ni broj vjernika nije zahtijevao. Proteći će još nekoliko desetljeća prije nego što se počnu podizati veći objekti i prije nego što se iskristaliziraju od- govarajući tlocrti i oblici nadgrada. Za sada na području Hrvatske nema neke druge crkve iz kasnijega konstantinskoga doba, osim prije spomenute saloni- tanske. U našoj se literaturi ponekad crkve olako datiraju u IV. st., unatoč to- mu što za to nema dokaza.

⁹⁷⁷ Pojednostavljenije je rezultat stan- dardizacije. O standardizaciji crkvenih zdanja R. Krautheimer, nav. dj., str. 97 i d.

⁹⁷⁸ I krstionice se također standardi- ziraju. O izgledu i oblicima kao i o pro- cesu standardizacije baptisterija usp. R. Krautheimer, nav. dj., str. 99 i d.

⁹⁷⁹ Na baziliku iz IV. st. upućuje natpis na mozaiku u tjemenu apside. Usp. F. Bulić, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a. 1903 e 1904*, *Bol. XXVII*, 1904, str. 121, tab. XIV, XV. Znači da je ranija bazilika još iz IV. st., kad novu crkvu grade biskupi Sinderije i Hezibije (iz kasnoga IV. i ra- noga V. st.). O toj crkvi D. Rendić-Miočević, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salona*, *VAHD* 77, 1984, str. 175 i d. sl. 1. Nije jasno gdje je bio baptiste- rij te crkve.

⁹⁸⁰ O kršćanskoj crkvenoj gradnji u do- ba Konstantina ili neposredno poslije usp. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 38 i d.

328. Grobnica salonitanskih mučenika u memoriji br. I, Salona, Manastirine, rano IV. st., pogled sa zapada.

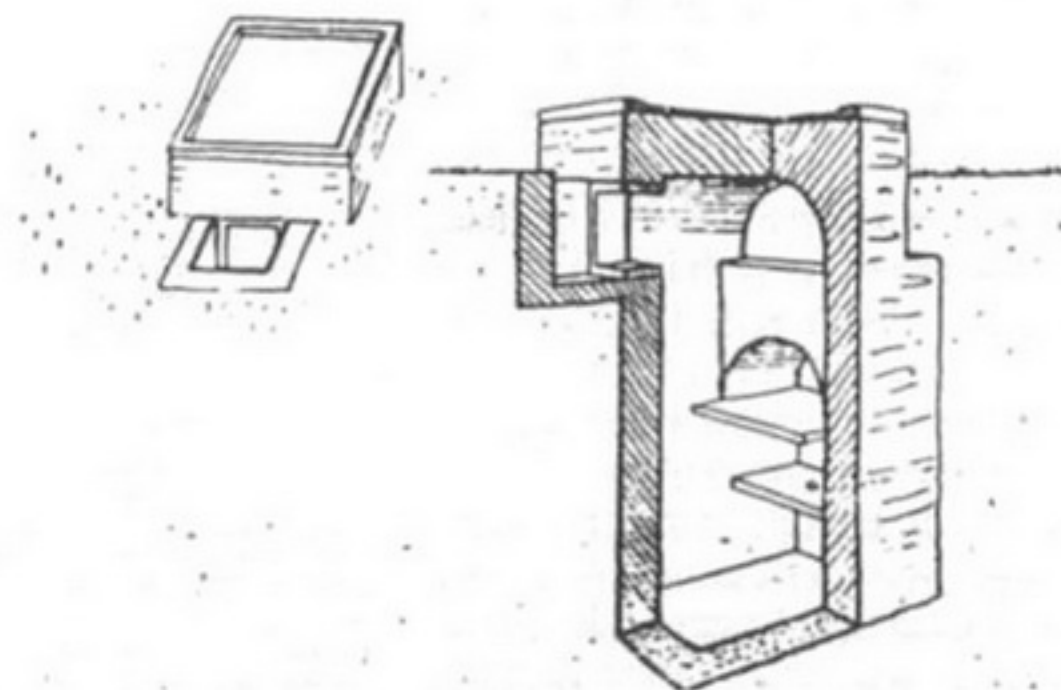
The burial of Salonitan martyrs in the memoria I, Salona, Manastirine, early 4th century A.D., view from the west.

⁹⁸¹ Usp. J. Brøndsted - E. Weibach - E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1927, str. 57 i d. str. 56 i d. sl. 2-10, pl. I, sl. 33; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 79, sl. IV, 11, 12 b.

⁹⁸² R. Egger, *Forschungen in Salone II*, Wien 1926, str. 2 i d. sl. 7 i 11; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 79, sl. IV, 10, 2, IV, 11, 12 a.

⁹⁸³ E. Dyggve - R. Egger, *Forschungen in Salone III*, Wien 1959, str. 6 i d. sl. 5; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 76 i d. sl. IV, 5, IV, 22.

Period afirmacije kršćanstva u ovom dijelu antičkoga svijeta događa se nakon Dioklecijanovih progona godine 304. kad su stradali mnogi predstavnici salonitanske crkvene hijerarhije i drugi kršćani. Martiri i konfesori predstavljali su zalog daljnjega uspješnog razvitka nove religije. Nakon Milanskoga edikta kršćani usredotočuju svoje snage na uređenje groblja koja bujaju oko mučeničkih grobova. Primjeri takve brige zapažaju se u najranijim fazama razvitka salonitanskih cemeterijalnih kompleksa na Kapljuču (sl. 333),⁹⁸¹ Manastirinama (sl. 327-329)⁹⁸² i Marusincu (sl. 330-332).⁹⁸³ To su i jedina dobro istražena groblja takvoga karaktera u Hrvatskoj. Nedvojbeno je da ih je bilo i u drugim hrvatskim gradovima gdje je bilo mučenika, na primjer u Sisciji, Cibalaei, pa i u kasnijem bastionu arijanizma, Mursi, ali ti objekti još nisu istraženi. Bilo bi izuzetno korisno kad bi se iskopala mjesta mučeničkih pokopa.

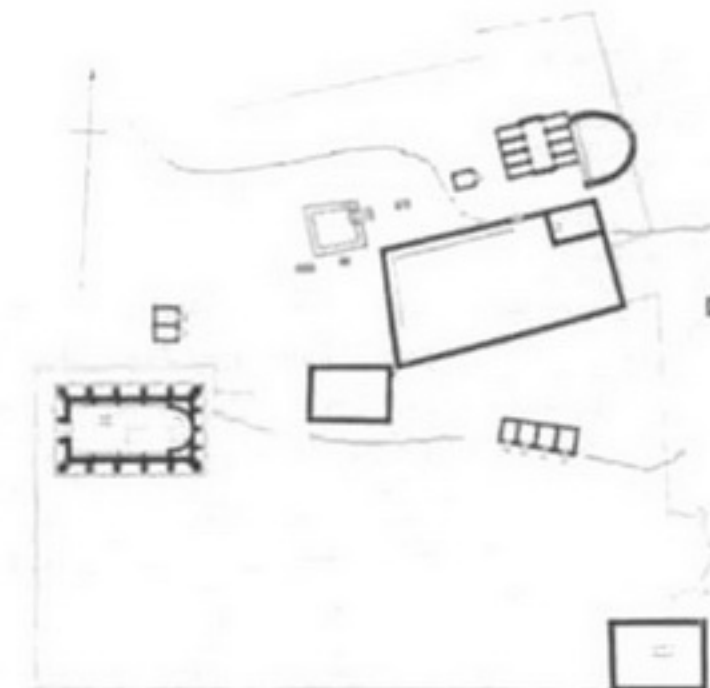

329. Salona, Manastirine, grobnica salonitanskih mučenika u memoriji br. I, rano IV. st. (prema E. Dyggveu).

Salona, Manastirine, the burial of Salonitan martyrs in the memoria I, early 4th century A.D. (after E. Dyggve).

330. Salona, Marusinac, memorije i mauzoleji prije gradnje bazilike, prva polovica IV. st., tlocrt (prema E. Dyggveu i R. Eggeru).

Salona, Marusinac, memoriae and mausolea before the basilica, first half of the 4th century A.D., ground plan (after E. Dyggve - R. Egger).

Uz pojavu kulta mučenika koji je u ovom dijelu kršćanskoga svijeta bio vrlo razvijen, povezan je i nastanak velikih kršćanskih groblja. Najprije se na nekom manjem poganskom groblju zakapaju svete kosti, a poslije se grade memorije, u početku obično skromne građevine u kojima bijahu pohranjene kosti mučenika.⁹⁸⁴ One se potom proširuju i raskošnije ureduju. Najrječitiji primjer takvoga kršćanskog grobišta iz IV. st. otkriven je na Manastirinama, gdje se jedna cijela skupina memorija (malih dvorana s polukružnim apsida-ma) poput prstena nanizala oko mučeničkoga *loculusa* koji je tako izvana zatvoren.⁹⁸⁵ Te memorije imaju oblik manjih dvorana s apsidom. U apsidi se na najistaknutijem mjestu, obično podignutom za nekoliko stepenica, smješta grob vlasnika. U drugom dijelu građevine polažu se i drugi grobovi, obično gusto i bez reda jedan do drugoga. Među grobovima može biti i razlika od

⁹⁸⁴ Usp. bilj. 981-983.

⁹⁸⁵ R. Egger, *Forschungen in Salone II*, Wien 1926, str. 2 i d. sl. 7 i 11; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 79, sl. IV, 11, 12 b. O toj najranijoj fazi razvitka cemeterijalnoga kompleksa na Manastirinama vidi i N. Duval, *Reflexion sur l'architecture à plan rayonnant et ses rapports avec le culte des martyrs à propos de Manastirine (Salone), de Kilibia et d'Uppena (Tunisie)*, *Disputationes Salonitanae I*, Split 1975, str. 83 i d. M. Cagliaro de Azavedo, *Un'ipotesi sui alcuni monumenti a emiciclo del IV sec.*, *AV XXIII*, 1972, str. 33 i d. sl. 1, 2.

331. Kripta Anastazijeva mauzoleja s otvorom za kontakt s mučenikom, Salona, Marusinac, rano IV. st., pogled sa zapada.

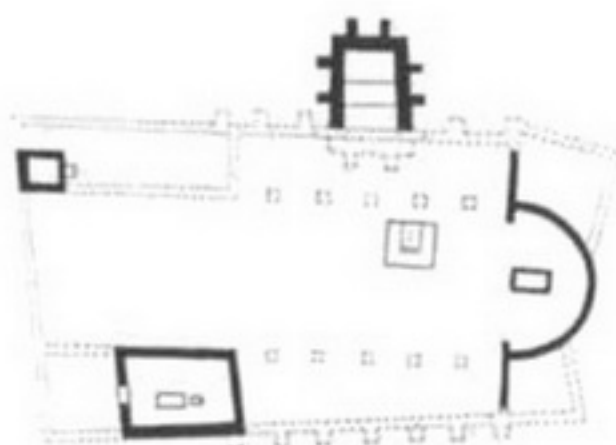
The crypt of Anastasius' mausoleum with an opening for contact with the martyr, Salona, Marusinac, early 4th century A.D., view from the west.

332. Anastazijev mauzolej (pogled na iznimno jake vanjske kontrafore iza apside), Salona, Marusinac, rano IV. st.

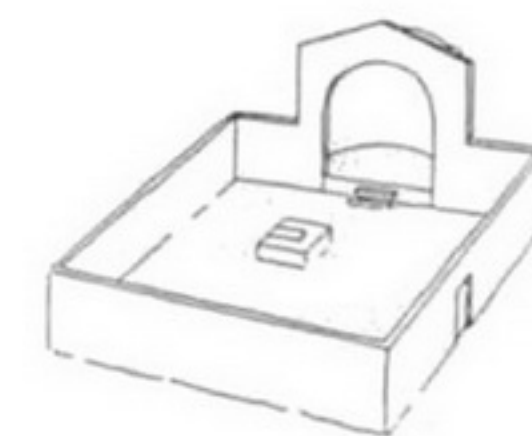
The mausoleum of Anastasius (view of the strong external buttresses behind the apse), Salona, Marusinac, early 4th century A.D.

333. Salona, Kapljuč, memorija prije gradnje bazilike (crno), rano IV. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).

Salona, Kapljuč, the memoria preceding the basilica (black), early 4th century A.D., plan (after E. Dyggve).

334. Salona, Kapljuč, rekonstrukcija memorije mučenika Asterija, rano IV. st. (prema E. Dyggveu).

Salona, Kapljuč, reconstruction of the memoria of the martyr Asterius, early 4th century A.D. (after E. Dyggve).

335. Memorija br. VII (sjeverno od bazilike), Salona, Manastirine, rano IV. st., pogled s juga.

Memoria no. VII (north of the basilica), Salona, Manastirine, early 4th century A.D., view from the south.

nekoliko desetljeća.⁹⁸⁶ Na Manastirinama položaj tih grobnica je u jasnom međusobnom odnosu s glavnom mučeničkom memorijom i *loculusom* biskupa (*Domitio*).⁹⁸⁷ Bijaše predviđeno da taj grob komunicira s vjernicima pomoću rešetke (*fenestella confessionis*), kao što je bilo uobičajeno na sličnim svetim grobovima.⁹⁸⁸ Vjernici su sami stvarali lažne relikvije dodirujući raznim predmetima mučeničke kosti.

Na Marusincu je nešto drugačija slika, jer je mučenički grob (sv. Anastazije (sl. 331. 332)) bio smješten u već postojećem privatnom mauzoleju, pa je njegovo okruživanje manjim objektima bilo gotovo nemoguće. Unatoč tomu u blizini je bilo dosta grobnica sa svodom,⁹⁸⁹ kao i jednostavnih oblika grobova. Anastazijev mauzolej je daleko najzanimljivije arhitektonsko rješenje na istočnom Jadranu, ali njegova važnost nadilazi lokalnu razinu. Mauzolej ima kriptu za smještaj pokojnika te gornji kat namijenjen pogrebnoj liturgiji. Katove dijeli pod što počiva na bačvastom svodu, a međusobna komunikacija ostvaruje se kroz mali četvrtasti otvor. Oba kata imaju isti tlocrt s upisanom apsidom i jednostavnim brodom, samo je u kripti bila *fenestella confessionis* koja je služila da bi se mogao ostvariti dodir s mučeničkim grobom u apsidi. Sveti grob je odvojen zidom od broda. U zidu se nalazi aranžman s rešetkastim prozorom. Tlocrt mauzoleja i vanjski zidovi s vrlo jakim i impresivnim kontraforima ponudit će i arhitektonsko rješenje za neke oblike crkvice ranoga srednjeg vijeka.⁹⁹⁰ Iako ovo nije unikatan primjer u kršćanskom svijetu (vrlo sličnu formu iskazuju i mauzoleji u Pečuhu u Mađarskoj⁹⁹¹ i La Alberca u Španjolskoj,⁹⁹² on je najbolje očuvan i konceptijski najdosljedniji, te upućuje na to da je ishodište arhitekture s kontraforima na Zapadu. Drugo mjesto oko kojega se razvija mučenički kult i širi groblje moglo je postojati u apsidi sjeverne građevine (tzv. *basilica discoperta*), gdje je, po mišljenju E. Dyggvea, bio pokopan još jedan mučenik nepoznatoga imena.⁹⁹³ Tu se nalazio otvoreni četvrtasti prostor s apsidom. Uokolo i unutar toga prostora postojale su brojne grobnice, ali bez zatvorene konstrukcije, kao što je to bio slučaj na Manastirinama. Jezgra širenja se jasno zapaža, ali je dvojbeno je li tu bio pokopan mučenik.

Najmanja koncentracija grobova bila je oko memorije mučenika Asterija na Kapljuču (sl. 334).⁹⁹⁴ Tu je bio jedan *locus sanctus* unutar slobodnostojeće apside.⁹⁹⁵ Bilo je nekoliko faza razvitka mučeničke memorije do konačnoga oblika s otvorenim četvrtastim dvorištem koje je poslužilo kao pokapalište.

Gomilanje grobnica, memorija, hipogeja (sl. 335) i drugih tipova grobova na mučeničkim grobištima traje gotovo cijelo IV. st. Nova situacija će nastupiti tek nešto kasnije.

Krajem IV. ili početkom V. st. počinje nova faza razvitka starokršćanske civilizacije u Dalmaciji.⁹⁹⁶ To je doba punoga razvitka mladoga kršćanstva. Iako se polet još uvijek prvenstveno osjeća u urbanim sredinama, ipak se kršćanstvo širi i na selu. Tada u gradovima počinje češća izgradnja velikih i luksuznih bazilika. U Dalmaciji, kad je riječ o tlocrtima bazilika, nema bitnijih izmjena u odnosu na one iz ranijih razdoblja. Međutim, to je doba kad se standardiziraju arhitektonski oblici i pojedinosti, kad se povećavaju gabariti i kad se, osobito u velikim biskupskim središtima, udvajaju crkve i tako nastaju dvojni objekti (*basilicae geminatae*). Standardizacija je zapravo uobičajena pojava u rimskom graditeljstvu, jer se po nastanku svi oblici, ma koliko bili složeni postupno uniformiraju. Rimska civilizacijska dostignuća nisu bila namijenjena samo velikim središtima pa je standardizacija preduvjet uspješnoga proširivanja kulta. U gradovima se oblici bazilika tipiziraju i oni, osobito u provincijama, rijetko pokazuju inačice. Planovi su, dakle, uopćeni, a mijenjaju se samo prema lokalnim potrebama i graditeljskoj praksi na licu mjesta. Takva uniformiranost ne daje graditeljima mogućnost kreativnoga uzleta, ali je zato arhitektura prepoznatljiva izgleda i lakša za izvođenje. Standardizirani graditeljski plan odredio je međusobne omjere dužine i širine (1:2-2,5) te omjere brodova, srednjega u odnosu na bočne (1:3), što se gotovo bez iznimke, poštovalo u čitavoj Dalmaciji.⁹⁹⁷ Dužine i širine crkava znatno variraju, ali su zato omjeri nepromjenjivi.

Dvojne bazilike posebno su omiljene na istočnom i sjevernom jadranskom prostoru. Najreprezentativniji primjer je dvojna bazilika u episkopalnom kompleksu u Saloni (sl. 336) koju su na mjestu ranijih terma izgradili biskupi

⁹⁸⁶ Vjerojatno su prvi iz prvoga desetljeća IV. st. a posljednji s kraja istoga stoljeća.

⁹⁸⁷ Usp. R. Egger, *Forschungen in Salona II*, Wien 1926, str. 11 i d. sl. 11; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 78, sl. IV, 22, V, 35.

⁹⁸⁸ R. Egger, nav. dj., str. 11 i d. sl. 8-10; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 103 i d. sl. V, 7.

⁹⁸⁹ E. Dyggve - R. Egger, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, str. 6 i d. sl. 5-9.

⁹⁹⁰ E. Dyggve - R. Egger, nav. dj., str. 119, sl. 136; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. VI, 29-31, VI, 35.

⁹⁹¹ B. Brenk, *Spätantike und Frühes Christentum. Propylien Kunstgeschichte. Supplement Band I*, Berlin 1977, str. 318 i d. sl. 100.

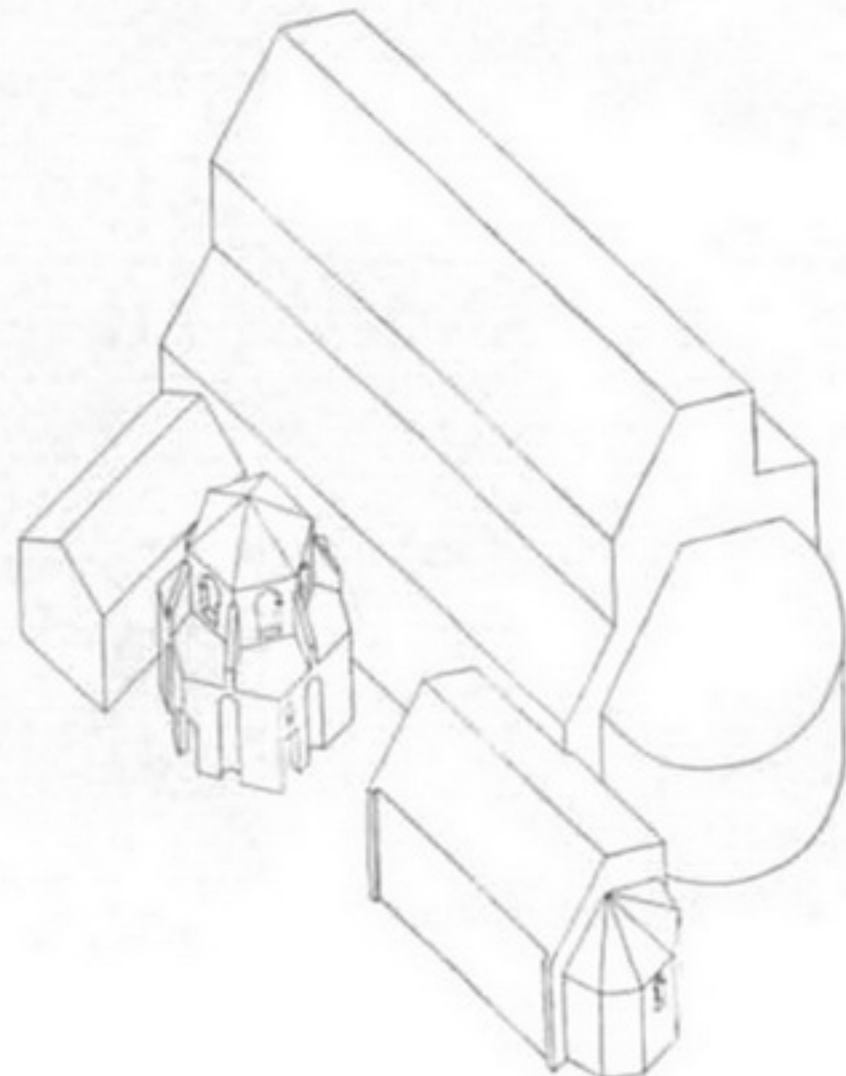
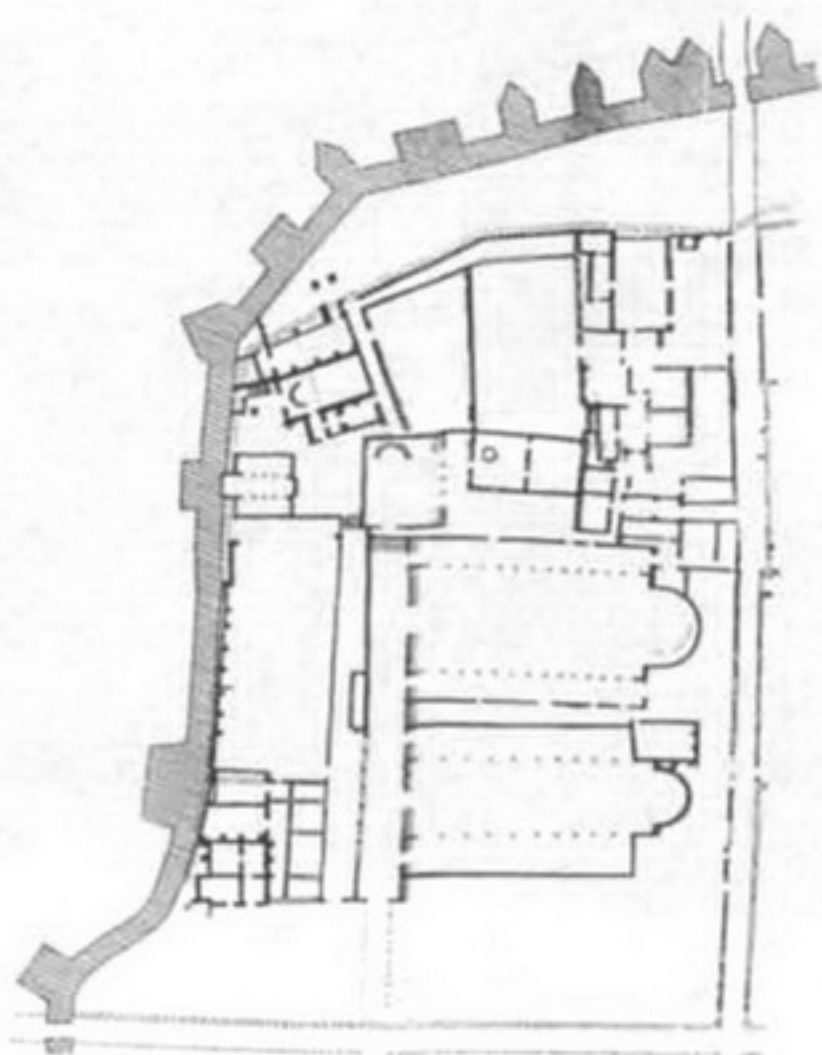
⁹⁹² B. Brenk, nav. dj., str. 282, hr. 81, sl. 81.

⁹⁹³ E. Dyggve - R. Egger, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, str. 89, sl. 120-121; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 103, sl. IV, 22, V, 18.

⁹⁹⁴ J. Brindstedt - Fr. Weillbach - E. Dyggve, *Recherches à Salona I*, Copenhagen 1927, str. 37 i d. sl. 2-3, pl. 1; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 77, sl. IV, 2.

⁹⁹⁵ J. Brindstedt - Fr. Weillbach - E. Dyggve, nav. dj., str. 38 i d. sl. 2-7, pl. 1, III; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 79, sl. IV, 27.

⁹⁹⁶ O tome razdoblju usp. E. Dyggve, nav. dj., str. 25 i d. str. 49 i d. str. 71 i d. ⁹⁹⁷ N. Gambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonićanske metropole*, Arheološki vestnik XIX, 1978, str. 606 i d.

336. Salona, episkopalni kompleks (stanje u doba biskupa Simferija i Hesihija), rano V. st., tlocrt (prema T. Marasoviću).

Salona, episcopal complex in the period of the bishops Symphorius and Hesychius, early 5th century (after T. Marasović).

337. Jader, episkopalni kompleks, V. st., aksonometrijska rekonstrukcija (prema P. Vežiću).

Jader, episcopal complex, 5th century, axonometric reconstruction (after P. Vežić).

⁹⁹⁸ Usp. bilj. 9-9. W. Gerber, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, str. 23, tab. IV i E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 25 i d. sl. II, 16.

⁹⁹⁹ O takvim bazilikama usp. E. Dyggve, *nav. dj.*, str. 33 i d.

¹⁰⁰⁰ E. Dyggve, *nav. dj.*, str. 26, sl. II, 14; D. Rendić-Miočević, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone*, VAHD 77, 1984, str. 175 i d. sl. 2.

¹⁰⁰¹ E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 26, sl. II, 14; D. Rendić-Miočević, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone*, VAHD 77, 1984, str. 177 i d.

¹⁰⁰² Ako je ranija južna bazilika, onda njoj ne pripada raniji četverokutni baptisterij, jer do nje ima mnogo prostora. Teško je pretpostaviti da bi kršćionici bila namjerno građena toliko daleko od bazilike. Da li je kao krsno mjesto služio oratorij ili su u tu svrhu korištene terme zaista nije moguće odgovoriti.

¹⁰⁰³ O biskupskom dvoru usp. E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 29 i d. sl. II, 13, sl. II, 21, 22, 23, 24, 26; sl. II, 28.

¹⁰⁰⁴ O tim oblicima usp. P. Vežić, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 12, Zagreb 1986, a, str. 174; P. Vežić, *Prilog poznavanju tipoloških osobina starokršćanskih bazilika u Dalmaciji*, *Rapski zbornik*, Zagreb, 1986, b, str. 297 i d. P. Vežić, *Starokršćanski sloj katedrale u Zadru*, *Diadora* 10, 1988, str. 165 i d. P. Vežić, *Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (crkva Sv. Sime) u Zadru*, *Diadora* 11,

Simferije i Hesihije (kraj IV. i početak V. st.), o čemu svjedoči mozaični natpis u tjemenu apside sjeverne bazilike.⁹⁹⁸ Nije sasvim sigurno je li i sjevernoj bazilici prethodilo neko ranije crkveno zdanje. Namjena druge bazilike u jedinstvenom dvojnem sklopu nije jasna. Bilo je različitih tumačenja, ali čini se da je ipak najprihvatljivije ono da je druga bazilika bila namijenjena sepulkranom kultu koji sve više prodiere i u gradove, iako se ne napuštaju grobišta i tamo podignuti objekti.⁹⁹⁹ Episkopalni sklop iskazivao je iznimnu funkcionalnost: dvije longitudinalne bazilike se razlikuju samo po načinu oblikovanja dijela prezbiterija pred apsidom (u južnoj bazilici na tom mjestu postoji malo proširenje).¹⁰⁰⁰ Obje su bazilike trobrodne, s vratima čiji je otvor usklađen sa širinom brodova. Sjeverna bazilika ima apsidalnu klupu za kler te odvojen pravokutni baptisterij sa šesterokutnom piscinom.¹⁰⁰¹ Međutim, taj plan je nepotpun, jer mu nedostaju neki sastavni dijelovi (narteks, spoj s krs-tionikom). O tome, kako se, međutim, preko ranije faze presložila kasnija, teško je govoriti.¹⁰⁰² Je li u tome trenutku već postojao zametak biskupskoga dvora, nije moguće pouzdano tvrditi. Ipak je to vjerojatno, jer je biskup već tada došao u posjed barem terma između bazilike i sjevernih gradskih zidina.¹⁰⁰³ Biskup već u V. st. postaje najmoćnija osoba u gradu.

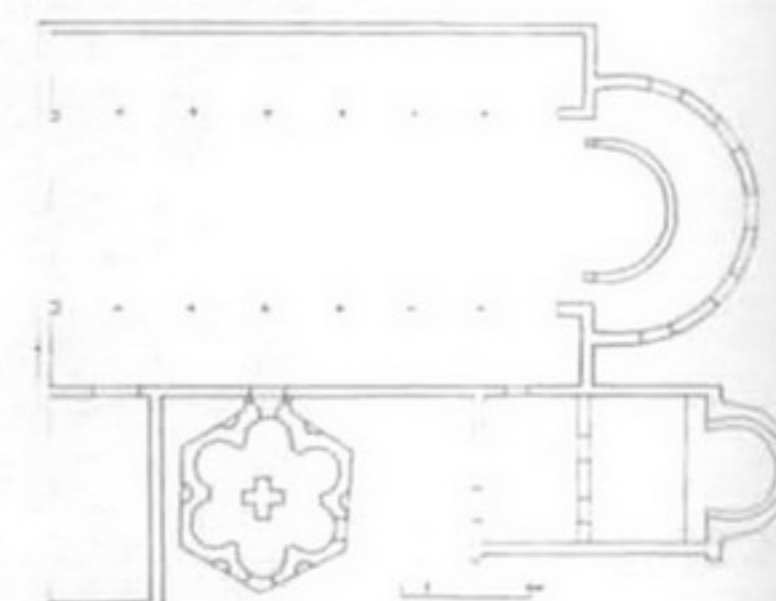
U isto doba nastaje i katedralni sklop u Zadru (sl. 337), tlocrtom sličan salonitanskom, samo bez paralelne bazilike. Čini se da paralelna bazilika nije mogla biti podignuta zbog urbanističke situacije, jer bi ona morala biti izgrađena barem na jednom dijelu glavne ulice (*decumanus maximus*). Ta bazilika posjeduje inačicu svojstvenu zadarskoj arhitektonskoj praksi (sužavanje apside prema unutra i sukladno tome uži srednji brod).¹⁰⁰⁴ Istini za volju,

ovakav tip apside već je davno bio poznat u rimskoj arhitekturi,¹⁰⁰⁵ pa čak i u slobodnim apsidama na kršćanskim grobljima.¹⁰⁰⁶ Bazilika je, slično kao i salonitanska, imala *subsellium* za kler te *deambulatorium* popločan mozaikom. Pred bazilikom je, sudeći po inzularnom modulu, mogao stajati narteks i atrij koji je drugdje u Dalmaciji vrlo rijedak. Iako, kao što je rečeno, zadarski kompleks nije sadržavao paralelnu baziliku, ipak je, kao i u Saloni, u danas nepoznatoj funkciji bio zadržan prvotni oratorij.¹⁰⁰⁷ S južne strane zadarske katedrale nalazio se heksagonalni baptisterij koji je izvorno nastao zajedno s crkvom, ali je tu ipak došlo do promjena, kad je katekumenej ili sakristija dobila svoj konačni oblik (poligonalna apside). Nije isključeno da je tada i baptisterij dobio ovakav oblik (sl. 338, 339).¹⁰⁰⁸ Baptisterij je bio očuvan do krova u svojoj prvotnoj formi, dok ga nije srušila avionska bomba 1944. godine.¹⁰⁰⁹ Nedavno je izrađena faksimilna rekonstrukcija.

338. Baptisterij u episkopalnom kompleksu, Jader, VI. st. Rekonstrukcija poslije bombardiranja u II. svjetskom ratu. Pogled s juga.

Baptistery in the episcopal complex, Jader, 6th century. Reconstruction of the original building destroyed during World War II. View from the south.

339. Jader, episkopalni kompleks, V-VI. st., tlocrt (prema P. Vežiću).

Jader, episcopal complex, 5th-6th century, ground plan (after P. Vežić).

1989, str. 233 i d. P. Vežić, *Prezbiterij katedrale u Zadru*, *Prikozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30, 1990, str. 301 i d. P. Vežić, *Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru*, *Diadora* 12, 1990, b, str. 49 i d. P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 100 i d. tab. XVIII-XX.

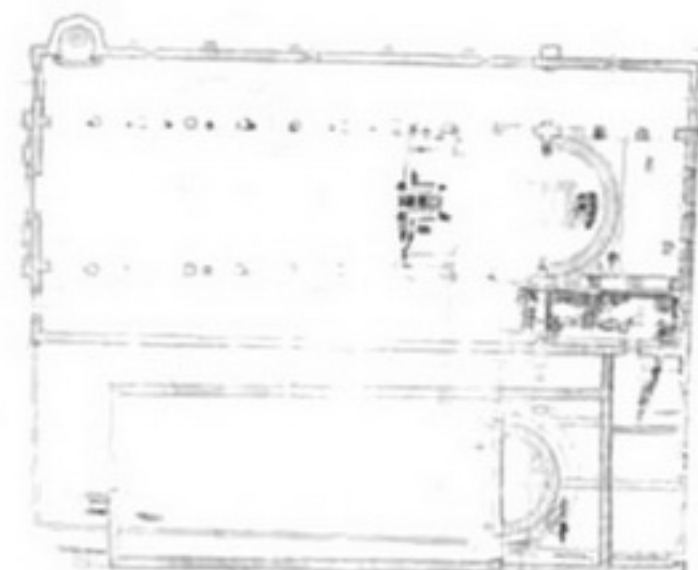
¹⁰⁰⁵ Usp. na primjer apsidu u termama Dioklecijanove palače. T. Marasović, u katalogu Dioklecijanove palače, Split, svjetska kulturna baština, Zagreb 1991, sl. na str. 100.

¹⁰⁰⁶ Usp. bilj. 994.

¹⁰⁰⁷ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, *Diadora* 15, 1993, str. 29 i d., sl. 5.

¹⁰⁰⁸ Poligonalni oblik baptisterija kao i poligonalna forma apside sakristije te mozaik s jelenima upućuju na VI. st. kao vrijeme nastanka sklopa. Naime, poligonalne forme apside su u Ravenni iznimno rijetke prije sredine V. st. a tek se razvijaju u punoj mjeri u VI. st. što potvrđuju i crkve u sjevernoj Italiji i Istri (crkve Sv. Marija Formosa i Eufrazija na). Usp. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 193 i d.

¹⁰⁰⁹ O izvornom obliku baptisterija prije bombardiranja usp. Č. M. Trekelović, *Krstonica kod stolne crkve Sv. Stjepana u Zadru i vrijeme građenja njezina i crkve Sv. Donata*, *Rad JAZU* 258, 1937, str. 1 i d. sl. 1-5, 8-11, 16.

340. Narona, bazilika s krstionicom, stanje u V-VI. st., tlocrt (prema E. Marinu).

Narona, basilica with baptistery, 5th-6th century, plan (after E. Marin).

341. Pola, dvojne biskupske bazilike, stanje u V-VI. st., tlocrt (prema B. Marušiću).

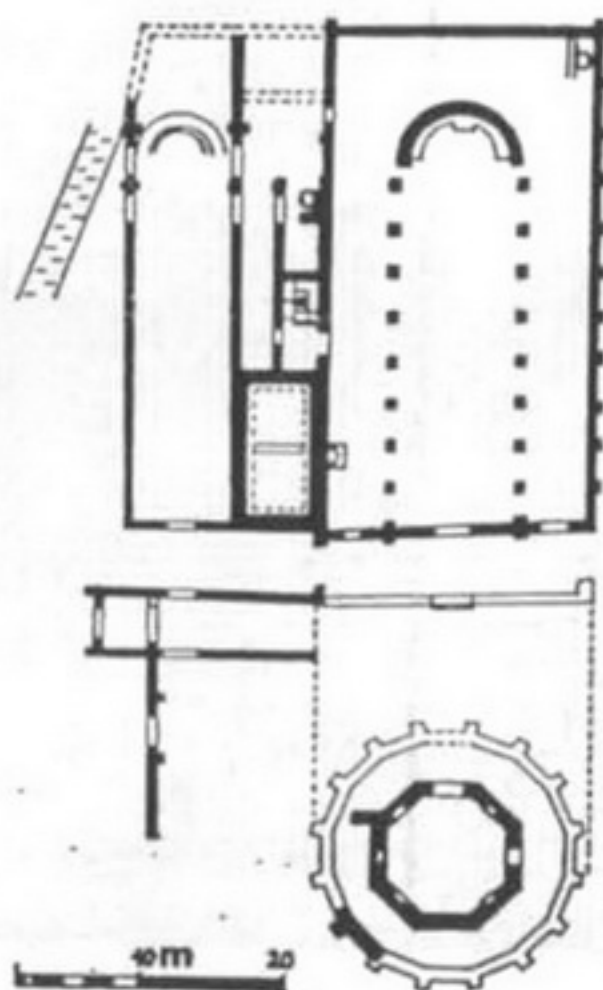
Pola, twin episcopal basilicae, 5th-6th century, plan (after B. Marušić).

¹⁰¹⁰ P. Chervallier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 453 i d. tab. LXV-LXVI, tu vidi i drugu literaturu: E. Marin, *Ave Narona*, Zagreb 1997, str. 46 i d. sl. na str. 50, 51, 53, 55, 56.

¹⁰¹¹ O takvim crkvenim planovima usp. N. Cambi, *Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana*, IX Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali 1976, str. 246. Nesto drukčije mišljenje ima D. Rendić-Miočević, *O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom crkvenom graditeljstvu noričko-liričkog područja*, u: *Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike*, Wien-Graz-Köln 1985, str. 115 i d. P. Chervallier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 97.

¹⁰¹² E. Marin, *Krstionica u Naroni od V stoljeća do vremena Domagoja*, *Kačić XXV*, 1993, str. 361 i d. P. Chervallier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 436.

I u Naroni su nedavno pronađene starokršćanske bazilike (sl. 340). Riječ je o standardnom planu sa stanovitim inačicama.¹⁰¹⁰ Čini se da naronitanske bazilike nisu imale podjelu na tri broda, iako bi se to moglo očekivati s obzirom na širinu. Ispred crkve se nalazio narteks. Očito je da je ona bila koju stotinu metara udaljena od foruma, što nije malo za parametre toga grada i time se uklapa u uobičajeni smještaj u odnosu na poganski kulturni centar. Specifičnost naronitanske bazilike je i u načinu raspoređivanja sporednih prostorija, što su simetrično nanizane uz obje duže strane crkve.¹⁰¹¹ Sa sjeverne strane naronitanske katedrale bio je jednostavni četvrtasti baptisterij s oktogonolnom piscinom koja je bila ožbukana i oslikana imitacijom mramorne obloge.¹⁰¹²

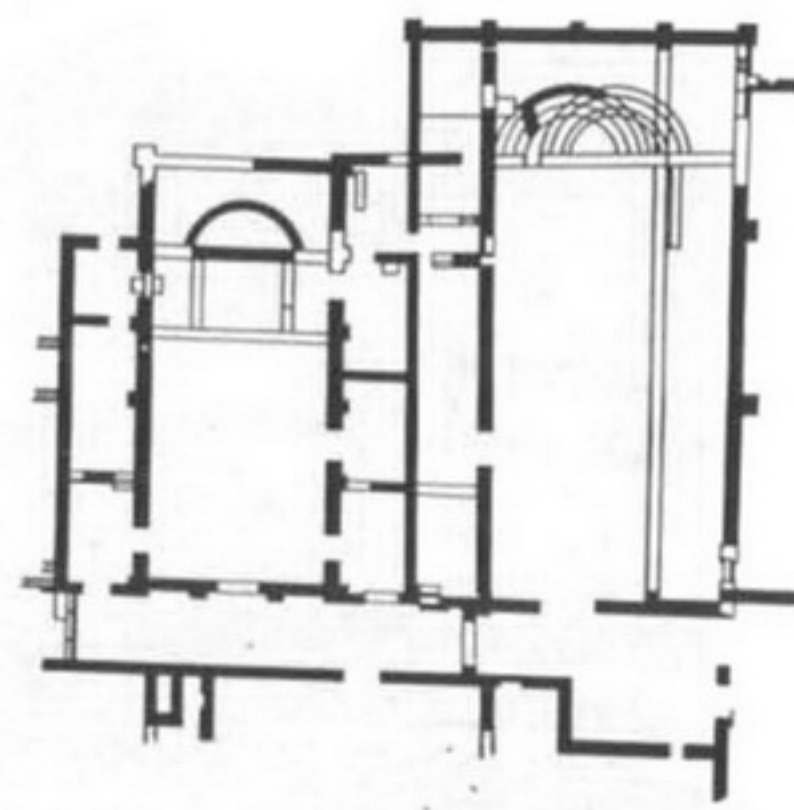

342. Parentium, dvojne (predeufrazijske) bazilike, V-VI. st., tlocrt (prema A. Šonji).

Parentium, twin basilicae (pre-Euphrasian), late 5th and early 6th century, plan (after A. Šonje).

343. Nesactium, dvojne bazilike, V. st., tlocrt (prema A. Šonji).

Nesactium, twin basilicae, 5th century, groundplan (after A. Šonje).

U Istri je pak razvijen nešto drugačiji tip bazilike, koji se također standardizirao. Riječ je o oblicima koji su zapravo samo povećavanje jednostavnih oblika dvoranskih crkava.¹⁰¹³ Naime, omanja dvorana je produžena i proširena, a klupa za kler u obliku niske apsida smještena na istočnom kraju prostora, nešto odmaknuta od istočnoga zida, tako da je moguć ophod. Dvorana može biti jednobrodna ili čak trobrodna. Baptisterij je kod tih bazilika u osi crkve, na zapadnoj strani, ispred glavnih ulaznih vrata. Naprotiv, u dalmatinskim crkvama baptisterij se smješta uz jedan od bočnih zidova (sjeverni ili južni bliže apsidi). Takve sklopove pokazuju katedrale u Puli¹⁰¹⁴ i Poreču,¹⁰¹⁵ a slični su tipovi bazilika postojali i u nekim drugim gradovima sjeverne Italije¹⁰¹⁶ i Norika.¹⁰¹⁷ U Puli i Poreču različite su ipak forme baptisterija. U Puli je križnoga (sl. 341), a u Poreču poligonalnoga oblika (sl. 342).¹⁰¹⁸ Ovakav tlocrt bazilike u Istri zadržat će se tijekom čitavoga V. st. Zanimljivo je da se u Puli izvorni oblik u VI. st. samo popravlja, a ne gradi se nova crkva na mjestu stilski zastarjele.¹⁰¹⁹ I u Istri se uz katedralu podiže dopunska crkva (dvojne bazilike). Međutim, druga bazilika je u pravilu nešto uža i malo kraća od glavne, što nije slučaj u Dalmaciji, gdje su u pravilu obje crkve posve jednake. Budući da se to može zapaziti kod katedrale u Puli i Poreču te u crkvi u Nezakciju (sl. 343),¹⁰²⁰ valja pretpostaviti da je to izraz lokalnih potreba i tamošnje graditeljske prakse.

Osim katedrale postoji čitav niz župnih crkava u gradovima. Njihov broj je osobito velik u Saloni.¹⁰²¹ Po svom obliku i dekoraciji one se malo razlikuju od katedrale, osim u raskoši izvedbe. Često nisu ni manjih dimenzija, a gotovo su redovno trobrodne, standardnoga bazilikalnog plana. Takva je crkva na primjer tzv. *basilica iuxta portum* u Saloni (sl. 344) te još neke druge.¹⁰²² Plan, omjere i pojedina rješenja zadarske katedrale ponavljaju i druge gradske crkve (Sv. Šime (sl. 346),¹⁰²³ Sv. Toma (sl. 345)¹⁰²⁴). Posve je shvatljivo da više nije bilo potrebe, kad je jedna graditeljska praksa nadvladala, mijenjati ono što se pokazalo dobrim i prihvatljivim. Čini se da u Istri nije takav slučaj, jer su druge crkve iz V. st. u Puli manje nego katedrala,¹⁰²⁵ dok u Poreču za sada nema drugih gradskih crkava.¹⁰²⁶ U Saloni su očito potrebe brojnoga pučanstva nalagale gradnju velikih zdanja. Poseban je problem tzv. arijanska bazilika u Saloni (sl. 347). Prije svega veoma je problematično je li to uopće bila arijanska crkva. Bazilika ponavlja uobičajena rješenja, a njezin baptisterij je oktogonalan jednako kao i u episkopalnom kompleksu, ali je po svoj prilici iz nešto kasnijega doba. Postavlja se pitanje nije li onda i bazilika kasnija. Na to je pitanje još uvijek teško odgovoriti, jer iskapanja toga važnog objekta nisu dovršena. U Naroni je nedvojbeno postojalo više crkava unutar gradskih zidina, ali iskapanje jedne velike bazilike još nije privedeno kraju.¹⁰²⁷ Čak i u manjim gradovima ima bazilika unutar gradskih zidina, kao što je na primjer bazilika u Stobreču (*Epetium*) (sl. 348), kojoj je posebna tlocrtna karakteristika upisana apsida čije tjeme dodiruje stražnji perimetralni zid, a inače sve druge karakteristike su slične drugim crkvama u Dalmaciji (dimenzije, odnosi, brodova i dr.).¹⁰²⁸ Taj tip bazilike nešto je manje popularan od normalnoga plana (tri broda i istaknuta apsida), ali je ipak razmjerno čest.¹⁰²⁹

Za Salonu su posebno karakteristične pregradnje na velikim grobišnim kompleksima u V. st. Na mjestu gdje su bili nizovi grobišnih kapela nastaju prostrane bazilike. Čini se da je kršćanska zajednica poželjela uvesti re-

¹⁰¹³ D. Rendić-Miočević, *O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom crkvenom graditeljstvu*, str. 116 i d.

¹⁰¹⁴ B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, 1957, str. 9, prilog 2; A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin 1982, str. 15 i d. sl. 8 i 9.

¹⁰¹⁵ A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981, str. 21 i d. tab. III i IV; A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin 1982, str. 7 i d. sl. 1-5.

¹⁰¹⁶ Dovoljno je upozoriti samo na akvilejsku katedralu čijoj crkvenoj organizaciji i pripada Pula. Usp. S. Tarantini, *Aquileia Cristiana*, AAlt. III, 1972, str. 51 i d. sl. 3.

¹⁰¹⁷ R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum*, Wien 1916, str. 12, sl. 8 (St. Peter im Holz); str. 61 i d. sl. 69 (Stubach); str. 76 i d. sl. 77 (Hemmaberg) i dr.

¹⁰¹⁸ I sp. bilj. 101 i 1015.

¹⁰¹⁹ I sp. bilj. 1014.

¹⁰²⁰ Usp. A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin 1982, str. 16, sl. 10.

¹⁰²¹ O salonitanskom urbanom planu usp. E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 49 i d. sl. III, i. III, 11-13.

¹⁰²² E. Dyggve, *nav. dj.* str. 57 i d. sl. III, 11.

¹⁰²³ P. Vežić, *Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (crkva Sv. Šime) u Zadru*, *Djadora* 11, 1989, str. 323, sl. 10, 11; P. Chervallier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 110 i d. tab. XX-XXI.

¹⁰²⁴ P. Vežić, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, Zagreb 1986, str. 166 i d. sl. 2, 2. P. Chervallier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, str. 110 i d. tab. XXI.

¹⁰²⁵ Usp. B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula 1957, str. 10, sl. prilog 5, 1.

¹⁰²⁶ A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981, str. 39 i d. str. 40 i d. (Čini se da ipak ima neznatnih ostataka ispod crkve Sv. Frane i crkve Majke Božje u Vrsarskoj ulici i na Forumu). Nisu, međutim, detaljno istražene pa je njihova morfološka nepoznata.

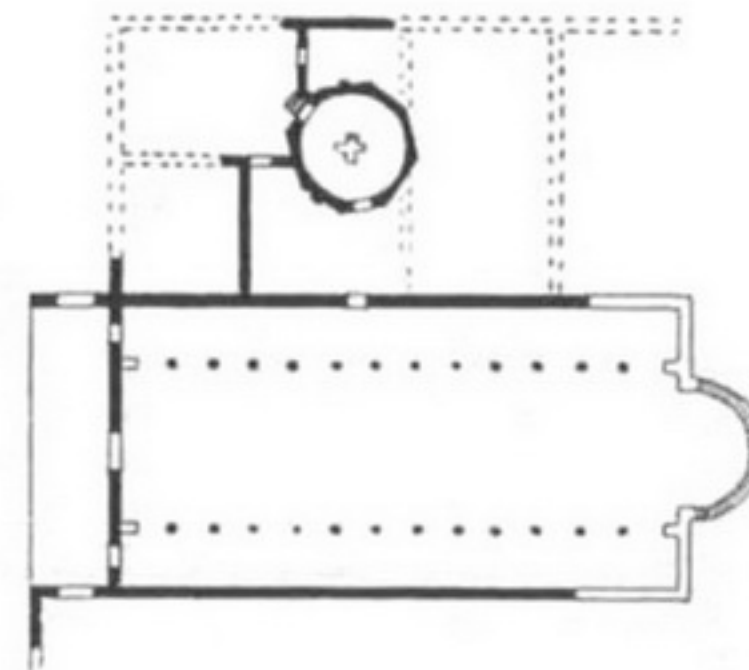
¹⁰²⁷ F. Bužurlić, *Prinosi kasnoantičkoj sakralnoj topografiji Narone*, *Lshid*, Ohrid 1988, str. 152 i d. sa sl. P. Chervallier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, str. 434, tab. LXIV, 3.

¹⁰²⁸ N. Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split 1977, str. 3 i d.

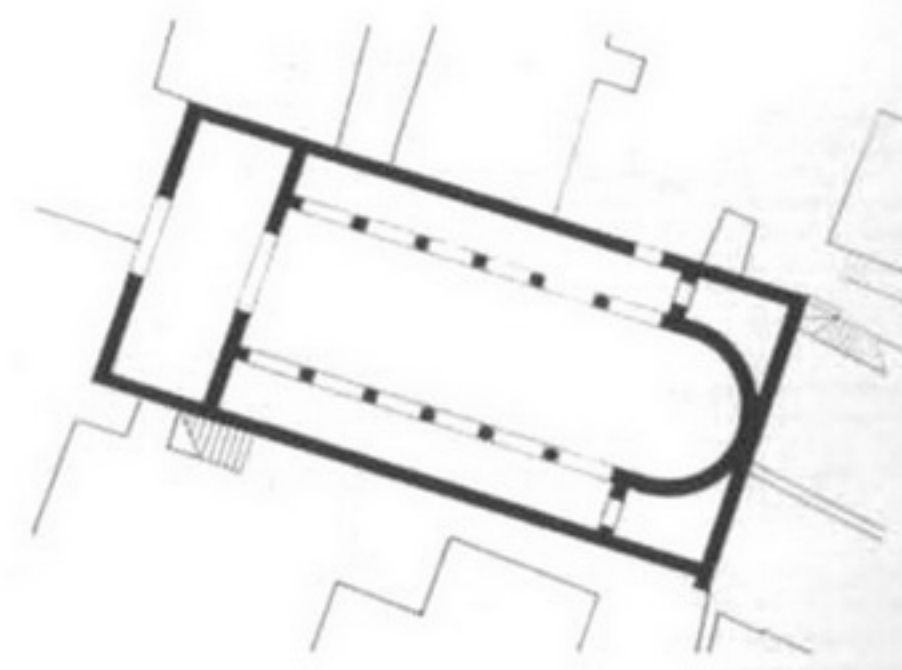
¹⁰²⁹ N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, *Arheološki vestnik* XIX, 1978, str. 609, sl. II, 2, 3.

344. **Salona**, bazilika «iuxta portuum», V. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).
Salona, basilica «iuxta portuum», 5th century, groundplan (after E. Dyggve).

347. **Salona**, druga bazilika s baptisterijem (tzv. arijanska katedrala), VI. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).
Salona, the second basilica with a baptistery (so called Arian cathedral), 6th century, plan (after E. Dyggve).

348. **Epetium** (Stobreč kod Splita), bazilika s upisanom apsidom, druga polovica V. st., tlocrt (prema N. Cambiju).
Epetium (Stobreč near Split), basilica with an enclosed apse, second half of the 5th century, plan (after N. Cambi).

¹⁰³⁰ O načinu obuhvaćanja ranijih grobnih građevina u kasnije bazilike usp. A. Grabar, Les monuments paléochrétiens de Salone et les débuts du culte des martyrs, Disputationes Salonitanae I, Split 1975, str. 69 i d.

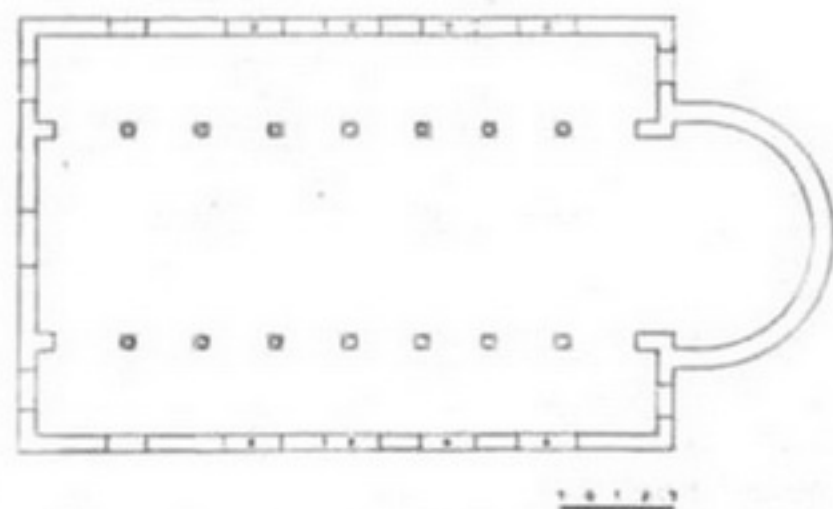
¹⁰³¹ E. Dyggve - R. Egger, Forschungen in Salona III, Wien 1939, str. 82, sl. 27, str. 109 (b); E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951, str. 78 i d, sl. IV, 22.

¹⁰³² E. Dyggve - R. Egger, Forschungen in Salona III, Wien 1939, str. 86 i d, sl. 101 i d, sl. 112, 113; E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951, str. 78 i d, sl. IV, 23-25.

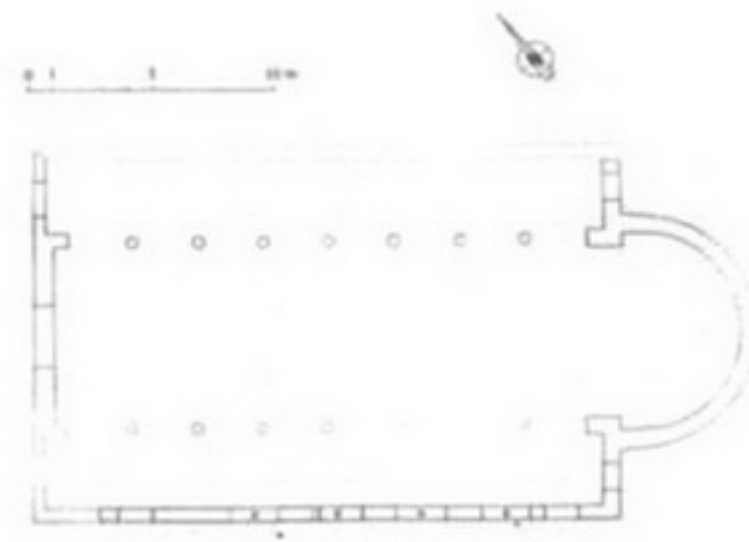
¹⁰³³ E. Dyggve - R. Egger, Forschungen in Salona III, Wien 1939, str. 102 i d, E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951, str. 79 i d.

¹⁰³⁴ O tome pitanju usp. N. Cambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX Kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972, Materijali 1976, str. 241, bilj. 26, sl. 22.

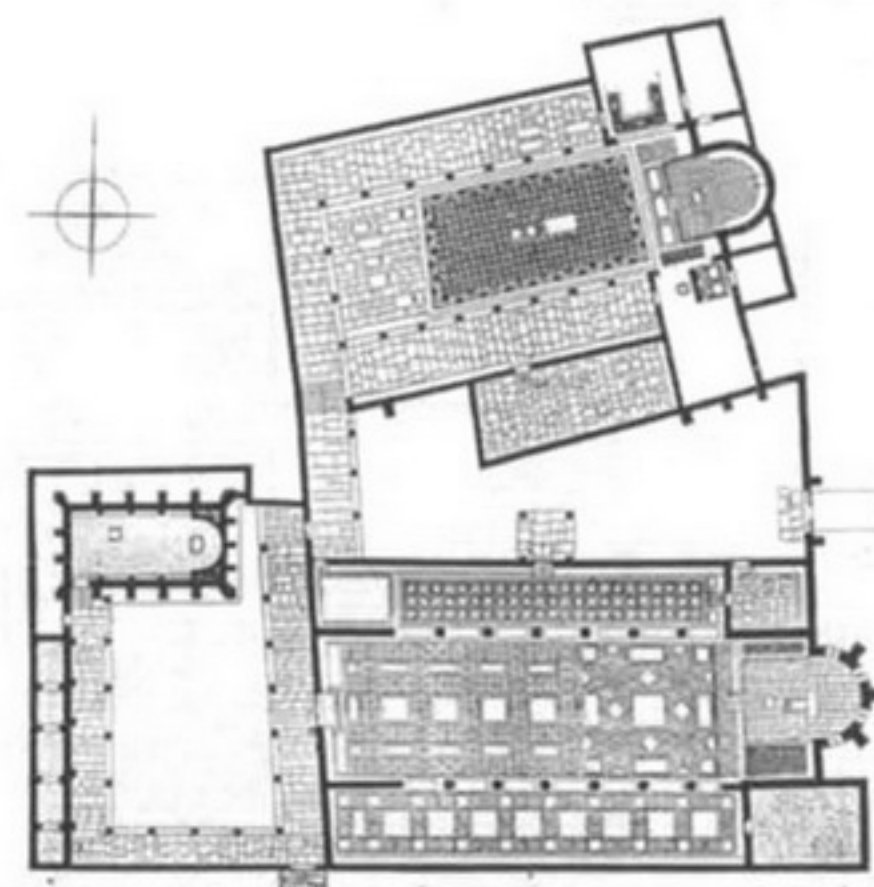
da na grobljima, dati kultu mučenika i drugih pokojnika dostojanstveniji oblik i objediniti sepulkralni kult u jednu jedinstvenu cjelinu. Na mjestu izvornoga martirija, naime, nastaje velika bazilika.¹⁰³⁰ Takve bazilike u svoje krilo primaju memorije mučenika, a izvana ostaju samo ona sepulkralna zdanja koja bazilike nisu mogle obuhvatiti svojim gabaritom, kao što je primjerice slučaj na Marusincu (sl. 349). Naime, Anastazijev je mauzolej ostao izvan zidova bazilike, ali je ušao u sastav cjeline kompleksa kao njegov bitan dio. Sarkofag s tijelom mučenika se, međutim, prenosi u svetište crkve (sl. 350).¹⁰³¹ Na Marusincu se stoga gradi nova, vrlo velika bazilika, koja je svoje zidove položila i preko mnogih ranijih grobnica, a u svoj sustav je uključila samo mali broj memorija, dok su svetište i apsida posve novi.¹⁰³² Do te bazilike nastala je tzv. *basilica discoperta*, čije je svetište i apsida iz ranijega doba, a pred njom je sazidano otvoreno dvorište s trijemovima na tri strane. Dyggve je držao da je riječ o tipu crkve koja do tada nije uočena u graditeljstvu kasne antike, ali koja je zasvjedočena u izvorima.¹⁰³³ Prvi dojam što su ga izazvale Dyggveove teze bio je izuzetno snažan i pozitivan, kasnije su ipak započele kritike.¹⁰³⁴ Izgleda da ovdje nije u pitanju bazilika nego zapravo neka vrsta obzidanoga dvorišta za pokope s kapelicom. Iako to nije jedinstvena bazilika *sine tecto*, ipak je forma sjevernoga zdanja i čitav sklop na Marusincu zapravo vrlo originalno arhitektonsko rješenje i nema prave paralele u ta-

345. **Jader**, crkva Sv. Tome, V. st., tlocrt (prema P. Vežiću).
Jader, church of St. Thomas, 5th century, plan (after P. Vežić).

346. **Jader**, crkve Sv. Šime, V. st., tlocrt (prema P. Vežiću).
Jader, church of St. Simeon, 5th century, plan (after P. Vežić).

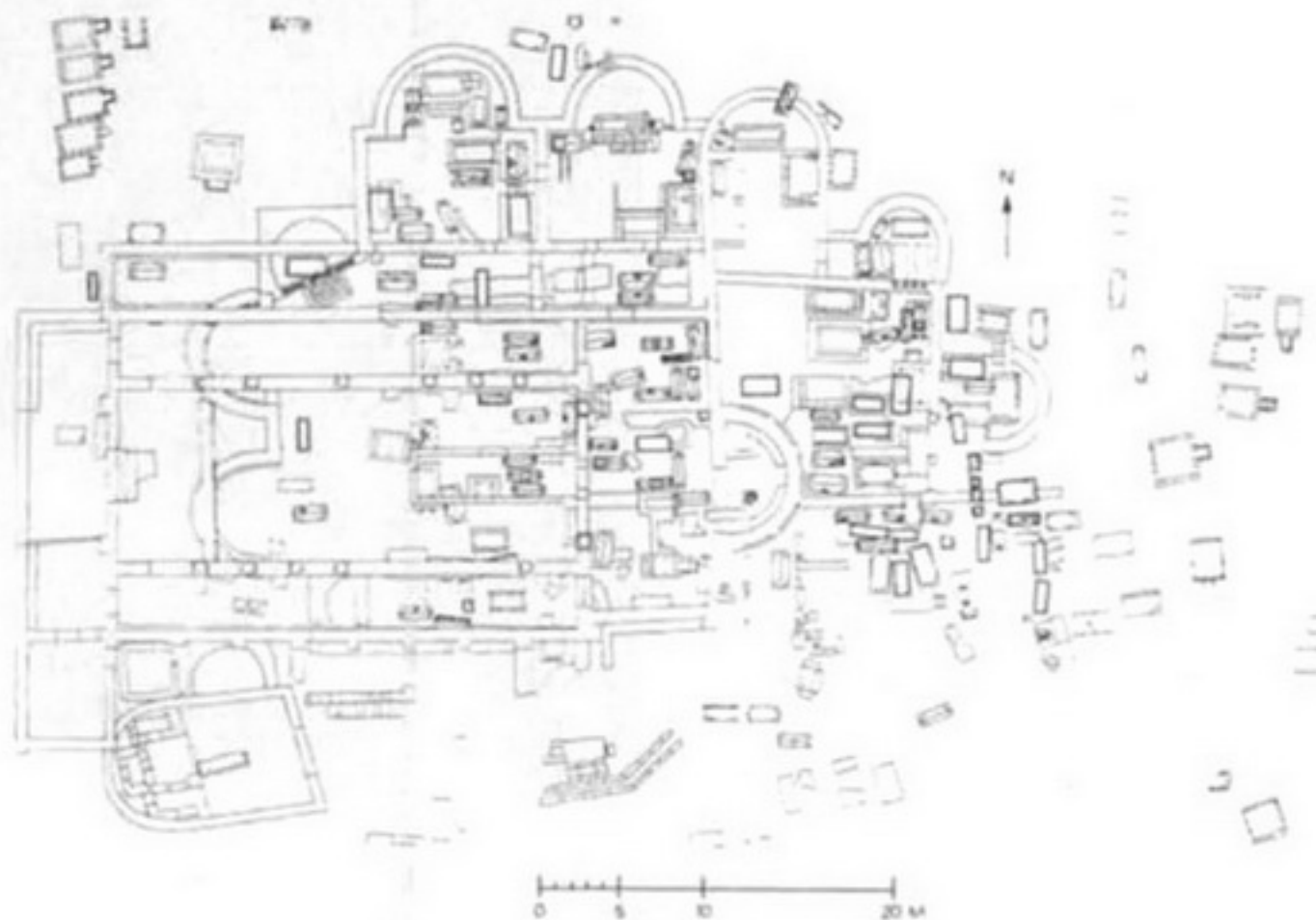

349. **Salona**, Marusinac, rekonstrukcija tlocrta s mozaicima, V. st. (prema E. Dyggveu - R. Eggeru).
Salona, Marusinac, reconstruction of the plan with mosaics, 5th century (after E. Dyggve - R. Egger).

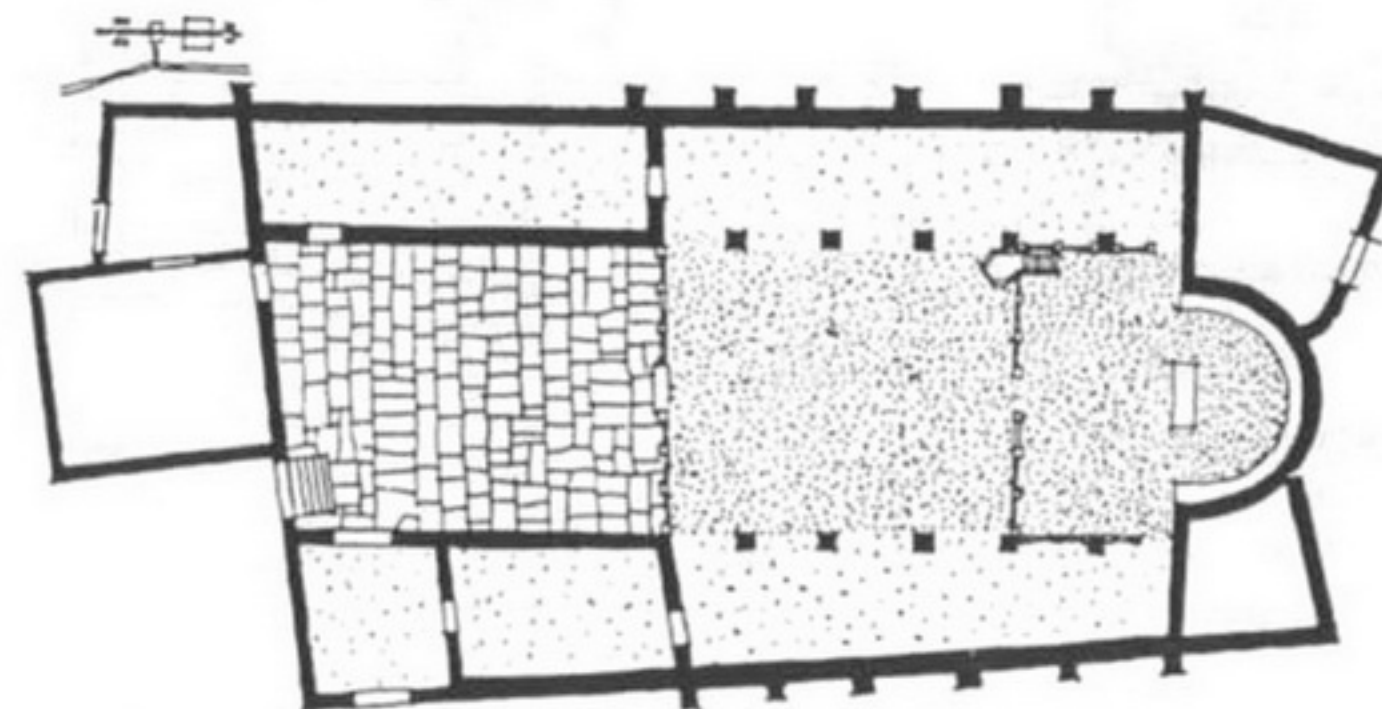
350. **Anastazijeva konfesija u apsidalnom prostoru bazilike**, Salona, Marusinac, V. st., pogled sa zapada.
Anastasius' confessio in the apse of the southern basilica, Salona, Marusinac, 5th century, view from the west.

¹⁰³⁵ A. Grabar, nav. dj., str. 70 i d.
¹⁰³⁶ J. Bratstedt - F. Weibach - E. D. p. grv. Recherches à Salone I, Copenhagen 1927, str. 58, sl. 33; E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951, str. 79 i d, sl. IV, 27.

351. Salona, Manastirine, V. st., tlocrt (prema R. Eggeru).

Salona, Manastirine, 5th century, ground plan (after R. Egger).

353. Salona, Kapljuč, bazilika, kasno IV. - rano V. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).

Salona, Kapljuč, basilica, late 4th - early 5th century, ground plan (after E. Dyggve).

dana, nije jasno. Cemeterijalne bazilike (sl. 352) ne pokazuju stilskih i morfoloških razlika u odnosu na one u gradu.¹⁰³⁷ To je logično, budući da se u cemeterijalnim bazilikama obavljala slična liturgija kao i u gradskim. Zanimljiv slučaj javlja se u Poreču, gdje su kosti konfesora Maura iz nekropole bile prenete u obnovljenu katedralu (tzv. Predeufrazijanska bazilika iz V. st.).¹⁰³⁸ To je jedan od najranijih primjera prenošenja kostiju svetaca i mučenika u gradske crkve. Je li u Poreču ipak postojala cemeterijalna bazilika, nije jasno. Maurova se translacija dogodila još u doba kad je, na primjer u Saloni, u punom jeku izgradnja cemeterijalnih bazilika. Čini se da su i u drugim gradovima

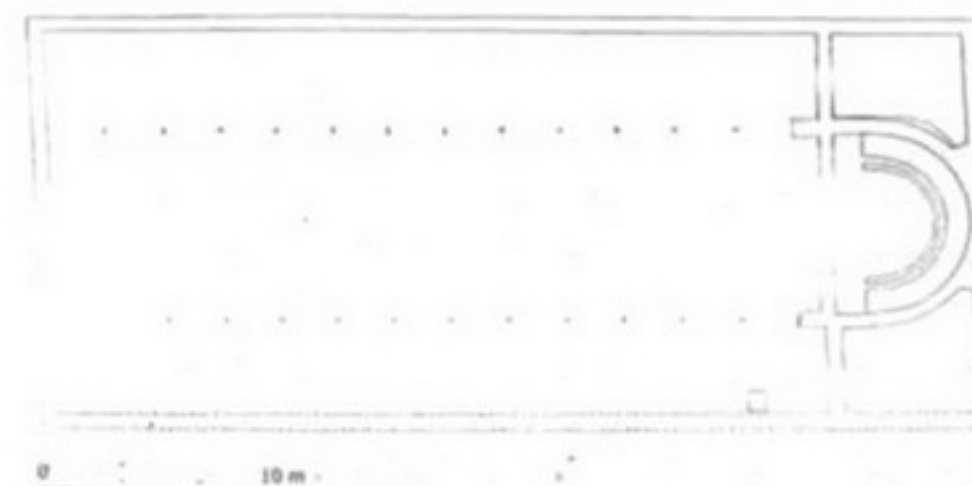
Dalmacije postojale cemeterijalne bazilike (Zadar (sl. 354), Naron (sl. 355)), ali u njima nije bilo mučenika. I ovdje su crkve slične onima u gradu. Dok je u Zadru to bila bazilika velikih dimenzija s upisanom apsidom,¹⁰³⁹ u Naroni je ona znatno manja od salonitanskih primjera.¹⁰⁴⁰ Međutim, moguće je da ima još i drugih, a možda čak i većih cemeterijalnih bazilika u oba grada. Kult pokapanja izvan gradskih zidina zapravo predstavlja kontinuitet ranijega poganskog obreda kad još nije bilo dopušteno pokapanje unutar grada (*intra muros*). Upravo translacija mučenika otvorila je put pokapanjima u gradu tijekom srednjega vijeka.¹⁰⁴¹

U V. st. grade se manji kulturni objekti i u ruralnim sredinama. To je vrijeme kada kršćanska religija postupno prodire i u konzervativnije sredine. Raspon tih graditeljskih ostvarenja kreće se od velikih i razmjerno bogato

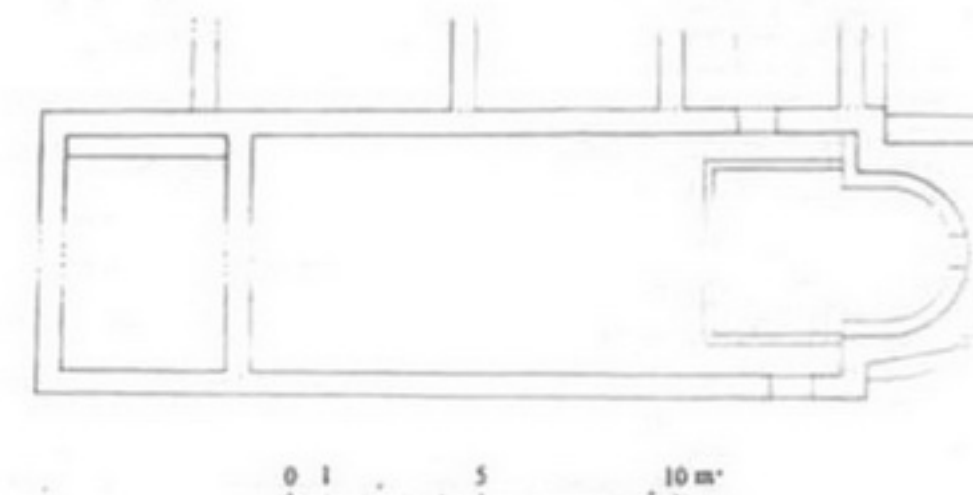

352. Groblje i bazilika, Salona, Manastirine, pogled s istoka.

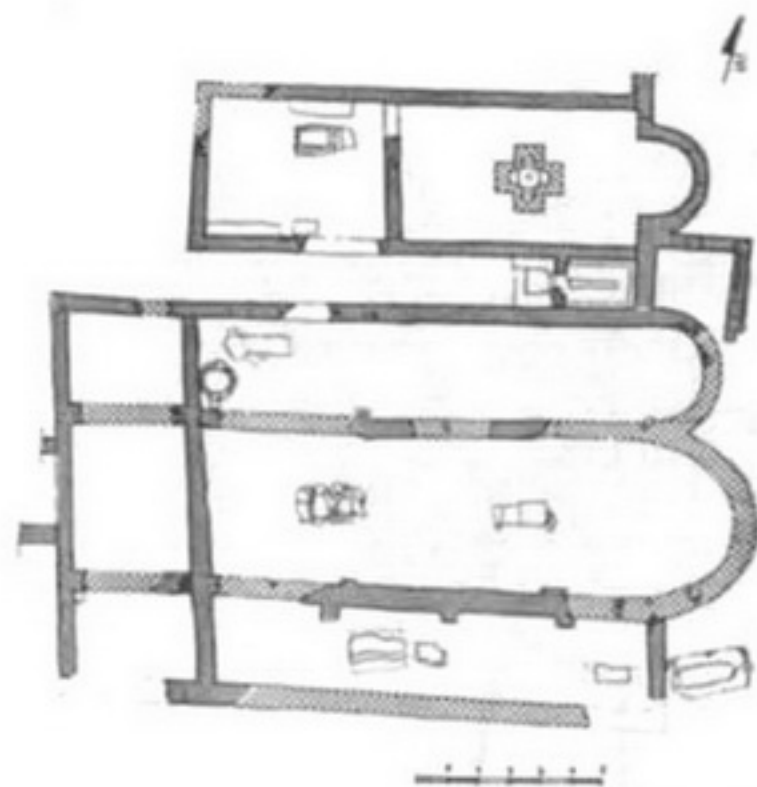
The cemetery and basilicae, Salona, Manastirine, view from the east.

354. Jader, cemeterijalna bazilika (Sv. Ivan), V. st., tlocrt (prema P. Vežiću). Jader, cemetery basilica (St. John), 5th century, plan (after P. Vežić).

355. Naron, cemeterijalna bazilika, V. ili VI. st., tlocrt (prema E. Marinu). Naron, cemetery basilica, 5th or 6th century, plan (after E. Marin).

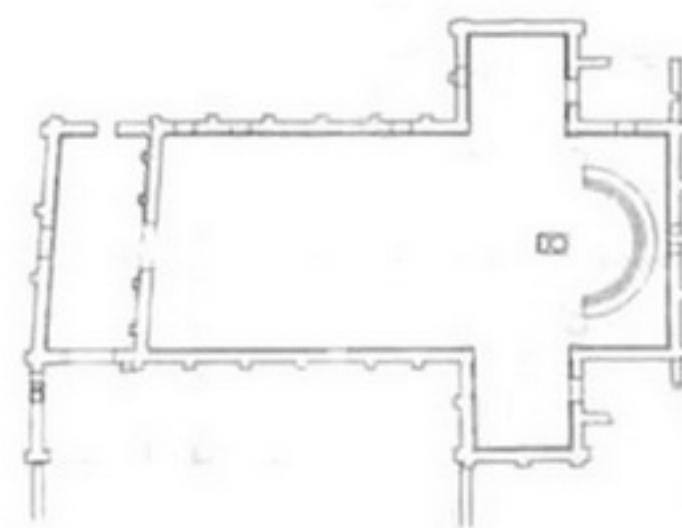
356. Zmijavci kod Imotskog, Crkvina, crkva i baptisterij, V-VI. st., tlocrt (prema N. Cambiju).

Zmijavci near Imotski, Crkvina, church and baptistery: 5th-6th century, plan (after N. Cambi).

357. Srma kod Šibenika, dvojne bazilike, V-VI. st., tlocrt (prema Z. Gunjači).

Srma near Šibenik, twin basilicae, 5th-6th century, ground plan (after Z. Gunjača).

358. Fulfinum, uvala Sepen, bazilika križnog oblika, V. st., tlocrt (prema N. Novaku).

Fulfinum, Sepen Bay, cruciform basilica, 5th century, ground plan (after N. Novak).

359. Drakonjina špilja, boravište monaha pustinjaka, Murvica, Brač.

Drakonja Cave, hermitage, Murvica, Brač.

¹⁰⁴² N. Cambi, Dikovača, ranokršćanski sklop, Konzervatorski bilten br. 16, studeni 1993, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split, str. 1 i d, sa sl. P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, str. 246 i d, tab. XII. N. Cambi, A. Gamulin, S. Tonković, Starokršćanska bazilika u Zmijavcima, Split - Zmijavci 1999, str. 25, sl. na str. 28 i tloris ostataka u džepu na kraju knjige.

¹⁰⁴³ Istraživanja nisu još objavljena.

¹⁰⁴⁴ M. Dragičević, Proložac, crkva Sv. Mihovila i groblje, Arheološki pregled 1986, str. 130 sa sl. P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, str. 244 i d, tab. XI (plan nije točan). Noviji izvještaj, na žalost bez plana, s novim rezultatima, tj. Gudeli, Proložac Donji, Groblje kod crkve Sv. Mihovila, Proložac 16, br. 1, str. 12 i d.

¹⁰⁴⁵ Z. Gunjača, Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika, AV 29, 1978, str. 626 sa sl. P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, str. 138, tab. XXV-XXVI.

¹⁰⁴⁶ Usp. bilj. 1042. Pred krstionicom se nalazi jednostavna prostorija sa zidanim klupom, povezana s prostorom (dvoja vrata) gdje se vršio obred. Na temelju dispozicije može se rekonstruirati kretanje pokrštenika za vrijeme obreda.

¹⁰⁴⁷ O razlikama između salonitanskih i naronitanskih crkava usp. N. Cambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali 1976, str. 247. O karakteristikama zadarskoga tipa bazilika usp. P. Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 12, Zagreb 1986, str. 297 i d. P. Vežić, nav. dj., str. 174 i d.

¹⁰⁴⁸ Ta se pojava najjasnije zapazila na crkvi Sv. Stjepana (Sv. Šime), P. Vežić, Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (crkva Sv. Šime) u Zadru, Diadora 11, 1989., sl. 10 i 11.

urešenih do jednostavnih i malih objekata, što je očito ovisilo o mogućnosti pojedinih crkvenih zajednica. Isto tako, među tim je zdanjima teško pouzdano razlikovati objekte iz V. od onih iz VI. st. Bazilike standardnoga tipa grade se tijekom oba stoljeća, često bez bitnijih izmjena. U srednjoj Dalmaciji takvih objekata ima u unutrašnjosti, npr. u Crkvini u selu Zmijavcima (sl. 356)¹⁰⁴² ili pak Crkvini u Cisti Velikoj,¹⁰⁴³ Prološču¹⁰⁴⁴ itd. Riječ je uglavnom o velikim crkvama koje se u kasnije doba smanjuju, ali se uvijek obogaćuju novim prostorima i sadržajima. Slično je i s otocima, gdje se crkve javljaju u velikom broju, osobito na Braču, ali o njima će više riječi biti kasnije.

S druge strane, manji objekti se obično sastoje od jednostavne prostorijske za vjernike i odgovarajuće polukružne apsida. Sve te brojne građevine svjedočanstvo su kristijanizacije pagusa. Bilo je slučajeva kad su se i u takvim vangradskim mjestima pojavljivali složeniji tlocrti, na primjer u Srimi kraj Šibenika (sl. 357),¹⁰⁴⁵ gdje su se pojavile čak i dvojne crkve (*basilicae geminatae*), ali obje nisu nastale u isto vrijeme, što upozorava na potrebu za proširivanjem prostora zbog složenije liturgije i razvitka kulta mrtvih. Kad se, naime, pokazala potreba za drugom crkvom, ona se jednostavno pridodaje već postojećoj.

Neke od crkava u manjim ili većim aglomeracijama izvan gradskih centara imaju i baptisterije koji su tipološki srodni onima u gradovima. Tako je u Zmijavcima baptisterij jednostavnoga bazilikalnoga tlocrta i pred njim je prostorija gdje su neofiti čekali prije krštenja.¹⁰⁴⁶ U središtu bazilikalne dvorane bila je piscina križnoga oblika, dovoljno duboka za obred uronjavanja.

Iako su u Dalmaciji vrlo slični tipološki oblici longitudinalnih bazilika, one se međusobno ipak ponešto razlikuju. Takve se razlike mogu zapaziti među bazilikama oko Salone, Narone i Jadera.¹⁰⁴⁷ Salone i Jader imaju vrlo slične tlocrtne forme koje se razlikuju samo po tome što se u Zadru istak nosača arkature brodova nalazi unutar apsidalnoga polukruga, tako da je zapravo srednji brod uži od apsida.¹⁰⁴⁸ Naprotiv, u Saloni je srednji brod širi od apsida, jer je zidani nosač arkature (podjela crkvenih brodova) izvan njezinih kra-

jeva. U Naroni prostor unutar crkve najčešće nije podijeljen na brodove, a izvan bočnih zidova ima pravilno raspoređene sporedne prostorije, dok su u Saloni i Zadru baptisterij i sve ono što spada uza nj koncentrirani na jednoj strani (sjeverna ili južna).¹⁰⁴⁹ Naronitanski tip bazilike neki autori nazivaju kompleksnim, što nije precizno, jer su planovi svih crkava složeni, pa je determinacija nejasna.¹⁰⁵⁰ Očito je da su to lokalne inačice koje, međutim, nisu ostale samo u vlastitom regionalnom okviru.

Jedan poseban i vrlo zanimljiv slučaj je izduženi križni tlocrt (latinski križ) bazilike u uvali Sepen na Krku (antički *Fulfinum*) (sl. 358).¹⁰⁵¹ Taj oblik nema veze s križnim gradnjama justinijanskoga doba. Čini se da je ovo jedan od rijetkih primjera izravnih utjecaja sjeverne Italije na arhitekturu antičke Dalmacije u V. st.¹⁰⁵²

Zanimljivo je da se arhitektura u salonitanskom priobalju i zaleđu pridržava oblika koji su se afirmirali u Saloni. U naronitanskoj okolini prevladavaju naronitanske, u zadarskoj zadarske, a u istarskoj istarske tlocrtne sheme. Tako je starokršćanska arhitektura u regiji na neki način preslik oblika crkvenih centara, što je sasvim logično i shvatljivo.

Kao specifičan kršćanski fenomen monaštvo se u Dalmaciji i Istri javlja dosta rano.¹⁰⁵³ Monasi se razlikuju po regulama i načinu života. Bilo je onih koji su napuštali ne samo javni život nego i vlastite kršćanske zajednice i posve se povlačili u osamu pustinje ili pećina (anahoreti), ali i onih koji su živjeli u vlastitoj monaškoj zajednici (cenobiti), privređujući za svoje životne potrebe. Vjerojatnije je da su u V. st. brojniji prvi, iako sv. Jeronim potvrđuje da je moralo biti i organiziranih zajednica koje su mogle pružiti utočište ne samo redovnicima nego i egzistencijalno ugroženim ljudima. Za sada nisu otkrivena mnoga mjesta gdje su anahoreti boravili, jer je preostalo malo tragova. Međutim, neki ostaci, primjerice grafiti kod Marine,¹⁰⁵⁴ svjedoče da su one bile staništa pustinjača. Isti je slučaj i u Drakonjinoj pećini iznad Murvice, na južnoj strani otoka Brača s brojnim reljefima, ali je tamo znatan problem utvrđivanje vremenske slojevitosti prikaza (sl. 359).¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁹ U obje salonitanske bazilike baptisterij se nalazi na sjevernoj strani, međutim, to nije pravilo. U crkvi u Štombratama (Sv. Marta) u Bijacima baptisterij je na južnoj strani. Na južnoj strani je i baptisterij u Zadru.

¹⁰⁵⁰ Koliko je meni poznato taj je termin prvi upotrijebio I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, BHAD 5, Split 1980, str. 213 i d. Zatim taj izraz u navodnicima (=complexo) upotrebljava i P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 97. Koliko je slabo protumačen moj naziv naronitanski svjedoče navodi u D. Rendić-Miočević, O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom crkvenom graditeljstvu noričko-iliričkog područja, u Kulturstorische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike, Wien-Graz-Köln 1985, str. 113 i d, te P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, koji tvrde da takvih bazilika ima i u Noriku. Ta nisam ni ja tvrdio da je takav tlocrt naronitanski izum, kad ga ima osobito na Istoku, nego da je tip zdušno prihvaćen u Naroni otkud se proširio najprije u svojoj okolini, a potom i dalje. Stoga, ako termin naronitanski nije najprecizniji, još manje je takav "kompleksni" tip. On je, štoviše, besmislen. To je očito shvatila i P. Chevalier kad ga je stavila među navodne ke, iako i ona ponavlja Rendićevu temu.

¹⁰⁵¹ P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 28 i d, tab. XIV.

¹⁰⁵² P. Verzone, L'architettura religiosa dell'alto medioevo nell'Italia settentrionale, Milano 1942, str. 9 (S. Croce) i str. 18 (drugi križnoga tipa). U sjevernoj Italiji apsida je uglavnom polukružna i istaknuta.

¹⁰⁵³ O monaštvu usp. E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951, str. 61 i d, N. Cambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali 1976, str. 265 i d, sl. 23, 24, 25, 26; I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima, str. 230, sl. 23.

¹⁰⁵⁴ L. Jelić, Halbinsel Bosonija, Jahrbuch für Altertumskunde VII, 1, 1913, str. 235, sl. 2.

¹⁰⁵⁵ Pećina nije cjelovito objavljena. Najviše fotografija ima u publikaciji Samostani otoka Brača, Zagreb 1993, str. 124, sl. 128-137.

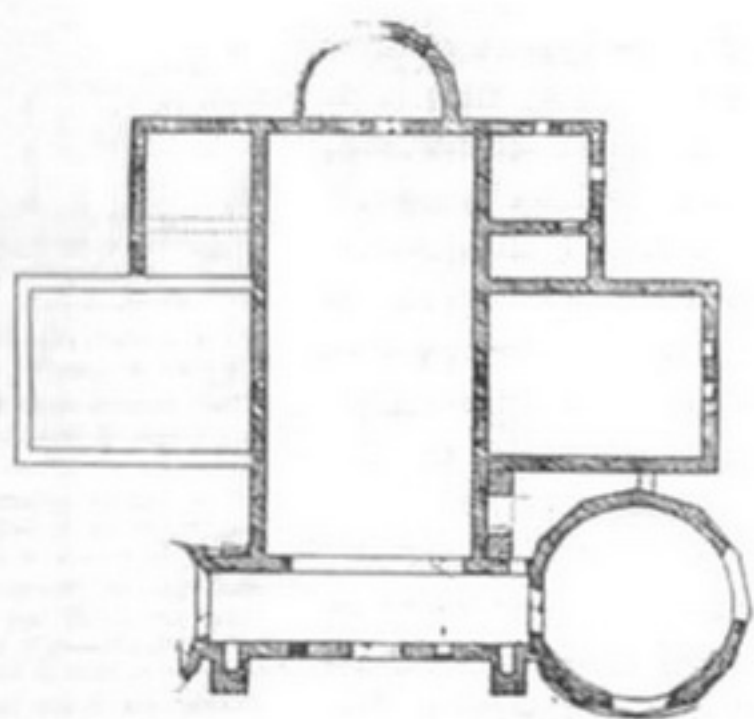
¹⁰⁵⁶ I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima, str. 237 i d. sl. 31.

¹⁰⁵⁷ E. Dyggve, Palača na otoku Mljetu s novog gledišta, u E. Dyggve, Izabrani spisi, Split 1989, str. 107, sl. 2-5. Autor je rekonstruirao poprečni brod, iako za to zapravo nema elemenata.

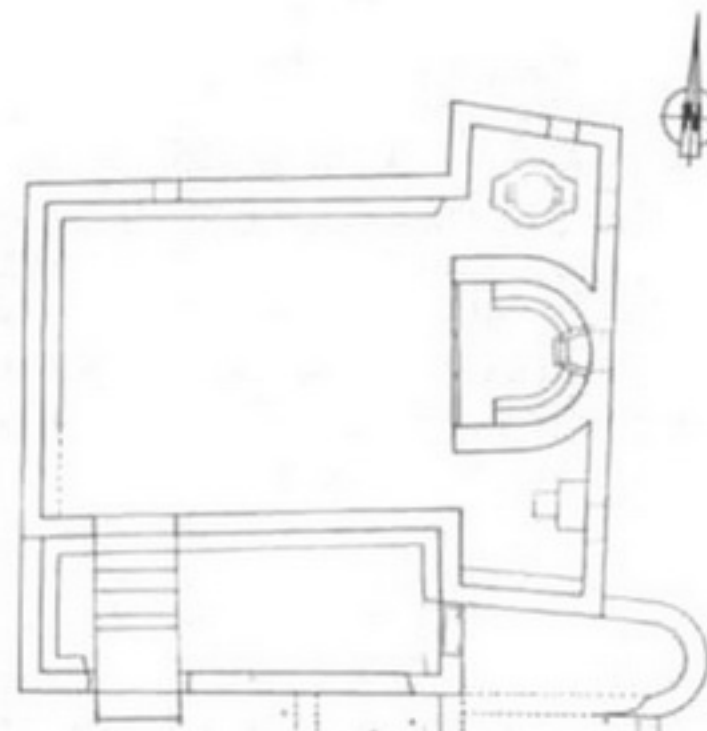
¹⁰⁵⁸ M. Cagliano de Azeredo, Il palatium di Porto Palazzo a Meleda. Atti del Convegno Intern. sul tema Tardo Antico ed Alto Medio Evo, Roma 1967, str. 273 i d.

¹⁰⁵⁹ I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima, sl. 31; P. Chevalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996, vol. I i 2, str. 454, tab. LXX.

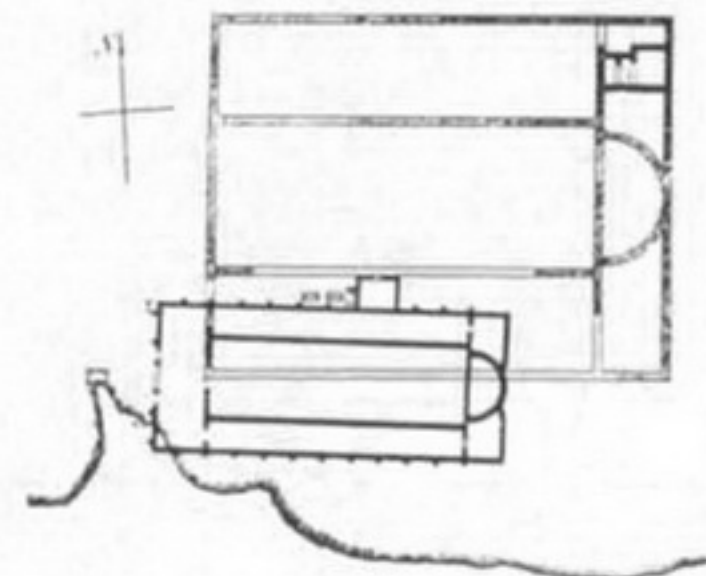
Pri kraju V. st. gradi se vrlo zanimljiv urbanizirani kompleks u uvali Polače na otoku Mljetu (sl. 360), gdje je čitavo područje prostrane uvale dobilo skladnu arhitektonsku organizaciju.¹⁰⁵⁶ Taj graditeljski ansambl nije u cijelosti iskopan. Srećom, vrlo dobro su očuvani perimetralni zidovi jedne palače koja ima poligonalne kule na morskoj strani (sl. 361). Njezin unutrašnji raspored karakterizira jedan longitudinalni i jedan poprečni brod te poligonalna apsida.¹⁰⁵⁷ Osim ovoga zdanja u uvali je bilo podignuto još jedno, možda čak i znatno veće, od kojega se očuvala samo poligonalna apsida. Čini se da je čitav arhitektonski ansambl gradió Odoakarov *comes* Pierius, ali ga nije uspio dovršiti.¹⁰⁵⁸ Ostaci u Polačama predstavljaju izuzetan primjer ladanjskoga, gospodarskog i sakralnog kompleksa koji je skladno uklopljen u ubavi i pitomi pejzaž dobro zaštićene uvale. Ovdje, dakle, jedan moćnik za svoje vlastite potrebe podiže urbanistički ograničavan niz zdanja u skladu s oblicima kasnoantičke arhitekture. Dakako, tu nisu nedostajale ni crkve, od kojih je jedna imala tlocrt u obliku slova T (sl. 362).¹⁰⁵⁹ U sjeveroistočnom dijelu crkva je imala i elipsastu piscinu. Iako se, naravno, ne podudara raspored zdanja i njihov karakter, ipak je ideja o uređenju uvale srodna onoj u Verigama na Velom Brijunu

361. Polače, Mljet, palača, kasno V. ili rano VI. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).
Polače on the island of Mljet, palace, late 5th or early 6th century, ground plan (after E. Dyggve).

362. Polače, Mljet, crkva, kasno V. ili rano VI. st., tlocrt (prema I. Fiskoviću).
Polače on the island of Mljet, church, late 5th or early 6th century, ground plan (after I. Fisković).

363. Crkvina, Salona, crkva V. st., tlocrt (prema E. Buliću).

Crkvina, Salona, church, 5th century, ground plan (after E. Bulić).

364. Salona, episkopalni kompleks (stanje u doba oko sredine VI. st., kada je dodana biskupova palača ispred nartekse crkve), crtež u perspektivi (prema E. Dyggveu).

Salona, episcopal complex (mid 6th century, when the bishop's palace was added in front of the narthex), axonometric reconstruction (after E. Dyggve).

koju je u ranoj antici uredio neki također istaknuti čovjek.¹⁰⁶⁰ Razlike odražavaju specifične zahtjeve vremena u kojem nastaju, ali oba su velika kompleksa uvjetovale iste potrebe ladanjskoga, gospodarskog i kulturnoga karaktera. U Polačama organizacija arhitekture ipak nije toliko jasna, pregledna i zatvorena. Vjerojatno je ovakvih objekata bilo i drugdje u Istri i Dalmaciji.

Doba gotske okupacije istočnoga Jadrana (približno od 480. do nešto prije 550. godine) predstavljalo je, kako se barem sada čini, stanoviti pad u razvitku starokršćanske kulture. Čini se da se gradi manje jer to je ipak ratno doba. Pretpostavka je logična, ali teško dokaziva. Naime, gotovo je nemoguće odvojiti gotsku (arijansku) graditeljsku aktivnost od ortodoksne, jer se razlike što odvajaju te dvije kršćanske zajednice nisu očitovale jasnim pojavnim oblicima. Iako je bilo pokušaja da se neke građevine u Saloni pripišu djelatnosti Istočnih Gota (arijanaca) kojima je bio nužan zasebni kulturni prostor, to ipak nije dokazivo. Tako je postojanje dviju velikih bazilika s baptisterijima u Saloni dalo povoda nekim istraživačima da onaj manji i skromniji pripišu arijanskom biskupskom središtu.¹⁰⁶¹ Ariancima se pokušalo pripisati i tzv. južno salonitansko groblje.¹⁰⁶² Za navodnu arijansku episkopalnu baziliku nema dokaza, jer postojanje drugoga baptisterija nije nikakav argument, budući da se oni u to vrijeme podižu i uz crkve koje sigurno nisu bile biskupske.¹⁰⁶³ S druge strane, više baptisterija u jednom te istom gradu ima i u krajevima gdje uopće nije bilo arijanaca.¹⁰⁶⁴ Dok se taj kompleks ne istraži u cijelosti, o njegovoj arijanskoj pripadnosti nije moguće govoriti.¹⁰⁶⁵ Južno pak groblje mnogo je vjerojatnije pripadalo susjednom ali dosta velikom naselju na mjestu današnjega Vranjica (sl. 363), koje je bilo u sastavu salonitanske administrativne i vjerske (ortodoksne) zajednice. Stoga je i pitanje gotskih arijanskih crkava još uvijek otvoreno. Ni drugdje u svijetu gotsko-arijanska zdanja nisu arheološki potvrđena, osim ako povijesni izvori, toponomastika ili neki drugi podaci to izravno ne potvrđuju.¹⁰⁶⁶ Osim toga, nema dvojbe da su takvi objekti poslije propasti istočnogotske države bili privedeni ortodoksiji. Vjerojatnije je da se u Dalmaciji tada malo gradi, barem od vremena kad su gotsku upravu iscrpljivale borbe s Bizantom. Gotska povijesna epizoda na istočnoj obali Jadrana arheološki je dokumentirana tek sitnim nalazima.

¹⁰⁶⁰ Usp. bilj. 354.

¹⁰⁶¹ E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 49 i d. sl. III, 1.

¹⁰⁶² E. Dyggve, nav. dj., str. 80, sl. IV, 28.

¹⁰⁶³ Baptisteriji se nalaze u Crkvini u Zmijavcima (čak dva), u Prološcu, u Goričici kod Gruda, u Stombratama u Kaštelanskom polju i na brojnim drugim mjestima koja sigurno nisu bila sjedišta biskupija.

¹⁰⁶⁴ Na primjer u mjestu Stobi u Makedoniji. I. Nikolajević, Ranokršćanske krstionice u Jugoslaviji, Zbornik radova Vizant. instituta IX, 1966, str. 540. Dvije krstionice nalaze se i u Elczu i u Miletu. Jedna je u gradu, a druga odmah izvan grada. Ima čak i crkava s dvije krstionice kao što je slučaj u Crkvini u Zmijavcima (Dikovača). Usp. bilj. 1042.

¹⁰⁶⁵ O tome usp. N. Gambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana. IX Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali 1976, str. 243 i d.

¹⁰⁶⁶ Kao na primjer Arijski baptisterij u Ravenni. Sam Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 65, bilj. 21, navodi da nema razlike između ortodoksne i arijanske liturgije, što znači da teško mogu postojati znatne razlike u arhitektonskim oblicima.

365. Episkopalni kompleks, Salona, V. st., pogled na sjevernu crkvu sa zapada.

Episcopal complex, Salona, 5th century, view of the north church from the west.

Novi duh i novi poticaji počinju se osjećati tek pri kraju gotske vlasti. U Saloni se u prvim desetljećima VI. st. episkopalni centar pregrađuje i južna crkva dobija oblik grčkoga križa, umjesto postojećega longitudinalnog plana (sl. 364, 365, 368).¹⁰⁶⁷ Oba kraka križa imaju istu širinu i dužinu te zadržavaju trobrodnu organizaciju prostora, što pokazuje da su u arhitektonskom jeziku i jedan i drugi imali isto značenje, samo što su apsida, pa prema tome i svetište bili na istočnoj strani. Međutim, to ne bijaše i jedina promjena, jer je temeljito preuređen i baptisterijalni kompleks koji je dobio konsignatorij ili katekumenej, a samo je krstioničko zdanje preoblikovano iz jednostavne pačetvorine u oktagon sa stupovima priljubljenim uz perimetralne zidove, a piscina je pak dobila križnu formu.¹⁰⁶⁸ Iako su stupovi snažni a kapiteli dosta primitivnoga jonskog oblika, oni ipak imaju samo dekorativnu svrhu (sl. 366). Dyggve je, uočivši u salonitanskom baptisteriju utjecaj Dioklecijanova mauzoleja, zbog oktogonalne forme i jednako funkcionalno neaktivnih stupova, rekonstruirao njihov dvostruki niz u vertikalnom smislu (sl. 367).¹⁰⁶⁹ Nema dvojbe da su Dioklecijanov mauzolej, ili još bolje slična zdanja oktogonalnoga ili kružnog oblika i sepulkralne namjene, bili formalni uzor sličnim baptisterijima.¹⁰⁷⁰ Ipak, teško je u ovom konkretnom slučaju pretpostaviti izravan i neposredan utjecaj Dioklecijanova mauzoleja, jer se takav oblik oformio znatno prije salonitanskoga baptisterija iz VI. st.¹⁰⁷¹ Zar onda ne bi bilo metodološki ispravnije izvor utjecaja tražiti u tim već formuliranim kr-

366. Episkopalni kompleks, baptisterij, Salona, VI. st., pogled s istoka.

Episcopal complex, baptistery, Salona, 6th century, view from the east.

stioničkim zdanjima? Bilo bi, naime, mnogo logičnije da je Dioklecijanov mauzolej izvršio utjecaj na raniju, a ne na kasniju fazu krstionice u Saloni, što, međutim, nije bio slučaj.¹⁰⁷²

Vjerojatno je da su u drugoj polovici VI. st. znatne promjene načinjene i u biskupskom dvoru te drugim pomoćnim prostorijama (sl. 366). Ulaz u biskupski dvor dobio je oblik natkrivenoga tetrapilona. Kapiteli ukrašenoga ulaza nose monogram nadbiskupa Petra.¹⁰⁷³ Taj ulaz je iz ulice koja je omedivala čitav kompleks biskupske bazilike s istočne strane. Manje je sigurno koliko je promjene episkopalni kompleks doživio na zapadnoj strani, a tu su zidovi znatno lošije očuvani. Prema Dyggveovim nacrtima izgleda kao da je tu bio podignut objekt koji se sastoji od jedne manje dvorane bazilikalnoga oblika s apsidom te pravokutnoga predvorja okruženoga stupovima s tri strane.¹⁰⁷⁴ Na južnoj strani apsidalne prostorije nije bilo portika, tako da je ona izravno komunicirala s otkrivenim dvorištem. Dyggve je prostor interpretirao kao još jednu salonitansku baziliku bez krova, ali očuvani elementi za to ne daju povoda. Čini se da je ovdje mogla biti svečana dvorana s dvorištem okruženim trijemovima, gdje je biskup primao vjernike i kler (*salutatorium*). Takvi reprezentativni prostori s peristilom poznati su u mnogim kasnoantičkim vilama i palačama.¹⁰⁷⁵ U njima su gospodari primali goste i podanike. Vjerski su poglavari imali znatno veće potrebe za svečanostima i prijamima od svjetovnih, o čemu svjedoče slične dvorane u biskupskim rezidencijama.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁷ E. Dyggve, nav. dj. str. 28 i d. sl. II, 5, 6, 13.

¹⁰⁶⁸ E. Dyggve, nav. dj. str. 30 i d. sl. II, 25, 28.

¹⁰⁶⁹ E. Dyggve, nav. dj. I c.

¹⁰⁷⁰ A. Khotchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, sl. 248, 328, 323, 326, 327 i brojne druge.

¹⁰⁷¹ Usp. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 187. Prvi baptisterij takvoga oblika podignut je uz lateransku baziliku u Rimu, a zatim u Milanu. R. Krautheimer, nav. dj. str. 188, sl. 41.

¹⁰⁷² Naprotiv, prva faza salonitanskoga baptisterija je četverokutna, E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 26, sl. II, 14.

¹⁰⁷³ W. Gerber, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, str. 105, sl. 189-191.

¹⁰⁷⁴ E. Dyggve, *Nova basilika discoperita u Solinu, Peristil II*, 1957, str. 58 i d. sl.

¹⁰⁷⁵ O takvim otvorenim prostorima usp. N. Duval, *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome*, Actes du Colloque de Strasbourg 19-22, juin 1985, Université des sciences humaines de Strasbourg 9, str. 465 i d. sl. 1, 2, 5, (1, 6, 8), 9; S. P. Ellis, *Power, Architecture and Decor. How the Late Roman Aristocrat Appears to His Guests*, u *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus and Villa*, The University Press 1991, (ed. E. K. Gazda), str. 119, sl. 1 i d.

¹⁰⁷⁶ S. P. Ellis, nav. dj. sl. 6.

367. Salona, episkopalni kompleks, V-VI st., tlocrt (prema E. Dyggveu).

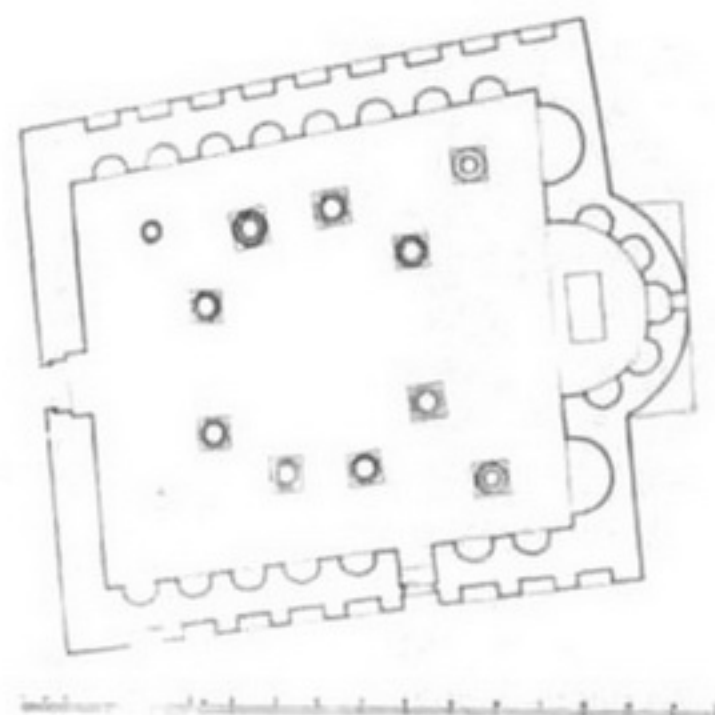
Salona, episcopal complex, 5th-6th century, plan (after E. Dyggve).

¹⁰⁷⁷ O takvim tlocrtima i njihovoj kronologiji usp. N. Cambi, Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonijske metropole, Arheološki vestnik XIX, 1978, str. 611 i d. N. Cambi, Triconch Churches on the Eastern Adriatic, Actes du IX CLAC Thessalonique 1980, Thessaloniki-Città del Vaticano 1984 b. II, str. 45 i d.

¹⁰⁷⁸ O toj crkvi usp. M. Prelog, Medurazdoblje (305-1105 g.) i bizantski faktor u umjetnosti istočne obale Jadrana, u Milan Prelog, Djela 2, Zagreb, bez god. izd., str. 92 i d. J. Marasović, Crkva u Gradini, u: Starohrvatski Solin, Split 1992, str. 113 i d. Nešto drukčije vidjele daje R. Ivančević, Solinska crkva u Gradini: izuzetak ili tip, Bulletin Razreda za likovne umjetnosti HAZU, XLII, 1(60), 1994, str. 47 i d.

¹⁰⁷⁹ J. Jeličić Radonić, Gata, Crkva Justinijanovog doba, Split 1994, str. 20 i d. sl. na str. 46.

Poslije Justinijanovih osvajanja sjeverozapadnih krajeva istočne obale Jadrana Konstantinopol postaje središte iz kojega dolaze novi umjetnički poticaji. Iz istočne metropole zrače novi oblici u arhitekturi i skulpturi. Novo doba, čini se, donosi svježi, novi polet, što se opaža po obnovljenoj graditeljskoj aktivnosti. Tlocrti crkava u drugoj četvrtini VI. st. većinom nastaju prema orijentalnim uzorima. Po prvi put se u Dalmaciji pojavljuju centralni tlocrti ili bazilike s takozvanom dvostrukom ljuskom, križni planovi, longitudinalni tlocrti s transeptom, trikonkalni istočni završetci i dr.¹⁰⁷⁷ Stara longitudinalna crkvena morfologija s istaknutom ili pak upisanom apsidom nije napuštena ali to više nisu jedini oblici kao ranije. Centralni tlocrti posjeduju obično kvadratni brod s apsidom, unutar kojega je obično niz stupova što nose kupolu. Zanimljiv primjer takve bazilike koja ima upravo kružno postavljene stupove u unutrašnjosti i apsidirole s unutrašnje strane zidova¹⁰⁷⁸ nalazi se u Gradini, u Saloni (sl. 368, 369). Glavna apside je neuobičajeno plitka. Zanimljiv centralni tlocrt pokazuje i nedavno otkrivena crkva u Gatima poviše Omiša (sl. 370).¹⁰⁷⁹ Ona

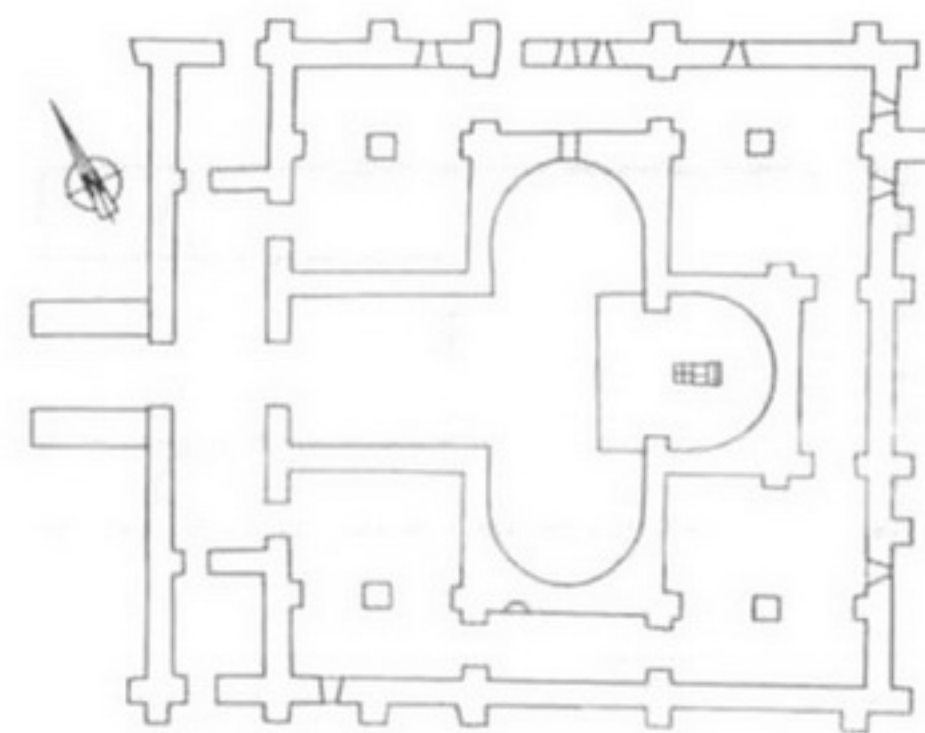
368. Salona, crkva centralnog tlocrta u Gradini, VI. st. (prema J. Marasoviću).

Salona, central plan church in Gradina, 6th century (after J. Marasović).

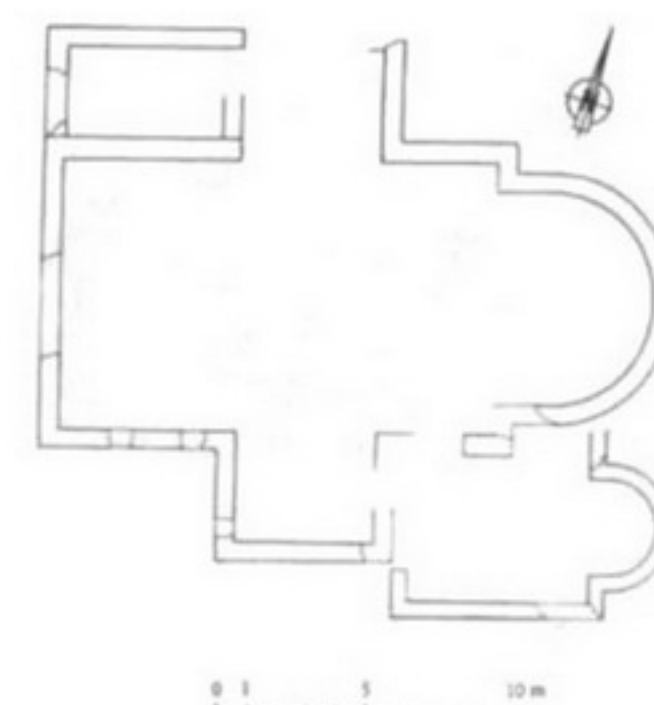
369. Salona, crkva centralnog tlocrta u Gradini, VI. st., rekonstrukcija (prema J. Marasoviću).

Salona, central plan church in Gradina, 6th century, reconstruction (after J. Marasović).

370. Gedate (Gata), crkva centralnog tlocrta, VI. st. (prema J. Jeličić Radonić).

Gedate (Gata), central plan church, 6th century, (after J. Jeličić Radonić).

371. Otok Cres, crkva Sv. Martina križnog tlocrta, VI. st. (prema A. Mohoroviću).

The island of Cres, cruciform church of St. Martin, 6th century, (after A. Mohorović).

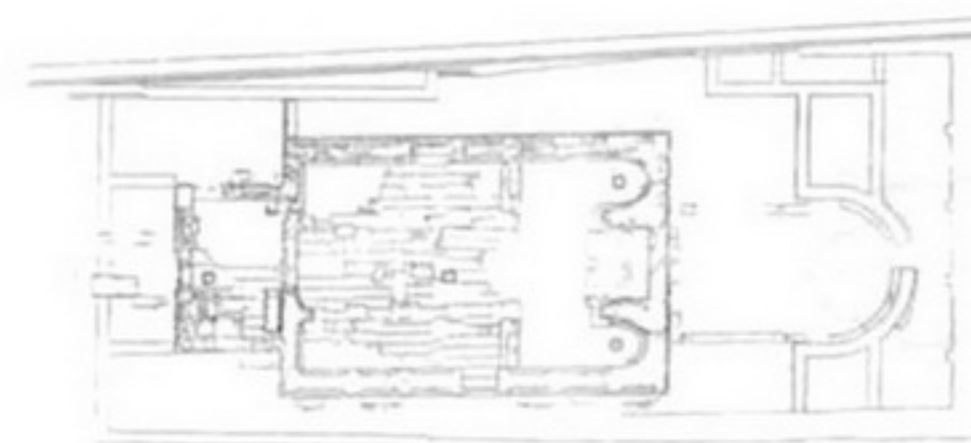
ima vanjski kvadratni oblik dok je unutra upisan oblik latinskoga križa s nišama na tri kraja. Niše istodobno formiraju i trikonkos. Ovakve crkve i svojim temeljnim oblikom žele istaknuti najvažniji kršćanski simbol. Crkva u Gatima je, dakle, lokalna interpretacija tlocrta s dvostrukom ljuskom koju, međutim, ne oblikuju piloni i stupovi što omogućuju slobodnu komunikaciju među unutrašnjim prostorima, kao što je to uobičajeno na Istoku.¹⁰⁸⁰ Osim južne bazilike u salonitanskom episkopalskom kompleksu, križni tlocrt imaju i manja crkva Sv. Martina na Cresu (sl. 371)¹⁰⁸¹ i grobišna bazilika na istočnom groblju u Saloni (sl. 372).¹⁰⁸² Bazilika, nažalost, još nije u cijelosti iskopana. Za nju se donedavno držalo da ima normalni longitudinalni oblik s transeptom koji poput slova T iskače izvan ravne linije vanjskih zidova.¹⁰⁸³ Međutim, novija istraživanja su pokazala nešto drukčiji križni izgled (latinski križ). Tako se ispostavilo da prak-

¹⁰⁸⁰ Usp. preglednu tablu takvih crkava u J. Jeličić Radonić, Gata, Crkva Justinijanovog doba, Split 1994, sl. na str. 64.

¹⁰⁸¹ A. Mohorović, Problemi tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, Ljetopis JAZU 62, 1957, tab. 17; P. Čačalier, Ecclesiae Dalmatiae, Salona II, Roma 1996 vol. 1 i 2, str. 59 i d. tab. IX, 2.

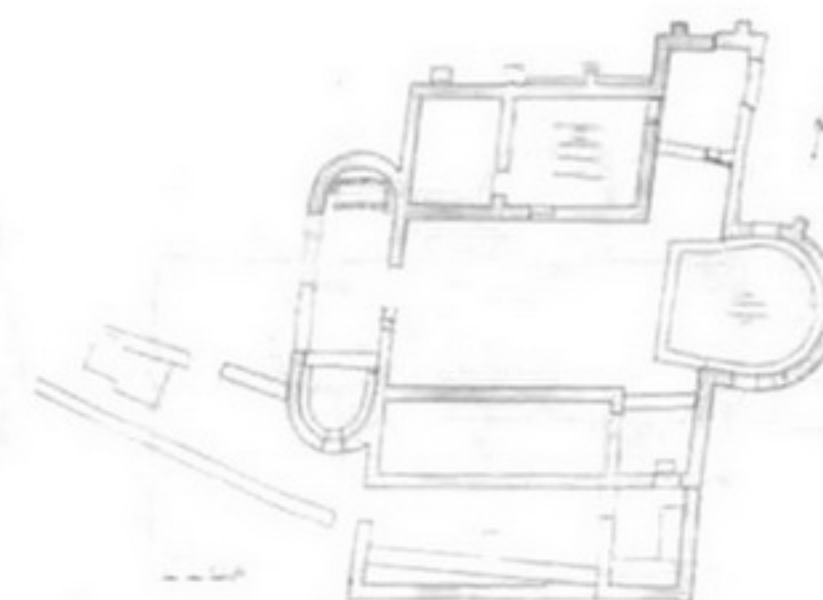
¹⁰⁸² M. Zekan, Sv. Petar i Mojsije, kružnoba bazilika kralja Zvonimira, Split 1994, sl. na posljednjoj strani (strane nisu paginirane).

¹⁰⁸³ E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 80, sl. IV, 29.

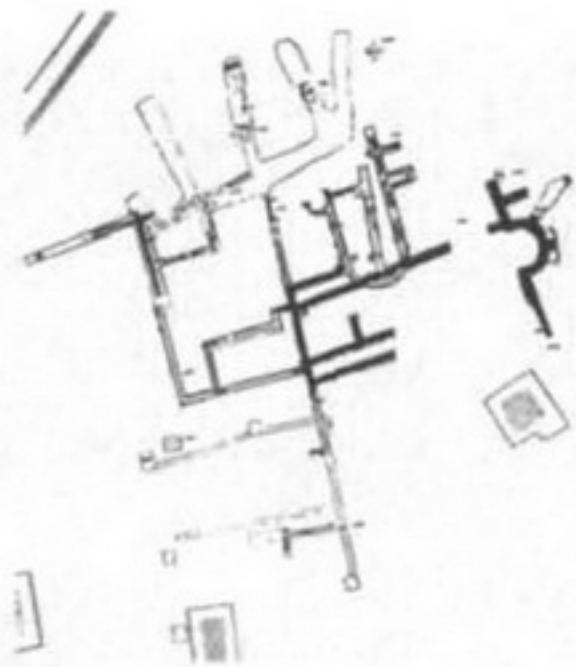
372. Salona, istočna nekropola, bazilika križnog tlocrta, VI. st., (prema M. Zekanu).

Salona, eastern cemetery, cruciform basilica, 6th century, (after M. Zekan).

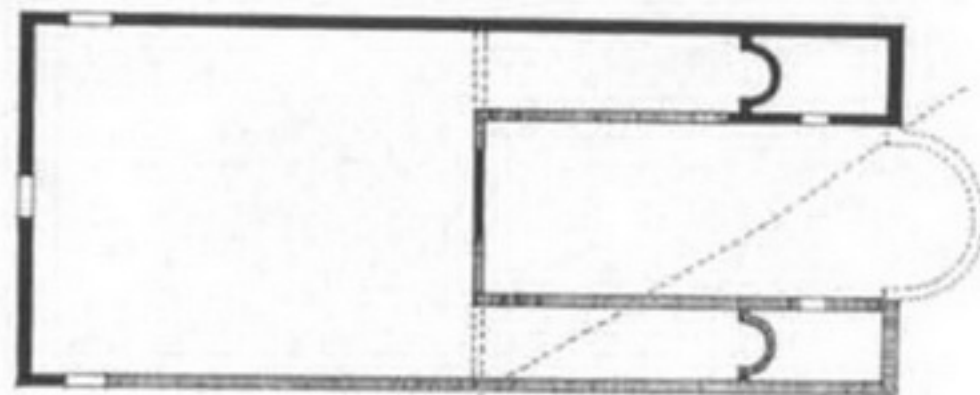

373. Lovrečina, otok Brač, crkva T oblika, VI. st., tlocrt (prema J. Jeličić Radonić).

Lovrečina, on the island of Brač, T-shaped church, 6th century, ground plan (after J. Jeličić Radonić).

374. Salona, basilica orientalis, VI. st., tlocrt (prema F. Orebu).
Salona, basilica orientalis, 6th century, plan (after F. Oreb).

375. Salona, basilica occidentalis, VI. st., tlocrt (prema E. Dyggve).
Salona, basilica occidentalis, 6th century, plan (after E. Dyggve).

¹⁰⁸⁴ To je već ispravno uočio E. Dyggve, nav. dj. str. 80, ali se ona ne uspoređuje s crkvom (tzv. *basilica orientalis*), nego s križnom u episkopalnom centru.

¹⁰⁸⁵ N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropole*, AV XIX, 1978, str. 611 i d. sl. IV, 1, 2.

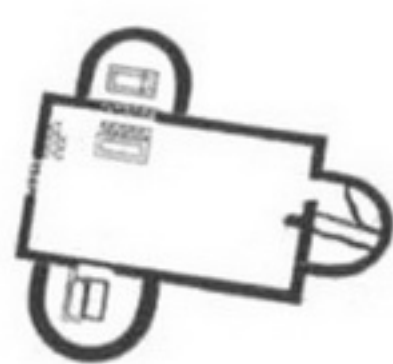
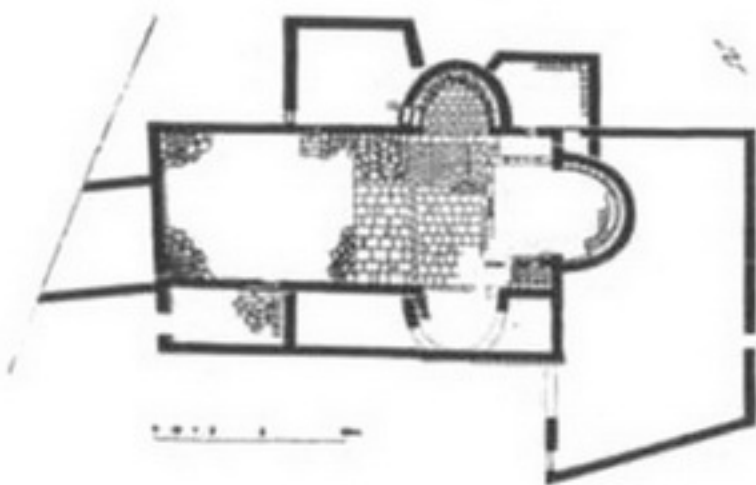
¹⁰⁸⁶ J. Belamarić i dr., *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994, str. 28, sl. na str. 32.

¹⁰⁸⁷ F. Oreb, *Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979*, VAIHD 77, 1984, str. 25, sl. 1 i tab. 1.

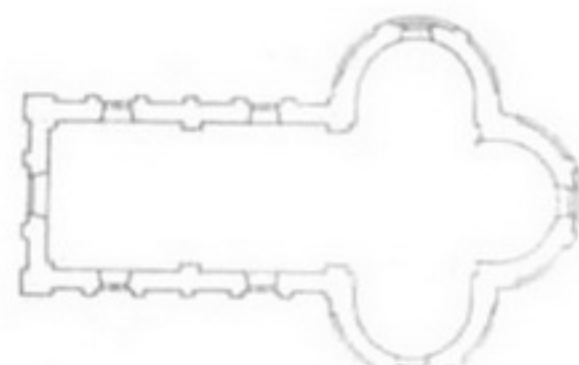
¹⁰⁸⁸ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 58, sl. III, 13.

tički svi gradski tlocrti imaju svoj odjek i u grobljanskim bazilikama.¹⁰⁸⁴ Ta je bazilika bila velikih dimenzija i očito namijenjena nekom važnom sepulkrnom kultu, što pokazuju smještaj, oblik i veličina. U svetištu pred apsidom bila je konfesija. Vjerojatno su tu bile pohranjene moći, a možda čak i čitavo tijelo nekoga mučenika. Ovaj primjer monumentalne crkve još više potvrđuje poznatu činjenicu da su križni tlocrti uhvatili dubok korijen u Dalmaciji.¹⁰⁸⁵

Longitudinalne forme u VI. st. često imaju transept što se pruža izvan bočnih perimetralnih zidova. Takav oblik pokazuje vrlo zanimljiva bazilika u uvali Lovrečina na otoku Braču (sl. 373).¹⁰⁸⁶ Ta je crkva gotovo križolikoga oblika, jer su krakovi uskoga transepta vrlo dugi. Specifičnost joj je što bočne strane narteksa završavaju konkama. Salonitanska bazilika na istočnoj strani grada (*basilica orientalis*) imala je transept u obliku slova T (sl. 374).¹⁰⁸⁷ Očito je da je transept imao sepulkrnu namjenu (procesije), jer je pred apsidom već davno bila otkrivena konfesija.¹⁰⁸⁸ Istočna bazilika predstavlja prvi nepobitan trag ulaska sepulkrnoga kulta unutar gradskih zidina, procesa koji je

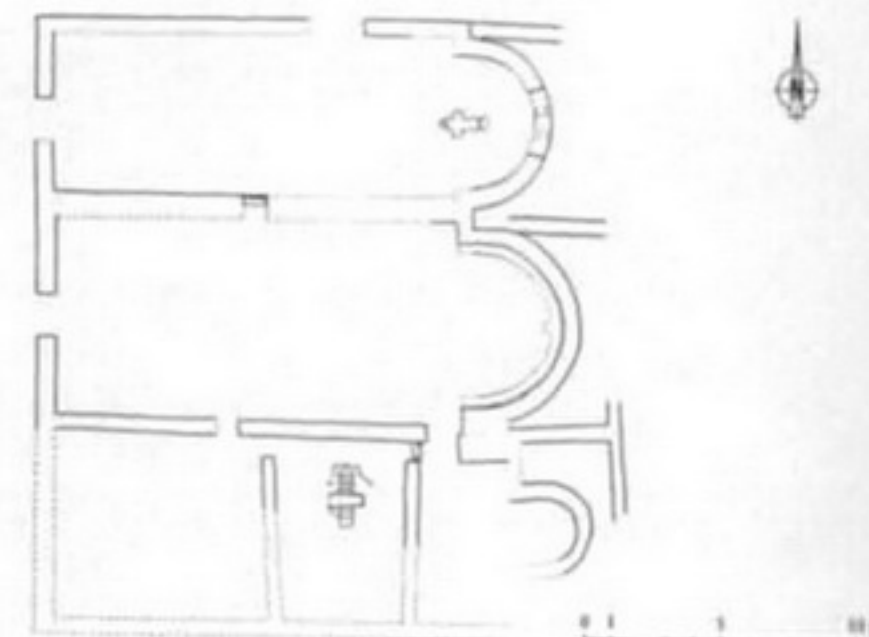
376. Promona (Biočić kod Drniša), bazilika trikonkalnog tlocrta i trikonkalni mauzolej, VI. st., (prema N. Cambiju).
Promona (Biočić near Drniš), triconchal basilica and mausoleum, 6th century, (after N. Cambi).

377. Pridraga kod Zadra, bazilika trikonkalnog tlocrta, VI. st. (prema M. Domjanu).
Pridraga near Zadar, triconchal basilica, 6th century (after M. Domjan).

378. Povlja, Brač, bazilika i baptisterij, VI. st., tlocrt (prema I. Ostojiću).
Povlja on the island of Brač, basilica and baptistery, 6th century, plan (after I. Ostojić).

379. Pharia (Stari Grad na Hvaru), dvojna bazilika i baptisterij, VI. st. tlocrt (prema J. Jeličić Radonić).
Pharia (Stari Grad on the island of Hvaru), twin basilica and baptistery, 6th century, plan (after J. Jeličić Radonić).

nedvojbeno prethodio srednjovjekovnom zakapanju u gradskim crkvama, iako ni tada nisu napuštena groblja *extra muros*. Sepulkralni se kult, međutim, mogao i prije infiltrirati unutar zidina gradova.

Dyggve je crkvu na zapadnoj strani Salone (*basilica occidentalis*) (sl. 375) samo djelomično otkopao, ali je unatoč tome pokušao načiniti rekonstrukciju tlocrta.¹⁰⁸⁹ U apsidioli bočno od glavne apside vidio je početnu troapsidalnost koja će svoju punu afirmaciju doseći tek znatno kasnije. Međutim, ta je rekonstrukcija ipak dvojbeni, jer se apside javljaju i u brojnim pomoćnim građevinama sa strana glavnoga zdanja i one nemaju nikakve veze s apsidom na završetku glavnoga broda.¹⁰⁹⁰ Vjerojatno je da je crkvena arhitektura u Saloni inicirala takve oblike koji su veoma omiljeni u starokršćanskim crkvama u dalmatinskom zaleđu. Ipak neka starokršćanska zdanja imaju embrionalne, a ponekad čak i razvijene troapsidalne forme (Eufrazijana u Poreču,¹⁰⁹¹ Muntajana kraj Poreča¹⁰⁹² i dr.). Salonitansku baziliku bi svakako valjalo temeljito istražiti da bi se moglo pouzdano kazati što je posrijedi.

Niz je crkava u Dalmaciji koje imaju trikonkalni istočni dio. Očito da među njima ima više različitih tipova, ali u osnovi sve su one vrlo srodne po planimetrijskoj dispoziciji. Najveći i najsloženiji je objekt u Tepljuhu kraj Drniša (sl. 376).¹⁰⁹³ On ima i trikonkalnu memoriju u blizini. Čini se također da su apside naknadno dodane na bočne zidove ranije longitudinalne bazilike. Da bi se ispitali problemi vezani uz razvitak trikonkalnih oblika, bilo bi vrlo korisno građevinu ponovno iskopati i dobro je proučiti. Najbolje je pak očuvana slična crkva u Pidrasi kraj Zadra, koja je još uvijek pod krovom (sl. 377).¹⁰⁹⁴ Te bazilike su očito bile namijenjene složenoj liturgiji s antifonim pobjanjem, jer glas iz nasuprotnih konka dobro odzvanja. Ima još nekoliko ovakvih crkava na istočnom Jadranu.¹⁰⁹⁵

Starije tipove longitudinalnih osnova, bez tlocrtnih dodataka karakterističnih za VI. st., pokazuju bazilike kao što su tzv. arijanska katedrala u Saloni i bazilika s upisanom apsidom u Povljima (sl. 378), ali s proširenjima na tijelu same bazilike.¹⁰⁹⁶ Tipološki, one bi pripadale vremenu početka gradnje velikih bazilika (V. st.). Međutim, one su ipak najvjerojatnije iz VI. st. Iz tog je doba, čini se, i bazilika u Starom Gradu na otoku Hvaru koja ima nešto izduženiji, ali dosta uski oblik, tako da apside praktički obuhvaća čitavu širinu broda (sl. 379).¹⁰⁹⁷

¹⁰⁸⁹ E. Dyggve, nav. dj. str. 60, sl. III, 13.

¹⁰⁹⁰ Na primjer u crkvi Sv. Andrije u Slancu kod Ploča. I. Fisković, *O ranokršćanskim spomenicima*, str. 214, sl. 5. Slično je i u crkvi u Gorici u Hercegovini (nije objavljena). Usp. tlocrt Gorica-Samatorje Crkva sv. Stjepana Prvomučnika, Obnova, Gorica 1997, tlocrt Gorica-Samatorje.

¹⁰⁹¹ M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986, usp. tlocrt na str. 13.

¹⁰⁹² M. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin 1982, str. 54, sl. 40.

¹⁰⁹³ N. Cambi, *Triconch Churches on the Eastern Adriatic*, Actes du IXe CAC, Thessalonique 1980, Thessaloniki, Citta del Vaticano 1984, II, str. 48, sl. 7; P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, vol. 1 i 2, str. 185 i d. tab. XXXI-XXXII.

¹⁰⁹⁴ P. Vežić, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske br. 12, Zagreb 1986, str. 171 i d. sl. 6, 3 f. P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Roma 1996, str. 91, tab. XV-XVI.

¹⁰⁹⁵ N. Cambi, *Atička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju*, Kačić XVII, 1985, str. 45 i d. sl. 1-9.

¹⁰⁹⁶ J. Belamarić i dr., *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994, str. 17 i d. sl. na str. 22.

¹⁰⁹⁷ J. Jeličić Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split 1994, str. 10 i d. sl. između str. 32 i 33.

¹⁰⁹⁸ N. Cambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX. Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali 1976, str. 268 i d.

¹⁰⁹⁹ Justinijan je donio cijeli niz mjera s ciljem uništenja paganstva (*Codex Justinianus* I, 11, 10). O tome usp. Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire* XIII, str. 299, s. r. *paganisme*; A. Demandt, *Die Spätantike, Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 1989, str. 201 i d.

¹¹⁰⁰ B. Marušić, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1957, str. 9, sl. prilog 2.

¹¹⁰¹ A. Sonje, Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zagreb-Pazin 1982, str. 7 i d, sl. 2.

¹¹⁰² R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 193 i d.

¹¹⁰³ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 81 i d.

¹¹⁰⁴ O tlocrtnim razlikama između dalmatinskih crkava usp. bilj. 997-1004. Za crkve u Puli, Akvileji i Ravenni usp. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, str. 192 i d, str. 290 i d.

U ovom periodu graditeljstvo karakteriziraju dogradnje baptisterija uz crkve koje ih do tada nisu imale. Krstionice po svoj prilici nisu bile zamišljene u izvornom planu. Ta se važna pojava osobito uočava kod građevina izvan gradskih naselja.¹⁰⁹⁸ Nesumnjivo je da se gradnja takvih krstionica veže uz pokršćavanje preostalih pogana koja se još uvijek održavaju u pagusu. Dok je u gradu najveći dio pučanstva bio pokršten tijekom IV. i V. st., taj proces među ruralnim stanovništvom doživljava klimaks u V. i VI. st. Međutim, to ne znači da u gradovima više nema pogana, a u pagusu još uvijek kršćana. U takve tokove razvitka kršćanstva vjerojatno se uklapa i izgradnja novoga baptisterija uz sjevernu crkvu u biskupskom središtu Salone, a možda čak i gradnja čitavoga kompleksa tzv. arijanske katedrale. Naime, oba su navedena baptisterija iz VI st., a još se uvijek rade pscine za uranjanje, što pokazuje da služe za pokrštavanje odraslih. Povećavanju broja krstionica valja pokloniti izuzetnu pažnju jer to svjedoči o naporima kršćanske zajednice da zatre poganske ostatke, a to je bilo u skladu s općom Justinijanovom politikom prema poganima.¹⁰⁹⁹

U Istri se crkve morfološki vrlo jasno razlikuju u dijakronijskom smislu. Tijekom V. st. razvija se već prije spomenuti tip kojemu je glavna karakteristika jednostavna, a ponekad i trobrodna dvorana, s polukružnom klupom za kler odmaknutom od stražnjega zida koja ponekad dosiže oblik prave apsida. Iza apsida i stražnjega zida nalazi se deambulatorij. Takvi primjeri su pulska katedrala,¹¹⁰⁰ a zatim i tzv. Predeufrazijska bazilika u Poreču.¹¹⁰¹ Obje te građevine imaju drugi, sličan ili nešto manji paralelan objekt, dvojnu crkvu, kao što je bilo uobičajeno na čitavom jadranskom dijelu kršćanskoga svijeta. Sličan bazilikalni tip tlocrta popularan je u sjevernoj Italiji i u istočnoj alpskoj regiji.

Budući da takav plan zdanja nije zadovoljavao potrebe liturgije i trijumfirajuće crkve, u sjevernoj Italiji početkom druge četvrtine V. st. počinje znatno češća upotreba standardnoga bazilikalnog plana koji ima stanovite sličnosti s crkvenom gradnjom u Dalmaciji. Ali te bazilike pokazuju i jasna odstupanja na temelju kojih se crkve tih dviju regija lako razlikuju. Prva takva bazilika je *S. Giovanni Evangelista* u Ravenni koja bijaše podignuta kao *ex voto* Galle Placidije u drugoj polovici V. st.¹¹⁰² Plan ove crkve podudara se s dalmatinskim po dimenzijama, međusobnim odnosima pojedinih dijelova crkve, smještaju i obliku pomoćnih prostorija, po načinu upotrebe sporednih dekorativnih elemenata koji su import iz carskih kamenoloma u Prokonesu. Te su sličnosti potakle E. Dyggvea da uvede termin adriobizantinizam.¹¹⁰³ Termin bi zapravo značio utjecaj Bizanta na kulturne prilike na obje strane Jadrana i njegovu specifičnu recepciju. Nema dvojbe da se bizantski kulturni utjecaj počinje osjećati i prije uspostave Justinijanove vlasti u VI. st., ali je on dvojen u crkvenoj gradnji, barem kad je riječ o longitudinalnim crkvama. Na Jadranu, unatoč mnogim srodnostima, po morfološkim karakteristikama nije nikad uspostavljena jedinstvena crkvena graditeljska praksa. Salonitanska se arhitektura - na kojoj Dyggve zapravo i zasniva svoju tezu - razlikuje od crkvene gradnje u Istri, Akvileji, Gradu i Ravenni. Već je bilo riječi o tome da se salonitanska crkvena gradnja razlikuje čak i od susjednih crkava u samoj Dalmaciji (Zadar, Narona).¹¹⁰⁴ Razlike se uočavaju u oblikovanju apsida koja je u sjevernoj Italiji i Istri poligonalna i koja za svoju kon-

strukciju upotrebljava i bočne prostorije što strše izvan sporednih brodova na istočnoj strani. Takva apsida je derivacija izvorne četvrtaste bizantske apsida, ali je ipak u odnosu na nju inačica.¹¹⁰⁵ U Dalmaciji je poligonalna apsida velika rijetkost i javlja se samo ponekad u sjevernim dijelovima provincije (na kvarnerskim otocima i oko Zadra), nedvojbeno pod sjeveroitalskim utjecajem.¹¹⁰⁶ Jedina poligonalna apsida južno od Zadra može se uočiti na mljetskoj palači, ali je ona ipak zaseban slučaj.¹¹⁰⁷ Budući da je standardni bazilikalni plan našao svoje mjesto u graditeljskoj praksi Dalmacije već u IV. st. i s obzirom što se tu malo mijenjao tijekom V. i VI. st., neopravdana je teza o adriobizantizmu kao o kulturnoj pojavi¹¹⁰⁸ koja ujedinjuje crkvenu graditeljsku praksu s obje strane Jadrana. Stoga o jasno profiliranom jedinstvu teško može biti riječi. Razvoj je ipak nešto drugačiji, a vjerojatno također i izvori inspiracije te detalji u provedbi bazilikalnoga plana. Evidentno je da je utjecaj Konstantinopola na graditeljstvo Istre i sjeverne Italije bio znatno snažniji i raniji. Konstantinopolski utjecaji očituju se u centralnim, a ne u longitudinalnim zdanjima koja su dugo opstajala bez ikakvih promjena. Planovi se modificiraju samo radi zadovoljavanja potreba razvijenije liturgijske prakse koja se postupno sve više obogaćuje.¹¹⁰⁹

Iz Ravenne se navedeni longitudinalni tip bazilike proširio po čitavoj sjevernoj Italiji i Istri, gdje je zamijenio stare forme s upisanom klupom-apsidom za kler. Nova forma nametnula se kao dominantni tip za raskošna zdanja u kasnom V. i ranom VI. st., a traje sve do zadnjih desetljeća VI. stoljeća.

Najrepresantativniji primjerci crkvenih zdanja novoga bazilikalnoga tipa su Eufrazijska episkopalna skupina zdanja u Poreču (sl. 380-382)¹¹¹⁰ i Sv. Marija Formosa u Puli.¹¹¹¹ Obje skupine nastaju tijekom VI. st. Eufrazijev sklop

¹¹⁰⁵ Za takve apsida R. Krautheimer, nav. dj. str. 196, drži da su egejskoga podrijetla. Je li to točno nisam siguran, jer ih tamo nema osobito velik broj. Očito je, međutim, da su one derivacija bizantskih trapeznih oblika.

¹¹⁰⁶ Poligonalnih forma za sada nema južnije od Zadra. Utjecaji sjeverne Italije i južne Dalmacije križaju se upravo u području toga dalmatinskoga grada.

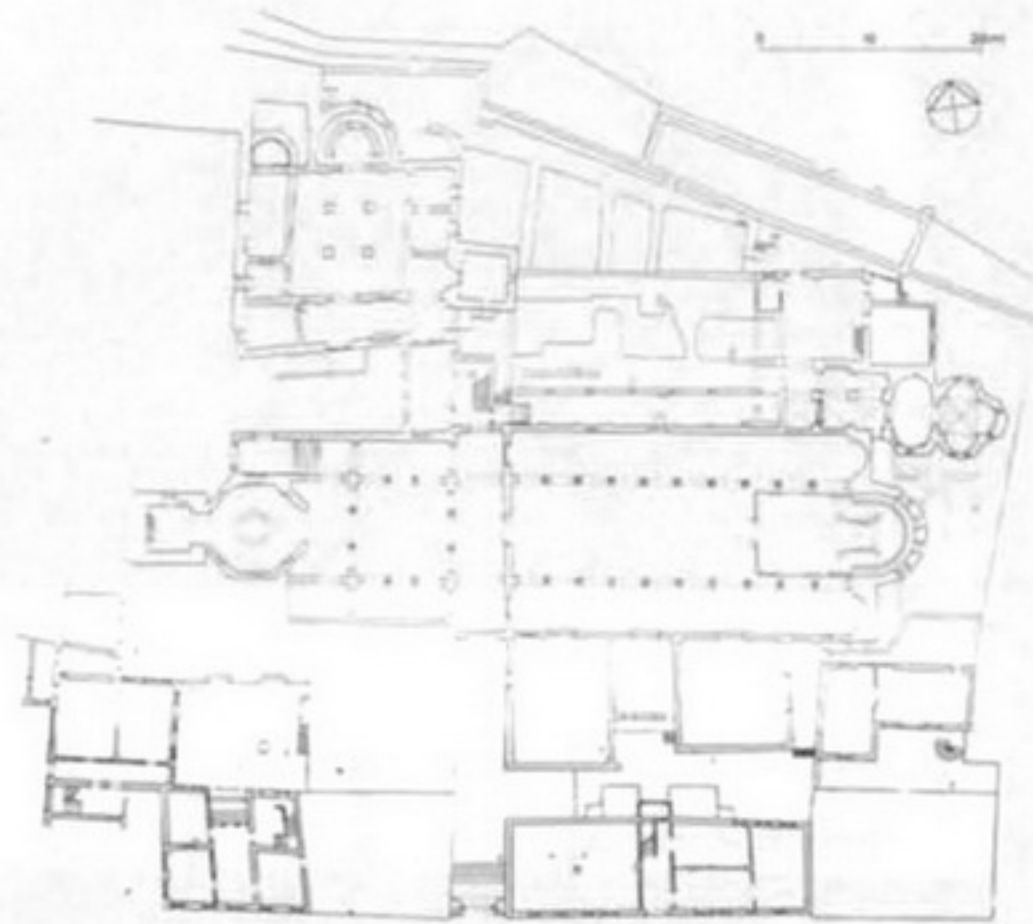
¹¹⁰⁷ Usp. bilj. 1057 i 1058.

¹¹⁰⁸ O adriobizantizmu vidi i pogovor prijevodu knjige E. Dyggvea, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996, str. 147 i d.

¹¹⁰⁹ N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropole*, Arheološki vestnik XIX, 1978, str. 614 i d.

¹¹¹⁰ Usp. bilj. 1091.

¹¹¹¹ Usp. bilj. 1100.

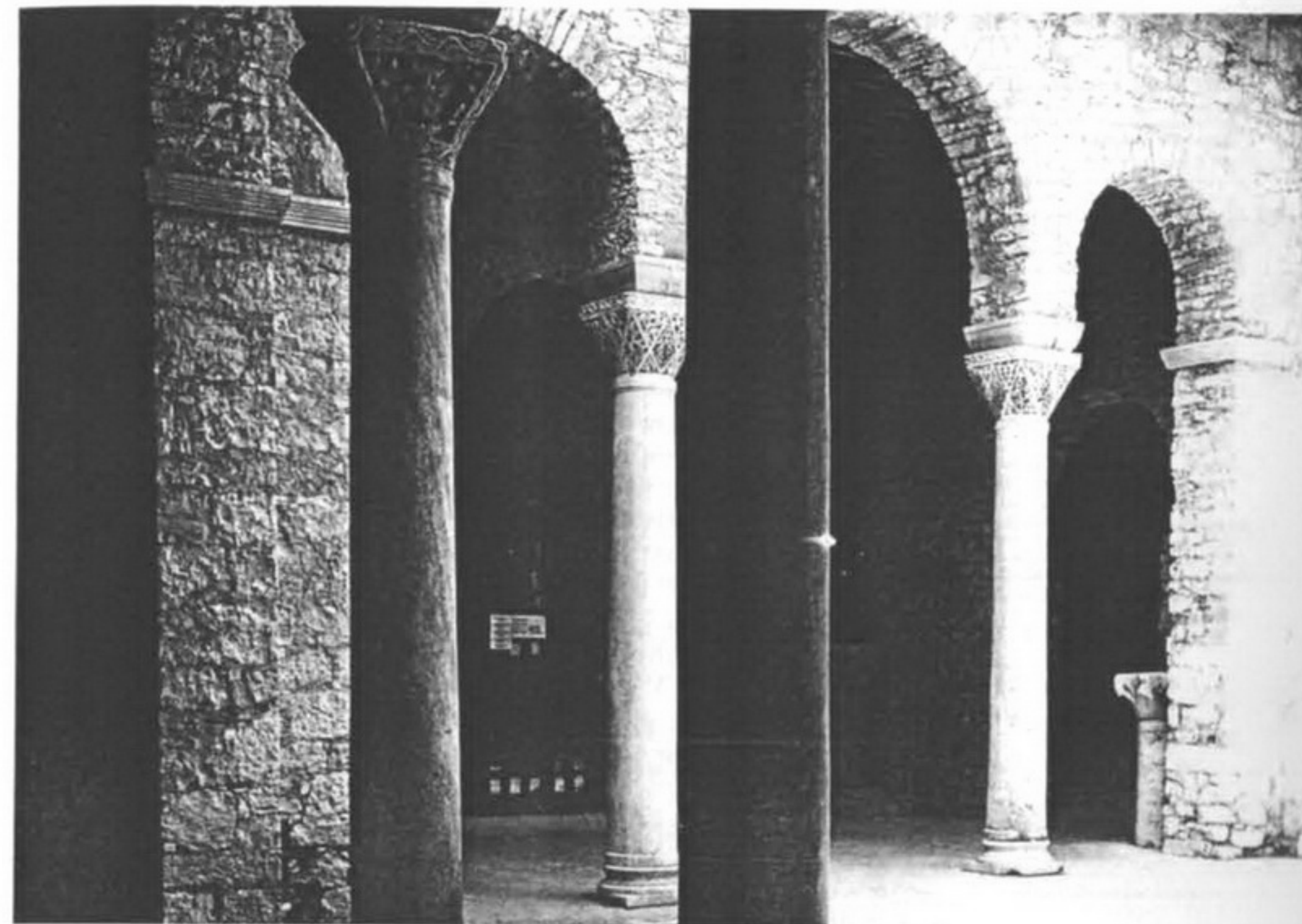
380. Parentium, Eufrazijska bazilika, baptisterij, memoria i biskupski dvor, sredina VI. st., tlocrt (prema M. Prelogu).

Parentium, Euphrasius' basilica, baptistery, memoria and bishop's palace, mid 6th century, ground plan (after M. Prelog).

381. Eufrazijeva bazilika, atrij i narteks, Parenium, pogled sa zapada.

Euphrasius' basilica, atrium and narthex, Parenium, view from the west.

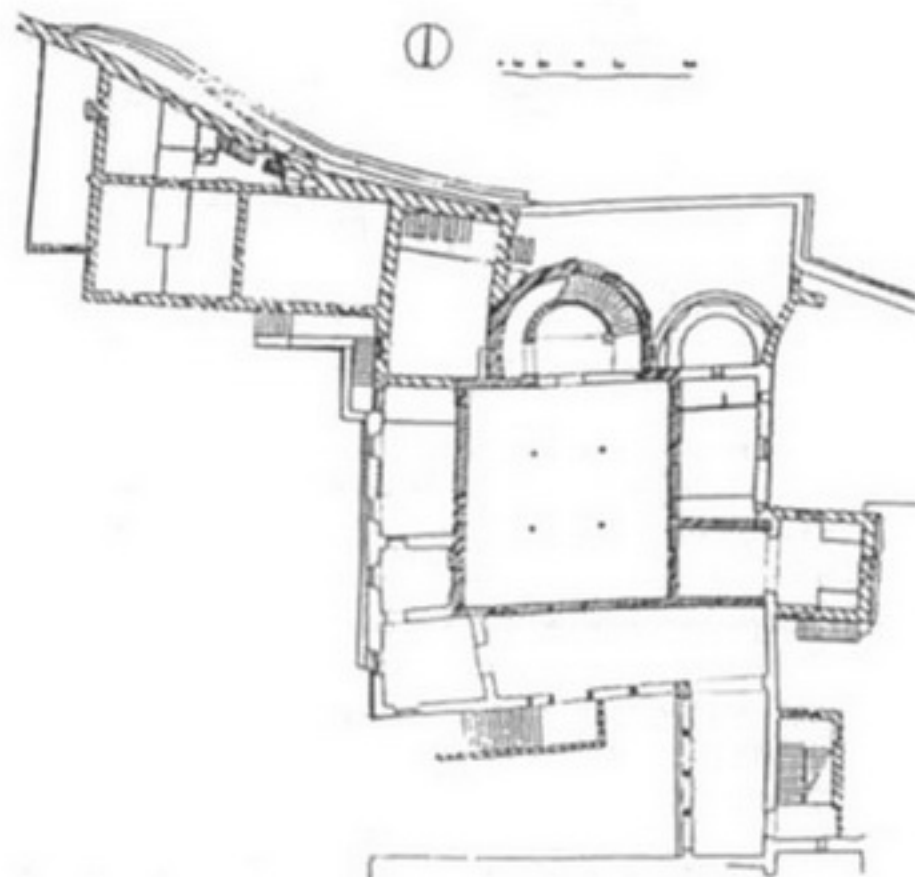
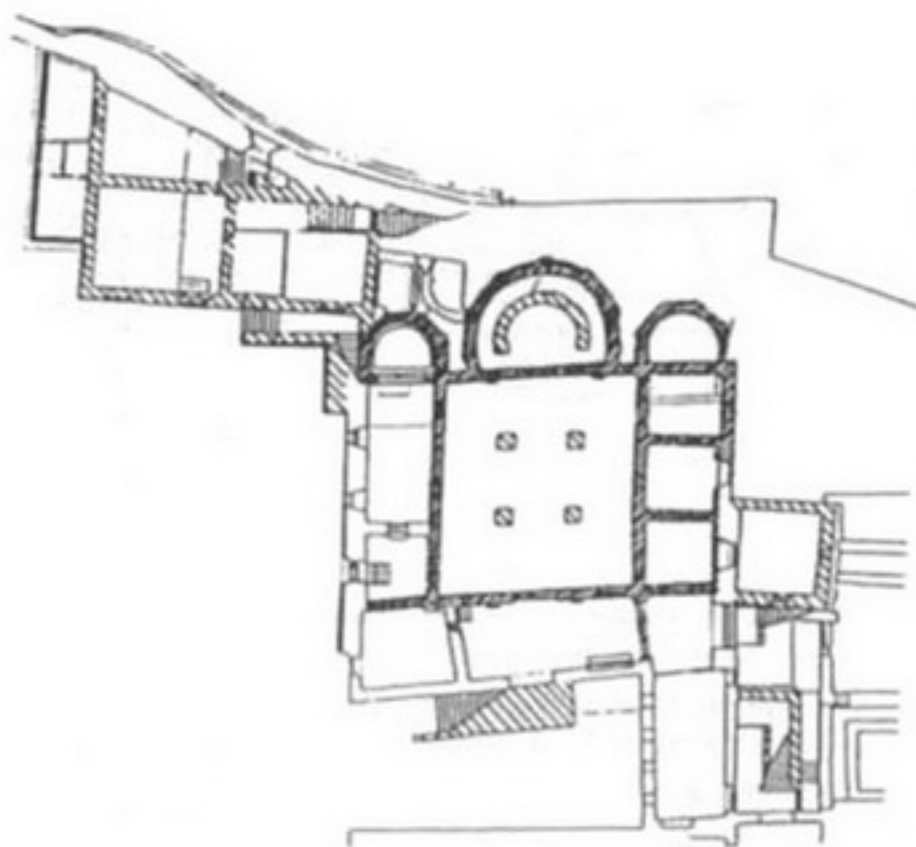
382. Eufrazijeva bazilika, atrij (detalj), Parenium. Euphrasius' basilica, atrium (detail), Parenium.

gradjevina u cijelosti je očuvan, što je posebno dragocjeno za proučavanje nadgrada koje je rijetko gdje moguće. Taj maestralni kompleks zdanja sačuvao je osovinu baptisterij, atrij (sjeverni trijem atrija je istodobno i narteks), crkva, a odbacio paralelnu kultnu građevinu. Nedvojbeno je da je nova crkva uspjele preuzeti i funkcije ranijih paralelnih zdanja. Sjeverno od atrija nastala je nova gradjevina, biskupski dvor koji po svojim oblicima podsjeća na crkvu (sl. 383, 384). U biskupskom dvoru, koji se sastojao od prizemlja i dva kata, odvijale su se ceremonije, primanja i druge reprezentativne funkcije biskupa kao poglavara porečke crkve.¹¹¹² Za razliku od salonitanske biskupske rezidencije parentinska je bila zatvorena unutar jednoga jedinstvenoga gabarita. Novi element koji donosi Eufrazijeva bazilika jesu bočne apsidiote uvučene u masu zida. Malo kasnije takve će crkve prerasti u prave troapsidalne bazilike.¹¹¹³ Razvijenošću arhitektonskih rješenja i dekorativnih pojedinosti ovaj sklop predstavlja apogej u razvitku crkava u Istri, ali i mnogo šire. Sličnu morfologiju pokazuje i Sv. Marija Formosa u Puli, samo što to nije katedrala (sl. 385, 386). Stoga je broj njezinih sastavnih dijelova manji i jednostavniji. I ona ima trobrodni longitudinalni koncept glavne zgrade i poligonalnu istaknutu apsidu. Originalnost i bogatstvo kompozicije, međutim, iskazuju križni oratoriji sa strana apsida od kojih je jedan do danas očuvan u cijelosti. Ovakav oblik tlocrta uz crkvu nije registriran u kršćanskom svijetu. Zanimljivo je da pulska katedrala nije doživjela promjene u VI. st., nego tek u srednjem vijeku.¹¹¹⁴

¹¹¹² Usp. bilj. 1091. Usp. M. Prelog, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb 1986, tlocrt na str. 13, te I. Matejčić, The Episcopal Palace at Parenium - Results of Recent Exploration and Restoration, HAM I. 1995, str. 84 i d. sl. 5 a - d, 4-10.

¹¹¹³ Takva se troapsidalna bazilika pojavila u Muntajani još oko sredine VI. st. A. Sonje, Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zagreb-Pazin 1982, str. 43 i d. sl. 40, te u Sv. Mihovilu u Banjolama kod Vodnjana, B. Marušić, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1957, str. 33, sl. 1, 7.

¹¹¹⁴ B. Marušić, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1957, prilog 2.

383. **Parentium**, Eufrazijeva bazilika, biskupski dvor, sredina VI. st., tlocrt (prema I. Matejčiću).

Parentium, Euphrasius' basilica, bishop's palace, mid 6th century, ground plan (after I. Matejčić).

384. **Parentium**, Eufrazijeva bazilika, biskupski dvor, II. kat, sredina VI. st., tlocrt (prema I. Matejčiću).

Parentium, Euphrasius' basilica, bishop's palace, second floor, mid 6th century, ground plan (after I. Matejčić).

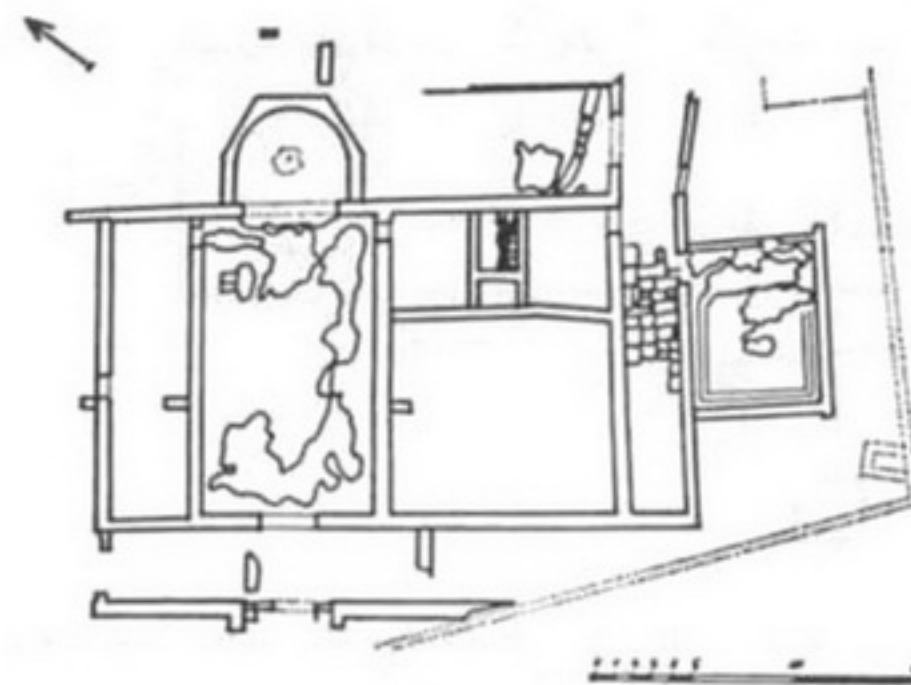
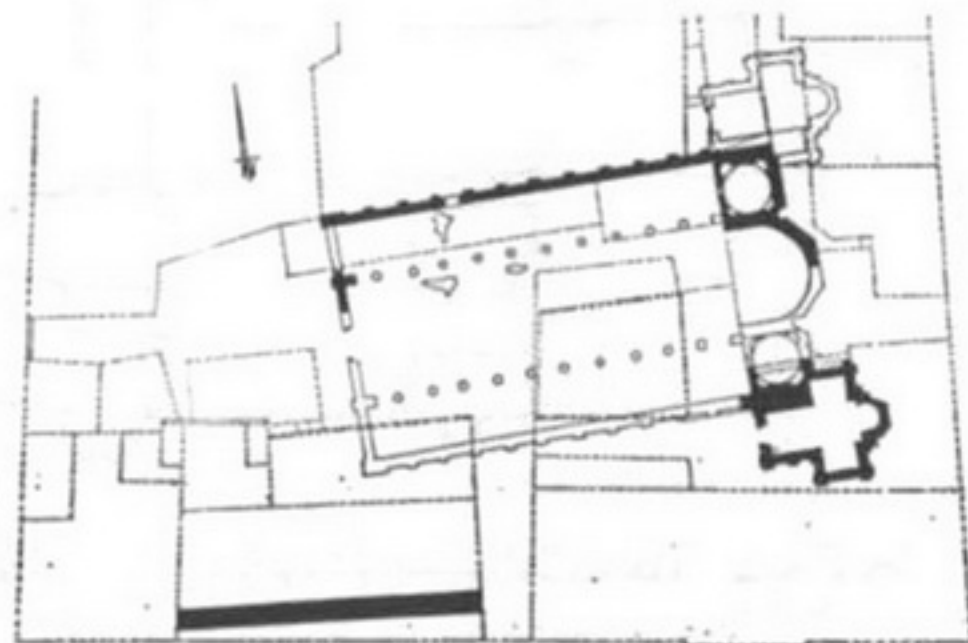
¹¹¹⁵ M. Mirabella Roberti, Una sede paleocristiana ad Osera. Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti a. ac. 1943-44, t. CIII, parte II, Venezia 1944, str. 510 i d. A. Šonje, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri, Rijeka 1981, str. 40, tab. VII.

Vrlo zanimljiv, ali daleko jednostavniji i skromniji kompleks otkriven je u Vrsaru (sl. 387).¹¹¹⁵ To je zdanje skrpljeno od starijih građevina, ali dodana poligonalna apside ipak dokazuje da je riječ o kasnijem zdanju. Zdanje je jednobrodno, s vrlo širokim i jednostavnim brodom. Poligon te crkve bliži je bizantskim trapezima, nego istarskim ili sjeveroitalskim uzorima s brojnim kutovima. Bez obzira na stanovite razlike, ovaj tip crkve otkriva prisutnost bizantskih forma u svom izvornom obliku.¹¹¹⁶

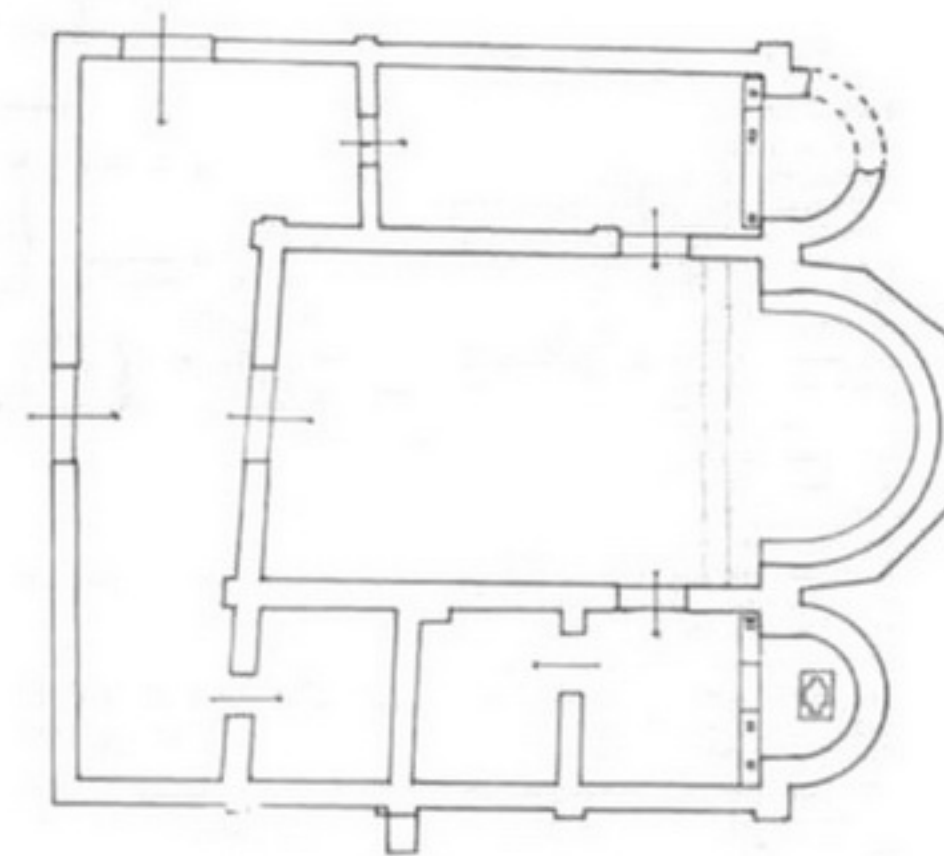
386. **Sv. Marija Formosa, križni oratorij**, Pula, pogled sa zapada.
St. Maria Formosa, cruciform oratory, Pula, view from the west.

385. **Polja**, Sv. Marija Formosa, bazilika, sredina VI. st., tlocrt (prema B. Marušiću).
Polja, St. Maria Formosa, basilica, mid 6th century, plan (after B. Marušić).

387. **Vrsar**, bazilika, VI. st., tlocrt (prema M. Mirabella Robertiju).
Vrsar, basilica, 6th century, plan (after M. Mirabella Roberti).

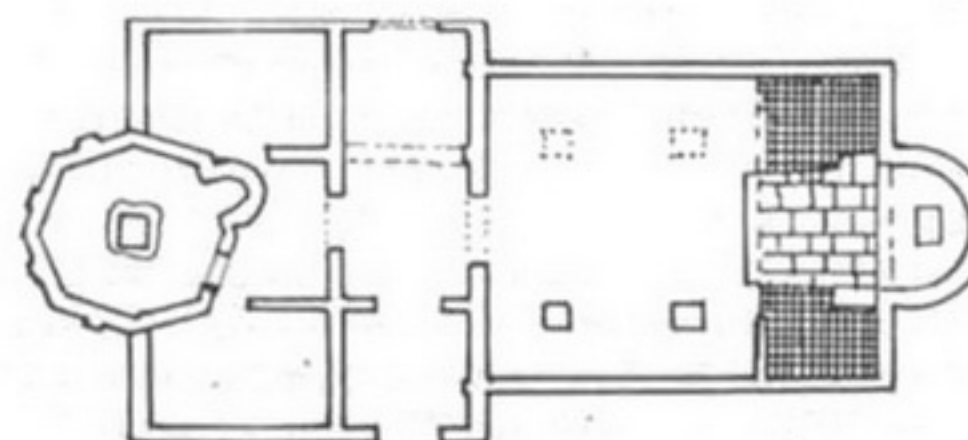

388. **Muntajana kod Poreča**, crkva Sv. Agneze, kasnije VI. st., tlocrt (prema A. Šonji).
Muntajana near Poreč, church of St. Agnes, late 6th century, ground plan (after A. Šonje).

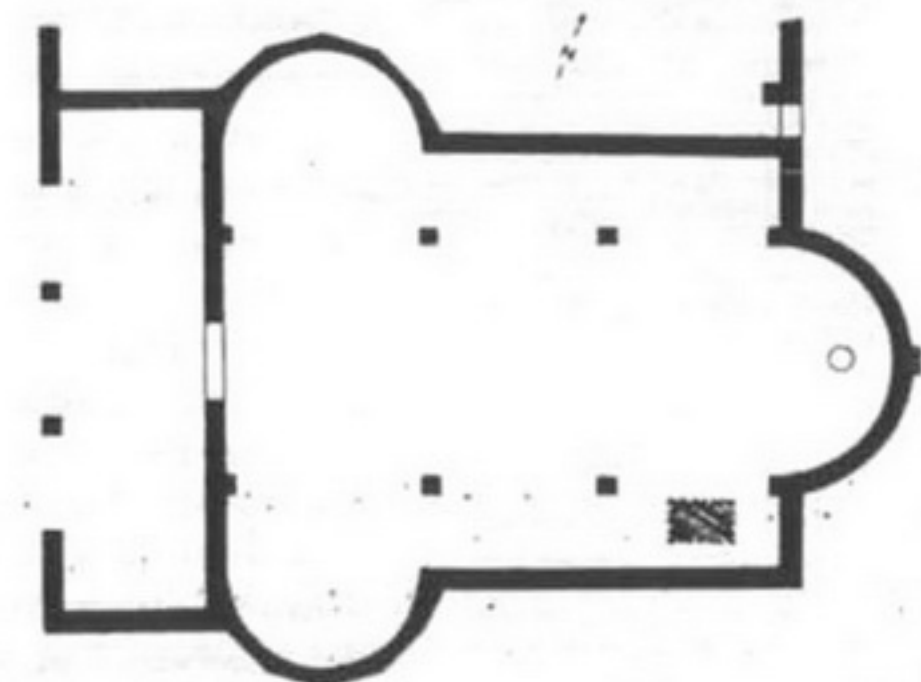
Ovakvi istarsko-sjeveroitalski tlocrti javljaju se i izvan gradskih ambijena. O tome svjedoči već spominjana i vrlo važna crkva Sv. Agneze u Muntajani blizu Poreča (sl. 388). Iako je riječ o jednostavnoj trobrodnoj građevini s poligonalnom apsidom, ona pokazuje čak i razvijeniji tlocrtni oblik od Eufrazijeva kompleksa, jer iskazuje već dovršeni proces uvođenja troapsidalnoga rješenja istočne strane. Konačno, posebno je zanimljiva građevina crkva Sv. Petra na rtu Zorna koja potvrđuje da je u Istri postojao i standardni bazilikalni plan, po izgledu vrlo sličan dalmatinskom načinu konstruiranja crkava (sl. 389).¹¹¹⁷ Takvom se planu, po svoj prilici u VI. st., priključio osmerokutni baptisterij s kvadratnim krsnim zdencem, izražavajući tako privrženost toliko omiljenom

¹¹¹⁷ A. Šonje, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri, Rijeka 1981, str. 45 i d, tab. X a.

389. **Rt Zorna** (zapadna Istra), crkva Sv. Petra s baptisterijem, V-VI. st., tlocrt (prema A. Šonji).
Zorna Cape (western Istria), church of St. Peter with a baptistery, 5th or 6th century, plan (after A. Šonje).

390. **Samagher kod Pule**, crkva, druga polovica V. st., tlocrt (prema B. Marušiću).
Samagher near Pula, basilica, second half of the 5th century, plan (after B. Marušić).

¹¹¹⁸ Položaj baptisterija u osi broda crkve je kao na sjevernojadranskom području. Usp. A. Šonje, nav. dj., tab. X a.

¹¹¹⁹ B. Marušić, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1957, str. 15, sl. 8; N. Cambi, Triconch Churches on the Eastern Adriatic, Actes du IX CIAC Thessalonique 1980, Thessaloniki-Città del Vaticano 1984, str. 47 i d. sl. 9.

¹¹²⁰ P. Verzone, L'architettura religiosa dell'alto medioevo nell'Italia settentrionale, Milano 1942, str. 54, sl. 22.

¹¹²¹ N. Cambi, I rapporti tra le due sponde adriatiche nell'età paleocristiana, Abruzzo, Rivista dell'Istituto di studi abruzzesi XXI, 1-3, Roma 1983, str. 154, sl. 15; N. Cambi, Triconch Churches on the Eastern Adriatic, Actes du IX CIAC Thessalonique 1980, Thessaloniki-Città del Vaticano 1984, II, str. 49 i d. sl. 7.

¹¹²² B. Marušić - J. Šašel, De la cella trichora au complexe monastique de St. Andre a Betika entre Pula et Rovinj, AV 37, 1986, str. 307 i d. sl. na str. 309.

¹¹²³ G. Borini, Il problema della Basilica Probi nel territorio classico di Ravenna, AV XXIII, 1972, str. 189; P. Verzone, nav. dj., str. 58, tab. XII, 25 (S. Trinita a Verelli).

¹¹²⁴ Čini se da nije rijedak slučaj da se na svetištu trolisnoga tlocrta nadodaje obično bazilikalno tijelo. Takvih slučajeva ima u Maloj Aziji i u Noli u Italiji. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1975, str. 206 i d. sl. 159.

¹¹²⁵ I. Fisković, O ranoćrkćanskim spomenicima ranoćrkćanskog područja, u: Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, IHAD 5, Split 1980, str. 230, sl. 23; N. Cambi, I rapporti tra le due sponde adriatiche nell'età paleocristiana, Abruzzo, Rivista dell'Istituto di studi abruzzesi XXI, 1-3, Roma 1983, str. 700, sl. 21.

¹¹²⁶ T. Marasović, Starokrććanska bazilika na Stipanskoj kod Šolte, VAHD LXIII-LXIV, 1961-62, str. 151 i d. sl. 1 i d. N. Cambi, Problemi starokrććanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX Kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972, Materijali 1976, str. 266, sl. 26.

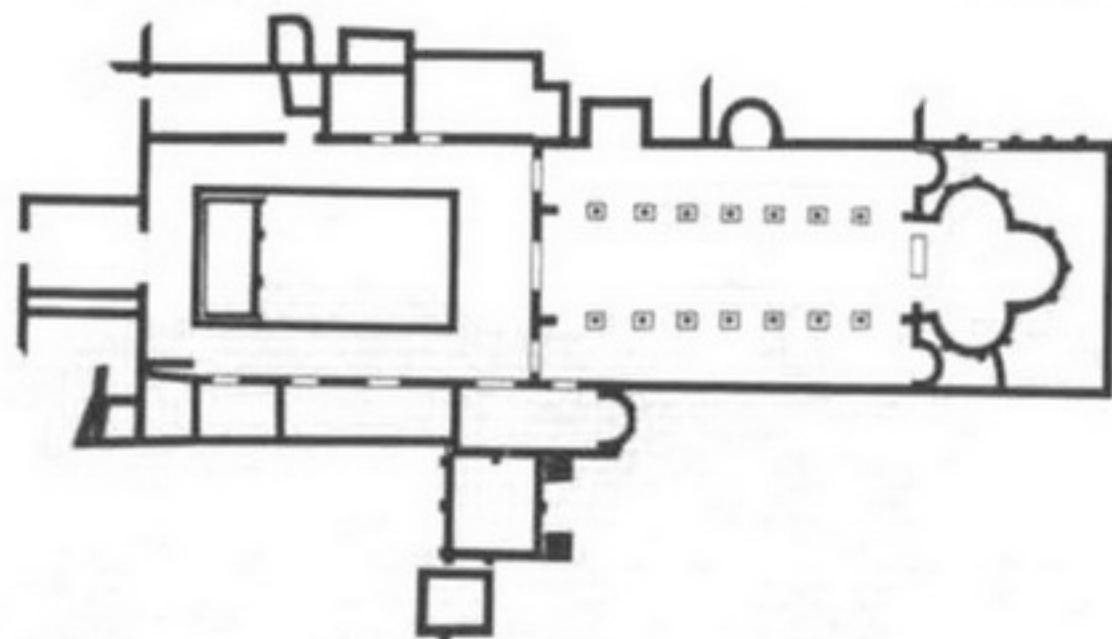
¹¹²⁷ E. Bulić, Sino di una chiesa antica cristiana del VI sec. nella località detta Crkvinu a Klapavice com. cens. di Klis, Rd. XXX, 1907, str. 101 i d. tab. VIII; N. Cambi, nav. dj., str. 266, sl. 25.

¹¹²⁸ E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951, str. 62 i d. sl. III, 19; N. Cambi, nav. dj., str. 265 i d. sl. 23.

¹¹²⁹ E. Dyggve, nav. dj., str. 62 i d. sl. III, 20; N. Cambi, Problemi starokrććanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX Kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972, Materijali 1976, str. 265 i d. sl. 24.

¹¹³⁰ Sigurno je da je takvih lokaliteta bilo na manjim otocima, na primjer na Arkanđelu, Svecu, Šcedru i dr. Te lokacije još uvijek nisu dovoljno dobro istražene. O tome usp. i B. Migotti, Veste e muraie ranoćrkćanskih zdanja u Dalmaciji, RIFZ 34 (21), Zadar 1995, str. 125 i d.

¹¹³¹ Sv. Jeronim savjetuje ljudima s poharanom zemljom da stupe među redovnike.

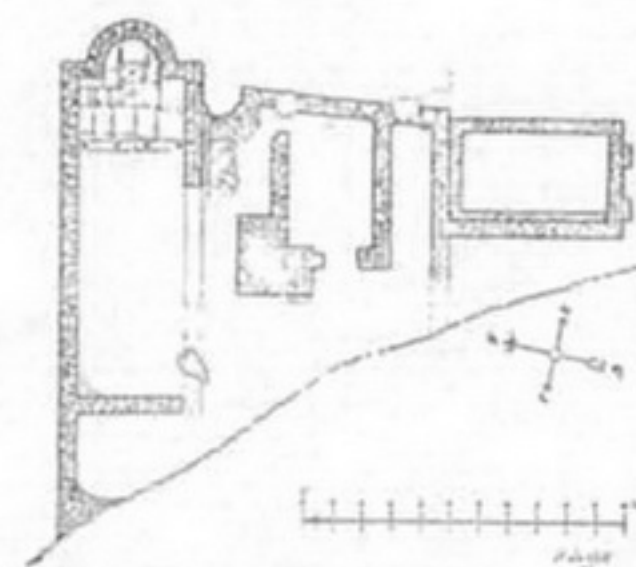
391. Betika (zapadna Istra), samostanski kompleks, VI. st., tlocrt (prema B. Marušiću - J. Šašel).

Betika (western Istria), monastery complex, 6th century, plan (after B. Marušić - J. Šašel).

nizanju zdanja (baptisterij, atrij, narteks, kulni prostor, apsida) po longitudinalnoj osi.¹¹¹⁸ Očito je da su postojali značajni razlozi što se od toga rijetko odstupalo u Istri i sjevernoj Italiji. Plan je vjerojatno bio utemeljen na redosljedu pri obredu krštenja i uvođenju pokrštenika u crkvu.

Osim ovih longitudinalnih građevina u Istri se u V. i VI. st. počinju pojavljivati i neki drugi tipovi tlocrta. Slično kao i u Dalmaciji stanovitu popularnost počinju uživati i planovi crkava raznih trikonkalnih kombinacija. U tom je pogledu posebno važna crkva u Samagheru kraj Pule koja ima dvije apsise na bočnim zidovima u blizini pročelnoga zida (sl. 390).¹¹¹⁹ Taj tip je neobičan i nema izravnih uzora u tadašnjem graditeljstvu Istre. Osim toga, zanimljivo je da su bočne apsise imale poligonalni, a glavna na istočnoj strani polukružni oblik. Crkva S. Apollinare in Classe u Ravenni ima slične apsidiole (ne apsise), ali ona je u osnovi ipak istoga tipa kao i spomenute istarske crkve (sv. Marija Formosa i Eufrazijana), jer su one u odnosu na *corpus* crkve neznatne.¹¹²⁰ U Samagheru bočne apsise zahvaćaju razmjerno veliku površinu i zapravo predstavljaju povećanje natkritoga prostora. Ovoj građevini po tlocrtnoj shemi najbliža je memorija iz Tepljuha u Dalmaciji.¹¹²¹ Srodnost s dalmatinskim primjerima pokazuje također crkva u sklopu vrlo zanimljivoga kompleksa iz Betike, koja je zapravo nešto složenija u odnosu na jednostavni oblik trikonkalne ljuske (sl. 391).¹¹²² Ti su tlocrti i njihove kombinacije, odnosno derivacije, polako prodirali i u sjevernu Italiju, odnosno Istru.¹¹²³ Taj kompleks ima postupan rast koji počinje od memorije trolisnoga oblika na koji se priključuje izduženo tijelo, dio crkve namijenjen puku.¹¹²⁴ Komplicirani tlocrt još se usložnio tijekom srednjega vijeka.

Sredinom VI. st. dolazi do procvata cenobitskoga monaštva. Vjerojatno su znatnu ulogu igrule benediktinske regule. U Dalmaciji nastaje cijeli niz takvih samostana, osobito na otocima. To su manji objekti koje karakteriziraju tri temeljna elementa: stambeni objekti za monahe (*cellae*), gospodarska zdanja, tijeskovni, mlinovi, dvorišta, trijemovi, te konačno bogomolja (omanja crkva s polukružnom apsidom). Ponekad takvi samostani imaju i fortifikacije, jer je u to doba obrana i te kako nužan element života svake zajednice pa bila ona i mala kao što su cenobitski samostani na Jadrani. Najkarakterističniji samostani otkriveni su na Majsanu (sl. 393),¹¹²⁵ Stipanskoj (sl. 394),¹¹²⁶ Klapavici (sl. 392),¹¹²⁷ Rižinicama (sl. 395),¹¹²⁸ Crkvini (Rupotina kraj Salone)¹¹²⁹ i drugdje.¹¹³⁰ Samostani i cenobitsko monaštvo igraju tada znatnu socijalnu ulogu jer su teškoće života na poharanom zemlji, s uništenim obiteljima, vrlo velike.¹¹³¹ Dugogodišnja

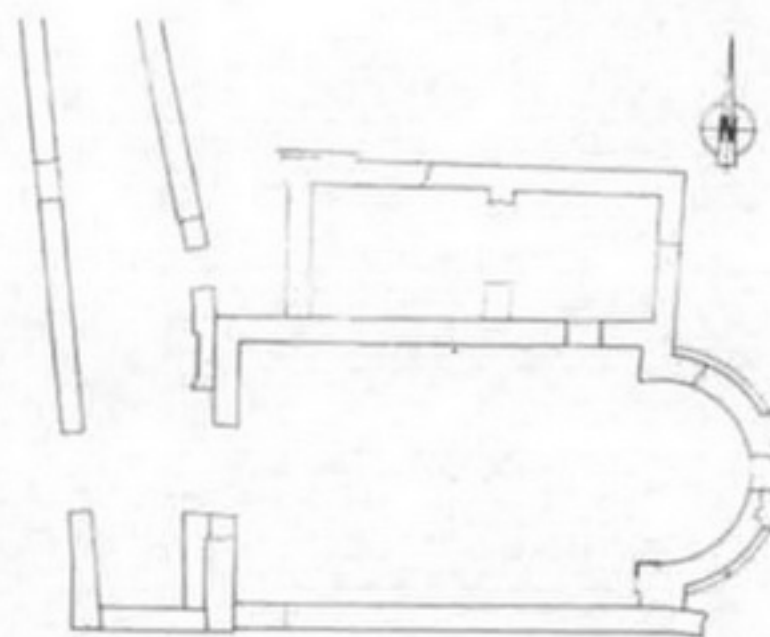
392. Klapavice kraj Klisa, samostanski kompleks, VI. st., tlocrt (prema E. Buliću).

Klapavice near Klis, monastery complex, 6th century, plan (after E. Bulić).

iskustva u rješavanju funkcioniranja gospodarskih zgrada (*villae rusticae*) do bro su došla samostanima. Gospodarskim objektima bilo je samo potrebno priključiti i omanje crkveno zdanje. Što se pak samih samostanskih crkava tiče, u tipološkom pogledu nema bitnih razlika u odnosu na druge. One su redovno mali objekti s apsidom, jer ta zdanja služe manjem broju vjernika. Njihovi oblici slični mnogim drugim nevelikim objektima, osobito u ruralnim sredinama.¹¹³²

Do sada je otkriveno vrlo malo kršćanskih kulturnih objekata u hrvatskom dijelu obiju Panonija. U Sisciji je još u prošlom stoljeću utvrđena jedna prostrana bazilika s apsidom, ali je kasnije devastirana.¹¹³³ Čini se da nije imala pravilnu orijentaciju pa to najvjerojatnije znači da je neka antička građevina bila preuređena za potrebe kršćanskoga kulta. To je, izgleda, čest slučaj u Panoniji. Iako se zna za položaje crkava u Osijeku (*Mursi*) i *Cibalei*, one ipak nisu istražene, a ostaci u Osijeku i *Ioviji* (sl. 396) pokazuju da su neki raniji objekti s apsidama bili prepravljani u crkve.¹¹³⁴ Ipak, njihova kršćanska faza nije posve pouzdano dokaziva.

U Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iassae*) u izvanrednom termalnom kompleksu jedna je dvorana bila preuređena za kršćanski kult, a uz nju su

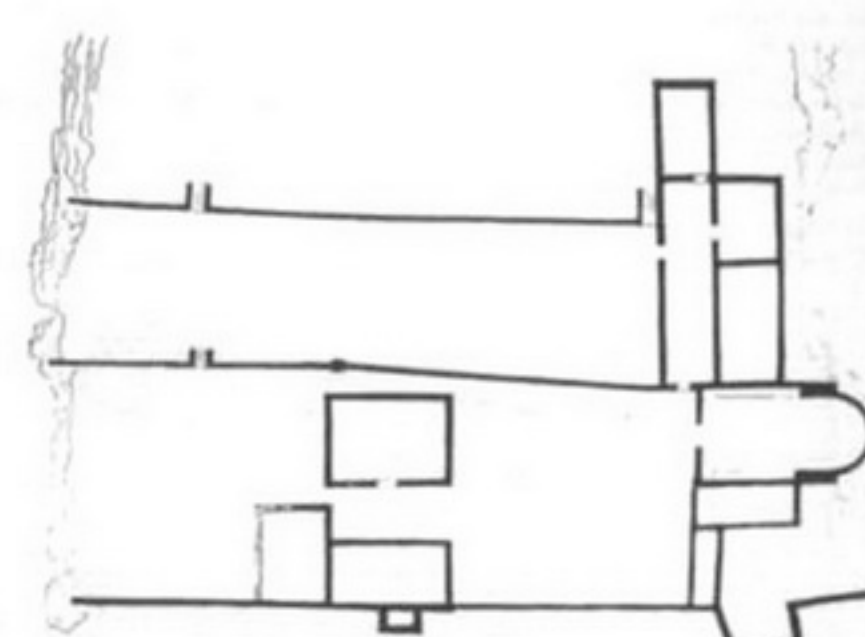
394. Otočić Stipanska (kod Šolte), samostanski kompleks, VI. st., tlocrt (prema T. Marasoviću).

The islet of Stipanska (near the island of Šolta), monastery complex, 6th century, plan (after T. Marasović).

393. Otočić Majsan (Korčulanski kanal), samostanski kompleks, VI. st., tlocrt (prema C. Fiskoviću).

The islet of Majsan (Korčula Channel), monastery complex, 6th century, plan (after C. Fisković).

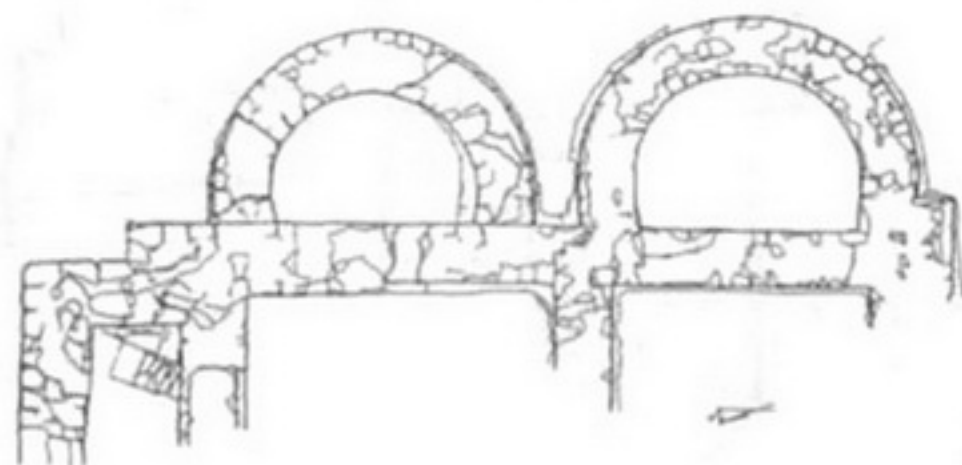
395. Rižinice, Salona, samostanski kompleks, V-VI. st., tlocrt (prema E. Dyggveu).

Rižinice, Salona, monastery complex, 5th or 6th century, plan (after E. Dyggve).

¹¹³² N. Cambi, Problemi starokrććanske arheologije na istočnoj obali Jadrana, IX Kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972, Materijali 1976, str. 265 i d.

¹¹³³ B. Migotti, Arheološka grada u ranoćrkćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u katalogu izložbe Od nepobjedivog sunca do sunca pravde Zagreb 1994, str. 47, sl. 2, 2; B. Migotti, Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia), A Catalogue of finds and sites, Oxford 1997, str. 22, sl. 5.

¹¹³⁴ B. Migotti, Arheološka grada u ranoćrkćanskog razdoblja, str. 52, sl. 10; B. Migotti, Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia, str. 19, sl. 1, 2, 3, str. 23, sl. 6, 7.

396. Iovia (Ludbreg), antičko zdanje pretvoreno u kršćansku crkvu, V-VI st., tlocrt (prema M. Gorenc - B. Vikić).

Iovia (Ludbreg in Medumurje), Roman building transformed in a Christian church, 5th or 6th century, plan (after M. Gorenc - B. Vikić).

¹¹³⁵ B. Migotti, *Arheološka grada iz ranokršćanskog razdoblja*, str. 51, sl. 9. B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia*, str. 25 i d. sl. 8, 9. Autorica pretpostavlja kršćansku komponentu i u Konstantinovoj obnovi kapitolijske u tome naselju.

¹¹³⁶ Usp. B. Migotti, *Arheološka grada iz ranokršćanskog razdoblja*, str. 49, sl. 6; B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia*, str. 25, sl. 2.

¹¹³⁷ O tome svjedoči već navedena izložba *Od nepobjedivoga sunca do sunca pravde*, te knjiga B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia): A Catalogue of finds and sites*, Oxford 1997.

¹¹³⁸ B. Migotti, *Arheološka grada*, str. 49, bilj. 7-9; B. Migotti, *Evidence for Christianity*, str. 4.

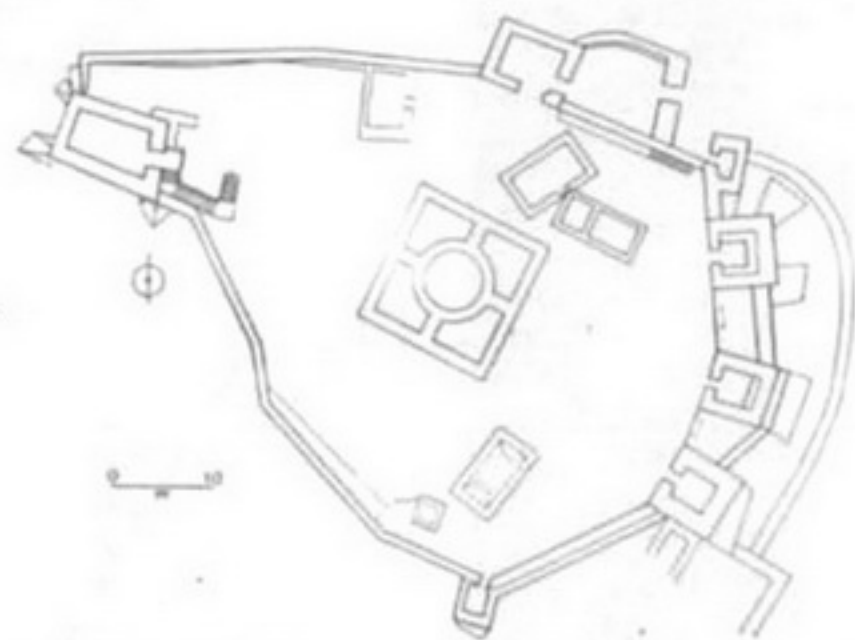
¹¹³⁹ B. Migotti, *Arheološka grada*, str. 48; B. Migotti, *Evidence for Christianity*, str. 4.

¹¹⁴⁰ B. Migotti, *Arheološka grada*, str. 49; B. Migotti, *Evidence for Christianity*, str. 4.

¹¹⁴¹ B. Migotti, *Arheološka grada*, str. 56. Naime, iako bazilika nije utvrđena, vršni nalazi iz kasnoantičkog perioda, kao i grobovi nedvosmisleno ukazuju na to da je ona postojala. B. Migotti, *Evidence for Christianity*, str. 36 sa sl.

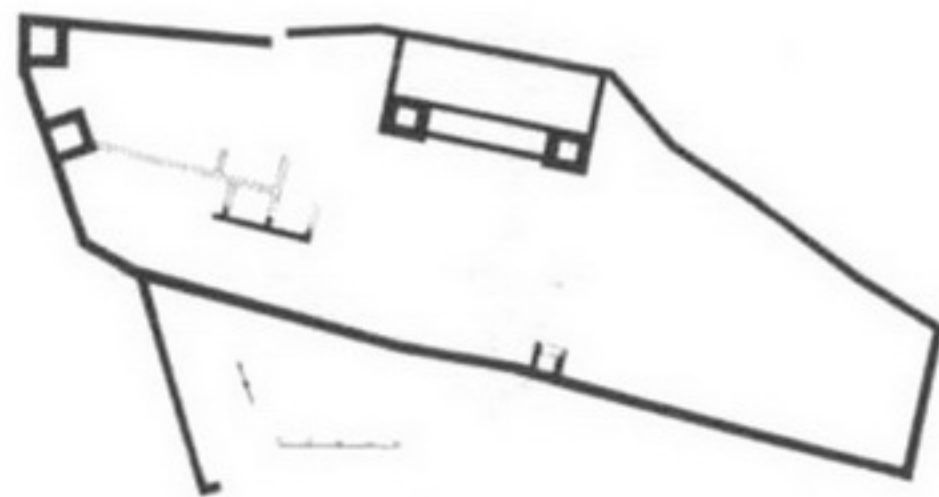
bili prostori za druge liturgijske svrhe.¹¹³⁵ Zidovi tih prostorija ukrašeni su freskama koje upućuju na kršćanski karakter. Sve su gore navedene preinake bile izvršene još u IV. st. Čini se da je u Panoniji pobjedničko kršćanstvo već pri kraju IV. st. iskoristilo raniju reprezentativnu arhitekturu za svoje potrebe, što drugdje u Hrvatskoj nije bio slučaj. Jedan podrum u Osijeku (*Mursa*) u posljednje doba se interpretira kao kršćanska građevina križnoga tlocrta s kupolom, što bi upućivalo na justinijanske oblike, ali i taj bi objekt trebalo detaljnije ispitati, jer je pojava takvih složenih oblika u ovom dijelu kršćanskoga svijeta zbunjujuća.¹¹³⁶ U cilju boljšeg upoznavanja kasnoantičkoga perioda u Panoniji bilo bi neophodno intenzivirati iskopavanja. U prošlosti se ovom periodu poklanjala nedovoljna pažnja. Stanje se u zadnje vrijeme ipak mijenja.¹¹³⁷

Starokršćanska groblja su očito morala postojati u Panoniji jednako kao i u Dalmaciji, o čemu svjedoči legenda o bazilici svetih mučenika u Osijeku.¹¹³⁸ U *Cibale* se na lokalitetu Kamenice, oko 1,5 km udaljenom od grada, nalazi, kako se pretpostavlja, cemetrijalna bazilika podignuta oko lokula mučenika Poliona, ali ni taj lokalitet nije istražen.¹¹³⁹ I u Sisciji je sigurno bilo takvih groblja.¹¹⁴⁰ Na nekropoli Budrovci-Štrbinci u okolici Đakova otkriveni su važni starokršćanski grobni nalazi, ali još uvijek nije nadena bazilika, iako je pouzdano postojala.¹¹⁴¹

397. Blagaj kod Mostara, kasnoantičko utvrđenje, V ili VI. st., tlocrt (prema D. Basleru).

Blagaj near Mostar, late Roman fortification, 5th or 6th century, plan (after D. Basler).

398. Koštur kod Stoca, kasnoantičko utvrđenje, VI. st., tlocrt (prema D. Basleru).

Koštur near Stolac, late Roman fortification, 6th century, plan (after D. Basler).

399. Stolac, kasnoantičko utvrđenje, V ili VI. st., tlocrt (prema D. Basleru).

Stolac, late Roman fortification, 5th or 6th century, plan (after D. Basler).

400. Mokro polje kod Knina, refugium s crkvom, VI. st., tlocrt (prema V. Delonga).

Mokro polje near Knin, refugium with a church, 6th century, plan (after V. Delonga).

Pri kraju antičkoga razdoblja i na početku srednjega vijeka u našim se krajevima kao i u drugim krajevima antičkoga svijeta, zbog narasle opasnosti tijekom seobe naroda, napuštaju stare lokacije uz ceste i u nizinama koje su Rimljani favorizirali u doba svoje dominacije. Stanovništvo seli u mirnije dijelove carstva ili se vraća na uzvišenja, uglavnom ranije prethistorijske gradine koje su bile već odavno napuštene. To je proces kastrizacije, ponovnoga naseljavanja i ojačavanja prirodom dobro branjenih visova (sl. 398-400).¹¹⁴² S tim su procesom u svezi i crkve otkrivene na takvim uzvišenjima, što je shvatljivo, jer je s crkvom povezan čitav život ne samo jedne kršćanske zajednice, nego i cijeloga naselja. Crkve su se gradile i na gradinama koje su imale vrlo važno strateško značenje, na primjer u dolini rijeke Neretve (sl. 397).¹¹⁴³ Što je područje nesigurnije, to je proces kastrizacije snažniji. Povratak na brežuljke specifičan je prvenstveno za manja naselja. Spomenuta pojava može se zapaziti na nekoliko prapovijesnih lokacija - u Danilu, Sinju, Trilju i dr. U Danilu je na gradini otkriven jedan kasnoantički plašt zidina s trokutastim kulama.¹¹⁴⁴ Veća, dakako, ostaju na svojem mjestu, jer je premještanje previše teško i složeno. Stoga gradovi neprestano ojačavaju svoje fortifikacije. To se osobito lijepo vidi u Saloni, gdje se pretežno na sjevernim gradskim zidinama zapaža više fortifikacijskih ljuski, dodavanja kula i njihovih trokutastih završetaka (sl. 401).¹¹⁴⁵ I u Naroni se uočava povećanje broja kula (sl. 402),¹¹⁴⁶ a u Jaderu se dodaje novi plašt zidina na najugroženijem, kopnenom dijelu fortifikacija.¹¹⁴⁷

Nužno je upozoriti na još jedan proces vezan za obranu. To je pojava čitavoga niza utvrđenja na obali i otocima. Do sada je zabilježeno nekoliko desetaka takvih lokacija koje su uglavnom prilično dobro sačuvane,¹¹⁴⁸ no mali ih je broj temeljito proučen. Najbolje je istražen lokalitet u uvali Stupica na otoku Žirju.¹¹⁴⁹ Riječ je o nekoliko tipova utvrđenja. Neka su veća, a neka manja. Neka prate konfiguraciju terena, pa su stoga nepravilnih oblika (Barbat na otoku Rabu (sl. 403)).¹¹⁵⁰ Polače na otoku Mljetu,¹¹⁵¹ Osinju (sl. 404)¹¹⁵² itd; druga su pravokutnoga tlocrta, zidina ojačanih kontraforima (Kornat (sl. 405),¹¹⁵³ Svetac¹¹⁵⁴). To su manji i konfekcionirani objekti koji međusobno jako sliče. Ima utvrda koje pokazuju druge geometrijske oblike, kakav je na primjer peterokutni tlocrt spomenute utvrde na Žirju (sl. 406), unutar koje postoji i omanji zagrijavani prostor (kupke), koji ukazuje na to da je zapovjedno osoblje čak pri izmaku antike još uvijek sačuvalo jedno drevno civilizacijsko dos-

¹¹⁴² Usp. bilj. 942.

¹¹⁴³ D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkoga doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, str. 47 i d. sl. 17, 20, 22 i dr.

¹¹⁴⁴ D. Rendić-Miočević, *Rider - Municipium Riditarum*, Prilog povijesnoj rekonstrukciji jednog ilirodelmatskog i rimskog naselja, Biri i antički svijet, Split 1989, str. 846 i d. sl. IV, 2.

¹¹⁴⁵ H. Köhler, *Porta Caesarea in Salona*, VAHD 51, 1934, str. 39 i d. sl. 8.

¹¹⁴⁶ N. Cambi, *Gardunski tropez*, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Izdanja HAD-a 8, Split 1984, str. 132. Na sjevernom obrambenom zidu antičke Narone četiri kule su iz starije, a dvije iz mlađe faze. Mlađe kule su samo priljubljene uz raniji fortifikacijski zid.

¹¹⁴⁷ M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, str. 188, sl. na str. 189. Očito je da su na istočnom fortifikacijskom zidu postojale tri razvojne faze. U srednjovjekovnom zidu ima jedna pentagonalna kula kao i u Saloni. Je li to starokršćanska faza ili nastavak takve tehnike zidanja i u srednjem vijeku?

¹¹⁴⁸ I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992, str. 50 i d. Usp. kartu koja pokazuje rasprostranjenost takvih utvrđenja. O tim utvrđama usp. i Z. Tomić, *Le traccie della riconquista Giusti nianca sulla costa dell' Adriatico ori cutale*, Acta XIII CIAC, vol. II Città del Vaticano - Split 1998, str. 1075 i d.

¹¹⁴⁹ Z. Gunjača, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima*, Materijali XXII, Novi Sad 1986, str. 126 i sl. XXI, 2.

¹¹⁵⁰ M. Domjan, *Ostaci utvrde Sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu*, Diadora 14, 1992, str. 325 i d. sl. 1-9. Tlocrt sl. 6.

¹¹⁵¹ I. Fisković, *O ranokršćanskom spomeniku naronskog područja*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, str. 238, sl. 51.

¹¹⁵² Z. Gunjača, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima*, Materijali XXII, Novi Sad 1986, str. 125, tab. XXII, 1.

¹¹⁵³ J. Petricolić, *«Torre» na otoku Kornatu, u: Adriatica, prehistoria et antiqua*, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, str. 717 i d. sl. na str. 720, 722.

¹¹⁵⁴ B. Kirigin - A. Miočević, *Svetac*, Arheo 2, Ljubljana 1981, str. 45 i d. sa sl.

1155 Kupke se nalaze na južnoj strani zdanja. Istraživanja na tome mjestu nisu dovršena.

1156 M. Domjan, Ostaci utvrde Sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu, *Diadora* 14, 1992, str. 35, sl. 6, 7, 8, 9, 10, 2, 11, 12.

1157 Z. Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali XXII*, Novi Sad 1986, str. 126, tab. XXII, 2.

1158 I. Petricolić, nav. dj., str. 725 i d. sa sl.

1159 J. Belamarić, Ranoćrkvaški spomenici otoka Braća, Split 1994, str. 84 i d. sa sl.

1160 Z. Brusić, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora* 15, 1993, str. 225 i d.

401. Sjeverne gradske zidine, Salona, VI. st., pogled sa sjevera.

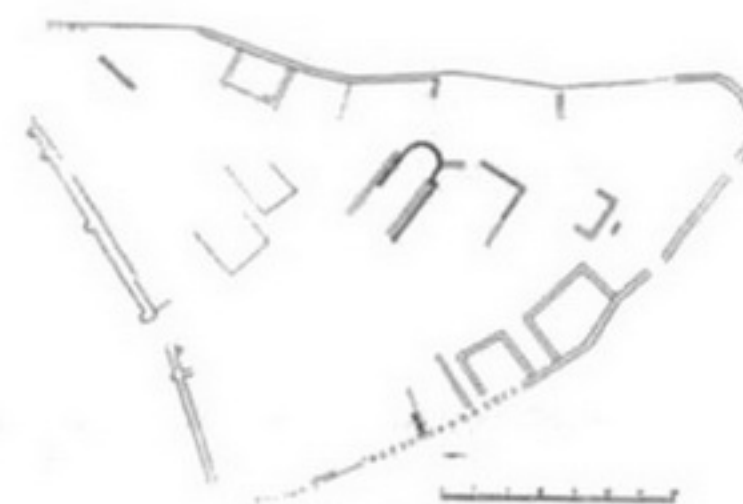
Northern city walls, Salona, 6th century, view from the north.

tignuće.¹¹⁵⁵ Neke od ovih utvrda imaju crkve unutar zidina (Rab,¹¹⁵⁶ Osinj¹¹⁵⁷), a neke izvan njih (Kornat¹¹⁵⁸ ili Bol na otoku Braču¹¹⁵⁹). Crkve su služile posadama, pomorcima, ali i hodočasnici, jer se hodočasništvo osobito razvilo u V. i VI. st.¹¹⁶⁰ Male i jednostavne crkve ne pokazuju razlike u odnosu na slične u drugim mjestima. Sistemom utvrda osiguravala se obalna linija, ali i neki pravci prema unutrašnjosti, vitalni za život u ovim krajevima (sl. 397-400). To je bilo iznimno važno u doba bizantskih ratova s Istočnim Gotima u sjevernoj Italiji, za čije je osvajanje Dalmacija bila uporišna točka.

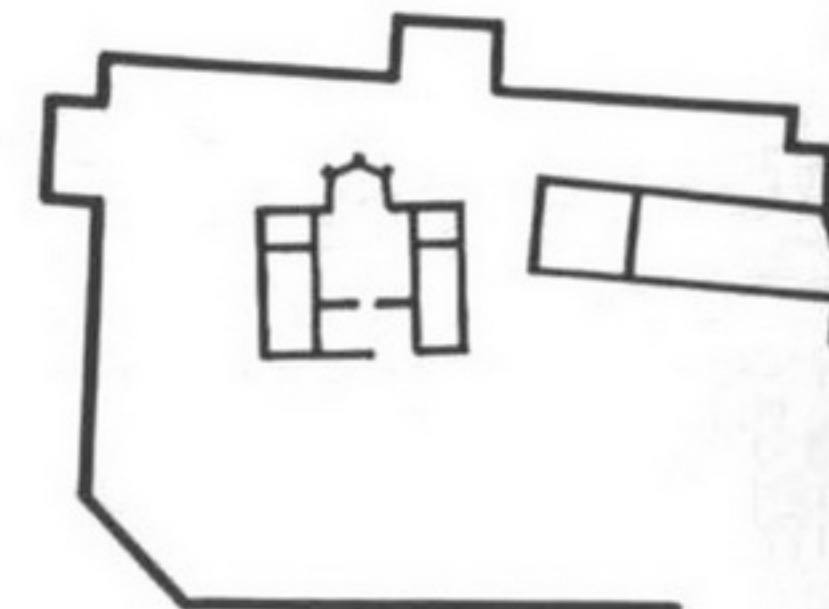
402. Sjeverne gradske zidine, Narona (građene od I. st. prije Kr. do V-VI. st.), pogled sa zapada.

Northern city walls, Narona (built from the 1st century B.C. to the 6th century A.D.), view from the west.

403. Barbat (otok Rab), utvrđenje s crkvom, sredina VI. st., tlocrt (prema M. Domjanu).

Barbat (the island of Rab), fortification with a church, mid 6th century, plan (after M. Domjan).

404. Osinj (otok na ušću rijeke Neretve), kasnoantičko utvrđenje, sredina VI. st., tlocrt (prema Z. Gunjači).

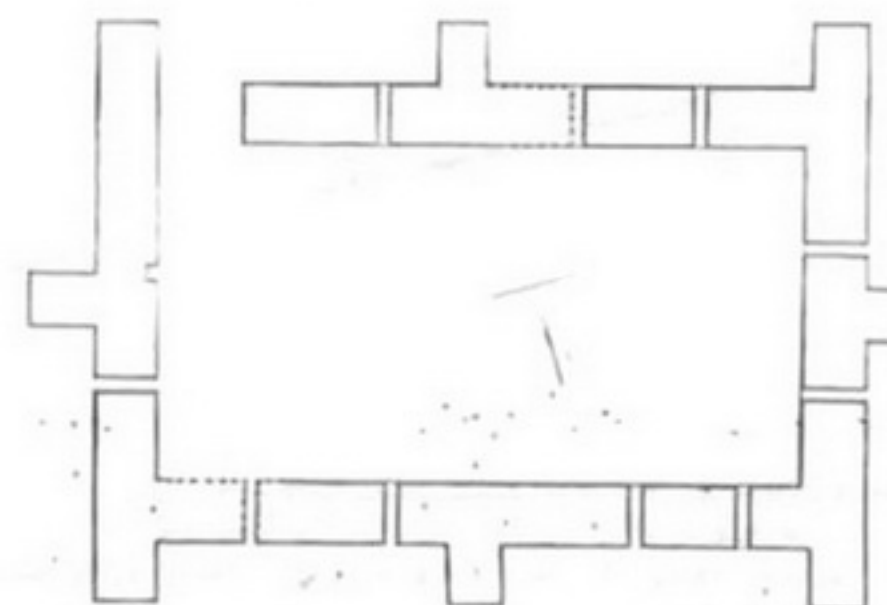
Osinj (islet at the mouth of the Neretva river), castellum, mid 6th century, plan (after Z. Gunjača).

U kasnoj antici opća je nesigurnost uvjetovala razvitak fortifikacijske tehnike. Ako se uspoređuju raniji i kasniji fortifikacijski sustavi, jasno je vidljiv stalni porast broja kula i povećanje stranica obrambenih elmenata kako bi napadač bio izložen napadima iz većeg broja pravaca. Na taj je način povećana efikasnost obrane. Povećava se, dakle, dužina aktivne linije gradskih zidina. Ovakav se način podizanja fortifikacija razvio na Istoku,¹¹⁶¹ a primijenjen je u Saloni uz niz poboljšanja (sl. 401).¹¹⁶²

Starokršćanska arhitektura u Dalmaciji pokazuje znatne utjecaje s raznih strana kršćanskoga svijeta.¹¹⁶³ Očito je da su forme, tlocrti i pojedinosti izvedbe stizali kao trendovi koji su strujali unutar međusobno čvrsto povezanu ekumenu. Teško je izdvojiti dominantne pravce. Ishodišna mjesta nisu uvijek ista. Međutim, te su gradnje projektirali i podizali domaći majstori s domaćim materijalom i pri tome iznalazili niz pojedinosti kojima su poboljšavali ili prilagođivali objekte vlastitim potrebama i estetskom osjećaju, posvećujući pritom veliku pažnju okolišu i urbanoj matrici u kojoj nastaju. Tako je postignuta autohtonost umjetničkog izraza.

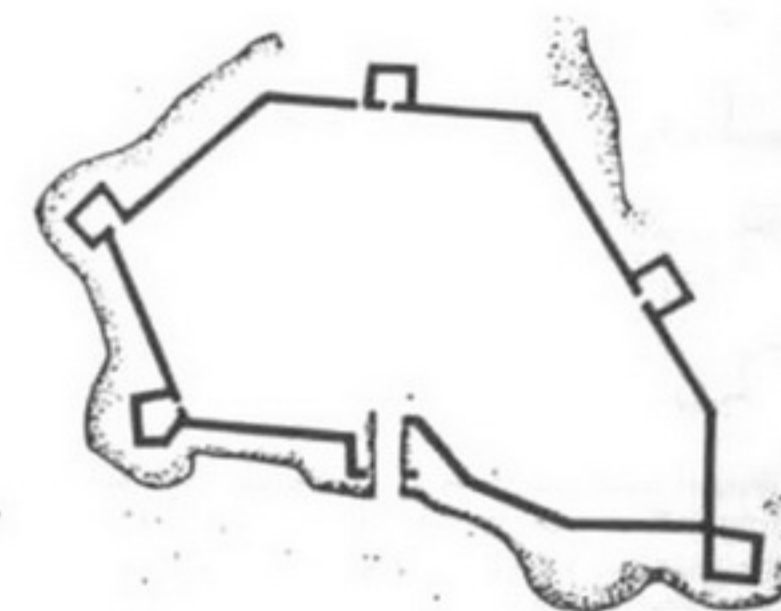
405. Veliki Kornat, kasnoantičko utvrđenje, sredina VI. st., tlocrt (prema I. Petricoliću).

The island of Veliki Kornat, castellum, mid 6th century, plan (after I. Petricolić).

406. Uvala Stupica (otok Žirje), kasnoantičko utvrđenje, sredina VI. st., tlocrt (prema Z. Gunjači).

Stupica Bay (the island of Žirje), castellum, mid 6th century, plan (after Z. Gunjača).

¹¹⁶¹ Takve gradske zidine s kulama mogu se vidjeti u Konstantinopolu, Albariji i dr. U Siriji, na primjer, u Resafi, usp. Th. I. Bert, *Resafa-Sergiopolis. Archäologische Forschungen in der Nordbyzantinischen Pilgerstadt, u: Syrien von den Aposteln zu den Kalifen*, Linz 1993, sl. 1-3.

¹¹⁶² Na izvornost salonitanskih zidina ukazuje je *Fe. Carrara*, *Topografia e scavi di Salona, Trieste* 1850, str. 32 i d. Međutim, neosporno je da su gradske zidine s trokutastim završecima bile rasirena pojava u kasnoj antici. Ipak, salonitanske zidine pokazuju vrlo masovito povezivanje većeg broja takvih kula u sistem. Na taj način zidine su ojačavane na osjetljivim mjestima.

¹¹⁶³ Vrlo se često ukazivalo na sirijske utjecaje u razvoju crkvene arhitekture u Dalmaciji. Usp. E. Dyggve, *R. F. Egger, Forschungen in Salona III*, Wien 1939, str. 104 i d. E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 81 i d. Kao objašnjenje se nametalo povezivanje sirijskih utjecaja na arhitekturu u Dalmaciji sa sirijskim misionarima. Međutim, sličnosti su vrlo općenite i odnose se uglavnom samo na ono što je zapravo zajedničko svakom takvom zdanju. Čak se ni sirijska crkvena arhitektura ne može svesti na zajednički nazivnik. Usp. J. M. Dentzer, *Siedlungen und ihre Kirche in Syrien, u: Syrien von den Aposteln zu den Kalifen*, Linz 1993, str. 82 i d. sl. 1-3.

SKULPTURA

U kasnoj antici postupno nestaje monumentalna javna skulptura, toliko karakteristična za rimsku kulturu. Vrlo rijetki su slavoluci i javne skulpture, iako se još uvijek sporadično pojavljuju, osobito u IV. st. Takvi javni spomenici su, primjerice, baze *decennalia* i stupovi tetrarha u Rimu, Galerijev slavoluk u Solunu te baza Teodozijeva stupa u Istanbulu, itd. Takvih

407. Ključni kamen na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače (s križem uklesanim preko reljefa Viktorije), vapnenac, Spalatum, kraj VI. st.

Key-stone on the Western entrance of Diocletian's Palace (with a cross carved over a relief of Victoria), limestone, Spalatum, late 6th century.

408. Nadvratnik bazilike s natpisom: Deus noster propitius esto Rei Publicae Romanae, vapnenac, Salona, Manastirine, V. st.

Lintel of the basilica with the inscription: Deus noster propitius esto Rei Publicae Romanae, limestone, Salona, Manastirine, 5th century.

spomenika praktično nema u Dalmaciji i Istri. Postupno zamire i portret. Ne pojavljuju se više simbolički reljefi na gradskim vratima i drugim javnim mjestima. Jedna od rijetkih iznimaka je ranije spomenuti križ na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu (sl. 407).¹¹⁶⁴ Javne se skulpture na gradskim vratima i drugdje ne mijenjaju tijekom stoljeća kasne antike, jer one obično ne nose simboliku koja je izravno suprotna kršćanskom duhu. Upravo je za tu tvrdnju vrlo ilustrativan reljef salonitanske Fortune koji je nastao u kršćansko doba, u trenutku dok još uvijek nije razrađena nova amblematika. Slično je i s drugim službenim prikazima, poput Viktorije s barbarinom i biste Rome u Aequumu. Poput Fortune i Roma se dugo prikazuje u kasnoj antici, jer je ona više simbol nego religijski znak.¹¹⁶⁵ Vjerojatno je trebalo vremena dok se pučanstvo priviklo na križ kao simbol pobjede i apotropejski znak. Zbog toga valja pretpostaviti da je reljef na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače tek iz kasnijega doba (kraj VI. st. ili rano VII. st.).

Križevi se počinju klesati, bilo u plastičnoj ili ugrebenoj formi, na crkvama (obično na nadvratnicima). Očito je da je križ univerzalni simbol kršćanske vjere, ali on sigurno ima i apotropejsko značenje. Primjer za to je križ i natpis koji zaziva božju pomoć za spas rimske države na nadvratniku bazilike na Manastirinama (sl. 408).¹¹⁶⁶ Nadvratnici su pogodno mjesto za simboličku dekoraciju. Najčešće se na nadvratnicima nalaze centralni križevi u kružnici, obično grčkoga tipa, ili se tu javljaju tri ugrebena križa.¹¹⁶⁷ Tri križa vjerojatno nose dublju simboliku od puke simetrije. Nešto luksuznija je varijanta kad je križ okružen s dvije ovce, kao u nadvratniku sjeverne crkve salonitanskoga katedralnoga sustava (sl. 409).¹¹⁶⁸

I druga skulptura postupno nestaje, jedino se prilično konzistentno može raspravljati o nadgrobnoj plastici, ali se i ona svodi na mali broj vrsta, uglavnom na sarkofage.

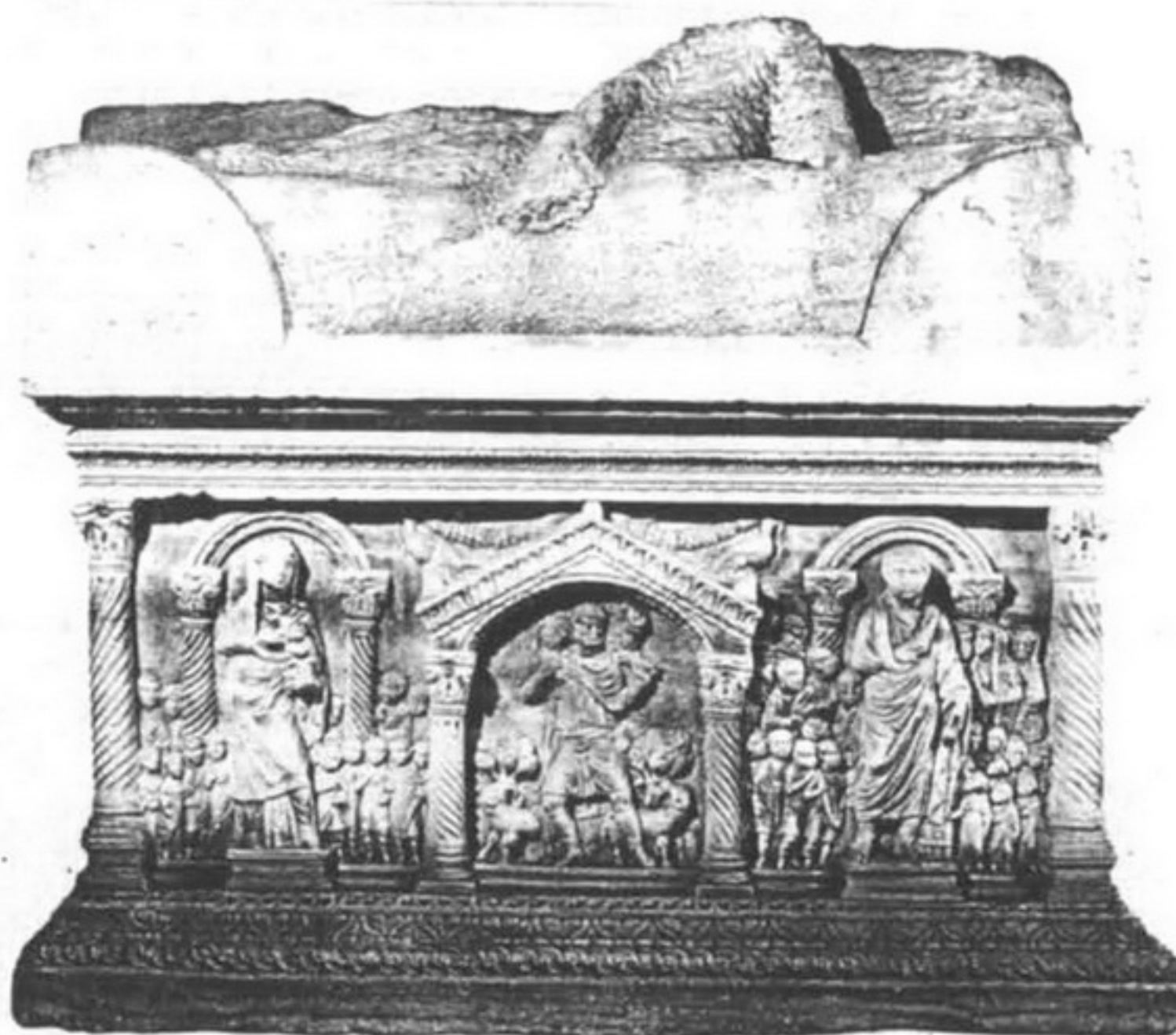
409. Nadvratnik sjeverne crkve episkopalnog kompleksa s prikazom Krista kao jaganjca, vapnenac, Salona, VI. st.

Lintel of the northern church in the episcopal complex with a relief of Christ as a lamb, limestone, Salona, 6th century.

Nadgrobna plastika

Paralelno s postupnom afirmacijom kršćanstva i najranijim crkvenim objektima (kasno III. ili rano IV. st.) u hrvatskom se priobalju pojavljuju i neki prikazi koji nisu bili izvorno kršćanski. Ti motivi još uvijek iskazuju vezu s poganskom tradicijom. Tako se krajem III. st. pojavljuju ikonografske teme kao što je Dobri pastir ili pak neke druge pastoralne scene. Ti su motivi preuzeti iz poganske kulturne baštine (prizori bukolike idile),¹¹⁶⁹ no unatoč tomu oni su bili bliski kršćanima, jer se tu javljaju bezbrojni biblijski pasusi, parabole i aluzije koje sadrže pastirsku tematiku. Ranija je ikonografija, pod uvjetom da ne vrijeđa kršćanski duh, bila prihvatljiva kršćanima, o čemu je već prethodno bilo riječi. Uostalom, kamenoklesarske radionice su se našle u procjepu kad je trebalo stvarati novi izraz i kršćanske spise pretvarati u likovni

410. Sarkofag Dobrog pastira (prednja strana), mramor, Salona, Manastirine, početak IV. st., AM Split.

Sarcophagus of the Good Shepherd (front side), marble, Salona, Manastirine, early 4th century, AM Split.

jezik. Promjene su se odvijale u istim radionicama koje su nastavile raditi za pogane ali i za kršćanske komitente. Da bi preživjele, radionice su bile prisiljene u kratkom vremenu stvoriti novi ikonografski repertoar. Stvaranju repertoara nedvojbeno je pridonosilo svećenstvo. Kršćanska topika u početku ne iskazuje ostru razdjelnicu prema poganskoj. Osobito osjetljivo doba za kršćane, a dakako i za radionice, bijaše doba progona. Temeljna je dvojba bila kako sačuvati dostojanstvo i nepokolebljivost kršćanskih vjernika, a u isto doba ih ne izložiti izravnoj opasnosti. Najpogodniji su bili neutralni motivi koji se mogu tumačiti na poganski i kršćanski način. Pri atribuciji mogu ponekad pomoći vanjski, a ponekad unutarnji elementi, ali često takvih elemenata uopće nema. Dvojba što se javlja danas javljala se i u ono doba, jer su samo upućeni znali o čemu je riječ.¹¹⁷⁰

Među brojnim takvim spomenicima u kršćanskom kontekstu posebno je važan sarkofag Dobroga pastira naden na groblju na Manastirinama u Saloni (sl. 410, 411).¹¹⁷¹ Skulpturalni program tog sarkofaga jedinstven je u čitavom kršćanskom svijetu. Pod arkadama se pojavljuju, okruženi brojnom pratnjom muškaraca, žena i djece, veći likovi pokojnika (muž i žena). Žena je bila zamišljena kao prikaz personifikacije *pietas*, a muškarac kao filozof, o čemu svjedoče atributi (dijete u rukama žene, te svitak u ruci i svežanj spisa do nogu muškarca). Oba su lika prikazana na način već davno utvrđenih statuarnih tipova. Da je riječ o kipovima upozoravaju baze na kojima osobe stoje. Žena okružuje 14, a muškarca 28 malih likova (žene, djevojke i djevojčice te muškarci, mladići i dječaci). Ovi su likovi po svoj prilici rodbina i prijatelji okupljeni u spomendane na grobu uz kipove pokojnika radi odavanja počasti.¹¹⁷² Tu pretpostavku potkrepljuje djevojčica koja ručicom hvata skut i emotivno gleda muškarca. U sredini prednje strane, unutar arhitektonske dekoracije - edikule s tzv. sirskim zabatom čija je karakteristika lučni arhitrav smješten je pastir s ovcom na ledima. Očito je da pastir ima najvažniji položaj na spomeniku, a jukstapozicija likova: žena - pastir - muškarac upućuje na to da se ti prikazi značenjem međusobno nadopunjuju. Sam prikaz pastira, međutim, ne daje pouzdane elemente za utvrđivanje vjerske pripadnosti vlasnika. Blaga indicija je izvorno kršćansko okruženje sarkofaga.¹¹⁷³ Tumačenju prikaza u pomoć ipak pristiže jedinstvena škrinjica - relikvijar iz uništene bazilike u Novalji na otoku Pagu na kojoj se nalazi lik pastira s ovcom na ledima i legendom *Pastor* u istom nizu s novozavjetnim prikazima. To pokazuje da je motiv stavljen u novozavjetni kontekst.¹¹⁷⁴ Kako pastir nema nimbus kao Krist na drugim poljima istoga relikvijara, sasvim je izvjesno da je on shvaćen u smislu Lukina¹¹⁷⁵ i Matijina,¹¹⁷⁶ a ne Ivanova evanđelja, gdje Krist sebe izravno naziva Dobrim Pastirom.¹¹⁷⁷ U dva sinoptička evanđelja, naime, donosi se parabola o dobrom pastiru (s malim slovom d) koju, doduše, sam Krist pripovijeda, ali se ipak s njim ne uspoređuje. Da se na novaljskom relikvijaru zaista namjeravalo prikazati Krista kao Dobroga pastira, tada bi lik imao nimbus. Prema tome, pastir ima parabolično i soteriološko značenje, što je tim logičnije ako se ima u vidu da se prikaz nalazi na sarkofagu, gdje se logično očekuju poruke nade. I na poganskim sarkofazima su prevladavale teme religiozno-spasiteljskoga karaktera. Dovoljno se prisjetiti bezbrojnoga niza dionizijskih, ali i raznih drugih sarkofaga. Bukolička se simbolika, međutim, teško

¹¹⁶⁹ A. Cambi, Sarkofag Dobroga pastira i njegova grupa, Split 1994, str. 52 i d.

¹¹⁷⁰ A. Cambi, nav. dj., str. 9 i d. sl. i 9, 10, 12, 18-25.

¹¹⁷¹ A. Cambi, nav. dj., str. 44 i d. sl. 16, 17, 22-25.

¹¹⁷² A. Cambi, nav. dj., str. 52.

¹¹⁷³ A. Badurina, Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, IX. kongres arheologija Jugoslavije, Zadar 1972, Materijali XII, Zadar 1976, str. 285 i d. tab. I-XIV.

¹¹⁷⁴ Lk 15, 1-7.

¹¹⁷⁵ Mt 18, 12-14.

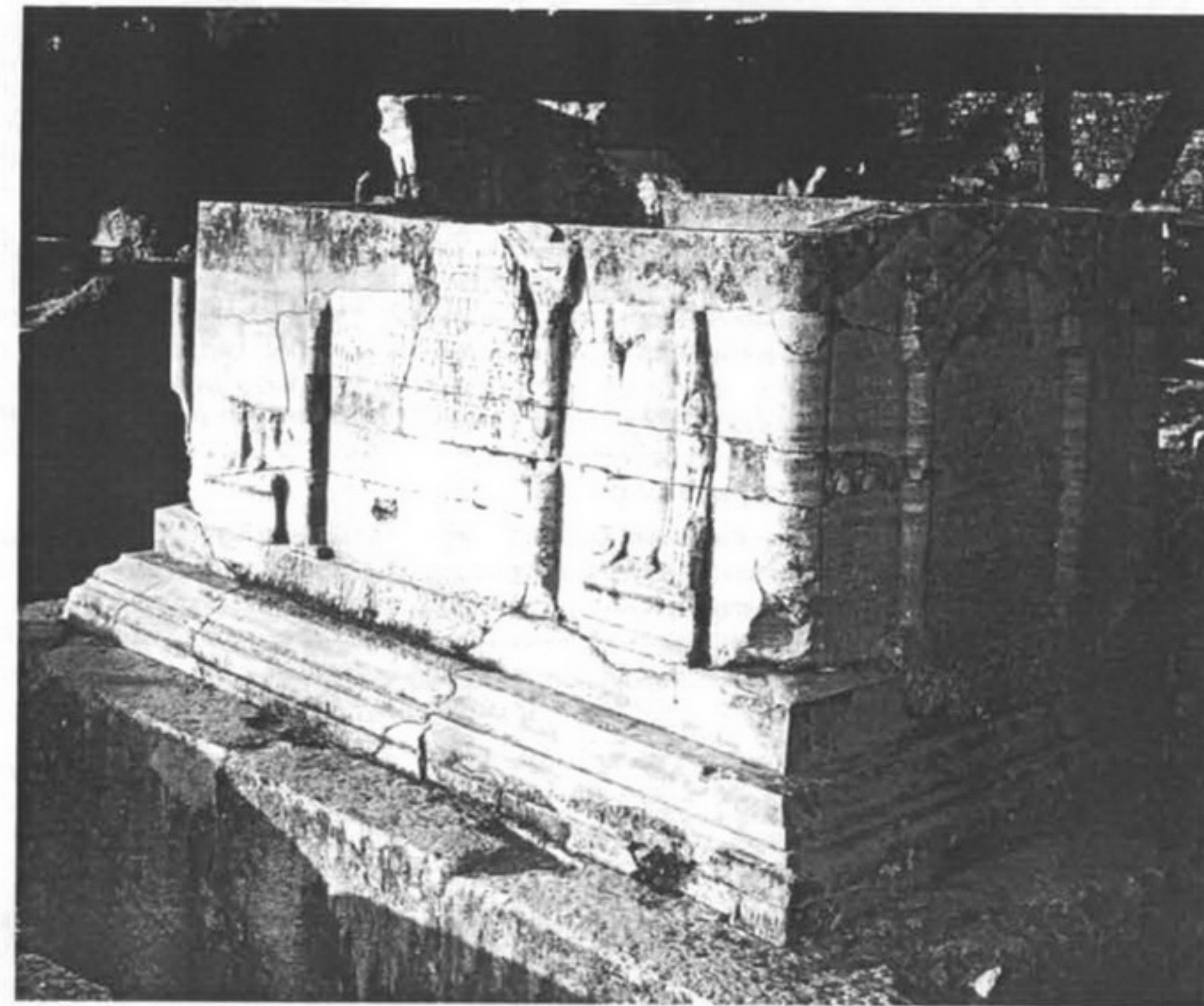
¹¹⁷⁶ Lk 10.

može smatrati soteriološkom. Ona je samo ugodna vizija sadašnjosti, ali ne pokazuje jasan put prema zagrobnoj sreći, prema vječnosti. Tema Dobroga pastira u kršćanskoj interpretaciji je, naprotiv, izrazito spasiteljska i pogodna za sepulkralni simbolički jezik. Valja imati na umu da je sarkofag Dobroga pastira nastao u nesigurno doba prvoga ili drugog desetljeća IV. st., dakle u doba kad su rijetke nedvosmisleno kršćanske teme, kad se često, zbog pogibeljnosti javnoga iskazivanja kršćanske pripadnosti, pribjegava netransparentnim sadržajima, posebice onima što pružaju mogućnost dvosmislenoga tumačenja, a takvi su upravo pastoralni motivi. Njihov smisao je aluzivan i u Saloni je najvjerojatnije imao kriptokršćanski karakter. Do sada se lik pastira nije pojavio na salonitanskim sarkofazima u jasnom poganskom kontekstu, što sve govori u prilog kršćanskom podrijetlu.

Reljefi ovoga sarkofaga su u skulpturalnom pogledu vrlo zrela kreacija. Oni sumiraju stara iskustva i promiču nova, kasnoantička. Rezultat toga je iznimna umjetnička kvaliteta. U stilskom pogledu i u komparaciji s najvažnijim djelima kasne antike on iskazuje nedvojbenu superiornost. Reljefi na Konstantinovu slavoluku s kojima ga uspoređuju nisu mu ravni.¹¹⁷⁸ Prizori na sarkofagu su jedinstveni, oni kao da sadržavaju iskustva domaćih i atičkih sarkofaga, a svojim se iskazom oprastaju od antike i otvaraju vrata kasne antike.

411. Sarkofag Dobrog pastira (desna bočna strana), prikaz molitve na grobu.
Sarcophagus of the Good Shepherd (right side), prayers at a grave.

412. Arhitektonski sarkofag s prikazom bračnog para, mramor, Salona, Manastirine, drugo-treće desetljeće IV. st.

Columnar sarcophagus with a married couple, marble, Salona, Manastirine, second or third decade of the 4th century.

Konstantinski su reljefi, naprotiv, znatno plošniji, shematičniji i već posve kasnoantički. Reljefi se na slavoluku vežu za specifičnu likovnost kamenoklesarskih radionica u Rimu, što na sarkofagu nije slučaj. I u ikonografskom pogledu ova je kompozicija jedinstvena i potvrđuje ono što je više puta istaknuto, da se u Dalmaciji javljaju sjajna umjetnička dostignuća ali su rijetko, kao u ovom slučaju, pouzdano izrađena u domaćim radionicama. Čak je i scena na desnoj bočnoj strani, iako nije u cijelosti dovršena, ipak jedinstvena po svojoj formi i izvedbi. Tu se, naime, pojavljuju muškarci, žene i djeca s obje strane vrata monumentalne grobnice u stavu molitve (*expansis manibus*), kakva je karakteristična za kršćansko obraćanje Bogu.¹¹⁷⁹ Poganski motiv erota s izvrnutom bakljom na lijevoj bočnoj strani prežetak je ranijih radioničkih shema. Često se radionice ne odriču olako ranije usvojenih predložaka.¹¹⁸⁰ Novi se ikonografski motivi, naime, stavljaju na važnije strane sarkofaga, a stari, već iscrpljeni imaju još samo dekorativnu ulogu. Oni zapravo služe samo popunjavanju sporednih polja spomenika.

U vezi s time valja istaknuti da je sarkofag nastao na matrici arhitektonskih sarkofaga kakvi su se izrađivali u Saloni (sl. 412), a i drugdje na Jadranu, ali je ipak isklesan po posebnoj narudžbi i tako dobio jednu razvijenu ikonografiju u kojoj je znatnu ulogu igrao i sam naručitelj.

¹¹⁷⁹ Na to je upozorila J. M. C. Toynbee, The Religious Background of Some Sarcophagi of North Italy and Dalmatia, JbAChr. 18, 1975, str. 18.

¹¹⁸⁰ O tome fenomenu usp. G. Koch - H. Siebertmann, Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie, München 1982, str. 377 i N. Gambi, Sarkofag Dobroga pastira, str. 48 i d.

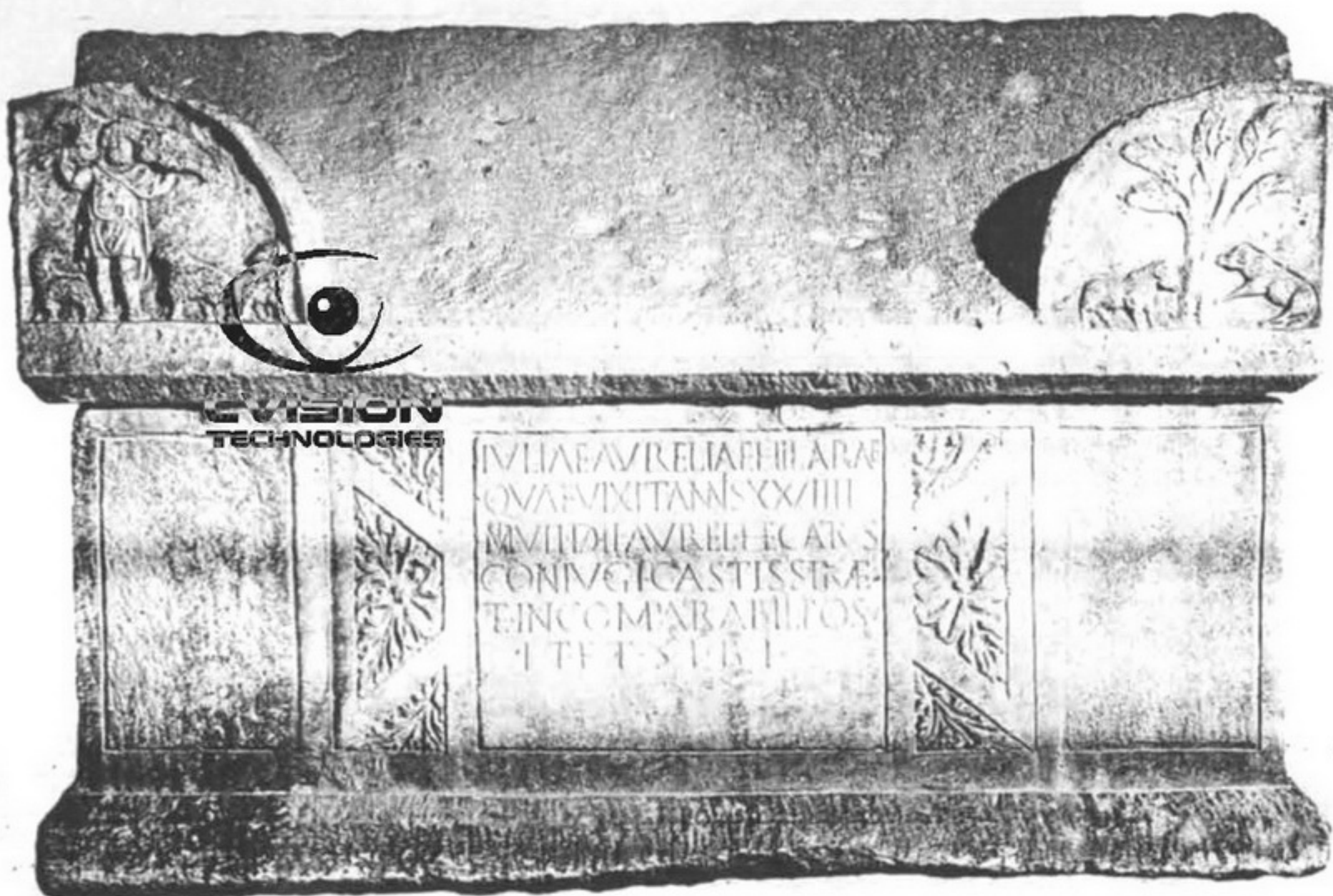
¹¹⁸¹ O takvim sarkofazima usp. N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, VAHD LXX-LXXI, 1968-69, str. 68 i d, tab. XIV, 3, XVI, 1, XVII, 1, 4.
¹¹⁸² N. Cambi, nav. dj., str. 75, kat. br. 12, tab. XVIII, 1; str. 76, kat. br. 13, tab. XVIII, 5.

Sarkofag Dobroga pastira nije jedini pastoralni prikaz u Saloni. Ima ih više, nažalost uglavnom fragmenata, koji se svi datiraju u vrijeme prijelaza poganstva na kršćanstvo (sl. 413, 414).¹¹⁸¹ Ranije ih nema, a kasnije posve nestaju. Zbog toga, kao i zbog činjenice da je najveći broj njih otkriven u kršćanskim ambijentima, treba pretpostaviti da je uspostavljena veza pastoralnih prikaza s novom religijom koja traga za pogodnim temama i vlastitim likovnim izrazom. Navedeni fragmenti ipak su daleko ispod vrijednosti čuvenoga sarkofaga o kojemu je prije bilo riječi.

Promjenu motiva bilježi i jedna grupa spomenika za koju je već ranije utvrđeno da je u izravnoj vezi sa sarkofazima. To su skulpture sa stražnjim potpornjem koje su se izrađivale u istim radionicama kao i sarkofazi. One su bile središnji nosač stola ili nekoga drugog predmeta (fontane i sl.). Dvije takve, nažalost fragmentirane figure, imale su oblik pastira s ovcom na leđima (sl. 415, 416).¹¹⁸² Obje su od prokoneškoga mramora i vjerojatno izradene u

413. Sarkofag Julije Aurelije Hilare s prikazom pastira i ovaca u akroterijima poklopca, vapnenac, Salona, Manastirine, kraj III - početak IV. st., AM Split.

Sarcophagus of Iulia Aurelia Hilara depicting a shepherd and sheep (in the acroteria), limestone, Salona, Manastirine, late 3rd - early 4th century, AM Split.

414. Sarkofag Aurelije Hilare (detalj akroterija s prikazom pastira s ovcom na leđima).

Sarcophagus of Aurelia Hilara (detail of the acroterium with a shepherd carrying a sheep).

Saloni, potvrđujući tako popularnost što je uživaju pastoralne teme. Manje oštećena figura pokazuje izuzetnu ljupkost koja upozorava na emotivni odnos prema prikazanom sadržaju. Kad je riječ o pastoralnim temama valja imati na umu da je njihova popularnost došla do vrhunca u doba nagloga širenja kršćanstva pred kraj III. i početkom IV. st.

415. Noga stola s likom pastira s ovcom na leđima, mramor, Salona, rano IV. st., AM Split.

Table leg with a depiction of a shepherd carrying a sheep, marble, Salona, early 4th century, AM Split.

416. Noga stola s prikazom Dobroga pastira s ovcom na leđima, mramor, Salona, rano IV. st., AM Split.

Table leg showing the Good Shepherd carrying a sheep, marble, Salona, early 4th century, AM Split.

¹¹⁸³ O tome sarkofagu G. Koch, *Zum Hippolytossarkophag aus Salona*, VAHD 77, 1984, str. 151 i d, tab. IX, XX.

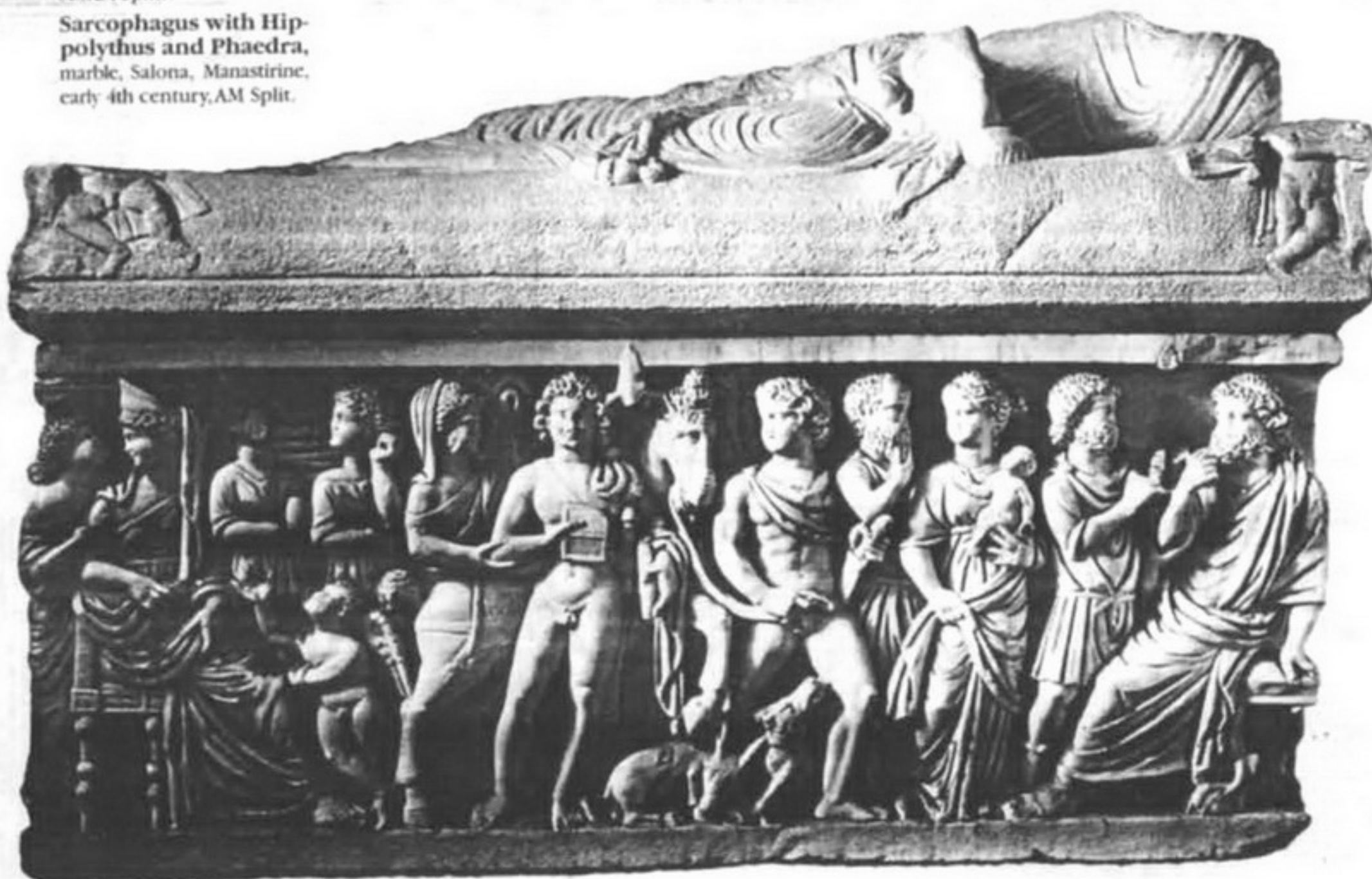
¹¹⁸⁴ Na primjer u katakombi na Via Latina u Rimu. Usp. A. Ferrua, *Catacombe di Via Latina*, Città del Vaticano 1960, str. 95 i d, tab. LXXVI, 1, 2, LXXIX, LXXX, LXXXI, LXXXII, CII, CXII, CXIII, CXIV.

¹¹⁸⁵ G. Koch, *Zum Hippolytossarkophag aus Salona*, VAHD 77, 1984, str. 152.

Zanimljivo je da se u ranije doba na kršćanskim grobljima pojavljuju i neki poganski motivi, kao što je, primjerice slučaj s poznatim sarkofagom s motivom Hipolita i Fedre (sl. 417).¹¹⁸³ On je otkriven na Manastirinama, odmah do sarkofaga s prikazom Dobroga pastira. Postavlja se pitanje upotrebljavaju li kršćani poganske teme ili se pojava tih motiva objašnjava time da se pogani i kršćani ponekad ipak pokapaju na istom groblju. Taj fenomen nije zapažen samo u Saloni, nego i drugdje.¹¹⁸⁴ U svakom slučaju treba zaključiti da nije postojao nepremostivi jaz među poganstvom i kršćanstvom, barem kad je riječ o nekim »blažim« poganskim motivima. Moguće je da jedan netom kristijanizirani poganin zadrži svoj već dogotovljeni grob, vrlo skupi sarkofag, čija tema nije nepoćudna i inkompatibilna s kršćanstvom. Sarkofag Hipolita i Fedre je pouzdano izrađen u radionicama grada Rima.¹¹⁸⁵ On je posljednja stepenica u stilskom razvitku toga mitološkog motiva. Naime, tri scene mita koje su na ranijim primjercima iste grupe sarkofaga bile odjelite, praktički su se stopile u kontinuirani friz a sve figure imaju istu visinu, bez obzira sjede li ili pak stoje, što pokazuje da je proces izokefalije potpuno dovršen. Zapravo prikaz na ovom sarkofagu, bolje nego i jedan drugi, otkriva prijedni put od antičke do srednjovjekovne reljefne naracije. Gube se odnosi visine i širine figura, du-

417. Sarkofag s prikazom Hipolita i Fedre, mramor, Salona, Manastirine, rano IV. st., AM Split.

Sarcophagus with Hippolytus and Phaedra, marble, Salona, Manastirine, early 4th century, AM Split.

418. Sarkofag s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora, mramor, Split, crkva Sv. Frane, kasno IV. st., AM Split.

Sarcophagus showing the Israelites crossing the Red Sea, marble, Split, St. Francis church, late 4th century, AM Split.

bine prikaza i odnosa pojedinih dijelova scene. Sve suvišno odstranjeno je, pa čak i pozadina reljefa između likova. Taj je sarkofag jedan od pokazatelja da su neke rimske radionice u drugoj polovici III. st. stajale pod odlučnim utjecajem antičkih sarkofaga, što se produžuje sve do prvoga desetljeća IV. st., doba nastanka salonitanskog sarkofaga, jednog od posljednjih primjeraka s tim motivom uopće.¹¹⁸⁶

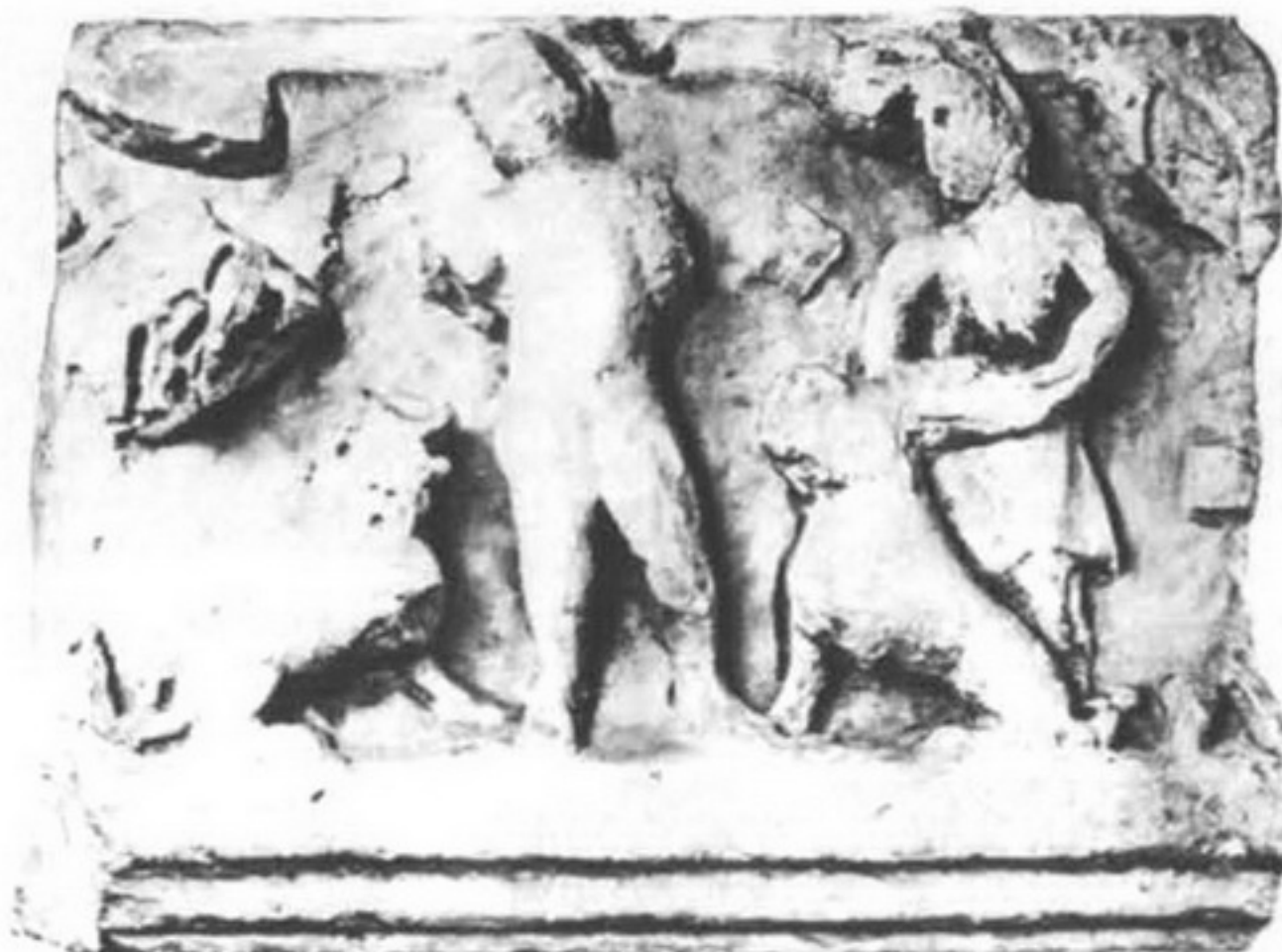
To ipak nije jedini poganski motiv koji se koristio i u doba kad se kršćanstvo već znatno afirmiralo. Međutim, značenje takvih motiva ipak je dosta skromno, a ponekad sadržajno čak i prihvatljivo kršćanima. Takav primjer je poznati, već prije spominjani, reljef s personifikacijom grada Salone (Fortuna ili Tyche Salonitana) koji je kao amblem stajao na luku gradskih vrata (tzv. *Porta Caesarea*).¹¹⁸⁷ Motiv je nedvojbeno izgubio svoj religijsko-mitološki sadržaj i ostao samo na razini simbola. Ključni kamen potječe po svojoj prilici iz vremena preuređenja luka u doba Konstantina ili njegovih sinova.

Radionice sarkofaga u Rimu početkom IV. st. postupno se orijentiraju na kršćanske teme. Za razliku od svih ostalih (Atena, Dokimenion), one jedine rade i u starokršćanskom periodu. S promjenom motiva ne mijenja se oblik sarkofaga i poklopca, dok likovni izraz slijedi ranije forme friznih sarkofaga s motivima koji se protežu čitavom prednjom stranom. Zapažaju se samo stilske promjene koje su posljedica normalnoga razvitka.

419. Sarkofag s prikazom pastira i ovaca, mramor, Split, katedrala, druga polovica IV. st.

Sarcophagus with a shepherd and sheep, marble, Split, cathedral, second half of the 4th century.

420. Fragment poklopca sarkofaga s prikazom Danijela u lavljoj jami, mramor. Parentium, druga polovica IV. st., ZMP Poreč.

Sarcophagus lid fragment showing Daniel in the lion's den, marble, Parentium, late 4th century, ZMP Poreč.

421. Fragment sanduka sarkofaga s prikazom apostola (u pozadini gradska vrata i zidine), Parentium, druga polovica IV. st., ZMP Poreč.

Sarcophagus fragment with apostles and the city gate and walls, Parentium, 4th century, ZMP Poreč.

422. Fragment poklopca sarkofaga s prikazom apostola, mramor. Parentium, druga polovica IV. st.

Sarcophagus lid fragment with an apostle, marble, Parentium, second half of the 4th century.

423. Fragment sanduka sarkofaga s prikazom adoracije apostola, mramor. Parentium, druga polovica IV. st., ZMP Poreč.

Sarcophagus fragment with the adoration of the apostles, marble, Parentium, second half of the 4th century, ZMP Poreč.

Radionicama iz Rima pripada sanduk poznatog sarkofaga s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora, koji pokriva prednju stranu (sl. 418).¹¹⁸⁸ Tema se u osnovi sastoji od dvije grupe figura: Izraelaca u bijegu kojima je Mojsije otvorio put kroz Crveno more (desno) i Egipćana koji ih progone, s faraonom na bojnim kolima, čija prethodnica već propada u morskim valovima (lijevo). Izokefalija i stroga profilna vizura većine likova karakteristike su o kojima je već ranije bilo riječi. Draperija još pokazuje neke značajke ranije »klasične« plastike, ali krupne i bademaste oči s bušenom šarenicom znak su nove koncepcije koju karakterizira ukočeni pogled i bezizražajnost lica. Drugačiji način raščlanjenja može se vidjeti na stražnjoj strani istog sarkofaga koji u sredini ima lik orantice, a na krajevima mlade apostole u aklamirajućem položaju. Između ta tri polja su strigili. Takvo raščlanjenje je karakteristično upravo za rimske radionice. Sarkofag je izuzetno ostvarenje iz posljednjega desetljeća IV. st.¹¹⁸⁹

Polja odvojena strigilima nalaze se na gotovo cijelom sanduku sarkofaga u splitskoj katedrali u kojem je smješten kovčežić s relikvijama Sv. Dominija (sl. 419).¹¹⁹⁰ U središnjoj nizi je mladi pastir okružen ovcama, a prema rubovima prednje strane su polja strigila. Ovaj sarkofag pripada umjetničkom izrazu treće četvrtine IV. st. To jasno pokazuje profinjeno oblikovanje likova, zaobljeno lice i čeznutljiv pogled, toliko primjeren licu mladoga pastira s ovcom.¹¹⁹¹ Ta se tema ikonografski priključuje već spominjanim prizorima pastoralne simbolike koja je dobila kršćanski smisao u već odmaklom razdoblju.

Sačuvano je još nekoliko fragmenata sarkofaga radionica u Rimu. Tako se u Poreču čuvaju četiri fragmenta, po svoj prilici dvaju sarkofaga. Jednom pripadaju dva fragmenta poklopca: jedan s Danijelom u lavljoj jami (sl. 420),¹¹⁹² a drugi s likom apostola (sl. 422).¹¹⁹³ Druga dva pripadaju sanduku: jedan prikazuje apostole odvojene stablima (sl. 423),¹¹⁹⁴ a drugi apostole u otvoru gradskih vrata (tip *à porte di città*) (sl. 421).¹¹⁹⁵ Moguće je da sva četiri fragmenta pri-

padaju istom sarkofagu. U tu radioničku grupu spada i fragment u crkvi sv. Frane u Splitu (sl. 424) s prikazom apostola i kralja Davida.¹¹⁹⁶ U prezbiteriju bazilike na Manastirinama očuvan je jedan čitav, ali ne osobito velik sanduk bogato profiliran i ukrašen isključivo strigilima.¹¹⁹⁷

U zbirci Benko Horvat nalazi se neobjavljeni fragment sarkofaga na kojem je sačuvana samo glava mladahnog Krista s vrpcom na glavi (sl. 425). Očito je da je taj fragment pripadao skupini identičnoj primjercima na obali (Split, Poreč). Važan je podatak da je ovaj ulomak nađen u Sisku. Time smo dobili najsjeverniju točku takvog importa.

¹¹⁸⁸ N. Cambi, Frammento di sarcofago paleocristiano nel convento dei Francescani «in ripa maris» a Split, in: *Miscellanea in onore di mgr. Victor Saxer*, Città del Vaticano 1992, str. 97 i d. sl. 1. Interpretacija motiva G. Koch (usmeno priopćenje).

¹¹⁸⁹ Sarkofag nije objavljen.

424. Fragment sarkofaga (sanduk ?) s prikazom Davida i Golijata te apostola, mramor, Split, crkva Sv. Frane, kraj IV. st.

Sarcophagus fragment (body ?) with the scene of David and Goliath and the apostles, marble, Split, church of St. Francis, end of the 4th century.

¹¹⁸⁸ N. Cambi, Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien, AA 1977, str. 115, sl. 119.

¹¹⁸⁹ N. Cambi, nav. dj. str. 115.

¹¹⁹⁰ N. Cambi, nav. dj. str. 116, sl. 120.

¹¹⁹¹ Taj stilski teras podsjeca na sarkofage iz teodosijanskoga doba kakvi su na primjer oni Junija Bassa i Divojice bratice iz Rima. O problemima umjetnosti Teodosijeva doba, usp. J. Kolář, Probleme der theodosianischen Kunst Roms, RAC 39, br. 3-4, 1963, str. 191 i d.

¹¹⁹² A. Šonje, Starokršćanski sarkofazi u Istri, Rad JAZU, knj. 381, 1978, str. 141, br. 2, sl. 1.

¹¹⁹³ A. Šonje, nav. dj. str. 142, br. 3, sl. 3.

¹¹⁹⁴ A. Šonje, nav. dj. str. 142, br. 4, sl. 4.

¹¹⁹⁵ A. Šonje, nav. dj. str. 143, br. 5, sl. 5.

425. Fragment sanduka sarkofaga s prikazom Krista (?), mramor, Siscia, kraj IV st., zbirka Benko Horvat, Zagreb.
Sarcophagus fragment with Christ's (?) head, marble, Siscia, late 4th century, Benko Horvat Collection, Zagreb.

Sve to pokazuje da je rimska produkcija bila cijenjena u ovim krajevima i da import prestaje tek s prestankom produkcije u samom Rimu, u osvlt V. st.¹¹⁹⁸ Kako se već ranije ugasila produkcija atičkih i dokimejskih sarkofaga, preostao je još samo import mramora iz Prokonosa. U Dalmaciju i Istru importirani su grubi blokovi, polufabrikati sarkofaga od prokonoskoga mramora koje je tek trebalo oblikovati. Na tom otoku u Mramornom moru izradivala se u cijelosti samo arhitektonska dekoracija. Kapiteli od prokonoskoga mramora česti su u Dioklecijanovoj palači i salonitanskim crkvama.

Već je prije navedeno da se od prokonoskih blokova izrađuju sarkofazi s arhitektonskom raščlambom kakvu ima poznati sarkofag Dobroga pastira,¹¹⁹⁹ ali oni iščezavaju iza sredine IV. st. Za datiranje je osobito važan jedan razmjerno dobro očuvani primjerak na Manastirinama, s likovima pokojnika u čijem se natpisu spominje *ecclesia* što upozorava da je nedvojbeno kršćanski i da je iz doba kada skrb za groblja preuzima crkva.¹²⁰⁰ Zanimljivo svjedočanstvo sarkofaga od prokonoskoga mramora pruža prednja ploča sanduka iz Pule s likom pokojnice ispred zavjese (*parapetasma*) koju drže i šire nagi eroti. Sa strana su pak likovi dviju identičnih orantica (sl. 426).¹²⁰¹ Tu je još uvijek nazočan spoj kršćanske i poganske tematike, ali neutralnoga obilježja, što je svojstveno periodu prvih desetljeća IV. st. Ploča sarkofaga pokazuje neke elemente koji se oslanjaju na ranije umjetničke tradicije, a to je dosta duboki reljef i težnja da se oblikuje portret. Neki plastički zahvati kao što su šabloniziranje frizure i lica erota upućuju na to da je sarkofag već duboko zagazio u kasnoantičko doba. Tada se često miješaju stilističke značajke ranijega i kasnijega doba. Da se sarkofag može datirati u navedeno vrijeme potvrđuje frizura središnjeg orantice, s pletenicom oko glave, kakva se nosila u konstantinsko doba.¹²⁰²

Djelatnost radionica sarkofaga koje su upotrebljavale pretežno lokalni vapnenac možda se čak povećala u kasnoj antici. Ti sarkofazi i dalje imaju arhitektonski volumen i trodijelno raščlanjenje prednje strane sanduka. U sre-

426. Fragment sanduka sarkofaga s prikazom pokojnice i dviju adorantica, mramor, Pola, drugo-treće desetljeće IV. st., AMI Pula.

Sarcophagus fragment depicting a deceased woman and adorants, marble, Pola, second-third decade of the 4th century, AMI Pula.

427. Poklopac hamosorija s prikazom portreta djevojčice (Aurelia Maxima) i dječaka (Aurelius Satrius), vapnenac, Salona, početak IV. st., AM Split.

Chamosorion lid with portraits of a girl (Aurelia Maxima) and a boy (Aurelius Satrius), limestone, Salona, early 4th century, AM Split.

dini je tabula s natpisom, a bočno su polja koja mogu ali ne moraju biti ukrašena. Iz takvih prostora iščezavaju ranije omiljeni eroti, a pojavljuju se likovi poput prije spominjanih pastira, samo u manjem opsegu. Poklopac je i dalje arhitektonskoga tipa, s akroterijima u kojima se još uvijek prikazuju portreti, ali i oni će vrlo brzo nestati, nakon što iskažu gotovo srednjovjekovnu shematizaciju koja zamjenjuje nekada detaljnu fizionomijsku karakterizaciju. Među posljednjim primjerima su portreti Aurelija Satrija i Aurelije Maksime, još nedozrelih izijačkih mistesa (sl. 427).¹²⁰³ Portreti su se nalazili na poklopcu koji nije služio uobičajenoj svrsi, za zatvaranje sanduka, nego je pokrivač grobnicu isklesanu u živoj stijeni.¹²⁰⁴ Izgled i figura dječaka (raširene krupne oči i pogled upravljen naviše) pokazuju da sarkofag spada u konstantinsko doba.

Nešto malo kasniji su, nažalost dosta oštećeni, portreti djevojčica Sofronije i Petronije na sarkofagu u memoriji br. VII na Manastirinama (sl. 428).¹²⁰⁵ Jedna od djevojčica u ruci drži gavrana ili neku sličnu pticu, očito kućnoga

¹¹⁹⁸ N. Cambi, Nove potvrde egipatskih kultura u antičkoj provinciji Dalmaciji, VAHD LXV-LXVII, 1963-65, str. 85 i d, tab. XXI, 1, 2; XXII, 1, 2.

¹¹⁹⁹ F. Bulić, Peto starokršćansko grobište stare Salone na jugoistoku grada. Povodom pedesetogodišnjice VAHD, Split 1927, str. 62, bilj. 9. Takav tip grobnice, hamosorija, osobito je raširen na Istoku. Riječ je o grobnicama udubljenim u stijeni, a pokrivenim poklopcima sličnim sarkofazima. Usp. G. Koch, Sarkophage der römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1993, str. 25, br. 3.8.

¹²⁰⁰ R. Egger, Forschungen in Salona II, Wien 1926, str. 86, br. 134 sa sl.

428. Golemi sarkofag s prikazom pokojnih djevojčica Sofronije i Petronije, Salona, Manastirine, treće-četvrto desetljeće IV. st.

Massive sarcophagus with portraits of the deceased girls, Salona, Manastirine, second quarter of the 4th century.

¹²⁰⁶ Usp. na primjer pticu i zečicu u ruci djece na steli T. Fuficija iz Salone. S. Rinaldi Tuff. Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. CCCLXVIII - 1971. str. 92, br. 1, tab. I.

¹²⁰⁷ N. Cambi. Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji. VAHD. LXX-LXXI, 1968-69. str. 87, kat. br. 54, tab. XV, 5.

¹²⁰⁸ Ti cijeli i fragmentirani primjerci uglavnom nisu objavljeni.

¹²⁰⁹ N. Cambi. nav. dj. str. 82, kat. br. 22, tab. XVI, 4.

¹²¹⁰ J. Kollett - H. Herdefürger. Die ravenatische Sarkophage. ASR VIII, 2. Berlin 1979, tab. 81, kat. B 29 ili tab. 92 (Padova).

429. Poklopac sarkofaga Auguste s prikazom Kristova monograma i golubica te slova A i Ω, vapnenac. Salona, IV. st., AM Split.

Sarcophagus lid of Augusta with a Christogram flanked by two doves, limestone. Salona, 4th century. AM Split.

ljubimca, što nije neuobičajeno u rimskoj nadgrobnoj plastici.¹²⁰⁶ Portreti su nemarno izrađeni i oštećeni, a osim toga izrađeni na prethodnima, čiji se rubovi još vide. Već sredinom IV. st. postupno se gubi svaki interes ne samo za figuru i portret, nego i za raskošnije raščlanjenje sanduka. Ostaju samo vanjske forme, takoreći bez ijednog profila.

Na sarkofazima se postupno pojavljuju kršćanski simboli - Kristovi monogrami, križevi, golubice i slično (st. 429). Ti motivi, barem u IV. st., zauzimaju sporedne pozicije na akroterijima, bočnim stranama poklopca, u ansama, a nerijetko i na sanducima. Jedan od razloga nestandardnoga smještanja navedenih motiva leži u činjenici da zbog gomilanja sarkofaga na kršćanskim nekropolama motivi i natpisi mogu ostati skriveni pogledu pa su uklesani na onim mjestima koja su oku dostupna. Na poklopcima, osobito u akroterijima, ponekad se pojavljuju simbolički prikazi kao što su Kristovi monogrami sa slovima A i Ω, čak okruženi golubicama.¹²⁰⁷ Na jednom takvom poklopcu opažaju se i tragovi crvene boje koja je ukras činila još uočljivijim. Ima i mnogo jednostavnijih poklopaca s uparanim Kristovim simbolima.¹²⁰⁸

Ugrebeni ukrasi predstavljaju dojmiv grafički efekt i u skladu su s trendovima toga doba koje voli plitko urezivanje ili plitki reljef. Simbolički prikazi nešto drukčijega sadržajnog i likovnog karaktera nalaze se na akroterijima i zabatu jednoga salonitanskoga poklopca. U središnjem zabatu je prizor jaganjca na brdu iz kojega istječu rajske rijeke, a u akroterijima su jaganjci (u svakom po tri) koji predstavljaju apostole (st. 430).¹²⁰⁹ Prikazi na ovim fragmentima su u plitkoj plastici. Neznatno ispupčena plastika pokazuje kasnoantički odmak od klasične modelacije, što je zapravo negacija reljefa kao metode likovnoga izražavanja. Međutim, taj se odmak ne manifestira samo neznatnom debljinom, nego i zaravnatom površinom reljefa, s tek malo zaobljenim rubovima. Sarkofag bi mogao biti izrađen po uzoru na ravenatske primjerke iz V. st., a predstavlja zasad jedinstven primjerak na našim prostorima.¹²¹⁰

430. Fragmenti poklopca sarkofaga (u središnjem zabatu Krist kao jaganjac na rajskom brdu; u lijevom i desnom akroteriju po tri ovce s imenima apostola), vapnenac. Salona, kasno V. ili rano VI. st., AM Split.

Fragments of sarcophagus lid (in the central pediment Christ as a lamb on the heavenly mountain; the acroteria contain three sheep each and the names of the apostles), limestone. Salona, late 5th or early 6th century. AM Split.

Nestankom tabule nestalo je trodijelne prednje strane sanduka što je do tada bila najuobičajenija raščlambena shema lokalnih sarkofaga. Natpis se slobodno upisuje, nesputan bilo kakvim okvirom, na prednjoj strani. Jedan takav točno datirani sarkofag na kojem nema ničeg osim natpisa pripadao je salonitanskom biskupu Primu (st. 431)¹²¹¹ koji je umro oko godine 325.¹²¹² Taj je sarkofag vrlo rječit primjer nove koncepcije koja se sprovodi u salonitanskim radionicama. Od tada su takvi sarkofazi dosta česti, ali ipak stare forme ne iščezavaju u cijelosti.

¹²¹¹ R. Egger. Forschungen in Salona II. Wien 1926, str. 75, br. 81, st. 45.

¹²¹² E. Dyggve. History of Salonitan Christianity. Oslo 1951, str. 22.

431. Sarkofag biskupa Prima, nećaka mučenika Domnija, vapnenac, Salona, Manastirine, oko godine 325.

Sarcophagus of the Salonitan bishop Primus, limestone, Salona, Manastirine, ca. 325 A.D.

432. Sanduk sarkofaga s križem u krugu iz kojega se izvijaju bršljanove vitice, vapnenac, Salona, VI. st., AM Split.

Sarcophagus with a cross in a circle and ivy tendrils, limestone, Salona, 6th century, AM Split.

Ponekad se natpis nalazi i na drugim mjestima (poklopac, bočne strane itd.), što je prije bilo nezamislivo.

Zanimljiva metamorfoza sarkofaga događa se u VI. st. kad, obično u središtu sanduka, izranja veliki plastični križ, najčešće s patenom na spoju krakova (sl. 432).¹²¹³ Križ može biti i u dvostrukom obruču a bez patene, ili pak neomeđen, s izduženim okomitim hastama. U osnovi to je ista koncepcija čiji je cilj isticanje križa. Tako ukrašeni, ali i skroz glatki sarkofazi izrađivani su na otoku Braču i u Saloni,¹²¹⁴ a prodavali su se ne samo na istočnoj nego i na zapadnoj obali Jadrana (Ravenna,¹²¹⁵ Venecija,¹²¹⁶ Barletta,¹²¹⁷ Trani¹²¹⁸ i dr.). Kamenarska produkcija Dalmacije tada po prvi put postaje zanimljiva i širem izvanjadranskom tržištu. Pojavu tih sarkofaga s druge strane Jadrana ne potvrđuje samo motiv nego i materijal od kojega su izrađeni (brački bituminozni vapnenac). Pojava salonitanskih sarkofaga na zapadnoj obali Jadrana znak je da je tamošnje tržište slabo opskrbljeno.

433. Sarkofag sa zaobljenim poklopcem. U sredini sanduka križ s patenom, vapnenac, Supetar, otok Brač, VI. st.

Sarcophagus with a rounded lid. In the middle a cross with patene, limestone, Supetar, the island of Brač, 6th century.

434. Sanduk sarkofaga s prikazom križa u kružnici, mramor, Kaštel Lukšić, župna crkva, VI. st.

Sarcophagus body with a cross in a circle, marble, Kaštel Lukšić, parish church, 6th century.

Tijekom V. st. lokalni sarkofazi ponekad mijenjaju oblik poklopca. Tako se pojavljuju polukružni pokrovi, što sliče poklopcu skrinje. Ta promjena upozorava na novu koncepciju (škrinja, umjesto kuće) (sl. 433).¹²¹⁹ Kada se na tjemenu takvoga poklopca po dužini proteže plitak plastični križ.¹²²⁰ Međutim, stari oblici (trodijelna ili pak glatka prednja strana te poklopac u obliku krova kuće) ipak ne nestaju. Oni ostaju u upotrebi sve do potkraj VI. st., što potvrđuju brojni, dobro datirani primjerci na Manastirima.¹²²¹

U to doba prema sličnim shemama izrađen je i jedan luksuzni sarkofag od prokoneskoga mramora. Taj komad danas je iskorišten kao nosač glavnoga oltara u župnoj crkvi u Kaštel Lukšiću (sl. 434).¹²²² Neobično je zanimljivo da se na njemu, kao i na primjercima od lokalnoga vapnenca, javljaju motivi gotovo identični onima što rese pluteje bazilika i nekih drugih elemenata crkvenoga namještaja. U središtu prednje strane je križ u krugu iz kojega se

435. Poklopac sarkofaga (bočna strana) s portretima pokojnika i simboličkim motivima, Pola, V. st., AMI Pula.

Sarcophagus lid (narrow side) with portraits of the deceased and symbolic motifs, Pola, 5th century, AMI Pula.

436. Sanduk sarkofaga na zasebnoj bazi, mramor, Veliki Bastaji, prva polovica IV. st., AM Zagreb.

Sarcophagus on a separate base, marble, Veliki Bastaji, first half of the 4th century, AM Zagreb.

izvijaju vitice čiji su završetci ukrašeni bršljanovim listom. Vitice su na donjoj strani tvorile Heraklov čvor, a sa strana križa nalazi se po jedan prikaz ovce u vrlo plitkom reljefu.

Prema tome, na istočnoj obali Jadrana figura je postupno počela gubiti svoje mjesto već negdje sredinom IV. st. i gotovo će posve nestati. U najboljem slučaju preostaju samo puke dekoracije, ali i one u vrlo suzdržanom obliku. Čini se da nigdje u kršćanskom svijetu ne postoji tako drastično napuštanje likova kao u Dalmaciji. Kao da figura više nije dobrodošla na kršćanskim spomenicima.

Sarkofazi koji su se izrađivali u Istri zadržavaju figure nešto duže nego u Dalmaciji. O tome svjedoče poklopci s portretima pokojnika koji se, prema

karakterističnim frizurama, mogu datirati još u V. st. (sl. 435).¹²²³ I simboličke figure, poput vijenaca, golubica itd. ubrzo nestaju.¹²²⁴ Međutim, lokalna produkcija sarkofaga u Istri nije toliko masovna kao u Dalmaciji.

Što se pak Panonije tiče valja kazati da se i tu rade sarkofazi slični onima iz ranijega doba.¹²²⁵ Njihova je odlika velika tabula bez ansa, najčešće s natpisom. Sa strana tabule u prostorima koji završavaju noričkom volutom stoje ponekad likovi muškarca i žene. Ti se sarkofazi po svoj prilici rade do ranokonstantinskoga razdoblja. Najljepši primjerak je sarkofag iz Velikih Bastaja koji, osim stojećih likova pokojnika na prednjoj strani, ima motiv lavova sa strana kantarosa na bočnim stranama (sl. 436).¹²²⁶ Taj motiv bio je vrlo popularan na sarkofazima antičke produkcije.¹²²⁷ Posebnost toga sarkofaga je i odvojena baza koja nosi već pomalo degenerirani kimatij, također sličan onima na antičkim sarkofazima. Bilo je u Panoniji i sarkofaga čiji su oblici identični dalmatinskim primjercima. Jedan takav primjer potječe iz Vinkovaca (sl. 437). On ima središnju anepigrafsku tabulu te ukrase koji su vjerojatno naknadno uklesivani (rozeta i riba), što bi upućivalo na kršćanski karakter spomenika.¹²²⁸

¹²²³ N. Cambi, Anticki portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 140, 191, kat. br. 123, sl. 122, 125.

¹²²⁴ Na starokršćanskim sarkofazima u Istri javljaju se golubice. A. Šonje, Starokršćanski sarkofazi u Istri, Rad JAZU, knj. 381, 1978, str. 153, sl. 21.

¹²²⁵ Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, str. 82, br. 39, str. 98, br. 95, sl. 95 (Z. Demo); B. Migotti, Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia), A Catalogue of finds and sites, Oxford 1997, str. 39 i d.

¹²²⁶ Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, str. 121, br. 170, sl. 170 (B. Migotti); B. Migotti, Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia, str. 45, br. III, b. 4, sa sl.

¹²²⁷ Usp. na primjer lavove sa strana kantarosa na stražnjoj strani Ahilova sarkofaga u Bejrutu, S. Rogge, Die attischen Sarkophage ASR IX, 1, 1. Achil und Hippolytos, Berlin 1995, tab. 22, 25, tab. 25, 1.

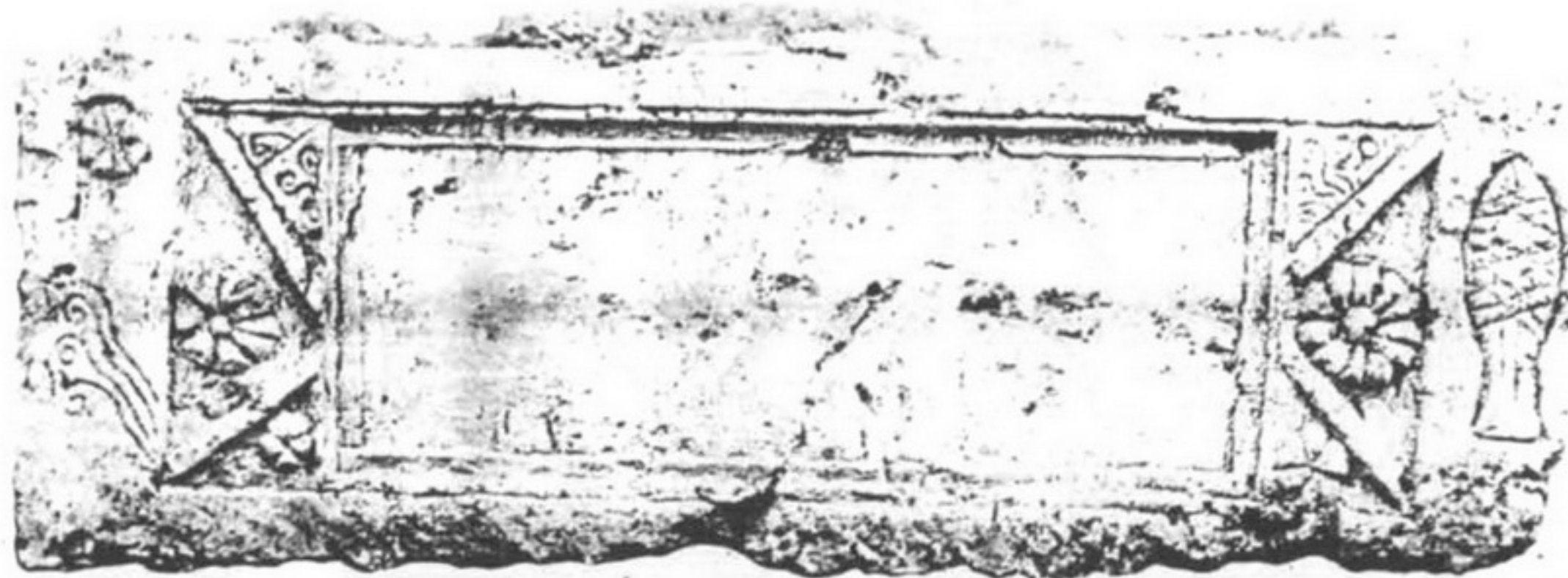
¹²²⁸ Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, str. 98, br. 95, sl. 95 (Z. Demo); B. Migotti, Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia, str. 42, br. III, b. 4, sa sl.

Crkvena plastika

Pojava bazilika u drugoj polovici IV. st. zahtijevala je crkveni namještaj prilagođen potrebama liturgije i vjernika koji, dakako, mora biti i dekoriran u skladu s novom religijom i njezinim potrebama. Toj skupini predmeta pripadaju oltarne menze, elementi oltarne pregrade i ograda propovjedaonica,prozorski stupci, reljefi nad vratima, razne obloge i druge pojedinosti.

Najvažniji primjer starokršćanske crkvene skulpture je salonitanska menza u obliku grčkog slova sigma (C), s arkadicama na traci rubnoga izbočenja (sl. 438).¹²²⁹ Bilo je po svoj prilici 19 takvih arkadica u kojima su muške figurice odjevene u tuniku i palij što ih definira kao apostole, evanđeliste i još neke druge važne kršćanske ličnosti. U središtu je Krist s nimbusom i otvorenim svitkom. Desna strana menze nije očuvana. Na bazi, u obrubnoj traci, nalazi se glava koja personificira vjetar te kit koji izbacuje proroka Jonu s palminom granom u ruci. U nedostajućem dijelu menze, prema paraleli na lije-

¹²²⁹ N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, VAHD LXX LXXI, 1968-69, str. 58 i d, kat. br. 1, tab. XXVI, 1. lit. u bilj. 3. Nedavno i J. Dresken Weiland, Reliefierte Tischplatten aus theodosianischer Zeit, Città del Vaticano 1991, str. 71, sl. 113-114; Saloni I, 1994, str. 151.

437. Sanduk sarkofaga s tabulom. Sa strana riba (desno) i kruh i palmeta (lijevo), vapnenac, Cibale, prva polovica IV. st., GM Vinkovci.

Sarcophagus with tabula. On the sides a fish (right) and bread and palmettes (left), limestone, Cibale, first half of the 4th century, GM Vinkovci.

1230 J. Dresken Weiland, nav. dj. str. 60 i d. tab. 63, 115.

1231 J. Dresken Weiland, nav. dj. passim.

1232 Zapravo se datacija J. Dresken Weiland zasniva na vrlo problematičnim temeljima, na prikazima jednoga koštanoga relikvijara te na sličnim menzama iz Atene i Fanaguste. Ova dva posljednja primjerka nemaju nikakve veze sa salonitanskom menzom. Naprotiv, srijemsko-mitrovački fragment ona datira u V. st., a on je stilski puno bliži salonitanskom. Čini se da su autori Salone I, 1994, str. 151, blizu kasnoj dataciji, bez objašnjenja, povodeći se za mišljenjem J. Dresken Weiland.

1233 Salone I, str. 121 i d. tab. XLIII, XLVII i d.

1234 Većina salonitanskih menza nađena je na starokršćanskim grobljima. Ipak, jedan neobjavljeni primjerak nađen je u kući kod Porta Caesarea.

1235 Salone I, tab. XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX.

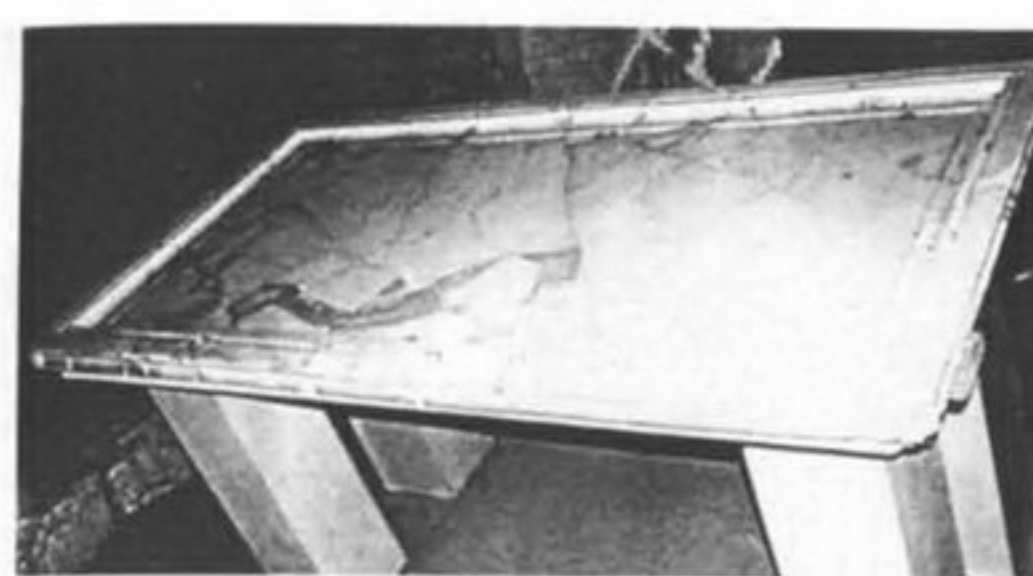
voj strani, bile su vjerojatno arkadice s apostolima, dok je na bazi desno mogla biti scena proroka Jone što se odmara pod lisnatom pergolom, kao i na sličnoj menzi iz Sirmija.¹²³⁰ Ove su menze bile izrađene od prokoneškoga mramora i bile su rasprostranjene ne samo po čitavom Sredozemlju, nego i u unutrašnjosti.¹²³¹ Zanimljiv je skulpturalni tretman menze. Reljef je plitak, ali su rubovi mekani i zaobljeni. Unatoč površnosti dorade detalja, figure su ipak elegantne. Iako je nedavno iznesena pretpostavka da je salonitanska menza kasnija kopija (VI. st.) ranijih i kvalitetnijih (IV-V. st.), također od prokoneškoga mramora, ipak bi se prema frizurama reklo da pripada ranijoj skupini.¹²³² Raniju dataciju sugeriraju znatno veći, kvalitetniji i prirodnije oblikovani reljefi na bazi menze.

U Saloni i drugdje u zaleđu otkriveni su fragmenti menza s arkadicama, okruglih i u obliku slova sigma, ali bez figurica.¹²³³ Očito je da je to skromnija varijanta istoga tipa spomenika. Navedene menze mogle su služiti kao oltari u crkvama, ali i kao obični stolovi u kućama i na grobovima.¹²³⁴

Druge menze u salonitanskim crkvama i grobišnim oratorijima bijahu jednostavni pravokutni stolovi s obrubom i udubljenom površinom, ali bez ukrasa, osim jednoga ovula na vanjskim bridovima (sl. 439).¹²³⁵

438. Menza s arkadama u kojima su Krist, apostoli i evanđelisti, mramor, Salona, kraj IV. ili rano V. st. (Središnja arkada je gipsani odljev fragmenta koji se čuva u Kunsthistorisches Museum u Beču, ostalo se čuva u AM Zagreb.)
Altar with arcades with figures of Christ, the apostles and evangelists, marble, Salona, late 4th or early 5th century. (The central arcade is a plaster copy of the original kept in Kunsthistorisches Museum Vienna, the rest is kept in AM Zagreb.)

439. Oltarna menza, mramor, Salona, Marusinac, V. st., AM Split.
Altar, marble, Salona, Marusina, 5th century A.D., AM Split.

440. Plutej s monogramom biskupa Honorija, mramor, Salona, VI. st., AM Split.
Pluteus with bishop Honorius' monogram, marble, Salona, 6th century, AM Split.

Gubitkom interesa za figuru kao detalji crkvenoga interijera javljaju se prikazi urezanih ili plastičnih križeva (sl. 441), Kristovih monograma sa slovima A, Ω i sl.¹²³⁶ Takvi su motivi precizno, sigurno i rafinirano izrađeni. Crkveni se namještaj ipak najčešće izrađivao od domaćega vapnenca i on, iako ima standardni ukrasni repertoar, nije ujednačene kvalitete. Ima, naime, finih i precizno rezanih križeva, ali i onih krivudavih i neoštih linija. Sasvim je logično da se standardizacijom crkvenih gradnji standardizirao i namještaj i njegovo ukrašavanje. Nema dvojbe da su se crkve zbog potreba kršćanske zajednice ubrzano gradile pa je i dekoracija jednostavna i već prethodno dogotovljena.

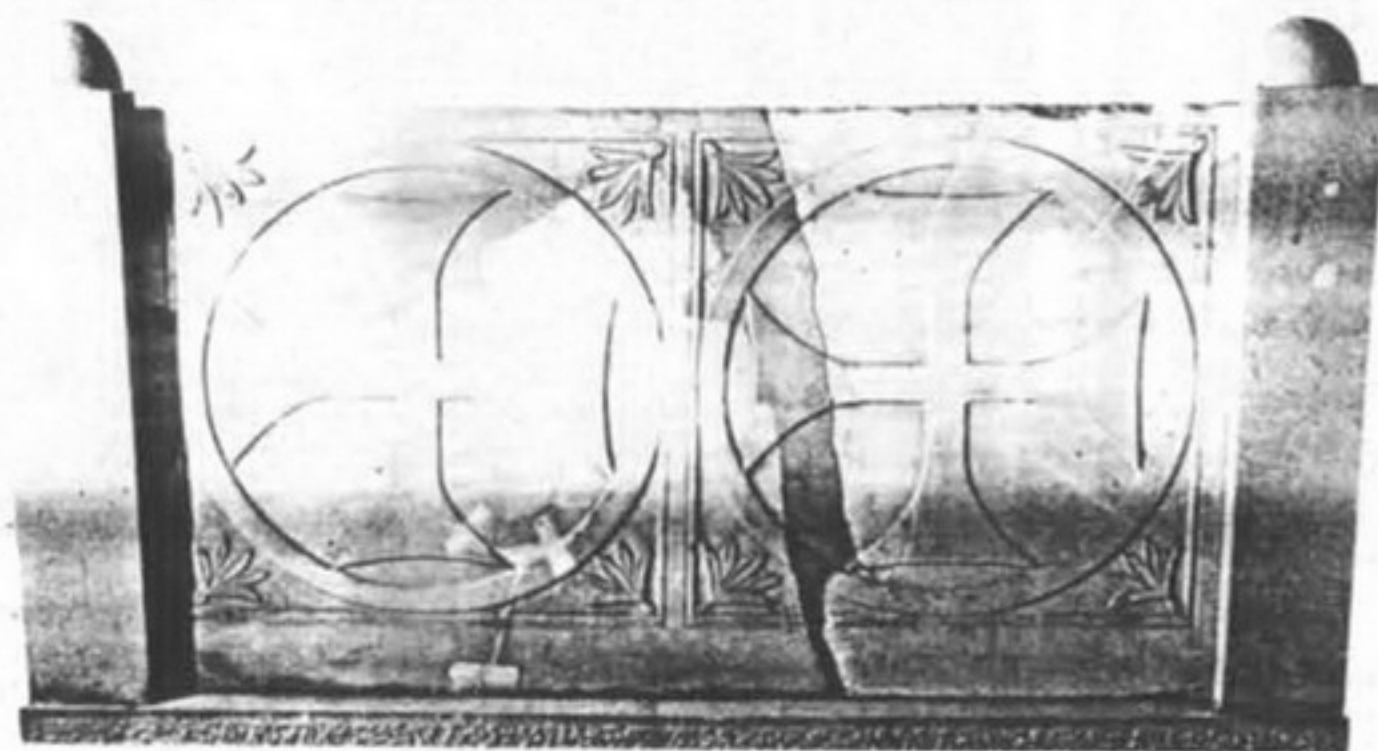
U VI. st. crkveni interijeri su nerijetko bili ukrašavani vrlo raskošnim namještajem koji je izrađen od prokoneškoga mramora s motivima križeva (razni tipovi) i Kristovih monograma u kombinaciji s raznim dekorativnim, uglavnom geometrijskim elementima.¹²³⁷ Takav je namještaj stizao već dogotovljen s Prokonesa, a bijaše raden prema standardiziranim mjerama i usklađenim međusobnim odnosima.¹²³⁸ Plutej s monogramom biskupa Honorija iz Salone (sl. 440)¹²³⁹ pokazuje vještinu kombiniranja slova na malom prostoru. Zanatska vrsnoća namještaja bijaše vrlo visoka. Osim pluteja i ambona u crkvama se upotrebljavaju i kapiteli s listovima napuhanim kao da u njih udara vjetar, zatim u obliku košare, te sa životinjskim, najčešće ptičjim protomama. Za izradu dekoracija na tim kapitelima koristi se vrhunska *à jour* tehnika, što proizvodi snažne svjetlosne kontraste tako da motivi izgledaju poput najfini-

1236 Salone I, tab. LXXIX, LXXX, LXXXI i dr.

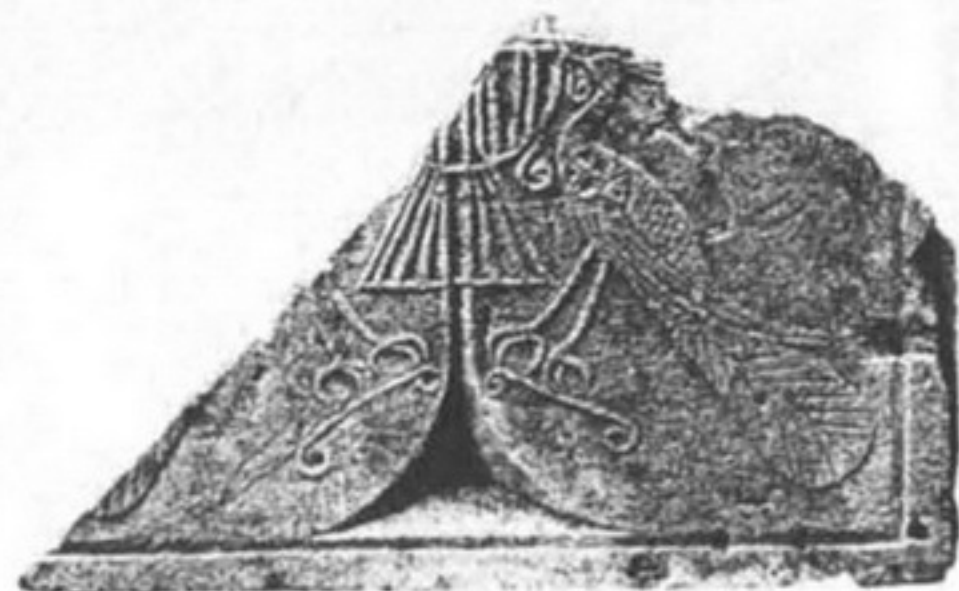
1237 Salone I, tab. XC, XC, 57, XCI, XC, 39 i dr.

1238 Sličnost takvih crkvenih elemenata upozorava na standardizaciju, ali monogrami, na primjer salonitanskoga biskupa Honorija, pokazuju da su neki elementi delora ipak morali biti izrađivani na licu mjesta ili posebno naručivani. Usp. Salone I, tab. LXXVII.

1239 Salone I, tab. LXXVII, s. 111.

441. Plutej oltarne pregrade s križevima, Salona, VI. st., AM Split.
Pluteus of an altar screen with crosses, Salona, 6th century, AM Split.

442. Fragment pluteja s paunovima sa strana križa i kantarosa u plitkom reljefu, vapnenac, Narona, VI. st., AM Split.

Pluteus fragment with peacocks flanking a cross and a kantharos, limestone, Narona, 6th century, AM Split.

443. Plutej oltarne pregrade s plitkim reljefom jelena sa strana kantarosa, mramor, Parentium, sredina VI. st., Eufrazijana, Poreč.

Altar screen pluteus with shallow relief of stags flanking a kantharos, marble, Parentium, 6th century, Euphrasius' basilica.

je čipke. Takvi se kapiteli javljaju u Eufrazijevoj bazilici u Poreču¹²⁴⁰ i prostazi katedralnoga baptisterija u Saloni (sl. 444).¹²⁴¹ I ostali namještaj upotrijebljen u te dvije velike crkve bio je podrijetlom iz prokoneških radionica. U Poreču je sačuvan gotovo sav namještaj, koji pokazuje rafiniranost te suzdržanu upotrebu figura (jelena, jaganjci i ptice na reljefima pluteja) (sl. 443, 445).¹²⁴² Karakteristika tih reljefa je plošnost, s vrlo mekim prijelazima koje oblikuju zaobljeni rubovi. U salonitanskoj je katedrali oltarna pregrada bila izrađena od stu-

¹²⁴⁰ E. Russo, *Sculture del complesso Eufraziano di Parenzo*, Napoli 1991, str. 30 i d, sl. 12-49.

¹²⁴¹ W. Gerber, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, str. 76 i d, sl. 143-144.

¹²⁴² E. Russo, nav. dj, sl. 88, 89, 90, 94, 102.

444. Kapitel ukrašen protomama grifona i rogovima obilja, mramor, Salona, sredina VI. st., AM Split.

Capital decorated with griffin heads and cornucopias, marble, Salona, 6th century, AM Split.

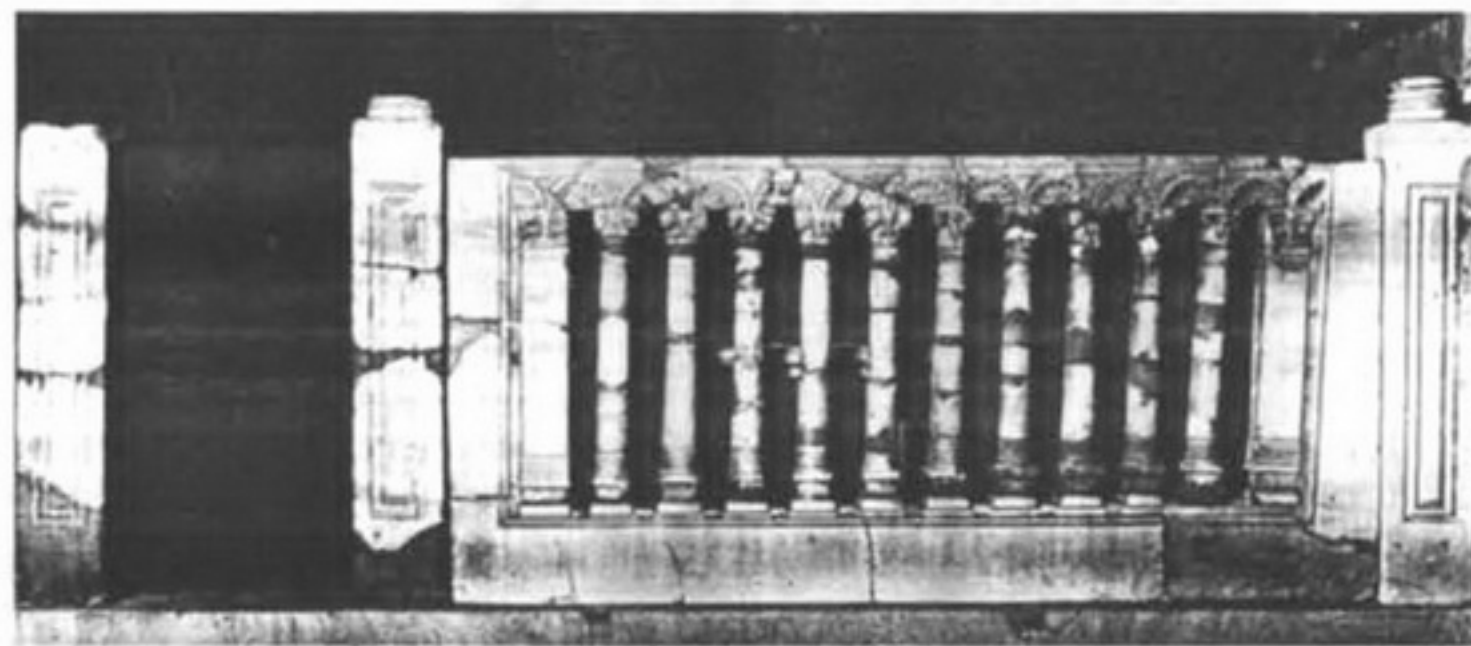
445. Plutej oltarne pregrade s plitkim reljefom Kristova monograma, rogovima obilja i ptica, mramor, Parentium, sredina VI. st., Eufrazijana, Poreč.

Altar screen pluteus with a Christogram, cornucopias and birds in shallow relief, marble, Parentium, 6th century, Euphrasius' basilica, Poreč.

pića što nose gredu urešenu nizom palmeta u arkadicama.¹²⁴³ Slična je pregrada postojala u bazilici na Manastirinama, očito u kasnijem razdoblju (sl. 446).¹²⁴⁴ Takve pregrade proizvodile su vrhunski dekorativni efekt. Da su pluteji ponekad bili izrađivani po narudžbi i želji naručitelja-graditelja svjedoče biskupski monogrami, kao što je slučaj u križnoj bazilici u Saloni (biskup Honorije),¹²⁴⁵ ili pak monogrami (biskup Eufrazije) na impostima u biskupskom dvoru i bazilici u Poreču (sl. 447).¹²⁴⁶

Zanimljivi primjeri vrsne skulpturalne dekoracije otkriveni su u crkvi u Gatima. Najcjelovitiji primjer je ukrasna luneta oltara na kojoj je, kao središnji motiv, bilo prikazano brdo u smanjenijem obliku nego što je uobičajeno, iz kojega istječu četiri rajske rijeke (sl. 448).¹²⁴⁷ Brdo flankiraju krupnije figure golubica sa strana izbočenoga, ali maloga križa. Kraj golubica su prikazani ključ i ručka za otvaranje vrata. Posebnost ovog prikaza je u tehničkom postupku rijetko korištenom na istočnom Jadranu: udubljena reljefna osnova bila je ispunjena štukom ili nekim drugim materijalom, na što upućuje neravna površina. Tako se različitim materijalima i bojom postizao koloristički efekt. Ovakav način izrađivanja reljefa potječe iz Konstantinopola što dokazuju reljefi nekih menza.¹²⁴⁸ Ikonografija i način ukrašavanja postižu dekorativni i simbolički učinak. Crkva u Gatima imala je još jednu dekorativnu posebnost. Naime, donji dijelovi zidova bili su obloženi pločama, često s figuralnom dekoracijom, vjerojatno s motivom jelena sa strana kantarosa i drugim ornamentalnim motivima.¹²⁴⁹ Oni su stilski srodni plutejima Eufrazijeve bazilike u Poreču, što potvrđuje srodni umjetnički *koine*. I ploča oltarne pregrade bijaše vrlo bogato dekorirana (lišće koje izgleda kao da ga napuhuje vjetar).¹²⁵⁰ Dekoracije Eufrazijeve bazilike i crkve u Gatima pokazuju razmjere upotrebe prokoneškoga mramora u VI. st.

Među ostacima crkvenoga namještaja izrađenoga od lokalnog vapnenca posebno se ističu tri fragmenta iz Lopuda.¹²⁵¹ Očito se radi o plutejima, ali ipak nije jasno jesu li pripadali crkvenom ansamblu. Na dvama su se fragmentima očuvale samo vitice loze i grožđe, a na jednom čovjek odjeven u tuniku,

446. Oltarna pregrada sa stupićima, mramor, Salona, Manastirine, sredina VI. st., AM Split.

Altar screen with small columns, marble, Salona, Manastirine, mid 6th century, AM Split.

¹²⁴³ W. Gerber, nav. dj, str. 55 i d, sl. 91-95; Salona I, tab. LXXVI 2 a.

¹²⁴⁴ Salona I, tab. LXXII, LXXIII, LXXIV, LXXV, LXXVI.

¹²⁴⁵ Salona I, tab. LXXVII.

¹²⁴⁶ E. Russo, nav. dj, sl. 37 i 39, kao i brojne druge.

¹²⁴⁷ J. Jeličić Radonić, *Gata, Crkva Justijanovog doba*, Split 1994, sl. na str. 71.

¹²⁴⁸ J. Dresken Weiland, *Reliefierte Tischplatten aus theodosianischer Zeit*, Città del Vaticano 1991, tab. 29, 52, 83, sl. 157.

¹²⁴⁹ J. Jeličić Radonić, nav. dj, sl. na str. 78, 79, 81, 82, 84.

¹²⁵⁰ J. Jeličić Radonić, nav. dj, sl. na str. 141, 142, 143.

¹²⁵¹ I. Fisković, *O ranokršćanskim spomenicima*, str. 241, sl. 58, a-b, sl. 59.

447. Stupovi i kapiteli te štukature na arkadama, mramor, Parentium, sredina VI. st., Eufrazijana, Poreč.

Columns, capitals and stucco relief of the arcades of Euphrasius' basilica, mid 6th century, Poreč.

ogrnut hlamidom, koji sjedi i zakrivljenim nožem bere grožđe. Valja pretpostaviti da su se scene berbe nalazile i na druga dva fragmenta gdje su nažalost preostale samo vitice, no na njima nedostaje upravo donji lijevi ugao u kojem se nalazi berač. Skulptura je prikazana na dosta neuobičajeni način, barem kad je riječ o plastici izrađenoj od lokalnoga kamena. Na prikazu se, naime, zapaža mnogo rupica izrađenih brzorotirajućim svrdlom. Ovakva se tehnika obrade skulpture susreće u ranom IV. st., ali ovaj reljef je ipak nešto mlađi. Oblik pramenova na čelu čini se da pripada modi kasnokonstantinskoga ili postkonstantinskoga doba. Berba je dionizijski motiv koji je dugo bio vrlo popularan, a kasnije dobija i kršćansku simboliku.

Pravokutni reljefi s trokutastim zabatom obično su stajali poviše ulaza u crkve. Oni mogu imati razne motive, ali su daleko najčešći prikazi križa i simboličkih životinja (ovce, ptice i dr.).¹²⁵² Izrađivani su isključivo od domaćega vapnenca. Motiv golubice pod križem preuzet će ranosrednjovjekovna

¹²⁵² N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskoga doba u Dalmaciji, VAHD LXX-LXXI, 1968-69, tab. XIX 1-5.

448. Luneta oltara s prikazom rajskog brda i dvije golubice sa strana križa u krugu, mramor, Gedate, sredina VI. st., Gata.

Lunette of an altar showing the heavenly mountain and doves flanking a cross in a circle, Gedate, mid 6th century, Gata.

pleterna dekoracija.¹²⁵³ Sve u svemu evidentno je da postupno dolazi do sve veće upotrebe križa kao središnjega motiva raznih reljefa. Najluksuzniji takav reljef potječe iz naselja Ubli na Lastovu (sl. 449).¹²⁵⁴ Na lastovskom reljefu križ i ovce uokviruje bršljanova vitica, simbol vječnoga života. Prikaz je vrlo rafiniran s plastičnim i zaobljenim reljefom ovaca čija je površina namjerno ostavljena malo hrapavom kako bi pružila koloristički efekt.

U dalmatinskim ruralnim sredinama javlja se vrlo zanimljiva plastika. Naime, u nekim se crkvama u unutrašnjosti često pojavljuju prizori s biblijskim motivima, što je različito u odnosu na tematiku skulpture u priobalnom pojasu, gdje figure izostaju već u IV. st. To je tim zanimljivije je što se figuralne kompozicije javljaju u jednoj primitivnijoj sredini. Te skulpture pokazuju stanovit neškolorani i naivni, ali autentični pristup, zbog kojega je često dolazilo do pogrešnih tumačenja reljefa i datacije. U srpskim se znanstvenim krugovima, naime, isticalo da se radi o kasnosrednjovjekovnoj umjetnosti bliskoj steč-

¹²⁵³ Ž. Rapanić, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split, 1986, tab. XXVII, XXVIII, XXIX, XXXI.

¹²⁵⁴ N. Cambi, nav. dj., str. 86, kat. br. 28, sl. 3.

449. Reljefni ukras iznad crkvenih vrata, s prikazom križa, ovaca, ljiljana i bršljana, Ubli (otok Lastovo), sredina VI. st., AM Zadar.

Relief decoration above the entrance to a church with a cross flanked by lambs, lilies and ivy, Ubli (island of Lastovo), mid 6th century, AM Zadar.

¹²⁵⁵ I. Nikolajević, Skulptura srednjovjekovnih crkava Bosne i Hercegovine, ZRVI 5, 2, 1958, str. 111 i d. J. Matković, Srpska srednjovjekovna skulptura, Novi Sad 1971, str. 41 i d.

¹²⁵⁶ N. Gambi, Truhelka i starokršćanska arheologija, Cirio Truhelka (Zbornik), Zagreb 1994, str. 33 i d, sl. 4.

¹²⁵⁷ N. Gambi, Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia, Actes du XIe CAIC, Roma 1989, str. 2427, sl. 29-31.

¹²⁵⁸ Skulptura još nije objavljena.

¹²⁵⁹ I. Nikolajević, Reljefi iz Bilimbića, Zenica, Zbornik radova Svetozara Radojčića, Beograd 1969, sl. 245 i d, sl. 1-11.

¹²⁶⁰ D. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, str. 70, sl. 47-48 (Breza I), str. 71 i d, sl. 52-59 (Breza II).

¹²⁶¹ D. Sergejerski, Bazilika u Dabravini, Sarajevo 1956, str. 16 i d, tab. LVII.

¹²⁶² D. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, str. 94 i d, sl. 88-91.

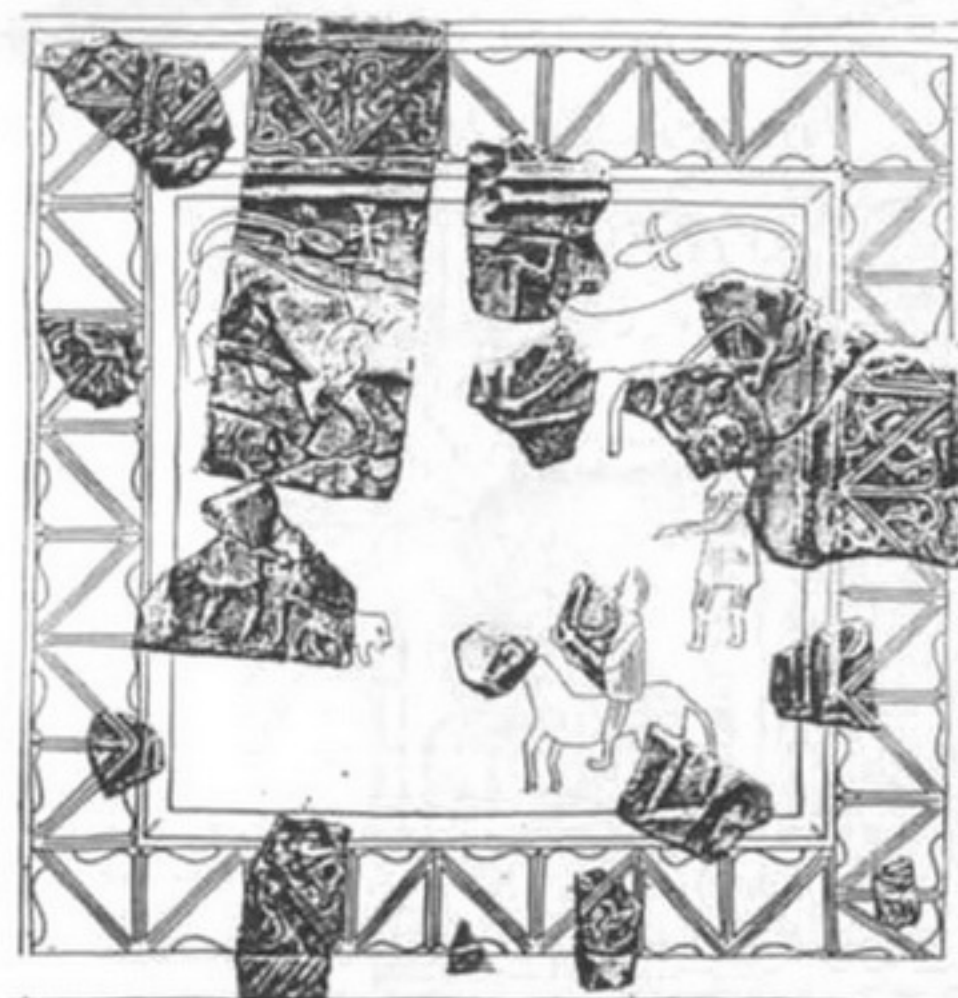
¹²⁶³ Rekonstrukciju toga pluteja vidi u J. Jeličić Radonić, Pluteji ranokršćanske crkve u Gatima kod Omiša, PPU D 29, 1990, str. 15, sl. na str. 16.

¹²⁶⁴ Usp. bilj. 1257.

¹²⁶⁵ Na reljefu drugoga pluteja iz Zmijavaca fantastične životinje koje se bore iznad vodene površine mogle bi aludirati na Danielov san u kojem se javlja vizija propadanja raznih kraljevstava (Daniel 7, 1-28). Ako je to točno, tada bi se moglo kazati da jedan takav ikonografski motiv dosada nije poznat nigdje na Sredozemlju.

¹²⁶⁶ Takve su na primjer još neobjavljene urne s prikazima dječaka pokojnika s istoga lokaliteta.

¹²⁶⁷ Usp. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle), Paris 1963, str. 47, tab. XI, 2 (Istanbul); B. Brund, Spätantike und Frühes Christentum, Propyläen Kunstgeschichte, Supplement Band I, Berlin 1977, str. 286, br. 338 a i b, sl. 338 a i b (San Pedro della Nave).

450. Fragmenti oltarne pregrade s prikazom Danijela u lavljoj špilji, muljika, Zmijavci kod Imotskog, kraj V ili početak VI. st., Franjevački samostan, Imotski.

Altar screen fragments with a relief of Daniel in the lion's den, marl, Zmijavci near Imotski, end of the 5th - early 6th century, Franciscan Monastery, Imotski.

cima.¹²⁵⁵ Takvi ostaci otkriveni su na primjer u Crkvi u selu Zmijavcima kod Imotskoga,¹²⁵⁶ zatim u Grabovcu u zaleđu Omiša¹²⁵⁷ te u Otoku kod Sinja¹²⁵⁸ i drugdje. Nedvojbeno je sličnost te plastike s onom otkrivenom na lokalitetima u Bosni i Hercegovini, kao što su Zenica,¹²⁵⁹ Breza,¹²⁶⁰ Dabravina,¹²⁶¹ Mali Mošunj¹²⁶² i mnogi drugi. Riječ je, stoga, o pojavi što je vrlo široko rasprostranjena i u dubokom zaleđu. Ta plastika pokazuje i neobično ikonografsko iskazivanje biblijskih motiva. Valja osobito upozoriti na dva pluteja iz Crkvine u Zmijavcima. Jedan ima maštoviti prizor Danijela u lavljoj jami (sl. 450), a drugi fantastične zvijeri (Danijelov san?).¹²⁶³ Jedan stupić pak nosi reljefe Adama u raju i iz raja izbačenoga Adama (Grabovac) (sl. 451).¹²⁶⁴ Ti motivi se nisu oslanjali na razradenu kršćansku ikonografiju, nego izranjaju kao inovacije bez prethodnika. Čak se pojavljuju i prizori koji do tada nisu bili poznati, što pokazuje da su kler i klesari sami stvarali nove teme.¹²⁶⁵ Očito je da se skulptura u tim krajevima oslanjala na naivne koncepcije koje su postojale i ranije ali dakako s drugačijim motivima.¹²⁶⁶ Potreba da se kršćanske teme predstave nepismenim vjernicima iznjedrila je u zaleđu zapravo stilski bezvremenu umjetnost koja se može činiti kasnijom od stvarnog vremena nastanka. Međutim, iskapanja u Crkvi (Zmijavci) i jasna stilski pripadnost crkvenoga namještaja iz Grabovca nedvojbeno upućuju da je takva skulptura ipak iz starokršćanskoga razdoblja. Prizori su veoma bogati i maštovito oblikovani na folklorno-popularni način, što se zapaža po brojnim kombinacijama s vrlo gusto nanizanim likovima i dekorativnim pojedinostima. Iako takva plastika nije osobito česta u drugim krajevima Sredozemlja, ona ipak postoji, potvrđujući da naivna umjetnost nije samo odlika dalmatinskoga zaleđa.¹²⁶⁷ Plastika toga tipa je sama po sebi indatibilna i može pripadati izvornoj plastičkoj viziji bilo kojega povijesnoga razdoblja. I ranija antička umjetnost u dalmatinskoj unu-

451. Stupić oltarne pregrade s prikazom Adama u raju i Adama otjeranog iz raja, vapnenac, Grabovac (u zaleđu Omiša), VI. st.

Pillar of an altar screen with reliefs of Adam in Paradise and Adam expelled from Paradise, limestone, Grabovac (hinterland of Omiš), 6th century.

trašnjosti pokazuje folklorne odlike. Ona je često naklonjena ornamentici i plošnom reljefu. Taj izvorni plastički poriv je, možda čak i bez izravnoga kontakta, mogao u srednjem vijeku potaknuti umjetnost stećaka ali su teme stećaka ipak različite. Srednji vijek nosi svoju naraciju koja nema mnogo veze s Biblijom.

U rustičnim sredinama pojavili su se i zanimljivi kapiteli sa životinjskim protomama i listovima kao odgovor lokalne sredine na sjajne kapitele prokoneških radionica kakvih ima mnogo u Saloni i Poreču.¹²⁶⁸

¹²⁶⁸ F. Buškariol, O kapitelima s prikazom četiri životinjska lika, Imotski zbornik 1, Imotski 1992, str. 35 i d, sl. na str. 36 i 37.

SLIKARSTVO, MOZAIK I ŠTUKATURA

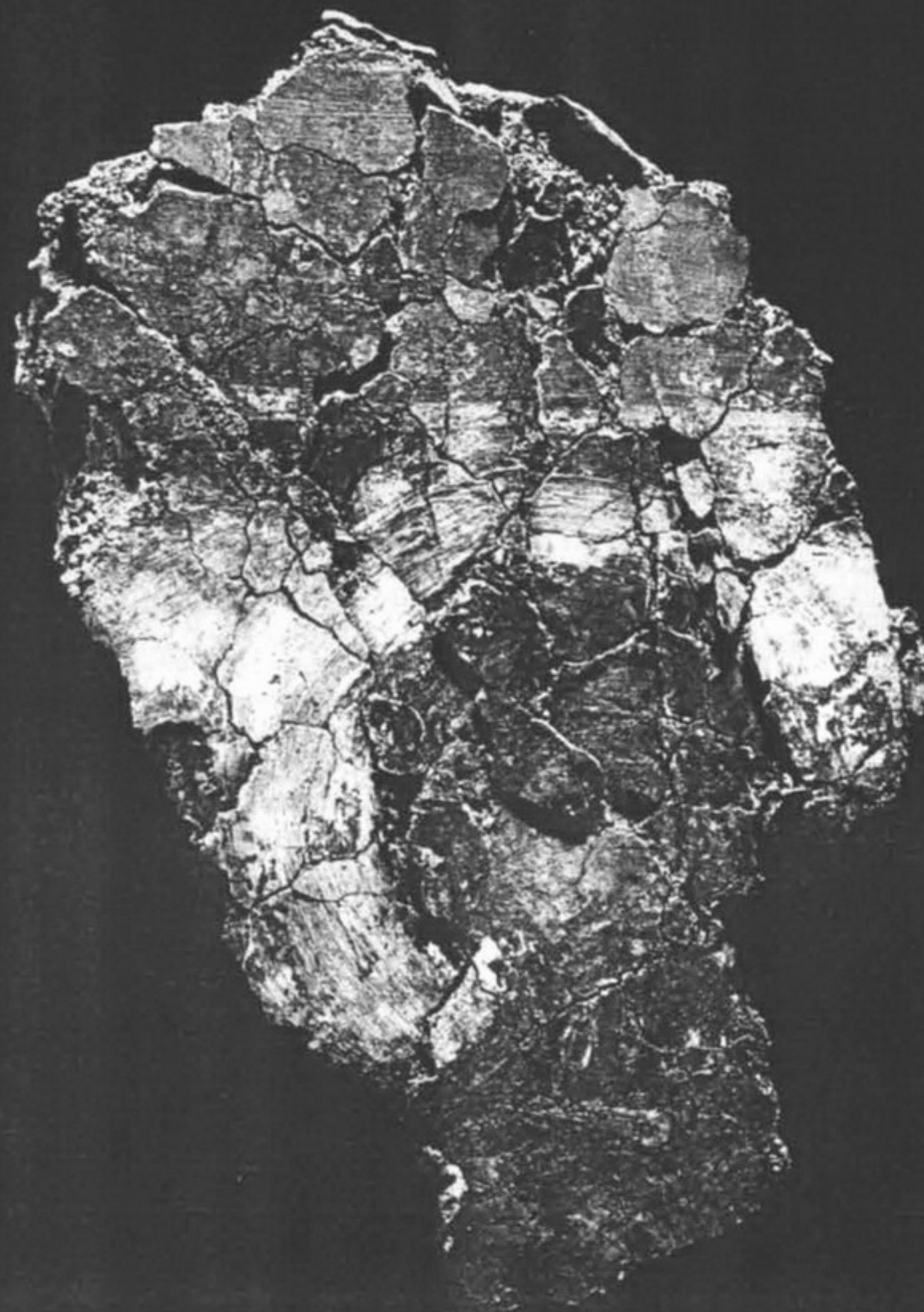
Jednako kao i plastika, i ostala su sredstva likovnog izražavanja s razvitkom kršćanskoga razdoblja morala mijenjati i prilagođavati svoje teme novoj religiji. S druge strane, pristup motivu, tehnologija i druge pojedinosti iskazivali su kontinuitet razvitka. U početku prevladavaju iskustva ranijih razdoblja, a tek će se kasnije razviti vlastiti stilski i kršćanski ikonografski put.

Kad je riječ o slikarstvu, neosporno je da su freske, jednako kao i u ranije carsko doba, bile najomiljeniji način dekoriranja zidova i da su one stilski, tehnološki i ikonografski bile znatno razvijene, ali su se, nažalost, očuvali samo skromni ostaci. U ranokršćansko doba, a to znači od prvih desetljeća IV. st. pa nadalje, javljaju se grobne komore čije su strane bile fresko oslikane što

452. Freska u grobnici na svodu sjeverno od crkve, Salona, Marusinac, IV. st., AM Split.

Fresco in a vaulted grave north of the basilica, Salona, Marusinac, 4th century, AM Split.

453. Glava apostola s nimbusom, freska, Aquae Iassae, IV. st., Muzej Varaždinske Toplice.

An apostle's head with a halo, fresco, Aquae Iassae, 4th century, Museum of Varaždinske Toplice.

1269 F. Boudic, *Scavi nell' antico cimitero cristiano di Manastirina a Salona*, *Bd. XXIII*, 1900, str. 201, tab. IV.

1270 J. Brundsted - E. Wellbach - E. Dyggve, *Recherches à Salona I*, Copenhagen 1927, str. 135 i d, sl. 127-129.

1271 E. Milić, *Nova istraživanja na Manastirini u Saloni*, *Diadora XV*, 1993, str. 263, sl. 2. Postoji još jedna, neobjavljena, freska.

1272 J. Brundsted - E. Wellbach - E. Dyggve, *nav.* sl. 128, 129.

1273 D. Boudic-Milčević, *Neue Funde in der altchristlichen Nekropole Manastirina bei Salona*, *MJ I*, 1950, str. 56 i d, 41-2.

1274 Te se grobnice nalaze južnije od bazilike na Manastirini. Očito je da se groblje širilo od središta i u tom pravcu.

1275 R. Egger, *Forschungen in Salona I*, Wien 1926, str. 88 i d, baziliku datira s početkom V. st. bio mišljenje djeli i E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 85. Noviji, još neobjavljeni megaliti francusko-hrvatske ekipe pokazuju da je ona nešto kasnija.

1276 Od nepobjednog sunca do sunca pravde, str. 110, 140, sl. 140, sl. na str. 16. B. Milčević, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*, *A Catalogue of Finds and Sites*, Oxford 1997, str. 33 i d, sl. na str. 33.

1277 Petar ima krupnu i četvrtastu glavu s kratkom kosom i bradom. U. M. Fossola, *Piero e Paolo a Roma*, Roma 1980, sl. na str. 74 i 114.

1278 Usp. U. M. Fossola, *nav.* sl. na str. 74 i B. Boudic-Milčević, *Spätantike und Frühes Christentum, Provinzen Kunstgeschichte, Supplement Band I*, Berlin 1977, sl. 24 (S. Aquilino u Milanu).

1279 B. Boudic-Milčević, *nav.* sl. 313 i d, sl. 385 i 386 (*Supplément*, Peczi). Ima i na mnogobrojnim mjestima.

1280 B. Boudic-Milčević - M. Gorenc, *nav.* sl. 149 i d.

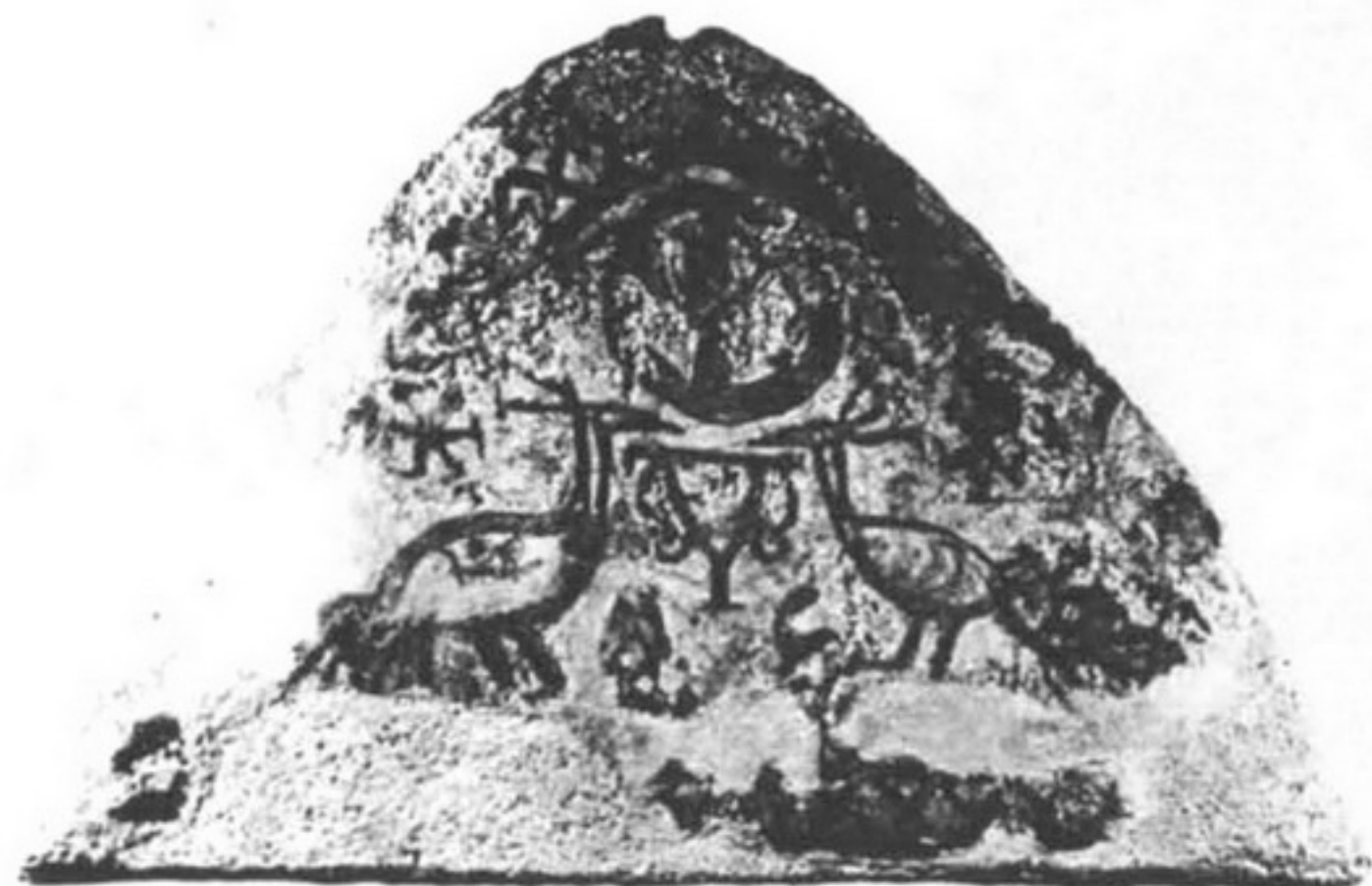
1281 Od nepobjednog sunca do sunca pravde, str. 117, 158, sl. 158. B. Milčević, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*, *A Catalogue of Finds and Sites*, Oxford 1997, str. 36, sa sl.

ranije nije bio slučaj. Ožbukani zidovi tih podzemnih prostorija sadržavali su sepulkrano-simboličke prikaze (kantaros među paunovima, Kristov monogram među paunovima ili golubicama, zatim Kristov monogram u vijencu, vegetabilni ukrasi, ptice, cvijeće i sl.). Najkvalitetniji i najbolje očuvani ostaci slikarija pronađeni su na Manastirini, 1269 Kapljuču 1270 i Marusincu (sl. 452), 1271 ali su, nakon iskapanja, preostali samo ovi potonji, jer su ostali propali. Da bi se freske očuvale nužan je pravodobni konzervatorski tretman, a to u pionirskim danima istraživanja nije bilo moguće ostvariti. Najvažniji prikazi bili su smješteni na užoj, čeonjoj strani. 1272 Motivi su izrađivani u tradiciji kasnoga slikarstva u katakombama, a dominiraju crvena, žuta, smeđa i plava boja. U kasnijoj fazi razvoja dolazi do degeneracije takvoga slikarstva, pa se dekoracije s realističkim motivima sadržajem i koloritom pretvaraju u jedva prepoznatljive ornamente. Takve su grobnice otkrivene na južnim padinama nekropole na Manastirini. 1273 I horizontalna stratigrafija pokazuje da su one kasnije od ostalih, jer su udaljenije od bazilike. 1274 Njih po svoj prilici valja datirati u doba nakon podizanja bazilike, što znači u kasnije V. st. 1275

Slikarstvo je bilo vrlo razvijeno i u unutrašnjosti. Primjer za to su dva fragmenta od kojih je jedan kvalitetniji čak i od sačuvanih primjera iz Dalmacije. Radi se o nažalost tek malom fragmentu freske iz Varaždinskih Toplica otkrivenom pred nekoliko desetljeća, s likom bradatoga, starijeg čovjeka oko čije se glave zapaža svijetložuta aureola (sl. 453). 1276 Po svoj prilici riječ je o nekom apostolu, možda Petru (krupna i široka glava, gusta kosa i brada). 1277 Fragment je, nema dvojbe, pripadao većoj kompoziciji na kojoj bijaše prikazana neka od brojnih scena s Kristom i apostolima kakve su bile popularne u V. st. i kasnije. 1278 Vječna je šteta što se nije očuvala cijela kompozicija, jer je freska vrstan rad širokih namaza, gotovo ekspresionističkoga izraza, a dubokoga unutrašnjeg naboja. Freska dokazuje da je naš uvid u onodobno kršćansko stvaralaštvo na sjevernim rubnim područjima zapravo jako skroman. Ona zrelošću upozorava na postojanje vrijedne umjetnosti koja je sigurno imala i drugih sličnih ostvarenja. Međutim, i ovako mali fragmenti dokazuju da civilizacijska razina toga kraja u kasnoantičko doba nije bila niža nego ranije. Ova freska sigurno nije izuzetak, budući da spada u umjetnički krug koji je dao nekoliko sjajnih ostvarenja na području Panonije, ali izvan hrvatskih granica. 1279 Zanimljivo je da, barem još do sada, takva ostvarenja nisu otkrivena u istarskom i dalmatinskom priobalju, no spomenuta je freska slikarskom tehnikom, iako ne i repertoarom, bliska slikarijama u salonitanskim grobnicama.

U Varaždinskim Toplicama otkriven je i prikaz ograde i vegetacije (rajski vrt), očito jedini sačuvani fragment jedne veće scene. 1280 Ta freska je vjerojatno tvorila tematsku cjelinu s fragmentom na kojem se nalazi apostolska glava. Te slikarije potvrđuju da su u drugoj polovici IV. st. neke kupališne prostorije bile oslikane bogatim figuralnim kompozicijama. 1281

Drugi primjer je nedavno otkrivena freska u zabatu grobnice (A) u Budrovima-Štrbincima (sl. 454). 1282 Na trokutnoj ožbukanoj opeci vrlo je skicozno, jednom sasvim drugačijom tehnikom i stilom, u središtu naslikan kantaros i dva pauna koji ga flankiraju. Iznad kantarosa u krugu (vijenac ?) je kristogram, a poviše paunova manji kristogrami koji podsjećaju na zvjezdice i stilski se

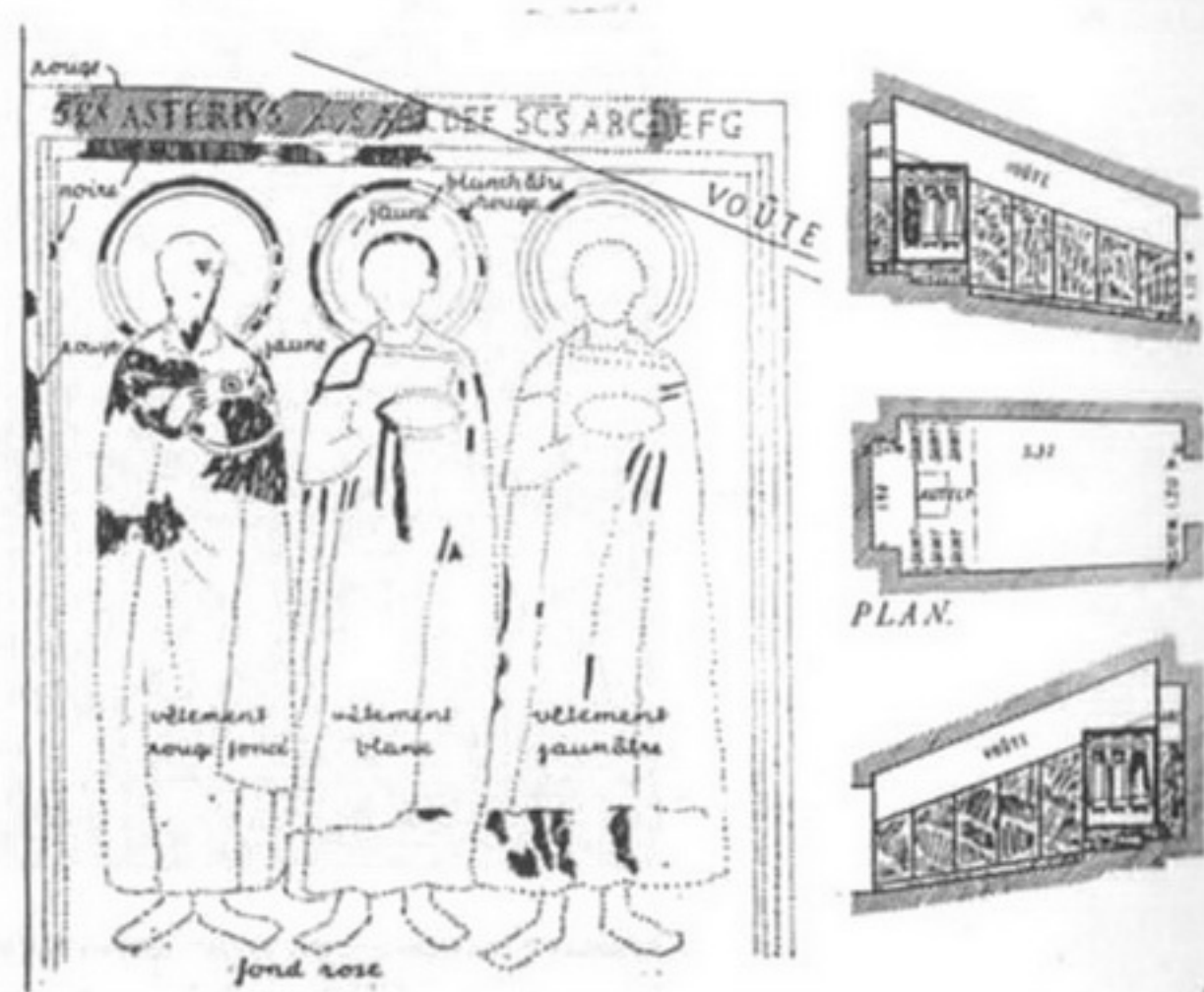
454. Freska na zabatu grobnice (A) u Budrovima-Štrbincima (kod Dakova), IV. st., GM Dakovo. Fresco on the gable of a burial chamber with peacocks flanking a kantharos, Štrbinci-Budrovci (near Dakovo), 4th century, GM Dakovo.

slažu sa solarno-lunarnim simbolima što se nalaze na vrhu zabata. Prikaz je izrađen obrisnom tehnikom koju tvore crvene linije, a unutar figure nalaze se tek poneki detalji, dok sve ostalo ima boju pozadine. Ta je tehnika korištena i u salonitanskim grobnicama iz kasnijega doba. Takav postupak je bliži crtežu nego slikarstvu. Ako se ova grobnica datira u IV. st., kako se predlaže, u tom bi slučaju proizlazilo da u Panoniji istodobno egzistiraju dvije različite slikarske koncepcije, dva različita pristupa temama i dvije različite tehnike. 1283

U kasnije doba, poslije već spominjane tendencije pojednostavljivanja, gubitka kromatike i sklonosti ornamentalizaciji, ponovno izranja oživljavanje figuralnih motiva. Takav pokušaj zabilježen je u oratoriju amfiteatra u Saloni (sl. 455). 1284 Od čitave kompozicije očuvala se samo vrlo izbljedjela asketska, mršava i izdužena glava salonitanskoga mučenika Asterija, o čemu svjedoči nat-

1283 Prva freska je nastavak tradicionalne *a macchia* tehnike koja je bila popularna u Rimu. Njezine karakteristike su boje bez obrisa na čitavoj površini figure. Druga naprotiv sadrži samo obris, a unutar figure praktički nema boje i detalja.

1284 E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 11, sl. 1, 20, 21, str. 86, sl. IV, 49; N. Cambi, *The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the Fourth till the Eleventh Century in the Light of Archaeological Evidence*, u: *De Cultu Mariae Saeculis VI-XI*, Acta Congressus Mariologici-Mariani Internationalis in Croatia Anno 1971 Celebrati, Romae 1972, str. 51 i d, sl. 6 i 7.

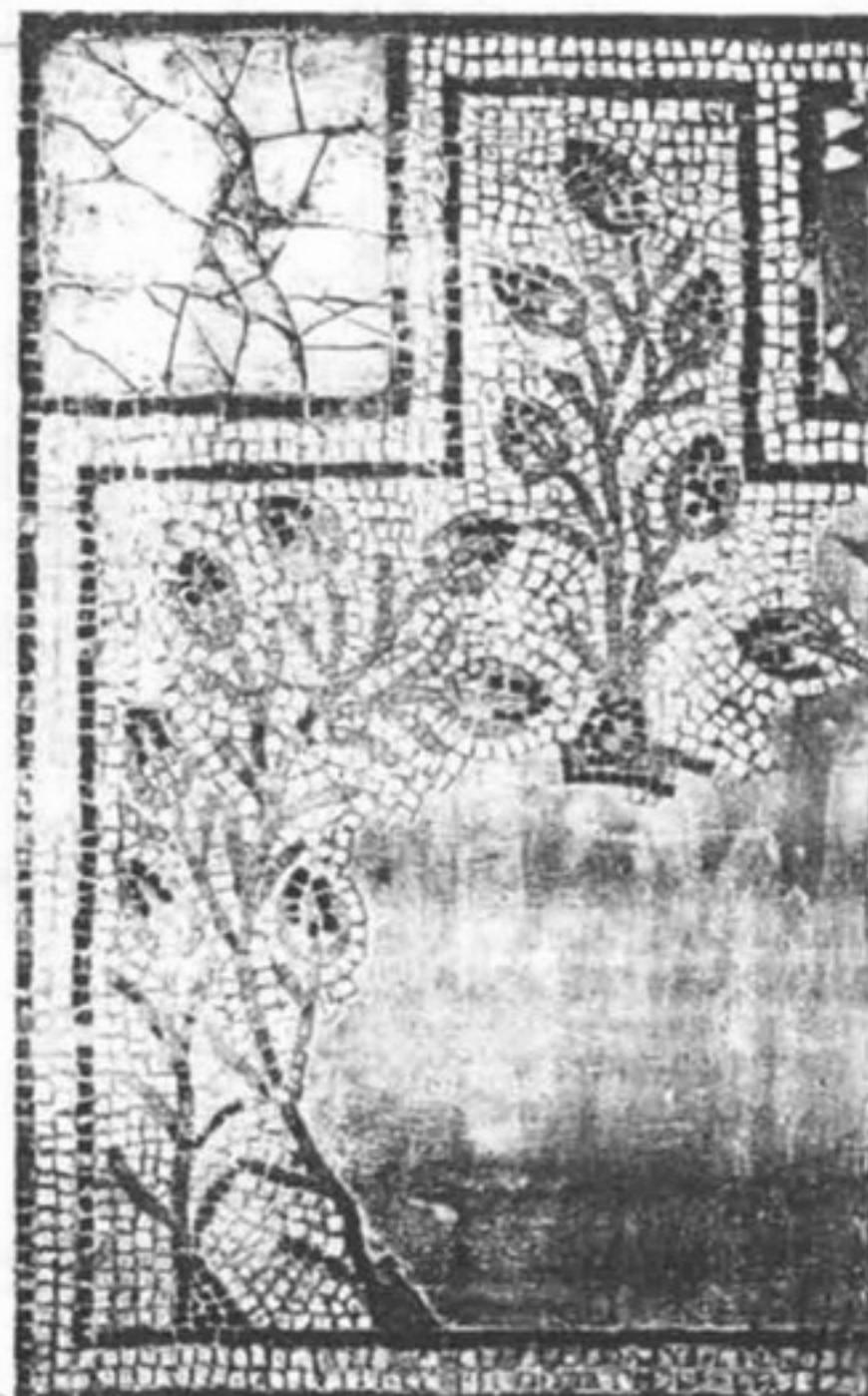

455. Freska s prikazom salonitanskih mučenika (lijevo mučenik Asterije), amfiteatar, Salona, VI. st. (prema E. Dyggveu). Fresco showing the Salonian martyrs (martyr Asterius on the left), amphitheatre, Salona, 6th century (after E. Dyggve).

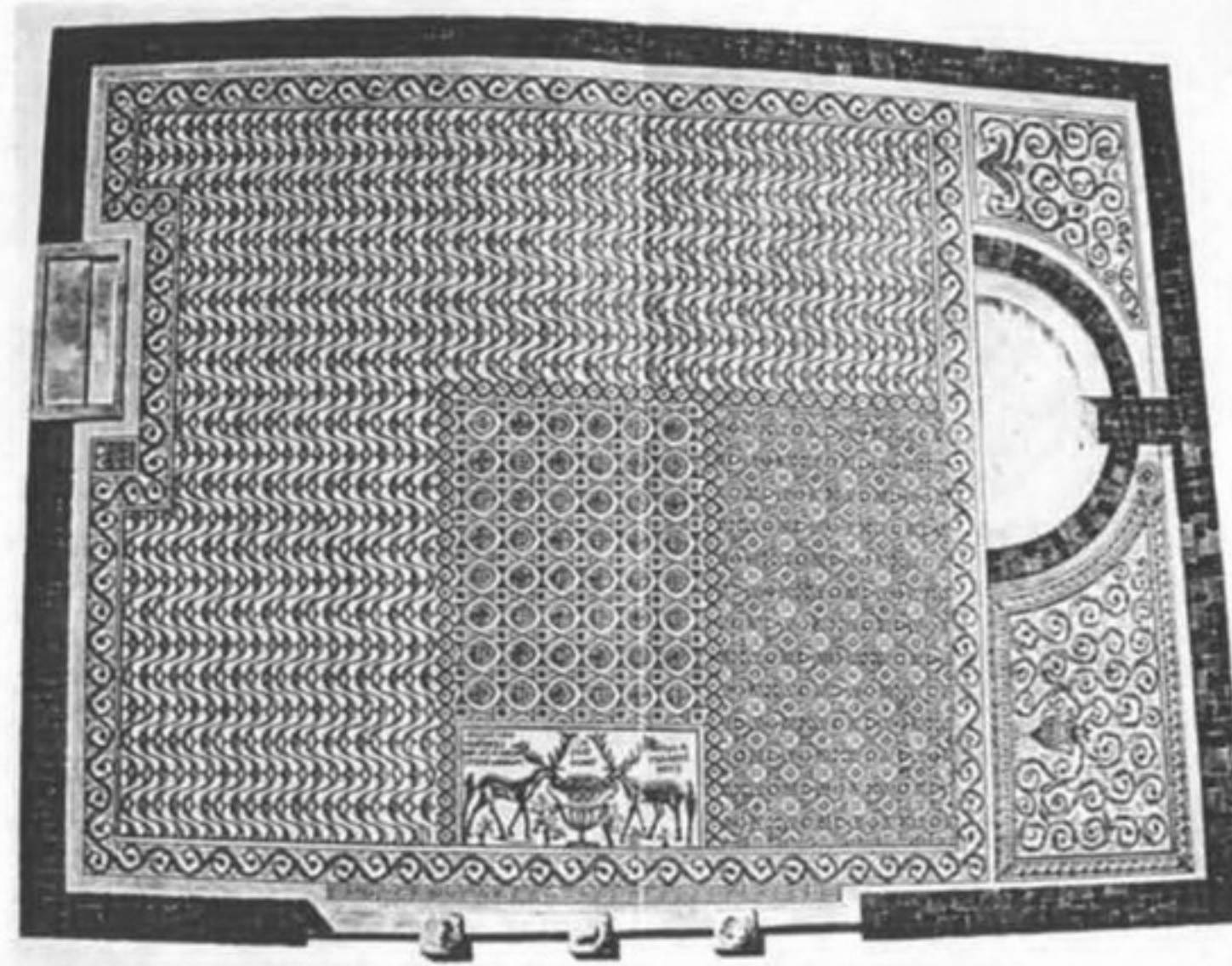
pis. Vjerojatno je da su na fresci bili prikazani i drugi salonitanski mučenici, a nije isključeno da su se tu još mogli nalaziti Marija, Krist, apostoli itd.¹²⁸⁵ Po svoj prilici freska je iz VI. st. i poslužila je kao uzorak za apsidalnu kompoziciju mozaika oratorija Sv. Venancija u Rimu (kraj Lateranskoga baptisterija) s prikazom salonitanskih mučenika i porečkog konfesora Maura.¹²⁸⁶ Ako je pretpostavka točna, proizlazi važan zaključak da su i neke ikonografske kompozicije iz naših krajeva bile iskorištene kao uzorak za vrhunska ostvarenja rano-srednjovjekovne umjetnosti, među kakve spada i spomenuti rimski mozaik.

Fresko-slikarstvo u Dalmaciji u kasnije doba, barem prema malobrojnim sačuvanim fragmentima u crkvama i baptisterijima, često imitira mramorne obloge s raznim uzorcima. Marmorizirane freske javljaju se primjerice na zbukanoj oblozi zdenaca u Naroni¹²⁸⁷ i Crkvini (Zmijavci).¹²⁸⁸ te na zidovima bazilika i drugih zdanja u Saloni,¹²⁸⁹ Lovrečini,¹²⁹⁰ na zidovima krstioničnog zdanja u Povljima itd.¹²⁹¹ To je znak da su dekorativni motivi prevladavali, ali je razlog gospodarske naravi jer je oslikavanje freskama jeftinije od mramornih obloga. Vjerojatno je da su u nekim crkvama postojale freske po motivima slične mramornim oblogama, poput onih u Gatima,¹²⁹² no one se, nažalost, nisu očuvale.

457. Mozaični tepih iz bazilike na Kapljuču (Salona), rano V. st., AM Split. Mosaic from the basilica at Kapljuč (Salona), early 5th century, AM Split.

456. Mozaik s imenom mučenika Asterija, Kapljuč, V. st., AM Split. Mosaic with the name of the martyr Asterius, Kapljuč, 5th century, AM Split.

458. Mozaik s ornamentalnim tepisima i prikazom jelenova sa strana kantarosa te natpisom (42. Davidov psalam), Salona, kompleks baptisterija, VI. st.

Mosaic with decorative patterns and a kantharos flanked by deer, with an inscription (42nd Psalm of David), Salona, baptistery complex, 6th century.

Mada je neobično da se u Istri freske gotovo uopće nisu očuvale, nema dvojbe da ih je bilo, imajući u vidu postojanje sjajnih mozaika i štukatura iz kasnijega vremena.

Mozaik je bio izuzetno omiljena slikarska tehnika toga doba u mnogim dijelovima Hrvatske i mozaičko je slikarstvo dostiglo visoku umjetničku kvalitetu. Konceptijski i po namjeni dvije su različite vrste mozaika. Prva su *podni mozaici* slagani najčešće kao dekorativni tepisi od krupnijih mozaičnih kockica. U rjeđim slučajevima javljaju se simboličke kompozicije koje imaju religijsku funkciju. Mozaični tepisi nalazili su se u mnogim salonitanskim bazilikama, a najcjelovitije su očuvani u južnoj bazilici na Marusincu.¹²⁹³ Njihov dekorativni efekt zaista je snažan, a tehnička razina visoka. Oni su na Marusincu izrađeni po jednom jedinstvenom planu a ne kao dijelovi koji se spajaju, što je bio čest slučaj - na primjer u bazilici na Kapljuču gdje su mozaični tepisi nastajali kao zavjetni darovi, ponekad pružajući podatke o donatoru i veličini poda (sl. 456, 457).¹²⁹⁴ Isto bijaše i u Predeufrazijevskoj bazilici u Poreču.¹²⁹⁵ Posljedica je toga nejedinstvena dekorativna koncepcija. Pojedini zavjetni mozaici zapravo su zasebne cjeline, a čitav pod nema konzistentan izgled. Donekle različita bila je koncepcija mozaika na podovima drugih salonitanskih crkava. U sjevernoj crkvi katedralnoga sklopa nalaze se također tepisi, ali su oni bez bordura i natpisa, a nacrti iskazuju živost i jači kolorit nego oni iz Kapljuča.¹²⁹⁶ U bazilici na Marusincu jedinstvena dekorativna koncepcija poda upućuje na drukčiji način polaganja. U tome zdanju tepisi su zapravo podijeljeni po brđovima, dakle organski i u skladu s arhitekturom. To je po nacrtu i kolorizmu bio najluksuzniji podni mozaik u Saloni. Čini se da su ovakvi mozaici prevladavali tijekom IV. i V. st.

¹²⁹³ E. Dyggve - R. Egger, Forschungen in Salona III, Wien 1939, str. 59 i d. sl. 67-94, tab. 9.

¹²⁹⁴ J. Brøndsted - Fr. Weibach - E. Dyggve, Recherches à Salone I, Copenhagen 1927, str. 114 i d. sl. 115.

¹²⁹⁵ M. Prelog, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb 1986, str. 17 i d. sl. 62. R. Farioli, Mosaici pavimentali dell' alto Adriatico e della Africa settentrionale in età, AA br. 5, 1974, str. 285 i d. sl. 1-9.

¹²⁹⁶ W. Gerber, Forschungen in Salona I, Wien 1917, tab. IV.

459. Fragment mozaika s glavom jelena i stablom, Salona, Tusculum, VI. st., Salona (zaobilaznica).

Mosaic fragment with the head of a deer and a tree, Salona, Tusculum, 6th century, Salona (south-western part).

460. Mozaik s prikazom jelena sa strana kantarosa, Jader, oratorij u kompleksu katedrale, VI. st.

Mosaic with deers flanking a kantharos, Jader, oratory in the cathedral complex, 6th century.

Što se pak figuralnih prikaza tiče valja spomenuti četiri podna mozaika koji se posebno ističu kvalitetom izvedbe i ikonografijom. Prvootkriveni je onaj koji je iskopan još u prvoj polovici XIX. st. u baptisterijalnom sklopu u Saloni.¹²⁹⁷ Na žalost, upravo taj dio mozaika je nasilno izvađen i nestao malo poslije pronalaska. Na izlazu iz katekumeneja ili konsignatorija, a na putu prema baptisteriju, vjernici su morali stupiti na mozaičnu površinu s motivom jelena koji se, svaki sa svoje strane, približavaju središnjem kantarosu (sl. 458). Taj prikaz namjerno je postavljen na tom mjestu da svaki prolaznik pročita natpis, vidi prikaz i shvati njegovu simboličku poruku, a navlastito pokrštenici. Motiv jelena i kantarosa vrlo je omiljen u VI. st. i javlja se osobito u istočnom dijelu tadašnjega svijeta.¹²⁹⁸ Figure su dosta tvrde, ukočene i pomalo zdepaste, a uokvirene su razmjerno širokim obrubom. Boje su suzdržane, a dojam zapravo proizvode kontrasti. Ovaj mozaični tepih vrlo je važan, ali ne toliko po svojoj umjetničkoj vrijednosti, koliko po tome što se iznad prikaza čita tekst 42. psalma koji otkriva simboličku poruku prizora. Drugi takvi prikazi, kakvih ima mnogo u kršćanskom svijetu, nemaju teksta, no nema dvojbe da je taj tekst literarna podloga svih motiva s jelenima sa strana kantarosa. U Saloni je vjerojatno bio prikazan još jedan sličan motiv. Za vrijeme zaštitnih iskopavanja prije gradnje tzv. salonitanske zaobilaznice otkriven je fragment mozaika s prekrasnom, fino i brižno oblikovanim glavom jelena i stablom (sl. 459), ali je ostalo propalo.¹²⁹⁹ Vjerojatno se radi o prikazu rajskoga vrta, kao na mnogim mozaicima diljem kršćanskoga svijeta.¹³⁰⁰ Oko glave nema crnoga ruba, boje su bogatije, zapažaju se preljevi boja, a oblici su mekši i prirodniji. Malo je u svijetu tako vrsnih kasnoantičkih prikaza jelena. Budući da je uništena arhitektura u kojoj se nalazio mozaik, teško je utvrditi kad je on bio izrađen, ali je ipak vrlo vjerojatno iz VI. st.

U katekumeneju, južno od katedrale u Zadru, izrađen je također motiv s jelenima sa strana kantarosa (sl. 460).¹³⁰¹ Taj motiv mnogo je vještije i mozaičarski raskošnije izrađen nego onaj u salonitanskom baptisterijalnom sklopu.

Boje su bogatije, a figure su vitkije i gipkije. To ne znači da je mozaik raniji, već samo da je kvalitetniji. Međutim, u usporedbi sa salonitanskim fragmentom s glavom jelena, on je ipak inferioran. Po svoj prilici zadarski je mozaik, kao i svi ostali, iz VI. st.

Ikonografski već viđen ali umjetnički vrlo svjež je mozaik u apside južne, veće bazilike u Starom Gradu na otoku Hvaru (sl. 462).¹³⁰² Tu se u samom središtu apside javlja motiv središnjega kantarosa iz kojega se izvijaju bujne vitice s listovima, a na rubu su ptice što piju (sl. 461).¹³⁰³ Pred apsidom je veći mozaik s kantarosom koji flankiraju paunovi.¹³⁰⁴ I kantaros i paunovi su stilizirani, a motiv je realiziran sa suzdržanim kolorizmom. Vitice su neobičnih boja: crvene, crne i sive, dok su paunovi i kantaros oivičeni crnom konturom, što prizoru daje transcendentalni karakter. Nešto više jačih boja upotrijebljeno je u repnim perima paunova. Ovaj je motiv vrlo čest u starokršćanskoj umjetnosti.¹³⁰⁵

Prethodno navedeni prikazi pokazuju znatne međusobne razlike i teško im je naći zajednički nazivnik. Čini se da se oni ne odlikuju jasno definiranim karakteristikama koje bi pripadale jednoj školi, nego su produkt različitih pristupa i različitih izražajnih vrijednosti. Šteta je što nema više starokršćanskih mozaičnih podova, no i ovo malo pokazuje znatnu vrsnoću i različite stilske odrednice te dosta srodnu ikonografiju simboličkoga karaktera.

Mozaični tepisi u Istri češće su podijeljeni na polja nego oni u Dalmaciji. Slično kao u Poreču bilo je i u Betiki.¹³⁰⁶ Tepisi su zavjet pojedinaca ili porodica i koncepcijski su nekoherentni. Ipak ima podova koji su izvođeni

461. Mozaik s kantarosom, floralnim viticama i golubicama koje piju vodu, Pharos, VI. st., Stari Grad, dvojne crkve (in situ). Mosaic medallion showing a kantharos, floral tendrils and doves, Pharos, 6th century, Stari Grad, twin churches (in situ).

462. Mozaik s raznim ukrasima, Pharos, VI. st., Stari Grad, dvojne crkve (in situ). Mosaic with various decoration, Pharos, 6th century, Stari Grad, twin churches (in situ).

¹²⁹⁷ J. Jeličić Radonić, Rano kršćanska crkva u Starom Gradu na Hvaru, Split 1994., str. 68 i d. sl. na str. 69-77.

¹²⁹⁸ J. Jeličić Radonić, nav. dj., str. 68 i d. sl. na str. 68, 70, 75.

¹²⁹⁹ J. Jeličić Radonić, nav. dj., str. 70 i d. sl. na str. 70 i 75.

¹³⁰⁰ Osim na mozaicima javlja se i na sarkofazima. Usp. J. Kollwitz - H. Herdefürger, Die ravenatische Sarkophage, ASR VIII, 2, Berlin 1979, tab. 50, 3, 64, 1, 70, 2, 71, 2, 73, 1, 2 i d.

¹³⁰¹ B. Maričić - J. Savel, De la cella au chora au complexe monastique de St. Andre à Betika entre Pula et Rovinj, sl. 13, 14, 19, 20.

¹²⁹⁷ E. Carrara, Topografia e scavi, str. 115 i d. J. Jeličić Radonić, Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale, Diadora 15, 1993, str. 275 i d. sl. 2 i 3.

¹²⁹⁸ B. Domagala, Der Hirsch im spätantiken Literatur und Kunst. Unter besonderer Berücksichtigung der frühchristlichen Zeugnisse, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 15, Münster 1990, str. 129 i d. te brojne table. Usp. također R. Kolarik, The Floor Mosaics of Eastern Illyricum, Actes du Xe CIAC, Città del Vaticano 1984, str. 461 i d. sl. 20, 21.

¹²⁹⁹ B. Kirigin, I. Lokosek, J. Mardešić, S. Bilic, Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu, VAHD 80, 1987, tab. IV.

¹³⁰⁰ O tome tipu prikaza usp. G. Creticos, Les mosaïques paléochrétiennes de pavement dans l'Illyricum oriental. Iconographie, Symbolique, Origine, Xe CIAC, Città del Vaticano 1984, str. 481 i d. sl. 2, 3, 7, 8, 15-18, 20-22; R. Kolarik, nav. dj., str. 466, sl. 27-31, 38, 39, te B. Domagala, nav. dj., str. 144 i d. I taj je prikaz čest i na Istoku.

¹³⁰¹ J. Petricoli, Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathédrale de Zadar, VAHD 77, 1984, str. 250, tab. XXXVIII-XL; J. Petricoli, Pavimenti musivi paleocristiani della cattedrale di Zara, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria XXXIX, Trieste 1991, str. 7 i d. sl. 1-5.

¹³⁰⁷ M. Mirabella Roberti, Una sede paleocristiana ad Orsera. Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, anno accademico 1943-44, t. CIII, parte II, Venezia 1944, str. 510 i d. sl. 1; A. Šonje, Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zagreb-Pazin 1982, str. 40, IV, tab. VII.

¹³⁰⁸ U raznim poljima ranijih mozaika javljaju se životinje. One su ovdje upotrijebljene u čisto dekorativne svrhe, gotovo kao ornamentalni motiv.

po jedinstvenom planu i figuralno su znatno bogatiji. U omanjim poljima tih mozaika mogu se nalaziti razni motivi vegetabilnoga i figuralnoga karaktera. U Vrsaru su polja ispunjena pticama, ribama, kantarosima i dr.¹³⁰⁷ Treba pretpostaviti da su tu lokalnu mozaičarsku tradiciju još iz ranijega doba nastavljali lokalni kršćanski majstori. Okviri polja su istoga predkršćanskog podrijetla, dok su figure manje gipke i shematskije.¹³⁰⁸

Druga skupina su *zidni mozaici*. Oni su različitih tehničkih i stilskih karakteristika, a rađeni su manjim kockicama, često od raznobojnoga stakla.

Kako su crkve u Dalmaciji, i to jednako u primorju kao i u unutrašnjosti, najčešće jako porušene, jasno je da se zidni mozaici nisu ni mogli očuvati.

463. Atrij Eufrazijeve bazilike, Parentium, srednja VI. st., pogled prema zapadu.

Atrium of Euphrasius' basilica, Parentium, mid 6th century, view towards the west.

464. Mozaici u apsidi, VI. st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

Mosaics in the apse, 6th century, Euphrasius' basilica, Poreč.

465. Krist Pantokrator i apostoli, mozaik
iznad trijumfalnog luka, VI. st., Eufrazijeva bazi-
lika, Poreč.

Christ Pantokrator and the apostles,
mosaic above the triumphal arch, 6th century,
Euphrasius' basilica, Poreč.

466. Konfesor Maur i biskup Eufrazije, mozaik u ap-
si, VI. st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

Confessor Maurus and bishop Euphrasius, mosaic
in the apse, 6th century, Euphrasius' basilica, Poreč.

467. Sv. Tekla, mozaični medaljon u trijumfalnom luku, VI.
st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

St. Tecla, mosaic medallion in the triumphal arch, 6th
century, Euphrasius' basilica, Poreč.

468. Sv. Agata, mozaični medaljon u trijumfalnom luku, VI.
st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

St. Agatha, mosaic medallion in the triumphal arch, 6th
century, Euphrasius' basilica, Poreč.

Praktički jedini zidni mozaici poganske i kršćanske umjetnosti nalaze se u Eufrazijevoj bazilici u Poreču (sl. 463).¹³⁰⁹ Ti mozaici zapravo su vrhunac dostignuća u likovnosti starokršćanskoga perioda na čitavom području Hrvatske, a i znatno šire. Posebno je važno što se u porečkoj crkvi može proučavati likovni program u cijelosti i što su mozaici u neobično dobrom stanju očuvanosti, iako ima i rekonstrukcija (sl. 464). Niz likova apostola u frizu po-
više trijumfalnoga luka te Krist koji sjedi na plavom globusu s otvorenim dip-

¹³⁰⁹ Usp. M. Prelog, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb 1986, table.

469. Sv. Felicija, mozaični medaljon u trijumfalnom luku, VI.
st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

St. Felicitas, mosaic medallion in the triumphal arch, 6th
century, Euphrasius' basilica, Poreč.

470. Sv. Justina, mozaični medaljon u trijumfalnom luku, VI.
st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

St. Iustina, mosaic medallion in the triumphal arch, 6th
century, Euphrasius' basilica, Poreč.

tihom i natpisom *Ego sum lux vera* (Pantokrator) nedvojbeno iskazuju tradicionalnu ikonografsku shemu i stilski pristup (sl. 465). Bijele i žute kockice pretežu, ali ono što je posebno važno jest da je taj već prečesto iskorištavani ikonografski motiv donesen na nešto drugačiji, ali vrlo zanimljiv način. Apostoli su obično prikazivani pojednostavljeno,¹³¹⁰ među njima se uočavaju tek neznatne razlike u haljinama, atributima i fizionomiji, a samo je rijetko naglašena dob ili poneka tjelesna specifičnost. Na porečkom mozaiku, naprotiv, kao da postoji htijenje da se iskažu veće fizionomijske razlike. Uložen je na-

¹³¹⁰ M. Prelog, nav. dj., tab. 24, 32, 43, 44.

471. Scena Navještenja (detalj), mozaik u apsidi, VI. st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

The Annunciation (detail), mosaic in the apse, 6th century, Euphrasius' basilica, Poreč.

472. Sv. Ivan Krstitelj, mozaik u apsidi, VI. st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

St. John the Baptist, mosaic in the apse, 6th century, Euphrasius' basilica, Poreč.

por da se okarakteriziraju likovi, da im se naznači dob i izraz, unatoč tome što je to u religijskom pogledu nebitno. Zapažaju se Petrove sjedine i čvrsta struktura glave, Pavlova čelavost i izduženost fizionomije sa šiljatom bradom, Andrija raskuštranost, srednja dob većine te mladost nekolicine, ali unatoč tomu uočljiva je bizantska ukočenost i svjesna uniformiranost pokreta i geste.

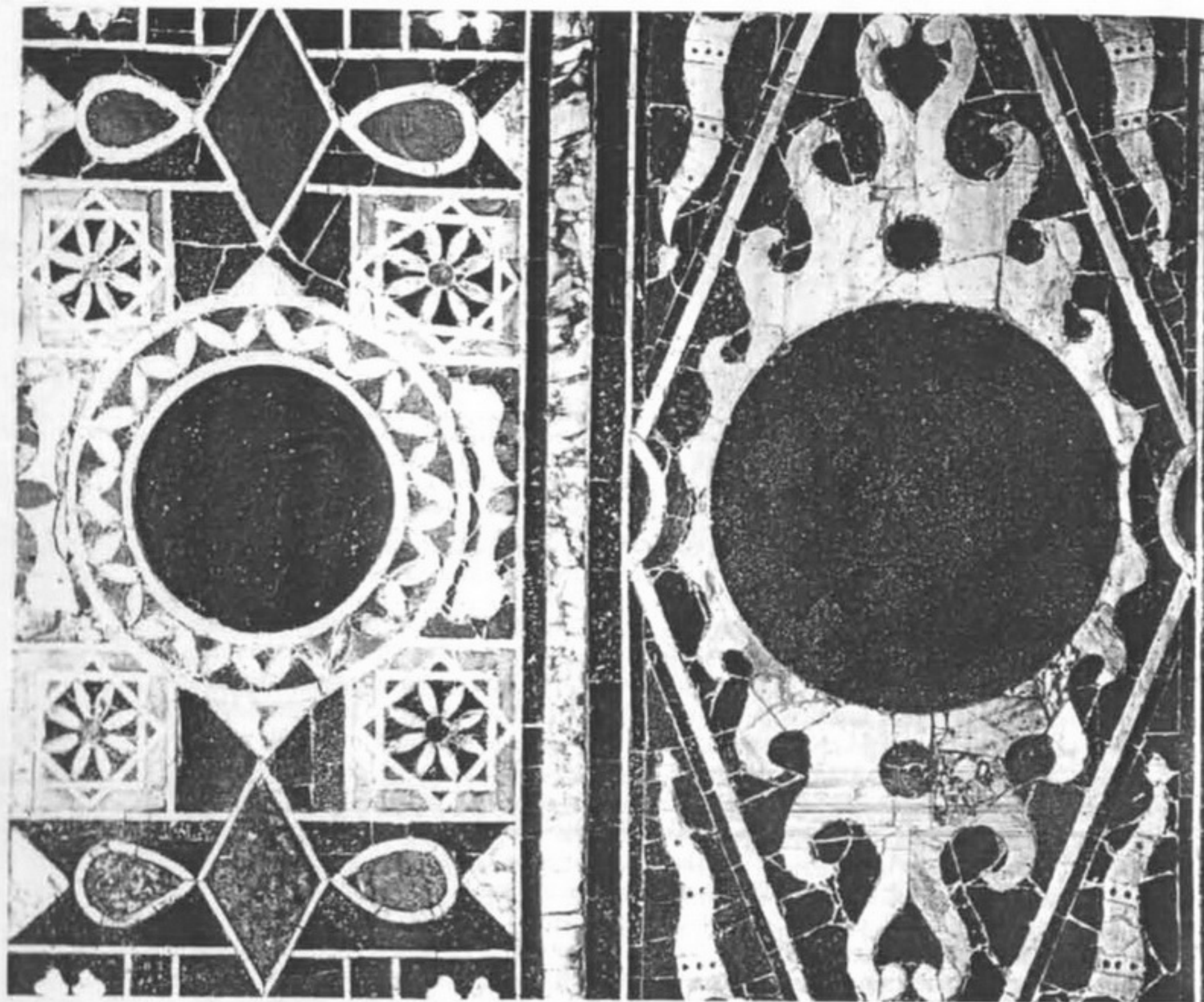
Težište čitavoga programa počiva na središnjem motivu u apsidalnoj kupoli. Prikaz naglašava i ističe Bogorodicu na tronu i maloga Krista, uz nazočnost arhandela, nepoznatih mučenika, članova hijerarhije, lokalnoga konfesora Maura i graditelja.¹³¹¹ U tom mozaiku najveća pažnja, kad je riječ o pojedinostima fizionomije, poklonjena je stvarnim likovima - biskupa-graditelja Eufrazija (s modelom bazilike u rukama) (sl. 466), arhidakona Klaudija te dječaka Eufrazija, Klaudijeva sina, što pokazuje težnju majstora da ispuni očekivanja donatora. Ovaj je dio kompozicijski znatno raznolikiji, kromatski bogatiji, a manje ikoničan od niza apostola iznad apside.

Uz rub trijumfalnoga luka nižu se medaljoni u kojima se nalaze biste svetica, njih dvanaest, dok se u tjemenu sada nalazi janje a nekoć po svoj prilici bista bradatog Krista.¹³¹² Glave svetica nisu osobito raznovrsne. Čini se kao da su tu samo dva tipa ženskih lica, jedno malo izduženije, a drugo malo punačnije. Očito je da tu nema nikakvih portretnih pokušaja. Sve sveteice imaju gotovo identičnu frizuru s velom koji je od straga prebačen na lijevo rame. Ta frizura nema jasne vremenske karakteristike (sl. 467-470).

Niže, među prozorima, nalazi se u sredini prikaz jednoga arhandela, lijevo od toga središnjega lika je sv. Zaharija a desno sv. Ivan Krstitelj (sl. 472).¹³¹³ Svi su ti likovi vrlo zanimljivi, svaki je karakteriziran pojedinostima, o čemu svjedoče prepoznatljive scene na kovčezu koji Zaharije drži u rukama, gdje se vidi orant, po svoj prilici Danijel među lavovima, a bočno su još dva lika te nedorečena scena Poklonstva kraljeva.¹³¹⁴ Prikazi se odlikuju duhovitošću, raznovrsnim detaljima i bogatim koloritom. To se osobito odnosi na biblijske scene koje se nalaze u širim poljima sa strana prozora, flankirajući rubove apside. Lijevo je prikazano Navještenje (sl. 471) a desno Pohodenje. Nedoumicu i prostodušno iznenađenje iskazuje Marija u Navještenju, a istim konvencionalnim znakom i djevojčica u Pohodenju (prst na ustima),¹³¹⁵ ali su zato glave na kojima dominiraju krupne »rječite« oči. Dva biblijska lika prikazana su različito, očito da je Zaharija starac, a Ivan Krstitelj mlad čovjek, što odgovara biblijskom tekstu. U ikonografskom pogledu mozaik apsidalne kupole sadrži naglašenu marijansku tematiku, tematiku Marije kao Bogorodice. Osim središnje Marijine ikone na tronu s Kristom u naručju, marijanskom programu pripadaju i Navještenje i Pohodenje, k tomu i izolirani likovi Zaharije, Ivana Krstitelja i jednoga arhandela (vjerojatno Gabriel). Po svoj prilici to je jedan od prvih prikaza koji navješćuje teološku osnovu Marijina bezgrešnoga začeća. U Ravenni se prizor Marije i Krista javlja samo u crkvi S. Apollinare Nuovo, ali je tek neznatno naznačena egzaltacija Bogorodice,¹³¹⁶ dok je, naprotiv, u Eufrazijani izrazito naglašena.

Ikongrafski zanimljiv problem predstavljaju tri lika desno od arhandela u apsidi.¹³¹⁷ Dva su po svoj prilici mučenici, što bi se moglo zaključiti po bijeloj haljini, vijencima, nimbusu, stavu i dr. U sredini između ta dva gotovo

¹³¹¹ M. Prelog, nav. dj., tab. 12, 24, 32, 37, 38, 39, 41.
¹³¹² M. Prelog, nav. dj., tab. 24, 32, 33, 34, 35, 36.
¹³¹³ M. Prelog, nav. dj., sl. na str. 20, tab. 21, 22.
¹³¹⁴ M. Prelog, nav. dj., sl. na str. 20.
¹³¹⁵ M. Prelog, nav. dj., tab. 25, 26.
¹³¹⁶ G. Barini, Chiese di Ravenna, Ravenna 1957, str. 90.
¹³¹⁷ M. Prelog, nav. dj., tab. 24, 40.

473. Mozaična intarzija u apside, VI. st., Eufrazijeva bazilika, Poreč.

The inlaid marble decoration (intarsia) in the apse, 6th century, Euphrasius' basilica, Poreč.

identična lika nalazi se još jedan, ponešto različit. On u rukama drži knjigu (dakon?), a na ledima ima palij zlatne boje. Aureola ih definira kao svece, jer taj atribut nemaju, primjerice, biskup Eufrazije ili dakon Klaudije. Međutim ti likovi, za razliku od Maura, nemaju legendu. Da se radi o porečkim mučenicima oni bi bili označeni legendom kao i sam Maur. K tomu, Poreč, osim već spomenutoga Maura, nema povijesno zasvjedočenih mučenika ili konfesora. Prikaz, stoga, valja protumačiti kao radioničku shemu, kao uspostavu nužne ravnoteže u odnosu na likove na lijevoj strani, što je povijesno netočno, ali umjetnički opravdano.

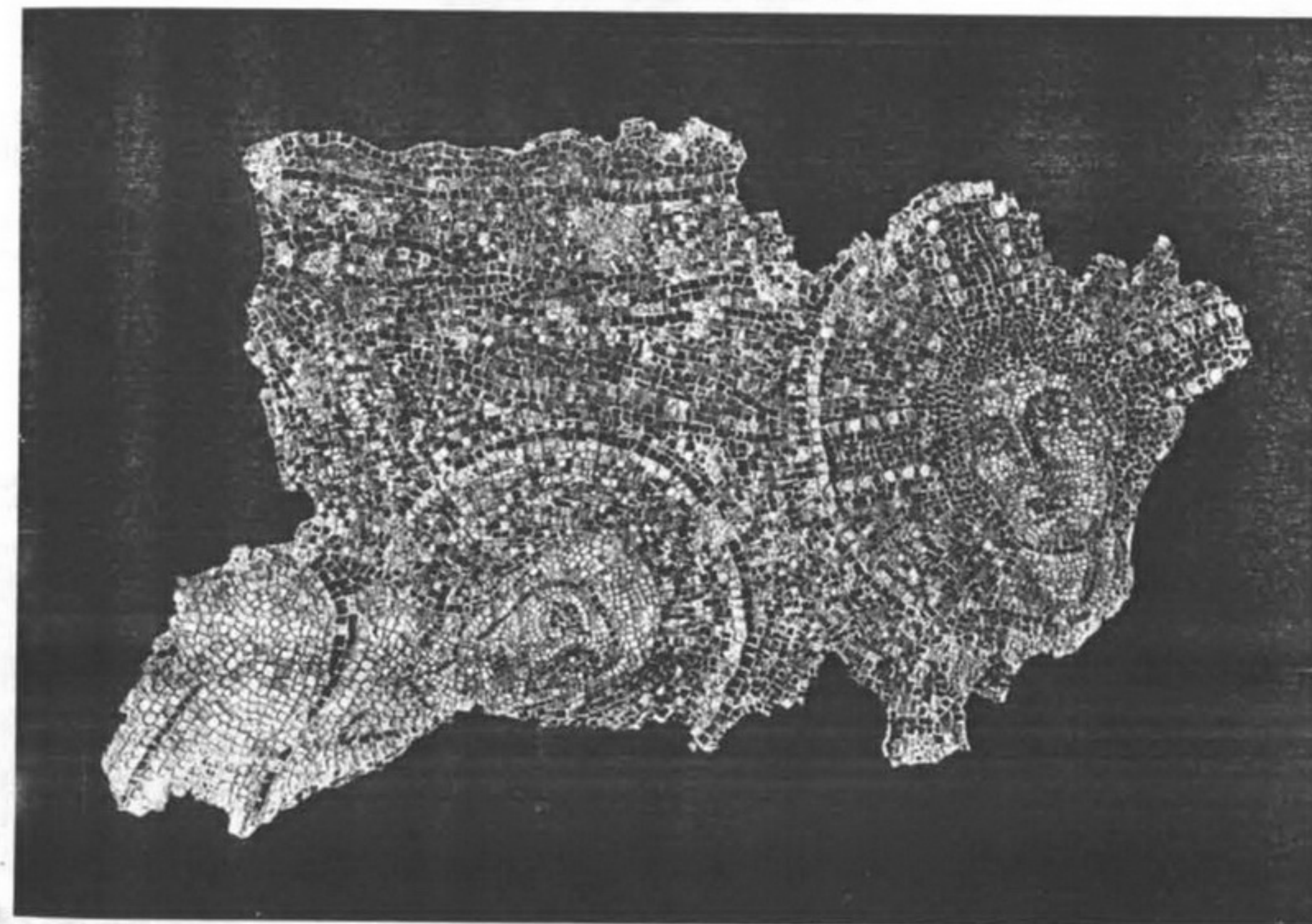
Ispod prikaza je bogata dekoracija s umetnutim mramornim pločama (sl. 473), kakva je korištena u mnogim dalmatinskim crkvama u jeftinijoj, boja-
noj varijanti.¹³¹⁸

U obje bočne apsidiolale nalaze se gotovo identični prikazi. U lijevoj ap-
sidi je Krist koji izranja kroz nebesko plavetnilo i podjeljuje mučeničke kru-
ne.¹³¹⁹ Bijahu tu i imena, ali su se ona samo djelimično sačuvala. Mučenici su

dva mlada čovjeka, dok su u desnoj apsidioli stariji ljudi, što pokazuju njihove
sjedine.¹³²⁰ Desnom čovjeku ime bijaše Severus. Krist je prikazan različito. U
lijevoj apsidioli on je mlad, s dugom i ravnom kosom, bez brade, a u desnoj
je mlad, nešto okruglijega lica, s dugom, ali kovrčavom kosom. U desnoj ap-
sidioli Krist ne udjeljuje mučeničke vijence, nego se njegove ruke nalaze iza
aureole svetaca. Sve to pokazuje, unatoč lošoj očuvanosti, da su ti prikazi sro-
dni onima u glavnoj apsidi. Po svoj prilici mučenici prikazani u bočnim apsi-
diolama mogli su imati relikvije u sporednim oltarima. U glavnom oltaru bio
je porečki konfesor Maur prikazan kao mučenik. Bilo bi zanimljivo utvrditi
koji je to Sever među brojnim svecima istoga imena.

Naglašenost marijanske tematike je novum u kasnoantičkoj umjetnos-
ti. Porečki mozaici su korak ispred prikaza u ravenatskoj bazilici S. Apollinare
Nuovo. U Rimu će se te teme razviti tek od VII. st. nadalje. Stoga valja pretpo-
staviti da su takvi prizori istočnoga podrijetla, ali da su ih prihvatili ravenat-

¹³²⁰ M. Prelog, nav. dj. tab. 16 i 19, 20.

474. Fragment mozaika s prikazom Traditio legis, Sv. Marija Formosa, Pola, sredina VI. st., AMI Pula.

Mosaic fragment with a motif of Traditio legis, St. Maria Formosa, Pola, mid 6th century, AMI Pula.

¹³¹⁸ M. Prelog, nav. dj. tab. 49-52. O imitacijama takvih inkrustacija vidi Bulj. 1298-1291.

¹³¹⁹ M. Prelog, nav. dj. tab. 15 i 17, 18.

¹⁵²¹ O tome je dosta teško govoriti zbog premalog broja mozaika i točno datiranih spomenika. Čini se da se Bogorodica s Kristom javlja oko godine 500. u kupolnom mozaiku apside sv. vernoga broda bazilike Sv. Demetrija u Solunu. Kasnije se ona javlja na mozaiku crkve S. Apollinare Nuovo u Ravenni, pa zatim u porečkoj Eufrazijani i konačno u Rimu. Koliko je meni poznato Marija i njezin ciklus javljaju se tek u Rimu u Oratoriju Sv. Venancija kraj Lateranskoga baptisterija, usp. W. Oakesbott, *Mozaici Rima*, Beograd 1967, str. 139 i d. sl. XVIII, 99, 100, 101.

¹⁵²² B. Brenk, *Spätantike und Frühes Christentum*, Propyläen Kunstgeschichte, Supplement Band I, Berlin 1977, str. 379 b, sl. 572.

¹⁵²³ To naglašavaju mnogi istraživači. Usp. na primjer A. Effenberger, *Früchristliche Kunst und Kultur. Von Anfängen bis zum 7. Jahrhundert*, Leipzig 1986, str. 250.

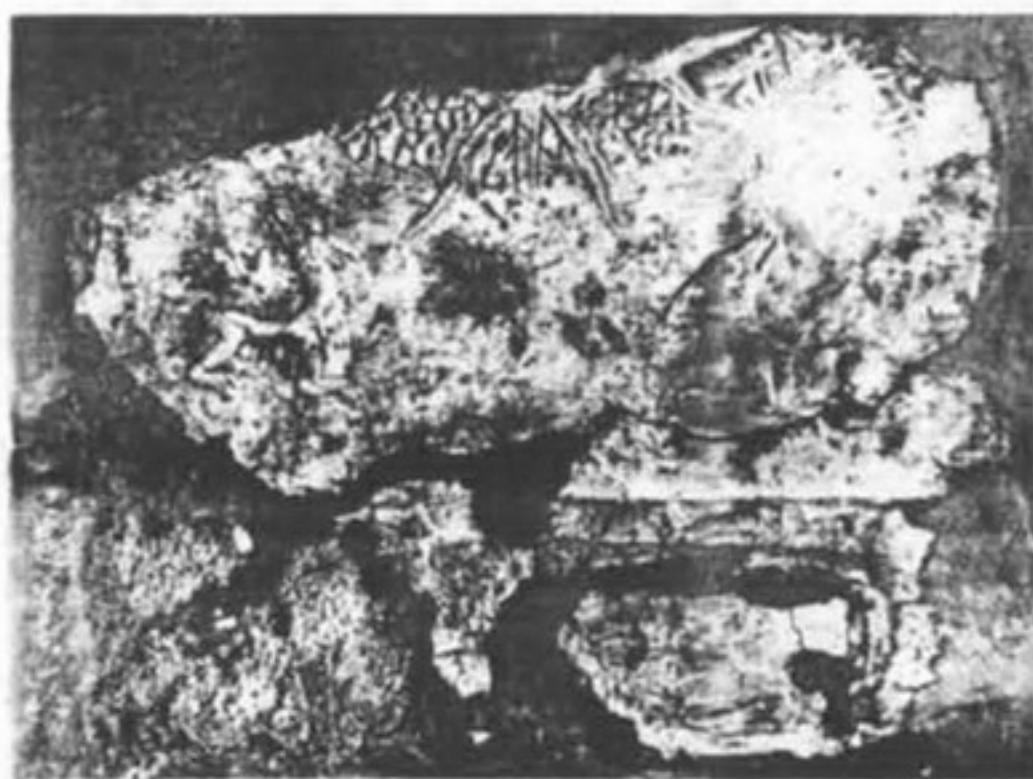
¹⁵²⁴ Posljednja velika crkva u Ravenni je S. Vitale iz vremena malo prije godine 548. Eufrazijana je nepuno desetljeće kasnija. Snažan razvitak marijanske ikonografije povezan je s koncilom u Konstantinopolu, godine 553, kad se Marija naziva: «Sveta Marija slavna Majka Božja uvijek djeвица». Usp. E. Tristram, *Les premières images chrétiennes*, Paris 1996, str. 511 i d.

ski majstori, obogaćivši svoj repertoar. Krist i apostoli, sveci i svetice, bliski su ravenatskoj ikonografiji, a prikazi Marije predstavljaju spomenuto obogaćenje repertoara.¹⁵²¹

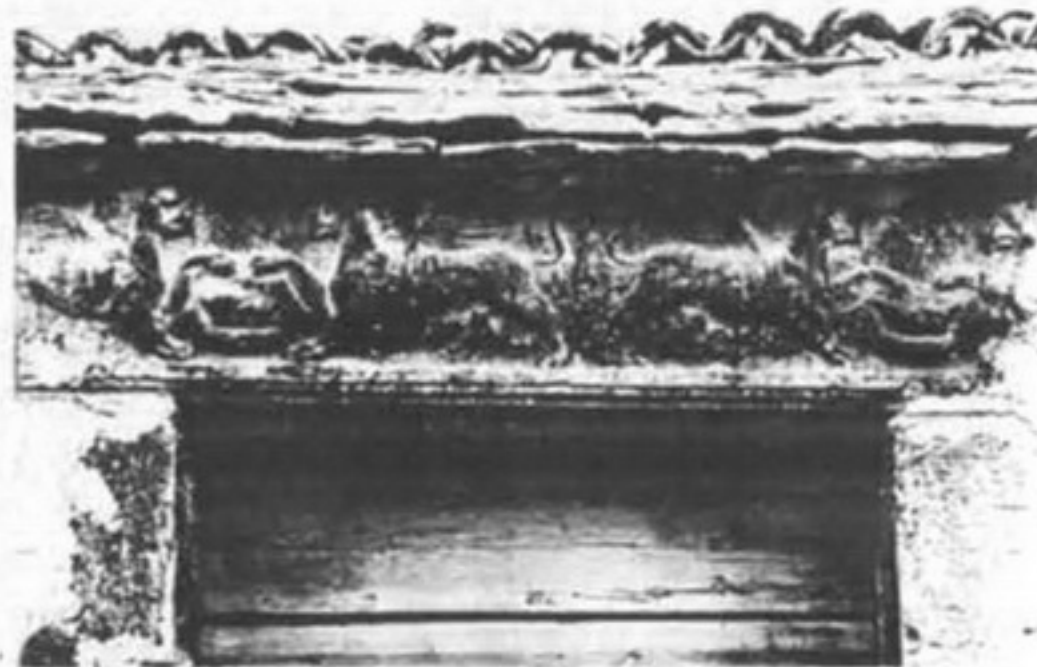
Fragment mozaika s motivom *Traditio legis* (sl. 474), iz Pule, također je visoke vrijednosti. Po svojim kromatskim odlikama ponešto se razlikuje od porečkoga, a po načinu rješavanja pokreta i pojedinosti nešto je inferiorniji.¹⁵²² Kolorit je skromniji, a prevladavaju svijetli tonovi. Njegova je važnost u tome što jasno potvrđuje da su uz Sv. Mariju Formosu u Puli i mnoge druge građevine imale bogatu mozaičnu dekoraciju.

Zidni mozaici očuvani u spomenute dvije crkve u Istri stilski se vežu uz mozaičarsku produkciju Ravenne koju poznajemo po brojnim i sjajnim mozaicima vrhunske kvalitete. U Istri su stvarali ili sami ravenatski majstori ili pak oni koji su se educirali u tom krugu. Izvedba i kompleksna ikonografija nedvojbeno pokazuju srodnosti i vrijednosti koje se mogu mjeriti s najvršnjim ravenatskim ostvarenjima.¹⁵²³ Bliskost s mozaicima iz Ravenne je i u kolorizmu, osobito u neponovljivoj tamnomodroj boji korištenoj za pozadinu u apsidolama Eufrazijane. Ipak ima i razlika koje zbunjuju, no valja imati u vidu da su istarski mozaici nešto mlađi. Očito je da su ravenatske radionice širile svoje tržište, osobito kad je intenzitet gradnje crkava opao.¹⁵²⁴ Postaje su im bile u Poreču i Puli. Jesu li ravenatski majstori radili i negdje drugdje, nije poznato.

Postojanje zidnih mozaika u apsidama dalmatinskih crkava nije potvrđeno, iako su pronađene mozaičke kockice kakve su korištene za pokrivanje zidnih ploha. Ako su zidni mozaici i postojali, njihova tematika, stil i tehnika ostat će, nažalost, vječna tajna.

475. Štukatura s prikazom jelenova i girlanda, Salona, episkopalni kompleks, V. st., AM Split.
Stucco showing deer and garlands, Salona, episcopal complex, 5th century, AM Split.

476. Štukatura s prikazom grifona i kantharosa, Pola, sredina VI. st., Sv. Marija Formosa, Pula.
Stucco showing griffins and a kantharos, Pola, mid 6th century, St. Maria Formosa, Pula.

477. Arkada nad stupovima sa štukaturama: rogovi obilja kao okvir za košare s plovovima, Parentium, sredina VI. st., Eufrazijana, Poreč.
The arcade above the columns with stucco decorations (detail), Euphrasian basilica, Parentium, mid 6th century.

Štukatura je vrsta dekoracije zidnih ploha, reljefni ukras izrađen od štuka - mješavine pijeska i vapna te drugih dodataka za postizanje gustoće i čvrstoće. Štukatura je već odavno poznata a javlja se u većoj ili manjoj mjeri tijekom mnogih razdoblja kulturnoga razvitka.¹⁵²⁵ Štukature su se osobito obilno rabile u starokršćanskim crkvama, ali su, kao što je uostalom slučaj i s mozaikom i fresko-slikarstvom, dosta loše očuvane, jer nema ni mnogo crkvenih zdanja koja su dovoljno očuvana. Ipak, fragmenti su se očuvali u episkopalnom kompleksu u Saloni (sl. 475),¹⁵²⁶ u križnom oratoriju bazilike Sv. Marije Formose u Puli (sl. 476)¹⁵²⁷ i, dakako, u najcjelovitijoj formi u Eufrazijevoj bazilici u Poreču (sl. 477).¹⁵²⁸ Štukature u Poreču i Puli nalaze se još *in situ* i pokazuju koja su se mjesta najčešće ukrašavala. To su lukovi među pregradnim stupovima crkvenih brodova, na ivicama vijenaca, uz rubove kupola itd. Navedene štukature imaju obično vegetabilnu i ornamentalnu dekoraciju koja je podijeljena na polja, kao u Eufrazijani, ili pak figuralnu (ptice, križevi i girlande), u križnom oratoriju Sv. Marije Formose. Stucco dekoracije su veoma srodne onima iz sjeverne Italije i Ravenne što pokazuje da su ih radili majstori slične umjetničke inspiracije.¹⁵²⁹ Štukature iz porečke rafiniranije su od onih iz pulske crkve, a ravenatske su općenito ikonografski i umjetnički bogatije od istarskih.¹⁵³⁰ Jesu li istarske štukature ravenatski radionički odjev-tak, ipak nije moguće dokazati. Način postavljanja figuralnih i dekorativnih prikaza u geometrijski uokvirena polja (ponekad i u vijence) strukturalno i ikonografski podsjeća na mozaike kakvi se javljaju, primjerice, u Vrsaru.¹⁵³¹

Štukature crkava u Istri imale su sredeni raspored i motive koji su izrađeni prema strogoj podjeli prostora; drugačiju koncepciju, međutim, pokazuju očuvani fragmenti u Dalmaciji. Čini se, prije svega, da su te štukature zapravo bile obloga zidova i da su na njima figure kaotično razbacane, a ne racionalno raspoređene u predviđenim pravilnim poljima na rubovima arhitektonskih elemenata i drugim sporednim mjestima, kao u Italiji i Istri. Međutim, ta je dekoracija figuralno i simbolički bogatija. Tu se od dekorativnih motiva javljaju još i ribe, jelenovi i dr., što upućuje na simboličku poruku umjetnosti toga doba. Osim toga ove štukature su nedvojbeno ranije od onih u Istri. Šteta je što nije moguće odrediti kojem sloju razvitka biskupskoga kompleksa u Saloni pripadaju.¹⁵³²

¹⁵²⁵ O tome sumarno Th. Krüger, *Das römische Weltreich*, Propyläen Kunstgeschichte, Berlin 1967, str. 215 i d.

¹⁵²⁶ N. Cambi, Krist i njegova simbolička u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, VAHD LXXXI, 1968-69, str. 93, kat. br. 47, tab. XXXI, 1 i 2.

¹⁵²⁷ Z. Uječić, «Stucco» dekoracija južne kapele bazilike Sv. Marije Formose u Puli, str. 237 i d. sl. 4-6, 8-10.

¹⁵²⁸ Štukature su očuvane samo na arkaduri lijevoga reda stupova sjevernoga broda. M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986, str. 23, tab. 11, 55, 56; E. Russo, *Sculture del complesso Eufrasiano di Parenzo*, Napoli 1991, str. 203-205.

¹⁵²⁹ Z. Uječić, «Stucco» dekoracija južne kapele bazilike Sv. Marije Formose u Puli, *Diadora* 15, 1993, str. 247.

¹⁵³⁰ Usp. Z. Uječić, nav. dj., str. 248 i d.

¹⁵³¹ Usp. bilj. 1307.

¹⁵³² Nisu poznate okolnosti nalaza u odnosu na brojne faze razvitka katedralnoga sklopa. Skloniji sam vjeroznanosti da je riječ o ranijim fazama.

UMJETNIČKI OBRT

¹³⁵⁸ E. Dyggve, History of Salomitan Christianity, Oslo 1951, str. 60 i d. bilj. 55 i 56, sl. III, 16 i 17.

¹³⁵⁹ Taj se običaj do danas očuvao u katoličkoj crkvi. O tome usp. i prethodnu bilješku.

¹³⁶⁰ Karakterističan primjer je otkriven u Novalji, ali ima ih još dosta. I. Fadić, Novaljski relikvijari, Diadora 15, 1994, str. 157 i d. sl. 1.

¹³⁶¹ I. Fadić, nav. dj, tab. 141.

¹³⁶² P. Chevalier, Les fosses d'autel paléochrétiennes en Dalmatie (inventaire provisoire), Diadora 15, 1991, str. 258 i d. sl. 2-8.

Nema dvojbe da su relikvijari najvažnije izradevine brojnih vrsta umjetničkog obrta u kršćanskoj kasnoj antici. Relikvijari su škrinje ili kutije u kojima su se čuvali manji dijelovi tijela mučenika ili pak lažne relikvije koje su nastajale dodiranjem s pravim mučeničkim ostacima (*brandea, paliola*). Strast prikupljanja tjelesnih ostataka svjedoka kršćanske religije zahvatila je sve krajeve antičkoga svijeta u poslijemučeničkom razdoblju (od drugoga desetljeća IV. st. pa nadalje). Naravno da su poseban vid štovanja uživali predmeti koji su imali neku vezu s Kristom, Marijom apostolima kao i relikvije najistaknutijih mučenika. U početku su tijela mučenika počivala u grobovima a poslije su ostaci svečano i dostojanstveno unošeni u grad i zatim polagani u oltare gradskih crkava.¹³³³ Važnost relikvija je dostigla takve razmjere da je svaki oltar morao sadržavati ostatke svetaca.¹³³⁴ Ispod oltara obično je bilo pravokutno udubljenje pokriveno pločom.¹³³⁵ Nije rijedak slučaj da je oltarni grob imao i više relikvijara.¹³³⁶ Ponekad su postojali pod oltarom omanji zidani grobovi križnoga, L ili nekoga drugog oblika.¹³³⁷ Samo su raskošnije uređene crkve imale konfesije kojima se pristupalo stepeništem, a grob je od puka bio odvo-

478. Brončana oplata drvene škrinje s prikazom raznih personifikacija (npr. gradova: Kartage, Konstantinopola, Rome, Nikomedije i Siscije), Siscia, IV. st., NM Budimpešta.

Bronze cover of a wooden coffin showing various personifications (including: Carthage, Constantinople, Rome, Nicomedia and Siscia), Siscia, 4th century, NM Budapest.

479. Brončana oplata drvenog relikvijara s pet novozavjetnih i pet starozavjetnih motiva, Novalja, sredina IV. st., AM Zadar.

Bronze cover of a wooden reliquary with 5 scenes from the New Testament and 5 from the Old Testament, Novalja, mid 4th century, AM Zadar.

jen rešetkom,¹³³⁸ na sličan način kao što je to bilo i na kršćanskim grobljima.¹³³⁹ Potreba za relikvijama bila je toliko jaka da se nije oklijevalo i lažne ostatke smatrati pravima. U kasnijim stoljećima (V., a osobito VI. st.) i konfessori su uključivani među mučenike. U srednjem vijeku trgovalo se ostacima tijela svetaca i izmišljalo mučenike. Običaj traženja i iskapanja mučenika ostao je do duboko u srednji vijek. Za potrebe dostojnoga smještaja relikvija bili su nužni relikvijari.

Ishodište relikvijara su, što je logično, bile rimske škrinje (*scrinia*) za dragocjenosti ili pak drugi predmeti.¹³⁴⁰ Derivacija je izravna. Međutim, ima i relikvijara koji su zapravo samo smanjena forma sarkofaga, što je također logična posljedica njihova sepulkralnog karaktera.¹³⁴¹ Jedna od najznačajnijih metalnih škrinjica potječe iz sjeverne Hrvatske, a čuva se u Budimpešti (sl. 478). Na njoj se javljaju personifikacije Kartage, Konstantinopola, Rima, Nikomedije i Siscije te razni mitološki prizori i dva friza s motivom lova Kentaura.¹³⁴² Siscia je prikazana s vijencem u rukama i velom, slično kao i Nikomedija. Jedino je Roma drukčije i ikonografski bogatije prikazana. Iako je škrinjica iz doba oko godine 350. i možda je već pripadala kršćanima, ipak to, po svoj prilici, nije bio relikvijar.¹³⁴³ Takve su škrinje bile uzori za jedan vrlo rasprostranjeni tip relikvijara.

Najstariji primjerak takvoga relikvijara je izuzetna i već prije spominjana škrinjica iz Novalje na otoku Pagu (sl. 479).¹³⁴⁴ Sačuvana je zapravo vanjska obloga od brončanoga lima drvene kutije koja je, naravno, propala. Obloga je tehnikom iskucavanja ukrašena nizovima biblijskih prikaza. Riječ je o dva

¹³³⁸ E. Dyggve, History of Salomitan Christianity, Oslo 1951, str. 109 i d. sl. V, 15, V, 34-36.

¹³³⁹ U Saloni je fenestella confessionis postojala u tzv. istočnoj bazilici. E. Dyggve, nav. dj, str. 58, sl. III, 14.

¹³⁴⁰ H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschrinia und frühchristlichen Reliquiare, Wien 1971, str. 21 i d. sl. ta. 1-104.

¹³⁴¹ H. Buschhausen, nav. dj, str. 11.

¹³⁴² V. Hoffiller - B. Sarit, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb 1938, str. 261, br. 565; H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschrinia, str. 23, A 2, tab. A. 1-6.

¹³⁴³ H. Buschhausen, nav. dj, str. 27.

¹³⁴⁴ A. Badurina, Raskršćanski relikvijar iz Novalje, IX. Kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972, Materijali XII, Zadar 1976, tab. 14X; N. Himmelmann, Über Hirten-Gemälde in der antiken Kunst, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften Bd. 55, Opladen 1980, str. 161, tab. 76. Usp. i bilj. 1345.

¹³⁴⁵ N. Gambi, Sarkofag Dobroga pastira i njegova grupa, Split 1994, str. 51, bilj. 179.

¹³⁴⁶ Budući da najveći broj primjeraka potječe iz područja dunavsko-rajskoga limesa i limitrofnih oblasti tu valja tražiti podrijetlo. H. Buschhausen, Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, Wien 1971, passim.

¹³⁴⁷ Usp. fragment iz Salone, H. Buschhausen, nav. dj., str. 65, A 2^a, tab. 52.

¹³⁴⁸ H. Buschhausen, nav. dj., str. 219 i d, B 10, tab. 32 (dolje) 37, sl. 8.

¹³⁴⁹ H. Buschhausen, nav. dj., str. 221, tab. 33.

¹³⁵⁰ H. Buschhausen, nav. dj., str. 221, tab. 34.

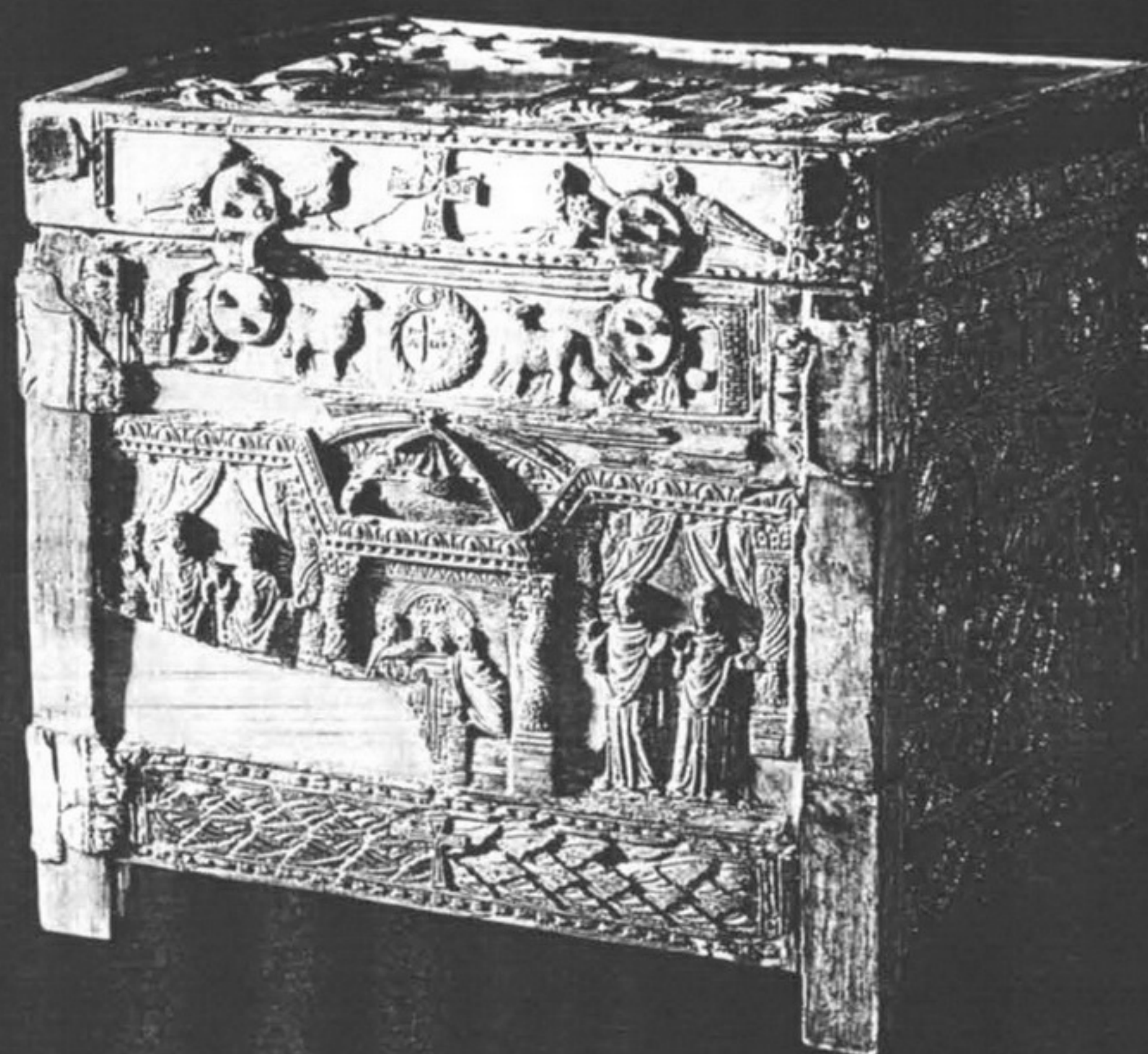
¹³⁵¹ H. Buschhausen, nav. dj., str. 221 i d, tab. 35.

niza scena: jedan starozavjetni, a drugi novozavjetni koji su se ponavljali i prekrivali sve strane škrinjice. Prikazi su izrađeni pomoću dvije matrice koje su sadržavale pet motiva u odvojenim poljima. U starozavjetnom nizu nalaze se sljedeće scene: Mojsije izbija vodu iz stijene, Poziv Mojsiju (Mojsije izuva sandale), Noa u barci, Danijel u lavljjoj jami, Abrahamova žrtva, dok se u novozavjetnom nizu nalaze: Umnažanje kruha (ili Čudo u Kani), Uskrsnuće Lazara, Pastir, Marija, Ozdravljenje slijepca. Svi motivi, osim onih koji prikazuju Mojsiju ili Krista imaju legende (*Noel, Danael, Abram, Pastor, Maria*). Mojsiju i Kristu, prvacima Staroga odnosno Novoga zavjeta, nije bila potrebna legenda za prepoznavanje. Kristovu glavu k tomu okružuje uvijek nimbus, a ostale ga osobe nemaju, pa ni Mojsije. Budući da pastir nema nimbus, ne može biti protumačen u smislu Ivanove usporedbe Krista i Dobroga pastira (Iv 10,1-42), nego kao parabola o nekom dobrom pastiru (Lk 15, 3-6). Za tumačenje prikaza pastira novaljski je relikvijar ključni spomenik. Sve teme na tome spomeniku, bez obzira jesu li starozavjetne ili novozavjetne, imaju soteriološko značenje, što je logično, budući da i relikvijari pripadaju sepulkranoj sferi jednako kao i slikarije u katakombama ili reljefi na sarkofazima. Na temelju frizura ovaj se relikvijar datira u kasnokonstantinsko ili postkonstantinsko razdoblje.¹³⁴⁵ Isto tako, sasvim je pouzdano da, tipološki i umjetnički, relikvijar odgovara škrinjicama i relikvijarima rajnsko-dunavskoga područja.¹³⁴⁶ Veze Jadrana i Podunavlja potvrđene su sličnim škrinjicama iz ranijega razdoblja.¹³⁴⁷ Zanimljivo je da se u ovo doba u jadranskom priobalnom pojasu javljaju produkti sa sjevera što prehodno nije bio slučaj.

Sljedeći u kronološkom nizu je nedvojbeno najljepši i najvažniji relikvijar do sada otkriven u čitavom kršćanskom svijetu.¹³⁴⁸ To je čuvena škrinjica od slonovače očit iz glavnog oltara crkve u Samagheru kod Pule (sl. 480), koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Veneciji. Moćnik je gotovo sigurno sadržavao kosti Sv. Hermagore. Kutija je bogato urešena figuralnim i dekorativnim motivima na stranama i poklopcu (ima ukupno devetnaest motiva). Na poklopcu je prikaz *Traditio legis* (Krist uručuje svitak Petru, a ne, kao što je to uobičajeno, Pavlu).¹³⁴⁹ Scena je omeđena palmama, a osim Petra s križem predaji je još nazočan i Pavao. Krist stoji na mističnom brdu iz kojega izlaze četiri rajske rijeke, a sa strana mu prilaze jaganjci.

Na prednjoj strani je križ ukrašen gemama između golubica, zatim slijede dva simetrično postavljena jaganjca koji izlaze iz raznih arhitektonskih elemenata. Niže stoji jaganjac, pred svećanim tronom s jastucima ukrašenim gemama, ispod čijih nogu istječu četiri rajske rijeke (*Hetoimasía*). Sa strana trona su prikazi šest apostola s rotulusima, tri lijevo, tri desno, a između njih su palme.¹³⁵⁰ Najdonji niz pokazuje središnji križ prema kojemu streme nasuprotno postavljeni listovi.

Na stražnjoj strani je križ s umetnutim gemama, flankiran golubicama. Ispod su simetrične grupe jaganjaca što prolaze kroz vrata prema središnjem križu u koji je upisan kristogram te grčka slova A i Ω. Niže je pak u središtu vrlo zanimljiva arhitektura s tordiranim, poput užeta uvijenim stupovima te nekom vrstom baldahina na polukružnoj konstrukciji s rebrima. Ispod su lučna vrata, po svoj prilici grob apostola Petra u Rimu.¹³⁵¹ Slijeva su muškarac i

480. Relikvijar od slonovače s liturgijskim motivima, Samagher (kraj Pule), V. st., AM Venecija.

Ivory reliquary with liturgical scenes, Samagher (near Pola), 5th century, AM Venice.

1352. H. Buschhausen, nav. dj. str. 222, tab. 35. Zapravo nisam baš siguran da je riječ o sceni *dextrarum iunctio*, jer se razlikuje od uobičajenoga prizora vjenčavanja. Bračni par, naime, ovdje pruža ruke prema križu na središtu oltara.

1353. H. Buschhausen, nav. dj. str. 222, tab. 36.

1354. H. Buschhausen, nav. dj. str. 222, tab. 37.

žena što se drže za ruke (scena *dextrarum iunctio* - sklapanje braka).¹³⁵² Lijevo od njih su dva muškarca (stariji i mladi), a desno dvije žene. Donji friz je isti kao na prednjoj strani.

Lijeva bočna strana pokazuje križ s gemama, a lijevo i desno od njega su po dvije golubice. Ispod tih scena su dva jaganjca koji sa svake strane omeđuju središnji križ pred arhitektonskom pozadinom. Ispod je prizor prikazanja (*oblatio*) djeteta u crkvi. Pred trolučnom arkaturom, visećim svijećnjacima i otvorenim zavjesama majka dovodi dijete do središnje arkade, dok lijevo svećenik otvara rešetkasta vrata.¹³⁵³ Postrance su dvije muške i dvije ženske figure koje prate obred. Donji niz jednak je onome na prednjoj i stražnjoj strani.

Desna bočna strana pokazuje četiri golubice koje okružuju križ s gemama. Ispod su pak dva jaganjca sa strana križa pred arhitektonskom pozadinom. Ispod toga se nalazi iznimno zanimljiva scena krštenja djeteta.¹³⁵⁴ U

481. Relikvijar s prikazom Krista, apostola i svetaca, srebro, Pola, V. st., Kunsthistorisches Museum Beč.

Reliquary depicting Christ, the apostles and saints, silver, Pola, 5th century, Kunsthistorisches Museum Vienna.

482. Relikvijar s prikazom Krista i apostola, srebro, Novalja, IV-V. st., AM Zadar.

Reliquary showing Christ and the apostles, silver, Novalja, 4th or 5th century, AM Zadar.

483. Kadionik u obliku centralne građevine, bronca, Klapavice (Salona), VI. st., AM Split.

Censer in the shape of a central plan building, bronze, Klapavice (Salona), 6th century, AM Split.

1355. H. Buschhausen, Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, Wien 1971, str. 27 i. c. 6, tab. 8-9, sl. 11.

1356. Kombinacija od tri međusobno povezane arkade više upućuje na antičke nego na ranosrednjovjekovne sarkofage ili pluteje koji imaju veći broj arkada. Takve ravenatske sarkofage iz VI. st. usp. u J. Kolitz - H. Herdejürgen, Die ravenatische Sarkophage, ASR VIII, 2, Berlin 1979, str. 70, br. B.20, tab. 70, 1, 2. Ranosrednjovjekovne arkade usp. u J. Behr, Neobavljani ranosrednjovjekovni kamni spomenici s pletenim ukrasom iz Zadra, Diodora 1, 1968, str. 271 i d. tab. IV. Čisto je da u arkadama nije pleteno nego vitičasti ukras. Sve to upućuje na predpleteno doba.

1357. H. Buschhausen, nav. dj. datira ga ipak u nešto kasnije doba, ali očito nije siguran.

1358. Relikvijar nije objavljen. Podatak mi je dao kolega M. Domjan na čemu mu zahvaljujem.

1359. H. Buschhausen, nav. dj. str. 291, C.24, tab. 15 (dolje lijevo); J. Belamir i dr. Ranokršćanski spomenici otoka Brača, Split 1994, sl. na str. 35.

šesterostranom baptisteriju s kolonadom i s otvorenim zavjesama stoji majka koja dovodi dijete, a ispred su muške i ženske figure. Donji niz jednak je kao na prednjoj i stražnjoj strani.

Samagherski je relikvijar jedinstven u ikonografskom i umjetničkom pogledu. Prikazi koje sadrži nisu samo najbogatiji, nego i unikatni. Tako on predložuje izvorni oblik najvažnijih kršćanskih obreda, a k tomu prikazuje izgled apostolskoga groba, crkve i baptisterija Sv. Petra u Rimu. Relikvijar je zaista iznimno uspješna kombinacija kršćanskih simboličkih motiva, liturgijskih obreda kao i nekih običaja. Sudeći po obliku i načinu postavljanja likova (osobito scene Krista i apostola te nekih simboličkih figura, primjerice jaganjaca), škrinjica podsjeća na sarkofage ravenatske produkcije s početka V. st.¹³⁵⁵ Drugi ikonografski motivi, naprotiv, pokazuju nedvojbeno neovisnost o ravenatskoj produkciji sarkofaga. Plemenitost figura, njihova elegancija, gipkost i tehnička dotjeranost pokazuju vrhunsku umjetničku i zanatsku zrelost majstora koji je očito upoznat s najvrednijim tokovima umjetnosti svoga doba. Vrijeme nastanka relikvijara je početak V. st., a podrijetlo nije moguće pouzdano utvrditi.¹³⁵⁶

Dva relikvijara koji međusobno dosta sliče, barem kad je u pitanju ikonografski prikaz, jesu srebrni relikvijar iz Pule (katedrala) (sl. 481)¹³⁵⁷ i onaj iz Novalje, drugi iz istoga relikvijskoga lokula (sl. 482).¹³⁵⁸ Na tim poligonalnim relikvijarima s piramidalnim poklopcem javljaju se apostoli i Krist. Pulski je znatno kvalitetniji i sigurnije raden, a likovi imaju čišći i jasniji obris. Novaljski pak relikvijar potvrđuje omiljenost navedenoga oblika i ikonografije. Unatoč sličnosti, ta dva relikvijara nisu produkt iste radionice, ali su oba približno iz istoga doba, iz V. st.¹³⁵⁹

Vrlo je značajan i srebrni relikvijar pronađen na otoku Lopudu.¹³⁶⁰ Radi se o škrinjici s poklopcem na čijoj su prednjoj strani tri arkade pod kojima su križevi. Na bočnim stranama su jednaki križevi, po jedan sa svake strane, ali bez arkade. Tri arkade s tri križa ispod njih na prednjoj strani i jedna arkada s križem na poklopcu upućuju prije na antički nego na srednjovjekovni način ukrašavanja.¹³⁶¹ Ukrasi su izrađeni tehnikom iskucavanja i graviranim linijama. Rubom poklopca pruža se natpis u čast sv. Ivana Krstitelja. Nema dvojbe da je lopudski relikvijar iz dosta poznoga vremena, ali teško da izlazi iz okvira kasnoga VI. st. ili pak ranoga VII. st.¹³⁶² Ovaj relikvijar nema paralela na temelju kojih bi ga bilo moguće pouzdanije datirati.

Kameni relikvijari slični su sarkofazima. Relikvijar iz Raba pokazuje srodnosti u dekoraciji sa sarkofazima iz VI. st.,¹³⁶³ a relikvijari iz Lovrečine i Solina sa sarkofazima iz ranoga VI. st., sa središnjim urezanim križem.¹³⁶⁴ Ti su

1355. To se osobito odnosi na prikaz *Triditio legis* na poklopcu (H. Buschhausen, nav. dj. tab. 35.). Usp. i J. Kolitz - H. Herdejürgen, Die ravenatische Sarkophage, ASR VIII, 2, Berlin 1979, tab. 31, 1, 53, 1.

1356. H. Buschhausen, Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, Wien 1971, str. 223, navodi da po načinu obrade i obliku predmet podsjeća na *scrinia* s brončanim oblogom iz dunavskih područja te da to upućuje na mjesto obrade. Ipak,

po navedenim paralelama vjerojatnija je datacija prva polovica V. st. Na žalost, ženski likovi imaju gotovo cijelu glavu pokrivenu maramom pa je po frizurama predmet teško datirati. Ipak neki muški likovi pokazuju fizionomijske oblike ranoga V. st., osobito apostol desno od Sv. Petra na prednjoj strani. H. Buschhausen, nav. dj. tab. 34.

1357. H. Buschhausen, nav. dj. str. 249, B.20, tab. 57 (dolje); 58.

1358. B. Ilaković, Ranokršćanski relikvijari kesenske (Cissa) biskupije iz No-

valje na otoku Pagu, V. st. ser. XXVI-XXVII, 1993/94, str. 17, sl. 8, 9, 10, 11.

1359. Teško je na temelju figura i frizura pouzdano datirati relikvijare. Ipak na temelju prizora Krista među apostolima Petrom i Pavlom iz ikonografskih razloga vjerojatnije je da su relikvijari nastali krajem IV. ili početkom V. st., a to potvrđuju frizure koje imaju naprijed *gradus* javljaju se na kraju IV. ili početkom V. st. Usp. W. Stichel, Die römische Kaiser am Ausgang der Antike, Roma 1982, str. 41 i d. tab. I-XVI.

484. Fragment koštanog češlja s prikazom Krista i apostola Pavla (na drugoj se strani nalaze Krist i Petar), Salona, V. st., AM Split.
Fragment of a bone comb with Christ and the apostle Paul (on the other side Christ and the apostle Peter), Salona, 5th century, AM Split.

485. Lampica s križem u središtu u kojem su tri gume s umetnutim križem i jaganjcem, glina, Salona, V. st., AM Split.
Clay lamp with a central cross decorated with three gems with a lamb and a cross, Salona, 5th century, AM Split.

relikvijari očito bili izrađeni u lokalnim radionicama jer se oblikom i dekoracijom podudaraju s dalmatinskim sarkofazima sa središnjim križem. Relikvije vjerojatno nisu bile stavljane izravno u sarkofag nego u metalne recipijente koji su se ulagali u sarkofage. Čini se da tako bijaše i u Samagheru, barem prema opisu nalaza.¹³⁶⁵

Izuzetno vrijedan predmet umjetničkoga obrta je brončana kadionica iz Klapavice kod Klisa (sl. 483).¹³⁶⁶ Takve i slične brončane predmete izrađivale su koptske radionice prije arapske najezde. To, međutim, nije jedini predmet koptskoga importa u našim krajevima.¹³⁶⁷ Analiza klapavičke kadionice nedvosmisleno pokazuje da njezin oblik derivira iz kupola centralnih zdanja, poput crkava, krstionica, mauzoleja i sl.¹³⁶⁸ Njezino tijelo je heksagonalno, a poklopac je stožast, s pticom na vrhu. Otvori kroz koje je izlazio dim tamjana imaju oblik prozora sa stupićem i kapitelićima što nose luk (ukupno 12 prozora, po dva na svakoj strani). Ovaj predmet, nađen u malom samostanskom objektu podalje od grada, svjedoči o vrsnoći inventara čak i malih starokršćanskih zdanja i rasprostranjenosti takvih predmeta velike vrijednosti.

Drugi važan primjerak umjetničkoga obrta je fragment koštanoga češlja s prikazima Krista te apostola Petra i Pavla (sl. 484).¹³⁶⁹ Unatoč činjenici da sam predmet nije osobito dobro izrađen, likovi koji ga ukrašavaju pokazuju znatnu kvalitetu. Vjerojatno je da je predmet služio za ritualno češljanje svećenika.

Važno svjedočanstvo umjetničkog obrta kasnoantičkih zlatara je blago Urbike iz Narone, koje osim prstenova sadrži i broševe te veći broj zlatnika.¹³⁷⁰ Predmeti su došli u zemlju na samom početku VII. st., u doba opsade grada.¹³⁷¹

Nađeni su i drugi predmeti umjetničkoga obrta, a najbrojnije su brončane i glinene lampice (sl. 485). Ovih posljednjih je na tisuće. Luksuznije, brončane, izrađene su u raznovrsnim oblicima, često s raskošno oblikova-

nim repovima za držanje.¹³⁷² Ponekad je tijelo svjetiljke u obliku pauna i u raznim drugim oblicima.¹³⁷³ Glinene lampice imaju na gornjem disku jednostavne križeve ili križeve s umetnutim gemama te druge kršćanske simbole (kristogram, ribe i sl.), a rjeđe biblijske prikaze (scena mladih Židova u Nabukodonosorovu ropstvu,¹³⁷⁴ Krist koji gazi zmiju i baziliska,¹³⁷⁵ Orfej¹³⁷⁶ itd). Lampice su najčešće bile importirane iz Afrike.¹³⁷⁷ Šteta je što su lampice iz naših zbirki uglavnom neobjavljene. Brojna je i keramika afričke produkcije s pečaćenim ukrasima (ponekad udubljenim, ponekad plastičnim), i, rijetko, s figuralnim prikazima (Krist s križem i dr.).¹³⁷⁸ U tu grupu spadaju i *eulogia* (recipijenti za sveto ulje uzeto na Kristovu grobu ili pak na drugim svetim mjestima). Najpoznatija *eulogia* potječu s groba sv. Menasa u Egiptu,¹³⁷⁹ što pokazuje da su i ljudi iz naših krajeva odlazili na hodočašća u daleka mjesta.

Posvuda su se sačuvali, većinom jako fragmentarno, tanjuri, zdjele i drugo posude (tzv. *terra sigillata chiara*) svijetlocrvene boje koje obično ima pečaćene udubljene ukrase (palmete, rozete, listove i dr.). Rjeđe se javljaju plastični figuralni ukrasi. Ova keramika je, kao i lampice sjevernoafričke produkcije, iz IV. i V. st.¹³⁸⁰ Velik broj takvih nalaza pokazuje da je import morao biti vrlo intenzivan.

486. Privjesak od žutog stakla s prikazom Krista i apostola, Narona, IV. st., AM Split.
Yellow glass pendant showing Christ and the apostles, Narona, 4th century, AM Split.

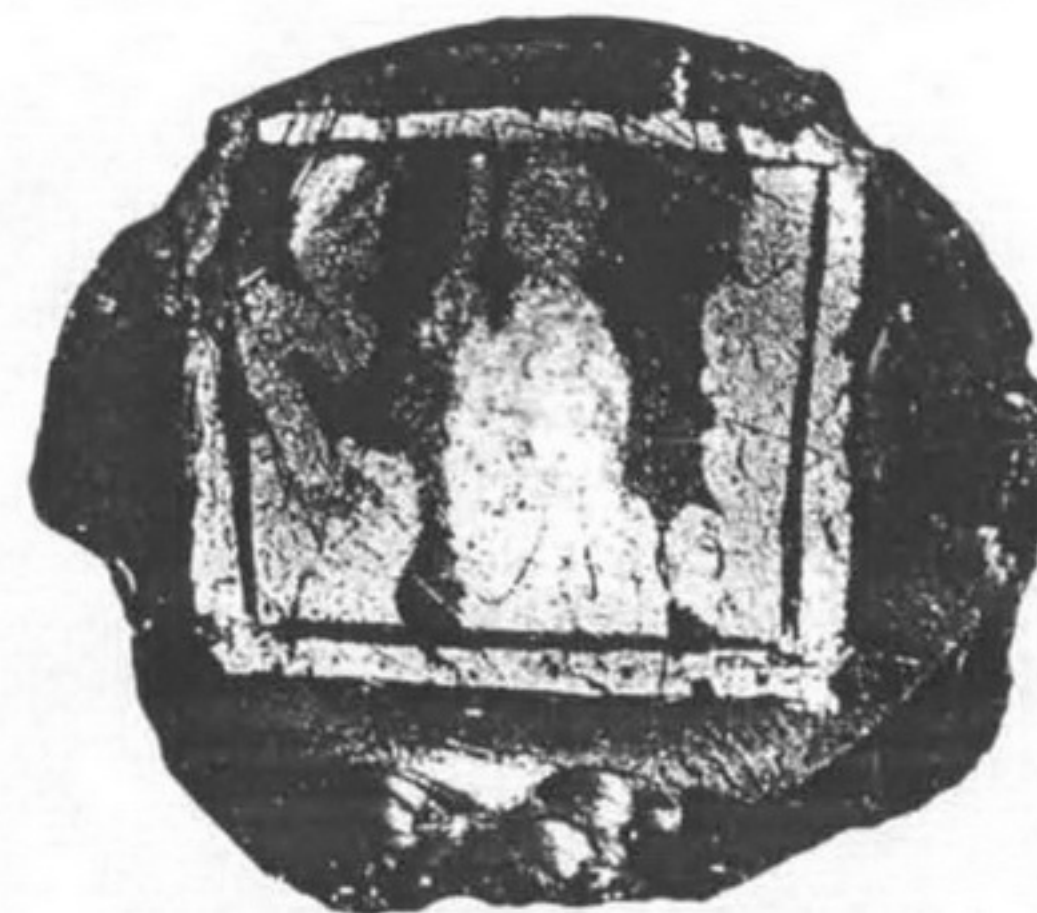
¹³⁷² Salona Christiana, Split 1994, str. 277, br. 22 i 23.

¹³⁷³ Nav. dj. str. 277, br. 21.

¹³⁷⁴ Nav. dj. str. 275, br. 11. Prikaz je atribuirao N. Cambi. Jedna starokršćanska glinena svjetiljka iz Salone. Zbornik Narodnog muzeja Beograd 9-10, 1979, str. 82 i d.

¹³⁷⁵ N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, VAHD LXX-LXXXI, 1968-69, str. 67, kat. br. 6, tab. XXIII, 3 (prikaz atribuirao C. Fisković). Čajeta lampica s istim ikonografskim prikazom nađena je prigodom istraživanja crkve sv. Majke Božje od Kuj, usp. katalog izložbe Crkva Majke Božje od Kuj, Pula 1996, sl. na str. 7.

¹³⁷⁶ Svjetiljka nije objavljena.
¹³⁷⁷ Atlante delle forme ceramiche I, Enciclopedia dell'arte antica, classica

487. Staklena posuda s bobičastim ukrasom (u zlatnom listiću scena Mojsijeva čuda izvora), Salona, IV-V. st., AM Split.
Protrusive decorative element of a glass vessel (in gold leaf depiction of Moses finding water), Salona, 4th or 5th century, AM Split.

488. Staklena posuda s bobičastim ukrasom (u zlatnom listiću prikaz Jone pod pergolom), Salona, IV-V. st., AM Split.
Protrusive decorative element of a glass vessel (in gold leaf depiction of Jonah under the arbor), Salona, 4th or 5th century, AM Split.

¹³⁶⁵ H. Buschhausen, nav. dj. str. 219 i d. Čuveni relikvijar od slonove kosti bio je umetnut u jedan kameni recipijent s ravnim poklopcem koji je bio na nivou crkvenog poda.

¹³⁶⁶ Salona Christiana, Split 1994, str. 288, br. 19, sl. 31.

¹³⁶⁷ Salona Christiana, nav. dj. str. 285 i d. br. 6; str. 286, br. 7, sl. 28 i druge.

¹³⁶⁸ Usp. na primjer baptisterije u Zadru, I. Petriclović, nav. dj. sl. 1. Otvori više slične kontinuiranim prozorima na kupolama crkava, kao na primjer na Sv. Sofiji u Carigradu, R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1975, sl. 163.

¹³⁶⁹ Salona Christiana, Split 1994, str. 285, br. 5, sl. 26.

¹³⁷⁰ F. Bulić, Il ripostiglio dell'ornato muliebri di Urbica e di suo marito trovato a Narona, Bld XXV, 1902, str. 197, tab. II.

¹³⁷¹ J. Marović, Reflexions about the Year of the Destruction of Salona, VAHD 77, 1984, bilj. 40 je utvrdio da je posljednji zlatnik pripadao caru Mauriciju Tiberiju (582-602.) i autor stoga drži da je grad još živio početkom VII. st.

e orientale. *Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (medio e tardo impero)*, Roma 1981, str. 186 i d. tab. CLV-CLXII, a osobito tab. CLIX-CLXI.

¹⁵⁷⁸ Salona Christiana, Split 1994, str. 266, br. 3, 8, 14-19.

¹⁵⁷⁹ C. M. Kaufmann, *Zur Iconographie der Menas-Ampullen*, Cairo 1910, str. 11 i d. (Salona-Split, str. 161).

¹⁵⁸⁰ Salona Christiana, Split 1994, str. 266, br. 2: Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, str. 94, br. 82-84; *R. Miggott*, Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia): A Catalogue of Finds and Sites, Oxford 1997, str. 86, br. VI d 1, VI d 2, VI d 3, VI d 6, VI d 7, VI d 8.

¹⁵⁸¹ A. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, VAHD LXX-LXXI, 1968/69, str. 63, kat. br. 3, tab. XXIV, 3.

¹⁵⁸² A. Cambi, nav. dj. str. 63 i d. kat. br. 4, tab. XXIV, 4.

¹⁵⁸³ A. Cambi, Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska u Arheološkom muzeju u Splitu, PpuD 21, 1980, str. 91 i d. sl. na str. 94.

¹⁵⁸⁴ Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, str. 118, br. 160, sa slikama.

¹⁵⁸⁵ Salona Christiana, Split 1994, str. 265, br. 18 i 19, sa sl. i sl. 22.

¹⁵⁸⁶ U Rimu je pronađeno više od 500 sličnih *fondi d'oro* dok se nalazi u svim drugim krajevima mogu na prete izbrojiti. Najveća je kolekcija u Vatikanu. Usp. C. R. Morey - G. Ferrari, The Gold Glass Collection of the Vatican Library, Catalogo del Museo Sacro 4, Città di Vaticano 1959.

¹⁵⁸⁷ I. Marović, O pretpostavljenoj kovnici novca u VI st. u Saloni, Salona Christiana, Split 1994, str. 317 i d. sl. 1-6.

¹⁵⁸⁸ A. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991, str. 142 i d., br. 125, sl. 126.

Sačuvali su se i brojni stakleni privjesci na kojima se javljaju kršćanski motivi (Krist koji propovijeda na gori,¹⁵⁸¹ Krist među apostolima (sl. 486),¹⁵⁸² Sv. Simeon Stilit i dr.¹⁵⁸³). I staklene posude su ponekad imale na stijenama ugravirane različite prizore. Vrlo su važne posude čije je dno ukrašeno urezanim likovima, natpisima ili ornamentima na podlozi od zlatnih listića (zlatna podloga, tal. *fondo d'oro*), ali ih je malo. Dno staklene posude iz nekropole Štrbinci, u okolini Đakova, prikazuje bračni par i natpis *Florentes* (pisan za ono doba karakterističnom mješavinom latinskoga i grčkoga jezika), iz kasnijega IV st.¹⁵⁸⁴ a nadane su i dvije bobičaste aplikacije na posudi (*Nuppenschaale*): prva s prikazom Mojsijeva čuda izbijanja izvorske vode iz hridine (sl. 487), a druga s prikazom proroka Jone koji leži ispod lisnate pergole (sl. 488).¹⁵⁸⁵ *Nuppenschaale* iz Salone je najvjerojatnije import iz Kölna. Đakovački je fragment potvrda da su takvi produkti pristizali i u naše krajeve. Ipak je daleko najveći dio takve produkcije ostajao u Rimu.¹⁵⁸⁶

U VII. st. je u Saloni bila organizirana kovnica novca, vjerojatno za potrebe bizantske vojske koja je napredovala prema sjevernoj Italiji (sl. 489).¹⁵⁸⁷ Taj je novac dosta niske umjetničke vrijednosti. Na aversu se nalazi lik Justinijana, s velikim i okruglim okom te dugim nosom, dok je na reversu križ. To je posljednji pokušaj izrade portreta koji zapravo znači vraćanje na intencionalni stupanj razvitka i gubljenje svake izravne veze s modelom. Tako su se zapravo u portretistički srele intencija i transcendencija, čime je portret nestao kao umjetnički izraz.¹⁵⁸⁸

Kršćanstvo i kršćanska tematika postupno su prodrli u sve pore života. Križ, kristogram i sl. standardna su dekoracija na svakom uporabnom predmetu. To je dokaz da je kršćanska religija posve marginalizirala poganstvo i ograničila ga na prezrene enklave koje više nemaju nikakvoga ugleda u društvenom i javnom životu. Poganstvo se može sresti još samo u zabitnim ruralnim krajevima. Napustili su ga čak i rafinirani intelektualci koji su se dugo opirali novitetu propagirajući neku vrstu sinkretizma (ista religija u raznim vidovima), ali takav pomirljiv pristup je neminovno vodio porazu.

489. Justinijanov novac iz salonitanske kovnice, bronca, Salona, sredina VI st., AM Split.

Coin of Justinian, minted in Salona, bronze, Salona, mid 6th century, AM Split.

KRAJ ANTIKE

Nakon visokih dometa Justinijanova razdoblja u razvitku rane kršćanske civilizacije, kad je izgledalo da bi moglo doći do smirivanja i uspona ponovno sjedinjenoga carstva, već krajem VI. i u ranom VII. st. dolazi do nagloga pada. Tome je razlog propadanje antičkih gradova na obali, a već ranije i u unutrašnjosti Hrvatske. Ključni događaji koji su otvorili vrata prodorima raznih barbarskih skupina bijahu pad Sirmija (godine 582.) i Siscije (nepoznati datum pri kraju VI. st.). Linija obrane antičke civilizacije spustila se znatno bliže obali. Krizu su produbljivali stalni prodori barbarskih naroda sve do mora. Kao primjer krize može se navesti činjenica da salonitanska kršćanska zajednica nije bila u stanju obnoviti uništene cemeterijalne bazilike i druga zdanja nakon avarsko-slavenskih upada početkom VII. st., nego se zadovoljila popravkom, zapravo samo reduciranjem velikih objekata na grobljima.¹⁵⁸⁹ Tada su groblja uništena, a brojni sarkofazi opljačkani. Iz Panonije već ranije bježi stanovništvo o čemu svjedoče mnogi natpisi, čuveno Seusovo blago koje je po svoj prilici otkriveno na području Barbarige u Istri i drugi spomenici i povijesni podaci.¹⁵⁹⁰

U drugom ili trećem desetljeću VII. st. posve su porušeni i opljačkani mnogi gradovi u Dalmaciji i Istri, a i drugdje. Ostale su izolirane antičke enklave u hrvatskom okruženju (Zadar, Trogir i neki drugi, manje važni gradovi) te neka utvrđenja u unutrašnjosti i na obali koja su u doba opasnosti ponovno nikla na brežuljcima, na mjestima prahistorijskih gradina. Propali su gradovi kao što su Salona, Narona, Epidaur i dr. Preostalo starosjedičko stanovništvo uspjelo je prenijeti doseljenim Hrvatima mnoge antičke tečevine i kršćanstvo, što je u ranom srednjem vijeku urodilo obilatim plodovima u vrlo vrijednoj i originalnoj hrvatskoj kulturi. Visoke srednjovjekovne civilizacije nastajale su samo ondje gdje je prethodno cvala antička civilizacija. Zbog toga antika u hrvatskoj kulturi predstavlja poticajni i tvorbeni supstrat srednjovjekovne hrvatske umjetnosti. U transmisiji umjetničkih oblika i vještine važnu ulogu je odigralo preostalo romanizirano stanovništvo. Sve ono što se događalo u Dalmaciji i Istri pri kraju VI. i početkom VII. st. događalo se i u Panoniji već krajem V. ili početkom VI. st. Ranosrednjovjekovna hrvatska umjetnost logično se i kontinuirano nadograđivala na prethodnu, antičku.¹⁵⁹¹ Kako je došlo do seobe Hrvata u ove krajeve i zašto su se ovdje nastanili, kakav je bio njihov odnos sa starosjediocima, problemi njihova pokrštavanja i uspona do visoke civilizacijske razine - sve su to još pitanja bez konačnog odgovora. Njegovu upotpunjavanju više će doprinijeti arheologija nego povijest, jer su pisani izvori ograničeni i uglavnom već iscrpljeni.

¹⁵⁸⁹ I. Nikolažević, Salona Christiana u VI i VII veku, VAHD LXXII-LXXIII, 1979, str. 151 i d.

¹⁵⁹⁰ O tome usp. D. Aldinović, Analiza ikonografije Seusovog blagaja, Mogućnosti 1/3, 1997, str. 72 i d. sl. između str. 80-81.

¹⁵⁹¹ O padu Salone usp. radove I. Marović, Reflexions, str. 293 i d. kao i A. Jakšić, Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona, VAHD 77, 1984, str. 315 i d. Nesto drukčiju viziju pada Salone s premještanjem upravnoga i crkvenog središta na sigurnije mjesto (Dioklecijanova palača) ima Z. Rapanić, Jedan primjer jadranske paleogeneze, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 11-12, 1994-95 (Zagreb 1997), str. 63 i d. Z. Rapanić, Il patrimonio dell' antichità nella paleogenezi dell' Adriatico orientale nell' alto medioevo. Proposte per considerazioni ulteriori e approfondite, HAM, str. 7 i d.

¹⁵⁹² O tome usp. osobito Z. Rapanić, Jedan primjerak jadranske paleogeneze, str. 99 i d.

KRONOLOŠKA TABLICA

VRJEME	POVIJESNI DOGAĐAJI	KULTURA - CIVILIZACIJA			
Oko 1100. prije Kr.	Prvi kontakti Ahejaca i Ilira.	Mikenska keramika (Debelo brdo, Škrip). Utvrdivanje gradine u Škripu po mikenskim principima.	56/55. prije Kr.	Poslanstvo Isejaca i Tragurina Gaju Juliju Cezaru u Akvileju. Prvi rimski namjesnici.	Psefizma o pravima Isejaca i Tragurina u luci Salone.
Oko 800. prije Kr.	Rodani plove po Jadranu.		50-40. prije Kr.	Rimski građanski rat između Cezara i Pompeja. Pobjeda Cezara. Issa gubi samostalnost zbog sudjelovanja u ratu na strani Pompeja (poslije godine 48. pr. Kr.). Osnutak rimskih kolonija: Salona, Naron, Epidaur. Pola. Salona glavni grad provincije.	Rimska urbanistika (ortogonalni sustav). Gradnja foruma, kapitolija, terma i drugih rimskih zdanja. Gradske zidine. Sređivanje katastarske kolonije. Rana aretinska keramika. Import brončanih i staklenih predmeta. Heraklova vrata u Puli. Natpis o gradnji kula u Naroni.
Kraj VI. st. prije Kr.	Knidani (jugozapadna Mala Azija) osnivaju koloniju (Korkyra Melaina) nepoznate lokacije.	Korkyra Melaina kuje novac (?) Crnofiguralna keramika (Blato, Salona i dr.) korintske produkcije. Glava kurosa Vis. Radionica kamene plastike (Nezakcij, okolica Bihaća) italske stilske orijentacije. Jantarni predmeti arhajskih stilskih obilježja (Kompolje, Crna Gora). Novac grčkih gradova (Atena, Egina i dr.).	45. prije Kr.	Vatinije i Sulpicije ratuju protiv Delmata. Korespondencija Cicerona s komandantima vojske u Iliriku.	Stele helenističkoga tipa s latinskim natpisima.
Oko 500. prije Kr.	Kontakti s grčkim i etrurskim svijetom.	Crnofiguralna keramika atičke produkcije. Etruska bucchero vaza (Vis). Toreutički predmeti (situle, pojsane spona i dr.) italske produkcije.	35-33. prije Kr.	Augustovi ratovi protiv Delmata.	Početak rimske plastike. Prvi portreti i rimski nadgrobni spomenici. Daljnji razvitak gradova.
Oko 400. prije Kr.?	Sirakuza osniva koloniju (Issa) na Visu (Gradina, Prirovo)	Urbanistički planirani grad (ortogonalni sustav ulica) u Issi. Pojava grčke klasične skulpture (stela Rab, ara s prikazom bogova Salona). Prva faza utvrđivanja gradine Ošanići.	30-20. prije Kr.	Postaje ratne mornarice u Apsoru i Saloni.	Daljnji razvitak gradova. Gradnja villa rustica. Slavoluk Sergijevaca u Puli. Hram Augusta i Rona u Puli.
385/4. prije Kr.	Parani (otok Paros u Egeji) osnivaju koloniju Pharos u Starom Gradu na Hvaru. Borbe domorodaca (Jadasini) i parskih doseljenika. Pomoć stiže iz Isse ili Lissosa.	Pharos, grad planiran po ortogonalnom sustavu. Uređenje hore (katastar starigradskoga polja). Nekropola izvan grada. Izgradnja trga (agora), luka, kuća u Issi i Pharosu. Helenistička keramika Gnathia i drugih tipova (uvoz iz Italije).	6. poslije Kr.	Histria pripala Italiji (<i>X. regio Italiae</i>). Osnovane provincije Dalmacija i Panonija.	<i>Porta Caesarea</i> u Saloni. Nimfej uz <i>Porta Caesarea</i> . Zapadna i istočna nekropola u Saloni. Dvojna vrata u Puli.
Poslije 400. prije Kr.	Osnutak grčkog emporija u Naroni. Intenziviranje trgovine s domorocima.	Naron, I. faza utvrđivanja naselja. Početak kovanja novca (Pharos, Issa).	6-9.	Batonov ustanak. Rimske legije u Dalmaciji.	Prve stele vojnika. Teatri u Puli.
Oko 320. prije Kr.		Jonio serije novca.	12.	Trijumf Tiberija i Germanika <i>ex Delmatibus et Pannonibus</i> . Parencij postaje rimska kolonija.	Gardunski trofej. Proces transformacije ilirskih gradina u rimske municipije (Asseria, Varvaria i dr.).
Oko 300. prije Kr.	Osnutak Herakleje?	Nadgrobne stele (Issa). Radionica nadgrobnih stela. Herakleja kuje novac. Ilirske gradine počinju graditi zidine od megalitskih blokova (Ošanići II. faza).	10-20.	Namjesnik u Dalmaciji Publije Kornelije Dolabella.	Ubrzana izgradnja cesta. Razvitak carskog kulta. Prvi augustei (Aenona, Salona, Oneum, Issa, Naron itd.). Stele vojnika VII. i XI. legije u Burnumu i Gardunu. Ara Julije Kvijete u Zadru.
Iza 250. prije Kr.	Issa osniva faktorijske (Tragourion, Epetion i Lumbarda). Agron i Teuta. Ilirska piraterija. Delmati na obali. Salona postaje luka Delmata.	Nastavak urbanizacije. Utvrđivanje salonitanskih naselja. Lumbardska psefizma.	42.	Pobuna Furijske Kamile Skribonijane, zapovjednika legija u Dalmaciji, protiv cara Klaudija. Legije u Dalmaciji odane Klaudiju.	Stele legionara VII. i XI. legije dobijaju počasni naziv <i>C(laudii) P(ia) F(idelis)</i> .
177. prije Kr.	Histarski kralj Epulon prigodom opsade Nezakcija počinio samoubojstvo. Histria pala u rimske ruke.	Rušenje Nezakcija. Početak romanizacije Histrije. Postupno pretvaranje histarskih gradina u rimska naselja.	40-69.	Odlazak najprije VII. a zatim i XI. legije iz Dalmacije. Početak evangelizacije Dalmacije (boravak Tita, učenika apostola Pavla, u Dalmaciji). Građanski rat. Dolazak na vlast dinastije Flavijevaca.	Izgradnja teatra u Saloni. Osnutak kolonije veterana Aequum. Gradska vrata u Zadru. Pojava li-burnskih cipusa.
168. prije Kr.	Osnutak rimske provincije Ilirika (poslije pobjede nad Gencijem). Balej rimski vazal.	Gencije, Balej, Daorsi i dr. kuju novac. Pojava rimskoga novca. Reljef plesačica iz Narone.	69-96.	Dinastija Flavijevaca. Domicijanova smrt.	Amfiteatar u Puli. Veliki hram u Aenoni. Početak snažnog importa kipova iz Rima i Atene. U svetištima posvećenim carevima grupe statua proširuju se likovima Flavijevaca. Domicijanovi se portreti preraduju u likove nasljednika (Nerva i Trajan).
156. prije Kr.	Gaj Marcije Figul ratuje protiv Delmata.	Početak akulturacije lokalnoga stanovništva.	98.	Dolazak Trajana na vlast.	Portreti Trajana. Širenje orijentalnih religija. Daljnji razvitak gradova.
119. prije Kr.	Osnutak konventa rimskih građana u Saloni.	Rimski novac. Italska tamnoglazirana i reljefna keramika (tzv. Megarskog tipa).			

113.	Posveta Trajanova foruma u Rimu.	Prikaz dalmatinskih gradova na Trajanovom stupu (Jader, Asseria, Burnum, Salona). Slavoluk u čast Trajana u Asseriji. Skupine kipova u carskim svetištima proširuju se Trajanovim likovima.	303/4.	Progon kršćana u čitavom carstvu. U Saloni mučenici: Domnio, Septim, Feliks, Asterij, Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan. U Poreču konfesor Maur. U Sisciji mučenik Kvirin. U Cibale Polion i Eusebije.	Zadnja velika stela u Saloni (Aurelije Valerin). Prvi oratorij u Jaderu. Parenciju i Apsoru. U Saloni i Dioklecijanovoj palači veliki broj radnika, zidara, klesara i dr.
117.	Smrt Trajana i uspon Hadrijana. Osnutak kolonija u Panoniji. Snažna romanizacija područja Panonije.	Pojava monumentalnih stela u Panoniji. Prestanak proširivanja skupina kipova u carskim svetištima. Češća pojava portreta filozofa.	1.05.305.	Abdikacija Dioklecijana.	Dioklecijan useljava u nedovršenu palaču. Majstori još neko vrijeme ostaju u provinciji.
138-180.	Antoninska dinastija.	Prestanak izrade velikih stela i ara u Dalmaciji. Velike stele se i dalje izrađuju u Panoniji. Ženski portret u Sisciji.	308.	U Karnuntumu se sastaju Dioklecijan i Maksimijan. Raspravljaju o problemima u carstvu.	Prve memorije na grobljima u Saloni (Kapljuč, Manastirine i Marusinac), a vjerojatno i u drugim gradovima.
Oko 150.		Postupni prelazak s ritusa incineracije na inhumaciju. Import sarkofaga radionica Atene i Rima.	311.	Galerijev edikt o jednakosti vjera.	Postupna pojava kršćanskih simbola. Oltari na grobovima mučenika.
167-175.	Markomanski ratovi.	Rijetki pojedinačni carski kipovi. Sarkofazi produkcije salonitanskih radionica. Ponovna izgradnja gradskih zidina, osobito oko proširenih dijelova grada. Izgradnja salonitanskoga amfiteatra.	312/13.	Milanski edikt o vjerskoj toleranciji.	Daljnji razvitak kulta mučenika, a potom i pokojnika.
178-180.	Ponovne nevolje na Dunavu. Pacifikacija naroda na Dunavu. Smrt Marka Aurelija.	Povećanje broja importiranih sarkofaga. Serijska proizvodnja lokalnih sarkofaga.	313.	Smrt Dioklecijanove žene (Prisca) i kćerke (Valerija).	
		Povećanje broja atičkih sarkofaga. Atički sarkofazi mijenjaju svoj temeljni oblik (arhitektonski u kline). Ponovna pojava grupa carskih kipova severske dinastije. Najljepši portreti rimske portretistike u Dalmaciji (Salona).	316.?	Smrt Dioklecijana.	Pokop Dioklecijana u porfirnom sarkofagu u mauzoleju Palače.
193.	Uspon Septimija Severa uz pomoć panonskih trupa.		Oko 320.	Smrt Domnija nećaka biskupa Prima. Žestoka borba kršćanstva i mitraizma.	Sarkofag Dobrog pastira. Masovna pojava grobnica na svod (piscinae). Pojednostavljivanje lokalnih sarkofaga (nestanak tabule). Postupno kristijaniziranje poganskih zdanja.
211.	Smrt Septimija Severa.		325.	Ekumenski koncil u Niceji. Osuda arijanizma. Mursa i Singidunum bastioni arijanizma.	Prenamjena terma u Saloni u kršćanski objekt.
212.	Podjela rimskoga građanskoga prava svim građanima carstva (<i>Constitutio Antoniniana</i>).	Približni početak izrade sarkofaga sa stupovima od prokoneškoga mramora.	337.	Smrt Konstantina.	Prva crkva na mjestu kasnijega biskupskoga kompleksa u Saloni. Prestanak masovne produkcije portreta u Dalmaciji.
235.	Doba vojničkih vladara.	Pojava kipova afrodizijske produkcije u Aequumu.			
Oko 250.		Vrhunac importa atičkih sarkofaga.	Oko 350.	Djelovanje namjesnika Sarmencija Rufa u Dalmaciji.	Preradba tzv. <i>Porta Caesarea</i> u Saloni. Reljef Tyche. Brončana obloga relikvijara iz Novalje.
Iza 250.	Širenje kršćanstva. Kršćanski misionari u Dalmaciji.		360-363.	Julijan Apostata i obnova poganstva.	Početak velikoga importa sjeveroafričke reljefne keramike i svjetiljki.
Oko 260.	Biskup Venancije u Saloni.	Prvi oratorij u Saloni (oratorij A)	378-395.	Teodozije Veliki. Huni tjeraju Vizigote. Nevolje na Dunavu. Vizigoti haraju Dalmacijom.	Cemeterijalna bazilika na Kapljuču. Prestanak kovanja novca u siscijskoj kovnici.
Oko 270.	Smrt biskupa Venancija.	Početak rada siscijske kovnice novca. Prestanak rada i importa atičkih sarkofaga u Dalmaciju i Istru.	381.	Jadertinski biskup Andrija sudjeluje na koncilima u Milanu i Akvileji.	Daljnji razvitak kršćanske gradnje u Jaderu, Saloni i Naroni.
Oko 280.	Biskup Domnio u Saloni.		391.	Edikti protiv pogana. Rušenje hramova.	Salonitanski sarkofag Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora. Početak gradnje salonitanskoga episkopalnoga centra (biskupi Sinferije i Hezihije).
284.	Uspon Dioklecijana na prijestolje. Početak diarhije. Naglo širenje kršćanstva: Dioklecijanov rođak Gaj postaje papa i konfesor u Rimu.	Pojava pastoralnih motiva na sarkofazima salonitanske produkcije. Povećanje broja sarkofaga sa stupovima.	Oko 400.	Djelovanje sv. Jeronima. U Saloni biskup Hezihije koji se dopisuje s istaknutim ljudima kršćanskoga svijeta.	Početak izgradnje velikih crkava na grobljima (Salona, Jader). Početak gradnje dvojnih bazilika. Standardizacija bazilika. Promjene u urbanizmu gradova u svezi s gradnjom katedrala. Relikvijari iz Samaghera, Pule i Novalje.
293.	Početak tetrarhije (Dioklecijan i Maksimilijan augusti, Konstancije Klor i Galerije cezari). Reforme u carstvu.	Projektiranje Dioklecijanove palače. Grupe tetrarha od lokalnoga vapnenca i grupe od mramora.			

410.	Alarik pljačka Rim. Razvitak anahoretskog monaštva. Razvitak cenobitskog monaštva.	Prestanak eksporta sarkofaga produciranih u gradu Rima. Gradnja velikoga broja bazilika u gradovima i početak gradnje crkava u pagusu.
454.	Istočni se Goti nastanjuju u Panoniji.	Pojava datacije nadgrobnih natpisa po konzulima.
460.	Marcelin, komes Dalmacije.	Nastavak podizanja standardiziranih bazilika. Gradnja bazilika u pagusu.
468.	Julije Nepot, vojni zapovjednik Dalmacije.	Datacije nadgrobnih natpisa po indikcijama.
473/4.	Glicerije car u Rimu. Poslije svrgavanja biskup u Saloni.	Kristijanizacija Dioklecijanove palače. Ostaci križeva u palači.
474/5.	Julije Nepot car u Rimu. Poslije svrgavanja car u Saloni do 9. 05. 480. Ubijen na zahtjev Glicerija.	Vrijeme gradnje crkvenih objekata i izvan gradova.
475/6.	Romul Augustul, sin Oresta, Nepotovog vojnoga zapovjednika, ubijen u Rimu. Kraj Zapadnoga rimskog carstva.	Gradnja župnih crkava u gradovima. Daljnji razvitak kulta pokojnika i mučenika.
480.	Odoakar zauzima Dalmaciju i Istru. Gotске posade u Dalmaciji. Širenje arijanizma.	Nije moguće utvrditi arijanske bogomolje.
530. i 533.	Salonitanski koncili za biskupa Honorija. Biskupija u Sisciji priključena Dalmaciji.	Prepravak salonitanskoga episkopalnoga kompleksa. Gradnja južne, križne bazilike. Obnova baptisterija. Import crkvenoga namještaja s Prokonosa. Obnova episkopalnih kompleksa u Puli i Jaderu.
480-535.	Gotska vlast u Dalmaciji. Borbe s Gotima.	Gradnja križne bazilike na istočnom groblju u Saloni. Mozaici s motivom jelena. Brojne bazilike na otocima.
535-568.	Justinijanova vlast u Istri, Dalmaciji i Panoniji.	Složeniji tipovi bazilika (križne, trikonkalne, centralne itd.). Gradnja Eufrazijevoga kompleksa u Parenčiju. Masovni uvoz crkvenoga namještaja i kapitela s Prokonosa. Još jedna obnova salonitanskoga episkopalnoga kompleksa za biskupa Petra. Utvrde na jadranskoj obali i otocima za zaštitu plovidbe.
582.	Pad Sirmija. Avari i Slaveni u Panoniji.	Degradacija gradova. Prestanak svake veće graditeljske aktivnosti.
580-604.	Papa Grgur Veliki se dopisuje sa salonitanskim biskupima Natalom i Maksimom. Loša situacija u crkvi. Pad Narone i nekih drugih gradova u primorju.	Zadnji natpisi u Saloni. Nadvratnik biskupa Maksima.
Oko 625.	Pad Salone.	Naseljavanje Dioklecijanove palače bjeguncima iz Salone.
641.	Papa Ivan IV. Dalmatinac, sin skolastika Venancija, šalje u Dalmaciju opata Martina da otkupi zarobljenike i donese relikvije dalmatinskih i istarskih mučenika u Rim.	Oratorij Sv. Venancija u Rimu s mozaikom dalmatinskih i istarskih mučenika i konfesora.

BILJEŠKA NA KRAJU

Rukopis ove knjige dovršen je 1998. godine. Od tada pa do danas izišle su mnoge rasprave i knjige koje nisu mogle biti obuhvaćene. U međuvremenu su nastavljena brojna arheološka istraživanja i otkriveni mnogi vrijedni nalazi koji bi bili veoma korisni za dopunjavanje ovdje podastrte slike civilizacijskog razvitka antičkog razdoblja na području Hrvatske. Stoga sam osjetio potrebu da neposredno prije izlaska knjige najsumarnije upozorim samo na neke važne nalaze i istraživanja.

U Saloni su vođena zaštitna istraživanja uglavnom prigodom infrastrukturnih radova, osobito na istočnom dijelu grada uz gradske zidine. Tijekom radova pojavili su se mnogi nadgrobnji natpisi (arc, stele i dr) te poklopci sarkofaga od lokalnog kamena i prokoneškog mramora s portretima. Osobito je važna jedna ara iz Hadrijanova doba s likom *centuriona* (na jednoj bočnoj strani) i *vexillum* (na drugoj bočnoj strani). U zidinama su otkrivena i tzv. *Porta Andetria*, kako ih je još sredinom XIX. st. nazvao F. Carrara.

U Naroni su zaokružena istraživanja na forumu i oko carskog svetišta, a pojavili su se i radovi u kojima su parcijalno obrađeni arhitektura i natpisi. Svetište je bilo jednostavni prostilos, vrlo vjerojatno s četiri stupa i s velikim stubištem na pročelju. Stupovi su nosili arhitrav kojega su ulomci odavno poznati. Arhitrav, osim brojne profilacijske dekoracije, ima i polja s prikazom štitova, što je u skladu s carskom ikonografijom. Jednostavna *cella* je imala s tri strane razmjerno visoki postament na kojem su bili nanizani carski kipovi. Većina kipova je dosta oštećena i restauratorski radovi nisu dovršeni. U sadašnjem je trenutku jasno da su najvažniji nalazi glava otkriveni već davno. Svojom kvalitetom odskače portret Vespazijana koji sam otkrio još pred dvadeset pet godina. Uspoređujući odavno poznate carske kipove iz Nina s ovima iz Narone čini se da je ninska skupina ne samo znatno bolje očuvana, nego brojnija i umjetnički vrsnija. Po svoj prilici carska skupina iz Nina nije još u cijelosti poznata jer istraživanja nisu nikada do kraja provedena. Kad se usporede nalazi carskih kipova iz Nina s glavom Marka Vipsanija Agrippe iz Kopenhagena može se utvrditi da među njima postoji znatna stilaska podudarnost što bi ukazivalo na vjerojatnost da je ona, unatoč činjenici što se ne zna točno podrijetlo, ipak bila dio iste cjeline. Od nalaza iz Narone koji su se pojavili u zadnjih nekoliko godina posebno mjesto ima skulptura broda s ljudskim prikazima na pramcu koja je po svoj prilici pripadala forumskom ili lučkom dijelu grada, zbog ikonografske specifičnosti.

Istraživanja u Ninu pokazala su vrlo dobro očuvanu stambenu arhitekturu, dijelove gradskih zidina te osobito jedan izuzetan višebojni mozaik koji ne samo što je dobro očuvan nego je i raskošno dekoriran poljima omeđenim i ispunjenim s geometrijskim, floralnim i figuralnim motivima. Sve to upozorava na posebnu gospodarsku snagu grada koji je vrsnoćom i količinom umjetnina te bogatom arhitekturom nadilazio mnoge važnije gradove na istočnom Jadranu.

Na liburnskom području valja istaknuti istraživanja u Asseriji koja su se uglavnom odvijala na velebnim i izuzetno dobro očuvanim gradskim zidinama. Neočekivano se pokazalo da su fortifikacije u kasnoj antici bile znatno ojačane obrambenim predzidom koji je dobrim dijelom bio sačinjen od prenamijenjenih spomenika, uglavnom nadgrobno-karaktara. Uz kasnorepublikanske zidine od megalitskih blokova bili su prislonjeni kasnoantički kontrafori koji su mogli poslužiti kao kule kojima se neprijatelj izlagao unakrsnoj "vatri". Te su zidine rječitio svjedočanstvo teških trenutaka koje proživljavahu antički gradovi na istočnom Jadranu.

U Istri se radilo na Brijunima kraj Pule, Poreču i Nezakciju te na gospodarskim objektima. Nove spoznaje dala su istraživanja na gradskim fortifikacijama na mnogim mjestima. Vrlo su važna istraživanja provedena u Nezakciju gdje su se pokazali novi elementi gradske urbane matrice pa je o urbanom tkivu sada mnogo lakše govoriti, jer su se pojavile nove studije i jedna monografija. Brojne izložbe organizirane na temu istarskog arheološkog blaga pokazale su veliko umjetničko bogatstvo. U ovom bih trenutku istaknuo toreutiku, osobito vrčeve koje na ručkama imaju figuralne scene (bista satira i scena dionizijske žrtve pred oltarom i hermom).

Nedvojbeno najvažniji pojedinačni nalaz u Hrvatskoj u posljednje doba je brončani kip mladog atleta iz lošinjskog podmorja. Kip pokazuje nalog mladića što po svojoj prilici okruglim klinom čisti svoj strigil kojim je netom prije ostrugao ulje i pijesak sa svoga tijela. To je nedvojbeno bolja replika od kipa iz Efeza koji se čuva u Kunsthistorisches Museum u Beču. Ima u antičkom svijetu još i drugih replika istog predloška iz posljednjeg doba koji razrađuje kiparev čuveni original Apoksiomena. Posebna vrijednost lošinjskog kipa je izvanredna glava s čupavom, plastički sjajno izrađenom kosom.

Iskopane su mnoge bazilike iz doba kasne antike, od kojih su rijetke objavljene, a na nekima su iskopavanja još u toku. Važno je spomenuti objekte u Splitu (sjajna piscina obložena alabastarnim pločama), Prološću, Cisti Velikoj, Trbounju i dr. Starokršćanski period i dalje pokazuje svoje bogatstvo po kojem je Hrvatske dobila svoje mjesto u svjetskoj arheologiji.

U sjevernoj Hrvatskoj iskopavalo se u Sisciji, Osijeku, Vinkovcima, Iloku i drugdje. Rezultati su još nedovoljno poznati, a objavljivanje se očekuje s nestrpljenjem. Posebno bih istakao nalaz što se pojavio prigodom iskopavanja nekropole Budrovci-Štrbinci kraj Đakova koja je već dala brojne iznimno vrijedne umjetničke predmete. Riječ je o dnu staklene čaše na kojem je u zlatnom listiću između dva staklena sloja prikazana obitelj (muž i žena te dvoje djece), a pokraj njih je natpis *Vivat felix in Deo*, što je tipična želja kakva se iskazivala rodbini i prijateljima prigodom nove godine. Zanimljivo je upozoriti da je u budrovačko-štrbinačkoj nekropoli već otkriven jedan sličan no još kvalitetniji nalaz - staklena čaša na čijem je dnu prikaz bračnog para i natpis *Florentis*. Dok su dvije bobice salonitanske *Nuppenschale* s minijaturnim starozavjetnim prikazima u tehnici *fondo d'oro* na temelju jedne kelnske paralele po svojoj prilici import iz porajnskog područja, dotle je štrbinačko dno uvezeno iz Rima. Iz sjeverne Hrvatske potječe i nekoliko srebrnih predmeta koji su pronađeni odavno, a koji se nalaze u Kunsthistorisches Museum u Beču gdje ih je teško proučavati jer su ili u depoima ili u staklenim, nedovoljno osvijetljenim vitrinama.

Unatoč novim nalazima slika općeg civilizacijskog razvoja antike na hrvatskim prostorima nije se mnogo izmijenila od vremena kad je knjiga nastajala, ali su oni ipak pokazali da se još smijemo nadati iznimnim iznenađenjima.

N.C.

SUMMARY

GREEK CIVILIZATION

The presence of Greek civilization extends into the period between the 7th and 6th centuries B.C. in parts of Croatia. Connections with the eastern Mediterranean intensify from the begin-

ning of the Archaic period, as is confirmed by imported objects (Greek black-figured vases, especially Corinthian ware, embossed metal items, particularly helmets and greaves, etc.).

The Archaic Period

Although the first Greek settlements on the eastern Adriatic coast appear in the late 6th century B.C., archaic artifacts arrived even earlier. The Etruscans were considerably closer to the eastern coast of the Adriatic, particularly after they established their port-emporium (Spina) at the mouth of the Po River, but imported items are exceptionally rare. The Etruscan influence was stronger in Istria.

Corinthian products are particularly prominent among the black-figured Greek pottery. Two vessels from Blato on the island of Korčula, one *pyxis* from Salona, and vessels from Vis, Pula, and a fragment from Zadar show the master craftsmanship of these pottery products. In addition to well painted examples, there were several schematically decorated *aryballot* (Vis). Other than these vessels, many fragments have been uncovered, indicating that the Illyrians traded with the Greeks. The vessels most likely arrived via the Corinthian colony of Corcyra.

In terms of the other black-figure vase workshops, it is apparent that there are no top-quality products from Athens. The latter were vessels decorated with figural scenes, which in itself is a major step forward in relation to the Corinthian wares. Typical examples of such average pottery are *lekythoi* from Vis (perhaps Hvar) and Nin, while the highest quality *oinochoe* was from Nesactium. The latter vase, in terms of its sure and long lines and the complicated iconography,

is the most attractive example of such painting. The eastern coast of the Adriatic was in constant trade contacts with southern Italy, the area of origin of the geometrically painted pottery known as Daunian ware, which exhibits elevated formal values and considerable decorative qualities.

Greek coinage was minted in the Adriatic during the Archaic period. This is attested by sporadic finds of Athenian, Aeginetan and other coins. The excellence of the depictions on the coins certainly had influence in developing the aesthetic perceptions of the indigenous peoples.

In Istria the production of stone sculpture developed, pointing to archaic influence. The centre was at Nesactium. The types of sculpture ranged from slabs with geometric designs, anthropomorphic funerary stelae of schematized form, and upright male and equestrian figures.

The sculptures exhibit an Etruscan-Italic archaic influence, but the special features indicate that the local workshops were not limited to the original models, instead creating their own solutions and variants (such as the ithyphallic nature of the naked figures). Males with their arms on their chests show a pose such as appears in the region north of the Tiber. A special place is occupied among the figural sculpture by a female goddess, probably of fertility, widening a vagina to aid in delivering a child already on its mother's

Waelkens M., Die kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintur, Mainz 1986.
 Ward Perkins J. B., The Imported Sarcophagi of Roman Type, Bulletin du Musée de Beyrouth XXII, 1969., str. 109-145.
 Ward Perkins J. B., Roman Imperial Architecture, Yale University Press 1994. (rep.).
 Ward Perkins J. B. - Toynbee J. M. C., Peopled Scrolls: A Hellenistic Motif in Imperial Art, BSA 1950., str. 1-43.
 Wegner M., Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit, Das römische Herrscherbild II. 4, Berlin 1939.
 Wegner M., Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina, Das römische Herrscherbild II, 2, Berlin 1956.
 Wegner M., Bracker J., Real W., Gordianus III bis Carinus, Das römische Herrscherbild III, 3, Berlin 1979.
 Wiggers H. B. - Wegner M., Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus, Das römische Herrscherbild III, 1, Berlin 1971.
 Wiegartz H., Kleinasiatische Säulensarkophage, Berlin 1965.
 Wilkes J. J., Dalmatia, London 1969.
 Wilkes J. J., Diocletian's Palace, Sheffield 1993. (2. izd.).
 Wilkes J. J., Illyrians, Oxford 1996. (rep.).

Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije, Zagreb 1994.

Zaninović M., Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996.

Zanker P., Klassizistische Statuen, Mainz 1974.

Zanker P., Studien zu den Augustus - Porträts I, Der Actium Typus, Göttingen 1978. (rev.).

Zanker P., Provinzielle Kaiserporträts, Zur Rezeption der Selbstdarstellung des Prinzipats, München 1983.

Zanker P., Augusto e il potere delle immagini, Torino 1989.

Zanker P., Pompei Stadtbild und Wohngeschmack, Mainz 1995.

Zazoff P., Die antiken Gemmen, Handbuch der Archäologie, München 1983.

Zeiller J., Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906.

Zeiller J., Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, Paris 1918.

Zervos Ch., L'art de la Crète néolithique et minoenne, Paris 1956.

POJMOVNIK

AFRODIZIJA (*Afrodizias*) - grad u Maloj Aziji (Karija) u kojem je djelovala vrsna kiparska škola; mnogi su majstori iz Afrodizije radili i drugdje po antičkom svijetu.

AGORA - glavni trg grčkog grada, obično popločani prostor okružen trijemovima. U blizini se nalaze javni i religijski sadržaji.

À JOUR - tehnika obrade materijala probijanjem, npr. u skulpturi i metalorezbarstvu; stvara snažne svjetlosne kontraste.

AKROLIT - tip predarhajske ili arhajske skulpture s kamenom glavom, a tijelom od drugoga materijala, najčešće drva.

AKROTERIJ - kutni ukras krova hrama i drugih zgrada; javlja se i na uglovima zabata stela i poklopaca sarkofaga.

AMBON - propovjedaonica u crkvi.

AMFORA - velika glinena posuda za vino ili ulje sa zašiljenim dnom; ima ih raznih oblika.

ANAHOREZA - monaško pustinjaštvo.

APOKSIOMEN - jedna od najznamenitijih Lizipovih skulptura koja pokazuje atleta u trenutku dok strigilom struže ulje i pijesak s kože; vrijeme nastanka oko 330. godine pr. Kr.

APOLON - grčki i rimski bog svjetla, umjetnosti i svih drugih vještina i vrlina; glavna svetišta: Delfi i otok Delos.

ARA - žrtvenik na kojem se prinose žrtve bogovima; može biti kružan ili pravokutan, s gornjom površinom namijenjenom za žrtvovanje. Sepulkralna ara je nadgrobni spomenik u obliku žrtvenika.

ARGONAUTI - mitološki pratitelji Jazona koji su brodom Argo krenuli u Kolhidu u potragu za zlatnim runom.

ARHAJSKO DOBA (arhaika) - period grčke i etruščanske umjetnosti koji u Grčkoj obuhvaća razdoblje oko 620-480. god. pr. Kr., a u Etruriji zaostaje za dvadeset do trideset godina.

ARIBALOS - omanja keramička posuda za ulje u obliku kugle ili vrčica, uskog vrata i široke usne.

ARIJANSTVO - kršćansko heretičko učenje aleksandrijskog svećenika Arija (umro godine 336.); bit Arijeva nauka bilo je nepriznavanje jednake razine Sina i Boga Oca u dogmi o Sv. Trojstvu.

ASKOS - glinena posuda maštovita oblika, obično s apliciranim figurama.

ATIS (*Attis*) - maloazijski pastir vrlo lijepoga lica i stasa, ljubavnik božice Kibe (Magna Mater) koji je sam sebe kastrirao zbog neprirodne ljubavi; odjeven je u orijentalnu odjeću s frigijskom kapom.

AVERS - prednja strana (lice) kovanoga novca.

BAKHO (*Bacchus*) - rimski bog vina.

BALEJ (*Ballatos*) - ilirski vladar (o. 168-135. god. prije Kr.), rimski vazal u južnoj Iliriji nakon poraza prethodnika, Gencija; kuje vlastiti srebrni i brončani novac.

BAPTISTERIJ - zgrada u kojoj se obavlja obred krštenja (krstionica).

BASILICA DISCOPERTA - bazilika čiji je srednji brod bez krova (*sine tecto*).

BAZILIKA (CIVILNA) - dvorana pravokutnog oblika podijeljena na brodove s apsidom i tribunalom. Apside su na obje kraće strane dvorane. Služi kao dvorana za sudovanje, trgovanje i dr. Obično se nalazi na forumu ili u njegovoj blizini.

BAZILIKA (CRKVENA) - dvorana pravokutnog oblika podijeljena na brodove, s apsidom iza oltara; služi za svakodnevnu liturgiju. U baziliku se obično nalaze i drugi sadržaji (krstionica i dr.). Naziv potječe od grčke riječi *basileus* (kralj). U antičkoj Grčkoj nazivala se tako kraljeva rezidencija.

BAZILISK - fantastična životinja, s tijelom guštera ili zmaja i glavom zvijeri.

BRANDEA (*pallota*) - lažne relikvije svetaca koje se dobijaju dodiranjem nekoga predmeta s ostacima tijela mučenika.

BUCCHERO - tehnika davanja visokoga sjaja crnim keramičkim posudama, osobito etrurskim vazama arhajskoga doba.

CARDO - komunikacija u smjeru sjever-jug u rimskim gradovima i uređenoj katastarskoj podjeli zemljišta.

CARDO MAXIMUS - glavna komunikacija smjera sjever-jug u gradu i katastarskoj podjeli zemljišta.

CASTELLUM - utvrda na branjenoj poziciji, obično na brijegu.

CASTRUM - vojni logor većih rimskih jedinica, rađen po ustaljenim pravilima. Izraz se upotrebljava i za utvrde na brežuljcima u kasnoj antici.

CELLA (grčki *naos*) - brod, glavna prostorija u hramu u kojoj se nalazi kip božanstva.

CENOBITI - kršćani - redovnici koji žive u zajednici (cenobij).

CENTURIJACIJA - katastarsko uređenje zemljišta na pravilne kvadrate (dimenzija ~20 x 720 m) dostupne komunikacijama.

CIPUS - nadgrobni spomenik stožastoga oblika.

COMES - visoki carev dvorjanin, osobito u kasnoj antici.

CONFESSOR - svjedok vjere, osoba koja je za kršćansku vjeru pretrpjela mučeništvo ali ne i smrt.

CORONA MURALIS - visoko rimsko odlikovanje koje se dodjeljuje za najviše vojne podvige - vojnicima koji prvi prijeđu gradske zidine, a vojskovodi za osvajanje grada. Kasnije namijenjena samo vojskovođama i carevima. To je i atribut božanstava (osobito ženskih) koje štite gradove (Kibela, Fortuna, Roma i dr.).

CRNOFIGURALNO SLIKARSTVO - način oslikavanja grčkih vaza crnim figurama na crvenoj podlozi. Počinje u zadnjim desetljećima VII. st. prije Kr. a završava oko godine 520. prije Kr.

CRVENOFIGURALNO SLIKARSTVO - način oslikavanja grčkih vaza crvenim figurama na crnoj podlozi. Počinje oko godine 530. prije Kr., završava oko godine 400. prije Kr., ali tradiciju kasnije nastavljaju i neki tipovi crvenofiguralnoga slikarstva u Grčkoj i u južnoj Italiji.

DAORSI - ilirski narod smješten na lijevoj obali Neretve s centrom u Osanici kod Stoca. Spadaju među najciviliziranije ilirske narode. U II. st. prije Kr. kuju vlastiti novac. Trguju s drugim Ilirima i s Greima.

DAUNIJSKO POSUDE - visokovrijedna produkcija keramičkog posuda ukrašenoga geometrijskim ornamentima, nazvana po Dauniji, regiji na zapadnoj obali Jadrana u južnoj Italiji (okolica Monte Gargana); datira se u arhajsko doba.

DEAMBULATORIJ - slobodan prolaz između apside i klupe za kler; ima polukružni oblik apside

DECENNALIA - deseta obljetnica vladanja nekoga cara, svečano se proslavlja.

DECUMANUS MAXIMUS - glavna komunikacija istok-zapad u gradu i katastarski sredenom ageru

DEKURIONI - članovi gradskoga vijeća rimskih kolonija i municipija.

DELMATI - ilirski narod u srednjoj Dalmaciji. Središte im je Delminij. Kasnije su se spustili do obale i Salona koristili kao luku. Dugo su se opirali Rimljanima. Otpor skrsen u ratu koji se vodi između 6. i 9. godine.

DEXTRARUM IUNCTIO - simbolično rukovanje bračnoga para prigodom sklapanja braka; u prenesenom smislu sklapanje braka.

DIACONICON - mala prostorija u kršćanskoj crkvi postrance od apside i oltara. Služi za odlaganje liturgijskoga ruha, posuda, za presvlačenje svećenika i slične potrebe.

DIJADEM - ukras za glavu, poviše čela božica, carica i drugih žena rimske carske obitelji. U kasnoj antici i carevi nose dijamet. Godine 325. Konstantin uvodi dijamet optočen perla-
ma kao carsko obilježje.

DIJANA (u grčkoj mitologiji Artemida) - rimska božica prirode i lova; u ilirskim krajevima sinkretizirana sa sličnom autohtonom božicom.

DIONIZ (rim. *Bacchus*) - grčki bog vina, plodnosti i uživanja, osobito štovan zbog obećanja zagrobnoga života vjernika.

DIRAHIJ - grčka kolonija u Epiru (današnji Drač u Albaniji); prethodno se zvao Epidamnos.

EDIKULA (naikos) - mali hram; edikula je deminutiv od latinskog *aedes*, naikos je deminutiv od grčkoga *naos*.

EGINA - otok u zaljevu blizu Atene, najprije samostalni polis a potom u sastavu atenske države. Najznačajniji su ostaci hram Atene-Afaje iz doba na prijelazu VI. u V. st. prije Kr. U doba samostalnosti kuje izvanredno lijep novac.

EKUMENA (grč.) - zajednica, zajedništvo.

ENDIMION - lijepi pastir u kojega se zaljubljuje Selena, grčka božica mjeseca (rimska Luna).

ENKAUSTIKA - tehnika slikanja voštanim bojama na drvenoj podlozi.

EPONIM - osoba koja daje ime, naslovnik. U antičkoj Grčkoj naziv za osobu čijim se imenom u kronologiji označavala godina. U Ateni se godina nazivala po vrhovnom upravnom službeniku.

EROTI - sinovi grčke božice Afrodite (rimska Venera), prikazuju se kao dječaci s krilima. Vrlo se često javljaju kao tema na raznim spomenicima, osobito na helenističkoj keramici i rimskim arama, sarkofazima i dr.

ESHATOLOGIJA - nauka o «posljednjim» stvarima, o životu čovjeka poslije smrti.

ESKULAP (*Aesculap*) - rimski bog zdravlja i liječničke vještine (grčki Asklepije).

EXTRA MUROS - izvan zidina.

EX VOTO - zavjetni darovi božanstvu, prilažu se u favisama hrama ili peribolu. *Ex voto* može biti bilo kakav zavjetni dar pa i građevina.

FEDRA - vidi Hipolit.

FELICITAS SAECULI - personifikacija sretnih vremena koja podaruje puku neki imperator.

FONDO D'ORO - dno staklenih posuda s urezanim likovima, natpisima i ornamentima na podlozi od zlatnih listića između dva sloja stakla.

FORTUNA (grčka *Tyche*) - rimska božica sreće.

FORUM - središnji trg rimskih gradova, najčešće na križanju *cardo maximus* i *decumanus maximus*. Forum je popločan i okružen trijemovima u kojima su dućani i mnogim drugim javnim zdanjima.

FRONTINIJANIZAM - hereza koju je otpočeo salonitanski nadbiskup Frontin (umro oko god. 554.); nedovoljno poznato krivovjerje, ali kao i mnoga druga vezano je za dogmu o Sv. Trojstvu.

GEMA - poludragulj ili dragi kamen u pečatnom prstenju ili drugom nakitu s urezanim (ugra-
viranim) figuralnim ili ornamentalnim motivima. Obično manjeg formata.

GENCIJE - posljednji samostalni kralj ilirske države (180-168. prije Kr.) koja se formirala na južnom Jadraru i u zaleđu. Pobjedio ga je rimski konzul Lucije Anicije Gal koji je godine 168. prije Kr. u Rimu proslavio trijumf nad Ilirima.

GEOMETRIJSKO DOBA - period u grčkoj umjetnosti nakon mikenske civilizacije, započeo oko godine 1150. prije Kr. Dijeli se u više faza. Geometrijska civilizacija prestaje oko godine 700. prije Kr. U ranijim fazama prevladavaju geometrijski ukrasi, a kasnije se javljaju i kompozicije s geometrijski koncipiranim ljudima i životinjama.

GLADIJATORI - robovi obučeni za međusobne borbe u amfiteatru. Ima raznih vrsta gladijatora a razlikuju se po naoružanju i načinu borbe.

GNATHIA-VAZE - tip kasnoklasičnoga i helenističkog posuda karakterističnog po sjajnoj glazuri, kancelurama i ornamentima. Imitira luksuzno brončano posuđe. Ime je dobilo po južnoitalskom gradu Egnatiji. Proizvodilo se u Tarantu i drugdje u južnoj Italiji.

GORGONE - u grčkoj mitologiji tri sestre, kćeri Forkisove, koje smrtnike pogledom pretvaraju u kamen. Jednu od njih, Meduzu, ubio je Perzej.

GORGONEION - ukras na zabatima hramova, oklopima, nadgrobnim spomenicima, novcu itd. izrađen u obliku iscerene glave Meduze. Ima apotropejsku moć.

GRADINA - utvrda na uzvišenju, narod je u nju naziva još i gradište, grad, straža, stražište, zastražište itd. Karakteristika ilirske gradine su bedemi od nabacanoga kamena ili zemljani nasip. Samo rijetke imaju megalitske zidine. Na takvim lokalitetima nađeni su brojni ostaci keramike.

GRIFON - fantastična životinja lavljega tijela i orlovske glave. Apolonova i Dionizova sveta životinja.

HELENISTIČKO DOBA - period grčke civilizacije koji počinje nakon smrti Aleksandra Velikoga a završava početkom rimskoga carskog doba (oko 50. god. prije Kr.). Karakterizira ga razvitak raznih tipova arhitekture i proširenje tema u skulpturi. Postoji više škola i središta, najvažnija su Atena, Aleksandrija i Pergamon. U helenističko doba u tokove grčke civilizacije uključuju se i mnoge druge zemlje koje je osvojio Aleksandar Veliki.

HERAKLO (rimski Herkul) - mitski junak, sin Zeusa i Alkmene. Izveo niz junačkih djela da bi se iskupio za nedjelo što ga je počinio u pijanstvu.

HERMA - izvorno bista boga Hermesa stavljena na poduži pravokutni postament. Kasnije bista obično ima dvije glave međusobno povezane zatiljcima. Herme mogu prikazivati ne samo Hermesa nego i druga božanstva i smrtnike.

HERMES (rimski Merkur) - grčki bog trgovine i raznih drugih vještina, glasnik bogova.

HERMES PSIHOPOMPOS - voditelj duša pokojnika u podzemlje, specifična funkcija boga Hermesa

HETOIMASIA - prazan tron koji čeka Krista na kraju svijeta.

HIDRIJA - grčka posuda za vodu s dvije ručke.

HIPODAM - grčki urbanist, filozof i teoretičar funkcioniranja grada, rodom iz Mileta (rođen oko god. 510. umro u drugoj polovici V. st. prije Kr.). Projektirao Milet nakon perzijskoga razaranja te Pirej i neke gradove u južnoj Italiji. Pripisuje mu se uvođenje ortogonalnog tipa gradskog plana.

HIPOGEJ - grobnica sazidana ispod razine zemlje.

HIPOKAMP - fantastična životinja, stanovnik mora, konjske glave i tijela i ribljega repa. Prati telj grčkog boga mora Posejdona (rimskog Neptuna).

HIPOLIT - sin Tezeja i Hipolite, kraljice Amazonki. U nj se zaljubila maćeha Fedra. Kad je odbio neprirodnu ljubav maćeha ga je nepravедно optužila za snubljenje. Tezej je zatražio od Posejdona da kazni nezahvalnoga sina. Zbog grizodušja Fedra se kasnije obesila.

HTONIČKI - koji se odnosi na podzemlje.

IFIGENIJA - kći mikenskoga kralja Agamemnona, vojskovođe Grka u ratu protiv Trojanaca. Grci nisu mogli krenuti iz Aulide na Troju zbog nepovoljnoga vjetrova dok, prema proroštvu, Agamemnon ne žrtvuje kćer Ifigeniju. Božica Artemida ju je spasila od žrtvenoga noža podmetnuvši srndača i Ifigeniju prebacila u Tauridu. U Tauridi je bila božičina svećenica.

ILIRI - skupni naziv kojim su Rimljani nazivali brojne narode na području približno od Tršćanskoga zaljeva do Drima te nešto južnije od Save do mora.

INCINERACIJA - spaljivanje pokojnikova tijela, pogrebni običaj u antici od vremena Rimske republike pa do II-III. st. Zamjenjuje ju inhumacija.

INHUMACIJA - sahranjivanje pokojnikova tijela pokapanjem, od II-III. stoljeća nadalje.

INKRUSTACIJA - ukrašavanje umetanjem (utiskivanjem) finijeg i skupocjenijeg materijala (zlata, srebra) u jednostavniju podlogu (drvo, kamen, metal).

INSULA - gradska jedinica (modul) okružena sa svih strana ulicama. U takvoj su se urbanoj jedinici mogle nalaziti kuće i drugi gradski sadržaji.

INTERPRETATIO ROMANA - fenomen poistovjećivanja lokalnih božanstava s približno odgovarajućim rimskim. Svrha toga je romanizacija lokalnoga pučanstva.

INTRA MUROS - unutar zidina grada.

ITIFALIČNOST - položaj muškoga spolovila u erekciji.

JAPODI - ilirski narod što je zaposjeo područja iza Velebita (današnja Lika i zapadna Bosna). Posjedovali su samo vrlo mali pojas Jadrana u kratkom povijesnom razdoblju (južno od Senja). Rimljani su dugo ratovali s Japodima.

JERONIM (oko 340-420) - crkveni pisac i lingvist, prevoditelj Biblije. Rođen u rimskoj provinciji Dalmaciji (Stridon).

JONIJE - eponim Jonskoga mora. Issa kuje novac s likom Jonija. Je li on mitološka figura ili vladar na Visu, teško je reći.

KAMEJA - poludragulj ili dragi kamen s reljefno oblikovanim figuralnim ili ornamentalnim motivima. Javlja se tek u helenističko doba. Za reljefni prikaz bilo je poželjno slojevito kamenje koje omogućuje kolorističku razliku između ispupčenoga dijela i pozadine.

KANTAROS - vrč na visokoj nozi sa širokim otvorom i dvije povećе ručke.

KAPITOLIJ - središnje gradsko svetište posvećeno najvažnijim rimskim božanstvima (Jupiter, Junona i Minerva), nazvano po svetišu na Kapitoliju u Rimu. Nalazi se uvijek u blizini foru-

ma. Značenje mu je i političko, jer odražava privrženost rimskoj državi i u područjima izvan Italije.

KASTRIZACIJA - fenomen povratka na nekadašnja utvrđena sjedišta, uglavnom na uzvisinama, kad u kasnoj antici prijeti opasnost od prodora barbara.

KENOTAF - grob u kojem nema tijela pokojnika, jer ga iz nekog razloga nije bilo moguće pokopati.

KENTAURI - fantastična mitološka bića s ljudskom glavom i poprsjem i konjskim trupom i nogama. Sukobili su se s Lapitima kojima su pokušali oteti žene na svadbi Piritoja. Pobjedili su Lapiti.

KIBELA - maloazijska boginja plodnosti i zemlje, velika majka bogova. U Rimu se naziva Magna Mater. Nesretno zaljubljena u mladog pastira Atisa. U antičkoj grčkoj u njezinu čast podizani su hramovi - tzv. metrooni.

KILIKS - široka posuda za vino u obliku kupe, na nožici i s dvije ručke.

KLASIČNO DOBA - razdoblje grčke civilizacije koje traje od godine 490/480. pa približno do godine 330. prije Kr. Osobit uspon doživljava poslije grčko-perzijskih ratova. Atena je središte klasične umjetnosti, osobito nakon godine 450. prije Kr. Razvitak klasične umjetnosti može se podijeliti u nekoliko faza.

KLIN - antička postelja-ležaljka na četiri visoke noge.

KNEMIDA - metalna zaštitna potkoljenica ratnika.

KOHORTA - rimska vojna jedinica sastavljena od približno 600 vojnika.

KOLONIJA - naselje jednoga etnosa na području drugoga. U rimsko doba kolonija je naselje italskih doseljenika u provincijama. Rimskoj koloniji su na čelu *duum* ili *quatuorviri* i *ordo decurionum*.

KOLONIZACIJA - fenomen naseljavanja stanovnika jednoga prenaseljenoga grada na područje izvan matične zemlje. Grčka kolonizacija počinje u geometrijskom periodu a završava u helenizmu. U tom je razdoblju grčkih kolonija bilo posvuda po Sredozemlju.

KONFESIJA - mjesto ispod glavnog oltara u kojemu se nalazi grob mučenika ili svjedoka vjere (*confessor*), konstruirano tako da vjernicima omoguću silazak u predvorje, malenim otvorom s rešetkama odijeljeno od grobnice.

KONTRAFORI - snažni zidani istaci na vanjskom ili unutrašnjem plaštu zidovlja, obično služe za ojačanje zidova koji nose težinu svoda.

KONVENT (*conventus*) - udruženje rimskih građana naseljenih u gradove s drugim etničkim življem.

KORINT - grčki grad na prevlaci što dijeli Peloponez od ostaloga dijela Grčke. Položaj na dva mora omogućio mu je da se razvije u gospodarsko i kulturno središte.

KORKYRA - korinška kolonija na otoku Krku, utemeljena u VII. st. prije Kr. Imala je veliki utjecaj na zbivanja na Jadranu.

KOROPLASTIKA - produkcija keramičkih figurica i druge keramičke plastike.

KRIPTA - podzemna dvorana, u crkvi ili sličnim zdanjima, za pokapanje mučenika ili svetaca ili njihovih relikvija.

KRIPTOKRŠĆANIN - potajni skriveni privrženik kršćanstva.

KURIJA - u Rimu mjesto gdje se sastajao senat. U provincijama je to zdanje u kojemu se sastaje gradsko vijeće. Glavna dvorana ima obično apsidu s tribunalom za govornika.

KUROS - muška naga statua, jedan od najvažnijih tipova figura arhajske skulpture.

LABIRINT - legendarna građevina u Knososu na Kreti, s mnogo soba i isprepletenim hodnicima, iz koje je teško naći izlaz. U njoj je Tezej ubio čudovište Minotaura (ljudsko tijelo i bikovska glava). Labirint može biti i dekorativni element.

LAGOBOLON (grč.) - štap, toljaga.

LEKIT (grč. *lekhytos*) - omanja vretenasta posuda s visokim vratom. Služila je za pohranjivanje mirisa, a upotrebljavala se osobito u sepulkralnom ritusu.

LEOHAR - grčki kipar kasnoklasičnoga razdoblja. Apogej njegova djelovanja je doba iza sredine IV. st. prije Kr.

LIBER - rimski bog vina, vjerojatno sinkretiziran sa sličnim ilirskim božanstvom.

LIBURNI - narod ilirskoga podrijetla, na primorskom području i neposrednom zaleđu, od rijeke Krke u Dalmaciji do Raše u Istri.

LIMITACIJA AGERA - vidi centurijacija.

LIZIP - jedan od najvećih grčkih kipara. Djeluje od druge trećine IV. st. prije Kr. pa gotovo do samoga kraja toga stoljeća. Podrijetlom je iz grčkoga grada Sikiona. Lijevo je kipove u bronci. Radio i na dvoru Aleksandra Velikoga, a možda i nekih drugih helenističkih vladara. Prema predaji, tijekom svoga dugoga života izradio oko 1500 brončanih kipova.

LOCUS (*loculus*) - grob s grobnom parcelom.

LOCUS SANCTUS - grob sveca ili mučenika.

MARSIJA - satir koji je našao frulu što ju je odbacila Atena. Usudio se izazvati Apolona na muzički dvoboj što je teško platio.

MART (grčki Ares) - rimski bog rata.

MARTIR (grč. *martyros* - svjedok) - u kršćanstvu mučenik, svjedok vjere, suđen i ubijen zbog ustrajavanja u kršćanskoj vjeri.

MARTIRIJ - mauzolej ili neka druga vrsta grobnice u kojoj je počivalo tijelo martira (mučenika).

MAUZOLEJ - monumentalna zidana grobnica, najčešće u obliku hrama. Riječ je stvorena prema monumentalnom grobnom zdanju perzijskoga satrapa Mauzola u Halikarnasu (jugozapadna Mala Azija) iz doba oko sredine IV. st. prije Kr.; jedno vrijeme je ubrajan u sedam svjetskih čuda.

MEGALITI - veliki i teški kameni blokovi za zidanje, osobito fortifikacija i donjih dijelova zdanja.

MEGALITSKA TEHNIKA - zidanje velikim kamenim blokovima poligonalnoga ili pravokutnoga oblika bez veziva. Tu su tehniku na istočnu obalu Jadrana donijeli grčki kolonisti. U Grčkoj se upotrebljava od mikenskoga perioda.

MEGARA - grad u Grčkoj gdje se proizvodila reljefna keramika koja se u kasnije helenističko doba mnogo imitirala i drugdje.

MELEAGAR - mitološki junak, sin grčkog kralja Kalidona. Uz pomoć Atalante ubio golemoga vepra što je pustošio polja oko grada.

MEMORIJA - mauzolej iz starokršćanskog razdoblja. Mjesto gdje se pokojniku odaje počast.

MIM - komički glumac koji se uglavnom izražavao pokretima, a najčešće ima karikaturalna vanjska obilježja.

MITILOS - nasljednik kralja Monunija, vlada oko 280. god. prije Kr. Kralj Dardanaca, ali je očito posjedovao i Dirahij, gdje kuje novac.

MITRA - indoiransko i indijsko vedsko božanstvo sunca i svjetlosti. Kult Mitre, rasprostranjen u Rimskom Carstvu u prvim stoljećima naše ere, bio je ozbiljan suparnik kršćanstva.

MONUNIJE - kralj Dardanaca, važan čimbenik u sukobima na Balkanu nakon Aleksandra Velikoga. Vlada oko godine 300. prije Kr. Kuje novac s vlastitim portretom.

MUNICIPIUM - slobodan grad na području rimske države s vlastitom samoupravom. Nema organiziranih rimskih kolonista, iako može imati doseljenih Italika.

MUZE - niža božanstva, kćeri Zeusa i Mnemosine. Pokroviteljice umjetnosti, znanosti i drugih vještina, pratiteljice Apolona. Ima ih ukupno devet, a svaka je zadužena za neku od umjetnosti ili znanosti.

NABUKODONOSOR - babilonski vladar (605-562. god. prije Kr.). osvojio Jeruzalem. Ostavio dubok trag u izraelskim izvorima (Daniel).

NARTEKS - izduženi natkriveni prostor pred ulazom u crkvu. Služi za okupljanje vjernika prije obreda.

NEKROPOLA - grad mrtvih, groblje.

NEOFIT - novopokrštenik, npr. novi član kršćanske vjerske zajednice.

NEREJIDE - ženska morska božanstva nižega ranga. Zajedno s Tritonom i drugim nižim božanstvima prate boga mora Neptuna (Posejdona). Imaju ljudsko obličje.

NESTORIJANIZAM - hereza koju je inicirao konstantinopolski biskup Nestorije (o. 380 - o. 451). Naglašava razliku između božanskoga i ljudskoga u Kristu, iz čega proizilazi da su ljudski Krist i Sin Božji dvije osobe.

NIMBUS - aureola, krug oko glave (osobito svetaca), koji simbolizira dostojanstvo figure. Iako je poznat još u pogansko doba, osobito se koristi u kršćanskoj umjetnosti.

NIMFE - rimska božanstva nižega ranga, zaštitnice šuma, izvora, voda, zdravlja i dr. Često sinkretizirane s ilirskim božanstvima sličnoga karaktera.

OBLATIO - prinošenje, prikazivanje djeteta u crkvi.

OINOHOE - metalni ili keramički vrč za vino, na niskoj nozi, sa zaobljenim tijelom i trolisnim otvorom s izvijenom usnom.

ORANT - u starokršćanskoj umjetnosti ljudski lik s rukama uzdignutim na molitvu. U stavu oranta često se prikazuje personifikacija crkve, Marije, svetaca i svetica. Ponekad su i pokojnici prikazivani u stavu molitve.

ORFEJ - nenadmašni pjevač koji je svojom čarobnom pjesmom krotio divlje zvijeri. Zbog ljubavi prema umrloj Euridici spustio se u carstvo sjena u pokušaju da je otamo izbavi.

ORKESTRA - kružni (u Grka) i polukružni (u Rimljana) prostor ispred scene u teatru. Po orkestri se kreće kor, tu se odvijaju plesovi, recitacije i drugi spektakli.

ORTODOKSIJA - pravovjerna, zastupanje nauka koji se drži jednim ispravnim.

OSCILLUM - reljef na tankoj mramornoj ploči, obično služi kao dekoracija u kućama u čast boga Bakha.

PAGANUS (lat. seljak, neuk čovjek) - poganin, neznabožac; ovo značenje proizlazi iz činjenice da se na selu nekristijanizirano (pogansko) pučanstvo održalo duže nego u gradu.

PAGUS - selo, ruralni kraj.

PALESTRA - vježbalište u termama ili drugim zdanjima namijenjenim tjelovježbi.

PALIOLA - vidi *brandea*.

PAN - grčki bog prirode, s kozjim nogama i repom te rogovima na ljudskoj glavi; indoeurop-skoga je podrijetla kao i ilirski Silvan koji ima istu ikonografiju.

PANEJ - svetište u prirodi u čast grčkoga boga Pana. Termin preuzet i za svetište u prirodi drugih božanstva. U nas se najčešće upotrebljava za svetište Silvana.

PANONI - skupni naziv kojim su Rimljani nazivali narode keltskoga podrijetla koji su nastavali Panoniju.

PATRICIJI - pripadnici rimskog plemstva, stanovnici Rima koji su bili upisani u popis članova jednog od tri rimska plemena.

PELAGIJANIZAM - hereza koju je otpočeo britski monah Pelagije (umro oko godine 420.). Hereza nijeće istočni grijeh, Božju milost i krštenje te zastupa tezu da se ljudi mogu spasiti čvrstom voljom, neovisno o Božjoj milosti.

PENTELIK - brdo kraj Atene gdje se vadio kvalitetni bijeli mramor i izvezio u obrađenom stanju na istočnu obalu Jadrana; od njega je načinjena atenska Akropola.

PERZEJ - vrlo popularni grčki mitološki junak koji je srpom odsjekao glavu Meduzi, jednoj od Gorgona.

PETASOS - vrsta grčkoga šešira sa širokim obodom.

PIETAS - vrlina milosrđa.

PIGMEJCI - afrički narod crne rase i niskoga rasta. U Grčkoj fantaziji imaju karikaturalan oblik. Zbog niskoga rasta Grci vjeruju da ih napadaju čaplje. Motiv spada u tzv. nilotičke motive koji su u grčku umjetnost dospjeli preko egipatske.

PIKSIDA - omanja široka keramička posuda s okruglim poklopcem. Upotrebljavala se pretežno za pohranu kozmetičkih krema.

PLEBEJCI - pripadnici običnoga puka, naroda (plebs) u Rimu.

PLUTEJ - ploča oltarne pregrade, često ukrašena reljefom.

POLIKLET - uz Fidiju najznamenitiji kipar grčkog klasičnog stila. Stvara sredinom V. st. prije Kr. Tvorac čuvenih statua Dorifora i Dijadumena. Likovi su mu čvrsti i atletski. Tvorac kanona idealnih proporcija ljudskoga tijela.

POLIS - samostalni grčki grad-država s vlastitom samoupravom.

PRAKSITEL - slavni grčki kipar kasnoklasičnoga razdoblja. Apogej njegove djelatnosti je doba oko godine 350. prije Kr. Bio je osobito omiljen među suvremenicima. Likovi su mu nježni i profinjeni.

PROKONES (*Prokonos*) - otočić u Mramornom moru kod Istanbula gdje se vadi kvalitetan mramor koji se mnogo eksportirao na istočnu obalu Jadrana, najčešće u poluobrađenom stanju. Tek kasnije se uz kamenolome po narudžbi rade i elementi crkvenoga namještaja.

PROSTIL (grč. *próstylos*) - tip antičkoga hrama. Obično ima jednostavnu cellu i stupove samo na pročelju.

PROTEZIS (grč. *prothesis*) - mala prostorija kraj apside crkve sa suprotne strane diakonikona. U sredini prostorije je stol za odlaganje darova.

PROTOMA - prednji dio životinjske figure u funkciji dekorativnog elementa u antičkim likovima i primijenjenim umjetnostima te u arhitekturi.

PSEFIZMA - dekret autonomne općine upisan u kamen i predložen puku na javnom mjestu
PSEUDOPERIPETER - tip grčkog i rimskog hrama koji bočno i straga nema slobodnostojeće stupove, nego polustupove koji su ugrađeni u zid ćelije.

REFUGIUM - utvrđeno mjesto za zaštitu u slučaju opasnosti, obično na brežuljcima

REVERS - stražnja strana kovanog novca ili medalje, naličje

ROMA - božanstvo, personifikacija grada Rima. Vanjsinom slična Ateni ili Amazonki. Njenu ikonografiju karakteriziraju ratnički elementi.

SALUTATORIUM - svečana dvorana ili kompleksno zdanje u kojem biskup ili neki svjetovni dostojanstvenik prima goste.

SAMOS - otok u Egejskom moru s vrlo starim pangrčkim svetištem posvećenim božici Heri
SAPFO - grčka pjesnikinja (otok Lesbos) s kraja VII. st. prije Kr. Njezina poezija je u toliko cijenjena da je Sapfo nazivana i desetom Muzom.

SARKOFAG - mrtvački sanduk od kamena, drva, pečene gline ili metala, redovito oslikan, odnosno ukrašen reljefima. Ima mnogo tipova sarkofaga, kao i radionica. Najčešći je oblik kuće s krovom-poklopcem na dvije vode.

SATIRI - u grčkoj mitologiji niža božanstva, pratioci boga Dioniza, razuzdana bića s kozjim ušima i repićem.

SCHITELZOPF - oblik frizure s kosom koja se od zatiljka vraća na tjeme i iznad čela ima izgled punde.

SELENA (rimski Luna) - grčka božica mjeseca, zaljubljuje se u mladoga pastira Endimiona.

SERAPIS - grčko-egipatsko božanstvo. Riječ je o sinkretiziranom Ozirisu i Apisu. Htoničkoga je karaktera i blizak grčkom Hadu. Glavno svetište u blizini Aleksandrije.

SHIZMA - raskol u kršćanskoj crkvi, najčešće zbog dogmatskih razloga i drukčijega tumačenja od službenoga.

SILEN - stari, trbušasti i čelavi pratitelj Dioniza. Ima kozje uši i konjski rep.

SILVAN - rimski bog šuma, polja i poljodjelstva, sinkretiziran s ilirskim božanstvom stada i pastira nepoznatoga imena. Dok je rimski Silvan prikazivan u obliku starijega čovjeka s kosom u ruci i plodovima, ilirski Silvan podsjeća na grčkog Pana - ima kozje noge i čovječji gornji dio. Bradat je a falus mu je u erekciji.

SIRENA - fantastično biće sa ženskim gornjim dijelom tijela i glavom, a donjim dijelom tijela u obliku ptice.

SITULA - brončana vjedorica za vodu s ručkama.

SKIFOS - čaša-šalica na plitkoj nozi i s dvije ručice.

SKOPAS - grčki kipar i arhitekt rodom s otoka Parosa. Tvorac mnogih čuvenih kipova, poput reljefa Amazonomahije na mauzoleju u Halikarnasu, reljefa na hramu Atene Aleje u Tegeji te drugih ostvarenja poput Menade, Pothosa i dr. Apogej stvaralaštva mu je između 350. i 330. god. prije Kr.

STELA - uspravna kamena ploča koja može služiti kao natpisno polje ili kao nadgrobni spomenik. Ovakva ploča u prvom slučaju je bez dekoracije, a u drugom može imati raščlanjenje poput maloga hrama (naiskos) i sadržavati figuralne prikaze, najčešće portrete pokojnika.

SUBSELLIUM - niska klupa za kler koji koncelebrira obred. Može biti priljubljena uz apsidu ili stajati slobodno u njezinom prostoru. Klupa okružuje oltar. Ako je riječ o crkvi u kojoj biskup stoluje ili povremeno predsjedava obredima, tada je u središtu klupe kathedra - klupa za biskupa koja je malo povišena i ima naslon.

TANAGRA - grad u Beotiji (Grčka) u kojem su se izradivale keramičke figurice. Po tome je grad i nazvana produkcija keramičkih figurica iz helenističkoga doba. Izradivale su se u mnogim dijelovima grčkoga svijeta.

TERRA SIGILLATA - glazirano glineno posude crvenkaste boje s reljefnim ili ugraviranim ukrasom.

TETRAPILON - međusobno povezana četiri stupa koji nose ukrasnu konstrukciju i naglašavaju važnost mjesta. Najčešće na križanju ulica ili pred vratima dvaju nasuprotno postavljenih zdanja.

THIASOS (grč.) - skup ljudi ili bogova.

TOLOS - tip okruglog omanjega hrama, obično s jednostavnom okruglom cellom. Oko hrama su stupovi koji nose trijem.

TORAKS (grč. *thōrax*) - prsni koš, prsni štít.

TORUTIKA - umjetnička obrada metalnih predmeta, obično utilitarnoga karaktera.

TRADITIO LEGIS - Kristova predaja Zakona apostolu Pavlu.

TRANSEPT - poprečni brod u crkvi, nalazi se sa strana svetišta ili po sredini uzdužnoga broda. Sukladno tome oblik crkve može biti T ili križnoga tlocrta. Može biti smješten pri kraju crkve, bliže apsidi ili po sredini. Služi za crkvene obrede i unutarnje procesije.

TRANSLACIJA (prijenos) - termin se obično upotrebljava za prijenos kostiju mučenika s jednoga mjesta na drugo.

TRIBUNAL - podignuti podij za govornika ili službenu osobu koja predsjedava skupu, sudi ili se obraća ljudima. Može se naći u mnogim vrstama zdanja ili čak na otvorenom prostoru.

TRIKONKOS - građevina s tlocrtom u obliku trokuta koji tvore tri polukružne apside.

TRITON - niže morsko božanstvo, sin Posejdonov. Gornji dio tijela mu je ljudski, a donji riblji. Na leđima obično drži veslo i puše u morsku školjku.

TRIUMVIRAT - vrhovna vlast koju su zajednički obnašala trojica ljudi. U Rimu su prvi trijumvirat sklopili Pompej, Cezar i Kras, a drugi trijumvirat Oktavijan, Antonije i Lepid.

TROPEJ (*tropaeum*) - vrsta rimskoga javnog spomenika koji se postavlja u znak pobjede nad neprijateljem. Ima oblik stabla na koje je nasadeno rimsko oružje, a pod njim sjede, obično za nj privezani, pokoreni barbari.

URNA - žara, recipijent za čuvanje pepela pokojnikova spaljena tijela. Izrađuju se od kamena, alabastera, metala ili keramike. Unutar recipijenta može biti i staklena posuda u koju se neposredno stavljaju ostaci nakon spaljivanja.

VILLA - luksuzna stambena obiteljska kuća u gradu (*villa urbana*) ili gospodarsko zdanje (*villa rustica*). Može postojati i zasebna ladanjska villa koja je najčešće združena s rustičnom *villom*.

VITRUVIJE - rimski arhitekt, živi u doba Julija Cezara i Augusta (druga polovica I. st. prije Kr.). Napisao traktat o arhitekturi nazvan *De architectura libri decem*.

VULCI - grad u sjevernoj Etruriji; arheološka iskapanja iznijela su na vidjelo nekropolu s bogatim grobnim priložima.

KAZALO POJMOVA I STVARI

A

A i Ω 268, 304
à jour (tehnika) 276
à macchia 194, 285
 adoracija 20
 adriobizantinizam 243
 afrička produkcija keramike 309
 afrodizijska produkcija kipova 108, 181,
ager (salonitanski) 57, 74
agora 25, 30,
 akademizam 130, 131, 135
 akrolit 22,
 akroterij 166, 169, 268, 271
 amblematika 255,
ambon, v. propovjedaonica
 ametist 200
 amfiteatar 70, 71, 72, 73, 73 (-kule-), 73
 (rampe), 74, 75, 197, 211, 285 (ora-
 torij u a.)
 amfora 39, 212
 anahoreti 233, 234
 anse 268
 antifona pojanja 241
 apostoli 264, 268, 273, 274, 283, 284, 292,
 295, 297, 302, 306, 307, 308, 309, 310
 apotropejski znak 255
 apsida 68, 69, 72, 194, 217, 218, 219, 221,
 222, 223, 224, 225, 226, 229, 231, 232,
 234, 236, 237, 238, 240, 242, 243, 245,
 246, 247, 248, 249, 286, 289, 291, 294,
 295, 297, 298, 300
 apsidiole 238, 245, 248, 299, 300
 ara 31, 97, 156, 157, 158, 159, 166
 arena 73
 arhaika 17, 20, 22, 24
 arhajska frizura 23
 arhajska skulptura 23
 arhajski osmijeh 22
 arhajski izraz 42
 arhandel 297

arheologija 311
 arhidakon 297
 arhitektura 24, 27
 aribalos 14
 arijanci, arijanizam 210, 220, 235
 arijanska katedrala 241, 242
 arkada 167, 278, 301, 307
 arkatura 232
 askos 11
 astragal 88, 167
 atenski novac 14, 15
 atičke radionice skulptura i sarkofaga
 102, 104, 105, 106, 108, 110, 154, 160,
 161, 162, 163, 164, 169, 172, 258, 263,
 265, 273
 atički import 31, 161
 atika 77, 86
 atribut 104
 atrij 244, 245, 248, 290
augustum 62
 augusti 174, 180
 avers 14, 43, 44, 204

B

bačvasti svod 222
 baldahin 304
 balustrada 65
 baptisterij 83, 219, 224, 225, 226, 227, 229,
 232, 233, 236, 237, 242, 245, 247, 248,
 276, 286, 288, 307, 308
 baza 174
 bazen 68
 bazilika
 - cimeterijalna 227, 228, 229, 230, 231,
 250, 311
 - civilna 64, 68, 125
 - dvojna 223, 226, 227, 232, 241
 - kršćanska 68, 83, 84, 210, 213, 216,
 217, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 226,

228, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237,
 240, 241, 244, 245, 246, 247, 249, 250,
 251, 252, 253, 255, 257, 273, 274, 275,
 276, 277, 284, 286, 287, 289, 292, 294,
 295, 297 (model), 300, 301, 302, 307,
 308

beotski štit 92,
 bezgrešno začeće (Marija) 297
 biblijski motivi 280, 297
 bijela haljina (prikaz mučenika) 297
 bik (protoma) 88, 89, 191
 bista, v. poprsje
 bilingualni tekstovi, 45
 biskup 208, 209, 214, 219, 224, 245, 294,
 298
 biskupija 206, 209, 210, 235
 biskupski dvor 224, 235, 237, 245, 246, 277
 borba 149
 brada 139, 151
 brkovi 151
 brod (crkveni) 154
bucbero vaza 12
 bukolički ideal, bukolički prizori, 83,
 172, 200, 256, 257
 bukranj 86, 93

C

caldarium (bazen s toplom vodom), 69
cameo, v. kameje
cardo maximus 53, 57, 81, 82
 carska ikonografija 77, 89, 139, 164, 173,
 176, 177, 179, 180, 200, 204
 carski edikti 209
 carski kamenolomi 242
 carski kip u oklopu 130, 131
 carski kipovi 149, 175
cella 64, 65, 178, 248
 cenobiti 233,
 centurion 152

cezari 174
 cijevi (vodovodne) 70
 cisterne 29, 78
cobors, v. kohorta
comes 234
confessor, v. konfesor
corona
 - *civica* 179
 - *muralis* (kruna u obliku gradskih zi-
 dina) 125, 181
 crkve, v. bazilike
 crkveni namještaj 273, 275,
 crnfiguralne vaze 11, 12, 14, 40
 crpilište vode 70

Č

česma (fontana) 66, 70, 73, 216
 češalj 308
 češljasta mreža komunikacija 57, 58

D

daunijsko posude 14, 15
deambulatorium 225, 242
decennalia 135
 - baze 254
decumanus maximus 53, 57, 75, 77, 81,
 224
 dekuman, v. *decumanus*
 dekurioni 213
 delfin 172, 182
 deranje ovna 171, 172
dextrarum iunctio 306
 diakonikon 219
 diarhija 207
 dijadem 100, 102, 108, 115
 dijecezanska središta 209
 Dioklecijanovi progoni kršćana 208
 dionizijska
 - eshatologija 177, 179
 - religija 149
 - sreća 164
 - tematika 39, 41, 99, 105, 191, 196, 257,
 278
 dionizijski rituali 73, 170, 177, 191, 196
 diptih 296
 divinizirani carevi 147
 Dobri pastir 167, 256, 258
 dokimejska (Dokimeion) produkcija sar-
 kofaga, 108, 110, 265
 domača skulptura, sarkofazi, radionice 86,
 111, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 258
domus 84
 - *d. ecclesia* 215, 218, 226
 donator 297

dorski dijalekt 45
 dvorana (trikonkalna) 66, 69
 dvoranska crva, v. *domus ecclesia*
 dvorište (otvoreno) 69, 81, 248

Đ

đakon 298

E

ecclesia 266
 edikula 40, 167, 257
 eginski novac 14, 15
 egzodus 213
 emporij 36
 enofora 196
 episkopalni kompleks, v. katedrala
 eponim 43
 eroti 86, 105, 106, 119, 153, 155, 156, 157,
 158, 162, 164, 165, 166, 167, 169, 172,
 177, 179, 180, 197, 202, 203, 259, 267
 erotske scene 197, 200
 etrurska arhaika 21, 24
eulogia 309
 evanđelisti 208, 273, 274
 evanđelja 257
 evangelizacija 208
ex voto 16, 242

F

falus 197
 fantastično biće čovjek-bik 88 (protoma),
 89, 175
 fantastične životinje 280
Felicitas Saeculi 175
fenestella confessionis 222, 303
 figura pokorenog barbarina (Gal), 130
 filozof 189, 191, 257
 - s rotulusom 164, 165
 fizionomija 144, 296, 297
 fizionomijsko-patetična manira portreta
 120, 121
fondo d' oro 310
 fontana, v. česma
 fortifikacije, v. gradske zidine
 forum 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 65,
 66, 68, 69, 70, 82, 89, 90, 108, 125,
 130, 191, 211, 213, 214, 218, 226
 fresko slikarstvo (freska) 188, 189, 190,
 191, 192, 193, 194, 282, 283, 284, 285,
 286, 287, 301
frigidarium (bazen s hladnom vodom),
 69

frigijska kapa 114, 115, 162, 177,
 friz 88, 92, 171, 177, 178, 179, 180, 181,
 262,
 - oružja 93, 149
 frizura 97, 102, 112, 136, 138, 145, 146,
 149, 152, 153, 180, 191, 202, 266,
 273, 274, 297, 307
 frontinijanizam 210

G

galerija 73, 74
 game 198, 200, 201
 geometrijski
 - stil 21
 - ukrasi 286
 giganti 177
 gimnazij 8,
 girlande 86, 89, 92, 169, 171, 179, 180, 301
 gladijatori 182, 187, 191, 197, 200
 globus 176, 295
 glumci 197, 200
 Gnathia vaze, 39
 godišnja doba (personifikacija) 166, 167,
 179, 201
 golubovi (golubice) 169, 268, 271, 273,
 277, 284, 304
 gornjojadranske vaze 40
 gorski kristal 200
 gospodarske prostorije 78,
 gradine (ilirske, prahistorijske) 55, 61,
 212, 251
 gradska vrata 75, 76, 77, 88, 89, 90 (ključ-
 ni kamen, blokovi luka), 173, 174, 175,
 176, 254 (ključni kamen), 255 (nad-
 vratnik), 263
 gradske
 - jedinice, v. *insulae*
 - zidine 26, 27, 30, 56, 57, 58, 59, 62, 75,
 76, 154, 188, 212, 213, 218, 224, 227,
 231, 251, 252, 253
 grafiti 233
 graverski stil 21
 grčka književnost 45
 grčki jezik i pismo 45
 grifon 169, 177, 300
 groblje, v. nekropola
 grobna parcela 125

H

hajka na zvijeri 164
 hamosorij 267
 helenističko doba
 - rano 35
 - kasnije 36

helenizam, helenistički uzori 21, 24, 37, 42, 46, 107, 108, 119
 Heraklov čvor 171, 272
 herma 16, 17, 74, 144, 145, 147, 175
 heros 43, 114
 hidrija 39, 40
 hijerarhija 174, 297
 - kršćanska 208, 220
 hipodamski raspored ulica 28
 hipogej 223
 hipokamp 16, 98, 172, 188, 203
 hlamida 105
 homerska religija 7
 homerski dvoboji 46
 horizontalna stratigrafija 284
 hram 30, 31, 37, 62, 64, 70, 73, 78, 86, 98, 125, 173, 181, 217
 hrvatska kultura 311

I

idoli 20
 ikonizacija 145, 204
 ikonografija 36, 40, 86, 89, 92, 93, 97, 98, 104, 113, 114, 144, 158, 172, 176, 200, 204, 207, 256, 257, 259, 280, 282, 288, 289, 296, 297, 300, 301, 303, 307 (od 207 kršćanska)
 -Ilijada 7
 importirana skulptura 86
 impost 277
in situ 301
 individualna prepoznatljivost 147
insulae 53, 84
 insularni modul 225
intaglio, v. geme
 interkolumnij 165
interpretatio romana 95
 itifaličnost 20
ius gladii 208
 izokefalija 262, 264

J

Jaganjac na rajskom brdu 268
 jaganjci 276, 304, 306, 307, 308
 jantarne figurice 18, 19, 195, 201
 jantarni nakit 195, 201, 203
 japodska plastika 18, 20
 jaspis 200
 jelen kao ikonografski motiv 177, 276, 277, 288, 300, 301
 Jonios novac 43
 jonski dijalekt 45

K

kacige 11, 154
 kadionica 308
 kalupi za keramiku 40
 kameje 200
 kamenolomi 113
 kampanske vaze 40
 kanal 70
 kandelabar 191
 kantaros 157, 177, 188, 272, 273, 277, 284, 288, 289, 290, 300
 kapitei 63, 64, 82, 89, 211, 275, 281, 308
 kapitolijska trijada 64
 kapitolijska trijada 64
 kaptiranje vode 70
 kardio, v. *cardo*
 kartoni (uzorci) 187
 kasetoni 89, 177, 178, 179
 kasniji helenizam 36
 kastrizacija 212, 251
 kaštel 234, 253
 katakombe 283, 304
 katedrala 213, 217, 218, 224, 225, 227, 230, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 255, 301
 katekumenej 225, 236, 288
 kazalište, v. teatar
 kenotaf 152
 keramika 195, 196
 kerikeion 114
 kiliks 39
 kimatij 273
 klasicizam 94, 106, 107, 111, 113, 114, 115, 130, 131, 134, 150
 klasična umjetnost, klasični ukus 24, 94, 102, 107, 111, 113, 114
 kler 280
 kline (ležaljka) 161, 164, 165
 klupa za kler 224, 225, 226, 243
 knemide 11, 202, 203
 kohorta 61
 kolonija 52, 57, 59, 60, 75, 210
 kolonizacija (grčka), 7, 10
 kolorizam 187, 289, 297, 300
 komunikacije 26, 29, 61, 81
 koncili 210
 konfesija 214, 229, 240, 302
 konfesor 209, 220, 230, 286, 294, 297, 298, 299, 303
 konsignatorij 236, 288
 kontrafori 251
 kontrapost 104, 203
 konzola 175, 177
 konjanik 153, 204
 konjanička statua 16
 kopija 105, 106, 114
 kopske radionice metalnih predmeta 308

korintski slikari 14
 korintsko posuđe 14
 koroplastika 11, 195
 košara od pruca 155
 kovnice 43, 204, 310 (u Saloni)
 koža nemejskog lava 44
 krater sa stupovima 39
 kripti 221, 222
 kriptokršćanski motivi 258
 kristijanizacija 176, 242
 krivovjerje 210
 križ 176, 217, 254, 255, 268, 270, 271, 275, 277, 278, 279, 301, 304 (ukrašen gema-
 ma), 306, 307, 308, 309, 310
 krotanski novac 14
 krstionica, v. baptisterij
 kršćani 209, 213, 214, 220, 262
 kršćanska
 - simbolika 188, 268, 278, 310
 - kult 213, 215, 219, 232, 249
 - kulni centar 213, 214
 kršćanstvo 207, 208, 211, 214, 216, 220, 223, 231, 260, 261, 273, 310, 311
 krštenje 306
 kubičnost oblika glave 146
 kubus 113
 kule 27, 75, 76, 77, 83, 175, 234, 251, 253
 kult mučenika 209
 kulna skulptura 85, 149
 kupola 297, 301, 308
 kurija (*curia*) 67, 68, 70
 kuros 16, 17, 23

L

labirint 188
 lagobolon 191, 192
 lampe 119 (u obliku figura)
 lampice v. svjetiljke
 lararij 115
 lascivne scene 197
 lav 155, 191, 203, 272, 273, 297
 lavlje pandže 164
 lavlje protome 39
 lavovi (uz tron Magne Mater) 104
 lažne relikvije (brandea, paliola) 302
 legije 93
 lekitos 14, 39
 lezbička kima 88
 lezene 73
Liber pontificalis 209
 liburnski cipus 155
limes 204, 213
 liturgija 214, 219, 222, 230, 235, 241, 242, 273, 304
loculus 221, 222, 250, 304, 307
locus sanctus 223,

logor (*castrum*) vojni 60, 61, 83
 lončarske peći 196
 lov 149, 164, 165, 171, 179, 188, 197
 lovorov vijenac 191
 loža s govornicom v. *tribunal*
 ložište (*praefurnium*) 68
ludus gladiatorius 74
 luk 165, 175
 luneta (oltara) 277, 279

M

marama 152, 307
 marijanski program 297, 299, 300
 martir (*martyr*) v. mučenik
 martirij 229
 maskeroni 177, 181
 matrice za iskucavanje 304, 307
 mauzolej 37, 38, 82, 84, 152, 167, 171, 180, 221, 222, 228, 236, 237, 240, 308
 meandar 16
 medaljon 180, 182, 185, 187, 295
 megalitski blokovi 28, 30, 56, 59, 60, 64, 76
 megarske vaze 40
 meloska grupa kurosa 23
 memorije 219, 220, 221, 222, 223, 241, 243
 menade 170, 171, 191
 menza v. oltar
merlatura 175
 metropolija 209
 mikenska keramika 11
mille fiori 197
 misionari 253
 mistično brdo 304
 mlinovi 248
 molitva (*expansis manibus*) 259
 monasi v. redovnici
 monaštvo 233, 248
 monogrami (uključen i Kristogram) 200, 268, 275, 276, 277, 284, 309, 310
 morski *thyasos*, morska božanstva i fantastična bića 89, 99, 114, 160, 171, 172, 182, 184
 mostovi 58
 mozaičke radionice 182, 190, 300
 mozaična intarzija 298
 mozaik 69, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 217, 219, 224, 225, 229, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 301
 mramor 93, 113, 159, 166, 167, 170, 266
 mramorne obloge 286
 mrežasti sustav ulica, v. ortogonalna mreža ulica
 mrežica za kosu 139
 mučenik 209, 210, 220, 221, 222, 228, 230, 231, 250, 269, 285, 286, 297, 298, 303

mučenički grobovi v. konfesija
 mučenički vijenac (kruna) 298, 299
munera gladiatoria 73
 municipij 52, 59
 munificijencije 62
 muze 190

N

nadgrobna umjetnost 85, 147
 nagost 130, 132
 naiskos 40
 nakit 20, 202
 namjerno oštećivanje kipova 147
 namjesnik provincije 208
nartex (narteks) 219, 224, 225, 226, 244, 245
 nastambe za vojnike 61
 naturalizam 125, 134
 naušnice 41
 Navještenje 296, 297
 negroidne maske 41
 nekropola 25, 56, 214, 218, 220, 221, 225, 230, 235, 239, 250, 261, 268, 284, 310
 neofiti 217, 248
 nestorijanizam 210
 neutralni motivi 257, 262
 nezakcijska plastika 23
 nimbus 257, 273, 283, 284, 297, 298, 299, 304
 nimfej, v. česma
 niše 71, 78, 176
 noge stolova (s figurom) 105, 107, 118, 260, 261
 noričko-panonski umjetnički krug 114
 nošnja 97
 novac
 Farosa 42
 Herakleje 44
 kralja Balcja 44, 45
 kralja Gencija 43
 sa siglom ΦΑ 45
Nuppenschaale (bobičasti ukras staklenih zdjela) 310

O

obred, v. kult
 odeion 72
 «Odiseja» 7
 oinochoe 11, 13, 14, 39, 45
 okućnica 30
 oltar 216, 217, 230, 273 (menze), 273 (o. tipa sigma), 274, 277, 299, 302
 oltarna pregrada 273, 275, 276, 280, 281
 oltarni grob, v. konfesija

onera 211
 oniks 200
Opferbildnis tip portreta 135
oppida civium Romanorum 47
 orant (orantica) 264, 266
 orao 89, 177
 oratorij 215, 216, 217, 218, 224, 225, 243, 246, 301
 originali 105
 orkestra 73, 75
 ortodoksija 235
 ortogonalna mreža ulica 25, 29, 52, 53, 56, 58, 59, 60
oscillum 98
 ovce 168, 169, 272, 278, 279
 ovuli 167

P

pagus 242
 palača 80, 81, 82, 234
 palestra 69, 81
 palij 187, 298
 palimpsest skulptura 134
 palma 304
 palmeta 309
 paneji 96, 97
 panteistički religijski koncept 177, 178
 panteon 97
 pantera 191
parapetasma 266
 parcelacija zemljišta 30, 31
parens coloniae 52
 pastir u orijentalnoj odjeći 158
pastor 257
 pastoralne teme 256, 258, 260, 261, 263, 264, 267
 patena 270
 patos, patetika 35, 102, 124, 125
 paunovi 169, 188, 284, 289
 pelagijanizam 210
 pelte 167
 pentelički mramor 31
 pergola 274
 peribol 64
 peripter 167
 peristol 82, 102
 personifikacija
 - grada Salone 263
 - grada Antiohije na Orontu 104
 - godišnjih doba 86, 180
 - *pietas* 257
 - vjetra 130, 274
petasos 42
 piksida 12, 39
 pilastri (nosači pluteja) 89, 90, 167, 216, 217

piloni 74, 239
piscina 224, 226, 232, 234, 236, 242, 286
 pjesnik 189, 191
 plastika, v. skulptura
 platforma za obraćanje puku, v. *tribunal*
 plesač 191, 193
 pletenica 139, 145
 pleterni ukrasi 307
 pluteji 89, 216, 275, 276, 277, 307
 pogani 209, 214, 242, 262
 poganstvo (religija) 207, 213, 218, 260
 Pohodenje 297
 pokršćavanje, v. kristijanizacija
 pokršćenik, v. neofit
 polis 47
 pompejanska kuća (tip) 102
 poprečni brod, v. transept
 poprsje 201
 portret 102, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126
 - posthumni 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 169, 173, 179, 180, 191, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 255, 267, 268, 271
 - Augustov, *Prima Porta* tipa 124
 - Oktavijanov, tzv. Akcijskog tipa 124
 posmrtna gozba 34, 35, 163, 165
 posude 119, 195
 povijest 311
 »predarhaika« 20
 prezbitelj 229
 prikazanje djeteta (*oblatio*) 306
 privjesak 309, 310
 progoni kršćana 257
 propaganda (državna i carska, državna i gradska) 89, 92, 132, 134, 174, 175, 204
 propovjedaonica 273, 275
 propugnakul 78
 proscenij 72
 prostaza 276
 prostilos 64, 66, 176, 177, 178
 prostorije za znojenje (*sudatorium*) 69
prothesis 219
 provincije 210
 prstenje 200, 201, 308
 psalam (42.) 288
 psefizma 30, 45
 pseudoperipter 64
 psihe 165
 pterige 130
 ptičje protome 275
 pustinjaci, v. anahoreti
 putujući majstor (Maximin) 112

R

radijalna struktura gradskih komunikacija 29, 30
 radionice
 - skulptura i sarkofaga grada Rima 106, 110, 165, 169, 172, 259, 263, 264, 265
 - keramike 196
 - stakla 197, 198
 rajske rijeke 268, 277, 304
 rajski vrt 284, 288
 rano helenističko doba 35
 ratnici 200
 realizam 125, 134
 redovnici 248
refugium 61 212, 251
 rekvizitarij 73
 religija
 - autohtona 97
 - liburnska 98
 - kretska 7
 - mikenska 7
 religijski program 175
 relikvijar 257, 302, 303, 304, 305, 306, 308
 relikvije 222, 302, 303
 rešetka (klizajuća) 78
 retardacija 153
 revers (novca) 14, 43, 44
 rezidencija 78
 riba (kao umjetnički motiv) 187, 217, 272, 273, 290, 301, 309
 rimske radionice, v. radionice grada Rima
 rimski građani 133
 ritual 216, 308 (ritualno česljanje svećenika) 308
 romanizacija 97
 romanizirano stanovništvo 311
rotulus 133, 187, 257, 273, 304
 rozeta 171, 176, 273, 309
 ruralizacija grada 211

S

sakristija 225
 salonitanska crkva 209
 salonitanska »zaobilaznica« (suvremena komunikacija) 288
 salonitanske radionice (portreta, skulpture i sarkofaga) 125, 166, 167, 168, 169, 170, 266, 269, 270
salutatorium 229, 237
 samostan 248, 249
 sardoniks 200
 sarkofag 16, 17, 21, 99, 139, 144, 152, 159, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 179, 212, 213, 228, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267,

268, 269, 270, 271, 272, 273, 289, 303, 304, 307, 311

satir 98, 170, 191, 192
 scena (teatar) 71
 selo (*vicius*) 61
 sepulkralna
 - umjetnost, v. nadgrobna umjetnost
 - simbolika 177, 179
 - kult 224, 240
 Scusovo blago 311
 sfinge 89
 silen 170
 simologija 207
 sinkretizam 310
 sirena 41
 siringa 191, 192
 sirski zabat 167, 257
 sistem vođenja vrućeg zraka (terme) 68
 sitna plastika 118, 119
 sjedeća statua 132, 175
 skifos 39
 skulptura 31, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 173, 254, 255
 - službena 85, 133
 skupine carskih kipova 125, 130, 132, 144
 slavoluk 86, 87, 88, 89, 93, 139, 254, 258
 slikarski alat 194
 slikarstvo 194, 282, 284
somnus perpetuus 165
 soteriološko značenje 304
 spirala 16
 spiralna mreža komunikacija 55
 stakleno posude 197, 198
 stambena arhitektura 84
 standardizacija crkava 219, 223
 stanovi za svećenike 78
 status pokojnika 16
 stećci 280, 281
 stele (nadgrobne) 20, 35, 36, 37, 38, 93, 112, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 177
 strigili 167, 264, 265
 stupovi
 - ukrasni 66, 139, 167, 211, 238, 239, 273, 278, 304
 - tordirani 308
 - tetrarha 254
subsellium, v. klupa za kler
 substrukcije 56, 66, 71
 svećenik 216, 218
 svetac (svetice) 297, 300, 306
 svetište, v. hram
 svijećnjaci 306
 svitak, v. *rotulus* 257
 svjetiljke 195, 196, 197, 308, 309

Š

šetalište 69
 šišarka 201
 školjke 171
 skrinja (poklopac) 271
 skrinjica (*scrinium*) 302, 303, 304, 307
 sljem 204
 štiti 154
 štitnik za oči konja 204
 stuk, stukatura 37, 38, 190, 278, 300, 301

T

taberne 57, 66, 213, 218
tabula 92, 166, 167, 169, 170, 272, 273
 Tanagra figurice 38
 taurobolija (žrtvovanje bika) 191
 teatar 25, 30, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 125, 177, 197, 211
 teatarske maske 171, 177
 telamon 177
 tempera 194
 tenija 189
tepidarium 69
 terme, 61, 67, 68, 69, 70, 78, 125, 182, 187, 191, 211, 223, 224, 225, 234, 249, 251, 284
terra sigillata 195, 309
 tetrapilon 237
 tetrarhija (sustav vlasti) 82, 139, 173, 207
 tijesak, v. torkular
tirsos (Dionizov atribut) 99
 toga 127, 130
 tolos (hram) 82

toponomastika 235
 toraks 203
 toreutika 11, 17, 41
 torkular 211, 248
Traditio legis 299, 300, 304, 307
 tragična maska 119
 transept 234, 239, 240
 translacija 230, 231
 trg 67, 73, 82
tribunal 62, 63, 66, 68
 trijem 63, 65, 66, 68, 81, 245, 248
 trijumfalni luk 292, 295
 trikonkos 239
 tron 297, 304
 tropej 92, 93, 200
 tupe 135

U

ukosnice 200, 201
 ukrasi kola i zaprega 119
 umjetnički obrt 195
 urbana matrica 26
 urbanizam, grčki, 24, 27, 28, 29, 30, rimski, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 211, 212, 214, 234
 urna 17, 18, 20, 21, 159, 163, 203, 280

V

vallum 53
 vapnenac 93, 166, 168, 169, 270, 279
 velikaški dvorci 82
Victoria Augusti ili *Augustorum* 176,

vicius, v. selo
villa 78, 82, 83, 84, 98, 191, 194, 249
 vijenac 273, 284, 297
 višenamjenska dvorana 68
 vitice (akantusove, vegetabilne, floralne, listovi) 62, 86, 89, 92, 157, 181, 191, 271, 272, 279, 284, 289, 290, 301, 307, 309
 vjerska tolerancija 207
 vodospremnik (*castellum aquae*) 70
 vodovod 70
 vojne postaje 61
 vojnička oprema 204
 voluta (norička) 170, 273

Z

zabat 154, 177, 268, 284
 Zakon XII tablica 53
 zgrade zapovjedništva legije 61
 zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

Ž

žanr-scene 203
 ždralovi 202
 žigovi na raznim predmetima 196
 životinje (kao umjetnički motiv) 187, 200, 267, 276, 278, 284, 290, 301
 žrtvenik 157
 župne crkve 214

KAZALO OSOBNIH IMENA, NARODA, PLEMENA I ZEMLJOPISNOG NAZIVLJA

A

Abdalonimos, sidonski vladar, 164 (sarkofag s prikazom lova iz Sidona)
 Abraham, 384 (relikvijar iz Novalje)
 Abramić M., 97, 98, 106, 109, 169, 202, 203, 213
 Adam Klissa (Rumunjska), 93 (Trajanov trojaion)
 Aemonia (Novigrad), 209 (biskupija)
 Aenona (Nin), 39 (krater sa stupovima), 57 (urbanizam), 62, 63, (hram), 67 (forum), 97, 98 (kip Venere Anzotike), 123 (portret Agripe), 127, 128 (skupina carskih kipova), 130, 134 (Augustov kip, portret Nerve), 182 (mozaik s gladijatorima)
 Acquum (Čitluk kod Sinja), 56 (urbanizam), 65, 66 (hramovi), 66 (kapitolij), 72 (nema teatar), 77 (gradska vrata), 91 (reljefi gradskih vrata), 96 (reljef Diane i Silvane u hridini), 100, 108 (glava božice), 109, 110 (kip Diane Lucifere), 110 (kip Fortune), 111 (kip Rome)
 Aeronije Firmin (Quintus Aeronius Firminus), 158 (nadgrobna ara)
 Aesculapus, rimski bog liječništva, 110, 111 (kip iz Salone)
 Afrika (sjeverna), 84 (mozaik iz Tabarke ville rustice), 309 (keramika)
 Afrodizija, grad u Kariji (Mala Azija), 110 (skulptura)
 Agripa (Marcus Vipsanius Agrippa), rimski vojskovođa, Augustov zet, 123, 125 (portret iz Aenone)
 Agripina M., (Julia Agrippina), žena cara Klaudija, majka cara Nerona, 129, 130 (mogući portret iz Pule)
 Ahil, grčki mitološki junak, 169 (imitacija motiva Ahila na Skirosu na sarkofagu iz Salone)

Akropola (Atena), 35 (reljef atleta)
 Akvileja, grad u sjevernoj Italiji, 168 (sarkofazi), 170 (utjecaj sarkofaga na produkciju u Panoniji), 171 (mauzoleji), 201 (gema), 218 (rana crkva), 242 (razlike u gradnji crkava u odnosu na Dalmaciju)
 Alarik, germanski vojskovođa, 266 (prodor u Rim, prestanak rada radionica sarkofaga u Rimu)
 Albanija, 253 (gradske zidine)
 Albucii, salonitanska obitelj, 166 (sarkofag)
 Aleksandar Veliki, makedonski kralj, 43 (portret na novcu), 44 (poistovjećivanje s Heraklom na novcu), 89 (Augustov nastavljatelj djela A.), 138 (utjecaj frizure i fizionomije)
 Alfieri N., 14
 Alföldi R.M., 43
 Amazonke, žene ratnice iz grčke mitologije, 111 (ikonografija Rome kao A.)
 Anastazije (Anastasius), 209 (salonitanski mučenik)
 Andautonia (Šćitarjevo kod Zagreba), rimsko naselje, 191, 192, 193 (freske)
 Andreae B., 65, 84, 139, 182, 207
 Andrija, apostol, 297 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani)
 Angiolini Martinelli P., 270
 Antiohija (Antakija), grad u Siriji (danas u Turskoj), 82 (Dioklecijanov palača u A.), 104 (Eutihidova personifikacija grada)
 Antiohijan (Antiochianus), 209 (salonitanski mučenik)
 Antonin Pijo (Marcus Antoninus Pius), rimski car, 151 (nadgrobni spomenik iz okolice Salone s portretima iz doba A.), 152 (stela iz Murse s portretom poput A.)

Antonini, rimska carska obitelj, 74 (amfiteatar u Saloni iz doba A.)
 Anzotika, ilirsko božanstvo sinkretizirano s rimskom Venerom, 97 (kip iz Aenone)
 Apolon, antički bog, 21 (Mantiklov A.), 42 (glava na novcu Korkyre, mogući A.), 94 (kip iz Zagreba), 164 (prizor lova Aleksandra Velikog za svetište u Delfima), 177 (grifon, sveta životinja A.), 185 (na mozaiku u Saloni)
 Apoksiomen (Apoxiomenos), 35 (Lizipov kip)
 Apolonije, grčki kipar helenističkog razdoblja, 188 (kip Kažnjavanje Dirke)
 Aporus (Osor na Cresu), 124, 125 (portret Oktavijana), 122 (skupina carskih kipova), 131 (glava Druza M.), 209 (biskupija)
 Aquae lassae (Varaždinske Toplice) 65 (hram), 70 (terme), 113 (kip Minerve, kubus s likom Marsa), 154 (stela iz Bjelovara povezana s umjetnošću sjeverozapadne Panonije, 249 (dvorana u termama preuređena za kršćanski kult), 283, 284 (freske)
 Arapi, 8
 Arausion (Dubrovnik), 209 (biskupija)
 Arba ili Arva (Rab, otok Rab) 37 (atička stela), 58, 59 (urbanizam), 119 (kipič-svjetiljka dječaka s ribom), 138 (natpisi na bazama kipova careva), 209 (biskupija), 307 (kameni relikvijar)
 Argonauti, grčki mitološki moreplovci, 154 (stela iz Bjelovara, pogrešna atribucija)
 Argyruntum (Starigrad Paklenica), 53 (urbanizam), 201 (jantarno prstenje)
 Arias P.E., 14
 Arkandel, otočić kraj Trogira, 248 (samostanski kompleks)

Arles (Arelate), grad u južnoj Francuskoj, 73 (teatar)
 Artemida, grčka božica lova i prirode, 33, 34 (glava kipa iz Isse), vidi i Dijana
 Asseria (Podgrade kod Benkovca), ilirsko-rimsko naselje, 28, 29 (megalitske zidine), 60 (urbanizam), 66 (hram), 65, 67 (forum), 77, 88, 89 (gradska vrata i slavluk u čast Trajana), 156 (radionica liburnskih cipusa)
 Asterije (Asterius), 209 (salonitanski mučenik), 222 (memorija na Kapljuču u Saloni), 285, 286 (freska u amfiteatru u Saloni)
 Atalanta, grčka mitološka junakinja, 161 (na atičkom sarkofagu iz Splita)
 Atena, grad, 7 (pošteđena u dorskom prodoru), 14 (crnofigurna keramika), 17 (Rampin jahač s Akropole), 21 (reljef jahača), 35 (reljef atleta s Akropole), 86, 102 (import kipova iz A.), 104, 105 (atičke radionice), 104 (glava Hermesa u Oxfordu), 105 (import ukrasnih kipova iz A.), 118 (kip Atisa), 160-164 (radionice sarkofaga), 164 (sarkofag s dionizijskom povorkom), 169 (ikonografija radionica), 170 (sarkofag), 172 (prestanak rada radionica sarkofaga), 172 (menze), 173 (utjecaj atičkih sarkofaga)
 Atena, grčka božica, 102 (kip iz Salone)
 Atis, maloazijsko božanstvo (kult Magne Mater), 115 (glava iz Siscije mogući A.), 118 (brončani kipić iz Salone, kipovi iz Resnika kod Trogira, Atene i Napulja)
 August (Imperator Caesar Divi filius Augustus), rimski car, 72 (amfiteatar u Puli u doba A.), 76 (Porta Caesarea u Saloni iz doba A.), 89, 90 (Amon kao aluzija na A.), 92 (A. trofej nepoznate lokacije u Dalmaciji), 93 (A. trofej u Turbiji), 107 (klasicistički kipovi iz doba A.), 120, 124 (portret iz Osora), 125, 126 (kip iz Aenone), 130 (kip iz Pule, glave Amona na A. Forumu, Amon na pterigama Augustova kipa iz Narone), 144 (stela G. Utija iz Salone A. doba), 159 (u doba A. početak eksploatacije kararskog mramora, 209 (urbani karakter Senije još od A. doba)
 Augusta, 179 (naslov Galerije Valerije)
 Aurelijan (Lucius Domitius Aurelianus), rimski car 208 (progoni kršćana)
 Aurelija Maksima (Aurelia Maxima), 267 (poklopac sarkofaga s portretom A.M.)

Aurelije Aurelijan (Titus Aurelius Aurelianus), 186, 187 (nadgrobni mozaik u Saloni)
 Aurelije Marko (Marcus Aelius Aurelius Verus), rimski car 136 (portret iz Salone imitacija izgleda M.A.)
 Aurelije Satrije (Aurelius Satrius), 267 (poklopac sarkofaga s portretom A.S.)
 Aurelije Valerin (Aurelius Valerinus), 152 (portret na steli iz Salone)
 Aurigema S., 14
 Avari, 8
 B
 Babić I., 30
 Babudri E., 84
 Badurina A., 257, 303
 Balbo (Lucius Cornelius Balbus), 72 (graditelj teatra u Rimu)
 Baldini M., 62
 Balej (Ballaios), ilirski kralj, 42, 44, 45 (novac s portretom B.)
 Baloie, 209 (rimsko naselje i biskupija u Bosni)
 Bankó J., 125, 130
 Banjole u Istri, 245 (crkva Sv. Mihovila)
 Baranja, 155 (gornji dio stela)
 Barbariga, mjesto na zap. obali Istre, 83 (rimski villa rustica), 191 (freske), 311 (moguće nalazište Seusova blaga)
 Barbat, o. Rab, 252 (kasnoantičko utvrđenje)
 Barletta, grad u Italiji, 271 (sarkofag s križem, import iz Dalmacije)
 Basler D., 251, 280
 Baton (Bato), ilirski pobunjenik protiv Rimljana, 92 (trofej iz Garduna)
 Batović Š., 14, 39
 Baučići, zaselak poviše Omiša, 125 (natpis Augusta i Rome, glava Tiberija)
 Bauer E.A., 147
 Beasley J.B., 39
 Beč, 37 (mjesto čuvanja atičke stela s glavom iz Raba)
 Begović-Dvoržak V., 78
 Belamarić J., 213, 241, 252, 286, 307
 Belošević J., 307
 Benson J.L., 14
 Berard J., 7
 Bergmann M., 144
 Berlin, 115, 116 (Pergamon muzej u B. mjesto čuvanja Dionizova kipa iz Dalmacije)
 Bersa G., 197
 Bervaldi J., 171

Betika, naselje na zap. obali Istre, 248 (starokršćanski crkveni kompleks), 289 (mozaici)
 Betolla, naselje u Italiji, 16 (etruska nahajka vaza)
 Bianchi-Bandinelli R., 16, 17, 202
 Bieber M., 34, 35, 102, 108, 202
 Bielefeld D., 164
 Bihać, grad u Bosni, 20, 21 (B. republika svetište japodske umjetnosti)
 Bijaci, lokacija u Kaštelanskom polju, 233 (baptisterij)
 Bileća, naselje u ist. Hercegovini, 194 (mozaici iz Panika)
 Bilich I., 41
 Bilić A., 93 (nalaz gardunskog tropeja na njegovoj zemlji)
 Bilić S., 214
 Bilje, naselje u Baranji, 155 (gornji dio stela)
 Bistue (nesigurna lokacija, moguće Bistrica ili Bugojno), rimski grad i biskupija u Bosni, 209 (biskupija)
 Bitola, grad u Makedoniji (Heraclea Lyncestis), 75 (teatar)
 Bjelovar, grad u sjv. Hrvatskoj, 154 (stela s prikazom Ifigenije na Tauridu)
 Blato, mjesto na o. Korčuli, 11, 12 (konjske vaze)
 Boardman J., 21, 23, 94
 Boethius A., 65
 Bog Otac, 160 (reljef iz šibenske katedrale)
 Bogorodica, vidi Marija
 Bojanovski I., 83
 Bol, mjesto na o. Braču, 252 (kasnoantičko utvrđenje)
 Bonacić Mandinić M., 44
 Bonano Arvantis M., 154
 Borbein A., 108
 Boschung D., 124, 130
 Bosna, 51 (u tri rimske provincije), 188 (mozaici), 194 (freske), 280 (plastika)
 Bovini G., 248, 286, 297
 Brač, otok, 213 (crkve na sjevernoj strani otoka), 233 (Drakonjina spilja), 240 (crkva u Lovrečini), 252 (kasnoantičko utvrđenje u Bolu), 270 (sarkofazi s križem, kamenolom i obrada blokova za sarkofage)
 Brandenburg H., 218
 Brendel O.J., 7, 17, 24
 Brenk B., 214, 223, 246, 266, 280, 300
 Breza, mjesto u Bosni, 280 (starokršćanska plastika)
 Bribir, vidi Varvaria
 Brijuni, otočje, 78, 79, 80 (arhitektonski kompleks u uvali Verige), 210 (mogući

ča biskupija), 234 (usporedba s Polacama na Mljetu)
 Brøndsted J., 165, 220, 223, 229, 284, 287
 Brunšmid J., 30, 42, 43, 94, 154
 Brusić Z., 195, 252
 Bucci M., 270
 Budimpešta, 163 (sarkofag iz Salone), 303 (škrinjica-relikvijar iz Siscije)
 Budischowsky M. Ch., 89
 Budrovci-Štrbinci (antička Certissia), naselje kod Đakova u Panoniji, 250 (groblje), 284, 285 (freska), 310 (stakleno dno s portretima bračnog para u zlatnom listiću)
 Buje, Istra, 16 (fragment histarske plastike)
 Bulat M., 60, 70
 Bulić E., 31, 99, 115, 119, 157, 187, 197, 200, 213, 214, 219, 248, 256, 284, 308
 Bulle H., 102
 Burnum, (Ivoševci kod Kistanja), logor rimskih legija, od Trajana municipij, 61, 62 (vojnički logor), 74 (mogući amfiteatar), 91 (ključni kamen s glavom Herakla), 150, 155 (vojničke stele), 196 (enofoza)
 Buschhausen H., 119, 303, 304, 306, 307
 Buschor E., 16
 Buškariol E., 62, 227, 281
 Buzov M., 182, 187

C

Cagiano de Azevedo M., 221, 234
 Cambi N., 16, 18, 20, 22, 28, 29, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 46, 47, 43, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 77, 80, 91, 92, 98, 99, 102, 104, 108, 110, 111, 118, 120, 225, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 144, 149, 150, 152, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 173, 175, 176, 177, 181, 187, 202, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 223, 226, 228, 229, 232, 233, 235, 238, 240, 241, 242, 243, 248, 249, 251, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 273, 278, 279, 280, 285, 286, 301, 304, 309, 310
 Capestrano, grad u Italiji, 16 (kip ratnika)
 Carigrad (Istanbul), vidi Konstantinopol
 Carrara E., 253, 288
 Celcia (Celje), rimski grad u Sloveniji, 113 (kiparski produkcionni centar), 154 (ikonografija nadgrobnih spomenika)
 Celije Kald (Coelius Calvus), 124 (novac)
 Cerveteri, grad u srednjoj Italiji (Etrurija), 17 (sarkofag)

Cetina, rijeka, 60 (strateški položaj Tilurija)
 Cezar (Gaius Iulius Caesar), rimski diktator, 47 (građanski rat s Pompejem), 52 (rimске kolonije na Jadranu po C. zamisli), 125 (mogući kip), 201 (mogući portret na gemi)
 Chevalier P., 214, 225, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 239, 241, 255, 302
 Chiusi, grad u srednjoj Italiji (Etrurija), 15, 17 (urna, kanop)
 Cianfarani V., 16
 Cibale (Vinkovci), rimski grad u Panoniji, 60 (urbanizam), 152 (stela centuriona), 196 (keramika), 210 (biskupija), 220 (mučenici), 249 (crkva), 250 (grobljanska crkva), 270, 273 (sarkofag)
 Cicarelli K., 202
 Ciceron (Marcus Tullius Cicero), rimski govornik, 53 (Zakon XII tablica u C. spisu De legibus)
 Ciliberto E., 164
 Cipar, 38 (stela), 197 (radionice stakla)
 Ciprijan, kartaški biskup, 214 (zastupa zasebno pokapanje kršćana)
 Cissa (Veliki Brijun ?), 209, 210 (grad i biskupija u Istri)
 Cista Velika, selo u Imotskoj krajini, 232 (crkva)
 Clairmont Ch., 38, 56, 66, 68, 198
 Colnago A., 203
 Constantius, biskup Siscije, 210
 Corby Finney P., 208
 Cres, otok, 135 (portret Trajana), 239 (crkva Sv. Martina)
 Crna Gora, 19 (arhajska figurica konjanika)
 Crnići, selo kraj Narone, 61 (moguća arhitektura putne postaje)
 Crveno more, 264 (sarkofag s prikazom prelaska Izraelaca preko C. m.)
 Curicum (Krk, otok Krk), 59 (urbanizam), 156 (radionica liburnskih cipusa), 209 (biskupija)
 Cussito G., 64
 Cvetković-Tomašević G., 288

Č

Čače S., 25, 46
 Čaplina, grad u Hercegovini, 83 (Mogorjelo kod Č., utvrđena villa)
 Čankuk kod Sinja vidi Aequum
 Čović B., 7
 Čremošnik L., 188, 180, 184
 Česar, naselje u zap. Istri, 83 (rimska villa rustica)

C

Čurčić V., 11

D

Dabrova, mjesto u Bosni, 280 (kasno-antička skulptura)
 Dacija (Dacia), rimska provincija (približno današnja Rumunjska), 77 (Trajanov put prema D.), 93 (trofej u Adam Klissi), 213 (prepuštanje D. barbarima), 213 (sarkofag Aurelija Longinijana, dekuriona Drobete u D.)
 Dalmacija (odnosi se na rimsku provinciju i današnji geografski pojam), 15 (središte grčke umjetnosti), 22 (arhajska glava), 35 (reljef, mogući nastanak u D.), 36 (trojirska stela bez paralela u D.), 40 (produkcija kampanjskih i megarskih posuda u D.), 44 (ubikacija Herakleja u D.), 45 (grčka sredina), 51 (provincija), 55 (urbanizam u D.), 59 (Varvaria i Asseria u D.), 60 (vojne formacije u D.), 73 (amfiteatri u D. nemaju »kule«), 75 (južnije od Salone nema amfiteatara), 84 (stambena arhitektura), 85 (putujući majstori klesari), 92 (trofej, nepoznata lokacija u D.), 93 (vojničke stele), 93 (nema mramora), 102, 103 (Heraklova glava iz Aequuma najkvalitetnija skulptura u D.), 105 (ukrasne figure), 107 (helenističke kopije), 111 (lokalne radionice), 115, 116 (kip brončanog Dioniza u Berlinu iz D.), 136 (malo portreta iz III. st.), 139 (nema monumentalnih javnih spomenika iz III. st.), 139 (najljepši ženski portret iz prve pol. IV. st.), 147 (nakon tetrahije mali broj portreta), 149 (stela), 150 (mauzoleji s reljefima pokojnika), 152 (stela s cijelim ljudskim likom), 154 (mitološke teme na stela-ma popularnije u Panoniji), 156 (liburnski cipus), 157 (are), 159 (urne), 159, 160 (uvoz antičkih i rimskih sarkofaga), 165 (uvoz maloazijskih sarkofaga), 166 (lokalni sarkofazi D.), 187 (mozaik iz kuće rimskog namjesnika D.), 189 (radionice mozaika), 209 (Salona, glavni grad D.), 209-210 (kršćanstvo), 209 (položaj episkopalnih centara), 210 (arijanizam), 213 (katedrala, središte života), 215 (tragovi kršćanske arhitekture), 217, 218 (početak gradnje monumentalnih

bazilika), 223 (nova faza starokršćanske civilizacije krajem IV. i početkom V. st.), 224 (planovi bazilika), 224 (karakteristike dvojnih crkava), 227 (crkve s upisanom apsidom), 227 (starokršćanska groblja), 231 (crkve u zaleđu D.), 232 (razlike među bazilikama D.), 233 (monaštvo), 234 (mogućnost postojanja velikih imanja), 238 (centralni tlocrti crkava), 239 (križni tlocrti crkava), 239 (trikonkalni tlocrti), 241 (crkvena gradnja), 248 (samostani), 248 (utjecaji na starokršćansku arhitekturu), 254 (malo javnih spomenika u kasnoj antici), 259 (sjajna dostignuća kiparstva), 266 (grubi blokovi i polufabrikati od prokoneskog mramora), 270 (kamenarska produkcija D. i eksport), 273 (nestanak figura), 284, 286 (slikarstvo), 290 (ruševno stanje crkava)

Daltrop G., 134, 169

Dalj, istočna Slavonija, 20 (keramički idol)

Damevski V., 197

D' Angela C., 270

Daniel G., 28

Danieli-Pellegrini, zbirka, 35 (helenistički nadgrobni reljef), 121, 123 (portret Agripe), 125, 126, 127, 128 (skupina carskih kipova), 138, 140, 141 (portreti iz II. i III. st.), 146, 148 (kasnotetrarhijski portret)

Danijel, prorok, 280 (reljefi iz Zmijavaca), 297 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani), 304 (prikaz na relikvijaru iz Novalje)

Danilo, selo u šibenskom zaleđu, 251 (povratak na prahistorijsku gradinu)

Daorsi, ilirski narod, 44 (novac)

Dautova-Ruševljanin V., 114, 155, 158, 170
 David, judejski kralj, 265 (prikaz na sarkofagu)

Debelo brdo, arheološki lokalitet kod Mostara, 11 (mikenska keramika)

Delbrueck R., 266

Delfi, Apolonovo proročište u Grčkoj, 164 (Lizipov reljef Aleksandrova lova)

Delmati, ilirski narod, 92 (gardunski trofej, Augustova pobjeda nad D.)

Delminium, glavni grad Delmata, danas Duvno u Bosni, 209 (moguća biskupija)

Delos, 68 (hipostilna dvorana)

Demandt A., 207, 208, 209, 242

Demargne P., 7

Demetra, grčka božica zemlje i podzemlja, 102 (kip iz Knida)

Demo Ž., 273

Dentzer J.M., 253

Dijana, rimska božica lova i prirode (v. i Artemida), 32, 34 (brončana glava iz Isse), 91 (interpretatio romana), 95 (reljefi), 96, 97 (fragmenti kipa iz Tilurija), 98 (kip iz Salone), 104 (Dijana Lucifera iz Aequuma), 109 (reljef iz Prološca), 202, 203 (prikaz na knemidi iz Slavenskog Broda)

Dikovača, ilirska gradina (selo Zmijavci kod Imotskog), 61 (refugium na gradini D.)

Dimitrijević S., 60

Diodor Sikulski, grčki pisac iz rimskog doba, 46 (vijesti o osnutku Pharosa)

Dioklecijan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus), rimski car, 80, 82 (D. mauzolej), 82 (D. palača u Nikomediji), 89 (D. era u Egiptu), 139, 145 (portret u D. mauzoleju), 144 (moguća D. carska skupina u Salonu), 145 (D. frizura), 152 (Aurelije Valerin službenik na D. dvoru u Nikomediji), 179 (D. Mauzolej), 180 (D. žena Prisca, portret), 207 (D. reforme), 208, 209 (D. progona kršćana), 210 (D. podjela provincija)

Dioklecijanova palača (Split), 63 (hram), 78 (značenje arhitekture), 78 (stožerni spomenik arhitekture), 81, 82 (urbanizacija), 82 (utjecaj D. palače), 83, 84 (Mogorjelo i D. palača), 89 (mješovite figure bik-čovjek), 108 (afrodizijski majstori klesari), 139, 145 (biste D. i Priske), 173-181 (plastika), 311 (D. preostala u naletu Avara i Slavena)

Dioniz, grčki bog vina, 23 (figurica htoničkog D.), 94, 95 (glava iz Isse), 99 (kipić iz Trogira), 106 (torzo iz Salone), 115, 116 (kip od bronce u Berlinu), 164 (dionizijska religija), 165 (fragment sarkofaga s prikazom D. Indijskog trijumfa), 166 (godišnja doba i D. na sarkofazima), 177 (grifon D., sveta životinja na reljefu hrama Dioklecijanove palače), 203 (D. na panteonu, knemida iz Slavenskog Broda)

Dioskuri, grčko-rimska božanstva (Kastor i Poluks), 114 (glava iz Osijeka)

Diralij (Dyrrachium, ranije Epidamnus), antički grad u Albaniji, 75 (amfiteatar)

Dirka, mitološka osoba, 186 (mozaik Kaznjavanje D. u Pulji)

Dokimeion, grad u Maloj Aziji, 165 (neznan eksport sarkofaga u Dalmaciju), 165 (prestanak radionica sarkofaga)

Dokleja (Doclea), antički grad kraj Podgorice u Crnoj Gori, 72 (nema teatar)

Dolabella (Publius Cornelius Dolabella), rimski namjesnik Dalmacije u doba Tiberija, 125 (posebna zasluga za podizanje carskih svetišta i skupina), 132 (priznanost Tiberiju)

Domagalski B., 288

Domaszewski von A., 95

Domicijan (Titus Flavius Domitianus), rimski car, 134, (portret, Salona Kotor, Issa)

Domjan M., 225, 253, 307

Domnio (hrvatski Dujam), 209, (salonitanski biskup i mučenik)

Donderer M., 188

Donji Čehi, selo kraj Zagreba 152 (stela)

Dorani, grčko pleme, 7 (seoba)

Dorcey P., 97

Dragičević M., 232

Drava, rijeka, 8

Drechsler-Bižić R., 19

Dresken-Weiland J., 270, 273, 274, 277, Drniš, grad u Dalmaciji, 240, 241 (crkva i memorija u Tepljuhu kod D.)

Drobeta, grad u Daciji, 213 (sarkofag Aurelija Longinijana, dekuriona D.)

Druz Cezar (Drusus Iulius Caesar) 131, 133 (portret iz Salone)

Druz Ml. (Drusus Iulius Caesar), sin Tiberija, 125, 130 (mogući kip u Aenoni), 130 (portret u Osoru)

Dubrovnik, 23 (glava kurosa)

Dunav 8

Dura Europos, antički grad u Siriji (na Eufratu), 218 (dvoranska crkva)

Dwyer E.J., 99, 119

Dyggve E., 56, 64, 65, 66, 73, 74, 78, 83, 89, 145, 187, 217, 220, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 248, 249, 253, 269, 284, 285, 286, 287, 302, 303

D

Đakovo, grad u ist. Slavoniji, vidi Budrovci-Štrbinci
 Đurić B., 113

E

Efez, grčki grad na zapadnoj obali Male Azije, 235 (dvije krstionice)

Effenberger A., 300

Egeja, oblast Egejskog mora, 7

Egger R., 187, 213, 214, 220, 222, 223, 227, 253, 255, 267, 269, 271, 284, 287

Egipat, 89 (Aleksandar i August, osvajači E., Dioklecijanova era), 181 (egipatska

skulptura u Dioklecijanovoj palači, 197 (produkcija stakla), 309 (eulogia s groba Sv. Menasa)

Egipćani 264 (na sarkofagu iz Splita s motivom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora)

Eichler E., 200

Elagabal (Varius Avitus Heliogabalus), rimski car, 139 (kosa i brada poput E.)

Ellis P., 237

Emona, rimski grad (današnja Ljubljana) 210, (bjegunci iz E. osnivači biskupije Aemona u Istri)

Endimion, grčko-rimska mitologija 169 (fragment sarkofaga s prikazom E.)

Enije Fusk (Servius Ennius Fuscus), rimski vojnik, 150, 151 (stela)

Epetij (Epitium), grčka kolonija kraj Splita, 29, 30 (problem smještaja trga), 30 (gradska vrata), 55, 56 (urbanizam), 72 (nema teatra), 227, 229 (bazilika)

Epidaur (Epidaurum ili Epidaurus), rimska kolonija (današnji Cavtat), 23 (kuros), 55, 56 (urbanizam), 209 (biskupija), 311 (rušenje grada)

Epifan, kršćanski pisac, 208

Eros, sin Venere, 38 (glinena figurica), 105, 106 (na kipu V. Victrix), 163 (na poklopcu urne), 165 (na sarkofazima)

Eskulap, vidi Aesculap

Etrurija, oblast u srednjoj Italiji, 17, 24 (vaze, skulptura)

Etrušćani, narod u Etruriji, 7 (prodor grčke civilizacije), 23 (etruska arhitektura), 52 (etruska ortogonalna mreža ulica)

Eufrazije (Euphrasius), biskup Parencija, 277 (monogrami u Eufrazijani), 294, 297, 298 (lik na mozaiku u Eufrazijani)

Eufrazije (Euphrasius), dječak, sin arhitekta Klaudija, 297 (lik na mozaiku u Eufrazijani)

Eufrazijeva bazilika (Parentium), 241, 242, 244, 245 (crkva), 276, 277 (crkveni namještaj), 291, 292, 293, 294, 295-300 (zidni mozaici)

Europa, 208 (Ilijski jugoistočni dio E.)

Eusebije (Eusebius), 210 (mučenik iz Cibale)

Eutihid, grčki kipar, 164 (kip Tihe Antiohije na Orontu)

CVISION
TECHNOLOGIES

F

Faber A., 28, 30, 31, 60
Fadić I., 66, 157, 167, 302
Falcon Barker T., 23

Famagusta, grad na Cipru 274 (menze)

Farioli R., 287

Fasola U.M., 284

Faust S., 119

Faustina Ml. (Annia Galeria Faustina), žena cara Marka Aurelija, 112 (portret Lupe iz Sovića na steli s frizurom poput E.), 136 (ženski portret iz Plomina s frizurom poput E.)

Fedra, žena mitološkog kralja Tezeja, 262 (sarkofag Hipolita i Fedre iz Salone)

Felix, 209 (salonitanski mučenik)

Ferrari G., 165, 310

Ferrua A., 262

Firatli N., 38

Fischer G., 62, 66, 68, 69, 72, 73, 75, 78, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 98, 125, 130, 171, 188

Fischer J., 15

Fisković C., 309

Fisković I., 233, 234, 241, 251, 270, 271, 277

Fittschen K., 136, 138, 139, 202

Flanona, rimski grad (današnji Plomin), 136 (portreti muškarca i žene)

Flavijevci, rimska carska obitelj, 134 (obiteljska carska propaganda)

Fleche-Mourgues M.P., 255

Florescu F.B., 93

Floriani Squarciapino M., 108, 110

Fontanae (nimfe), 96, (reljefi)

Fortis A., 125

Fortuna (Tihe), božica sreće, 110, 111 (kip iz Acquuma), 115 (brončana figurica iz Zagreba), 181 (mali slavoluk Galerija u Solunu), 255, 263 (reljef iz Salone)

Frel J., 43

Frey O.H., 17

Fuchs W., 17, 21, 104

Fuficije Tit (Titus Fuficius), rimski veteran, 268 (monumentalna stela)

Fulfinum (Omišalj na Krku), 67 (forum), 233 (bazilika u uvali Sepen)

G

Gabelmann H., 156, 168, 170

Gabričević B., 25, 27, 29, 30, 31, 34, 38, 40, 56, 57, 69, 71, 73, 94, 149, 164, 182, 208, 209, 215, 216

Gabrijel, arhitekt, 296, 297 (lik na mozaiku u Eufrazijani)

Gabrovec S., 17

Gajan (Gaianus), 209 (salonitanski mučenik)

Gal, predstavnik naroda Gala, 130 (na carskom kipu iz Pule)

Galerija Valerija (Galeria Valeria), kći Dioklecijanova, žena Galerijeva, 180 (ubijena u Solunu, dobila titulu Augusta), 181 (prikaz na Malom slavoluku u Solunu)

Galerije (Caius Galerius Valerius Maximianus), rimski car, 82 (palača u Solunu), 174, 175 (mogući portret u Dioklecijanovoj palači), 181, 254 (Mali slavoluk u Solunu), 218 (Galerijev edikt)

Galijen (Publius Licinius Gallienus), rimski car, 200, 201 (mogući prikaz na gemi iz Salone)

Gambier J., 99

Gamulin A., 232

Ganzgrad, vidi Romuliana

Ganimed, dječak peharnik grčkih bogova, 39 (prikaz na vru iz Isse)

Garbsch J., 204

Gardun kod Trilja, vidi Tilurium

Gata, (Gedate), mjesto u Poljicima, poviše Omiša, 238 (crkva), 275 (menza), 277, 279 (luneta oltara), 277 (mramorna dekoracija zidova), 286 (freske)

Gazda E.K., 237

Gencije (Gentius), ilirski kralj, 44 (novac, portret)

Gerber W., 177, 237, 276, 277, 287

Germanik (Nero Claudius Drusus Germanicus), Tiberijev posinjak, 131 (mogući kip u Aenoni), 131, 133 (portreti G. sinova)

Getty J.P. (muzej, Malibu Beach, SAD), 43 (brončani kip mladića)

Giuliano A., 16, 17, 21

Glavičić M., 209

Glušćević S., 192

Gnirs A., 83

Gnojnice, mjesto kod Mostara, 11 (mimski bodež)

Goldstein I., 251

Gorenc M., 8, 36, 94, 96, 113, 284

Gorica, mjesto u Hercegovini, 235 (baptisterij), 241 (veći broj apsidalnih prostorijskih kompleksa)

Grabar A., 208, 228, 229, 280

Grabovac, mjesto u zaleđu Omiša, 280 (starokršćanski reljefi)

Grado, grad u sjv. Italiji, 242 (crkvena arhitektura)

Granije Proklin (Lucius Granius Proclius), rimski veteran, 157, 158 (ara iz Splita)

Grci, 7 (oskudica prirodnih resursa), 12 (trgovina s G.), 29 (urbanizam), 36 (G. i emporij na Neretvi), 41 (torčutika jadranskih G.), 42, 43 (novci jadranskih G.), 46 (veze Ilira s G.), 47 (Grci na Jadranu), 52 (ortogonalni sustav ulica, grčki utjecaj), 162 (na sarkofagu iz Pule s prikazom bijega Perzijanaca s Maratona)

Grčka, 7, 14 (civilizacija), 16 (način prikazivanja muškaraca), 27 (kule na fortifikacijama), 28, 39 (veze s G.), 37, 38 (stela Tanagra figure), 39 (umjetnost), 162 (Perzijanci zavojevači G., na sarkofagu iz Pule)

Grümm G., 124

Grude, mjesto u Hercegovini, 235 (baptisterij u Gorici kod G.)

Gubbio, grad u Umbriji, Italija, 73 (teatar)

Gudelj Lj., 232

Gunjača Z., 232, 251, 252

Guzman P., 171

Guzzo P.G., 23

H

Had, grčko-rimski bog Podzemlja, 155 (lik na gornjem dijelu stela u Panoniji)

Hadrijan (Publius Aelius Hadrianus), rimski car, 102 (H. villa u Tivoliju), 130 (Amonove glave na pterigama H. kipova), 164 (H. tonda na Konstantinovu slavoluku)

Hafner G., 125

Hanibal (Hannibal), kartaški vojskovođa, 40 (zbog H. prodora u Italiju prekid rada radionica Gnathia keramike)

Hausner A., 157

Hausmann U., 134

Hebrard E., 63

Hefest, grčki slikar, 39

Hekler A., 102

Helena, majka cara Konstantina, 266 (frizura poput H.)

Hemmaberg, Austrija, 227 (crkva)

Henze A., 73, 81

Hera, grčka božica, 36, 37 (ara iz Trogira s bistom H.)

Herakleja, grčki grad na Jadranu, 42, 44 (novac)

Herakleja Linkestis (Heracleia Lyncestis), antički grad kod Bitole u Makedoniji, 75 (teatar)

Heraklidi, potomci Herakla, 7 (prodor u Grčku)

Heraklo, grčko-rimski hero-bog, 44 (identifikacija ilirskog kralja Mitilosa s H.), 74, 75, 91, 92 (vrata u Puli s glavom H.), 91, 92 (ključni kamen ulaznih vrata u Burnumu s glavom H.), 99

102 (kip iz Salone), 102, 103 (H. iz Acquuma, Lansdowne H.), 106, 107 (Umorni H. iz Salone), 114 (Umorni H. iz Osijeka), 169 (H. izvodi Kerbera, na fragmentu sarkofaga iz Narone), 169 (Heraklovi čvorovi, girlanda na gredi iz Pule), 171 (bista H. na konzoli hrama u Dioklecijanovoj palači), 203 (koštana glava H. iz Poreča), 271 (H. čvor na viticama sarkofaga iz Kaštel Luksića)

Hercegovina, 83 (Mogorjelo kod Čapljine), 112 (stela Lupe iz Sovića), 188 (mozaički tepisi u BiH), 194 (freske u villama u BiH), 280 (starokršćanska plastika u BiH)

Herdejürgen H., 23, 168, 268, 271, 289, 307

Hermes (Merkur), grčko-rimski bog, 45 (bilingualni natpis iz Isse), 104, 105 (glava iz Narone), 114 (kip iz Murse), 180 (glava H. Psihopomposa u Dioklecijanovu mauzoleju), 197 (bočice s likom H. na dnu)

Hermogenes, 209 (nedokazani mučenik u Dalmaciji)

Hesberg von H., 82, 156

Hezihije (Hesichius), salonitanski nadbiskup, 29, 224 (graditelj katedrale u Salonu)

Himmelman N., 83, 165, 255, 303

Hipolit, grčki mitološki junak, 163 (lov), 262 (sarkofag iz Salone)

Histri, ilirski narod, 53 (gradine), 57 (Nekakcij, centar H.)

Hoffiller V., 155, 303

Homer, 7 (homerski bogovi), 45 (figuralni prikazi motiva iz H. epova)

Honorije II. (Honorius), salonitanski nadbiskup, 275, 277 (monogrami na plutejima križne bazilike u Salonu)

Horvat B., 265, 266

Howard S., 102

Hölscher T., 86

Hönle A., 73, 81

Hrisafa, grad u Grčkoj, 21 (arhaiski reljef u Berlinu)

Hrvati 311 (seoba)

Hrvatska (razni dijelovi), 8, 11, 28, 61, 66, 70, 83, 113, 114, 115, 118, 136, 147, 152, 154, 158, 182, 180, 190, 195, 204, 208, 250, 287, 303, 309, 311

Hrvatsko zagorje, 119 (zaprežna kola iz Poljanca)

Humac, grad u Hercegovini, 150 (stela)

Hvar, otok, 14 (moguće podrijetlo crnofigurne keramike), 213 (crkve na otoku), 289 (Stari Grad na Hvaru)

Hvar, grad, 41 (askos s dionizijskim prizorom)

I

Ifigenija, kćer grčkog kralja Agamemnona, 154, 155 (stela iz Bjelovara)

Ilakovac B., 58, 60, 65, 67, 125, 196, 307

Ilijada, 7 (Homerov ep kao kulturno vrelo)

Iliri, 36 (trgovina), 51, 98 (sukobi s Ilirijancima)

Ilirik, 51 (rimska provincija)

Isejci, stanovnici grada Isse, 25 (vazna luka za stanovnike Isse), 47 (u sukobu s Ilirima I. traže pomoć Rimljanima)

Iskra-Janošić I., 196

Issa, grčka kolonija na otoku Vido, 12 (bucchero vaza), 14 (mogući crnofigurni lekitosi), 22 (glava kurosa akrolit), 23 (keramička glava Dioniza), 24 (urbanizam), 25 (nekropoli), 27 (fortifikacije bez kula), 31 (arhitektura), 32, 34 (glava Artemide), 35 (skulptura), 37 (glinene figurice), 38 (grobni), 39 (Gnathia i druga keramika), 41 (torčutika), 42 (novac), 43 (novac Jonios serije), 45 (dorski dijalekt), 47 (oppidum civium Romanorum), 56 (zdanja u luci), 69 (termi), 71, 73 (teatar), 94 (glave božanstava Dioniz), 122 (skupina carskih kipova), 134 (portret Vespazijana), 134 (portret Trajana), 213 (zdanja u Isti)

Issings C., 197

Istanbul, vidi Konstantinopol

Istočni Goti, 234 (arijanci), 252 (ratovi s Bizantom)

Istra, 13, 14 (crnofigurna keramika), 15 (umjetničko središte arhaiskog doba), 16, 17 (skulptura), 83 (ville rustice), 84 (nedostatak najamnih kuća), 152 (reljefi s portretima na mauzolejima), 158 (are), 168 (arhitektonski sarkofazi pokazuju sličnost sa sjevernitalijskim), 190 (radionice mozaika), 310 (biskupije), 213 (teško utvrdljivi sjed biskupa), 213 (smještaj kršćanskih središta), 214 (katedrale, središta komune), 215 (kršćanska arhitektura), 219 (razvitak crkava u IV. st.), 227 (tip bazilika), 228 (tlocrt bazilike karakterističan za V. st.), 233 (monastvo), 234 (mogućnost postojanja velikih kompleksa poput Veriga na Brinjunima), 242 (razlika oblika crkava V. i VI. st.), 243 (crkvena gradnja), 245

(Eufrazijeva bazilika), 247 (postojanje i standardnog bazilikalnog plana, Sv. Petar rt Zorn), 248 (neobičnost crkve u Samagheru), 255 (nedostatak velikih skulptura), 266 (grubi blokovi prokoneškog mramora) 287 (mozaični tepisi), 300 (majstori mozaičari), 301 (stukature), 311 (rušenje i pljačkanje gradova)

Italija, 14 (trgovački dodiri), 17 (uvoz toreutike iz italско-alpskog kruga), 22 (isejski kuros ne pokazuje italjski utjecaj), 38 (glinene figurice), 51 (Istra, X regio Italiae), 65 (italjska shema hrama), 171 (mauzoleji), 195 (keramika), 203 (jantarne figurice), 227 (poligonalne apside crkava), 233 (utjecaj na crkvenu arhitekturu Dalmacije), 244 (sličnost bazilika s istarskim), 243 (standardni bazilikalni plan, oblici apsida), 248 (prodor trikonkalnih tlocrta), 301 (stukature), 310 (prodor Justinijanove vojske)

Italia Quarta, 156 (ara iz Jadera)

Ivan, apostol, 293 (lik na mozaiku u Eufrazijani)

Ivan Krstitelj, 297 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani), 307 (natpis I.K. na lopudskom relikvijaru)

Ivan IV., papa, 209 (mozaik u lateranskom oratoriju)

Ivančević R., 8, 160, 238

Ivančević M., 209

Iveković Č.M., 225

Israelci, 209 (zajednica u Saloni), 263, 264 (Prelaz preko Crvenog mora na sarkofagu iz Splita), 309 (u Nabukodonosorovom ropstvu, prikaz na lampici)

J

Jadasini, ilirska zajednica, 27, 46 (napad na Pharos)

Jader, antički Zadar, 12 (fragment korintске keramike), 14 (put prema Spini), 34, 35 (reljef posmrtnih gozbe), 52 (urbanizam), 62 (hramovi), 63, 65 (kapitolij), 68 (bazilika), 70, 74 (amfiteatar), 77 (gradska vrata), 84 (kuće), 89, 90 (likovi Jupitra Amona na forumu), 120 (portret iz republikanskog doba), 133 (privatni portreti), 135 (ženski privatni portret flavijevskog doba), 136, 138 (privatni portret antoninskog doba), 139 (fragmentirani portreti žene i muškarca iz sredine

III. st.), 152 (reljef s portretima iz Sv. Mihovila), 156 (radionica liburnskih cipusa), 157 (ara), 169 (sarkofag iz Narone, sada u Zadru), 188, 189, 197 (freske), 186 (lampice), 202 (koštana kutijica sa scenom erota koji žrtvuju bikove), 209 (biskupija), 212 (nadgrobni spomenici u kasnoantičkim zidinama), 213 (kršćanski kulni centar na forumu), 214 (zasebna kršćanska nekropola), 218, 219 (dvoranska crkva u tabernama foruma), 231 (ce-meterijalna bazilika), 232, 233 (specifičnost bazilikalne gradnje), 242 (Pri-draga kraj Z.), 251 (pojačanje fortifi-kacija), 311 (antička enklava u hrvatskom okruženju)

Jadran, 8, 11, 12, 13, 14, 23, 24, 25, 27, 30, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 51, 64, 75, 85, 102, 156, 168, 218, 235, 241, 242, 255, 270, 277, 304

Jadro (antičko ime Salone), rijeka kod Salone 55 (luka u ušću), 56 (rukavac Jadera kraj foruma)

Jakšić N., 311

Janakievski T., 75

Japodi, ilirski narod, 15 (specifična umjetnost J.)

Jarak M., 210

Jeličić-Radonić J., 238, 239, 275, 277, 280, 286, 288, 289

Jelić L., 233

Jeronim, kršćanski učitelj i pisac, 233 (vijesti o samostanima u Dalmaciji i Istri)

Johannes, 200 (biskup Siscije)

Johansen E., 125

Jona, prorok, 272 (prikaz na salonitanskoj menzi), 310 (prikaz u zlatnom listiću na bobičastoj aplikaciji staklene posude iz Salone)

Jonije (Ionios), ilirski heros, eponim Jonskog mora, 43 (novac)

Jovija (Iovia), rimski grad, danas Ludbreg u Međumurju, 210 (biskupija), 250 (arhitektura)

Junije Bas (Iunius Bassus), rimski prefekt iz sredine IV., st. 264 (sarkofag)

Junckelmann M., 204

Jupiter, rimski vrhovni bog, 65 (hram u Zadru), 94 (kipić iz Salone), 115, 116 (brončani kipić iz Salone), 130 (Jupitrova odjeća), 157 (ara Jupitra u Zadru), 174 (baza za Jupitra u Dioklecijanovoj palači), 177 (konzola s J. orlom i konzola s mogućom bistom J.), 177 (bista J. vjerojatno na otkinutoj konzoli hrama u Dioklecijanovoj palači)

Jupiter Ammon, egipatsko/grčko božanstvo, 89, 90 (J.A. na stubcima foruma u Puli, Zadru i Saloni), 89 (uzori prikaza J.A. na Augustovom forumu u Rimu), 130 (maska J.A. na pterigama carskih kipova u oklopu)

Jurić, kuća u Vranjicu, 144, 146 (kasnoantički portret)

Jurkić V., 83, 111, 134, 152, 158, 168

Justinijan (Flavius Iustinianus I.), bizantski car, 238 (osvajanje istočne obale Jadrana), 242 (politika prema poganima), 242 (kulturni utjecaj Bizanta), 310 (lik J. na novcu kovnice u Saloni)

K

Kähler H., 76, 88, 171, 174, 251, 258

Kairos, bog sretnog trenutka, 33, 35 (reljef iz Trogira)

Kandler M., 60

Karakala (Lucius Septimius Bassianus, nadimak Caracalla), rimski car, 138 (muž Plautille)

Karaman Lj., 176

Kartaga, grad u sjevernoj Africi, 84 (mozaik s prikazom ville rustice), 303 (personifikacija na kovčezu-relikvijaru iz Siscije)

Kasić, selo u Ravnim kotarima kod Zadra, 156 (stela)

Kaštel Lukšić, 271 (raskošni sarkofag s križem i ovcama)

Kaštel Sućurac 99 (sarkofazi iz mauzoleja)

Kaštelansko polje, 233 (Stombrate, baptisterij)

Katičić R., 46

Kaufmann C.M., 310

Kentauri, mitološki narod fantastičnog oblika (mješavina konja i čovjeka), 160 (sarkofag iz Koločepa), 161, 162 (sarkofag iz Splita)

Kerber, pas s tri glave, mitološki čuvar Podzemlja, 169 (sarkofag iz Narone)

Khatschatrian A., 236

Kirigin B., 14, 25, 26, 29, 30, 38, 40, 41, 43, 47, 69, 73, 94, 149, 197, 214, 251, 288

Kizik, grad u Maloj Aziji, 75 (teatar mješovite namjene)

Klapavica, arheološki lokalitet blizu Klisa, 248, 249 (samostan), 307, 309 (kadionica)

Klaudije (Titus Claudius Nero Germanicus), rimski car, 57, 77, 97 (osnivač

veteranske kolonije u Aequumu), 130 (skupina carskih kipova u Puli moguće proširena u doba K.)

Klaudije (Claudius), parentinski arhidakon, 297, 298 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani)

Kleiner D., 164

Klemenc J., 157

Klis, dio Salone, 96, 97 (reljef Silvana), 168 (sarkofag)

Knid, grad u Maloj Aziji, 12 (osnivač kolonije Korkyra Melaina), 102 (kip Demetre)

Knin, 165 (sarkofag iz Strmice kod K.)

Koch G., 104, 105, 161, 162, 165, 166, 169, 172, 179, 262, 263, 267,

Kockel V., 152

Kolarik R., 288,

Kolega M., 134, 139

Kollwitz J., 168, 268, 271, 289, 307

Koločep, otok kod Dubrovnika, 160 (atički sarkofag s prikazom lova Kentaura), 164 (rimski sarkofag s prikazom čitanja)

Kolšek V., 113, 154

Kompolje, mjesto u Lici, 20 (male jantarne glave)

Konstancije Klor (Caius Flavius Valerius Constantius), rimski car, kasniji nadimak Chlorus, 144, 146 (glava u Vranjicu podsjeća na K.)

Konstantin Veliki (Caius Flavius Valerius Constantinus), rimski car, 176 (pobjeda kod Milvijskog mosta), 207 (naputak o vjerskoj toleranciji), 249 (obnova kapitolija u Aquae Iassae), 258 (reljefi na Konstantinovom slavoluku)

Konstantinopol, (Bizant, Carigrad, Istanbul), 238 (središte utjecaja), 243 (utjecaj na graditeljstvo Istre), 246 (oblici apsida), 253 (kule na fortifikacijama), 277 (utjecaj na reljefe), 300 (crkveni sabor iz god. 553.), 302, 303 (personifikacija na kovčezu iz Siscije), 308 (Sv. Sofija)

Konjic, grad u Bosni, 145 (portret žene)

Kopenhagen, 123, 141 (portret u Kopenhagenu iz zbirke Danielli)

Korint, grad u Grčkoj, 13 (arhajska keramička produkcija)

Korkyra (Krf), 13 (import korintске keramike preko K.)

Korkyra Melaina (Korčula), 12 (prva grčka kolonija na ist. Jadranu), 24 (nepoznat položaj), 39 (jediina grčka kolonija u VI. st. prije Kr.), 42 (novac)

Kornat, otok, 253 (kasnoantičko utvrđenje)

Kotor, 134 (portret Domicijana)

Kovač L., 15

Kozjak, brdo iznad od Salone, 97 (reljef Silvana na hridini)

Kranz P., 154, 166

Kraus Th., 207, 301

Krautheimer R., 208, 216, 218, 219, 225, 236, 242, 248, 308

Kreikenbom D., 134

Krf, vidi Korkyra

Kris E., 200

Krist, 8 (evandeoska poruka), 265, 266 (glava na sarkofagu iz Siscije), 268 (K. na menzi iz Salone, u obliku sigme), 273 (scene K. i apsotola), 285 (freska u salonitanskom amfiteatru), 292, 293, 296 (Pantokrator na mozaiku u Eufrazijani), 297 (mozaički medaljon u luku Eufrazijane), 298 (na mozaiku u bočnoj apsidi Eufrazijane), 299 (na mozaiku u drugoj bočnoj apsidi Eufrazijane), 300 (prikaz na mozaiku iz Sv. Marije Formose u Puli), 302 (relikvije), 304 (prikaz na novaljskom relikvijaru-skrinjici), 304 (Traditio legis na samagherskom relikvijaru), 307 (prikaz na pulskom i novaljskom srebrnom relikvijaru), 308 (prikaz na salonitanskom češlju), 309 (prikaz K. koji gazi zmiju i baziliska na lampicama iz Pelješca i crkve Sv. Marije od Kuj)

Krk, otok, 233 (bazilika u uvali Sepen)

Krk, grad, vidi Curicum

Krka, rijeka, 58 (strateško mjesto rimskog logora u Burnumu)

Kukoč S., 15, 18

Kvirin (Quirinus), 210 (siscijski biskup i mučenik)

L

La Alberca, grad u Španjolskoj, 222 (mauzolej)

Labinica, mjesto u Istri, 83 (rimska villa rustica)

Lamboglia N., 93

Lanza F., 133

Lapiti, narod iz grčke mitologije, 162 (sarkofag iz Splita)

Lari, kućni duhovi iz mitologije, 115 (brončani kipić iz Salone)

Lauter H., 68, 81

Leohares, grčki kasnoklasički kipar, 34 (kip Dijane iz Versaillesa)

Lepcis Magna, rimski grad u sjevernoj Africi, 68 (severska bazilika), 139 (slavoluk S. Severa)

Lete N., 41 (zbirka)

Liburnija, područje ilirskih Liburna (sjev. Dalmacija, Hrvatsko primorje i dio Istre do Raše), 47 (kulturne veze s Grcima), 62 (munificijencije), 156 (četiri radionice liburnskih cipusa)

Licinije (Caius Valerius Licinianus Licinus), rimski car, 207 (edikt o toleranciji, izdao ga zajedno s Konstantinom)

Licinije Gaj (Gaius Licinius), 150 (stela)

Liebl H., 28, 60

Lika, 15 (područje Japoda)

Likija, pokrajina u zapadnoj Maloj Aziji, 165 (produkcija sarkofaga u Dokimeionu)

Lippold G., 22

Lisičar P., 12, 14, 39

Livija (Livia Drusilla), žena cara Augusta, 84 (villa na Palatinu u Rimu), 130 (mogući kip u Aenoni), 131, 132 (portret u Oxfordu)

Livije Tit (Titus Livius), rimski povjesničar, 57 (vijesti o padu Nezakcija)

Lizip, grčki kasnoklasički kipar, 35 (kip Kairosa), 43 (idealni likovi mladića), 105, 107 (Umorni Heraklo iz Salone), 114 (Umorni Heraklo iz Osijeka), 164 (brončani reljef Aleksandrova lova iz Delfa)

Lokošek L., 214, 288

Lollia, 133 (obitelj, mauzolej i kipovi u Saloni)

Lollia Musa, 149 (stela iz Salone)

L. Orange H.P., 89, 144, 175

Lopud, otok kod Dubrovnika, 277 (oltar na pregradi), 307 (relikvijar)

Lora, lokacija u Splitu, 203 (rimska nekropola)

Lovrečina, otok Brač, 239, 240 (bazilika), 286 (freske), 307 (kameni relikvijar)

Ludrum, 209 (biskupija u Dalmaciji)

Luka evangelist, 257, 304 (parabola o Dobrom pastiru)

Lukanc I., 144

Lumbarda, selo na Korčuli, 30, 46 (isejsko naselje, psefizma)

Lupa, djevojka, 112 (stela iz Sovica)

M

Mac Donald W.L., 72, 73, 82

Madarska, 210 (smještaj Savarije), 222 (Pečuhi)

Magna Mater (Kybela), 104 (kip iz Senije), 191 (freska iz Jadera)

Majsan, otočić kraj Korčule, 248, 249 (kasnoantička arhitektura, samostan)

Makarska, 197 (uljanica u obliku Mima)

Makedonija, 75 (teatri mješovitog tipa)

Maksimijan (**Marcus Aurelius Valerius Maximianus**), rimski car, 174, 175 (moguća atribucija portreta)
Maksimian (**Publius Aelius Maximianus**), 111, 112 (kipar, izrađuje reljefe u imotskom zaleđu)
Maksimović J., 280
Mala Azija, 38 (skromne stele), 86 (import skulptura iz M.A.), 165 (import sarkofaga iz Dokimeiona), 195 (import keramike iz M.A.), 248 (trikonkalne bazilike)
Mala Proversa, otok, 83 (villa rustica)
Mali Mošunj, Bosna, 280 (kasnoantički reljef)
Mano-Zisi D., 8
Mantiko, 21 (brončana statueta Apolona)
Marasović D., 168
Marasović J., 89, 179, 238
Marasović T., 61, 65, 89, 179, 213, 225, 249
Maraton, polje kod Atene, 162 (sarkofag iz Pule s prikazom bitke kod M.)
Marcel (**Marcus Claudius Marcellus**), 72 (teatar posvećen preminulom M.)
Mardešić J., 203, 214, 288
Marić Z., 11, 29, 41
Marija, Bogorodica, 286 (freska u Salonu), 297, 300, (ikonografija u Eufrazijani), 301 (crkva Sv. Marija Formosa u Puli), 309 (crkva Sv. Marija od Kuj)
Marin E., 38, 39, 62, 125, 187, 217, 226, 284, 286
Marina kod Trogira, 233 (monaška pećina)
Marković Č., 19
Marović L., 44, 182, 308, 310
Marrou H.L., 165, 187
Mars, rimski bog rata, 113 (reljef na kubusu iz Aquae Iassae), 202 (prikaz na knemidi iz Slavenskog Broda)
Marsija, mitološka osoba, 107, 108 (kipić iz Salone)
Martini W., 16
Marušić B., 226, 227, 242, 245, 246, 247
Mastrocinque A., 12
Matejčić I., 245, 246
Matija, evanđelist, 257 (parabola o Dobrom pastiru)
Matijašić R., 57, 62, 70, 73, 83, 85, 125, 130, 188, 199
Matulić B., 182
Matz Fr. 7, 167
Maur (**Maurus**), 209 (parentinski konfesor), 294, 297, 298, 299 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani)
McKey A., 84
McNally Sh., 80, 173, 177, 179, 181

Medar M., 154
Medini J., 59, 62, 104, 158, 191
Meduza, vidi Gorgona
Meleagar, grčki mit. junak, 161 (atički sarkofag iz Splita), 165 (fragmenti rimskog sarkofaga iz Kaštel Sućurca), 172, (reljef koji podsjeća na scenu Meleagrova lova iz Salone)
Menada, pratiteljica Dioniza, 105 (glava iz Trogira), 171 (fragment reljefa iz Osijeka)
Menas, egipatski mučenik, 309 (eulogija)
Mendel G., 167
Mercando L., 38
Merkur, vidi Hermes
Metapont, grad u južnoj Italiji, 30 (parcelacija polja)
Metije Kvint (**Quintus Metius**), rimski vojnik, 150, 151 (stela iz Salone)
Migotti B., 248, 250, 273, 284, 269, 310
Mihovilić K., 17
Mikl Curk I., 195
Milano, grad u Italiji, 236 (baptisterij)
Milet, grad na zap. obali Male Azije, 235 (dvije krstionice)
Milinošević D., 311
Milošević A., 56, 77, 89, 97, 102, 251, 242
Milvijski most kod Rima, 176 (križ kao simbol Konstantinove pobjede)
Minerva (grčka Atena), rimska božica, 65 (hram na zadarskom kapitoliju), 116, 113 (kip Varaždinske Toplice),
Minotaur, mitološko biće, čovjek-bik 188 (mozaik iz Stoca)
Mirabella Roberti M., 246, 290
Miškić J., 203
Mitilo, ilirski kralj, 43, 44 (novac)
Mitra, orijentalno božanstvo, 115, 117 (brončana glava iz Siscije)
Mladin J., 15, 16, 17
Mlakar Š., 73, 78, 162
Mljet, otok, 80, 234, 251 (uvala Polače, arhitektonski sklop)
Mnesikrat, 188 (otac kipara Apolonija i Tauriska, autora skulpture Kašnjava-nje Dirke)
Moczy A., 97, 113
Mogorjelo, lokalitet kod Čapljine, 83 (utvrđena villa)
Mohorovićić A., 239
Mojsije, 264 (sarkofag iz Splita s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora), 304 (prikaz na relikvijaru iz Novalje), 310 (prikaz na pozlaćenom staklu iz Salone)
Monunije (**Monunios**), ilirski kralj, 43, 44 (novac)
Morey C.R., 310

Mostar, 11 (mikenski bodež iz Gnojnice)
Möbius H., 36
Mramorno more, 166, 167 (otok Prokonnes, kamenolom mramora)
Mrdakovića, gradina kod Šibenika, 195 (keramika)
Muccur (Makarska), 209 (biskupija)
Muline, otok Ugljan, 84 (villa rustica)
Muntajana kod Poreča, 241, 245, 247, 235, 237 (bazilika)
Mursa (Osijek), 59 (urbanizam), 67 (taberne), 71, 75 (amfiteatar), 114 (kip Umornog Herakla, kip Perzeja), 152, 154 (stela), 155 (ukras gornjeg dijela stela), 171 (reljef Menade), 210 (biskupija, arianizam), 249 (bazilika), 250 (starokršćansko groblje)

N

Nabukodonosor, babilonski kralj, 309 (prikaz na lampici)
Nagy A., 97
Napoli M., 7
Napulj, 118 (noga stola u obliku Atisa)
Nardelli B., 38
Narona, rimska kolonija, 35, 36 (reljef plesačica), 53 (urbana matrica), 55 (urbanizirano područje do obale Neretve), 61 (cesta od Novae prema N.), 62 (forum i augusteum), 70 (indicije za teatar), 77 (gradska vrata), 104, 105 (glava Hermesa), 125, 131 (carska skupina kipova), 130 (Amonova glava na pterigi navodnog Augustova torza), 131 (glava Livije i Nerona Cezara), 134 (kult Flavijevaca), 132, 134 (glava Vespazijana), 139 (fragment muškog portreta), 149 (rimske stele helenističkih oblika), 169 (radionice sarkofaga), 182 (mozaik), 194 (majstori slikari), 201, 202 (koštana kutijica), 203 (jantarne figurice), 210 (biskupija), 212 (prestanak postojanja foruma), 214 (crkva u Barama), 227 (crkve), 231, 242 (oblici crkva), 251 (povećanje broja kula na fortifikacijama), 286 (freske na zidencu krstionice), 308 (blago Urbike), 309, 310 (stakleni privjesak), 311 (propast grada)
Nedved B., 138
Neptun, rimski bog mora, 64 (hram u Poreču), 172 (reljef iz Salone)
Nereide, mitološka morska bića, 202 (prikaz na koštanoj kutijici)
Neretva, rijeka, 36 (emporij), 54 (plovnost)

Neron, rimski car, 130 (N. doba)
Neron Cezar, prijestolonasljednik, 130 (portreti), 131 (portret iz Narone), 131, 133 (portret iz Salone)
Nezakcij (**Nesactium**), 13, 14, 45 (crnogurno oinohoe), 15-18 (kamena plastika), 19 (toreutika), 18 (skulptura), 45 (situla), 46 (keramika), 56, 57 (urbanistička matrica), 62, 63 (hramovi), 64 (kapitolij), 67, 69 (terme), 226, 227 (crkva)
Niemann G., 63
Niemeyer H.G., 125
Nike, vidi Viktorija
Nikolanci M., 12, 14, 22, 26, 27, 37, 38, 45
Nikolajević I., 235, 280
Nikomedija, grad u Maloj Aziji, 152 (Diolekcijanov dvor), 302, 303 (personifikacija na brončanom kovčežiću iz Siscije)
Nilsson M., 7, 164
Nimfe, mitološka morska bića, 158 (reljef Nimfe iz Bilja)
Nin, vidi Aenona
Noa, 304 (prikaz na relikvijaru iz Novalje)
Nola (grad kod Napulja), 248 (trikonkalna crkva)
Norik, rimska provincija, 227 (tipovi crkava)
Norin, pritoka Neretve, 54 (Narona do Neretve, odnosno Norina)
Novae, rimsko naselje kraj Imotskog, 61 (naselje uz cestu i refugij), vidi i Zmijavci, odnosno Runović
Novalja, otok Pag, 257, 303 (relikvijar)
Numerije Ruf (**Quintus Numerius Rufus**), patron Isse, 47 (natpis o gradnji portikata u Issi)

O

Ocean, morsko božanstvo, 160 (prikaz na sarkofagu iz Salone)
Odisija, 7 (Homerov ep kao kulturno vrelo)
Odoakar, istočnogotski kralj, 234 (Polače na Mljetu darovao komesu Pieriusu)
Oktavijan, vidi August
Omiš, 83, 84 (lokacija Ostrvice), 239 (lokacija Gata)
Omišalj, vidi Fulfinum
Oneum, Baučići poviše Omiša, 124 (glava Tiberija)
Oreb E., 61, 240
Orfej, mitološki pjevač, 183, 187 (mozaik u Salonu), 188 (mozaik u Paniku kod Bileće), 309 (lampica iz Salone)

Oront, rijeka u Siriji, 104 (paralela s kipom personifikacije Antiohije na Orontu)
Osijek, vidi Mursa
Osinj, na ušću Neretve, 252 (kasnoantička utvrda i crkva)
Osor, vidi Apsorus
Ostija, rimska luka, 182 (crno-bijeli mozaici)
Ostrovica, Ravni kotari, 150 (stela)
Ostrvica, zaleđe Omiša, 83 (kasnoantička villa rustica)
Ošanići, poviše Stoca u Hercegovini, 27 (gradina), 28, 29 (ilirsko naselje)
Otok, selo kod Sinja, 280 (crkva)
Oxford, 104, 105 (glava Hermesa iz Narone u Ashmolean Museum u Oxfordu)

P

Pag, otok, vidi Novalja
Pahić S., 113
Palmizana, otočić među Paklenim otocima, 196 (keramika)
Panik, kod Bileće, 188 (mozaici)
Panoni, ilirsko-keltski narod, 51 (rimski napadi na P.), 92 (prikaz na Gardunskom tropeju)
Panonija, rimska provincija, 51 (sjeverni dio Hrvatske), 155 (nadgrobni spomenici), 153 (stela iz okolice Zagreba), 154, 155 (stela iz Bjelovara), 155 (gornji dio nadgrobni spomenika), 158 (are), 172 (sarkofazi), 196, 197 (keramika), 209 (religijska situacija u doba prelaska na kršćanstvo), 210 (podjela i biskupije), 213 (egzodus stanovništva u kasnoj antici), 250 (starokršćanska arhitektura), 227, 273 (starokršćanska groblja), 283 (sarkofazi), 285 (freske), 285 (tehnike fresaka), 311 (situacija krajem VI. st.)
Pantokrator (Krist), 292, 293, 295 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani)
Parentium (Poreč), rimski grad, 14 (fragment histarske plastike), 52, 53, 57 (kolonija, urbanistička matrica na poluotoku), 62, 64 (hramovi), 72 (nema teatra), 168 (arhitektonski sarkofag), 203 (koštana glava Herakla), 209 (biskupija), 213 (crkva podalje od foruma), 217 (crkve na groblju), 217 (dvoranska crkva), 218 (katedrala), 230 (prijenos kostiju konfesora Maura iz nekropole u katedralu), 240 (Predeufrazijana), 253 (Eufrazijana), 253 (Eufrazijana, tlocrt), 264 (sar-

kofazi), 276 (kapiteli u Eufrazijani), 276 (crkveni namještaj u Eufrazijani), 281 (imitacija porečkih kapitelu u ruralnim sredinama), 289 (mozaik u Predeufrazijani), 289 (mozaik u pisu), 291-300 (zidni mozaici u Eufrazijani), 301 (stukature u Eufrazijani)
Patsch K., 77
Paulinianus, 209 (salonitanski mučenik)
Pauzanija, grčki putopisac, 102 (spominjanje kipa Herakla iz Sikiona)
Pavao, apostol, 208 (poslanice Timoteju i Titu), 297 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani), 304 (prikaz na relikvijaru iz Samaghara), 308 (prikaz na koštanoj česlji iz Salone)
Pečuh, grad u Mađarskoj, 222 (mauzolej)
Pedena, 209 (biskupija u Istri)
Pergamon, grad u Maloj Aziji, 157 (stikar Sosos iz P.)
Peruća, kod Klisa, 97 (reljef Silvana)
Perzej, mitološki junak, 114 (kip iz Murske)
Perzijanci, 162 (sarkofag s prikazom bitke s Maratona, Pula), 177, 178 (moguća lik Perzijanca u kasetonu hrama u Dioklecijanovoj Palači)
Pet mostova, lokacija u Salonu, 54 (most, supstrukcije foruma)
Petar, apostol, (možda glava na fresci iz Varaždinskih Toplica), 284 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani), 297 (na mozaiku iz Sv. Marije Formose u Puli), 304 (prikaz na relikvijaru iz Samaghara), 308 (prikaz na koštanoj česlji iz Salone)
Petar (Petrus), nadbiskup u Salonu, 237 (monogrami)
Petricioli I., 251, 288, 308
Petronija (Petronia), djevojka, 267 (portret na sarkofagu)
Petru P., 154
Pharos, rimska Faria, Stari Grad na Hvaru, 24 (plan grada), 26 (urbana matrica), 27 (fortifikacije bez kula), 30 (podjela zemljišta), 30 (gradske zidine), 38 (glinene figurice), 39 (glinene posude), 42 (novac), 45 (novac ΦΑ serije), 47 (naseljavanje), 83 (regionalno središte), 81 (villa rustica), 209 (moguća biskupija u VI. st.), 241 (dvoje bazilike), 289 (mozaici)
Picard G. Ch., 92
Pierius, Odoakrov komes, 234 (darovnica, Polače na Mljetu)
Pigmejci, 201, 202 (koštana kutijica iz Narone s prikazom borbe Pigmejaca i džralova)

- Pinterović D., 60, 114
 Piplović S., 69
 Pisa, grad u Italiji, 229 (Campo Santo)
 Plautilla (Publia Flavia Plautilla), žena cara Karakale, 138, 139 (mogući portreti)
 Plinije St., 4⁷, 55, 57
 Plomin, vidi Flanona
 Plotina (Fompeja Plotina), žena cara Trajana, 201 (tip frizure na jantarnom prstenju)
 Po, rijeka, 14 (Spina, emporij na ušću)
 Podgrade kod Benkovca, vidi Asseria
 Podunavlje, 304 (relikvijari rajnsko-podunavskog područja)
 Poetovio, Ptuj, 154 (centar kiparstva), 154 (mitološki prizori na nadgrobnim spomenicima)
 Pola (Pula), 12 (grčka keramika), 53, 54 (urbanistička matrica), 57 (drugi gradovi osim Pule i Poreča), 62 (hram), 63 (kapitoli), 65 (platforma pred hramom), 69 (zgrada bazilikalnog oblika), 70 (teatar i amfiteatar), 71 (dva teatra), 71, 73 (amfiteatar), 74 (Herkulova vrata, Porta Aurea), 77 (Dvojni vrata), 86-87 (Slavoluk Sergijevaca), 89, 90 (pilastri nosači ograde s Amonovom glavom), 98 (oscillum), 111 (kip božice), 120, 124 (republikanski portret), 130, 131 (carska skupina), 133 (portreti iz doba julijevsko-klaudijevske dinastije), 134 (portret dječaka s vijencem), 158 (nadgrobnji spomenici), 171 (ukrasna greda s girlandama), 186, 188 (mozaik Kaznjavanje Dirke), 190 (radionice mozaika), 209 (biskupija), 213 (katedrala kao središte grada), 277 (tipovi bazilika i kršćionica), 226, 227 (katedrala), 245, 246 (Sv. Marija Formosa), 300 (mozaik Sv. Marija Formosa), 300, 301 (stukature iz Sv. Marije Formose), 307 (srebrni relikvijar), 247, (Samagher kod Pule, crkva), 304-397 (Samagher, relikvijar)
 Polače, otok, Mljet, 234 (arhitektonski kompleks), 251 (kasnoantička utvrda)
 Polaschek K., 102
 Poliklet, grčki klasični kipar, 106, 107 (kip Westmacott dječaka, Salona), 119 (kipić od bronce Diskoforosa u Zagrebu)
 Polion, mučenik iz Cibale, 210
 Poljanec, Hrvatska zagorje, 119 (brončani ukras zaprežnih kola)
 Pompej (Gaius Pompeius Magnus), rimski vojskovođa, 47 (građanski rat s Cezarom)
 Pompeji, grad kraj Napulja u podnožju Vezuva, Italija, 66 (kapitoli), 68 (kurija), 72 (odeion), 73 (teatar), 98 (ukrasni pokretni reljefi), 152 (mauzoleji), 157 (rekonstrukcija slike Sososa iz Pergamona)
 Pomponia Vera, 157 (ara),
 Popovac, Baranja, 155 (gornji dio nadgrobnih spomenika)
 Poreč, vidi Parentium
 Posedel J., 201
 Postumije Albin (Postumius Albinus), 124 (novac)
 Povlja, otok Brač, 241 (bazilika), 286 (ostaci fresaka)
 Praksitel, grčki kasnoklasički kipar, 34 (mogući autor predloška isejске glave Artemide), 43 (mladić na Jonios novcu blizak Praksitelovim likovima)
 Prelog M., 8, 238, 241, 245, 287, 295, 298, 299, 301
 Pridraga kod Zadra, 240, 241 (crkva)
 Prijap, grčki bog plodnosti, 97 (uz kip Anzotike iz Aenone)
 Primo (Primus), salonitanski biskup, 269 (sarkofag)
 Prinias, Kreta, 21 (reljef na hramu)
 Prirovo, poluotocič u Issi, 25 (mogući grčki teatar)
 Priscijanci, obitelj u Šemepetru (Slovenija), 154 (nadgrobnji spomenik)
 Priska (Prisca), Dioklecijanova žena, 139, 145, 179 (portret u Mauzoleju Dioklecijanove palače)
 Pseudoskilaks, grčki putopisac, 55 (vijesti o plovnosti Neretve)
 Psihe, prema grč. mitologiji ljubavnica Erosova, 38 (keramička figurica iz Isse)
 Ptolomejevci, kraljevska obitelj, 44 (novac)
 Publicije Roman (Gaius Publicius Romanus), 150 (stela iz Narone)
 Pula, vidi Pola
 R
 Rab, vidi Arba
 Radovin, ilirski gradina kod Zadra, 39 (grčka keramika)
 Rajna, rijeka 8 (granica rimskog carstva)
 Rampin jahač, 17 (arhaiski kip s Akropole u Ateni)
 Rapanić Ž., 84, 158, 196, 212, 279, 311
 Raunig B., 18, 20, 22
 Ravenna, 168 (sarkofazi), 225 (poligonalne apside crkava), 235 (arijski baptisterij), 242 (crkva S. Giovanni Evangelista, crkvena gradnja), 243 (proširenje longitudinalnog tipa crkve), 248 (crkva S. Apollinare in Classe), 270 (import sarkofaga iz Dalmacije), 271 (polukružni poklopci sarkofaga), 299 (mozaik Marije u S. Apollinare Nuovo), 300 (odnos porečkih mozaika s onima iz S. Apollinare Nuovo), 300 (mozaička produkcija)
 Rayet (head), 23 (grčka arhajska glava)
 Reddé M., 83
 Reisch E., 60
 Rendić-Miočević A., 23, 97, 118, 154
 Rendić-Miočević D., 28, 30, 41, 42, 43, 44, 55, 70, 76, 95, 96, 112, 156, 158, 165, 211, 224, 213, 226, 221, 233, 251,
 Resafa, grad u Siriji, 253 (građanske zidine s kulama s trokutastim vrhovima)
 Resnik, kod Trogira, 118 (figura Atisa sa stražnjim potpornjem)
 Reusser Ch., 171
 Rhisinium, Risan, 209 (biskupija)
 Ribić, kod Bihaća, 20, 21 (japodska urna)
 Richter G.M.A., 23, 45, 187, 191
 Rijeka, 168 (fragment sarkofaga)
 Rim, 49 (novac i natpisi), 65 (templum Pacis), 68 (bazilika Ulpia), 69 (zatvorene forme Titovih ili Karakalinih terma), 72 (teatri i odeia), 84 (Livijina villa na Palatinu), 86 (import skulpture), 87 (akantus, bukraniji, loza na javnim spomenicima), 87 (Ara Pacis), 89 (Augustov forum), 97 (eksport kipića za kućnu upotrebu), 149 (kip Dioniza iz Trogira izrađen u R.), 139 (slavoluk S. Severa), 152 (mauzoleji s uzidanim portretima), 159 (sarkofazi izrađeni u R.), 164 (sarkofag iz S. Lorenzo fuori le mura), 165 (sarkofag iz Koločepa izrađen u R.), 165 (tema sarkofaga - eroti godišnjih doba), 172 (utjecaj rimskih sarkofaga na lokalnu produkciju), 172 (tema sarkofaga), 182 (crno-bijeli mozaici), 209, 280 (Venancijev oratorij u Rimu), 216 (pranje ruku u konstantinskim bazilikama), 216 (crkva Sv. Petra), 236 (lateranski baptisterij), 258, 259 (reljefi na Konstantinovom slavoluku), 262 (sarkofag Hipolita i Fedre iz Salone), 263 (radionice sarkofaga, kršćanske teme), 264 (sarkofag iz Splita s motivom Prelaska Izraelaca), 284 (tehnika slikarstva a macchia popularna u R.), 299 (marijanske teme na mozaicima), 303 (personifikacija Rima na siscijskoj skrinjici), 304 (grob Sv. Petra), 310 (produkcija staklenih posuda ukrašenih zlatnim listićem)
 Rimljani, 7, 29, 30, 47, 52, 208, 251
 Rinaldi Tufi S., 149, 150, 152, 268
 Robertson M., 21
 Rodenwaldt G., 164, 266
 Rodos, 188 (Apolonije i Taurisk kipari iz Rodosa)
 Rogge S., 160, 163, 170, 172, 273
 Rolley C., 23
 Roma, 91 (bista iz Aequuma), 111 (kip iz Aequuma), 125 (natpis u čast R. i Augusta), 255 (razni prikazi)
 Romuliana, Gamzigrad kod Zaječara, 83 (Galerijev grad-palača)
 Rumpf A., 157, 172, 182, 194
 Rumunjska, 93 (tropej u Adam Klissi)
 Runović kod Imotskog, 61 (naselje uz cestu)
 Rupotina kod Solina, 249 (crkvice)
 Russo E., 275, 277, 301
 Rutilije Tician (Gaius Rutilius Titianus), 158 (ara iz Danila)
 Ruvo, u Apuliji 21 (oslikana grobnica)
 S
 Sahara, pustinja, 8
 Sakallarakis J.A., 11
 Saldern von A., 197, 198
 Salona, Solin, 12 (arhajska korintska piksida), 28 (megalitski blokovi), 31 (ara s prikazom božanstava), 54, 55 (urbani razvitak), 55, 56 (oblik grada, više naselja, Salona, rukavci rijeka), 62 (hramovi), 65 (platforma pred hramom), 66 (forum), 66 (zdanja na sjev. strani foruma), 67, 68 (kurija), 67, 69 (terme), 70, 71, 72, 73 (teatar i amfiteatar), 76, 77 (Porta Caesarea i Porta Graeca), 78 (Porta Suburbia i Porta Andetria), 84 (palača namjesnika Dalmacije), 89 (Amonova maska na forumu), 106, 107 (torzo Dioniza i Westmacott dječaka), 110, 111 (kip Eskulapa), 120, 122, 125 (portret starijeg čovjeka), 131 (skupine vladarskih kipova), 133 (privatni portreti), 138, 139, 142, 143 (mogući portreti Plautille), 139, 141 (portreti na plopcu jednog sarkofaga), 144, 146 (portret tetarhijskog doba u Vranjicu), 149 (rimska stela helenističkog oblika), 157 (ara Pomponije Vere), 160 (fragment sarkofaga s glavom Oceana), 163, 165 (poklopac rimske urne), 163, 164 (atički sarkofazi s prikazima lova i erota u berbi grožđa), 166 (sarkofag s prikazom godišnjih doba), 167 (sarkofazi sa strigilima), 169 (lokalne radionice sarkofaga), 172 (reljefi s prikazima lova i deranja ovna te morskog tiasosa), 175 (tetarhijska herma), 187 (mozaik pod zemljom), 187 (mozaik Tritona), 187 (mozaik s prikazom Sapfo i Tita Aurelija Aurelijana), 190 (radionice mozaika), 198 (staklarska radionica, geme), 200, 201 (game s mogućim likovima Cezara i Galijena), 208 (progoni kršćana), 209 (biskupija, crkva), 211 (degradacija foruma), 212 (fortifikacije), 213 (katedrala podalje od foruma), 214 (smještaj groblja), 215, 216 (oratorij A), 218-219 (bazilike), 219-224 (grobljanske bazilike), 221 (Manastirine, Marusinac), 222, 228 (Anastazijev mauzolej, tzv. basilica discoperta na Marusincu), 223 (dvojne crkve, standardizacija crkava), 227 (župne crkve), 228-229 (bazilike na grobljima), 229 (bazilika i groblje na Manastirinama), 231 (razlike među bazilikama u dalmatinskim centrima), 232 (utjecaj salonitanskih crkava na zaleđe), 236 (pregradnja episkopalnog centra u VI. st.), 237 (tetrapilon pred ulazom u biskupski kompleks), 238 (crkva u Gradini), 240 (basilica orientalis), 241 (basilica occidentalis), 236 (novi baptisterij uz katedralu), 249 (Rižinice i Crkvina, samostanski objekti), 251 (sjeverne građanske zidine), 255 (nadvratnik Manastirine, nadvratnik katedrale), 256-259 (sarkofag Dobrog pastira), 260 (sarkofag Aurelije Hilare), 261 (kipić Dobrog pastira), 262-263 (sarkofag Hipolita i Fedre), 263 (reljef salonitanske Tihe), 266 (sarkofag sa stupovima, Manastirine), 267 (sarkofag Aurelija Satrija), 267 (sarkofag s portretima Sofronije i Petronije, Manastirine), 268 (poklopci sarkofaga s križevima i monogramima), 268, 269 (fragmenti poklopca sarkofaga s Jaganjem na rajskom brdu), 269 (sarkofag biskupa Prima), 271 (sarkofazi s križevima), 271 (dugo trajanje oblika sarkofaga), 273, 274 (menza s Kristom, apostolima i evanđelistima), 274 (menze bez figurica), 275 (crkveni namještaj i kapiteli od prokoneškog mramora), 277 (pluteji s monogramima biskupa Honorija II.), 281 (kapiteli poput salonitanskih), 284 (ostaci fresaka na Manasurinama, Marusincu, Kapljuču), 285, 286 (freska u amfiteatru), 286 (freske koje oponašaju mramor), 228, 288 (mozaici na Marusincu, mozaik jelenova kraj baptisterija), 286 (mozaik jelenova sa »zaobilaznice«), 302, 304 (stukature u katedrali), 302, 303 (konfesija u istočnoj bazilici), 308 (češalj s Kristom i aposotolima), 309 (stakleni ukrasi posuda sa zlatnim listićem, kovnica novca), 311 (propast grada)
 Salvatore M.R., 270
 Salvija Postuma (Salvia Postuma), 86 (kip i natpis na slavoluku Sergijevaca, Pula)
 Samagher, kraj Pule, 247, 248 (crkva), 304-307 (relikvijar)
 Sapfo, grčka pjesnikinja, 186, 187 (mozaik u Saloni)
 Sarajevo, 14 (Zemaljski muzej)
 Saria B., 155, 303
 Sava, rijeka, 8, 203
 Savaria, grad u Mađarskoj, 210 (smaknuće siscijskog mučenika Kvirina)
 Savia, provincija, 210 (reforma provincije Panonije)
 Schmalz B., 36, 38
 Schmidt Collinet A., 82, 164
 Schneider von R., 95
 Schober A., 153
 Schwalb H., 83
 Schweitzer B., 124
 Secunda (Panonija), 210 (reforma provincije Panonije)
 Selem P., 89
 Senj (Senia), rimski municipij, 104 (kipovi), 209 (moguća biskupija)
 Sepen, uvala kraj Omišlja (Fulfinum), 233 (bazilika)
 Septimius Severus (Lucius Septimius Severus), rimski car, 139 (slavoluci u Lepcis Magna i Rimu)
 Septimus, 209 (mučenik iz Salone)
 Sergejevski D., 280
 Sergije Lepid (Lucius Sergius Lepidus), 86 (građitelj slavoluka u Puli)
 Seuso, 311 (antički vlasnik srebrnog posuda)

- Severi, carska obitelj, 138 (baze kipova u Rabu), 139 (slavoluk u Rimu)
- Severus, mučenik, 290 (mozaik u Eufrazijani)
- Sichtermann H., 104, 105, 160, 161, 162, 165, 169, 179, 259
- Sicilija, 746 (grčka kolonizacija)
- Sidon, grad u Libanonu, 164 (sarkofag s motivom Aleksandrova lova)
- Sikioni, grad u Grčkoj, 102 (kip Herakla u gimnaziju)
- Silvan (Silvanus), ilirsko-rimski bog, stada, 95, 96, 97 (reljefi)
- Silvanus, nimfe, 96 (reljefi)
- Simeon Stilit, isposnik, 310 (privjesak od stakla s likom S.)
- Simoni E., 166
- Siniferije (Sinfertus), 219, 224 (biskup, graditelj salonitanske katedrale)
- Sinj, 92 (fragment gardunskog tropeja, Muzej Cetinske krajine), 139 (ženski portret), 251 (povratak na prahistorijske gradine)
- Sipar, 209 (biskupija u Istri)
- Sirijs, 197 (radionice stakla), 253 (zidine s kaulama u Bessafi)
- Sirmij (Sirmium), 114 (središte umjetnosti), 155 (ukras gornjeg dijela stela), 274 (starokršćanske menze), 311 (pad grada)
- Sisak, vidi Siscia
- Siscia (Sisak), rimski grad, 60 (smještaj grada), 114 (odrazi noričko-panonske umjetnosti), 136, 137 (ženski portret), 156 (završetak nadgrobnog spomenika s dvije glave), 203-204 (kovnica novca), 210 (biskupija), 220 (groblje s mučenicima), 249 (bazilika), 265, 266 (fragment sarkofaga - import iz Ilina), 303 (škrinjica-relikvijar)
- Sjeverno more, 8
- Skardona (Scardona), Skradin kod Šibenika, 209 (biskupija)
- Skaur (Gaius M. Emilius Scaurus), 72 (teatar u Rimu)
- Skiros, otok u Egejskom moru, 171 (sarkofag s prikazom Ahila na Skirosu)
- Skopas, grčki kasnoklasički kipar, 102 (kip Herakla iz Sikiona), 105 (glava bliska Skopasovoj Menadi), 106 (modeli)
- Slaveni, 8
- Slavonški Brod, rimska Marsonia ili Marsuria, 202, 203 (ukrašena knemida)
- Smith R.R., 43, 45, 187, 188
- Sofronija (Sofronia), 267 (portret na sarkofagu)
- Sol, bog sunca, 177 (konzola s likom S., Dioklecijanova palača)
- Solun, 82 (Galerijeva palača), 105 (atički sarkofag s prikazom berbe), 180-181 (smrt Galerije Valerije i Priske), 254 (Galerijev slavoluk), 300 (bazilika Sv. Demetrija)
- Sopiane (Pečuh, Mađarska), 222 (mauzolej)
- Sotin, kod Vukovara, 204 (dio konjske opreme)
- Sovići, kod Imotskog, 112 (stela Lupe)
- Sparta, 17 (arhajska skulptura žene i djeteta), 21 (stela pokojnika iz Hrisafe kod S.), 187 (mozaik Sapfe)
- Spina, ušće Poa, 12, 14 (etrurski emporij)
- Split (Spalatum) 57 (važno naselje), 99 (reljef Dijane u Arheološkom muzeju u Splitu), 105 (dekorativna plastika u Arheološkom muzeju u Splitu), 115 (Atis u Arheološkom muzeju u Splitu), 158 (ara Lucija Granija Proklina), 163 (fragmenti sarkofaga s prikazom lova Budapest-Split), 165 (fragment sarkofaga u Arheološkom muzeju u Splitu), 167 (sarkofag u Peripteru Dioklecijanova mauzoleja u Splitu), 197 (lampice u Arheološkom muzeju u Splitu), 202 (koštane posudice u Arheološkom muzeju u Splitu), 201 (jantarne figure), 263, 264 (sarkofag s prikazom prelaska Crvenog mora iz crkve Sv. Frane u Splitu), 265 (fragment sarkofaga s prikazom kralja Davida u crkvi Sv. Frane u Splitu)
- Sredozemlje, 7, 8, 11, 21, 62, 111, 187, 194, 280
- Sredozemno more, 8
- Srećević D., 83
- Srima, kod Šibenika, 232 (dvojne bazi-like)
- St. Peter im Holz, 227 (crkva)
- Starac A., 62
- Stari Grad, o. Hvar, vidi Pharos
- Starigradsko polje, vidi Pharos
- Stemmer K., 130
- Stewart A., 21, 22, 102, 105, 108, 164
- Stichel W., 307
- Sticotti P., 125, 130
- Stipanska, otočić kod Šolte, 248, 249 (samostanski kompleks)
- Stolac, 188 (mozaici)
- Stombrat, vidi Bijači
- Strmica, kod Knina, 165 (fragment sarkofaga, rimski import)
- Stubach, Austrija, 227 (crkva)
- Stupica, otok Žirje, 251, 253 (kasnoantičko utvrđenje)
- Suić M., 25, 28, 52, 56, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 84, 89, 98, 156, 157, 187, 191, 194, 196, 202, 210, 211, 212, 213, 214, 251
- Sumpetar, kod Splita, 169 (fragment sarkofaga)
- Supetar, na o. Braču, 270 (sarkofazi s križem)
- Sv. Petar na rtu Zorna (Istra), 247 (crkva)
- Sv. Venancije (Rim), 286 (oratorij kod Lateranske bazilike)
- Sv. Zaharija, svetac, prorok, 297 (prikaz na mozaiku u Eufrazijani)
- Sv. Zemlja, 216 (crkve), 219 (Konstantinove bazilike)
- Svetac, otok, 248 (samostanski sklop), 251 (kasnoantička utvrda)
- Svilan I., 41 (zbirka)
- Š
- Šarić I., 19
- Šašel J., 204, 248, 289
- Šašel Kos M., 62
- Ščitarjevo, vidi Andautonia
- Šćedro, otočić, 248 (samostanski sklop)
- Šegvić M., 203
- Šempeter, kod Celja, 154 (grobница Priscijanaca)
- Šeper M., 119
- Šibenik, 232 (bazilika u Srimi kod Š.)
- Šijana, Istra, 83 (villa rustica)
- Škrip, otok Brač, 28 (megalitski način utvrđivanja)
- Šonje A., 64, 214, 217, 226, 227, 230, 241, 242, 245, 246, 247, 264, 273, 290
- Španjolska, 222 (mauzolej u La Alberci u Š.)
- Štrbinci-Budrovci, vidi Budrovci-Štrbinci
- T
- Tabarka, Tunis, 84 (mozaik s prikazom ville rustice)
- Tacit, rimski pisac, 132
- Tarent (Taranto), grčki grad, 23 (htonički Dioniz import iz T.), 38 (keramičke statuete), 39 (produkcija Gnathia vaza)
- Taurida, mitološki grad, 154 (stela Ifigije na Tauridi, Bjelovar)
- Taurisk, grčki kasnohelenistički kipar, sin Mnesikrata iz Rodosa, 186, 188 (skulptura Kažnjavanje Dirke)
- Tavano S., 227
- Telije (Telius), 209 (salonitanski mučenik)
- Teodozije Veliki (Flavius Theodosius), rimski car, 209 (proglašavanje kršćanstva državnom religijom), 254 (baza Teodozijeva stupa u Istanbulu), 264 (stil Teodozijeva doba)
- Tepljuh, kraj Drniša, 240, 241 (crkva i memorija), 248 (memorija)
- Territorium Salonarum, 55 (područje na kojem je smješten veći broj naselja Salone)
- Tiber, rijeka, 16 (područje sjeverno od T.)
- Tiberije (Tiberius Claudius Nero), rimski car, 52 (Parenj, T. kolonija), 89 (likovi Jupitra Amona iz T. doba), 124, 125, 127 (kip iz Aenone, kip iz Onca), 131 (stilске odrednice T. doba), 132 (T. doba. Dolabellina privrženost T.)
- Tigris, rijeka, 8
- Tihe, vidi Fortuna
- Tilurij, vidi Tilurium
- Tilurium (Gardun kod Trilja), logor VII. legije, 60, 61 (prerastanje u civilno naselje), 75 (mogući amfiteatar), 89 (protoma bika), 92, 93 (tropej), 97, 111 (kip Dijane), 150 (nadgrobni spomenici vojnika), 251 (povratak na prahistorijske gradine)
- Timotej (Timotheus), Pavlov učenik, 208 (Pavlova poslanica Timoteju)
- Tit (Titus Flavius Vespasianus), rimski car, 134 (T. portreti)
- Tit (Titus), Pavlov učenik, 208 (Pavlova poslanica T.)
- Tivoli, kraj Rima, 102 (Lansdowne Heraklo iz T.), 124 (kip vojskovođe)
- Tomičić Ž., 118, 251
- Tonković S., 232
- Topusko, 203 (jantarne figurice)
- Toynbee J.M.C., 259
- Tragurij, vidi Tragurium
- Tragurium, Trogir, 28, 29 (urbanistički plan), 30 (gradski trg i katastar), 33, 34 (reljef Kairoza), 36, 37 (reljef žene koja radi), 91 (ara Here), 99 (kip Dioniza), 105 (glava Menade), 311 (antička enklava)
- Trajan (Marcus Ulpius Traianus), rimski car, 73 (M. Suić datira salonitanski teatar u doba T.), 77, 88 (slavoluk u čast T. u Asseriji), 93 (tropej u Adam Klisi), 131 (carska grupa u Naroni proširena za T.), 134 (portret iz Isse), 135 (bista decennalia tipa, iz Salone), 135 (glava iz Cresca), 203 (frizura žena s Trajanova dvora na jantarnim glavama na prstenju)
- Trani, grad u Italiji, 270 (salonitanski sarkofag s križem)
- Traversari G., 86
- Trebonijan Gal (Gaius Vibius Trebonianus Gallus), rimski car, 138 (baza za kip)
- Trendall A.R., 40
- Trier (Augusta Treverorum), Njemačka, (kovnica novca), 144
- Tristan F., 300
- Triton, morsko božanstvo, 89 (plutej s prikazom T. iz Pule), 172 (reljef iz Salone), 184, 187 (mozaik iz Salone), 202 (koštana kutija iz Salone)
- Trojanaci, 162 (atički sarkofazi s prikazom Trojanaca)
- Trst, rimski Tergeste, 73, (kazalište), 172 (sarkofag)
- Turbia, Italija, 93 (Augustov tropej)
- U
- Ubli, otok Lastovo, 279 (reljef s prikazom križa i ovaca)
- Učić Ž., 301
- Ulansey D., 115
- Ulbert Th., 253
- Una, rijeka, 18 (područje japodske skulpture)
- Urbika (Urbica), 300 (blago iz Narone)
- Utije Gaj (Gaius Utius), 149, 150, 213 (stela iz Salone)
- V
- Vacano von O., 16
- Valenti Zucchini G., 270
- Valerijan (Publius Licinius Valerianus), rimski car, 208 (progoni kršćana)
- Varaždinske Toplice, vidi Aquae Iassae
- Varvaria (Bribir), 28, 60 (fortifikacije od megalitskih blokova), 29 (naselje, u rimsko doba znatno transformirano), 59 (urbanizam), 192 (freska pantere)
- Vasić R., 17
- Veliki Bastaji, Slavonija, 270 (sarkofag)
- Venancije (Venantius), 208 (salonitanski mučenik)
- Venecija, 270 (sarkofazi s križem importirani iz Dalmacije, sada u Berlinu), 304 (relikvijar iz Samaghera, sada u Arheološkom muzeju u V.)
- Venera, rimska božica, 97, 98 (kip Venera Anzotike iz Aenone), 105, 106 (kip Venus Victrix iz Salone), 200, 201 (ženske figure u pozi V. na ukosnicama), Ver Lucije (Lucius Verus Aelius Commodus), rimski car, 136, 138 (portret koji oponaša frizuru L. V.)
- Verige, uvala (Veliki Brijun), 78, 79, 234 (arhitektonski kompleks)
- Vermule C.C., 111, 255
- Verona, grad u Italiji, 73 (teatar), 137 (liburnski cipus s izvrsnom hakljom)
- Versailles, 34 (kip Artemide u Louvreu)
- Verzar Bass M., 70, 72, 73, 156
- Verzone P., 233, 248
- Vespazijan (Titus Flavius Vespasianus), rimski car, 134 (glava iz Isse), 131, 132, 134 (glava iz Narone)
- Vetters H., 83
- Vetulonia, grad u Etruriji, 16 (fragment nadgrobnog kipa)
- Vežić P., 214, 218, 224, 225, 227, 228, 230, 231
- Victuricus, 209 (nedokazani salonitanski mučenik)
- Vid kod Metkovića, vidi Narona
- Viganj, na Pelješcu, 196 (keramika s potonulog broda)
- Vikić Belančić B., 197, 284
- Viktorija (Victoria), rimska božica pobjede, 86 (mogući kip na Slavoluku Sergijevaca u Puli), 175, 176, 243 (reljef na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače), 177 (prikaz na kutnim konzolama hrama Dioklecijanove palače),
- Vis, vidi Issa
- Višići, Hercegovina, 194 (freske)
- Vitruvije (Vitruvius), rimski pisac, djelo »O arhitekturi«, 62 (o jednostavnim hramovima, 65 (o etruščanskim hramovima)
- Vodnjan, zapadna Istra, 245 (Sv. Mihovil u Banjolama kod V.)
- Vranjic, kraj Splita, 144, 146 (kasnoantički portret), 235 (bazilika i starokršćansko groblje)
- Vrbanović S., 60
- Vrsar, grad u Istri, 246 (crkva), 290, 301 (mozaici)
- Vulci, grad u Etruriji, 16 (arhajski kip konjanika)
- W
- Waelkens M., 165
- Ward Perkins J.B., 65, 68, 69, 79, 82, 93, 99, 175, 176
- Wegner M., 130, 134, 136
- Weilbach E., 165, 220, 223, 229, 284
- Wessel K., 180, 191
- Wiegartz H., 105, 165
- Wilberg W., 28, 60

Wilkes J.J., 82, 83, 150, 175
 Winter E., 27
 Wood., S., 139
 Woodhead A.G., 7

Z

Zabehlicky-Schaffenegger S., 60
 Zadar, vidi Jader
 Zagreb, 119 (kipić Diskoforosa u Arheološkom muzeju Z.), 135, 137 (portret žene u Arheološkom muzeju Z.), 139,

142, 143 (portret moguće Plautille), 139, 144 (glava muškarca), 152, 153 (stela s Ribnjaka), 153, 154 (stela iz o-kolice Z.), 191, 192, 193 (freske iz o-kolice Z.), 197 (lampice u Arheološkom muzeju Z.)

Založje, Bosna, 210 (japodski sarkofag)

Zaninović M., 31, 41, 60, 84

Zanker P., 66, 72, 102, 107, 112, 115, 124, 136, 139, 202

Zazoff P., 200

Zeller J., 63, 208

Zekan M., 239

Zenica, 280 (starokršćanska plastika)

Zervos Ch., 7

Zmijavci, kraj Imotskog, 60 (naselje uz prometnicu), 232 (crkva), 235 (baptisteriji), 280 (crkveni namještaj), 286 (oslikana žbuka krsnog zdenca)

Ž

Žanić Protić J., 115

Židovi, vidi Izraelci

Žirje, vidi Stupica na Žirju

Skraćenice

AA - Archäologischer Anzeiger, Berlin
 AAlt - Antichità Altoadriatiche, Udine
 Aj - Archaeologia jugoslavica, Beograd
 AJA - American Journal of Archaeology
 AM - Arheološki muzej
 AMI - Arheološki muzej Istre
 ANRW - Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin - New York
 ANUBiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
 ARR - Arheološki radovi i rasprave
 AZ - Arheološka zbirka
 Bd - Bulletino di archeologia e storia dalmata
 BSA - British School Athens
 GM - Gradski muzej
 HAM - Hortus artium medievalium
 HI - Histria archaeologica, Pula
 IHAD - Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, Split ili Zagreb
 JbAChr. - Jahrbuch für Antike und Christentum, Bonn
 JDI - Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, Berlin
 MBP - Muzej Brodske Posavine
 MCK - Muzej Cetinske krajine
 MP - Muzej Pounja
 MS - Muzej Slavonije
 OJH - Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts, Wien
 PPUD - Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije
 PWRE - Pauli Wissowa Realencyclopädie, Stuttgart
 RFZ - Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
 VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
 VAMZ - Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
 ZM - Zemaljski muzej
 ZMP - Zavičajni muzej Poreštine
 ŽM - Županijski muzej

Fotografije

Zoran Alajbeg, Živko Bačić, Zdenko Brusić, Zvonimir Buljević, Nenad Cambi, Ivo Fadić, Damir Fajdutić, Mladen Grčević, Alfio Klarić, Nenad Kobasić, Luka Mjeda, Ivo Pervan, Miodrag Radovanović, Ante Rendić-Miočević, Tonči Seser, Željko Šepić, Krešo Tadić, Daniel Virtuoso.

Gdje je što?

UVOD / 7

GRČKA CIVILIZACIJA / 9

Arhaisko doba / 12

Kasnoklasično doba i helenizam / 24

Urbanizam i arhitektura / 24

Skulptura / 31

Umjetnički obrt / 39

Novac / 42

Pismo / 45

Zaključna razmatranja / 46

RIMSKA CIVILIZACIJA / 49

Urbanizam / 52

Arhitektura / 62

Skulptura / 85

Javna (službena) skulptura / 86

Ostala kamena skulptura javnoga i privatnoga karaktera / 93

Domaća plastika kulturnog karaktera / 95

Brončana skulptura / 115

Portret / 120

Nadgrobna skulptura / 149

Stele / 149

Liburnski cipus / 156

Are / 157

Sarkofazi / 159

Importirani sarkofazi / 159

Sarkofazi lokalne produkcije / 166

Sepulkralni reljefi / 171

Plastika Dioklecijanove palače / 173

Mozaik i slikarstvo / 182

Umjetnički obrt / 195

KASNOANTIČKA I STAROKRŠĆANSKA CIVILIZACIJA / 205

Uvod / 208

Urbanizam / 211

Arhitektura / 215

Skulptura / 254

Nadgrobna plastika / 256

Crkvena plastika / 273

Slikarstvo, mozaik i štukatura / 282

Umjetnički obrt / 302

KRAJ ANTIKE / 311

Kronološka tablica / 312

Bilješka na kraju / 317

Summary / 319

Bibliografija / 357

Pojmovnik / 367

Kazalo pojmova i stvari / 376

Kazalo osobnih imena, naroda, plemena i zemljopisnog nazivlja / 382

Fotografije / 396

Skraćenice / 397

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 7.032.6/.7(497.5)

904(497.5):>"652"

904:7>(497.5)"652"

CAMBI, Nenad

Antika / Nenad Cambi. - Zagreb :

Naklada Ljevak, 2002. - (Povijest
umjetnosti u Hrvatskoj ; 2)

Bibliografija. - Kazala. - Summary.

ISBN 953-178-114-3

I. Antička umjetnost -- Hrvatska II.
Arheološki nalazi -- Hrvatska -- Antika

420306086